DİJİTAL KÜTÜPHANE KANALI

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

https://rantey.org

Yedek ve Duyuru Kanallarımız
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

• Telegram: https://t.me/birkitapbir

• WhatsApp Kanalımız : https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4IvMoc0Y

Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi

9

İletişim Yayınları

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi

9. Cilt

İletişim Yayınları

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

1975 yılında yapılan Balkan Judo Şampiyonası'nda Adnan Özmen 63 kiloda altın, Süheyl Yeşilnur da 70 kiloda gümüş madalya kazanırlarken, Türkiye takım halinde Balkan üçüncüsü oldu. Yine aynı sene (1975) Cezayir'de yapılan Akdeniz Oyunları'nda Ali Demir 70 kiloda gümüş, Adnan Özmen 63 kiloda, Süheyl Yeşilnur 80 kiloda bronz madalya kazandılar. 1975 yılında yapılan Avrupa Judo Şampiyonası'nda Türkiye'nin 24 ülke arasında sekizinciliği elde etmesi, bu spor dalındaki bir başka başarı oldu. 1976 Montreal Olimpiyat Oyunları'nda Türk judosu bir bronz madalya kazanmak şerefinden büyük şanssızlık sonucu mahrum kaldı. Süheyl Yeşilnur, üçüncülük maçı sırasında kolu çıktığından bronz madalyayı kaçırdı. Sovyet antrenör Voroscuk tarafından hazırlanan Türk judocularından Ahmet Özdemir, Süheyl Yeşilnur ve Kemal Korucu 1979 Split Akdeniz Oyunları'nda, üç bronz madalya kazanmayı başardılar.

Bu dönemde, İbrahim Öztek, Aydın Öztek, Natık Canca, Mahmut Gül, Savaş İyidoğan, Feridun Yenisey, Metin Altınzincir, Hakkı Koşar, Gürbüz Tansever, Şefik Güven, Ersin Bulak, Ali Demir, Namık Ekin, Süheyl Yeşilnur, M.Ali Berber, Osman Yanar, Ahmet Köseoğlu, Ahmet Kambur, Sabahattin Zaimoğlu, Sami Aydeniz, Ömer Erol, Osman Bor, Ahmet Tuğsavul, Mustafa Balcı, Salim Başbuğ, Kemal Korucu, Ahmet Özdemir, Selâhattin Ünay, Süleyman Öztürk, Süreyya Girgin, Nezih Kılıçaslan, Halil Karbeyaz, Ayhan Bahçe, Hasan İmamoğlu, Mehmet Yetgil, Ahmet Yetgil, Temel Çakıroğlu, Mümin Kayapınar, Hasan Akyazıcı, Veli Yılmaz, Mehmet Avcı, Yılmaz Mestçi, Mehmet Özçakmak, Muzaffer Sudan, Resul Yolcu, Mustafa Seren, Metin Özgarun; bayanlarda da Sevgin Karan, Perihan Sezginkurt, Nurdan Canca, Nurgül Acarsoy, Sevil Boz, Nermin İlgin, Lâmia Bıyık, Dilek Eke vd. özellikle sivrilen isimler oldular.

1970'li yıllarda judonun yanı sıra karate ve taek-won-do'ya artan ilgi, bu spor dalında hissedilir bir duraklamaya yol açtı. Karate ve taek-won-do'da bir ilerleyişe karşılık, judoda görülen duraklama 1980'li yıllarda başarı grafiğini etkiledi. 1980'de Balkan Judo Şampiyonası'nda bir altın, iki gümüş, altı bronz madalya kazanan Türk judocuları 1981 Balkan Şampiyonası'nı 2 bronz, 1982 Balkan Şampiyonası'nı 6 bronz, 1983 Balkan Şampiyonası'nı da 2 gümüş ve 3 bronz madalya ile geçtiler. 1983 Akdeniz Oyunları'nı da Veli Yılmaz'ın getirdiği 1 bronz madalya ile kapattık.

Bu dönemde Türk judo sporunda Metin Özargun, Halil Karbeyaz, Alpaslan Ayan, Mustafa Balcı, Süheyl Yeşilnur ve Kemal Korucu en başarılı isimler arasında yer aldılar. Judo sporuna ilgi bu dönemde de devam etmesine karşılık, bunun eskisi kadar geniş olmadığı görüldü. Eski judocuların olduğu gibi, yeni mevsim heveslilerin de bir bölümünün karate ve bir bölümünün de taek-won-do'ya kaymış olmaları bunda etken oldu.

Türkiye'de bugün judo ve karate aynı federasyonun çatısı altında çalışmaktadır.

Karate

Funakoshi Gichin adında bir Japon tarafından 1920'li yıllara doğru Jiu Jitsu ile Kendo gibi iki Japon güreşinin birtakım tekniklerinin birleştirilmesi sonucu ortaya çıkarılan ve kısa zamanda bütün Japonya'ya yayılan "Kara-Te", özellikle II. Dünya Savaşı sonrasında Japon adalarından çıkarak bütün dünyaya hızla yayılan bir spor oldu. Bir savunma ve hücum mücadelesi esasına dayanmasına

Judo ve karate, ülkemizde bayanların çok rağbet ettiği spor dallarıdır. Hemen her semtte açılmış olan judo ve karate kurslarına katılanların büyük bir kısmını bayan sporcular oluşturmaktadır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

rağmen, bir spor olarak da benimsenen karatenin Türkiye'ye girişi judonun hemen arkasından oldu. Önceleri (1964-1965) judonun yanı sıra çeşitli gösteriler şeklinde tanıtılan karatede, özellikle "emphi-uchi" adı verilen dirsekle kırışlar dikkati çekti.

Karateyi gerçek anlamıyla Türkiye'ye sokan, tanıtan ve yayan kişi, Türk judo sporunda da emeği bulunan Hakkı Koşar oldu. 1970 yılında İtalya'da yapılan Uluslararası Judo Turnuvası'na katılan Türk Milli Judo Ekibi'nde müsabık olarak yer alan Hakkı Koşar, burada sınava girerek karatede karakuşak sahibi oldu. Türkiye'ye dönüşte kendi adına açmış olduğu judo öğrenimi salonlarında karate dersleri de vermeye başladı. Kısa zamanda çok geniş bir taban oluşturduğu gibi, bu sporu yurt sathında da yaydı. Hakkı Koşar bu arada karate sporunun resmî bir federasyonu bulunmaması karşısında "Türk Amatör Karate Organizasyonu (TAKO)"nu kurdu. Daha sonra yurt dışında çeşitli kurslara ve seminerlere katılarak bu konuda bilgisini genişletti. 1977 yılında A kategorisi uluslararası hakem belgesi aldı, aynı yıl Japonya'da yapılan Dünya Karate Şampiyonası'nda görevlendirildi. 1978 Yılında Avrupa Karate Federasyonu Teknik Komitesi'ne üye seçildi.

Shotokan sistemi çalışan ve modern Türk karatesinin önderi olan Hakkı Koşar'dan sonra yine yurt dışında gördüğü kurslarla ve katıldığı seminerle kendini yetiştiren Ahmet Doğaner ve Ferhat Özsert ile Kempo sistemini Türk karatesine sokan Enver Hancı da bu spor dalına emek verdiler, birçok genç karateci yetiştirdiler. Ayrıca Vahara, Abe, Tomita, Tagashi ve Kase gibi ünlü Japon karate ustaları, burada açtıkları kurs ve seminerlerle de Türk karatesine büyük hizmette bulundular.

1980 yılında Türkiye Judo Federasyonu, karatenin de alınmasıyla Türkiye Judo ve Karate Federasyonu adı altında faaliyete geçti. Bundan sonra Türk karate sporunda daha ciddi ve daha olumlu bir dönem başlamış oldu.

Türk karate sporunda sivrilmiş birçok isim vardır. Bunlar arasında Hakan Alpay, Ömer Doğanlar, Serdar Sıtaç, Uğur Kesim, Yavuz Kutlu, Rıfat Egemen, Atilla Çeliktürk, Muzaffer Koşar, Bülent Bakkaloğlu, Nurettin Çeker, Alev Oral, Hayrettin Akarsu, İlhan Değirmenci, Melek Koşar, Melten Koşar, Derya Gülerman özellikle dikkati çekmektedirler.

Hakkı Koşar, uzun yıllar judo ve karate sporlarına emek vermiş bir sporcudur. Açtığı özel okullarda birçok öğrenci yetiştirdiği gibi, milli takımda da gerek oyuncu gerek antrenör olarak başarılar kazanmıştır (soldan ikinci).

Taek-Won-Do

Japonların "karate"sinden ve Çinlilerin "Kung-fu"sundan tamamen farklı olup, dünyanın en eski savunma savaşçı sanatı olarak tanınan Taek-won-do'nun anavatanı Kore'dir. 1964 yılında General Choi-Honghi başkanlığında bir iyi niyet gezisine çıkan Güney Kore Taek-won-do ekibi çeşitli ülkelerden sonra Türkiye'yi de ziyaret etmişti. Koreli taek-won-do'cuların burada yaptıkları gösteriler bir ilgi uyandırdığı gibi, birçok Türk gencini de bu spora çekmişti. Bu sporda ilk adımı Şükrü Gencel ile Nazım Canca atmışlar ve bu iki öncünün himmetleriyle Türkiye'de taek-won-do'nun temeli atıldığı gibi hızlı bir gelişmeye uğradığı da görülmüştü.

1970 yılında Güney Kore'den bu alanda tanınmış bir isim olan Cho-Soo-Se'nin gelmesi ve bu spor dalında temele yönelik çalışmaları başlatmasıyla, Türkiye'de Taek-won-do da judo ve karate kadar ilgi gören bir spor dalı olup çıkmıştı. Bu konuda İsmet Iraz ilk tecrübeli isimlerden biri olarak kendini gösterdi. Ayrıca Galip Yalçınkaya, Şükrü Kınataç, Nurten Yalçınkaya gibi genç isimler de bu alanda bilhassa başarı kazandılar.

Türk taek-won-do sporu en büyük başarısını, Tennur Yerlisu ile Nurten Yalçınkaya'nın İtalya'da yapılan Avrupa Şampiyonası'nda Türk sporuna pek değerli iki Bayanlar Avrupa Şampiyonluğu kazandırmaları oldu (1982). Ayrıca Yılmaz Helvacıoğlu da 1983 yılında Kopenhag'ta yapılan Dünya Şampiyonası'nda Dünya Şampiyonluğu gibi en büyük başarıya ulaştı.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Binicilik

Cem Atabeyoğlu

Taek-won-do, uluslararası alanda başarılı sonuçlar elde ettiğimiz bir spordur. Yılmaz Helvacıoğlu, 1983 yılında Kopenhag'da yapılan Dünya Taek-won-do Şampiyonası'nda Dünya Birincisi oldu.

Yılmaz Helvacıoğlu'nun kazandığı Dünya Şampiyonluğu'nun yanı sıra, Türk Takımı'nın da Dünya Üçüncüsü olması Türk gençlerinin bu sporda kaydettikleri büyük gelişmenin en açık kanıtları oldu.

Taek-won-do sporu 1981 yılında "Türkiye Taek-Won-Do Federasyonu"nun kurulmasıyla kısa zamanda büyük gelişme kaydetti. Nitekim, 1982 yılında Avrupa Şampiyonası'nda kazanılan 2 altın, 1 gümüş ve 1 bronz madalya ile 1983 yılında Dünya Şampiyonası'nda kazanılan 1 altın, 1 gümüş, 1 bronz madalya da bunu göstermektedir ●

Türkiye'ye binicilik sporunun girişi 1910'lu yıllara raslar. Önce İzmir'de başlatılıp daha sonra İstanbul'da devam olunan at yarışlarının gördüğü büyük ilgi, devletin ve ordunun ileri gelenlerini atlı sporlara çeken en önemli neden olmuştu. Ve memlekette at binme hevesini artırmak ve atlı sporu yurt sathına yaymak amacıyla öncelikle bir kulübün kurulması uygun görülmüş, bunun sonucu olarak da Sipahi Ocağı adı altında bir binicilik kulübü tesis olunmuştu. 22 Mart 1913 günü resmen tescil olunan Sipahi Ocağı'nın kurucuları arasında Mahmut Şevket Paşa ile Mahmut Muhtar Paşa'nın da bulunmaları devrin ileri gelen kişilerinin bu konuya gösterdikleri ilgiyi göstermektedir.

Sipahi Ocağı, ordunun da geniş yardımlarıyla pek kısa zamanda büyüyüp gelişerek, İstanbul'un en gözde cemiyetlerinden biri halini aldı. Kulüp bir yandan ana amacı olan atlı spor faaliyetini sürdürürken, bir yandan da sosyal faaliyetiyle İstanbul sosyetesinin gözbebeği oldu. Ancak çok geçmeden patlak veren 1. Dünya Savaşı ile onu izleyen Mütareke, Sipahi Ocağı'nı çok zor ve kötü günlere sürükledi. Bu zor günlerde, değil kulübün faaliyetini sürdürmek, atların iaşesini temin etmek bile büyük sorun oldu. Mütarekeyi izleyen İşgal günlerinde kulüp çok daha kötü durumlara düştü. İşgal Kuvvetleri Kumandanlığı'nın da husumetini çeken kulüp, ancak birkaç idealistin büyük fedakârlık ve gayretleriyle ayakta kalabildi.

Sipahi Ocağı, Milli Mücadele ve Kurtuluş Savaşı'nı izleyen günlerde eski canlılığına kavuştuğu gibi, Cumhuriyetin ilanından sonra daha da büyüme imkânını buldu. Kulüp, İstanbul, Ankara, İzmir ve Adana'da düzenlediği atlı yarışmalarla Türkiye'de binicilik sporunun gelişmesini ve Türk sivil biniciliğinin doğmasını sağladı.

Ancak Türkiye'de binicilik sporunun gelişip kalkınmasında en büyük rol Türk Ordusu'nun oldu. Ordu, aynı zamanda bir "okul" görevi yaptı. Bu okul yalnız asker biniciler yetiştirmekle kalmadı, bir çok sivil binicilerin yetişmesinde de yardımcı oldu. Nitekim 1930 yılında, Süvari Mektebi Müdürü bulunan Kaymakam (Albay) Cevdet Bey (General Cevdet Bilgişin), ülkede at sporunu yaymak ve gençleri bu spora çekmek amacıyla Binicilik Mektebi'nde ücretsiz kurslar dahi açmıştı. Kaymakam Cevdet Bey, bunu gazete ilanlarıyla halka duyurmuş ve kurslar 18 Ağustos 1930 tarihinde başlamıştı.

Cevdet Bilgişin, Türkiye'de binicilik sporunun kurulmasında, kökleşmesinde ve gelişmesinde en önemli rolü oynayan kişi oldu. Türkiye, onun gayreti ve girişimiyle 1932 yılında Uluslararası Binicilik Federasyonu'na üye oldu ve böylece Türk atlıları uluslararası alanlarda kendilerini gösterme olanağını buldular.

Ancak daha önce bir deneme olmak üzere Türk binicileri 1931 yılında Bulgaristan'a giderek orada özel bir Türk-Bulgar karşılaşması yapmışlardı. 1-4 Ekim 1931 günleri arasında Sofya'nın Yunag Stadyumu'nda yapılan bu karşılaşmada, Türk binicileri, bu alandaki olanca tecrübesizliklerine rağmen, kendilerinden beklenenin çok üstünde varlık göstermişler, bu arada Yüzbaşı Cevat Mustafa (Em.Gnl. Cevat Kula), ferdî sıralamada üçüncülüğü kazanmakla uluslararası binicilik alanında Türk bayrağını şeref direğine çektiren ilk binicimiz olmak şerefini de elde etmişti.

İşte bu deneme Kaymakam Cevdet Bey'e ümit vermiş ve Türkiye'nin de Uluslararası Binicilik Federasyonu'na kabulü için gereken girişimlerde bulunmuştu. Türkiye'nin Uluslararası Binicilik Federasyonu'na kabulü Türk binicilik tarihinde de önemli bir dönüm noktası olmuştu.

Yine Kaymakam Cevdet Bey'in bu konudaki ileri görüşleriyle Fransa'dan getirtilen değerli antrenör Albay M. Tatton Türk binicilerini konkurhipiklere hazırlamaya başlamıştı. Sıkı ve disiplinli bir çalışma temposu içinde hazırlanan ve tamamen subay binicilerden oluşan ilk Türk Milli Binicilik Ekibi, 1932 yılında Avrupa'nın en büyük binicilik yarışmalarını teşkil eden Nis Uluslararası Konkurhipikleri'ne katılmıştı.

2 Nisan 1932 günü Galata rıhtımından Lloyd postasıyla Marsilya'ya hareket eden ve Süvari Mektebi Müdürü Kaymakam Cevdet Bey'in başkanlığındaki kafilede şu binicilerimiz bulunuyordu: Yüzbaşı Kılıç Tevfik, Yüzbaşı Ziya, Yüzbaşı Cevat Mustafa, Mülâzım Saim Beyler... Takımın en güvenilen elemanlarından biri olan Mülâzım Cevat Bey, çalışmalar sırasında omuzundan ağır şekilde yaralandığından, yerine Yüzbaşı Kılıç Tevfik Bey takıma alınmıştı. Ayrıca kafile ile birlikte Yzb. Cevat Bey'in atları Akın ile Jaluzi; Yzb. Ziya Bey'in atları

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Aşina ile Daniella; Yzb. Kılıç Tevfik Bey'in atları Golyat ile Ronsevo; Mülâzım Saim Bey'in atları Kısmet ile Dees de Nis'e götürülmüştü. Bunlardan Kısmet, Karacabey Harası'nda yetiştirilen ve tamamen yerli kana sahip ilk konkurhipik atımız olması bakımından ayrı bir özellik taşımaktaydı.

Türk binicileri 1932 Nis Uluslararası Konkurhipikleri'nde Fransa, İtalya, İrlanda, Çekoslovakya, İspanya, Portekiz, Hollanda ve Belçika gibi bu alanda Avrupa'nın en ileri ülkelerinin yetişkin ve pişkin binicileri ile mücadele edeceklerdi.

İlk Uluslararası Temasta İlk Büyük Başarı: Türk binicileri uluslararası alandaki olanca deneyimsizliklerine ve atlarının olanca yetersizliğine rağmen Avrupa'nın en seçkin binicileriyle başabaş bir mücadele gösterdiler. 17 Nisan 1932 günü yapılan "Monte Carlo Mükâfatı" yarışmasında Kısmet isimli atıyla fevkalâde bir yarışma çıkaran Mülâzım Saim Bey (Em. Alb. Saim Polatkan), 36 rakiple yaptığı mücadelede parkuru 1 dakika 12 saniyede hatasız olarak tamamlamış ve birinciliği pek az bir zaman farkıyla elinden kaçırıp İtalyan rakibinin arkasından ikinci olmuştu. Mülâzım Saim Bey'in 1 dakika 12 saniyelik derecesi 45 dakika süreyle parkur rekoru olarak kaldığından Türk bayrağı 45 dakika müddetle şeref direğinde kaldı. 20 Nisan 1932 günü yapılan "Belçika Mükâfatı" yarışmasında da Mülâzım Saim Bey yine Kısmet isimli atıyla güzel bir üçüncülük kazanmış ve Türk bayrağını bir kez daha şeref direğine çektirmişti.

Atatürk, binicilik sporuna özel bir önem vermiştir. Kendi de iyi bir binici olan Atatürk, 1927 yılında Çankaya civarında bir gezintide.

Türk binicilerinin ilk kez katıldıkları böylesine önemli bir uluslararası yarışmada elde ettikleri bu başarılarının binicilik dünyasındaki yankıları da büyük olmuştu. Nitekim Nis Uluslararası Konkurhipikleri'nde Hakem Heyeti Başkanı bulunan Fransız generalinin şu sözleri de bunu gösteriyordu:

"Türk subaylarını bilhassa tebrik etmek isterim. Onlar en gayrimüsait şartlar altında dahi iyi bir derece almışlardır ki, bu başarı şimdiye kadar uluslararası konkurhipiklere ilk kez katılan milletlerin hiçbirine nasib olmamıştır."

Saim Bey'in bu başarıları tamamen yerli kan olan bir Türk atıyla, Kısmet ile kazanması da ayrıca ilgi ve hayranlık uyandırmıştı.

Atatürk'ün Armağanı: Türk binicilerinin Nis'te elde ettikleri başarılar yurtta da sevinç uyandırdı. Bütün gazete ve dergiler bu başarıyı överlerken yarışmaları ilgiyle izleyen Atatürk de Nis'ten gelen haberler karşısında derin bir memnuniyet duymuştu. Atatürk, duyduğu bu memnuniyeti, Nis'teki parlak dereceleriyle takdir uyandıran Mülâzım Saim Bey'e kendi haralarında yetiştirilen Çankaya isimli atı, iki yıllık yem masrafıyla birlikte hediye etmekle dile getirmişti.

Türkiye'de Yapılan İlk Milli Temas: Türkiye'de ilk milli binicilik karşılaşması 1933 yılı Temmuz ayında İstanbul'da, emektar Taksim Stadı'nda yapıldı. Türk binicilerinin 1931 yılında Sofya'ya yaptıkları ziyareti iade maksadıyla İstanbul'a gelen Bulgar Kraliyet Süvarileri 7-9 Temmuz günleri Türk Milli Binicilik Ekibiyle karşılaştı. Türk topraklarında yapılan bu ilk milli binicilik karşılaşmasına Türk

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ekibi; Yüzbaşı Cevat Mustafa (General Kula), Mülâzımıevvel Cevat (General Gürkan), Mülâzımısâni Saadeddin, Mülâzım Saim (Albay Polatkan), Mülâzımıevvel Eyüp (Albay Öncü), Yüzbaşı Kılıç Tevfik Beyler'den oluşan bir takımla katıldı.

Türk binicileri Taksim Stadı'nda yapılan bu karşılaşmada çok başarılı yarışmalar çıkarmışlar ve Bulgaristan'ı 173-220.1/2 yenmeyi başarmışlardı. Bu başarılı sonuç Türk binicilerine yeni bir moral vermişti.

İlk Altın Madalya: 1934 yılında Viyana'da yapılan Uluslararası Konkurhipikler, Türk binicilik tarihinde yeni bir dönüm noktası oldu. 7 ülkeye mensup 88 binicinin katıldığı, 16 engelden ibaret 800 metrelik yarışmada Mülâzım Cevat Bey (Em.Gen. Gürkan), Güdük isimli atıyla fevkalâde bir yarış çıkararak parkuru hatasız tamamladığı gibi zaman bakımından da en iyi dereceyi tutturarak birinciliği kazandı. Bu olağanüstü bir başarıydı. Böylece uluslararası binicilik parkurlarında Türk atlısı ilk altın madalyaya erişmiş oluyordu (30 Eylül 1934). Türk binicilik tarihine adını "Kara Cevat" olarak yazdıran Cevat Gürkan, "Milletler Mükâfatı" ekip yarışmasında da yine "Güdük" isimli atıyla fevkalâde bir yarış çıkararak Türk takımının birinciliği kazanmasında önemli etken olmuştu.

Türk binicilik sporunun en büyük başarılarından biri, 1938 Roma Uluslararası Konkurhipikleri'nde "Atatürk'ün Süvarileri" olarak ün kazanan ekibin Mussolini Kupası'nı kazanması oldu. Ayak kısmı faşizmi simgeleyen balta şeklinde olan altın kupa, her turnuvada şampiyon olan ekibe devredilirdi. Kupa, İkinci Dünya Savaşı sırasında kayboldu.

1935 Avrupa Turnesi ve Sonrası: Bundan sonra Türk binicilerinin Avrupa manejlerinde başarı dönemleri başlamış oldu. 1935 yılında Türk binicilik ekibinin yaptığı Avrupa turnesi bu başarılara yeni başarılar kattı. Aachen, Budapeşte, Viyana Uluslararası Konkurhipikleri Türk binicilerinin yeni başarılarına sahne oldu. Bu arada Cevat Kula, Cevat Gürkan, Saim Polatkan ve Eyüp Öncü'den oluşan mükemmel bir dörtlü ekip de ortaya çıkmıştı. Ve uluslararası konkurhipiklerde Türk bayrakları şeref direklerinde dalgalanmaya başlamıştı.

1936 Berlin Olimpiyat Oyunları ile onu izleyen Avrupa Turnesi de Türk binici-

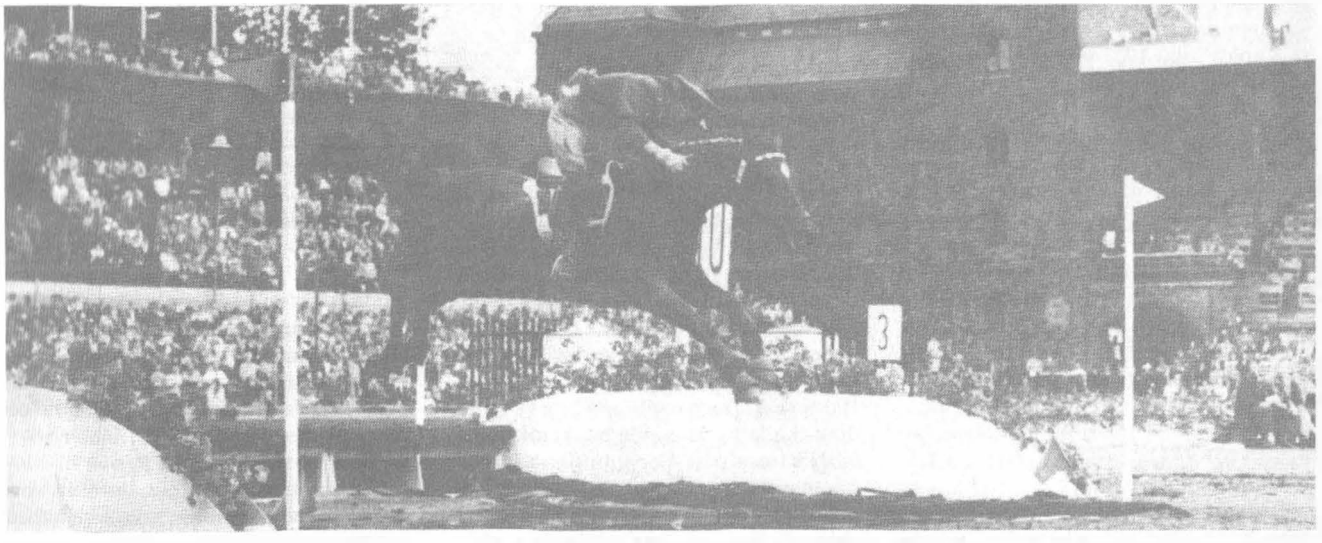

1950'li yıllar binicilik sporunda uluslararası başarılar kazandığımız bir dönemdir. Bu dönemin başarılı isimlerinden Yzb. Alpaslan Güneş, Esmer Altın adlı atıyla 1955 Belgrad Konkurhipikleri'nde Titograd Mükâfatı'nı kazandı.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

lerinin başarılarına sahne oldu. Türk binicileri gerek Olimpiyat Oyunları'nda, gerek Avrupa turnesinde uğradıkları dizi halindeki şanssızlıklara rağmen yine de yüz güldürücü sonuçlar ve başarılar elde ettiler.

Türk binicilerinin yurt dışındaki başarıları 1937 yılında Roma, Paris ve Londra uluslararası konkurhipik yarışmalarında da sürdü. Cevat Gürkan, Cevat Kula, Saim Polatkan ve Eyüp Öncü bu uluslararası yarışmalarda da varlık gösterip çeşitli yarışların şeref basamaklarını paylaştılar.

"Atatürk'ün Süvarileri": Avrupa sahalarında kendilerini ve güçlerini kabul ettiren Türk binicileri atlı spor dünyasında "Atatürk'ün Süvarileri" olarak anılmaya ve ün yapmaya başlamışlardı.

Cevat Kula, Cevat Gürkan, Saim Polatkan ve Eyüp Öncü'ye yeni yeni süvari subaylarımız katılmışlardı. Teğmen Hamdi Benlar, Asteğmen Avni Karaca, Asteğmen İhsan Atal, Asteğmen Kudret Kasar bunların arasındaydı. Ve ekibimizin antrenörlüğünü yine Fransız Albay Tatton sürdürmekteydi. Ekip şefi olarak da General Cevdet Bilgişin görevine başarıyla devam ediyordu.

Bu dönemde ekibin atları; Güdük, Kısmet, Bekri, Çakal, Çapkın, Ece, Ok, Bebek, Gelin, Yalçın, Cambaz, Serkeş, Şahin, Bekâr, Ünal, Akıncı, Efe, Rüzgâr, Kasırga, Kanat ve Yıldız idi.

Mussolini Kupası: 1938 Roma Uluslararası Konkurhipikleri, Türk binicilik tarihinin en büyük zaferine sahne oldu. Bu yarışmaların en büyük yarışı "Mussolini Kupası" idi. 1927 yılından beri yapılmakta olan bu yarış İtalya'nın en büyük binicilik armağanını teşkil ediyordu. Bu altın kupanın maddi değerinden daha çok manevi değeri vardı İtalyanların gözünde. Başta İtalya olmak üzere Almanya da çok iddialı idi bu yarışta. Almanya'nın "Führer"i Hitler, pek yakın dostu ve ideal arkadaşı olan İtalya'nın "Duçe"si Mussolini'nin adını taşıyan bu kupaya sahip olabilmeleri için, binicilerin en iyi şekilde yetiştirilmesi için özel emirler vermişti. Nitekim Almanya'nın büyük iddiayla Roma'ya gelen ekibinde 1936 Berlin Olimpiyat Oyunları'nın şampiyon binicisi Yüzbaşı Hasse ile şampiyon atı Tora da bulunmaktaydı.

1 Mayıs 1938 günü Roma'nın ünlü Sienna Yarış Alanı'nın çevresindeki tribünleri tamamen dolduran büyük seyirci kalabalığı önünde yapılan bu yarışmaya "Atatürk'ün Süvarileri" ünlü dörtlü ile katıldılar: Yüzbaşı Cevat Kula (Güçlü isimli atıyla), Yüzbaşı Cevat Gürkan (Yıldız isimli atıyla), Yüzbaşı Eyüp Öncü (Ünal isimli atıyla), Teğmen Saim Polatkan (Çakal isimli atıyla).

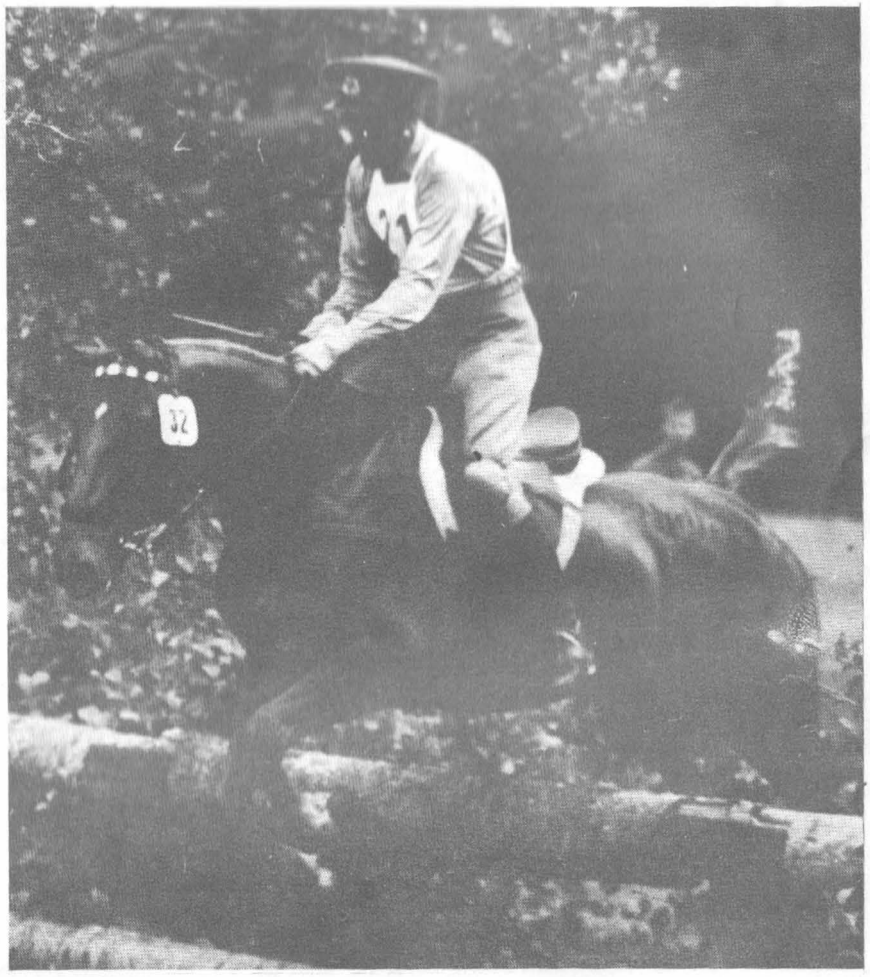

1950'li yılların diğer bir başarılı ismi Yzb. Fethi Gürcan'dır. 1956 Viyana Konkurhipikleri'nde Rıh adlı atıyla iki dalda birincilik alan ve aynı yıl Stockholm Atlı Olimpiyatı'na katılan Gürcan, 22 Şubat 1962 ayaklanmasına katıldığı için emekliye sevkedildi ve 21 Mayıs 1963 ayaklanmasının ikinci lideri olduğu gerekçesiyle Talat Aydemir'le birlikte idam edildi.

Fevkalâde bir yarış çıkaran Türk atlıları bu büyük yarışta Almanya, İrlanda, İtalya ve Romanya gibi en güçlü ve en iddialı ekipleri gerilerinde bırakarak birinciliği kazandılar. Yarıştan sonra İtalya'nın mağrur diktatörü Benito Mussolini, adını taşıyan değerli altın kupayı Türk ekip şefi General Cevdet Bilgişin'e, altın madalyaları da şampiyon Türk binicilerine bizzat verdi.

"Atatürk'ün Süvarileri"nin bu parlak başarısı binicilik dünyasında geniş yankılar yaparken, dünya basını Türk atlılarının bu başarısını uzun uzun övdü. Atatürk'ün de bu başarı karşısında duyduğu memnuniyet, günün Başbakanı Celâl Bayar tarafından Roma'ya gönderilen şu telgrafta da açıkça belli oluyordu: *"Milletler Müsabakasında Mussolini altın kupasını kazandığınızı bildiren telgrafınızı sevinçle aldım. Parlak muvaffakıyetlerinizi ve minnet duygularınızı Atatürk'e arzettim. Şefimiz hepinizden memnun oldu. Tebşir ederim. Ben de ekibimizi hararetle tebrik ederim. Aynı muvaffakıyetin bundan sonraki müsabaka-*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

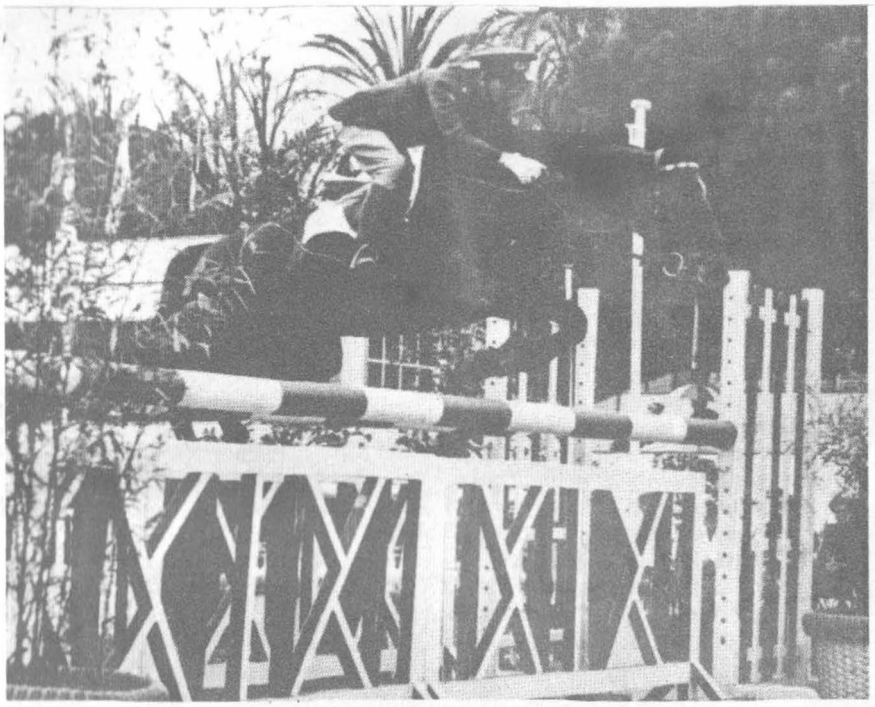

1956 Stockholm Atlı Olimpiyatı'na katılan Türk binicilik takımından Yzb. Nail Gönenli, "atlı mukavemet yarışı"nda Siyok adlı atıyla düşmüş, kalçasının kırılmasına rağmen atına yeniden binerek yarışı tamamlamıştı. Yarışın sonunda bayılarak hastaneye kaldırılan binicimiz, İngiltere Kraliçesi II. Elizabeth ve İsveç Kralı Güstav tarafından tebrik edilmişti.

larda da tecellisini diler, ayrı ayrı hepinizin gözlerinizden öperim."

"Atatürk'ün Süvarileri" bu başarılarını o yılın diğer yarışmalarında ve onu izleyen 1939 yılında da sürdürdüler.

1939 Roma Enternasyonal Konkurhipikleri, barış dünyasının dost binicilerini bir araya getiren son organizasyon oldu. Bu yarışmalardan üç ay sonra patlayan II. Dünya Savaşı ile bu temaslar kapandı. Süvariler yarış alanları yerine savaş alanlarında at koşturmaya başladılar; barış ve dostluğun yerini de savaş ve kan aldı.

II. Dünya Savaşı Sonrasında

II. Dünya Savaşı tam dokuz yıl süreyle uluslararası spor temaslarının yanı sıra binicilik yarışmalarında da kesintiye yol açmıştı. Uluslararası binicilik temaslarının kapısı 1948 Londra Olimpiyat Oyunları ile yeniden açılırken "Atatürk Süvarileri" adıyla ün yapan ekipten de sadece iki kişi kalmıştı. Binbaşı Saim Polatkan ile Binbaşı Eyüp Öncü'nün yanlarına Yüzbaşı Kudret Kasar, Yüzbaşı Tevfik Yüzelli, Yüzbaşı Salih Koç, Yüzbaşı Ziya Azak, Yüzbaşı Eyüp Yiğittürk, Üsteğmen Kemal Çelik gibi genç isimler eklenmişti. 1946 yılında yine General Cevdet Bilgişin tarafından girişilen yeni bir ekip yaratma girişiminin olumlu sonuç verdiği görülüyordu. Ancak ekibe yeni atlar dahil edilmesine rağmen, Yıldız ve Ünal gibi hayli yaşlanmış eski şampiyon atlar hâlâ kadro dışı bırakılamamıştı. Leylâ, Uygur, Güleç, Siyok, Afşar, Özbek, Şirin, Cesur yeni dahil olan atlar arasındaydı.

Ekip yeniden kurulmasına rağmen, at bakımından yetersizlik göze çarpıyordu. Yurt dışından kaliteli konkurhipik atı temin edebilmek önemli bir problem teşkil ediyordu.

1948 Londra Olimpiyat Oyunları'nda Türk binicileri bir varlık gösteremediler. Olimpiyat dönüşündeki Uluslararası Rotterdam Konkurhipikleri Türk atlılarına Avrupa'dan ilk başarıları getirdi. 4 Eylül 1948 günü yapılan "Rotterdam Büyük Mükâfatı" yarışmasında ilk üç sıranın Türk binicileri Kemal Özçelik, Ziya Azak ve Saim Polatkan tarafından kazanılması ve emektar Yıldız'ın uzun yıllar sonra tekrar geldiği Avrupa'da dereceye giren at olması, bu yarışmaların Türk biniciliği açısından en önemli yanlarını teşkil etti.

1951 Kahire Uluslararası Konkurhipikleri ile onu izleyen 1954 Avrupa Turnesi Türk binicilerine yeni başarılar getirdi. Yüzbaşı Ziya Azak'ın "Rüzgâr" isimli atıyla Rotterdam Konkurhipiklerinde kazandığı çifte birincilikten sonra, 1954 Nis Konkurhipikleri'nde Yüzbaşı Salih Koç'un "Başak" isimli atıyla, 1954 Marsilya Konkurhipikleri'nde Yüzbaşı Bedri Böke'nin "Atıl", Yüzbaşı Kemal Özçelik'in de "Domino" isimli atlarıyla kazandıkları birincilikler dikkati çekiyordu.

1955 Belgrad Konkurhipikleri'nde Yüzbaşı Nail Gönenli'nin "Domino" ile kazandığı "Trepke Mükâfatı", Yüzbaşı Salih Koç'un "Bahadır" ile kazandığı "Sukapleze" armağanı, Alpaslan Güneş'in "Esmeraltın" ile kazandığı "Titograd" mükâfatı ile Türk binicileri Avrupa manejlerinde başarılarını sürdürdüler.

Yeni Başarı Yılları: 1950'li yılların ikinci yarısında Türk binicilik tarihinde yeni bir başarı döneminin başladığı görüldü. 1956 yılındaki Avrupa Turnesi sırasında Viyana Konkurhipikleri'nde Yüzbaşı Fethi Gürcan'ın "Rıh" isimli atıyla Yüksek At Terbiyesi ve Atlama Müsabakası'nda kazandığı çifte birincilik; Salih Koç'un "Milletler Mükâfatı" yarışmasında "Domino" ile, Nail Gönenli'nin "Leva Mükâfatı"nda "Atıl" ile kazandıkları birincilikleri, Salih Koç (Başak ile), Bedri Böke (Domino ile), Nail Gönenli (Atıl ile), Alpaslan Güneş (Esmeraltın ile)'den kurulu Türk takımının ekip birinciliğinin izlemesi Türk biniciliği için yeni başarılar dizisinin ilki oldu. 1956 Aachen Uluslararası Konkurhipikleri'nde Salih Koç (Başak ile), Alpaslan Güneş (Esmeraltın ile), Bedri Böke (Atıl ile)'den kurulu Türk ekibinin "F.Almanya İçişleri Bakanı Armağanı"nı kazanmasının yanı sıra Yzb. Kemal Özçelik'in "Metropoliten Mükâfatı" yarışmasında "Eskimo" isimli atıyla 88 rakip arasında birinci olması da büyük başarıydı.

Mennan Pasinli, Nail Gönenli, Kemal Özçelik'ten kurulu Türk ekibinin 1957 Viyana Konkurhipikleri'nde "Ekip Müsabakası"nı kazanması; Salih Koç, Nail Gönenli, Cevdet Sümer'den kurulu Türk ekibinin de 1959 Nis Konkurhipikleri'nde Fransa Binicilik Federasyonu

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Mükâfatı'nı kazanmaları 1950'li yılların diğer büyük başarıları oldu.

1956 Olimpiyat Oyunları'nı organize eden Avustralya'nın yasaları, yurt dışından kıt'aya canlı hayvan sokulmasını kesinlikle yasakladığından, Avustralyalılar 1956 Melburn Olimpiyat Oyunları'nda binicilik yarışmaları tertiplemelerine imkân olmadığını, Uluslararası Olimpiyat Komitesi'ne bildirmişlerdi. Bu durum karşısında Uluslararası Olimpiyat Komitesi, Olimpiyat Oyunları tarihinde ilk kez müstakil bir "Atlı Olimpiyat" düzenlemek zorunda kaldı. Spor tarihinin bu ilk ve son "Atlı Olimpiyat"ının organizasyonunu İsveç üzerine aldı. Türkiye, tarihin bu tek Atlı Olimpiyat'ına Bnb. Salih Koç, Yzb. Bedri Böke, Yzb. Alpaslan Güneş, Yzb. Cevdet Sümer, Yzb. Nail Gönenli, Yzb. Kemal Özçelik, Yzb. Fethi Gürcan, Bnb. Mennan Pasinli ve Yzb. Hikmet Harlıoğlu'dan kurulu bir ekiple katıldı. Dünyanın en seçkin binicilerinin en değerli atlarıyla katıldıkları bu Atlı Olimpiyat'ta Türk binicileri büyük bir azim ve fedakârlıkla mücadele ettiler ve başarılı sayılabilecek sonuçlar da elde ettiler.

Krallar ve Kraliçelerin Övdükleri Türk Binicisi: Stockholm'de yapılan 1956 Atlı Olimpiyat'ın en önemli olayı üç gün süren "Arazi Mukavemet Yarışması"nda oldu. Parkurdaki çetin ve derin bir engelde birçok binici sakatlanmışlar ve helikopterlerle hastaneye kaldırılmışlardı. Bunların arasında Türk binicisi Fethi Gürcan da bulunuyordu. Yarışmaya "Siyok" isimli atıyla katılan Nail Gönenli de aynı engelde atın tökezlenmesi sonucu fırlayıp engelin hayli derin olan çukuruna düşmüştü. Bu son derece kötü bir düşüş olmuştu. Bütün dünya basını Gönenli'nin bu feci düşüşünün fotoğrafını, o anda yarışmayı izlemekte olan İngiltere Kraliçesi'nin gayri ihtiyari iki büklüm olmuş haldeki fotoğrafıyla birlikte yayınlamıştı. Yzb. Nail Gönenli bu feci düşüşüne rağmen büyük gayret sarfıyla yerinden kalkıp atına sahip olmuş ve tekrar üzerine binerek bu zor engeli aşarak yarışmayı sürdürmüş ve sonuçlandırmıştı. Türk binicisinin bu olağanüstü gayret ve başarısı karşısında tribünleri dolduran seyirciler büyük tezahüratta bulunmuşlardı. Yzb. Gönenli yarışı tamamladıktan sonra atının üzerinde bayılmış ve derhal helikopter ile hastaneye kaldırılmıştı. Hastanede yapılan muayenesi ve çekilen röntgen filmleri, genç Türk subayının kırık kalça ile yarışmayı tamamladığı gerçeğini ortaya koymuştu. Bu haberin gazetelerde geniş biçimde yer almasıyla Türk binicisine duyulan hayranlık bir kat daha artmıştı. İngiltere Kraliçesi II. Elizabeth, bir buket çiçekle kartvizit göndererek Gönenli'ye takdirlerini ve geçmiş olsun dileklerini bildirmişti. İsveç Kralı Güstav ile Kraliçe de hastaneye uzun bir telgraf göndererek olaydan duydukları üzüntüyü ve Türk binicisine karşı duydukları hayranlığı dile getirmişler ve âcil şifâlar dileğinde bulunmuşlardı.

Türk binicileri spor tarihinin ilk ve son "Atlı Olimpiyat"ında bir derece, bir madalya kazanamamışlardı ama, gösterdikleri olağanüstü çabalarla takdirleri kazanmışlardı. Kralların, kraliçelerin dünya basını ve tüm binicilik dünyasının takdirleriydi bu.

Büyük Ad'lar ve Yaşlı At'lar: 1950'li yıllarda Türk binicilik sporu birçok büyük isimlere sahip oldu. Salih Koç, Bedri Böke, Alpaslan Güneş, Kemal Özçelik, Cevdet Sümer, Fethi Gürcan, Mennan Pasinli, Nail Gönenli vd. yalnız bu dönemin değil, Türk binicilik tarihinin gelmiş geçmiş en başarılı binicileri arasında yer almışlardı. Ve Türk binicilik tarihinin ikinci "başarılı dönem"i onlarla açılmıştı. Bu genç Türk binicileri Avrupa parkurlarında da bu değerlerini kanıtlamışlardı.

Bu başarılı dönemde ekibimiz cidden değerli elemanlara sahip olmasına rağmen, atlar bakımından oldukça şanssızdı. Gerçi Siyok, Esmeraltın, Domino, Başak, Esmeraltın gibi iyi atlar vardı, ama bunların yaşları hele böyle büyük uluslararası yarışmalar için hayli geçkindi. Nitekim, 1958 Nis Uluslararası Konkurhipikleri sırasında Büyük Askerî Mükâfat yarışmasına katılan Nail Gönenli'nin "Esmeraltın" ile yarışacağını gören Fransızlar hayret içinde şunları söylemekten kendilerini alamamışlardı:

"Biz bu atı 1953 yılında ıskartaya çıkarıp tavlaya çekmiştik. Siz bununla mı bu yarışa katılacaksınız?.."

Gerçekten de gerçek adı "Esmeralda" olan "Esmeraltın", o tarihde Fransa'dan satın alınmış ve milli binicilik ekibinin atları arasına katılmıştı.

Ve bu yarışmada Yzb. Nail Gönenli, "Esmeraltın"ın üzerinde fevkalâde bir yarışma çıkarıp, başta ünlü Dünya ve Olimpiyat Şampiyonu İtalyan Yüzbaşı Dinzo olmak tüm rakiplerini geride bırakarak, şahane bir birincilik kazanmıştı. Ve yaşlı Esmeraltın da bu beş yıl önce ıskartaya çıkarılıp tavlaya çekildiği ülkede bir şampiyonluk gururu yaşamıştı.

İstanbul Enternasyonal Konkurhipikleri: 1953 yılından beri Türkiye Binicilik Federasyonu Başkanı olarak görev yapmakta olan eski milli ekibin unutulmaz ismi Cevat Gürkan'ın 1950'li yıllardaki

1959 yılında Binicilik Federasyonu Başkanı Nejat Eczacıbaşı'nın çabalarıyla düzenlenen I. İstanbul Enternasyonal Konkurhipikleri'nde Türk binicileri parlak dereceler elde ettiler. Cumhuriyet gazetesinin koyduğu kupayı kazanan biniciler: (soldan) Kemal Özçelik, Fransa Şampiyonu D'Oriola ve Nail Gönenli.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

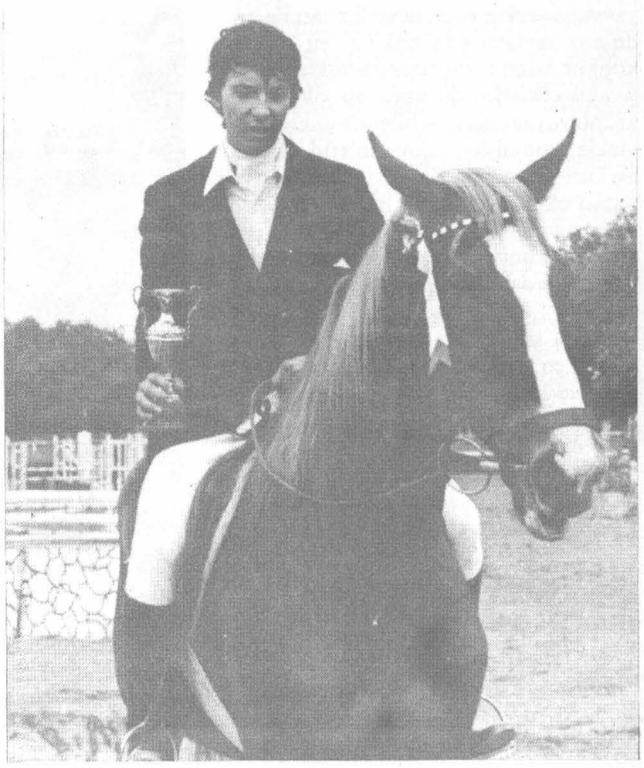

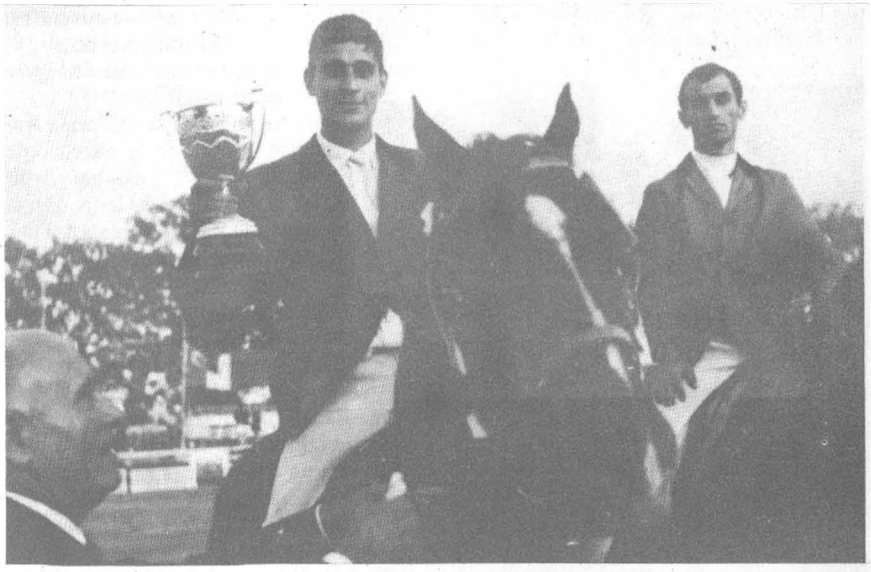

Sivil binicilik kulüplerinin de olumlu çalışmalarıyla, 1964-1968 yılları arasında binicilik sporu yeni isimler kazandı. Bu binicilerden bazıları: Levin Okçuoğlu (üstte solda), Fevzi Atabek (sağda), Engin Mirel (yanda).

bu başarılarda önemli payı olmuştu. Parkurlarda Kara Cevat adıyla ün yapan Emekli General Cevat Gürkan, yönetim alanında da parlak adına layık bir başarı dönemine imzasını koymuştu.

1958 yılı sonlarında General Cevat Gürkan'ın istifasıyla boşalan Türkiye Binicilik Federasyonu Başkanlığı görevine ilk kez bir sivil getirildi. Ata karşı merakıyla da tanınan, ünlü işadamı Nejat Eczacıbaşı, Türkiye Binicilik Federasyonu Başkanı oldu.

Nejat Eczacıbaşı göreve başladıktan sonra İstanbul'da bir uluslararası binicilik turnuvası düzenlemek üzere girişimlerde bulundu. Kişisel çabasıyla bu zor işi başardı. Ve 1959 yılında İstanbul İnönü Stadı'nda I. İstanbul Enternasyonal Konkurhipikleri yapıldı. O tarihlerde İnönü Stadı'nın azami kapasitesi 25.000 kişi idi. İstanbul Enternayonal Konkurhipikleri yalnız futbol maçlarında değil, binicilik sporunda da bu stadın hınca hınç dolabildiğini göstermesi bakımından ayrıca ilginç bir tablo ortaya koymuştu.

Başta Fransız şampiyonu d'Oriola olmak üzere Avrupa'nın birçok seçkin şampiyonlarının katıldıkları İstanbul Enternasyonal Konkurhipikleri, hem organizasyon bakımından, hem de binicilik sporunun geniş kitlelere yayılması bakımından sevindirici olmuştu. Türk binicileri de parlak dereceler elde etmişlerdi. Ancak başta Nejat Eczacıbaşı olmak üzere Binicilik Federasyonu, bazı çevrelerin sert eleştirilerine maruz kalmışlar ve İnönü Stadı zeminine tetanoz mikrobunun bulaştırılmış olmasıyla suçlanmışlardı. Her biri milyonlar değerinde olan dün-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

yanın en seçkin ve en değerli atları ile ordumuz tavlalarında bakılan en seçkin konkur atlarımızın tetanoz mikrobu taşıyabileceklerini düşünen bu zihniyetin ürünü yaygaralara işi bilenler gülüp geçmekle yetinmişler, bilmeyenlerin içlerine ise kurt düşmüştü. Kaldı ki, kimyager ve eczacı olan Federasyon Başkanı yine de bu konuda gereken her türlü sağlık tedbirlerini almakta kusur etmemiş, gerek yarışmalardan önce, gerek yarışmalardan sonra zeminin üzerine döşenen kalın kum tabakası süpürülüp kaldırılınca, stadın zemini en yeni ilaç ve metodlarla dezenfekte edilmişti.

Bir Dönem Kapanırken

Türk biniciler başarılarını 1960 Avrupa Turnesi'nde de sürdürdüler. Hamburg Konkurhipikleri'nde Nail Gönenli "Domino" ile; Salih Koç da "Eskimo" ve "Domino" ile üç parlak birincilik elde ettiler. Rotterdam'da da Salih Koç "Eskimo" ile "Mose Mükâfatı"nı kazanırken, Nail Gönenli de "Esmeraltın" ile "Kudret Müsabakası"nın birinciliğini aldı.

Bu, Türk binicilik tarihinde bir başarı döneminin son başarıları oldu. 1960 Roma Olimpiyadı ile 1964 Roma Konkurhipikleri'nde Türk binicileri bir varlık gösteremediler. Yaşlanmış ve miadlarını doldurmuş atlarla katıldığımız bu turnuvalardan bir şeyler ummak aslında fazla iyimserlik olurdu zaten.

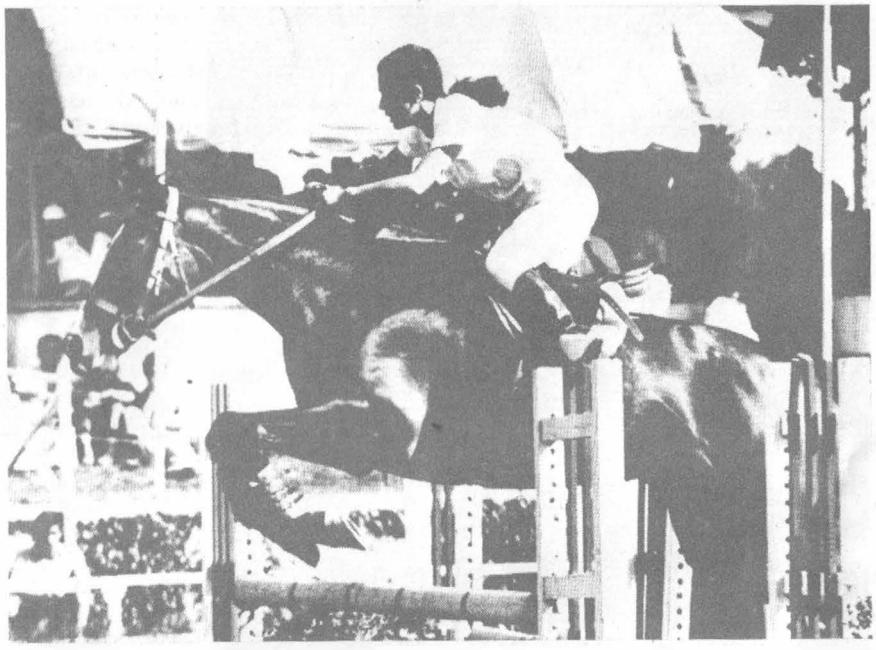

Milli binici Nail Gönenli'nin kızı Hayal Gönenli de bu spor dalında başarılı bir sporcu oldu. 1970'te Krajova'da ve 1971'de Belgrad'da düzenlenen Balkan Binicilik Şampiyonaları'nda birer altın madalya kazandı.

1968 Viyana Konkurhipikleri'nde milli binici İbrahim Murat birinci oldu. Murat, 1970 Krajova ve 1971 Belgrad Balkan Binicilik Şampiyonalarında da altın madalya kazanan milli binicilik ekibinde yer aldı.

Avrupa'nın Kapıları Türk Atlılarına Kapanıyor: 1964 yılında bazı gazetelerde Türkiye'de "at vebası" hastalığı görüldüğü yolunda çıkan haberlerin dünya sağlık bültenlerine kadar aksetmesi, Türk binicilik sporunun üzerine bir balyoz gibi indi. Aslında bu fazlasıyla şişirilmiş ve Türkiye'ye karşı hiç de iyi niyet beslemeyen birtakım ülkelerin lüzumsuz işgüzarlığı ve Türkiye aleyhine yapılmış kötü bir propagandadan başka bir şey değildi.

Ancak bu haber karşısında Uluslararası Binicilik Federasyonu, Türk atlılarına Avrupa'daki tüm parkurların kapılarını resmen kapadığı gibi, Türkiye'nin kapılarını da bütün Avrupa ülkeleri binicilerine kapattı.

Bu haberlerin asılsız olduğunun ispatı uzun yıllara ihtiyaç gösterdi. „Bunu ancak dört uzun yılın sonunda kanıtlayabildik. Sonunda Uluslararası Binicilik Federasyonu Türkiye ve Türk binicileri için koyduğu ağır ambargoyu kaldırdı. Ancak bu dört uzun yılın içinde Türk biniciliği tamamen içe dönük çalışmalarla yetinmek zorunda kalmıştı. Bu arada Türk ordusu saflarından süvari sınıfının kaldırılarak zırhlı süvari adı altında tank sınıfına dahil edilmiş bulunması ve ordu saflarında sembolik bir atlı yarışma ekibinin bırakılmış olması, askeri biniciliğimiz için de oldukça önemli bir handikap olmuştu. Bu durum karşısında Türk binicilik sporu daha çok sivil binicilerine dönük bir çalışma temposu içine girmek zorunda kaldı.

Sivil binicilik kulüplerinin de olumlu çalışmalarıyla bu dört yılın içinde Türk binicilik sporu yeni yeni isimler kazandı. Levin Okçuoğlu, Engin Mirel, Tunç Çapa, Kerim Topçu, Olga Saviç, Candan Aker ile Ender Kafoğlu ve juniorlar kategorisinde de Fevzi Atabek, Atıf Kaçıl, Bülent Bora, Oğuz Üstün, Ferit Yücel, Tevfik Alanyalı ve Mustafa Kartal gibi genç yetenekler bunların arasındaydılar. Öte yandan ordunun içinden de Üsteğmen İbrahim Murat, Üsteğmen Atilla İnoğlu, Yüzbaşı İlhan Ören, Teğmen Ayhan Ökten gibi subay; Ali Aydın, İsmail Samsa, Nurettin Yaran, Enver Alkan, Rafet Can ve Nihat Bingöl gibi astsubaylar da ay-yıldızlı ekibe kadar geldiler.

1968 yılında yapılan Balkan Binicilik Şampiyonası ile başlayan uluslararası faaliyet, ertesi yıl (1969) Viyana Konkur-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Bisiklet

Cem Atabeyoğlu

hipikleri ile devam etti. Bunu 1970 ve 1971 Balkan Binicilik Şampiyonaları izledi.

Türk binicileri İstanbul'da yapılan 1968 Balkan Şampiyonası'nda 2 altın (Nail Gönenli, Engin Mirel, Levin Okçuoğlu, İbrahim Murat'tan kurulu takım) ve (Bülent Bora, Atıf Kamçıl, Tufan Alanyalı'dan kurulu genç takım) madalya kazandı. Viyana Konkurhipikleri'nde İbrahim Murat, kazandığı birincilikle yüzümüzü güldürdü. 1970'de Krajova'da yapılan Balkan Şampiyonası'nda 2 altın, 1 gümüş, 1 bronz madalya kazandık. Altın madalyaları İbrahim Murat, Engin Mirel, Salih Koç, Ateş Dağlı'dan ibaret Türk takımı ile bayanlarda Hayal Gönenli kazandı. Böylece Türk binicilik tarihinin ünlü ismi Nail Gönenli'nin kızı da binicilik sporumuzun şampiyonaları arasına karışmış oldu. 1971'de Belgrad'da yapılan Balkan Binicilik Şampiyonası'nda da Türk binicileri 1 altın ve 1 gümüş madalya kazandılar. Altın madalyayı; İbrahim Murat, Ateş Dağlı, Nurettin Yavan, Tunç Çapa'dan ibaret Türk ekibi kazanırken, gümüş madalyayı da bayanlarda Hayal Gönenli getirdi.

Günümüz Türkiyesi'nde Binicilik

Türkiye'de binicilik sporu bugün tamamen sivil binicilere dayanmaktadır. İstanbul ve Ankara'daki birkaç binicilik kulübü bu sporu yüklenmiş durumdadır. Diğer taraftan Muhafız Alayı'na bağlı süvari bölüğünden de zaman zaman asker biniciler yetişmektedir.

Binicilik, bütün dünyada en masraflı sporlar arasında görülür. Gerçekten de bu böyledir. İyi bir konkur atı bugün bir servet tutarında değer taşımaktadır. Ayrıca bu atın yetiştirilmesi, çalıştırılması ve bakım masrafları da büyük yekûnlara varmaktadır. Konkur atlarının kış idmanları için kapalı manejlere de ihtiyaç vardır. Bu da ayrı bir sorun teşkil etmektedir. Tesis konusu böylece bu sporda da büyük önem ve değer taşımaktadır.

Türk binicileri, kulüplerinin ve kendilerinin yabancı kulüpler ve binicilerle kıyas kabul etmeyecek mütevazi imkânları içinde Türk binicilik sporunu ayakta tutmaya çalışmaktadırlar. Bu fedakârca çalışmayla varılan sonuçlar, Türk biniciliğinin içinde bulunduğu koşullar gözönüne alındığı takdirde, büyük bir başarı olarak nitelendirilebilir ●

Bisikletin Türkiye'ye gelişi oldukça eskilere dayanır. Ancak bunun bir spor dalı olarak benimsenmesi son 70 yılın olgusudur. Dünyada ilk bisiklet yarışının yapılmasından 40 sene sonra, 1910-1912 yıllarında bisiklet sporu Türkiye'ye girmiştir.

Türkiye'de Meşrutiyetten önce bazı bisiklet acentelerinin giriştikleri bir teşebbüs vardır ki, bunu bisiklet sporunun başlangıcı olarak kabul edemeyiz. İstanbul'un Tepebaşı semtinde beton bir pist yaptıran bisiklet acenteleri, burada halk arasında müteaddit bisiklet yarışlarını tertiplemişlerdi. Ancak bunlar bir spor yarışmasından çok, ilgililer arasında iddialı bahislerden ileri gidememişti. Halkı bisiklete karşı heveslendirmek böylece bisiklet satışı yapabilmek amacına yönelik bu faaliyetin, bisiklet sporu açısından tek olumlu yönü gençleri bisiklete çekmek olmuştu.

Meşrutiyetin ilanını müteakip bisiklet sporunda atılan ilk ciddi adımlarda bu beton pistte bisiklete heveslenen gençlerin çoğunluğu oluşturdukları görüldü. Bu yeni spor dalına faaliyeti arasında yer veren ilk spor kulübü Fenerbahçe oldu. 1912 yılında başlayan bu faaliyetin ilk şöhretleri arasında Vecdi ve Şinasi Beyler ile Alber Efendi'nin isimlerinin baş sırayı aldığı görüldü. Bu üç Fenerbahçeli bisikletçi, İstanbul'da düzenlenen ilk bisiklet yarışlarının şampiyonluklarını aralarında paylaştılar.

Türk sporunun ilk örgütü olan Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı'nın kuruluşundan sonra bir de Bisiklet Federasyonu'nun teşkil edilmesi (1923), bu spor dalına verilen önem ve değerin yanı sıra, bisikletin ülkede yaygın bir hale gelmesinin de sonucu oldu. Bu Federasyon'un ilk başkanlığına, Türkiye'de bisiklet sporunun temelini atan kişi olarak tanınan Muvaffak Menemencioğlu getirildi. Bundan sonra Türkiye'de bisiklet sporu Avrupai bir anlayış içinde yayılıp gelişmeye başladı. Bu devrede Cambaz Fahri, Bıyıklı Fevzi, Raif, Haydar, İskender Beyler ile Aşot Efendi ilk güçlü isimler olarak ortaya çıktılar. Bunların hemen arkasından, hemen hepsinin en genci olan, fakat tümünü bastıran Cavit Cav ortaya çıktı.

Türk Bisikletçileri Olimpiyatlarda: 1924 yılında Paris'te yapılan Olimpiyat Oyun-

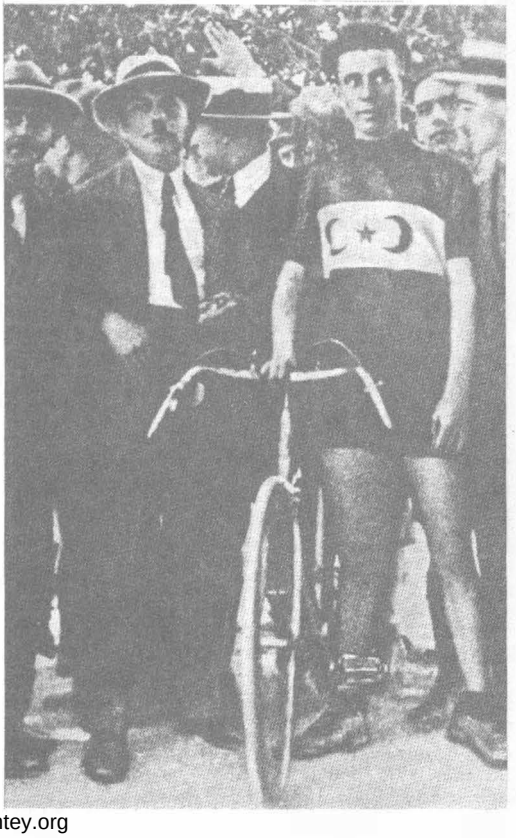

Cumhuriyet'in ilk yıllarının en gözde bisikletçisi Cavit Cav'dır. Cambaz Fahri, Raif ve Cavit Beyler'den kurulu bir ekip Türkiye'yi temsilen 1924 Paris Olimpiyat Oyunları'na götürülmüşlerdi. Ne var ki, yarış bisikletleri sağlanamadığından Türk takımı oyunlara katılamadı. Olimpiyatların ardından düzenlenen ilk Türkiye Bisiklet Şampiyonası'nda Cavit Cav, hem sürat hem de mukavemet yarışlarında birinci oldu.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ları, Türk bisiklet sporuna yeni ufuklar açtı. Cambaz Fahri, Raif ve Cavit Beyler bu Olimpiyat Oyunları'na götürüldüler. Ancak orada özel yarışma bisikletleri sağlanamadığından yarışlara katılamadılar. Fakat bu üç Türk bisikletçisi yurda yepyeni bir görüş ve anlayış içinde döndüler. Muvaffak Menemencioğlu'nun Türk bisikletçilerine Paris'teki bir bisiklet fabrikasında staj imkanını bulması, bu genç bisikletçilerin bisiklet mekanizmasını daha yakından tanımalarını

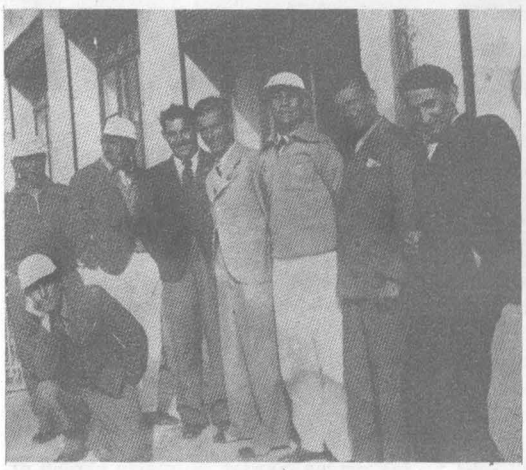

1930'larda bisiklet sporunda Cavit Cav'ın çabasıyla yeni değerler ortaya çıkarıldı. Ankara'dan Talât Tunçalp ve Eyüp Yılmaz, İzmit'ten Orhan Suda, İstanbul'dan Cambaz Kirkor öne çıkan isimler oldular. 1940 yılında Bükreş'te ilk ve son kez yapılan Balkan Bisiklet Şampiyonası'nda (altta) bu bisikletçiler başarılı yarışlar çıkardılar. Ankaralı bisikletçiler Uludağ'da kampta (üstte, solda). İzmit ve İstanbul takımları 1939 yılında yapılan bir yarışta (üstte, sağda).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

sağlamıştı ki, bu da ayrı bir avantaj oldu.

Paris Olimpiyatı sonrasında bisiklet sporumuz, gelen yeni görüş ve anlayışla hızla gelişti. Bu arada Bisiklet Federasyonu tarafından tertiplenen ilk İstanbul ve Türkiye Bisiklet Şampiyonaları da bu sporu canlandırdı. Cavit Cav, hem sürat, hem de mukavemette Türkiye'nin ilk şampiyonluklarını kazandı.

1927 yılında İstanbul'da, Taksim Stadı'nda Bulgarlarla yapılan yarışma, Türkiye'de düzenlenen ilk uluslararası bisiklet müsabakası olduğu gibi, Türk milli bisiklet takımının da ilk yarışmasını teşkil etti. İlk Türk milli bisiklet takımı Cavit Cav, Tacettin Baştürkmen, Galip Cav ve Yorgo Saridis tarafından temsil edildi.

1924-1928 yılları arasında bisiklet sporunun hızlı bir yayılma gösterdiği görüldü. Bu yıllarda İzmit'te yetişen Sadettin (Yalın) ile Yunus Nüzhet, İstanbullu bisikletçilere ciddi birer rakip oldular ki, bu da bisiklet sporundaki bu hızlı yayılışı göstermekteydi. Cavit ve Galip (Cav) kardeşler, Sultanahmetli Tacettin (Baştürkmen), Süleymaniyeli Selahattin, Saridis bu dönemin diğer bisikletçileri oldular.

1928 yılında Amsterdam'da yapılan olimpiyat oyunlarına Cavit ve Galip kardeşler, Tacettin (Baştürkmen) ve Yunus Nüzhet (Unat) Beyler'den oluşan bir ekiple katılan Türk bisikletçileri, burada da başarılı yarışmalar çıkardılar. Federasyon Başkanı Muvaffak Bey'in kişisel çabası ve girişimleriyle olimpiyatlardan birkaç ay önce bu dört Türk bisikletçisine Paris'teki bir bisiklet fabrikasında iş bulundu. Böylece bu dört bisikletçimiz hem çalışıp hayatlarını kazandılar, hem de Fransız bisikletçileriyle birlikte idman yapmak imkânını elde ettiler. Fransa gibi bisiklet sporunda ileri durumda bulunan bir ülkede bu işin ustası hocalar nezaretinde Fransa'nın birçok ünlü bisikletçileriyle birarada çalışmak, Türk bisikletçilerine çok şeyler kazandırdı. Türk takımı Amsterdam'da İngilizlere geçilip elenmesine rağmen mükemmel bir yarış çıkararak haklı takdir kazandı.

1929 yılında Bisiklet Federasyonu'nun kaldırılmasıyla bu spor dalında bir duraklama devresine girildi. Bu arada eski şampiyonların da en verimli çağlarında birbirlerinin peşi sıra bu spordan çekilmeleri Türk bisikletçiliği için ayrı bir şanssızlık oldu.

Türk bisikletçiliği 1950'li yılların ikinci yarısında yeniden bir canlanma dönemine girdi. Yeni kuşağın önde gelen bisikletçileri arasında Nezir Sonakın, Aytekin İpek, Altan Özsay dikkat çeken isimler arasındaydı.

Yeni Hamle Yılları

1933 yılında Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı Genel Kongresi'nin kararı ile Bisiklet Federasyonu yeniden kuruldu. Federasyon Başkanlığı'na Hüsnü Naili (Seden), Asbaşkanlığa Cavit (Cav), Genel Sekreterliğe de Rıza (Sueri) Beyler getirildiler. Bu yeni federasyonun kurulmasıyla Türk bisiklet sporunda yeni bir hamle dönemi başlamış oldu. Eski bir şampiyon olan Cavit Cav'ın büyük çabasıyla yeni yeni değerler bulunup ortaya çıkarıldı. Bu genç kuşağın içinden yeni şampiyonlar çıktı. Bunların kimi İstanbullu, kimi Ankaralı, kimi Kocaelili, kimi İzmirli idi. Bu da bisiklet sporunun bu hızlı gelişmesine paralel olarak hızlı bir yayılma gösterdiği gerçeğini de ortaya koyuyordu.

Ankaralı Talât (Tunçalp) ile Eyüp (Yılmaz), İzmitli Orhan (Suda), İzmirli Kâzım (Bingen) ve İstanbullu Kirkor (Cambaz) bu genç yeteneklerin başında geliyorlardı. Pek körpe çağlarında parlayan bu gençler uzun yıllar şampiyonlukları ellerinden bırakmayacaklardı.

Bu gençler 1935 yılından itibaren kendilerini göstermeye başladılar. O yıl yapılan Romanya Bisiklet Turu'nda Talât Tunçalp, Galip Cav, Orhan Suda, Kâzım Bingen, Kirkor Cambaz ve İzmirli Niyazi'den kurulu Türk takımı büyük varlık gösterdi. Bükreş-Braşov etabını birincilikle bitiren Kirkor Cambaz'ın arriveye doğru düşmesiyle köprücük kemiği kırılmış, genç bisikletçi buna rağmen devam ederek etabı birincilikle bitirmişti.

1936 yılında Berlin'de yapılan Olimpiyat Oyunları'nda Türkiye, Talât Tunçalp, Orhan Suda, Kirkor Cambaz, Eyüp Yılmaz, Kâzım Bingen'den kurulu bir ekiple katıldı. 28 millete mensup 116 bisikletçinin katıldığı yol yarışında Talât Tunçalp büyük başarı gösterdi. Çok güzel bir yarış çıkaran bu genç Türk bisikletçisi, arriveye 50 metre kala yanındaki Alman bisikletçisinden feci bir dirsek darbesi yemesine rağmen, tekerlek farkıyla sekizinci olmuştu. Talât bu yarışmada birinciliği kazanan Alman bisikletçisiyle aynı dereceyi (2:32.05) tutturmuştu.

Berlin Olimpiyat Oyunları'ndan dönüşte Sovyetler Birliği'ne giden Türk bisikletçileri orada da başarılı yarışlar çıkardılar. Moskova'da yapılan 100 kilometrelik yol yarışında Orhan Suda, Talât Tunçalp ve Kâzım Bingen Rus bisikletçisinin arkasından ikinci, üçüncü ve dördüncü olurlarken hayli Rus bisikletçisini geride bırakmışlardı. Leningrad'da yapılan 100 kilometrelik yol yarışında ise Talât, Kâzım ve Orhan ilk üç dereceyi aralarında paylaşmak başarısını gösterdiler.

1940 yılında ilk ve son kez düzenlenen Balkan Bisiklet Şampiyonası'nda ise Talât Tunçalp, Orhan Suda, Kirkor Cambaz gibi eski şöhretlerin yanına Bayram Adıvar (İzmir), Nuri Kuş (Ankara), Sabahattin Saylık (Eskişehir), Ali Ersoy (Ankara), Faik Bilgen (Eskişehir) gibi genç pedalların eklendikleri görülmüştü. Bükreş'te yapılan Balkan Şampiyonası

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

yarışmalarında Türk bisikletçileri büyük varlık gösterdiler. Amerikan stili ikili pist yarışında Orhan Suda ile Kirkor Cambaz ikilisi, takım takip yarışında ise Orhan Suda, Kirkor Cambaz,Talat Tunçalp'ten kurulu Türk takımı iki gümüş madalya kazandılar. Bu cidden başarılı sonuçlardı. Hele Türk bisikletçilerinin tamamen yabancı oldukları pist yarışında gümüş madalyaya ulaşmaları daha büyük bir başarıydı.

Araya giren II. Dünya Savaşı ile uluslararası tüm spor temasları kesilirken, Türk bisikletçiliği de tekrar iç âlemine döndü.

II. Dünya Savaşı Sonrasında

II. Dünya Savaşı sonrasında Türk bisiklet sporu birkaç eski şampiyonun ve birkaç idealist kişinin çabalarıyla yeniden canlandı. Bu yıllarda İstanbul'da bisiklet ajanı olarak hizmet veren Fuat Ramazanoğlu'nun kişisel çabalarıyla sürekli olarak yapılan yarışmalar Türk bisiklet sporuna ayrı bir canlılık katarken, Ankara ve Eskişehir'de de bu yolda olumlu çalımalar yapılmaktaydı.

Türk bisikletçileri 1948 Londra Olimpiyat Oyunları ile tekrar dış dünyaya açıldılar. Sekiz yıl önceki takımdan Talât Tunçalp ile Orhan Suda'nın da yer aldıkları ekipte Ali Çetiner ve Enver Osmalı adlarında iki de genç eleman bulunuyordu. İstanbul'da yaptıkları çalışmalarda elde ettikleri fevkalade derecelerle Türk bisikletçileri umut vermekteydiler. Oysa Londra'da yağışlı bir havada yapılan 195 kilometrelik yol mukavemet yarışında, şanssızlıklar Türk ekibinin yakasını bırakmadı. 11 kilometrelik turlar halindeki parkurun ikinci turunda virajı dönerken yağmurun ıslattığı pistte kayıp düşen Arjantinliye çarpan Talât'ın bisikleti kullanılamaz hale gelmiş ve çok iyi bir durumda bulunmasına rağmen yarış dışı kalmıştı. Çok geçmeden Ali Çetiner'in lastiği patlamış, bunu Enver Osmalı'nın bisikletinin zincirinin kopması izlemişti. Yarışta tek başına kalan Orhan Suda da 90 kilometrede iki lastiğinin birden aynı anda patlamasıyla aynı akıbete uğramış ve çok iyi dereceler beklenen Türk bisikletçileri yarışı bile tamamlayamamışlardı.

Bundan sonra Türk bisikletçiliği yeni bir duraklama devresine girdi. Bu, beş yıl sürdü. Bu sürenin içinde Türk bisikletçileri bir dış temas yapamadıkları gibi, içteki faaliyet de doğru dürüst yürüyemedi.

Yeniden Doğuş

Türk bisikletçiliği 1950'li yılların ikinci yarısında yeniden bir canlanma dönemine girdi. 1953 yılında düzenlenen Uluslararası İstanbul-Ankara Bisiklet Yarışı bisiklet sporuna bir hareket getirmişti. Bunu, eski şampiyonlardan Talât Tunçalp'in Bisiklet Federasyonu'nun başına geçmesiyle giriştiği üst üste hamleler izledi. Türkiye'de düzenlenen uluslararası yarışmalar bu heyecanı körükledi. Bunun neticesi olarak Türk bisiklet sporuna genç bir kuşak hâkim oldu. Bu genç kuşağın içinden Nezir Sonakın, Kemal Ertürk, Said Toy, Celal Fidan, Fehmi Kürkçü, Muzaffer Çelmen, Aytekin İpek, Erol Göktaş gibi isimler özellikle kendilerini gösterdiler.

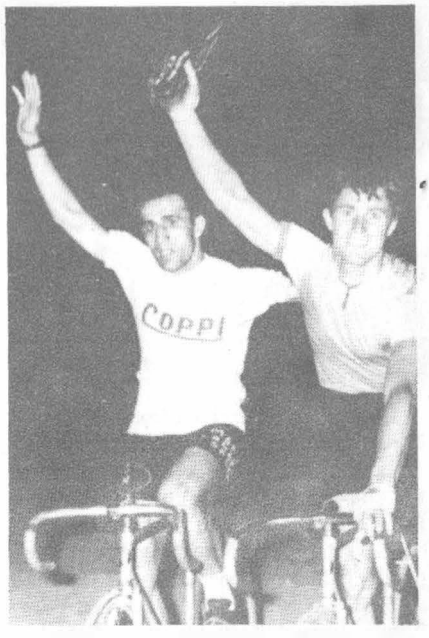

Rifat Çalışkan ve Nusret Ergül son yıllarda bisiklet sporunda başarılı olmuş bisikletçilerimizden ikisidir. "Uluslararası Atatürk Bisiklet Yarışı"nı kazanan Hasan Can (altta) ise genç kuşağın en yetenekli bisikletçilerinden biri olarak ortaya çıktı.

Uluslararası Ankara - İstanbul Yarışı'nı izleyen Cumhurbaşkanlığı Uluslararası Türkiye Bisiklet Turu da Türk bisiklet sporuna ayrı bir renk ve heyecan kattı. 1971 yılında İzmir'de düzenlenen Akdeniz Oyunları'nın Balıkesir'de yapılan yol mukavemet yarışında Rıfat Çalışkan, Seyyit Kırmızı, Ali Hüryılmaz, Erol Küçükbakırcı'dan kurulu Türk takımının "takım yarışması" üçüncülüğünü kazanması, hiç kuşkusuz uluslararası çapta bir başarıydı. Bu, Rıfat Çalışkan'ın 1966 Almanya turunda kazandığı etap birinciliğinden sonra Türk bisikletçilerinin elde ettikleri en başarılı sonuç oluyordu.

1973 yılında İstanbul'da yapılan Balkan Bisiklet Şampiyonası'nın yol sürat yarışında Erol Küçükbakırcı'nın kazandığı birincilik, Türk bisiklet sporuna nice yıllardan beri özlemini çektiği altın madalyayı getirdi.

Bu dönemde Rıfat Çalışkan, Mustafa Palaska, Mustafa Ertan, Bedri Sakarya, Nusret Ergül, Çetin Yüce, Nazmi Ayvalı, Ertuğrul Arlı en başarılı isimler olarak göze çarptılar. Onların hemen arkasından da Ali Hüryılmaz ve Erol Küçükbakırcı gibi iki şampiyon geldi bisiklet sporumuza.

1980'li yıllarda Cumhurbaşkanlığı Bisiklet Turu büyük heyecan içinde sürüp giderken "Uluslararası Atatürk Bisiklet Yarışı"nı Hasan Can'ın kazanması ve yıllar sonra İbrahim Pekcan'ın Romanya'da yapılan Balkan Şampiyonası'nda Türkiye'ye gümüş madalya kazandırması bu son dönemin Türk bisikletçiliği açısından en önemli başarıları oldu ●

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Tenis

Cem Atabeyoğlu

Tenis sporunun Türkiye'ye gelişi 1910'lu yıllara raslar. O tarihlerde İstanbul'da yerleşmiş bulunan ve ticaretle uğraşan İngiliz aileleri, Avrupa'nın bu yeni moda sporunu burada ilk tatbik edenler oldular. Kadıköy'de, Küçük Moda semtinde İngiliz aileler tarafından yaptırılan kort, Türkiye'deki ilk tenis maçlarına sahne oldu. Colonel Simonds, Edward Whitall ve Norwill kardeşler ise Türkiye'de tenis sporunun öncüleri oldular. Daha sonra Bebek'te oturan Jack Soeger, Colonel Binns, Basil ve Weis gibi İngilizler de kendi aralarında bir tenis kulübü kurarak, Bebek'te yaptırdıkları kortta yine kendi aralarında iddialı maçlara giriştiler.

Bir sosyete sporu olarak Türkiye'ye giren tenis çabuk yayıldı. Yabancıların ve sosyetenin sporu olması bu ilgiyi körükledi. Bunun neticesi olarak İstanbul sosyetesindeki etkisi daha fazla oldu. Çok geçmeden Ohannesyan, Ananyan, Abromoviç, Hotchinson ve arkadaşları tarafından Osmanbey'de de bir tenis kulübünün kurulduğu ve kortların yapıldığı görüldü. Bu sıralarda Majak ve Jovarski de Taksim Sıraselviler semtinde bir tenis kulübü ile tenis kortu kurup raket sallamaya başlamışlardı.

İstanbul'da tenis faaliyeti bu şekilde sürüp giderken, İzmir'de yerleşmiş bulunan İngiliz ailelerinin de Bornova'da yaptırdıkları kortlarda iddialı tenis maçları oynadıkları bilinir. Tenis sporunun İzmir'deki öncüleri olarak da Jim Giraud, Harry Giraud ve Charnot tanınırlar.

Bu işte İstanbul'daki Whithall'ler ile İzmir'deki Giraud'ların tenis sporunun yalnız Türkiye'ye gelişinde değil, burada yerleşip gelişmesinde de önemli rol oynadıkları görülür.

Türk Kulüplerinde Tenis Faaliyeti: Tenis sporuna ilk el atan Türk kulübü Fenerbahçe oldu. İlk Türk futbolcusu Fuat Hüsnü (Kayacan) Bey'in girişimiyle, Fenerbahçe kulübü Kurbağalıdere kıyısındaki kulüp binasının önünde bir çimento kort yaptırarak tenis faaliyetine girişti (1915). Fuat Hüsnü Bey, İngilizlerden öğrendiği tenisi Fenerbahçe kulübü kortlarında Fenerbahçeli arkadaşlarına öğretmekle, Türkiye'nin ilk tenis antrenörü olmak sıfatını da kazandı. İlk Türk tenis yıldızları bu korttan yetişti ve Fenerbahçe'nin dört ünlü futbolcusu; Galip (Kulaksızoğlu), Said Selâhaddin (Cihanoğlu), Zeki Rıza (Sporel) ve Yavuz İsmet (Uluğ) bu sporda da isimlerini duyurdular. Daha sonra esaretten dönen Tevfik Haccar (Taşçı) ile yurt dışından gelen İbrahim Cimcoz, Prens Muhsin Yeğen, Mehmet Reşat (Pekelman) ve Ekrem Rüştü (Akömer) Beyler'in de katılmalarıyla, Fenerbahçe kulübü tenis dalında büyük bir hamle yapmış oldu.

1923 yılında, çimento kort gittikçe artan tenisçi sayısına cevap veremediğinden, Fenerbahçeliler yine kulübün yanında bir de toprak kort yapmak zorunda kaldılar. Bu toprak kortta tenise başlayıp çimento kortta parlayan bir çok yeni isimler geldi tenis sporuna. Bunların arasında Suat (Subay), Sedat (Erkoğlu) ve Şirinyan, Türk tenisinin uluslararası çaptaki ilk raketleri olarak kendilerini gösterdiler. Türkiye'nin ilk bayan tenisçileri de bu kortlardan Türk tenisine girdiler. Fenerbahçeli sporcuların ve yöneticilerin aileleri olan bu ilk bayan tenisçiler arasında Vecihe (Taşçı), Mediha (Bayar), Adriel (Sadak) ve Hidayet (Karacan) Hanımlar bilhassa başarı sağladılar.

Bu arada 1928 yılında eski Tokat Milletvekili ve ilk Basketbol Federasyonu Başkanı Süreyya Genca ile arkadaşları tarafından Ankara'nın Kavaklıdere semtinde, başkentin ilk tenis kulübü olan "Kavaklıdere Sporting Tenis Kulübü"nün ve kortlarının faaliyete geçirildiği görüldü. Böylece İstanbul ve İzmir'de tenis faaliyeti sürüp giderken, Ankara'da da büyük bir faaliyet başlamış oldu.

Teniste Balkan Şampiyonluğumuz: Türk tenisi 1930 yılında yaptığı ilk millî karşılaşmasında en parlak başarısına ulaştı. Sedat Erkoğlu, Suat Subay ve Şirinyan'dan kurulu ilk Milli Takım, Atina'da yapılan Balkan Şampiyonası'nda büyük varlık gösterdi. Sedat-Şirinyan çifti, Bulgarlar ile Yunanlıları 3/0, 3/0 yendikten sonra Romenleri de 3/2 yenerek "çift erkekler"de Balkan Şampiyonluğu'nu kazandı.

1932 yılında Fenerbahçe kulübü kortlarında yapılan Balkan Şampiyonası ise yurt içinde organize edilen ilk uluslararası tenis organizasyonu oldu. Türk Millî Tenis Takımı kendi kortlarında oynadığı bu ilk uluslararası karşılaşmaya; Sedat Erkoğlu, Suat Subay, Zeki Rıza Sporel, Şirinyan'dan kurulu bir ekiple katıldı.

1933 yılında Fenerbahçe'nun Kurbağalıdere kenarındaki beyaz boyalı ahşap kulüp binasının yanmasıyla, yanındaki meşhur tenis kortu da harap bir hale geldiğinden, Türkiye'de tenis sporu büyük bir yara aldı. Bu yangınla Türkiye'de tenis

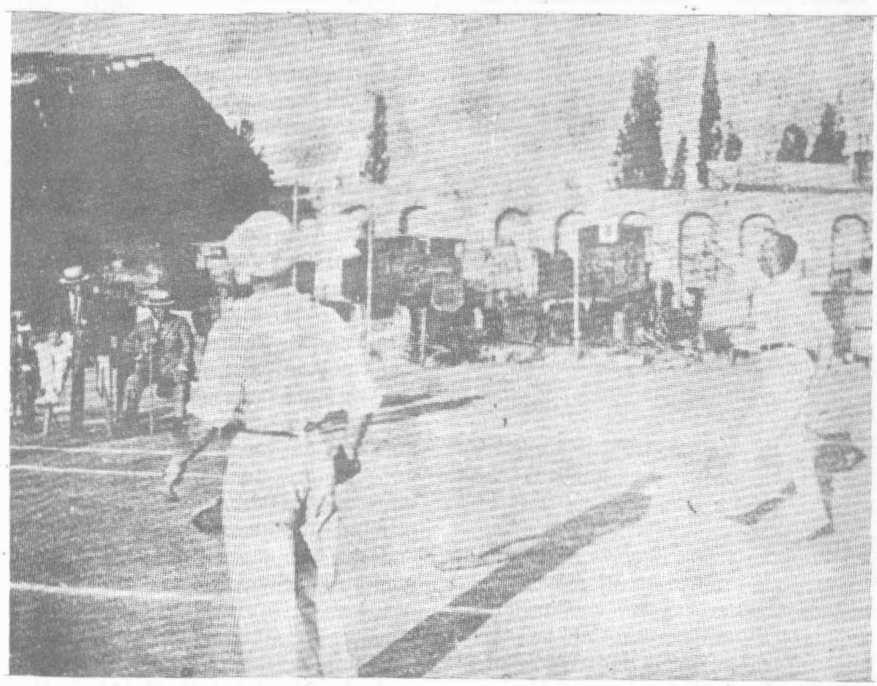

Türkiye'nin ilk tenisçileri Fenerbahçe'nin 1915'de yaptırdığı çimento korttan yetişti. Aynı zamanda futbolcu olan Said Salâhaddin (Cihanoğlu) bu tenisçilerimizden biridir.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

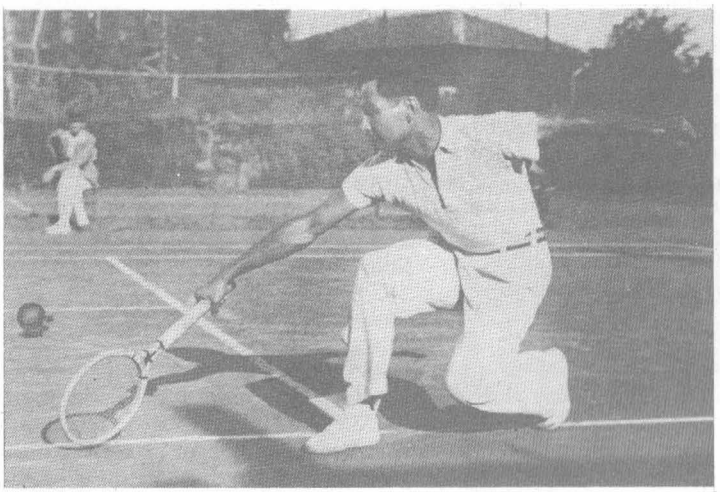

İlk Tenis Milli Takımı'nda yer alan Sedat Erkoğlu (solda), Suat Subay (sağda) ve Şirinyan, 1930 yılında Atina'da yapılan Balkan Şampiyonası'nda başarılı maçlar çıkardılar.

sporunun temel direği durumunda bulunan Fenerbahçe kulübü bu faaliyetten uzaklaşmak zorunda kaldı.

Bazı tenis meraklılarının çabalarıyla Taksim Stadı yanındaki alanda yapılan tenis kontlarında bu faaliyet sürdürüldü ise de, eskisi kadar kuvvetli ve olumlu olamadı. Daha sonra bugün Divan Oteli'nin karşı köşesinde ve Taksim Bahçesi girişi olan yerde kurulan kortlarla bu spora biraz olsun hareket geldi.

Tenis-Eskrim-Dağcılık Kulübü'nün Kuruluşu: Türkiye'de tenis sporu 1940'lı yıllarda İstanbul Tenis-Eskrim-Dağcılık Kulübü'nün kurulmasıyla yeniden canlandı. Bu arada Ankara'da da Kerim Bükey ve Vedat Abut'un gayret ve himmetleriyle bir tenis kulübü kurulup faaliyete geçmiş bulunuyordu. Bu iki kulübün olumlu çalışmaları 1945'lerde kortlarımızda ilk meyvalarını vermeye başladı. Bunun sonucunda da Fehmi Kızıl, Enes Talay, Behbut Cevanşir, Suzan Gürel, Cihat Özgenel gibi parlak isimler ortaya çıktı. Bayanlarda da Muallâ Grodetski, Bahtiye Mursaloğlu, İfakat Mergen gibi çok iyi tenisçiler yetiştiler.

Tenis-Eskrim-Dağcılık Kulübü'nün olumlu çalışmaları tenis sporunda önemli bir hamle yaratırken, bu kulüp tarafından tertiplenen İstanbul Enternasyonal Tenis Turnuvası da bu spor dalına hareketlilik getirdi. Bu turnuva ile İstanbul tenisseverleri dünyanın bir çok ünlü tenisçilerini yakından görüp seyretmek olanağını buldular. Dünyaca ünlü bu raketler Türk tenisçileri için de teknik yönden pek büyük yararlar sağladı.

Büyük İsimler: Türk tenisinin bu yeni döneminde ilk "büyük isim" olarak Fehmi Kızıl ortaya çıktı. Onu Enes Talay'ın yirmi yılı aşan zafer yılları izledi. Daha sonra da kortların "1" numarası Nazmi Bari'ye kaldı. Bu üç tenisçinin Türk kortlarındaki büyük üstünlüklerini kırk yıla yakın bir süre devam ettirmeleri, onların değerini ifade eder.

Nazmi Bari'den sonra ortaya çıkan Remzi Aydın, Türkiye'nin "1 numara"lı raketi olduysa da, onun başarı yılları ötekiler kadar uzun süremedi. Daha sonra Kemal Ambar ortaya çıktı.

Türk tenisi bu arada "Davis Kupası" maçlarında da uzun yıllar temsil edildi, ancak bu dünyaca ünlü tenis turnuvasının eleme grubu maçlarından öteye çıkabilmek, hatta ikinci turu geçebilmek dahi mümkün olmadı.

Türk tenisi en büyük başarılarına 1980 yılında İzmir'de yapılan İslam Oyunları'nda ulaştı. Tek bayanlarda Tevfika Celâloğlu'nun, çift bayanlarda Tevfika Celâloğlu ile Emel Erdem çiftinin; karışıkta da Tevfika Celâloğlu ile Kemal Ambar çiftinin şampiyonlukları Türk tenisinin ender başarılarıdır.

İslam Oyunları'nın üç altın madalyalı raketi Tevfika Celâloğlu, Türk tenis sporunun gelmiş geçmiş en başarılı isimleri arasına karıştı. Böylece Türk bayan tenisinde Muallâ Grodetski, Bahtiye Nursaloğlu, Gönül Erk ve Sevim Barulay gibi büyük isimlere bir de Tevfika Celâloğlu eklenmiş oldu.

Tenis Sporunun Günümüzdeki Durumu

Tenis, bugün ülkemizde bir "sosyete sporu" olarak kabul edilmektedir. Ancak belirli bir geçim, kültür ve sosyal yaşantı düzeyinde bulunabilen kişilerin ilgi ve rağbet gösterdikleri tenis sporu, geniş kitlelere mal olabilmekten uzak kalmaktadır. Bu da çok sayıda iyi tenisçi yetişmesini engelleyen önemli bir unsurdur. Tenis, herkesin her yerde yapabileceği bir spor değildir. Önce bir korta, sonra rakete ihtiyaç vardır. Türkiye'de kontların sayısı bile son derece sınırlıdır. Bu nedenle tenis faaliyeti ancak sosyal yönden de ağırlıklı bulunan tenis kulüplerinde görülebilmektedir. Bu kulüplerde açılan te-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Masa Tenisi

Cem Atabeyoğlu

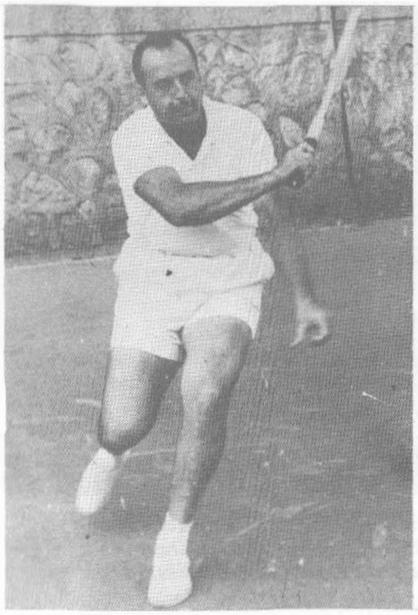

İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen yeni dönemde ilk "büyük isim" olarak Fehmi Kızıl ortaya çıktı. Onu Enes Talay'ın (üstte) yirmi yılı aşan başarı yılları izledi. Daha sonra da kortların "bir numarası" Nazmi Bari (altta, uzun boylu) oldu.

nis okullarına da ancak belirli ailelerin çocukları gönderilebilmekte, bu da bir heves olmaktan ile gidememektedir.

Bu spor dalına heves eden çocukların ve gençlerin sayısı çok sınırlıdır. Günden güne de bu ilginin azaldığı görülmektedir. Bu nedenle Türk tenisi bugün kaliteli eleman bakımından büyük bir sıkıntının içindedir. Bir Fehmi Kızıl, bir Enes Talay, bir Behbut Cevanşir, bir Suzan Gürel, bir Nazmi Bari çapında tenisçinin daha ortaya çıkması bu koşullar içinde oldukça şüphelidir ●

Türkiye'de uzun yıllar "ping-pong" adıyla anılan masa tenisinin ülkemize gelişi, 1920'li yılların ikinci yarısına raslar. Ve bu sporun Türkiye'de ilk kez Robert Kolej'de oynandığı bilinir.

Cazip ve hareketli bir spor olan masa tenisi, kısa zamanda Kolej'in dışına taşarak hızla İstanbul'a yayılmış ve 1930 yılında Türk spor kulüplerinin üzerine önemle eğildiği bir spor dalı olmuştu. Nitekim, 1930 yılında Türkiye'de, Fenerbahçe, Altınordu, İstanbulspor, Galatasaray, Ortaköy ve Arnavutköy kulüpleri arasında iddialı masa tenisi maçları yapılmaya başlanmıştı.

Masa tenisinde ilk turnuva 1930 yılında Altınordu Kulübü tarafından tertiplendi. Bu turnuvaya Fenerbahçe, Altınordu, İstanbulspor, Galatasaray ve Ortaköy kulüplerine mensup sporcular katıldılar. Ancak bu ilk dönemde masa tenisi oynayanların, başka spor dallarında isim yapmış sporcular oldukları dikkati çekmekteydi. Nitekim, bu turnuvanın final maçında İstanbulsporlu futbolcu (daha sonra futbol hakemi) Samih Duransoy'u yenen Fenerbahçeli boksör ve yüzücü Raşit'in bu spor dalında ilk şampiyonluğu kazanması da bunu göstermektedir.

1930'lu yılların ikinci yarısında Beyoğluspor, Vefa, Kurtuluş, Tarabya ve Şişli kulüplerinin de güçlü takımlar oluşturarak masa tenisi faaliyetine katılmaya başladıkları görüldü. Masa tenisinin geniş kitlelere yayılması, bu spor dalında hızlı bir kalkınmayla birlikte, masa tenisini kendilerine esas spor olarak seçen kimselerin ortaya çıkmalarını da sağladı.

Ancak bu faaliyet birden parladığı gibi, sönüşü de ani oldu. Daha 1940'lı yıllara varmadan, Türkiye'de masa tenisi ciddi bir duraklama devresine girdi.

Masa tenisindeki bu duraklama 1948 yılına dek sürdü. Bu sırada ortaya atılan ve hemen tamamı başka spor dallarında isim yapmış bir avuç genç idealist, Türkiye'de masa tenisi sporunu yeniden canlandırmak için paçaları sıvadılar. Fenerbahçeli voleybolcu Güneri Artunkal, futbolcu Hamit Pişkin, basketbolcu Aleko Morisis ve Öjen Raad gibi isimler, bu spora gönül vermiş kişi olan Kosta Mavridis'in de çabalarıyla Türkiye'de masa tenisi sporunun ikinci doğuşunu gerçekleştirdiler.

1950-1955 yılları arasında Fenerbahçe, kurduğu çok kuvvetli bir takımla Türkiye'de masa tenisi sporunda ilk büyük egemenliği gerçekleştirdi. Ancak arkadan bu çapta elemanların gelmeyişi nedeniyle bu üstünlük daha sonra Galatasaray'a geçti. Sarı-kırmızılı masa tenisçilerini, zaman zaman Fenerbahçe ve Beyoğluspor'un tehdit ettikleri görüldü.

Yeni Bir Hamle

1966 yılı Türk masa tenisinde önemli bir dönüm noktası oldu. Masa tenisi sporu, uzun yıllar çatısı altında bulunduğu Türkiye Tenis Federasyonu'ndan ayrılarak bağımsız bir federasyon halinde örgütlendi. Bu ilk federasyonun başkanlığına da Ali Abalı getirildi. Tecrübeli bir spor yazarı ve spor işlerini yakından bilen bir idareci olan Ali Abalı'nın gayretiyle Türkiye'de masa tenisi sporunda yeni bir hamle dönemi başlamış oldu.

Bu arada Türk masa tenisinin pek kısa bir sürede arzulanan düzeye çıkmasının, uluslararası alana çıkma ile sağlanabileceği düşünüldüğünden, derhal Türk Milli Masa Tenisi Takımı oluşturularak daha o yıl; 1966 Balkan Masa Tenisi Şampiyonası'na katılması sağlandı. Türk Masa Tenisi Takımı bu Şampiyonada Yunanistan'ı 5-2 yenmek suretiyle Romanya, Yugoslavya ve Bulgaristan'ın arkasından Balkan dördüncüsü oldu.

Masa tenisinde Türkiye'nin en başarılı sporcularından biri Vasil Aleksandiridis'tir. Birçok kez Türkiye Şampiyonu olan Aleksandiridis, 1973 yılında Atina'da yapılan Akdeniz Masa Tenisi Şampiyonası'nda tek erkekler birinciliğini de kazandı.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

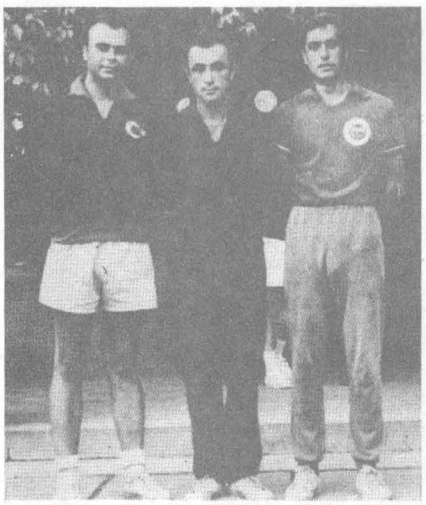

1967'de masa tenisine el atan ve Koço Yuvanidis (üstte solda) gibi tecrübeli bir sporcuyu bu branşın başına getiren Eczacıbaşı Spor Kulübü, 1967-1984 arasında yalnız üç kez İstanbul, dört kez de Türkiye Şampiyonluğu'nu kaçırdı. 1983-1984 sezonunda Türkiye Masa Tenisi Şampiyonu olan takım elemanları (soldan): David Kumru, Vasil Aleksandiridis, Ömer Aksoy (kaptan), Osman Karagülleler (idareci, antrenör, oyuncu).

1967 Balkan Masa Tenisi Şampiyonası'nın Türkiye'de düzenlenmesi bu spor dalına ayrı bir renk ve heyecan kattı. Antalya'da yapılan bu şampiyona, Türkiye'de masa tenisi sporuna karşı duyulan ilgiyi artırdı.

Masa Tenisi Federasyonu cesur bir kararla Türk masa tenisçilerini İsveç'te yapılan Dünya Masa Tenisi Şampiyonası'na da gönderdi. Türk raketleri bu şampiyonada bir varlık gösteremediler, ancak büyük görgü ve deneyim kazandılar.

Ayrıca yine bu ilk yıllarda Bulgaristan ve Birleşik Arap Cumhuriyeti takımlarıyla yapılan milli maçlar, düzenlenmekte olan mahallî liglere eklenen Türkiye Masa Tenisi Şampiyonası ve Türkiye Liseler Şampiyonası ile Türkiye Üniversite ve Yüksekokullar Masa Tenisi Şampiyonası maçları, Türkiye'de masa tenisini körükleyen önemli organizasyonlar oldu. Ayrıca bu organizasyonlar yeni genç yeteneklerin ortaya çıkmalarını da sağladı.

1973 yılında Atina'da yapılan Akdeniz Masa Tenisi Şampiyonası'nda Vasil Aleksandridis'in tek erkekler şampiyonluğunu kazanması, Türk masa tenisinin kısa bir sürede hangi düzeye eriştiğini ifade eder. Bu sonuç Türk masa tenisi sporunun uluslararası alanda kazandığı ilk büyük başarı ve ilk altın madalya olması bakımından büyük önem ve değer taşır. Yine bu dönemde başlayan bayanlararası masa tenisi faaliyeti de bu spor dalına ayrı bir renk ve heyecan kattı.

Bu dönemin masa tenisindeki ilk ünlü isimleri arasında bayanlarda Ayla Özkan, erkeklerde Ata Selçuk, Arakel Partoyan, Koço Yuvanidis ve Şaban Selâhattin'in yer aldıkları görüldü.

1967 yılında Eczacıbaşı Spor Kulübü'nün masa tenisi dalına el atması ve Koço Yuvanidis gibi tecrübeli ve masa tenisine gönül vermiş bir kişinin bu kulüpte işbaşına getirilmesiyle, Eczacıbaşı bu spor dalında birden büyük bir hamle yaparak, en ön plana geçti. 1967-1968 sezonunda Eczacıbaşı Masa Tenisi Takımı'nın İstanbul Şampiyonu, Türkiye Şampiyonu, Federasyon Kupası Şampiyonu, Gençlik ve Spor Bakanlığı Kupası galibi olması da bunu gösteriyordu. Eczacıbaşı Kulübü bu ilk şampiyonluğuna Erden Günay, Osman Karagüllüler, Mahmut Tezcan, Aydemir Cengiz, Nejat Özişbakan gibi elemanlarla ulaşmıştı. Bu şampiyon kadrosunu ilerdeki yıllarda da aynen koruduğu gibi, yeni güçlü elemanlarla da takviye eden Eczacıbaşı Kulübü, masa tenisinde uzun yıllar sürecek bir hegemonya kurdu.

Eczacıbaşı masa tenisi takımı 1968-1969 sezonunda İstanbul Teşvik, İstanbul Lig, Türkiye Şampiyonluklarını kazandığı gibi, Federasyon Kupası ile Gençlik ve Spor Bakanlığı Kupası'nın da galibi oldu.

1969-1970 sezonunda bir sezon önceki dizi halindeki başarılarını aynen tekrarlayan Eczacıbaşı Masa Tenisi Takımı, 1970-1971 sezonunda da bu koleksiyonculuğunu sürdürdü. Bunu 1971-1972'deki başarılar dizisi izledi.

Eczacıbaşı takımı yalnız üç kez İstanbul Şampiyonluğu'nu (1972-1973-1974-1975 ve 1975-1976), dört kez de Türkiye Şampiyonluğu'nu elinden kaçırdı. Zaman zaman güçlü bir manzara arzeden Fenerbahçe ve Beyoğluspor, şampiyonluklarda Eczacıbaşı'na ortak oldular. Eczacıbaşı Masa Tenisi Takımı, 1982-1983 sezonunda ihdas olunan Türkiye Masa Tenisi Ligi'nde de şampiyonluğu elinden bırakmadığı gibi, bu şampiyonluğunu 1983-1984 sezonunda da korumasını bildi.

Türkiye, masa tenisinde bazı uluslararası turnuvalarda varlık göstermesine karşı, Balkan Şampiyonaları ile diğer büyük uluslararası şampiyonalarda parlak bir duruma gelemedi.

Bu son dönemde bayanlarda Kadriye Poyrazoğlu, erkeklerde Oktay Çimen, Gürhan Yaldız, Ömer Aksoy, David Kumru, Vasil Aleksandridis, Mahmut Tezcan, Gürcan Karadede, Reşat Aydın gibi başarılı elemanlar ortaya çıktı.

Türkiye masa tenisinin yönetimi bakımından ilginç yanı, Federasyon kurulduğu 1966 yılından bu yana sadece iki başkan görmüş olmasıdır. Ali Abalı ilk başkan olarak 1966-1973 yılları arasında görev yaptı. Bu görevi 1973 yılından bu yana Danyal Çiper sürdürmektedir ●

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Eskrim

Cem Atabeyoğlu

Eskrim sporunun Türkiye'ye gelişi, geçtiğimiz yüzyılın sonlarına raslar. Bu spor dalında öncülüğü yapan kişinin Muallim Hüsnü Bey olduğu bilinir. Kişisel merakıyla, bütün dünyada yaygınlık kazanmakta olan bu sporu öğrenen Muallim Hüsnü Bey, bir yandan da bir grup ilgili gence bu sporu öğretmişti. Onun ilk öğrencileri olan Fuat, Refik ve Ömer Lütfü Beyler ilk müsabakalarını 1903 yılında Yıldız Sarayı'nda Padişah II. Sultan Abdülhamid'in huzurunda, Türkiye'ye gelmiş bulunan İtalyan eskrimcilerle yaptılar. Genç Türk eskrimcilerinin İtalyanlar karşısında gösterdikleri başarı padişahı oldukça memnun etmiş ve derhal çıkardığı bir fermanla bu sporun bütün askerî okulların ders programı içine konulmasını emretmişti. Bu arada İtalyanlara karşı çıkardığı fevkalâde maçlarla II. Sultan Abdülhamid'in bilhassa dikkatini çeken Fuat (Balkan) Bey de, padişahın emriyle Edirne'deki Harbiye Mektebi'nin eskrim hocalığına atanmıştı.

Fuat Bey aslen Beşiktaşlı idi. Bu semtte oturan bazı arkadaşlarıyla birlikte jimnastik, halter ve eskrim sporlarıyla meşgul olacak bir kulüp kurmaya karar vermişler ve bunu, hafiyelerin takibinden kurtulmak için, aralarında bulunan Saray Nâzırı Osman Paşa'nın oğullarının da kabulü ile paşanın Serencebey yokuşundaki konağının geniş bahçesindeki bir müştemilatta kurmuşlardı. Kulüp "Beşiktaş Osmanlı Jimnastik Kulübü" adını taşımasına rağmen, eskrim de başta gelen faaliyetleri arasında bulunuyordu. Fuat Bey ile birlikte kardeşi Hikmet (Balkan) Bey de bu kulüpte eskrimle uğraşan ilk gençler arasında yer almıştı. Ayrıca İtalyanlara karşı ilk eskrim müsabakasında yer alan Refik ve Ömer Beyler de eskrim faaliyetlerini yine burada sürdürdüler.

Daha sonra 1921 yılında Fenerbahçe Kulübü'nde de, Rus İhtilâli'nden kaçıp gelen Beyaz Ruslar arasında bulunan Albay Grodetski'nin nezaretinde, eskrim çalışmaları başlamış ve Said ile Fevzi Beyler bu kulüpten yetişen ilk eskrimciler olmuşlardı.

1923 yılında Türk sporunun ilk örgütü olan Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı'nın kurulmasıyla bir Eskrim Federasyonu teşkil olunmuş ve ilk başkan olarak da Fuat (Balkan) Bey tayin edilmişti.

Fuat Balkan, 1938 yılına kadar bu görevde kalmış ve eskrim sporunun Türkiye'de yerleşip kökleşmesinde önemli rol oynamıştı.

Ay-Yıldızlı Forma: 1924 Paris Olimpiyat Oyunları ile Türk eskrimcileri ilk kez Avrupa'ya çıktılar ve ay-yıldızlı forma altında göründüler. Fuat Balkan, eskrim sporunda ay-yıldızlı formayı giyen ilk Türk eskrimcisi oldu. Bunu, 1928 Amsterdam Olimpiyat Oyunları izledi. Bu Olimpiyatta da Türkiye, Fuat (Balkan), Mülazım Muhittin (Okyanus) ve Mülazım Nâmi Beyler tarafından temsil olundu.

Robert Kolej'de Grodetski ile birlikte jimnastik öğretmeni olarak görev yapmakta olan Beyaz Rus asıllı Nadolski'nin 1929 yılında Türk Milli Eskrim Takımı antrenörlüğüne getirilmesi, Türk eskrimine büyük yararlar sağladı. Çar ve ailesinin eskrim öğretmeni olan Nadolski, 1938 yılına kadar bu görevde kaldı, teknik yönden Türk eskrimine büyük katkılarda bulundu.

İlk Büyük Başarı: 1931 yılında Atina'da yapılan Balkan Oyunları'nda Türk eskrimciliği ilk büyük uluslararası başarısına erişti. Bu müsabakalarda büyük bir üstünlük gösteren Türk eskrimcisi Enver Balkan'ın Atina'da Balkan Şampiyonluğu'nu kazanması Türk eskriminin ulaş-

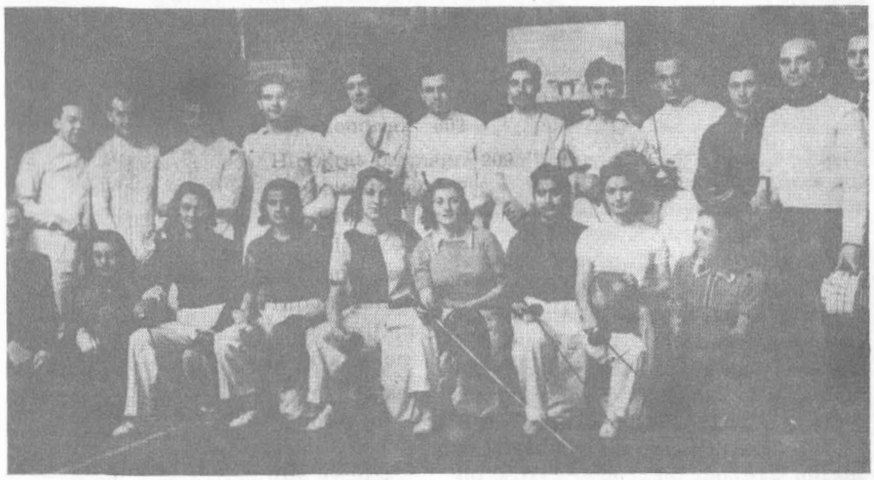

1930'lu yıllarda Halkevlerinin eskrim faaliyetlerine yer vermesi, ardından İstanbul'da "Tenis-Eskrim-Dağcılık Kulübü (TED)"nün kurulması bu spora birçok yeni genç elemanlar kazandırdı. 1940'ta Beyoğlu Halkevi'nde Türkiye Şampiyonası'na hazırlanan eskrimciler (üstte) ve TED'de 1941 eskrim şampiyonasına katılanlar.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

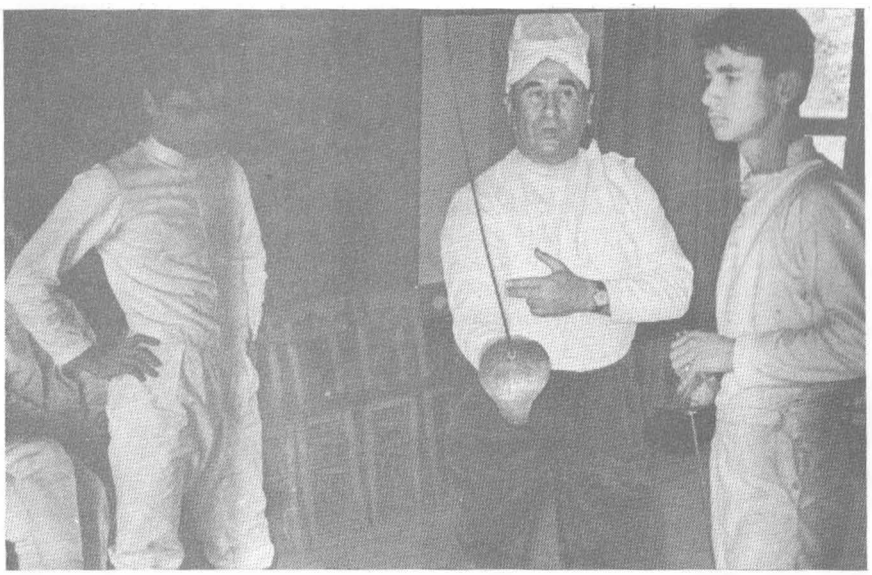

1930'lar kuşağının en iyi eskrimcilerinden olan Rıza Erseven, daha sonra uzun yıllar antrenörlük yaptı. Erseven iki gence flöre çalıştırırken.

tığı aşamayı göstermesi bakımından önemlidir.

Ancak bundan sonra uluslararası karşılaşmalar bir duraklama devresi geçirdi. Türkiye'ye gelen Sovyet eskrimcileriyle yapılan temaslar bu dönemdeki tek uluslararası karşılaşmaları teşkil etti (1933).

1936 Berlin Olimpiyat Oyunları Türk eskrim sporunda bir dönüm noktası oldu. İlk bayan eskrimcimiz; Suat Fetgeri (Aşeni/Tarı) ve Hâlet (Prof. Çambel) Hanımlar, olimpiyatlar tarihinin ilk Türk bayan sporcuları olarak Berlin'de ayyıldızlı formayı giydiler, eskrim müsabakalarına katıldılar.

1938 yılına dek süren bu dönemin ünlü eskrimcileri arasında Refet Ülgenalp, Rıdvan Bora, Halim Tokmakçıoğlu, Cihat Teğin, Orhan Adaş, İlhami Çene, Rıza Arseven, Said Tayla, İlhan Arakon, Sermet Fetgeri sayılabilir.

Daha sonra Halkevleri'nde başlayan eskrim faaliyeti bu spora yeni yeni genç elemanlar kazandırdı. Bunu takiben İstanbul'da kurulan Tenis-Eskrim-Dağcılık Kulübü (TED) de Türk eskrim sporuna ayrı bir renk ve hareket getirdi. Türk eskrimciliği, 1940-1950 yılları arasındaki on yılı kapsayan bu yeni dönemde de birçok isimler kazandı. Nihat Balkan, Merih Sezen, Muhittin Aslan, Vural Balcan, Sabri Tezcan, Nejat Tulgar, bayanlarda Samiye Frik, İfakat Mergen bu dönemin önde gelen isimleri oldular.

Bu dönemin en şanssız yanı, büyük bölümünün II. Dünya Savaşı'nın yarattığı uluslararası temaslardan uzak kalış içinde geçmesi oldu. Bu sürenin içinde Türk eskrim sporu kendi içine dönük kaldı. Bu dönem, aynı zamanda bir duraklama dönemi de oldu.

Yeni Bir Dönem

Eskrim sporumuz 1948 Londra Olimpiyat Oyunları ile tekrar yurt dışına çıkabilme olanağını buldu. II. Dünya Savaşı sonrasının bu ilk büyük spor gösterisine Türkiye 6 eskrimci ile katıldı: Rıza Arseven, Merih Sezen, Vural Balcan, Sabri Tezcan, Nejat Tulgar ve Nihat Balkan.

Türk eskrimcileri Londra Olimpiyat Oyunları'nda büyük bir varlık gösteremediler. Ancak bundan sonra özel uluslararası temasların hızlanması, Türk eskrim sporunun dünya eskrimini daha yakından tanıyabilmesi olanağını verdi. Bu arada İstanbul Tenis-Eskrim-Dağcılık Kulübü tarafından düzenlenen uluslararası eskrim turnuvası da ayrıca yararlı oldu. Bu dönemde Seyyit Mısırlı, Nef'i Güven, Sümer Hetman, Kemal Mısırlı, Tacettin Özışık gibi başarılı isimler ortaya çıktı. Bunlardan Seyyit Mısırlı kılıç dalında uzun yıllar şampiyonluğu bırakmadığı gibi, on beş yıl süreyle Türk Milli Eskrim Takımı'nda yer aldı ve ay-yıldızlı forma altında yaptığı 90 maçın 52'sini kazanmak başarısını gösterdi. Nef'i Güven de flöre dalında büyük varlık gösterdi. Nef'i Güven, 1955 Akdeniz Oyunları'nda Dünya Şampiyonu Fransız esrimcisi Mouyal'i yenme başarısını gösterdi. Nef'i de uzun yıllar şampiyonlukları elinden bırakmadığı gibi Türk Milli Takımı'ndaki yerini de koruyan başarılı bir eskrimcimiz olarak dikkati çekti.

Bu arada Türk eskrimcileri Balkan Şampiyonaları'nda da kendilerini göstermeye başladılar. 1968 yılında Bükreş'te yapılan 1. Balkan Eskrim Şampiyonası'nda Türk eskrimcileri 1 gümüş, 1 bronz madalya; 1969 yılında Zagrep'te yapılan Balkan Eskrim Şampiyonası'nda 2 bronz madalya; 1971 yılında Atina'da yapılan Balkan Şampiyonası'nda 2 bronz madalya kazandılar. 1971 yılında İzmir'de yapılan Akdeniz Oyunları'nda bayan eskrimcimiz Özden Ezinler'in bayanlar flöre dalında gümüş madalya kazanması eskrim sporumuzdaki en önemli başarılardan biri oldu. 1972 yılında Ankara'da yapılan Balkan Eskrim Şampiyonası'nda ise Türk eskrimcileri 1 gümüş ile 1 bronz madalya kazandılar.

1976 yılında Atina'da yapılan Balkan Eskrim Şampiyonası'nda Mehmet Özmen'in kazandığı flöre şampiyonluğu, Türk eskrim sporunda tam 45 yıllık bir aradan sonra elde edilen ilk altın madalya olması bakımından ayrı bir önem ve değer taşıdı.

Bu dönemde Nihat Ateşöz, Bülent Erdem, Şevket Turgay, Tacettin Özışık, Hüseyin Sözen, Osman Özden, Aydın Argun, Piyale Tan, Muzaffer Çeliker, Berk Kaya, Ayhan Kır, Nazmi Aydınç, Deniz Öçgüder, Güçhan Ülker, Mehmet Akpınar, Hüsnü Şengezer, Ali Tayla, Kemal Torul, Tuncel Uzel ve Mehmet Özmen en başarılı eskrimciler olarak dikkati çektiler.

Eski şampiyon ve milli eskrimci Nef'i Güven, 1967-1976 ve 1981-1984 yılları arasındaki Eskrim Federasyonu Başkanlığı sırasında bu spor dalına unutulmaz hizmetler verdi ve bu görevdeyken hayata gözlerini yumdu.

Türk eskrim sporu 1980'li yıllarda (1980-1984) 1 altın, 6 gümüş ve 11 bronz madalya kazandı. Altın madalya, 1983 Balkan Eskrim Şampiyonası'nda gençler epe dalında Murat Dizioğlu'ndan geldi. Ayrıca 1983 Akdeniz Oyunları'nda Haluk Yamaç'ın epe dalında kazandığı bronz madalya da Türk eskrim sporu açısından başarılı bir sonuçtu.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Atıcılık

Cem Atabeyoğlu

Eskrim Federasyonu dış temasların yanı sıra yurt içi temaslarda da yeni eskrimcilerin yetişmesi, gençlerin bu spora ilgi göstermeleri için de olumlu çaba harcadı. Bunun sonucu olarak, son yıllarda eskrim sporuyla uğraşanların sayısında oldukça önemli bir artış kaydedildi. Nitekim 1980 yılında Türkiye'de lisansiye 375 eskrimci varken bu rakam 1983 yılı başında 573'e yükseldi.

İstanbul, Ankara, Eskişehir, Bursa gibi bölgeler eskrim sporunda çok eski yıllardan beri faaliyet gösteren iller olarak dikkati çektiler.

Eskrim sporu dünyanın hiçbir ülkesinde pek geniş sporcu kitlelerini kapsamaz. Bu nedenle Türkiye'de de eskrimci sayısı oldukça kısıtlıdır. 1983 yılı sonunda bütün Türkiye'de 570 civarında lisansiye eskrimcinin bulunması da bunu göstermektedir. Bu sayının içine bayan eskrimciler de dahildir.

Flöre, epe ve kılıç dallarını kapsayan eskrim sporunda İstanbul, Ankara, Eskişehir ve Bursa'daki bazı kulüplerin olumlu çabaları özellikle dikkati çekmektedir. Türkiye'de eskrim, bu spora gönül vermiş kızlı erkekli bir avuç heveslinin çabaları ve eski bazı eskrimcilerin himmetiyle ayakta durabilmekte ve de yürüyebilmektedir ●

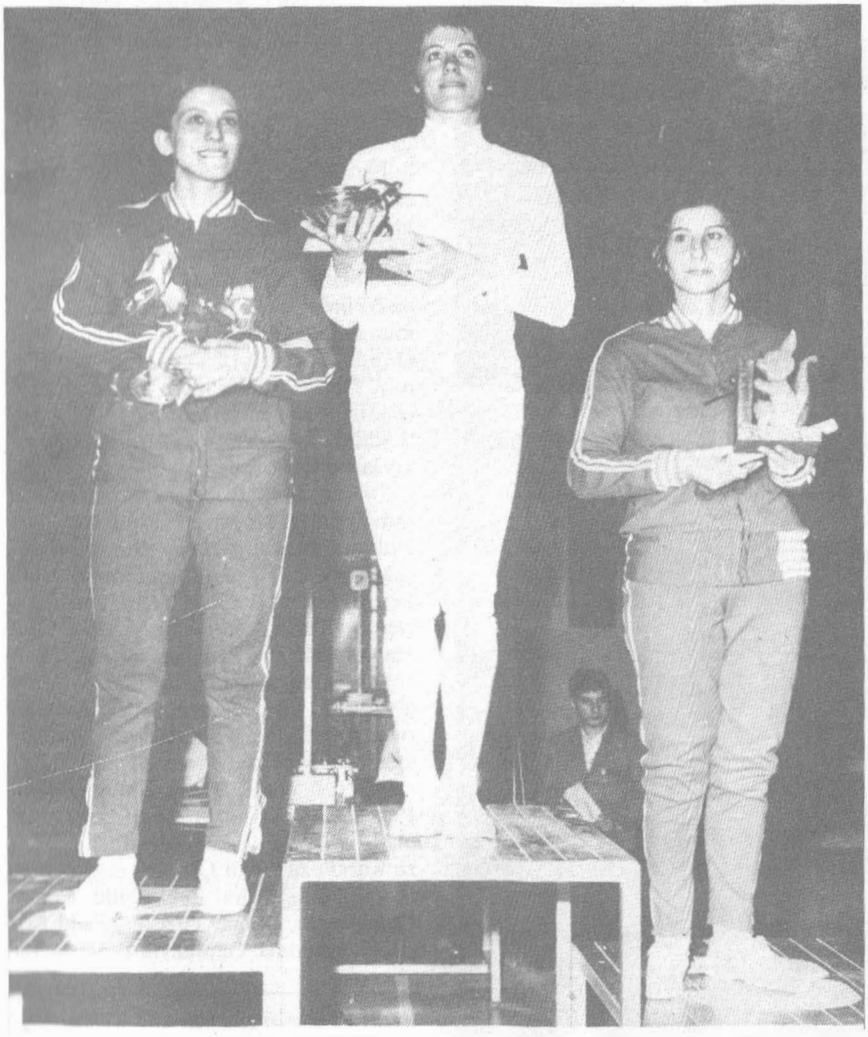

1971 yılında İzmir'de yapılan Akdeniz Oyunları'nda bayan eskrimcimiz Özden Ezinler'in Bayanlar Flöre dalında gümüş madalya kazanması, eskrim sporumuzdaki en önemli başarılardan biri oldu.

Atıcılık sporunun menşei avcılık olmuştur. Türkiye'de silahla avcılığın başlaması ise hayli eski tarihlere uzanır. Ateşli silahlarla avcılık, atıcılık ile birlikte yürüyüp gelişmiştir. Nitekim Sultan Abdülaziz'in Maçka sırtlarında atıcılık talimleri yapmış olması ve belirli nişangâhlara atışlar yapması da daha geçtiğimiz yüzyılın sonlarında Türkiye'de atıcılık sporunun yapılmakta olduğunu göstermektedir.

Avcılığın bir spor halinde benimsenmesi, içinde bulunduğumuz yüzyılın başlarına raslar. Avcılığa sportif faaliyeti arasında yer veren ilk kulüp ise Fenerbahçe olmuştu. 1913 yılında başlayan bu faaliyet, 1925 yılına kadar bağımsız bir branş halinde devam etmişti. Fenerbahçe kulübünde bu şubenin kurucusu, Türkiye'de avcılık ve atıcılık sporunun 1 numaralı ismi bulunan Sait Selâhaddin Cihanoğlu olmuştu.

Komple bir sporcu olan Sait Salâhaddin Cihanoğlu, av konusundaki büyük ustalığından ötürü "Avcı Sait" adıyla tanınmıştı. Cihanoğlu, 1925 yılı Ekim ayından 1926 yılı Mayıs ayına kadar süren Afrika ormanlarındaki büyük av partisi sırasında, arslan, fil, zebra, yaban mandası avlamış, bunlardan Londra'da tahnit ettiği 25 başı Fenerbahçe kulübüne hediye etmişti. Bunların 12'si kulüp yangını sırasında yanmış olup diğerleri Fenerbahçe müzesinde bulunmaktadır. Cihanoğlu böylece Türkiye'nin ilk aslan avcısı olmak şerefine de erişmişti.

Atıcılık sporunun 1950'li yıllarda Türkiye'ye girip yerleşmesinde ve yayılmasında da Sait Salâhaddin Cihanoğlu'nun Beden Terbiyesi İstanbul Bölge Müdürü ve Atıcılık Federasyonu Teknik Danışmanı olarak büyük rolü ve hizmetleri oldu. İstanbul'da, Emirgân sırtlarında yaptırılan Türkiye'nin ilk modern atış poligonu da onun eseridir.

Türk atıcıları uluslararası poligonlara ilk kez 1959 yılında Beyrut'ta yapılan Akdeniz Oyunları'nda çıktılar. O tarihten bu yana da bir çok uluslararası yarışmalara katıldılar.

Atıcılık sporunun çok masraflı bir spor olması buna ilgiyi azaltmakta ve ilgi gösterenleri de yeterince çalışabilmekten alıkoymaktadır. Atıcılık yalnız iyi silahlara değil, aynı zamada sürekli çalışma için bol mermiye ihtiyaç gösteren bir spordur. Fişek ve mermi de hayli büyük masraflara dayandığından, Türk atıcılığı Balkan Şampiyonaları ile Akdeniz Oyunları'

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Avcılığın bir spor olarak benimsenmesi, Said Salâhaddin Cihanoğlu'nun 1913 yılında Fenerbahçe Kulübü'nde avcılık bölümünü kurmasıyla başlar. "Avcı Said" adıyla tanınan Cihanoğlu'nun, 1925 yılı Ekim ayından 1926 yılı Mayıs ayına kadar süren Afrika ormanlarındaki büyük av partisi sırasında aslan, fil, zebra vb. çok sayıda hayvan avlaması basında geniş yankı uyandırmıştı.

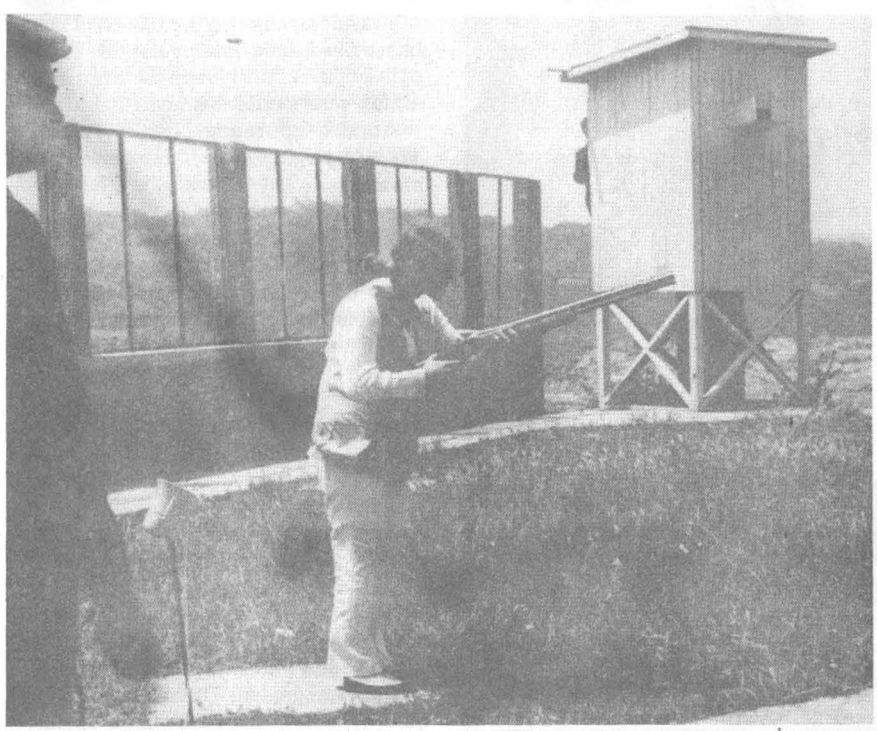

Atıcılık Federasyonu'nun eski başkanı Osman Giraud'nun eşi Silli Giraud, 1968-1978 arası Balkan Şampiyonaları'nda kazandığı altı altın madalya ile en başarılı atıcımızdır.

ndan daha ileri bir düzeye uzanamamaktadır.

Türk atıcıları bugüne kadar Akdeniz Oyunları'nda 1 üçüncülük, Balkan Şampiyonalarında ise 11 altın, 1 gümüş, 6 bronz madalya kazanmış bulunmaktadırlar.

Silli Giraud, bayanlararası yarışmalarda 6 altın madalya kazanmakla baş sırayı işgal etmektedir. Silli Giraud 1968, 1969, 1970, 1971 ve 1978 yıllarında bayanlar Skeet dalında Balkan şampiyonluklarını kazanmış bulunmaktadır. Eşi, eski Atıcılık Federasyonu Başkanı Osman Giraud da 1980 Balkan Trap-Skeet Şampiyonluğu'nu kazanan Türk ekibiyle altın madalya kazandığı gibi, 1973 yılında iki bronz madalya sahibi olmuştu. Osman ve Silli Giraud çiftinin kızları Melis Giraud da çok iyi bir atıcı olarak yetişmiş; 1980 yılında Balkan Bayanlar Skeet Şampiyonluğu'nu kazandığı gibi annesi Silli Giraud'ya ait bulunan Türkiye rekorlarını da kırmıştı.

Türk atıcılığının diğer altın madalyalı şampiyonları arasında Hakan Alemdar, Hakan Cansever, Güneş Yunus'tan kurulu Türk Milli Trap-Skeet Ekibi ile Akın Ersoy, Nevzat Yamaç, Hadi Yardımcı, Nevzat Kaymak'tan kurulu Türk Milli Havalı Tabanca Ekibi bulunmaktadır.

Son on beş yıl içinde atıcılık sporunda yivli silah, tabanca, trap ve skeet dallarında kendilerini gösteren Türk atıcıları arasında; Mehmet Dursun, Erdoğan Karaöz, Nuri Vural, Fettah Günay, Halûk Peker, Ahmet Tugay, Kâmil Özboy, İsmail Hakkı Sol, Akın Özbekligil, Ali Rıza Karakuzu, Sudi Çekver, Bilgin Sayıner, Burhan Atillâ, Zeki Güllü, Cemal Demirkesen, Kemal Tuzeker, Fadıl Köristan, Mehmet Oğulkaymış, Muzaffer

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Okçuluk

Cem Atabeyoğlu

Bükülmez, Güneş Yunus, Yalçın Öngörü, Metin Salihoğlu, Hakan Alemdar, Hasan Cansever, Mehmet Akgün, Cengiz Cemşit, Cengiz Berberoğlu, Akın Ersoy, Hale Yardımcı, Nevzat Yamaç vd. bulunmaktadır.

Baba-ana-kız Giraud'ların yanı sıra, Rıfat Özenbaş ile Türker Özenbaş da baba-oğul atıcılar olarak Türk milli atıcılık ekibinde birlikte yeralmışlardı.

İstanbul ve Manisa'daki atış poligonlarının yanı sıra Ankara 19 Mayıs Stadı Atış Poligonu da Türkiye'nin en modern atıcılık tesisleri olarak Türk atıcılarının hizmetinde bulunmaktadır.

Atıcılığın en masraflı spor dallarından biri olduğunu söylemiştik. Türk atıcıları gerekli fişek masrafını karşılayabilecek maddi güce sahip değillerdir. Yapılan araştırmalar, yabancı atıcıların bir ayda yaktıkları fişeğin Türk atıcıları tarafından ancak bir yılda sarfedilebildiği gerçeğini ortaya çıkarmaktadır. Bu rakam yabancı atıcılarda asgari, Türk atıcılarında ise azami ölçülerin kıyaslamasıdır. Bu koşullar içinde Türk atıcıları uluslararası yarışmalarda başarı gösterebiliyorlarsa, bu onların sahip bulundukları yeteneğin sonucudur.

Türk atıcıları, gerekli bol malzeme ile çalışabilme olanağı buldukları takdirde, Türk sporu adına daha başarılı sonuçlar elde edebilecek çapta ve değerdedirler ●

Tarihî belgeler, Türklerin günümüzden tam beş yüzyıl önce modern bir okçuluk anlayışına sahip bulunduklarını kanıtlamaktadır. İstanbul'un fethinden hemen sonra Fatih Sultan Mehmet'in fermanıyla Haliç sırtlarında kurulan Ok Meydanı bugün dünyanın en eski spor alanlarından biri olmak özelliğini taşımaktadır. Burada kurulan Okçular Tekkesi'nin de bugünkü spor kulüplerimizden çok daha ileri bir anlayışın hüküm sürdüğü yer olduğu bilinir. Bu tekkede, toplantı ve idman salonlarının yanı sıra, zengin bir kütüphane ile müze, hocalar için özel antrenör daireleri, sporcu yatakhaneleri ile ücretsiz yemek dağıtan bir aşevinin bulunduğu görülür.

Okçular Tekkesi'nin şeyhlerinin ise bugünkü federasyon başkanlarından daha büyük hak ve selahiyetlere sahip oldukları bilinmektedir.

Ok Meydanı'nda ayrıca sürat ve mukavemet koşuları için ayrı ayrı köşeler ayrılmış, bir de pehlivan güreşleri için alan bırakılmıştı. Alanın denize bakan kısmı da güzel bir mesire yeri haline getirilip gül bahçeleriyle bezenirken, Ok Meydanı tam bir kültür parkı havasına bürünmüştü.

Ayrıca Okçular Tekkesi'nin bünyesi içinde disipline aykırı hareket eden sporcuları yargılayan ve cezalandıran bir divan ile meydanın inzibatını sağlayan bir de güvenlik teşkilatının mevcut olduğu bilinmektedir.

Ok Meydanı'nda hakemlik yapmak da bazı kayıtlara bağlanmıştı. Türkler sporcu yetiştirilmesine olduğu kadar, hakem yetiştirilmesine de büyük önem ve değer vermişti. Okçuluk, "Kanunname" adını taşıyan bir yönetmelikle tam bir esasa bağlanmıştı. Bunda meydana ve kuruma ait tüm protokol kaidelerine dahi yer verilmişti. Ok Meydanı'nda ayrıca muntazam sicil defterleri tutulur, okçular buna kaydedildiği gibi, elde ettikleri bütün dereceler de bir bir bu deftere işlenirdi. Bu sicil defterine yazılabilmek için en az 900 gez (1 gez 66 santimdir) mesafeye ok atabilmek şarttı. Böyle bir dereceyi tutturan okçuya "kabza" verilirdi. Kabza, bugünün lisansı anlamını taşırdı.

Cumhuriyet Döneminde Türk Okçuluğu

Atalarımızın böylesine önem ve değer verdikleri bu ecdat yadigârı spor, ateşli silahların çıkıp yaygınlaşmasıyla taşıdığı büyük önemi kaybetmiş ve uzun yıllar tamamen hareketsiz durumda kalmıştı. Okçuluk sporunun yeniden ihyası ancak Cumhuriyet döneminde mümkün olabildi. Bu konuda emir ve direktif Atatürk'ten gelmişti. 1937 yılında, Atatürk'ün *"Milli sporumuz okçuluğun canlandırılması, inkişafı ve eski şöhretine yeniden sahip olabilmesi.."* amacıyla girişimde bulunuldu.

Bu konuda Türk okçuluğunun hayatta kalan soyları önayak oldular. Ünlü ke-

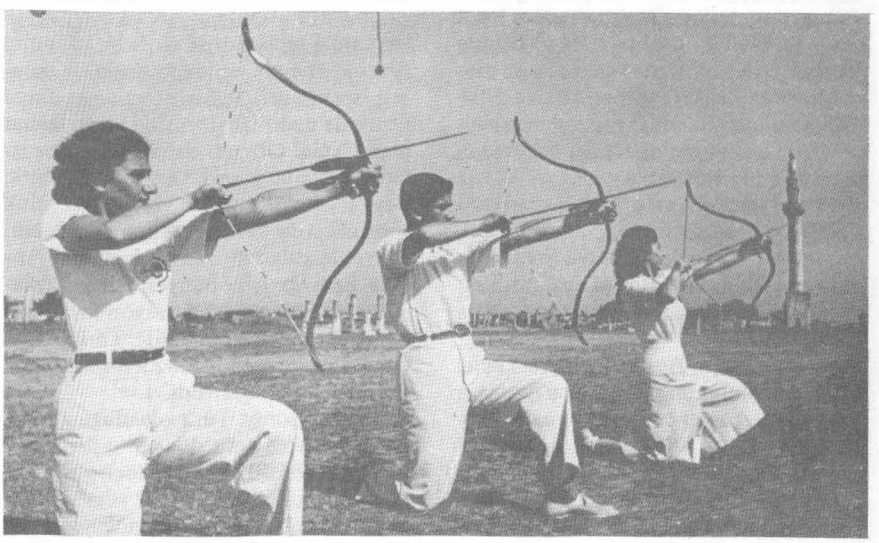

Geleneksel bir spor dalı olan okçuluğun yeniden canlandırılması Atatürk'ün 1937'de verdiği direktifle başlatıldı.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

mankeş Tozkoparan Mîr-i Âlem Ahmet Ağa'nın soyundan gelen iki eski ünlü okçu; İbrahim Özok ile Behir Özok kardeşler ile II. Sultan Mahmut devrinin ünlü kemankeşlerinden olup, ilk okçuluk kitabını yazan Mustafa Kâni Efendi'nin torunlarından Vakkas Okatan ve bu ata sporuna gönül vermiş kişilerden Prof. Necmeddin Okyay ile Hafız Kemal Gürses ve o tarihlerde Beyoğlu Vakıflar Müdürü bulunan tarihçi Halim Baki Kunter'in girişimleriyle okçuluk faaliyeti yeniden başladı. Beyoğlu Halkevi'nin bünyesi içinde kurulan "Ok Spor Kurumu" tertiplediği kurslar ve yarışmalarla bu yolda ilk ciddi adımı atarken, gençlerden de bu yolda büyük ilgi gördü. Kızlı-erkekli otuz kadar genç bu spora koştular. Eski ünlü kemankeşler kendilerine bu konuda ilk dersleri verdiler, onları iyi birer okçu olarak yetiştirebilmek için çalıştılar.

Atatürk'ün ölümüyle okçuluk sporu hamisiz kalıverdi. Büyük emeklerin ürünü bulunan Ok Spor Kurumu, müzesi, kütüphanesi ve arşivi ile mükemmel bir kulüp olma yolundayken, kapısını kapatmak zorunda kaldı. Bu karar öylesine ani oldu ki, Beyoğlu Halkevi çatısı altındaki kurumun paha biçilmez zenginlikteki müzesi ve kütüphanesi ile arşivi bir gece içinde yağma edilircesine ortadan kaldırıldı. Bu işi yapanlar belirlenemedi.

Böylece yeniden doğmak üzere bulunan okçuluk tekrar ölüme mahkûm edildi. Halife Adülmecid Efendi'nin okçuluk öğretmeni olan Tozkoparan soyundan gelme Bahir Özok'un oğlu Fazıl Özok tarafından 1941 ve 1944 yıllarında başta devrin Cumhurbaşkanı olmak üzere hükümet üyeleri ileri gelenlerine Türk okçuluğunun yeniden ihyası yolunda müracaatlarda bulunuldu ise de, bunlardan da bir sonuç elde edilemedi.

1953 yılında devrin Cumhurbaşkanı Celâl Bayar bu konuyu ele alarak, Türk okçuluğunun yeniden ihyasını istedi. Bunun gerçekleşmesi görevini de o tarihlerde muvazzaf subay bulunan Fazıl Özok'a verdi.

Fazıl Özok'un Beden Terbiyesi Genel Müdürlüğü teşkilatı içinde bu konuda yaptığı çalışmalar olumlu sonuçlar verdi. Bu arada okçuluğu tanıtıcı konferanslar düzenlendi, broşürler basılıp dağıtıldı ve gençlerin bu ata sporuna ilgilerinin çekilmesine çalışıldı. Bu arada okçuluk, Türkiye Atıcılık Federasyonu bünyesi içinde faaliyetini sürdürdü.

1960 yılı sonlarında devrin Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel'in de bu konunun üzerine önemle eğildiği görüldü. Okçuluk sporunun başında bulunan Fazıl Özok ile uzun bir görüşme yapıp izahat alan Cemal Gürsel, daha sonra spor işlerini tedvir ile görevli Devlet Bakanı Sıtkı Ulay'a gerekli talimatı vererek, okçuluk sporu üzerine önemle eğilinmesini istedi. Bu yolda atılan ilk adım, okçuluğun Atıcılık Federasyonu bünyesi içinden çıkarılıp, bağımsız bir federasyon haline getirilmesi oldu (8 Mart 1961). Türkiye Okçuluk Federasyonu'nun ilk başkanlığına da Fazıl Özok getirildi.

Bundan sonra Türk okçuluğunda yeni bir hareket dolu dönem başladı. Bunun semeresi de çok geçmeden görüldü.

Uluslararası Başarılar: 1962 yılında Fransa'da yapılan Avrupa Okçuluk Şampiyonası bu spor dalında ilk önemli adımı teşkil etti. Ve bu ilk adım, umulanın üzerinde bir başarı getirdi. Küçük Türk okçusu Yücel Cavkaytar gençlerde Avrupa Şampiyonluğu'nu kazanırken, yine aynı şampiyonada büyüklerde de Cemal Değirmenciler güzel bir ikincilik elde etmeyi başardı.

Türk okçuları bu başarıların da verdiği büyük azim ve hevesle çalışmalarını sürdürdüler. Ancak malzeme yetersizliği ve tahsisat azlığı yüzünden pek dar imkânlarla bu faaliyetin yürütülmeye çalışılması aleyhte sonuçlar verdi. Türk okçuları bu imkânsızlık içinde yabancı temaslardan yeterince yararlanamadılar. Böylece okçuluk dünyasını izlemekten uzak kaldılar, uluslararası tecrübe edinemediler. Bu arada uluslararası alanda kendisinden parlak bir istikbal beklenen Avrupa Gençler Şampiyonu Yücel Cavkaytar'ın da henüz onsekiz yaşındayken kan kanserinden ölümü Türk okçuluğunun ayrı bir şanssızlığı oldu.

Maddi imkânsızlıklar içinde savaşmak

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Dağcılık

Cem Atabeyoğlu

Yeterli bir gelişme gösteremeyen okçuluk sporunda uluslararası dikkate değer tek başarı, 1962'de Yücel Cavkaytar'ın kazandığı Avrupa Gençler Şampiyonluğu'dur. Parlak bir geleceğe aday bu sporcunun henüz on sekiz yaşındayken kan kanserinden ölümü Türk okçuluğu için büyük bir şanssızlık oldu.

zorunda kalan Türk okçuluğu ancak sınırlı sayıda iç temasla yetinmek zorunda kaldı. 1982 Yılında Okçuluk Federasyonu'nun lâğvedilerek bu spor dalının tekrar Atıcılık Federasyonu'na bağlanması yeni bir darbe teşkil ettiyse de, bunun hatası çabuk farkedilip, Türkiye Okçuluk Federasyonu 1983 yılında yeniden kuruldu.

1953'ten 1982'ye kadar yirmi sekiz yıl Okçuluk Federasyonu Başkanlığı görevini başarıyla yürüten soydan gelme okçu Fazıl Özok'tan alınan bu görev Dr. Uğur Erdener'e verildi.

Türk okçuluğu bu yeni döneme alkışlanacak bir başarıyla girdi. 1983 yılında İzmir'de yapılan I. Balkan Okçuluk Şampiyonası'nda Türk ekibinin hem erkeklerde, hem de bayanlarda Balkan İkinciliği olması Türk okçuluğu adında sevindirici olduğu kadar ilerisi için de umut verici bir başarıydı.

Bu dönemde Türk okçuluğu İzzet Avcı, Ergin Erol, Murat Özer, Yüksel Göde, Kerem Ersü, Cumhur Yavaş, Kemal Erer; bayanlarda da Tülin Cavlı, Arın Ongun, Erem Sezen, Elif Ekşi gibi genç yetenekler ve şampiyonlara sahip oldu. Bayanlarda Tülin Cavlı, erkeklerde İzzet Avcı üstüste kırdıkları rekorlarla bilhassa kendilerini gösterdiler ●

Yüksek dağların doruklarına tırmanarak çıkmayı bir spor olarak benimsemek ve bunun bir spor olarak kabulü yaklaşık iki yüzyıl öncesine dayanır. Fransız Jacques Balmat ile Dr. Paccard'ın Avrupa'nın en yüksek noktası olan Alp Dağları üzerindeki Mont-Blanc doruğuna (4.810 metre) ulaştıkları 8 Ağustos 1786 günü, dağcılık sporunun başlangıç tarihi kabul edilir. Nitekim, bu iki dağcının bu zor işi başarmalarından sonra, insanlarda dağların yüksek noktalarına ulaşmak bir tutku halini almaya başlamış ve bu da birçok kimseleri yüksek dağların doruklarına çekmişti. Bunların kimi başarıya ulaştı, kimi başarısızlıkla döndü, kimisi ise bu yolda uğradığı kazalarda feci şekilde hayatını yitirdi. Fakat yine de çok kişide dağcılık bir tutku halinde sürüp gitti.

Dağcılık sporunun Türkiye'ye girişi hayli geç oldu. Bu yolda ilk çalışmaların ancak 1920'li yıllarda başlaması da bunu gösterir. Oysa bu tarihten çok daha önce bir Türk dağcısına raslanır. Fransa'da öğrenimini yapmakta olan Ali Vehbi (Prof. Türküstün) adında bir Türk gencinin, yanında bir Fransız arkadaşı olduğu halde, 26 Temmuz 1906 günü Alp Dağları'nın Mont-Blanc doruğuna çıkarak ortaya Türk bayrağını dikmesi, Türkiye'de dağcılık sporunun başladığı tarih olarak kabul edilmelidir.

I. Dünya Savaşı sırasında askeri bir hareket olarak başlayan dağcılık sporuna önce Erciyes ve Ağrı Dağları sahne oldu. 1924 yılında Albay Cemil Cahit Bey (General Toydemir), yanında birkaç subay ve erle birlikte Erciyes Dağı'nın zirvesine doğu kısmından tırmanmayı başardı. Bundan sonra Türk askeri birliklerinin özellikle Ağrı Dağı'nda birçok denemeler yaptıkları görüldü.

1926 yılında Eğridir'de kurulan Dağcılık Talimgâhı da ordu saflarında bu spora verilen önem ve değerin açık bir ifadesi oldu. Bu talimgâhtan pek çok dağcı asker, dağcı askeri birlikler yetişti.

1937 yılında Ağrı Dağı zirvesinde yapılan bir tırmanışta Binbaşı Cevdet Bey'in (General Cevdet Sunay) birliği ile birlikte doruğa ulaştığı görüldü. Bu ne ilk, ne de son çıkıştı, ancak dağcılıkta başarıya ulaşmış bir subayın ileride Türkiye'nin Cumhurbaşkanı olması bakımından anlam ve değer taşıyordu.

1939 yılında Beden Terbiyesi Genel Müdürlüğü bünyesi içinde bir Dağcılık

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

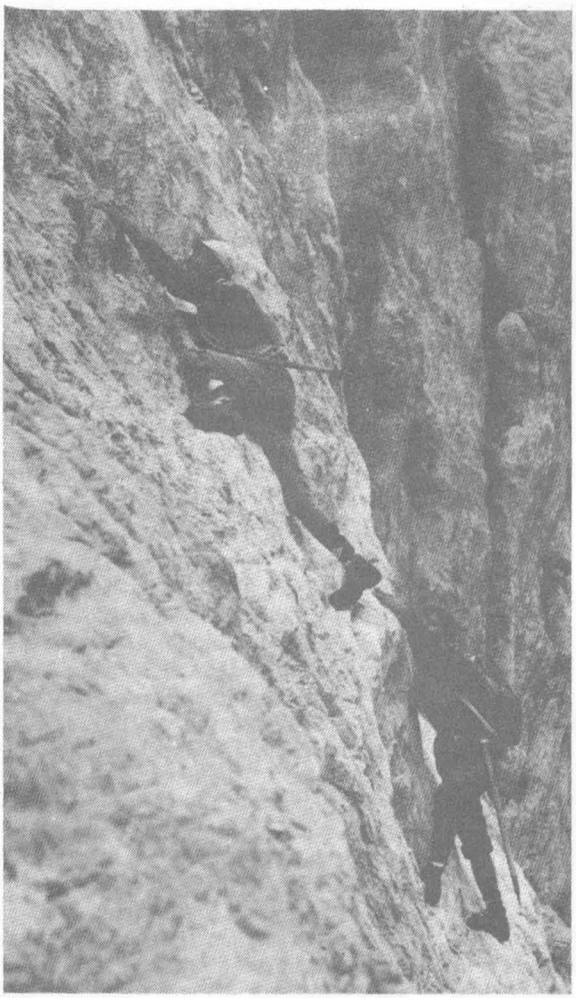

Önceleri Türkiye'de lisanslı dağcıların sayısı otuzu geçmezken, bu sayı son yıllarda hızla artarak 156'ya ulaştı. Ancak bu sayı da dünya ortalamasının oldukça altındadır. (Sağda:) 8 Eylül 1956 günü arkada görülen Demirkazık doruğuna (3756 m.) tırmanırken düşüp ölen İTÜ 4. sınıf öğrencisi Engin Kongar'ın mezarı başında Ankara Dağcılık Kulübü'nden bir grup dağcı saygı duruşunda.

Federasyonu'nun kurulmasıyla bu spor ciddi esaslar içinde ele alındı. Federasyon, dağcılık sporunun sevilip yaygınlaşması yolunda büyük çabalar harcadığı gibi, bunun gelişmesi yolunda da büyük hizmetler verdi.

1939 yılında kurulan "Dağcılık ve Kış Sporları Federasyonu"nun başına Lâtif Osman Çıkıgil getirilmişti. Daha sonra bu görevi Asım Kurt yürüttü. Bu hal 1966'ya kadar sürdü. O yıl kayak ile dağcılık iki ayrı federasyona ayrıldı. Bağımsız Dağcılık Federasyonu'nun ilk başkanlığına Lâtif Osman Çıkıgil getirildi. Daha sonra bu görev Dr. Bozkurt Ergör tarafından çeşitli aralıklarla uzun yıllar yürütültü.

Bu arada yurdun dört yanında dağcılık sporuyla uğraşan kulüplerin de kurulduğu görüldü. Bu kulüplerden yetişen birçok genç Türkiye dağlarının doruklarına çıktılar.

Önceleri bütün Türkiye'de lisansiye dağcıların sayısı otuzu geçmezken, bu rakamın hızla artması ve 1983 yılında 156'ya ulaşması gençlerin bu spora verdikleri değerin bir ifadesi kabul edilmektedir. Bu arada Türkiye Dağcılık Federasyonu çeşitli merkezlerde açtığı kurslarla yeni yeni dağcılar yetiştirmeye devam etmektedir.

Bu arada 1982 yılı içinde girişilen büyük bir hamle Türk dağcılığı bakımından ayrı bir önem ve değer taşıdı. Dağcılık Federasyonu'nun girişimiyle Türkiye'deki tüm dağların doruklarına birer Atatürk büstü dikilmesi seferberliği, bir yılın içinde gerçekleştirildi.

Türk dağcıları son on yılın içinde yaptıkları çalışmalarda vukua gelen çeşitli kazalarda şehitler de vermişlerdi. 8 Eylül 1956 günü Demirkazık doruğuna tırmanırken düşüp ölen İTÜ 4. sınıf öğrencisi Engin Kongar (1935-1956) ve 27 Ağustos 1969 günü Aladağlar'da düşüp ölen Erzurum Atatürk Üniversitesi öğrencisi Servet Taş (1946-1969) Türk dağcılık sporunun şehitleri arasında bulunmaktadır ●

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Kayak

Cem Atabeyoğlu

İnsanların en az 5.000 yıldan beri kullandıkları, ele geçirilen tarihi bulgularla belirlenen kayağın, bir "kar ayakkabısı"ndan öte, bir spor aracı olarak kullanılmaya başlanması 1880 yılına raslar. İlkel kayakları örnek olarak yaptığı kayaklarla "kayak sporu"nu yaratan kişinin de Norveçli Fridtjof Nansen olduğu bilinir.

Norveç'te ilk kayak kulübü 1887 yılında yine Nansen tarafından kurulmuş, 1890 yılında Almanya'da, 1894 yılında Avusturya'da, 1901 yılında Fransa'da kayak sporunun başladığı görülmüştü.

Kayak ve kayak sporu Türkiye'ye 1915-1916 yıllarında girmiştir ki, bu diğer bazı Avrupa ülkelerine oranla fazla bir gecikme sayılmaz. Türkiye'de kullanılan ilk kayakların burada yapıldığı bilinir. Harbiye Nezareti tarafından 1914 yılı sonlarında Haliç'teki bir marangozhanede yaptırılmaya başlanan çok sayıda kayak, hayvan sırtında Erzurum'a taşınmış ve oradan da Kafkas cephesine gönderilerek oradaki savaşlarda kullanılmıştı.

1915 yılı Şubat ayında Erzurum'da, özel surette Avusturya'dan getirtilen bu konunun uzmanı Avusturyalı subaylar; Binbaşı Victor Pichman, Yüzbaşı Albert Bildstein, Yüzbaşı Otto Hübner ve Yüzbaşı Ippen, Palandöken'de açtıkları kurslarda Türkiye'nin ilk kayakçılarını yetiştirmişlerdi. Bunlar; Yüksek Mimar Arif Hikmet Koyunoğlu, Kemal, Hasip ve Cevat Dursunoğlu Beylerdi. Bunların tümü yedeksubay olarak vatan görevlerini yapmaktaydılar. Bu dört genç yedeksubay da, erleri yetiştirmişlerdi. Bu kurslarda yetişen erler de cephede çarpışmaya gönderilmişlerdi.

Zamanla ordu bünyesi içindeki kayak teşkilatı büyütüldü; dört bölük ile bir de makineli tüfek bölüğünden oluşan bir kayakçı taburu meydana getirildi (1917). Erzincan'da kurulan bu kayakçı taburu için de bu kez Almanya'dan Binbaşı Paulke adında bir öğretmen getirilmişti. Ancak askerlik yanı zayıf olan bu Alman subayı, savaşlarda pek başarısız olunca, yerine ilk kurstan yetişen Türk yedeksubayları görev almışlardı.

Bu genç Türk subayları, Umranlı Dağları'ndaki Çalıyurt mevkiinde bir eğitim merkezi kurarak, burada faaliyetlerini sürdürmüşlerdi. Üçüncü Ordu Kumandanı Vehib Paşa'nın Almanya ve Avusturya'da yaptığı teknik gezisinden dönüşte bu kursların başarılı öğretmeni Arif Hikmet'i, Tirol'de gördüğü ve çalışma programlarını da beraberinde getirdiği Alpinistik Okulları gibi bir kayak okulu kurmakla görevlendirmişti.

Yedeksubay Arif Hikmet (Koyunoğlu), Suşehri'ne yaklaşık 40 kilometre mesafedeki Buldur Köyü'nde Türkiye'nin ilk ciddi kayak okulunu kurdu ve buradaki sistemli çalışmasıyla ilk gerçek anlamdaki Türk kayakçılarını yetiştirmeye koyuldu. Bu çalışmalar Zdarski ve İsveç sistemleri üzerinde toplandı. Çok sarp ve uçurumlu olan yerlerde tek bastonlu Zdarski sistemi, kayalık olmayan az meyilli alanlarda da çift bastonlu İsveç sistemi tatbikatıyla yetiştirilen asker kayakçılar, Ruslara karşı yapılan savaşta üstün başarı gösterirlerken, kayak sporunda da Türkün cesaretini en güzel biçimde ortaya koydular. Rusları Sarıkamış, Kars, Gümrü üzerinden Erivan civarındaki Erihvali'ye kadar sürüp kovalayan Türk ordusunun başarısında bu kayak taburlarının da büyük payı olmuştu.

Rus Savaşı'nın böylece başarıyla sonuçlanmasından sonra tekrar Erzurum'a dönen Arif Hikmet Bey, orada yeniden kayakçı askerler yetiştirmeye koyulmuştu. Bu arada Avusturya'dan Binbaşı Von Hupka başkanlığında gelen bir öğretim heyeti Türk kayak taburunun gösterilerini izledikten sonra, bu ekibe öğretilecek bir şeyin olmadığını söyleyerek yurtlarına dönmüştü. Savaş sonrasında, genç yedeksubay Arif Hikmet Bey'in ordudaki

Birinci Dünya Savaşı sırasında orduda başlayan kayakçılığın sivil spor faaliyeti olarak yaygınlık kazanması 1930'larda gerçekleşti. Bu dönemin kayakçılarından Asım Kurt'un Türkiye Dağcılık ve Kayak Federasyonu'nun başına getirilmesi bu spor faaliyetine hız kazandırdı. Uzun yıllar birçok kayakçı yetiştiren Kurt, kapılar arasından nasıl geçileceğini gösteriyor.

Muzaffer Demirhan, Mahmut Eroğlu ve Osman Yüce, Türk kayak sporunun 1948'den sonraki döneminde dikkat çeken kayakçılardandır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

bu görevin başında kalması istenmiş ise de, esas mesleği olan mimarlığı pek sevdiğinden bunu kabul etmemişti. Arif Hikmet Koyunoğlu, Türkiye'de modern kayakçılığın kurucusu kabul edilir.

Kayağın sivil hayata intikal etmesi ve yurtta kayak sporunun başlaması ise 1933 yılında gerçekleşebildi. Galatasaray Lisesi öğretmenlerinden bir grup, aralarında Türk meslektaşları da olduğu halde, 1 Ocak 1933 günü Uludağ'a çıkarak orada kayak yapmışlar ve belki de Türk sivil kayak sporunun ilk öncüleri olmuşlardı.

Öte yandan askeri kayak merkezinden yetişerek Kafkas cephesinde çarpışan asker kayakçıların da, terhislerinden sonra memleketlerine dönüşte, bu işe elverişli bölgelerde oturanların kayak yaptıkları ve bunu köylerinde de öğrettikleri bilinmektedir. Bu nedenle Türk kayakçılığının kentlerden çok daha önce özellikle Doğu illerimizde kendini gösterdiği bilinen bir gerçektir. Ancak bu bölgelerde görülen faaliyet, sportif amacın dışında daha çok eğlence için yapılmıştı.

1948 yılından itibaren Kış Olimpiyatları'na düzenli olarak katılan Kayak Milli Takımımız başarılı olamamıştır. 1948 Saint-Moritz Olimpiyatı'na katılan Milli Takım hareketinden önce (üstte). 1976 Innsbruck Olimpiyatı'na katılan takımımız (altta).

1933 yılında halkevlerinin açılmasıyla bu spor dalında da bir hareketin başladığı görüldü. Kayak, halkevleri spor kollarının başlıca faaliyeti sırasında yer alırken, bu konuda Bursa, Ankara, Kayseri ve Erzurum Halkevleri'nin ön planda yer aldıkları görüldü. Buralarda açılan kurslara katılanlar arasından da kayakçılar yetişti.

Yine aynı yıllarda Ankara'da Muhafız Alayı içinde de bir kayak birliğinin kurulduğu ve Muhafızgücü'ne mensup sporcuların kayak sporuyla yakından ilgilendikleri görüldü. Muhafızgücü kayakçılarının bu faaliyetleri Ankara yakınlarındaki Elmadağ'da gerçekleşti.

Yine bu yıllarda Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü'nde bu yolda önemli bir adımın atıldığı görüldü. Bu enstitünün tüm öğretim üyeleri gibi, beden eğitimi öğretmeni de Alman'dı. Memleketimizde iyi bir kayakçı olan Herr Ridel'in öğrencilerini kayak sporuna teşvik etmesi, okul idaresine kayak ve malzeme satın aldırarak talebeleriyle Dikmen sırtlarına kayak yapmaya gitmesi, bu konuda ilk önemli hareket oldu (1933). Daha sona Herr Ridel ve öğrencileri Elmadağı'nda, Ayaş belinde ve Uludağ'da bu gezileri ve çalışmaları sürdürdüler. Sonunda en elverişli yer olarak görülen Uludağ'da karar kılındı. Herr Ridel ve Yüksek Ziraat Enstitüsü öğrencileri iki yıl arka arkaya Uludağ'a gittiler. Orada çalıştılar ve yarıştılar.

Onların bu çalışmaları ve kayak sporunda gösterdikleri başarılar, günün spor örgütü olan Türk Spor Kurumu'nun dikkatini çektiğinden, Türk kayakçılarının 1936 yılında Almanya'nın Garmisch-Partenkirchen kış sporları merkezinde yapılacak Kış Olimpiyatları'na katılması kararlaştırıldı. Uludağ'da, Herr Ridel'in nezaretinde yapılan seçmeler sonunda belirlenen Türk Milli Kayak Ekibi, Ekrem Rüştü Akömer'in başkanlığında ve İlyas Sınal'ın yöneticiliğinde Kış Olimpiyatları'na katılmak üzere Almanya'ya gitti. İlk Türk Milli Kayak Takımı şu eleman-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

lardan ibaretti: Abdullah Yörük, Salih Ungun, Olkert Pamir, Nazım Küçükaslan, Mahmut Karman, Sadrettin Erkılıç, Reşat Erces, Saim Altıok ve Cemal. Takımın antrenörlüğünü ise Herr Ridel yapıyordu.

Türk kayakçılarının büyük deneyimsizlikleri, Kış Olimpiyatları gibi kayak sporunun en büyük gösterisinde, dünyanın en seçkin kayakçıları arasında başarılı sonuçlar almayı engelledi. Genç Türk kayakçılarının tüm iyi niyetleri ve olağanüstü çabalarına rağmen, elde edebildikleri kötü sonuçlar büsbütün abartıldı. Bu da kayak sporunda umutsuzluğun doğurduğu bir duraklamaya yol açtı.

1936 Kış Olimpiyatı'nı izleyen yıllarda Türkiye'de kayak bir spor olmaktan çok, bir eğlence vasıtası olarak yayılmaya başladı. Ankara'daki Elmadağ ile Bursa'daki Uludağ, kar üzerinde kaymaya meraklı kişileri çekmeye ve kayak kaymak bir moda olmaya başladı. 1940'lı yıllarda Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün çocukları Ömer İnönü ile Erdal İnönü de kayak sporuyla uğraşanların arasında bulunuyorlardı.

Yine bu yıllarda Türkiye Dağcılık ve Kayak Federasyonu'nun başına getirilen Asım Kurt'un da bitip tükenmek bilmeyen bir enerji içinde çalışması, Türk kayak sporunun yeniden canlanmasında önemli rol oynadı.

Başta Uludağ, Erciyes, Ağrı ve Elmadağ olmak üzere yurdun çeşitli bölgelerinde kurulan kayak merkezleri de bu geniş çaptaki yayılmada pek önemli etken oldu. Bunlar son derece basit, fakat ihtiyacı karşılayabilen tesislerdi. Buralarda birçok genç kayakçı yetişti ve bu spor dalında deneyim sahibi oldu.

Bu sıralarda dünyayı kasıp kavuran savaş (1939-1945) uluslararası tüm spor temaslarını durdurmuş olduğundan, Türk kayakçıları da bu süreyi tamamen içe dönük çalışmalarla geçirdiler.

Savaş Yılları Sonrasında

Türk kayakçıları ikinci uluslararası temaslarını, ilkinden tam 12 yıl sonra ve yine bir olimpiyatta yaptılar. 1948 yılında İsviçre'nin Saint Moritz Kış Sporları Merkezi'nde yapılan bu Beyaz Olimpiyat'ta Türkiye'yi Muzaffer Özdemir, Ahmet Cinny, Osman Yüce, Kerami Sakaryalı ve Raşit Tülin temsil ettiler. Bunların üçü Bayburtlu, biri Sivaslı, biri Sarıkamışlı ve biri de Ankaralı idi. Ve bu gençler, 1948 yılında Uludağ'da yapılan Türkiye Kayak Birincilikleri'nde seçilmişlerdi.

Kayak sporunda ender başarılar Balkan Oyunları'nda elde edilmiştir. Bu dalda tek altın madalyayı, 1970 yılında Uludağ'da yapılan 3. Balkan Kayak Şampiyonası'nda Rıdvan Özbek (Sarıkamış) gençler 10 km. mukavemet yarışında kazanırken, aynı şampiyonada Rıdvan Özbek, Cemalettin Kaya (Ağrı) ve Bahri Yılmaz (Ağrı)'dan kurulu genç takım, 3 × 5 km. bayrak yarışında üçüncü oldu.

Türk kayakçıları ay-yıldızlı formayı 1952 Oslo, 1956 Cortina d'Ampezzo, 1960 Squaw Valley, 1964 Inssbruck, 1968 Grenoble, 1976 Inssbruck, 1984 Sarajevo Kış Olimpiyat Oyunları'nda temsil ettiler. Kayak dünyasının bu en büyük gösterilerinde dünya çapındaki kayakçılarla mücadele ettiler. Ellerinden geleni yaptılar, kendilerinden bekleneni fazlasıyla vermeye çalıştılar, ama kayda değer bir başarı elde edemediler.

Yurt içinde de Uludağ Uluslararası Kayak Yarışmaları bu güzel sporu yurt çapında teşvik eden en önemli organizasyon oldu. Ayrıca Türkiye Kayak Şampiyonası, Bölge Birincilikleri ve genç yaşta ölen Osman Yüce'nin adına düzenlenen yarışmalar da karlı dağlarda büyük ilgiyle izlendi.

Balkan Kayak Şampiyonaları da Türk kayakçıları için önemli bir sınav oldu. Türk kayakçıları bu şampiyonalarda Balkanlı rakipleriyle boy ölçüştüler, Türk kayak sporu adına sevinç verici sonuçlar da elde ettiler. 1970 yılında Uludağ'da yapılan III. Balkan Kayak Şampiyonası'nda Rıdvan Özbek'in gençler 10 km. mukavemet yarışında kazandığı Balkan Şampiyonluğu, bu dalda elde ettiğimiz tek altın madalya ve en büyük başarı oldu. Ayrıca Rıdvan Özbek, Cemalettin Kaya-Bahri Yılmaz'dan kurulu Türk Genç Takımı'nın 3 × 5 km. bayrak yarışında kazandığı üçüncülük; Ersin Ayrıksa'nın 1974 yılında Yunanistan'da yapılan Balkan Şampiyonası'nda gençler Büyük Slalom yarışında kazandığı bronz madalya bu dalda elde edilen başarılı sonuçlar oldu. 1981 Balkan Kayak Şampiyonası'nda da Türk Genç Takımı'nın 4 × 10 km. bayrak yarışında kazandığı bronz madalya Balkanlar'daki başarıların son halkasını teşkil etti.

Türk kayak sporu 1948'den sonraki bu

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

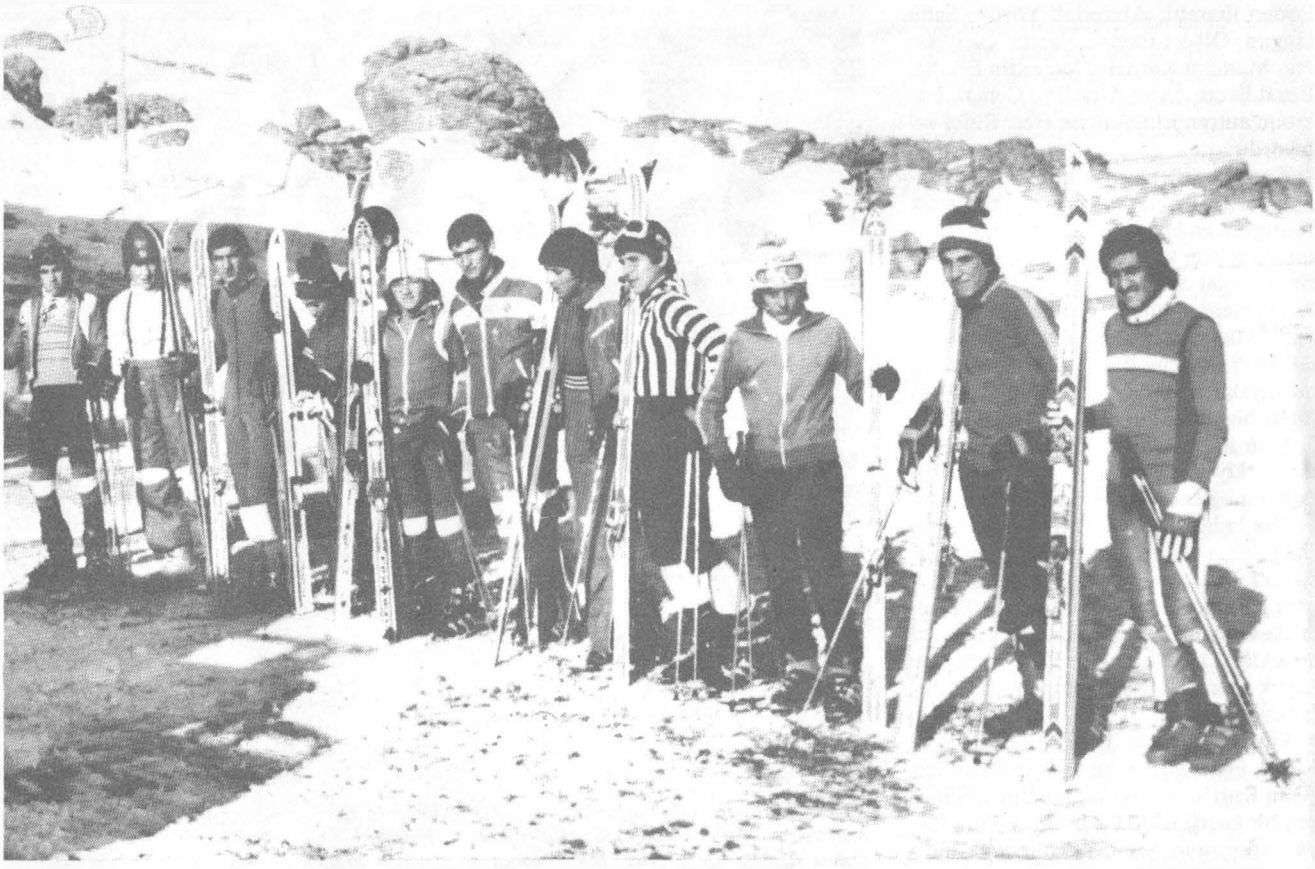

Yılın büyük bir bölümünde kar örtüsü kalkmayan dağlarımız, kayak sporuna elverişli tesisler için önemli potansiyel oluşturmaktadır. Küçükler Milli Kayak Takımı, antrenörleri Ahmet Kıbıl'la birlikte Erciyes tesislerinde çalışma yaparken.

dönemde Muzaffer Demirhan, Mahmut Eroğlu, Abdurrahman Küçük, Mehmet Gökçen, Uluç Özbaylar, Mehmet Yıldırım, Naci Öğün, Ahmet Giray, Ahmet Kıbıl, Ayhan Alankuş, Osman Yüce, Bahattin Topal, Burhan Alankuş, Lütfü Uğur, Dursun Bozkurt, Erdinç Uğur, Şeref Çınar, Salih Kurdakul, Rıdvan Özbek, Murat Tosun, Sacit Özbek, Elfesya Alptekin, Bahri Yılmaz gibi genç yetenekler kazandı. Muzaffer Selçuk, Fuad Haşil, Erkan Mermut, Sabahattin Hamamcıoğlu, Yakup Kadri Birinci vd. ise bu spor dalında ortaya çıkan son ünlü isimler arasında yer almaktadırlar.

Türk kayak sporu ayrıca başta rahmetli Asım Kurt olmak üzere Gültekin Çeki, İsmet Ülker ve Şeref Teğmen gibi başarılı yönetici ve federasyon başkanlarının da ilgisi ve çabalarıyla çok şeyler kazanmış bulunmaktadır.

Türkiye'de isim yapmış kayakçıların bu spordan en verimli çağlarında koparak kayak öğretmenliğine başlamaları ve geçimlerini bu yoldan kazanmaya çalışmaları da Türk kayak sporu açısından aleyhte olmaktadır. İsim yapmış bir şampiyonun yetişmesi kolay olmadığı halde, bunların kış sezonunda tatile gelmiş meraklılara kayak öğretmenliği yapmaya başlayarak karlı pistlerden kopmaları, Türk kayak sporunun çeşitli problemlerinden biridir ●

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

SU ÜRÜNLERİ

Su Ürünleri
Ahmet Günlük

Çerçeve Yazılar

- **Kültür Balıkçılığı**
  Doç.Dr. Haluk Ergüven
- **Ülkemizde Balıkçılık Araştırma Çalışmaları ve Kurumları**
  Doç.Dr. Haluk Ergüven

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Su Ürünleri

Ahmet Günlük

En eski çağlardan beri insan, önce iç sularda (göl ve akarsularda) sonra denizlerde su ürünlerinden yararlanmayı bilmektedir. Dünyanın birçok yerinde açlıktan milyonlarca insanın öldüğü günümüzde, denizlerdeki ve içsulardaki kaynaklar daha da büyük önem kazanmaktadır. Dünya yüzeyinin % 71'ini kaplayan sular çok büyük zenginliklere sahiptir.

Petrol ve maden cevherlerinin, tuzlarının yanı sıra hidroelektrik santralları yoluyla en önemli birincil enerji kaynaklarından biri olarak yaşamımıza çoktandır girmiş, gel-git ve füzyon santrallarıyla yakın gelecekte önemini daha da artıracak olan sular, şimdiden büyük bir gelişme gösteren önemli besin maddeleriyle çeşitli endüstri hammaddeleri sağlamaktadır.

Balıklar, kabuklu ve yumuşakçalar beslenmeye konu su ürünleri olurken bunların yanı sıra balina ve yunus gibi memeliler sabun, esans, ilaç gibi çeşitli kimya endüstrisi dallarına da önemli hammaddeler sağlar. Son zamanlarda deniz yosunları da besin olarak yayılmaya başlamıştır. Ayrıca inci, mercan ve sedef gibi süs eşyası endüstrisi girdileri de su ürünlerindendir.

Türkiye'nin Su Ürünleri Potansiyeli

Deniz ve göl kıyılarında 12.000 köyü bulunan Türkiye, farklı özelliklere sahip dört denizin (Akdeniz, Ege, Marmara, Karadeniz) çevrelediği iki büyük yarımada üzerinde kuruludur.

Farklı biyotik (yaşayan canlı türleri ve bunların sulara kattıkları maddelerle oluşan biyolojik ortam) ve abiyotik (ısı, ışık tuzluluk, akıntılar, mineraller, gazlar, basınç, asidite gibi kimyasal ve fiziksel özellikler) etkenlere sahip olan ve çok çeşitli su ürünleri barındıran bu dört deniz, Türkiye'ye zengin bir su ürünleri potansiyeli sağlamaktadır.

8.330 kilometreyi bulan deniz kıyılarının yanı sıra, doğal göllerin 5.000 kilomekretareyi, baraj gölleri ve göletlerinin 1.600 kilometrekareyi bulan toplam alanları ve toplam uzunluğu 175.000 kilometreyi aşan akarsularının yanı sıra ülkemiz, su ürünleri potansiyelini yükselten çok önemli iki etkene daha sahiptir. Bunlardan ilki Marmara Denizi'nin Akdeniz ve Karadeniz'in göçmen balıklarının göç ve yumurtlama merkezi olması; ikincisi ise Saros Körfezi'nin yılanbalıklarının (mürenlerin) toplanma ve sardalyaların yumurtlama bölgesi olmasıdır.

Böylece Türkiye, Karadeniz, Akdeniz

BÜYÜK BİR POTANSİYEL: Dört denizle çevrili olan ülkemiz büyük bir su ürünleri potansiyeline sahiptir. Denizlerimizde iki yüz elli kadar balık türü yaşar. Ama yakın zamana dek insanımız balık tüketimine rağbet etmediğinden balıkçılığımızın gelişmesi oldukça gecikti.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ve Ege'de kıyıları olan tüm ülkeler karşısında büyük bir doğal ayrıcalığa sahiptir. Tablo 1, denizlerimizde yaşayan 250 balık türünün 1982'de yakalanan miktarlarına göre başlıcalarını göstermektedir. En çok balık türü, Akdeniz ve Karadeniz balıklarının yumurta bıraktığı Marmara'da bulunur. Bu iç denizimizde iki yüzün üstünde balık türü yaşar.

Türkiye'nin Şanssızlığı: Bütün bunlara karşın Türkiye, su ürünleri konusunda önemli şanssızlıklara da sahiptir. Kısaca değineceğimiz bu şanssızlıkların başında ülkemiz topraklarının coğrafi, biyolojik ve ekolojik özellikleri gelir. Çok sayıda hayvan ve bitki türünün rahatça yaşayıp gelişmesine son derece uygun koşullar sağlayan bu özellikler, ülke nüfusunun gereksiniminin çok üstünde besin kaynakları sunduğundan, insanımız yanıbaşındaki su ürünleri hazinelerine ilgi göstermemiş; geleneksel beslenme kültüründe su ürünlerine hemen hiç yer vermemiştir.

İkinci şanssızlık, Türkiye kıyılarının büyük bölümüyle iç kesimler arasındaki ulaşımı güçleştiren yüksek ve geçit vermez sıradağlardır. Bu doğal engeller ve ulaşım yetersizliği, örneğin bugün deniz ürünleri üretimimizin % 85'ini gerçekleş-

Tablo: 1

Başlıca Deniz Balıklarımız

(1982'deki Avlanma Miktarlarına Göre)

Balık	Avladığımız Deniz (*) (**)	Üretim Miktarı (ton)	Balık	Avladığımız Deniz (*) (**)	Üretim Miktarı (ton)
Hamsi	DBME	275.349.8	Trança	EA	240.8
İstavrit (Kraça)	DBMEA	58.214.4	Levrek	AEMBD	230.1
Lüfer	BMDEA	35.184.2	Mercan	EAMB	218.2
Palamut	BDMEA	28.397.4	Bakalorya	MEAD	216.1
İstavrit (Karagöz)	BDMEA	10.402.2	Uskumru	EMD	206.0
Kolyoz	MBAE	9.009.3	Kırlangıç	MBAED	197.2
Sardalya	EMA	8.934.2	Melanurya	AEBM	144.0
Köpek	BDMAE	7.333.9	Sarıgöz	MBAE	143.7
Kalkan	BDME	6.723.0	Sarpa	EAM	97.7
Kefal	DAEMB	4.588.9	Fangri	AE	97.2
Mezgit	DBMAE	4.565.3	Mırmır	EABM	73.0
Barbunya	DAEBM	3.971.0	Sinagrit	EAM	72.4
İzmarit	DMBAE	2.729.1	Turna	MEAD	71.8
Torik	DMBEA	2.580.8	İskorpit	EAMBD	59.5
İskarmoz	AME	2.317.0	Sarıağız	AE	55.4
Tekir	MBAED	2.054.5	İşkine	AMDE	44.2
Vatoz	BDAE	1.747.3	İskaroz	A	41.0
Zargana	DBMAE	1.523.2	Kılıç	EA	39.9
Kaya Balığı	AEMD	1.251.1	Avcı	MA	22.9
Orkinoz	BEAM	825.4	Keler	ME	22.4
Çipura	AEMD	605.3	Zurna	AMB	20.0
Dil-Pisi	EMABD	572.1	Dülger	EAM	12.0
Kupez	EMA	547.1	Lipsöz	M	9.6
Tirsi	DEAM	425.2	Gelincik	MAD	7.2
Karagöz	EMADB	375.3	Grenyüz	EA	6.8
Minekop	EBMDA	374.2	Diğerleri	AEM	261.8
Akya	BAEM	348.8	Toplam		474.730.6
Orfoz	AEM	338.4			
Hani	ABED	316.7			
İsparoz	EAMBD	270.2			
Gümüş	AME	245.3			

* En çok avlandıkları sırayla

** D- Doğu Karadeniz, B- Batı Karadeniz, M- Marmara Denizi, E- Ege Denizi, A- Akdeniz

Kaynak: 1982 Yılı Türkiye Su Ürünleri Araştırması, Ankara, 1983.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

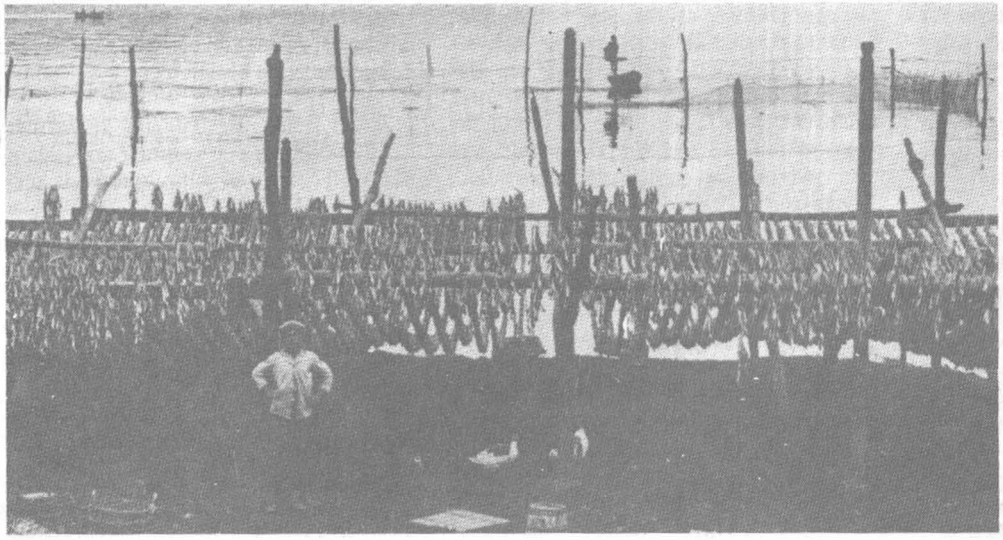

İKİSİ DE TARİHE KARIŞIYOR: 19. yüzyıl sonu-20. yüzyıl başında balıkçılığımızda dalyancılık büyük ağırlıktaydı. Daha çok yöre öztüketimine dönük çalışan balıkçılar, taze tüketilemeyen ürünleri de kurutarak çiroz yapar veya tuzlar, salamura yapardı. Zamanla dalyan balıkçılığı yerini teknelerle hareketli balıkçılığa bırakırken çiroz ve salamura yapımı da tükenme sürecine girdi. Boğaziçi'ndeki -geri planda- dalyanlar ve -önde- çiroz askıları da tarihe karıştı.

tiren Karadeniz kıyılarımızda balıkçılığın gelişimini 1950'lere dek geciktirmiştir.

Üçüncü şanssızlık, binlerce yıl önce dünya uygarlığı gibi dünya denizciliğinin de temellerini atıp geliştiren Ege ve Akdeniz kıyılarının eski denizci insanlarından kalan denizcilik ve balıkçılık bilgilerinin daha Osmanlıların üçüncü yüzyılında körelip yavaş yavaş unutulmasıdır. 20. yüzyıl başına gelindiğinde ise, İmparatorluğun Türk uyruklu erkekleri denizcilik-balıkçılık bir yana, buğday üretimi ve küçük zanaatla bile uğraşmaya vakit bulamadan, uzun, kanlı savaşlarda büyük ölçüde telef olmuştu. Bu sıralarda Marmara ve Ege kıyılarında sınırlı ölçüde kıyı balıkçılığı yapan Rum ahali, Kurtuluş Savaşı sonrasında Yunanistan'a göçünce bu sektörün son kalıntıları da yok oldu.

Bunlara, saydığımız üç etkenin uzantısı olarak balıkçı liman ve barınaklarının yokluğu, teknelerin küçük ve niteliksiz oluşu, balıkçılık araç, gereç ve teknolojisinin ilkelliği, su ürünlerini saklayıp

BALIKÇILIĞIMIZIN BELKEMİĞİ, KARADENİZLİLER: 1950'lere dek Türkiye su ürünlerinin yarısı İstanbul'dan sağlandı. Kurtuluş Savaşı'nın ardından balıkçı Rumlar göç ettikten sonra da İstanbul birinciliğini korudu. Ama İstanbul balıkçılığını Rumlardan devralan Karadenizliler bu faaliyeti Doğu Karadeniz'e dek yaygınlaştırdılar. 1950 sonrasında da balıkçılıkta birinciliği Karadeniz Bölgesi aldı. Bugün deniz ürünlerimizin % 85'ini Karadenizli balıkçılarımız sağlamaktadır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

değerlendirecek birimlerin ve uygun, yeterli taşıma sisteminin bulunmaması da eklenince, 20. yüzyılın yarısına dek "deryа içre, deryayı bilmeden" yaşadık.

1950'de dış etkenlerin de zoruyla ülkemizde yeniden eğilinen su ürünleri konusu 1970 sonrasında hızlı sayılacak bir gelişme gösterdi.

Deniz Ürünleri Üretimi

1950 Öncesi: Daha önce değindiğimiz nedenlerle, 19. yüzyılın sonlarına doğru İstanbul dışındaki kıyı yerleşim birimlerinde balıkçılık bir yan uğraş olarak yapılıyordu. Marmara ve Ege kıyılarında en yaygın yöntem, dalyan balıkçılığıydı. Balıkların uğrak yerlerinde geniş bir alana kurulan ve balıkların bir ucundan girebildikleri, ama bir daha dışına çıkamadıkları sabit bir ağ düzeninden oluşan dalyanlar, zaten balıkçılık yöresel tüketime yönelik olduğundan, gereksinimi büyük ölçüde karşılıyordu.

Genel olarak dalyanlar, pazar için çeşitlenmiş tarımsal üretim yapan Rum köylerinde yaygındı; ama bu köylerde de deniz ürünleri üretildikleri yerde tüketilirdi. Bu kuralın dışına yalnız İstanbul ve İzmir gibi büyük kıyı kentlerinde çıkılır; buralardaki pazara dönük balıkçılık da Rumlarca yapılırdı. Nitekim balıkçılıktaki Rum etkinliği, bugün de kullandığımız balık isimlerinin çoğunlukla Rumca kökenli olmasından anlaşılabilir. Buralarda da dalyan balıkçılığı önemli bir yer tutar, bunun yanında birkaç metrelik küçük tekneler kullanılırdı.

19. yüzyıl sonunda ve 20. yüzyıl başında hemen tümüyle balıktan oluşan deniz ürünleri üretiminin yarıdan fazlası İstanbul'da gerçekleştirilirdi. 19. yüzyıl sonlarına dek balıkçıların kullandığı ağlar sicimci esnafı tarafından el çıkrıklarında, kendirden bükülen sicimlerden yapılırdı. Ama zamanla yerli sicimciler kaliteyi düşürünce balıkçılar ithal malı sicim ve ağlara yöneldi. Sicimcilik de tarihe karıştı.

Düşük balık fiyatları, küçük tekneler ve geri yöntemlerle yapılan balıkçılık çalışmalarına uygun bir gelir ve güvence de sağlamadığından, yeterli sayı ve nitelikte balıkçı da yoktu.

Buna karşın, Marmara Denizi ve Boğazların, Akdeniz ve Karadeniz balıklarının göç ve yumurta bırakma yeri olduğunu farkeden Düyun-u Umumiye idaresi, 19. yüzyıl sonunda Osmanlı Devleti'nin balıkçılık gelirlerine de el koydu.

BALIKÇININ EN ÖNEMLİ ARACI: Balıkçılığın temel aracı olan ağ ipliği ve ağ, 19. yüzyıl sonlarından 1970'lere dek ithal edildi. Bu yüzden döviz rezervlerimizin kuruduğu dönemlerde balıkçı motorlarının gereksinimi olan benzinle birlikte ağ ithalatı da aksadığından, balık üretimimiz önemli düşüşler gösterdi. Bu durum, 1973 sonrasında yerli ağ ipliği ve ağ yapımı gerçekleştirilerek aşıldı.

Denizlerimizle ilgili ilk ciddi araştırmalar bu dönemde başladı.

Su ürünleri konusundaki ilk yasal düzenleme olan *Zabıta-i Saydiye Nizamnamesi* bu araştırmalar sonucu, 1882'de hazırlandı. Cumhuriyet döneminde de, 1971'de yürürlüğe giren 1380 sayılı *Su Ürünleri Kanunu*'na dek Zabıta-i Saydiye Nizamnamesi geçerli oldu.

Kurtuluş Savaşı sırasında ve sonrasında ülkemizde yaşanan büyük demografik değişiklikler birçok sosyal, ekonomik ve kültürel alanda olduğu gibi su ürünleri konusunda da derin etkiler bıraktı. Ege ve Marmara kıyılarında öztüketim amacıyla da olsa dalyan balıkçılığı ve küçük kıyı balıkçılığı yapan Rum ahalinin Yunanistan'a göç etmesi, büyük ölçüde Yunanistan'dan gelen ve balıkçılıkla ilgisi olmayan Türk göçmenlerinin eski Rum köylerinde iskân edilmesi bu cılız sektörün hızla ortadan kalkmasına yol açtı. Birçok dalyan bozuldu. İstanbul balıkçılığı da büyük gerileme gösterdi. Zamanla balıkçılığımızda Rumların yerini Karadenizli yurttaşlarımız aldı.

1950-1970 Dönemi: 1950'den sonra Doğu Karadeniz kıyılarımıza dek yayılan ba-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

lıkçılık canlanma göstermeye başladı ve ilk sırayı İstanbul'un elinden Doğu Karadeniz aldı.

1940'ların sonunda Birleşmiş Milletler'e bağlı Gıda ve Tarım Teşkilatı (FAO)'nın gündeme aldığı dünya su ürünleri potansiyelinin araştırılıp geliştirilmesi için uluslararası işbirliği ve koordinasyon çalışmaları, Türkiye'yi de etkiledi. Türkiye, 1952'de FAO'ya bağlı olarak kurulan "Akdeniz Genel Balıkçılık Konseyi"ne (*General Fisheries Council for the Mediterranean*) kurucu üye olarak katılırken, yine aynı yıl, ulusal su ürünleri potansiyelini belirlemek, üretimini artırmak, kullanımını yaygınlaştırıp bağlı endüstrileri başlatmakla da görevlendirilen bir yeni kamu iktisadi teşebbüsünü *Et ve Balık Kurumu*'nu kurdu.

Et ve Balık Kurumu, 1954'te *Balıkçılık Araştırma Merkezi*'ni kurup bu alanda eyleme geçerken, su ürünleri de ilk kez 1955'te istatistiklere alındı (Tablo 2). Et ve Balık Kurumu ülkede ilk soğukhava depolarını ve balık unu-yağı fabrikalarını açmasına, dış yardımların da katkısıyla dördü araştırma gemisi, üçü frigorifik taşıma gemisi, üçü de yük gemisi olmak üzere toplam on dokuz parçalık bir balıkçı filosuna ulaşmasına karşın, balıkçılık çalışmalarında başarılı olamayarak bu konudaki çalışmalarına 1978'de son verecekti.

Buna karşın, 1951'de kurulan *Hidrobiyoloji Enstitüsü*, Et ve Balık Kurumu'nun sağladığı araştırma gemisi Arar'la sistemli bir çalışma yürüterek deniz ürünleri potansiyelimizin belirlenmesi ve değerlendirilme biçimleri konusunda önemli sonuçlar almıştır.

1950'lerde dalyanlarla durağan balık avlama yöntemi Marshall yardımlarının da desteğiyle yerini hemen tümüyle küçük teknelerle yapılan kıyı balıkçılığına bıraktı. Balıkçı teknelerine yavaş yavaş motor takılması, hızlı ve yaygın bir ulaşım sağlayan karayollarının gelişmesi, Et ve Balık Kurumu'nun soğukhava depolarının yapımına başlaması balık üretimini hızlandırdı.

1955'te 159.2 bin ton olan su ürünleri üretimimizin 142.4 bin tonu deniz balıklarıydı. 1956'da deniz balıkları üretimimiz 149.9 bin ton olarak gerçekleşti. Ne yazık ki su ürünleri potansiyelimize bu ciddi yöneliş, 1957 ekonomik bunalımıyla kesintiye uğradı. Bu yıldan başlayarak 1962 sonuna dek sürekli düşen su ürünleri üretimimiz % 65 gerileyerek 60.7 bin tona indi. Yine 1962'de deniz balıkları toplam üretimimiz, su ürünleri istatistiklerinin en düşük düzeyine, 51.4 bin tona düştü.

Bu sert düşüşün nedeni, balıkçılığımızın araç ve gereç (motor, yedek parça, ağ, yakıt vb.) bakımından ithalâta bağımlı olması, döviz rezervlerimizin ve dış kredi kaynaklarımızın kuruması yüzünden de ithalâtın büyük ölçüde durmasıydı.

Bundan sonraki on yıllık dönemde, dalgalı olmakla birlikte sürekli yükselen bir gelişme gösteren deniz ürünleri üretimimiz 1970'te 171 bin ton düzeyindeydi; bunun 166.1 tonu deniz balıklarıydı. Üretimdeki dalgalanmanın başlıca nedenleri, balıkçılığımızın hâlâ kıyı balıkçılığı niteliğinde olması, deniz ürünlerimizin % 95'ini, hamsi (% 30-50), istavrit (% 5-13), lüfer (% 1-3), palamut (%

Tablo: 2

Türkiye Su Ürünleri Üretimi (1955-1983) (ton)

Yıllar	Deniz Balıkları	Diğer Deniz Ürünleri	Toplam Deniz Ürünleri	Tatlı Su Ürünleri	Toplam Su Ürünleri
1955	142.413	12.541	154.954	4.258	159.212
1956	149.912	1.647	151.559	3.472	155.031
1957	117.806	900	118.706	6.875	125.581
1958	105.508	2.042	107.550	4.630	112.180
1959	67.165	1.947	69.112	5.227	74.339
1960	80.412	1.950	82.362	7.149	89.511
1961	74.439	1.731	76.170	6.207	82.377
1962	51.407	1.548	52.955	7.735	52.995
1963	122.264	1.297	123.561	7.043	130.604
1964	111.037	3.578	114.615	7.092	121.707
1965	126.995	2.312	129.307	6.382	135.689
1966	108.228	6.687	114.915	7.797	122.712
1967	193.915	6.084	199.999	6.377	206.376
1968	122.546	5.061	127.607	7.815	135.422
1969	156.237	10.574	166.811	11.115	177.926
1970	166.080	4.825	170.905	13.249	184.154
1971	145.744	5.869	151.613	14.442	166.055
1972	164.279	5.703	169.982	15.618	185.600
1973	130.120	2.162	132.282	13.617	145.899
1974	113.087	2.068	115.155	13.926	129.081
1975	101.596	2.070	103.666	18.482	122.148
1976	131.904	3.355	135.259	18.985	154.244
1977	145.346	3.412	148.758	18.320	167.078
1978	221.427	2.800	224.227	21.806	246.033
1979	324.913	4.354	329.267	22.244	351.511
1980	392.196	5.125	397.321	32.255	429.576
1981	434.244	5.062	439.306	31.760	471.066
1982	474.734	5.437	480.171*	37.616	517.787
1983	511.526	7.067	518.593	38.695	557.288

Kaynak: 1969-1981 için, Türkiye İstatistik Yıllıkları, DİE yayını. 1982 verileri için, 1982 Yılı Türkiye Su Ürünleri Ekonomik Araştırması, Ankara, 1983. 1983 verileri için, TC Tarım, Orman ve Köyişleri Bakanlığı Su Ürünleri Daire Başkanlığı.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

5-30), sardalya (% 1-3) gibi göçmen balıkların oluşturması ve balıkçılığımızın doğal kaynakları koruyup geliştirmeyi, uzun dönemli üretimi gözönüne alan bir bilimsel yaklaşım yerine, yalnızca balık yakalama anlayışının egemenliğinde olmasıydı.

Göçmen balıklar, 15 Ağustos'tan 30 Aralık'a dek Karadeniz'den Akdeniz'e göç eder, yol üzerinde Marmara'da yumurta bırakırlar; 15 Şubat'tan 15 Ağustos'a dek de Akdeniz'den Marmara ve Karadeniz'e dönerler. Balık sürülerini araştırmak yerine, balıkların geçit yolunu tutup yumurtlama mevsimi dinlemeyen, balık soyunu tüketmeye yönelik dip trolü, dinamit ve zehirli ot gibi yöntemleri benimseyen anlayış, deniz ürünleri üretimimizin bir yıl düşük, bir yıl yüksek gerçekleşmesinin temel nedeniydi.

1971 Sonrası: Bu arada, merkezi Monako'da bulunan Uluslararası Akdeniz Bilimsel Araştırma Komisyonu'na (*Commission Internationale pour l'Exploration Scientifique de la Mer Méditerranée*) da üye olduğumuz halde, balıkçılığımızı düzenleyen mevzuat hâlâ Saydiye Nizamnamesi'ydi. 1970'te yine dış etkilerle, balıkçılıkta önemli bir sıçrama daha gerçekleştirildi.

1963'te planlı kalkınma döneminin başlamasıyla birlikte tarım kesiminin bir alt sektörü olarak dikkat çeken su ürünleri konusu, 1970'te Ankara'da imzalanıp 1971'de yürürlüğe giren *Açık Deniz Balıkçılığının Geliştirilmesi Özel Ton Projesi Uygulama Planı Anlaşması* yeniden ilgi merkezi oldu.

Anlaşmanın yürürlüğe girmesiyle birlikte, Saydiye Nizamnamesi'nin yerini almak üzere, Cumhuriyet döneminin ilk *Su Ürünleri Kanunu* çıkarıldı. 1380 sayılı bu yasa su ürünleri sektörünü bir bütün olarak ele alıp düzenlerken üretim araç ve teknolojisinde de sistemli bir gelişmenin yolunu açıyordu.

Su ürünleri potansiyelimizin modern elektronik aygıtlarla araştırılıp saptanması, daha gelişmiş teknelerin, açık deniz balıkçılığına olanak sağlayacak aygıtlarla donatılması, balıkçılık kooperatiflerinin kuruluşunun hızlandırılması böylece gündeme geldi. Su ürünleri potansiyelimizin korunup geliştirilmesini de gözeten yasa, balıkların yumurtlama alanı olan Marmara Denizi'nin tümünde ve öbür denizlerimizin üç millik kıyı şeridinde dip trolüyle avlanmayı yasakladı; ayrıca çeşitli balık türlerinin tükenmesini engellemek

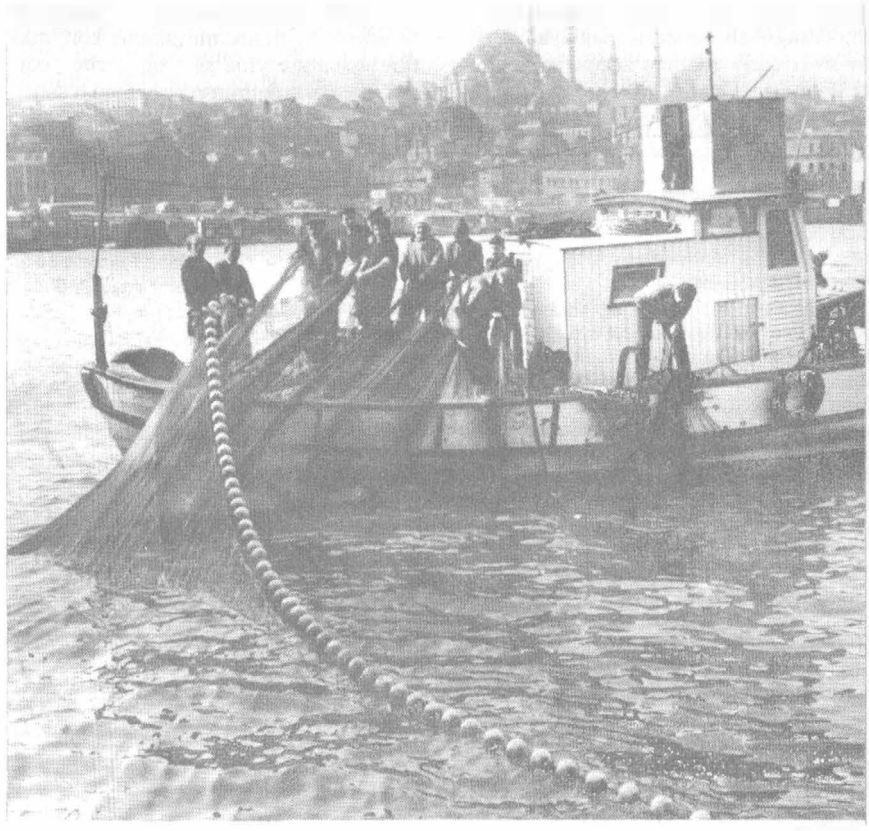

BALIKTAN ARINDIRILMIŞ BÖLGELER: 1950'lerde başlayan çarpık endüstrileşme ve kentleşme, su ürünleri hazinesi denizlerimizi hızla kirletip kısırlaştırdı. 15 yıl öncesine dek ağlarla balık çekilen Haliç gibi, İzmit ve İzmir Körfezlerinde de bugün ancak yolu yanlışlıkla buralara düşmüş ölü balıklar görülüyor.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

üzere, yumurtlama mevsimlerinde avlanma yasağı belirlenmesini sağlayacak yıllık su ürünleri avlanma sirkülerlerinin hazırlanmasını öngördü.

Tüm bu olumlu gelişmelere karşın, su ürünleri üretimimiz uluslararası konjonktür nedeniyle yine sert bir darbe yedi. 1973 petrol şokunun etkisiyle yakıt sıkıntısı ve araç gereç ithalinde güçlük yüzünden deniz ürünleri üretimimiz 1972'de 170 bin ton iken 1975'te 103.7 bin tona düştü; % 40 oranında geriledi.

Kültür Balıkçılığı

Haluk Ergüven

İnsanlığın zooloji alanındaki bilgilerinin gelişimi sonucunda su ürünleri de tümüyle doğal koşulların koyduğu sınırlara bağlı kalmaktan kurtulmuştur. Balıkların ve diğer su ürünlerinin yapay ve yarı-yapay yetiştirilmelerine, yani kültür balıkçılığına başlanmıştır. Çoğu ülkelerde içsuların yoğun yerleşim ve artan kirlilik nedeniyle verimliliklerini kaybetmeleri kültür balıkçılığına verilen önemin sürekli artmasına neden oldu.

Balık yetiştirme sanatı Milattan 2000 yıl öncesine dayanır. Dünyada ilk olarak Çinliler ve Mısırlılar balık yetiştirmişlerdir.Fan Lai adlı yazarın belgelerine göre Milattan 475 yıl önce Çin'de sazan yetiştirilmekteydi; Herodot da Milattan 450 yıl önce Mısırlıların Nil Nehri kıyılarında Tilapia yetiştirdiklerinden bahsetmektedir. Pliny'nin eserinde Romalıların havuzlarda balık, midye, istiridye ve istakoz yetiştirmesini bildikleri belirtilmiştir. Ortaçağ'da da İngiltere'de nehir ve göl balıklarından yararlananlardan önemli ölçüde vergi alındığı bilinmektedir; gene bu ülkeden yetişmiş yazarlardan Chaucer, Ben Jonson ve Shakespeare, yazılarında, istiridye havuzları bulunduğunu vurgulamışlardır. Ortaçağ boyunca din adamları da konuya ilgi duymuşlar ve her manastırda bir balık havusu, göleti inşa ettirmişlerdir. Gene aynı çağlarda malikane ve şatolar balık yetiştirmeye önem vererek, bu âdetin halka yayılmasına ön ayak olmuşlardır. Kültür balıkçılığı geliştikçe yaban sulardan balık avcılığı yasaklanmış veya kontrol altına alınmış ve bu alanlar halkların ortaklaşa malı olarak korunmaya alınmıştır. Elde edilen belgelere göre İngiltere'de Thames Nehri'nde son alabalık 1833 yılında yakalanmıştır.

Bilinçli olarak kültür balıkçılığının başlaması 1741 yılında Almanya'da Stephan Ludwig Jacobi tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu şalıs alabalık yumurtasını suni yolla döllemiş ve bunlardan yavru elde etmiştir. Daha sonraları bu alanda çalışan John Shaw ve Frank Buckland metod geliştirerek katkıda bulunmuşlardır.

Üreme açısından balıklar diğer hayvanlara oranla üstünlük taşırlar; bir balık (alabalık yaklaşık 700-1.000) çok sayıda yumurta verir. Bu bakımdan yetiştiriciliği ekonomik bir değere sahiptir. Şüphesiz bu dalda çalışanların teknolojik bilgiye sahip olmaları gerekir. Örnekler verirsek tatlı su kültür balıkçılığında uzun bir geçmişe sahip ülkelerden Japonya'nın durumu bizi aydınlatabilir.

Japonlar her türlü balığın kültürüne önem vermişler ve ülkelerinde çok yaygın hale getirmişlerdir.

Bu ülkede son 150 yılda kültür balıkçılığı önem kazanmış ve bu işte kullanılan gölet havuz ve bentler 15 yıllık bir süreç içinde % 583 oranında artmıştır. Japonya'da kültür balıkçılığında önemli yeri yılanbalığı, sazan, alabalık tutmaktadır. Ayrıca denizlerde de kültür balıkçılığı yapılmakta olup inci kültürü ile yosun yetiştirilmesi de ekonomik önem taşımaktadır. Bunların üretimine ilişkin rakamlara bakarsak yaklaşık yılda 18 bin ton yılanbalığı, 9 bin ton sazan, 7 bin ton alabalık yetiştirilmektedir. Bu ülkede balıkların doğadan yakalananları ise; yılanbalığı 4 bin ton, sazan 4.500 bin ton olarak görülmektedir.

Hem alabalık hem de sazan yetiştirilmesi birçok Avrupa ülkesi için de önem taşımaktadır. Alabalık kültürünün yoğun olduğu ülkeleri şöylece sıralayabiliriz: İskandinav ülkeleri, İngiltere, Fransa, Batı Almanya. Sazan yetiştiren ülkelerde ise Çekoslavakya, Macaristan, Polonya, Yugoslavya, Doğu Almanya başta gelmektedir. Gene Balkan ülkeleri yayın balığı kültürüne de ağırlık vermişlerdir.

Ülkeler bazı balık türlerini severek tüketmedikleri halde, daha çok

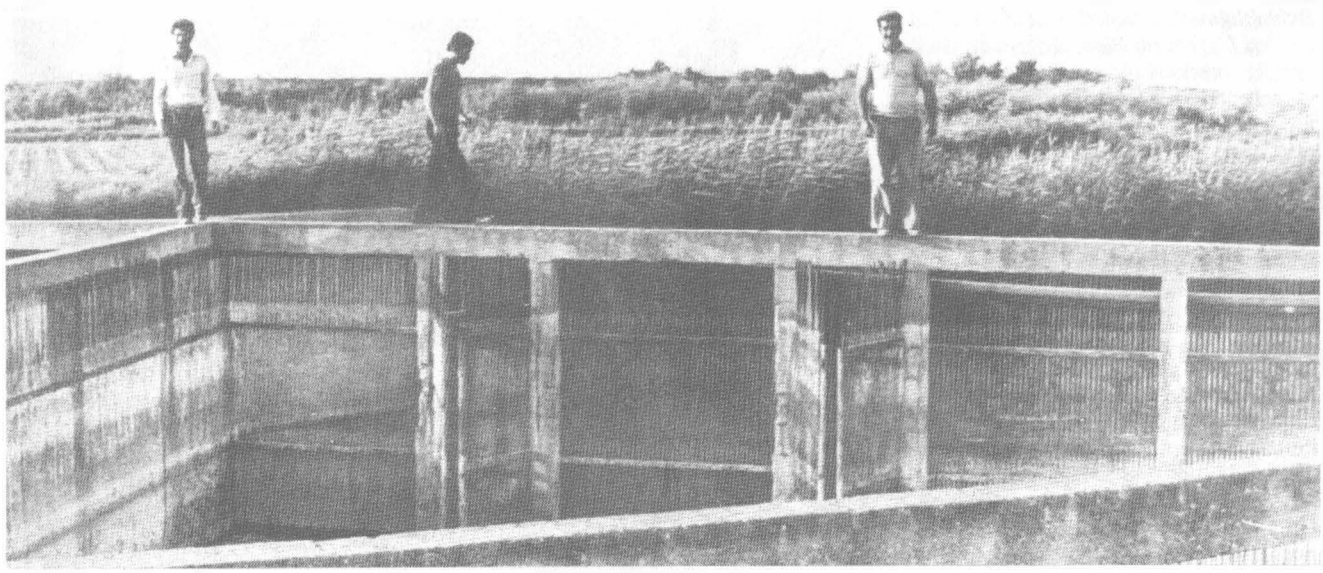

KUZULUKLAR VE SONRASI: Kültür balıkçılığında uygun balık türleri geliştirilerek yapay ve yarı-yapay tohumlama ile yumurtlamaları sağlanır. "Kuzuluk" denen özel havuzlarda uygun büyüme düzeyine erişinceye dek korunup beslenen yavru balıklar daha sonra göle veya akarsuya bırakılır. Bafa Gölü'ndeki gibi.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

1976'dan başlayarak hızlı ve sürekli bir gelişme gösteren deniz ürünleri üretimimiz 1977'de 1956 yılı düzeyine erişebildi. 1979 sonuna varıldığında, dört yıllık dönemdeki artış % 217.6 olmuş, üretim 329.3 bin tona ulaşmıştı. 1980 yılı başında alınan 24 Ocak Kararları yeni bir düşüşe yol açmadıysa da bu hızlı artışı frenleyerek yılda % 8'e dek geriletti. 1983 yılı sonunda deniz ürünleri üretimi, amatör balıkçılık da dahil, 518.6 bin ton olurken 1979-1983 arasındaki dört yıllık dönem-

dış pazarlara yönelip ekonomik bir değer kazandırmışlardır. Örneğin Amerika Birleşik Devletleri'nde sazan balığı ihracat için yetiştirilir.

Kuzey Amerika ülkelerinde alabalık türleri ve yayın balığı türleri yoğun bir şekilde yetiştirilmektedir.

Ülkemizde Kültür Balıkçılığı

Ulusal kalkınmamız, kırsal yörenin ekonomik güçlenmesine bağlıdır. Önceden de belirttiğimiz gibi iç su potansiyelimiz yüksek bir düzeydedir. Ayrıca iç sularımızda, balık populasyonunda belirli bir azalma görülmektedir. Bu nedenlerle, diğer ülkelerde uzun yıllardan beri uygulanan kültür balıkçılığı yöntemleri bilim kuruluşlarının dikkatini çekmiş ve 1971 yılından bu yana uygulamaya geçilmiştir. Ülkemizde kırsal bölgeler ve orman içi köylerinde yaşayanlara yan gelir olanakları sağlayabilmesi açısından alabalık yetiştiriciliği en uygun bir yöntem olarak görülmüş ve benimsenen bu üretim cinsi Köy İşleri ve Kooperatifler Bakanlığı tarafından köy kooperatiflerine yansıtılmıştır.

Büyük bir çoğunluğu Orta ve Doğu Anadolu'da olmak üzere 116 balıkçılık kooperatifi kurulmuştur. Tek tek incelendiğinde devletten karşılıksız yardım alan bu tür işletmelerin amaca ulaşamadığı, çoğu yerde de başarısızlık sonucu kapandığı görülmüştür. Bu, işletmelere yeteri kadar eğitim görmüş eleman sağlanamamasına bağlanabilecek bir sonuçtur. Konuya yeteri kadar önem verilirse, içsu ürünlerinin üretimi sayesinde su ürünleri üretiminin açığını kapamak mümkün olabilir. Komşu ülkelerde bazı içsu ürünleri ile yarı denizde yarı da içsularda yaşayan balıkların üretimine ağırlık verdikleri görülmektedir. Örneğin İran ve Rusya'da mersinbalığı üretimi önemli bir yer tutmaktadır. Bilindiği gibi havyar ve etinden yararlanılan mersinbalığı aşırı avlanma yüzünden ülkemizde oldukça azalmış bulunmaktadır. Komşularımız ise konuya gereken önemi vermiş ve hem balığın üretimini sağlamış, hem de aynı oranda havyar üretimlerini yüksek bir düzeye ulaştırmışlardır. Gene Anadolu içsularının en yaygın balığı olan yayınbalığı aşırı avlanma ve bomba kullanımı yüzünden son derece azalmış durumdadır. Aynı durumla karşılaşan Doğu Avrupa ülkeleri son yıllarda bu balığın üretimine ağırlık vermişlerdir.

Japonya gibi bazı ülkeler deniz balıklarının da kültür üretimini gerçekleştirmiştir. İnci istiridyesi kültürü de Japonya'da çoktandır yapılmaktadır.

Bizde ise kültür üretimi yapılan tek deniz ürünü, süngerdir. Aşırı ve bilinçsiz avlanma nedeniyle tükenmeye yüz tutan sünger, kültür üretimi çok kolay olan ürünlerdendir. Bu amaçla Bodrum ve Gökçeada'da Hidrobiyoloji Enstitüsü'nce başlatılmış olan araştırma çalışmaları olumlu sonuçlar vermiştir. Süngerin kültür üretimi konusunda çalışmalar sürdürülmektedir.

İçsularda balıklar kadar değerli olan diğer iki ürün de ördek ve kazdır. Ülkemizde ise ördek neslinin ıslahı için bir çaba görülmekte ise de pek önemsiz kalmıştır; halbuki hem et, hem de yumurta verimi yüksek Pekin ördeklerinin yaygınlaştırılması besin ekonomisine yardımcı olacaktır. Gene ülkemizin ihraç ürünlerinden olan kurbağa bacağı ve salyangoz üretimi gerçekleşmezse, aşırı avlanma sonucu bu ürün de azalacaktır. Kültür balıkçılığının bir amacı da doğanın balıklar aleyhine bozulan dengesini korumaktır; bu dengenin sağlanması ise üretimi olumlu yönde etkiler. İlaç sanayiinde kullanılan sülük ise henüz değerlendirilmemektedir. Bu konularda halkın bilinçlendirilmesi ise gelecekte ürünlerin artmasını sağlayacaktır.

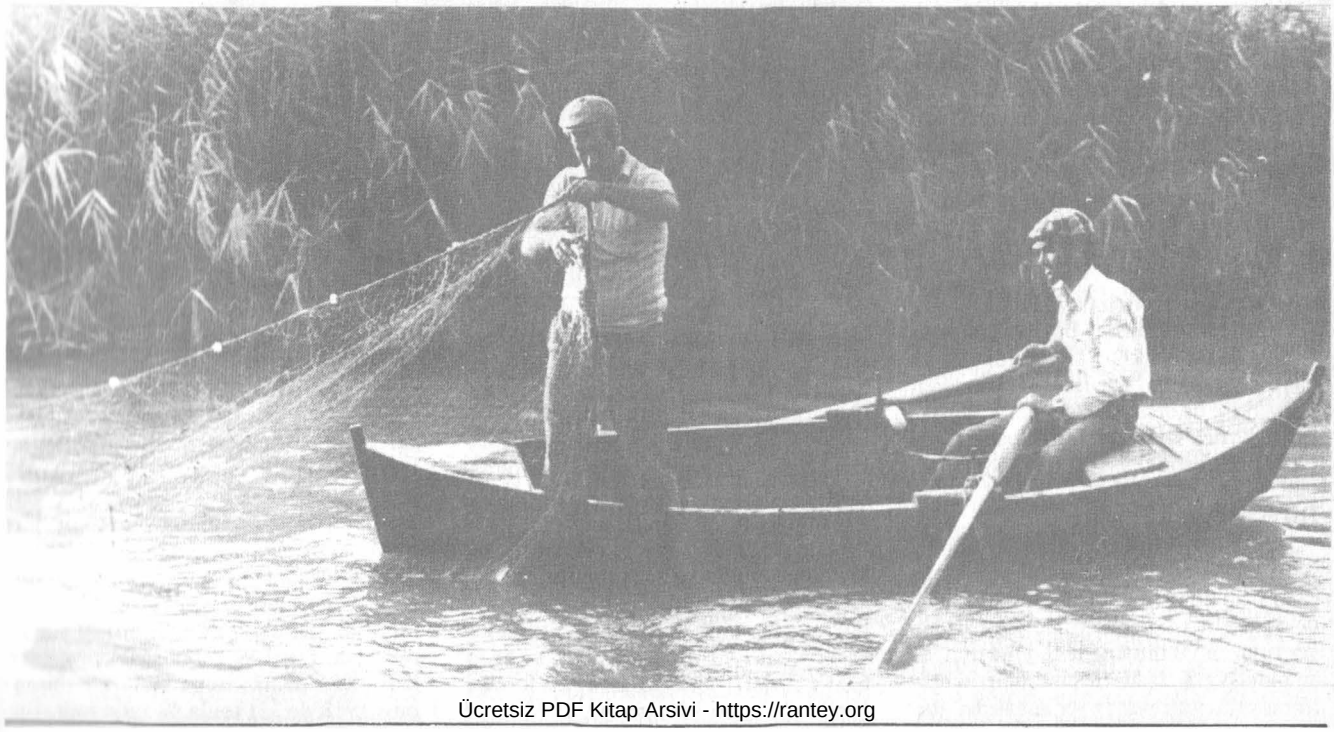

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

de toplam artış, bir önceki dört yılın dörtte birinde, % 57.5'te kaldı.

1970 sonrasında deniz ürünleri üretimimizin % 90-95'ini yine göçmen balıklar oluşturuyordu. Ama türlerin ağırlığında bir değişim gözleniyordu: Hamsi % 52-67'ye, istavrit % 12-25'e, lüfer % 2-7'ye yükselirken palamut % 2.5-7'ye geriledi. Palamut gibi uskumru üretimi de büyük gerileme gösterdi.

Mezgit, kırlangıç, barbunya, tekir, mercan gibi yerli balıkların toplam üretimi ise deniz ürünleri üretiminin % 5'ini aşamadı.

Deniz ürünleri potansiyelimizin korunup geliştirilmesinde büyük yararı görülmekle birlikte, 1971'den başlayarak ayrı türler için ayrı ayrı saptanıp uygulanan yumurtlama döneminde avlanma yasağı önlemi, "istenmeden avlanan" yasaklı balıkların israf olması gibi bir sakıncaya yol açıyordu. Bu nedenle uygulama, ayrı türler için özel avlanma yasağı yerine, 1983'ten başlayarak her yıl yumurtlama döneminde "genel avlanma yasağı"na dönüştürüldü.

1955'lerden bu yana deniz balıkçılığımızın belkemiğini oluşturan Karadeniz Bölgesi, bu durumunu hâlâ sürdürmektedir (Tablo 3). Bunda başlıca etkenlerden biri Akdeniz ve Ege'dekinin aksine, nüfus yoğunluğunun yüksek, tarıma uygun alanların dar, balıkçılık ve denizcilik bilgisinin daha fazla olmasıdır. Akdeniz'de hâlâ büyük ölçüde öztüketime dönük olan balıkçılık, en çok Mersin'de gelişmiştir. 1968 sonrasında balıkçılık kooperatiflerinin kurulup gelişmesi sonucunda Mersinli balıkçılar Ankara ve İzmir'e dek balık sunmalarınının yanı sıra, özellikle Fransa, İngiltere, İsviçre, Kıbrıs ve Ortadoğu ülkelerine ihracat da yapmaktadırlar.

Balıkçılığın ekonomik yaşamda önemli yer tuttuğu illerimizden biri de Çanakkale'dir. Deniz balıkları üretiminin yarıya yakınını İstanbul ve İzmir'e gönderen Çanakkale de deniz ürünleri ihraç etmektedir. Ayrıca konservecilik ve benzeri balık işleme fabrikaları da bulunmaktadır.

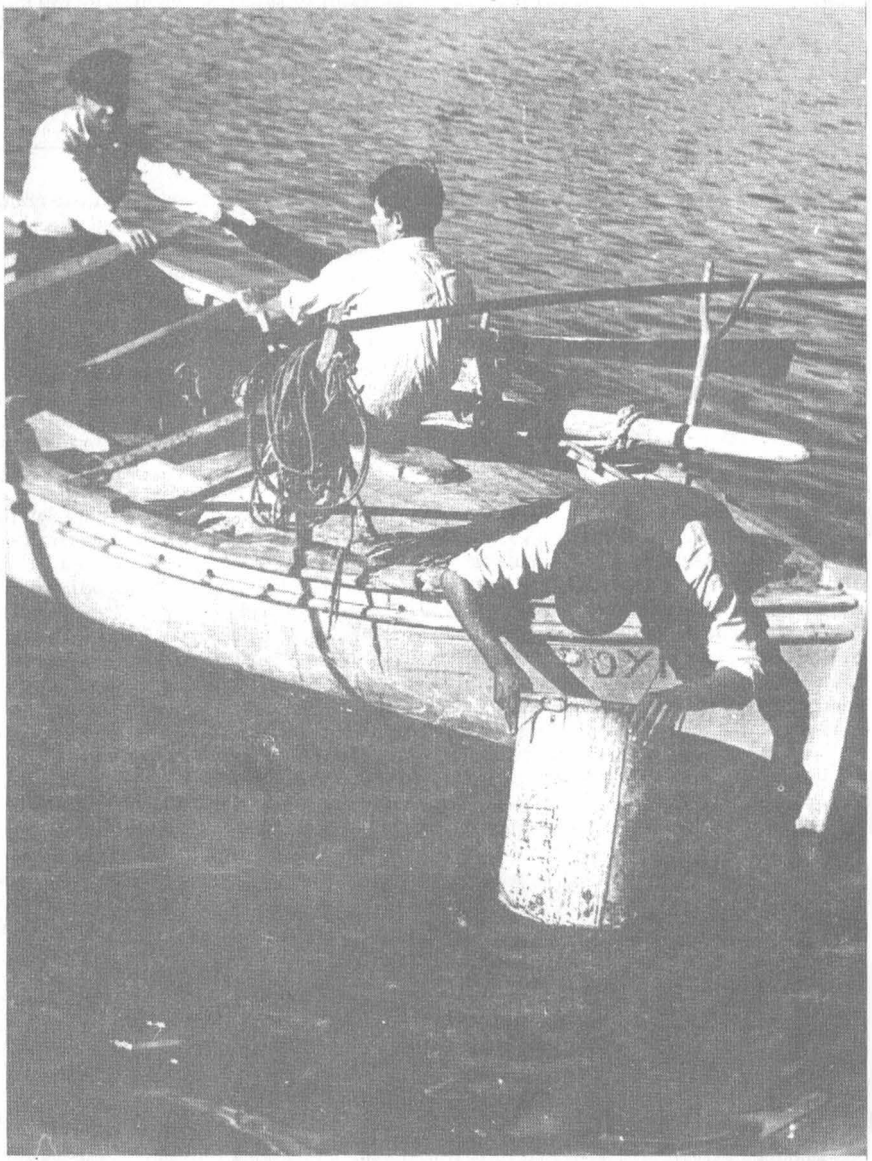

Diğer Deniz Ürünleri

Dünya su ürünleri potansiyelinin % 90'ını oluşturan kabuklular ve yumuşakçalar tüm dünyada olduğu gibi ülkemizde de üretim istatistiklerinde önemsiz bir yer tutarlar. Bunun nedeni, yine dünyada olduğu gibi, bizde de bu ürünlerin beslenme rejiminde pek az yer almasıdır. Balıkçılığın hemen tüm alanlarında olduğu gibi bu alanda da öncü olan Japonlar, örneğin deniz analarını da besin maddesi haline getirmişlerdir. Japonların balıkçılıktaki öncülüğünün temel nedeni, hayvan üretim alanlarının çok yetersiz olmasıdır.

Türkiye'de bu tür deniz ürünlerinin üretimi de, 1970'lerde tüketimin büyük kıyı kentlerinde artması üzerine yükseldi. Diğer deniz ürünleri içinde midye üretiminin payı 1950'lerde % 0.1, 1960'larda % 4-6 iken 1981'de % 43.4'e, 1982'de % 64.3'e çıktı. 1950'lerde 1-40 tondan 1960'larda 80-150 tona, 1970'lerde 1.000-2.000 tona, 1982'de 3.5 bin tona yükseldi.

1970'lerden başlayarak midye diğer deniz ürünlerimiz içinde baş yeri alırken karides ikinci sıraya yükseldi. Karides üretimi 1950'lerin ortalama 200 ton düzeyinden 1982'de 1211 tona yükselerek diğer deniz ürünleri üretiminde % 22'lik bir paya sahip oldu.

1950'lerde diğer deniz ürünleri üretiminde % 80'lere dek yükselen payı ve 2 bin tona ulaşan üretimiyle birinci sırayı alan yunus ise 1960'larda gerilemeye başladı. 1981'de 886 tonla % 17.5'e düşen payı 1982'de 321 tonla % 5.9'a indi. Bu

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

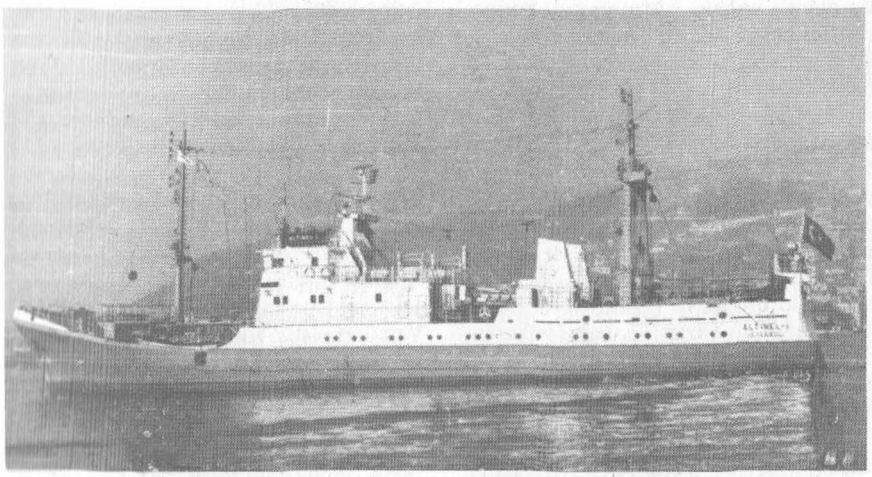

BÜYÜK GELİŞME: Balıkçı teknelerine 1950 sonrasında motor takılması yaygınlaşırken, tekne boyutları ve donanımları 1970'lere dek yetersizliklerini korudu. 1971'de çıkarılan Su Ürünleri Yasası ve sonraki özendirici düzenlemelerle bu alanlarda büyük bir gelişme gösterildi. Balıkların yerini ve miktarını belirlemede "ayna" adı verilen dibine cam takılı kovalardan ve küçük kayıklardan, radar ve sonar gibi elektronik aygıtlarla donatılmış, açık deniz balıkçılığı yapabilecek büyük balıkçı gemilerine geçildi.

Tablo: 3

Deniz Balıkları Üretiminin Bölgelere Dağılımı

(Ton)

Bölge Adı	1980	1981	1982 (*)	1983 (*)
Doğu Karadeniz	290.860	289.228	287.588	335.390
Batı Karadeniz	44.919	74.019	120.292	100.997
Marmara	30.365	40.649	41.970	43.313
Ege	18.176	18.231	14.268	17.063
Akdeniz	7.876	12.117	10.613	14.763
TOPLAM	**392.196**	**434.244**	**474.731**	**511.526**

(*) Amatör balıkçılık dahil

Kaynak: 1982 Yılı Türkiye Su Ürünleri Araştırması, Ankara, 1983.

takımlar, denizlerimizde yunus türünün de tükenmekte olduğuna işaret etmektedir.

Önemli bir başka deniz ürünümüz olan süngер ise 1950'lerde 20-30, 1960'larda 40-60 ton üretilmekteydi. Ama geri koşullar içinde yapılan sünger avcılığı, bu kaynağımızın da hızla tükenmesine yol açtı. 1981'de 24 tona düşen sünger üretimi 1982'de ancak 9 ton olabildi.

İçsu Ürünleri Üretimi

Ülkemizde 200'e yakın doğal göl, 75 baraj gölü ve 700 göletin yanı sıra 175.000 km toplam uzunluğa ulaşan akarsular, önemli bir içsu ürünleri potansiyeli taşımaktadır. Ama bu potansiyelin gerektiği gibi değerlendirilebildiği söylenemez. İçsu ürünlerinin yöre halkı beslenme rejimlerindeki yeri deniz ürünlerinin kıyı halkı beslenme rejimlerindeki yerinden de geriydi. 1951-1952'de genel olarak su ürünlerine dikkat çekilmesiyle acı ve tatlı içsu ürünlerinde de bir kıpırdanma görülmeye başladı.

Türkiye'nin de aralarında bulunduğu FAO üyesi 25 devletçe Avrupa İçsu Balıkçılığı Danışma Komisyonu'nun (*European Inland Fisheries Advisory Commission*) kurulduğu 1957 yılında içsu ürünleri üretimimiz % 100'e yakın bir artış göstererek 6.9 bin tona yükseldi. Daha önce değindiğimiz, 1957'de başlayan ekonomik bunalım, araç-gereç bakımından, deniz balıkçılığı gibi ithalâta bağımlı olan bu alanda da gelişmeyi köstekledi.

İçsu ürünleri üretimi, gelişme yoluna ancak 1960 yılında yeniden girebildi. 1963'te başlayan planlı kalkınma döneminin olumlu etkileri bu alanda da gözlenmeye başladı; kooperatifleşmenin özendirilmesi ve başlangıç çalışmalarının yapılmasıyla içsu ürünleri üretimimiz 1969'da yeni bir sıçrama göstererek % 42.2'lik artışla 11.1 tona yükseldi.

Deniz ürünlerindeki dalgalanmanın tersine, sürekli artan içsu ürünleri üretimi yalnızca 1973 ve 1974'te, petrol bunalımı döneminde düştü. 1975'te % 18, 1978'de % 19, 1980'de % 45, 1982'de % 16.6 oranlarında sıçramalar göstererek 1983'te 38.7 bin tona ulaştı.

Tablo: 4

Başlıca İçsu Ürünlerimiz

(1982 Üretimlerine Göre)

Cinsi	Üretim Miktarı (Ton)
Sazan	14.045.2
İnci Kefali	6.981.7
Kerevit (Tatlı Su İstakozu)	**6.534.0**
Tatlı Su Kefali	1.797.6
Levrek (Sudak)	1.787.2
Karabalık	1.590.9
Turna	848.9
Salyangoz	764.8
Alabalık	717.5
Yılan	445.4
Yayın	444.1
Kızılkanat	278.8
Kayabalığı	227.9
Akbalık	132.4
Gökçe	119.9
Çapak	92.7
Gümüş	47.6
Siraz	11.9
Diğerleri	747.4
TOPLAM	**37.615.9**

Kaynak: 1982 Yılı Türkiye Su Ürünleri Araştırması, Ankara, 1983.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Bu hızlı gelişmenin başlıca nedenleri, içsu balıkçılığımızın deniz balıkçılığımızın aksine doğal kaynaklara değil, önemli ölçüde kültür balıkçılığına bağlı olması; bu alanda çalışan nüfusun yeni kooperatifler kurulmasıyla artması; yeni içsuların balıkçılığa açılmasıdır. Nitekim 75 baraj gölünün ve 700 göletin hemen tümü 1950 sonrasında Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü'nün akarsu rejimlerini düzenleme, hidroelektrik enerji üretimi ve sulama amacıyla sürdürdüğü sistemli çalışmalarla gerçekleştirildi. 1963'te planlı kalkınma dönemine girilmesiyle birlikte İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi'ne bağlı Hidrobiyoloji Enstitüsü'yle DSİ'nin imzaladığı sözleşme, baraj göllerinde ve DSİ'ce yapılan göletlerde kültür balıkçılığının başlangıcı oldu. Bugün tüm baraj göllerimizde ve 700 göletin 300'ünde sürdürülmekte olan kültür balıkçılığı böylece başlatıldı.

Başlıca içsu ürünlerimiz, 1982'deki üretim miktarlarına göre hazırlanmış olan Tablo 4'te görülmektedir. En çok üretilen altı balıktan yalnız tatlı su kefalı normal bir dağılım göstermekte (hemen tüm bölge ve sularda bulunmakta), öbür beşinin büyük bölümü birkaç merkezde üretilmektedir. Üretim sırasına göre, sazanın % 66.8'ini Isparta, Balıkesir, Adana, Elazığ, Bursa, Van, Burdur, Kırşehir ve Denizli (9 il); inci kefalının % 95.8'ini Van; kerevitin (tatlı su istakozu) % 90.6'sını Isparta, Kırşehir, Ankara ve Denizli; tatlısu levreğinin (sudak) % 48.7'sini Isparta; karabalığın % 39.7'sini Van üretmiştir. En çok içsu ürünleri üreten on ilimizin (Tablo 5) toplam üretimi, Türkiye içsu ürünleri toplamının % 73.8'ini bulmaktadır.

Üretim Araç Gereç ve Teknolojisinde Gelişme

Su ürünleri üretiminde 19. yüzyıl sonuyla 20. yüzyıl başında büyük ağırlığı

Tablo: 5

En Çok İçsu Ürünleri Üreten İllerimiz

(1982 Verilerine Göre)

İl	Üretim Miktarı (Ton)
Van	8.404.7
Isparta	4.343.9
Kırşehir	2.694.2
Bursa	2.434.0
Adana	2.204.4
Denizli	1.824.3
Balıkesir	1.701.2
Ankara	1.676.6
Elazığ	1.386.3
Burdur	1.087.9
10 İl Toplamı	**27.757.5**
Diğer İller	9.858.4
Türkiye Toplamı	**37.615.9**

Kaynak: 1982 Yılı Türkiye Su Ürünleri Araştırması, Ankara, 1983.

Tablo: 6

Türkiye Balıkçı Tekneleri

1976-1982

Yıllar	Toplam	Motorlu	Motorsuz
1976	4.599	4.599	-
1977	5.616	5.616	-
1978	5.945	5.945	-
1979	5.707	5.707	-
1980	6.764	6.764	-
1981	7.392	7.392	-
1982 (*)	14.658	13.005	1.653

(*) 1982 yılı verileri Su Ürünleri Daire Başkanlığı'nın yapmış olduğu ekonomik araştırma sonuçlarıdır. Toplam içerisine iç iller tekne toplamları dahil edilmiştir. 1976-1981 yılları kayıtlarında ise iç iller tekne toplamları yer almamıştır.

Kaynak: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü ve Tarım ve Orman Bakanlığı Su Ürünleri Daire Başkanlığı.

Ülkemizde Balıkçılık Araştırma Çalışmaları ve Kurumları

Haluk Ergüven

Ülkemizde ilk araştırma çalışmaları, 19. yüzyıl sonlarında yapılmıştır. O araştırmalar sonucunda balık avı ve satışına ilişkin *Saydiye Nizamnamesi* yayınlandı. Daha sonra İstanbul Balıkhane Müdürü olan Karakin Deveciyan Bey tarafından 1915'te yayınlanan *Balık ve Balıkçılık* adlı kitapta bundan oldukça uzun bir şekilde bahsedilmektedir.

Cumhuriyet kurulduktan sonra ise konunun önemi kavrandı ve deniz biyolojisini tetkik için İstanbul Üniversitesi'ne bağlı küçük çaplı bir enstitü kuruldu. Bu enstitü, Damat Ferit Paşa'nın Baltalimanı'ndaki mülkünün selamlığında göreve başladı.

Daha sonra yeterli bütçe olanakları bulunmadığından, sadece yaz aylarında kurs verir hale gelen enstitü 1937'de kapatıldı.

1947 yılında Ekonomi Bakanlığı konunun önemini kavradı ve faaliyete geçti. Fakat bu atılım da yeterli olmadı. 1950 yılında balıkçılığımızın kalkındırılması yeniden gündeme geldi, o zamanlar yararlanılan Marshall Planı çerçevesinde, balıkçılık işlerinin düzenlenmesi Toprak Mahsulleri Umum Müdürlüğü'nün yetkisine verildi. Adı geçen Müdürlükle İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Zooloji Enstitüsü arasında ortak çalışma sağlandı. 1951 yılında İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Zooloji Enstitüsü direktörlüğüne bağlı Hidrobiyoloji Araştırma Enstitüsü kuruldu.

Enstitü, sularımızdaki balık türleri ve miktarlarını belirlemek üzere sistemli bir çalışma başlattı. 1950-1961 döneminde daha önce Zooloji Enstitüsü'nce ele alınmış olan balık faunasının tespitiyle uğraşan Ensititü, İskenderun'dan Hopa'ya dek kıyılarımızda 8-10 mil içinde sürekli araştırmalarını sürdürürken gezici laboratuvarı ile de göllerimizdeki balıkları inceledi. Burdur ve İznik göllerindeki ilk balık üretme, Marmara ve Eğridir göllerine sudak, Mogan Gölü'ne sazan ve turna balığı aşılama deneylerini başarıyla gerçekleştirdi.

Yine 1952'de kurulan *Et ve Balık Kurumu* da balıkçılığı geliştirmek göreviyle kuruldu. 1960'a dek Hidrobiyoloji Enstitüsü ve Kurum verimli bir işbirliği yaptı. 1954'te kendi *Balıkçılık Enstitüsü*'nü kuran Kurum, *Arar* adlı en büyük araştırma gemisini ve laboratuvarını Hidrobiyoloji Enstitüsü'nün hizmetine verdi.

1960 yılında kendi enstitüsünü lağveden Kurum, yine aynı yıl Hidrobiyoloji Enstitüsü'nce verdiği araçları geri çekince Enstitü çalışmaları hemen hemen durdu. 1960 Devrimi çalkantılarının geçmesinden sonra, 1963'te Kurum Arar'ı yine Enstitüye verince su ürünlerimizin tür ve miktarını, potansiyelimizi araştırma çalışmaları yeniden hızlandı. Yine aynı dönemde Devlet Su İşleri ile Hidrobiyoloji Enstitüsü arasında imzalanan bir sözleşmey-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

olan dalyanlar, daha sonra yerlerini balıkçı teknelerine bıraktı. 1950'lerin ortalarına dek hemen tümü motorsuz olan balıkçı teknelerine bu dönemde motor takılmaya başlandı. 1963'e varıldığında % 80'i motorlu olan, 1970'e dek hemen tümü ahşaptan yapılan balıkçı teknelerinin sayısı 1967'de 5.840'a ulaşmıştı. Bunların % 65'inin motoru 10 HP (Beygir Gücü)'den düşüktü. 1967'deki balıkcı teknelerinden yalnız 150'sinde 100 HP'nin üstünde motor vardı.

1970 sonrasında ahşap tekneler yerlerini saç teknelere bırakmaya başladı. 1980'e varıldığında saç tekneler çoğunluğa ulaştı. 1973-1974 bunalımının yanı sıra teknoloji değişiminin de etkisiyle tekne sayısında belirgin bir düşüş oldu. Ama 1975 sonrasında modern araç gereç kullanımının yanında tekne sayısında ve motor gücünde de düzenli bir artış görüldü

Deniz balıkçı teknelerinin % 90'a yakını ve içsular balıkçı teknelerinin hemen tümü, 1982 sonunda 50 HP'nin altında motora sahipti. İçsu teknelerinden yalnız 6'sında 100 HP'nin üstünde motor vardı ve hepsi Van Gölü'nde balıkçılık yapmaktaydı. 50-100 HP gücündeki iki içsu balıkçı teknesininse biri Eskişehir'de, öbürü Van'da çalışmaktaydı. Deniz balıkçılığımızda motoru 100 HP'den güçlü tekne sayısı 1967'de yalnızca 150 iken 1971'de 300'ü aştı. 1979'da 512'ye, 1982'de 758'e yükseldi. İçsu balıkçı teknelerinin % 81'i 6-10 metre uzunluğunda iken deniz balıkçı teknelerinin % 58'i bu boyda, % 31'i 5 metreden kısa, % 11'i ise 11 metreden uzundu. 21 metrenin üzerindeki 159 deniz balıkçı teknesinin % 50'si Doğu Karadeniz'de (Giresun'da 23, Trabzon'da 19, Rize'de 12, Ordu'da 11, Samsun'da 5, Sinop'ta 3), % 42.8'i ise Marmara'daydı (İstanbul'da 40, Bursa'da 22, Kocaeli'de 4, Balıkesir'de 2).

1982 verilerine göre içsu teknelerinin % 55'i Isparta'da, % 14'ü Ankara'dadır. Van Gölü'nde balık mevsiminde Doğu Karadenizli balıkçılar da tekneleriyle gelerek göldeki balıkçılık gücünü artırmaya başladılar (Tablo 7). En çok balıkçı teknesi olan ilimiz İstanbul'du (2850 adet); onu 1.361 tekneyle İzmir ve 1.071 tekneyle Zonguldak izlemekteydi. 1980 öncesinde Doğu Karadeniz'de birkaç teknede bulunan soğukhava depoları da 1980 sonrasında giderek artan sayıda tekneye monte ediliyordu.

1975 sonrasında ağ toplamada tayfaların yerini hidrolik makaralar aldı. Tayfalar da ağ ayıklama ve balık istifleme işlerine kaydılar. Balık sürülerinin yerini saptayarak üretimi artıran ve kıyı balıkçılığından açık deniz balıkçılığına geçişi

le Enstitü, baraj gölleri ve göletlerde kültür balıkçılığını başlattı.

Bu Enstitünün çalışmaları arasında içsular balıkçılığını geliştirmek için Sapanca Kurtköy Balık Üretme ve Islah İstasyonu (1971) ile, süngercilik araştırmaları için Gökçeada Balıkçılık ve Süngercilik Araştırma İstasyonu (1972) kuruldu. 1981 yılında Yüksek Öğrenim Kanunu yeniden düzenlenirken bu Enstitü kaldırıldı ve bütün personeli ile mal varlığı 1983 tarihinde İstanbul Üniversitesi'ne bağlı Su Ürünleri Yüksekokulu'na devredildi, çalışmaların bu okul bünyesinde devamı sağlandı.

1967 yılında Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi'nde Su Ürünleri, Balıkçılık ve Av Hayvanları Kürsüsü kurularak ilk defa *Su Ürünleri* deyimi kullanılmış oldu. Bunu takip eden yıllarda AÜ Ziraat Fakültesi'nde de *Su Ürünleri, Balıkçılık* kürsüleri kuruldu. Bu kuruluşlar daha çok içsular balıkçılığı ile ilgilenerek, içsularda kültür balıkçılığının geliştirilmesini amaçladı. 1965 yılında Ege Üniversitesi Fen Fakültesi bünyesinde Hidrobiyoloji Enstitüsü kuruldu. Bu Enstitü İstanbul'daki gibi görevini sürdürdü ve lisans düzeyinde eğitime geçti (1972). 1978 yılından itibaren de *Biyolojik Oseanografi* dersleri uygulamaya başlandı.

Diğer taraftan, daha önce Ticaret Bakanlığı'na bağlı bir müdürlüğün ilgilendiği su ürünleri konusu, konunun önemi dolayısıyla Tarım Bakanlığı'na bağlı olarak 1971'de kurulan Su Ürünleri Genel Müdürlüğü'nün sorumluluğuna bırakıldı. Genel Müdürlük, her ilde kendine bağlı müdürlükler oluşturarak üretimi geliştirme araştırma ve uygulamalarını yürürlüğe koydu.

Aynı zamanda konuyla ilgili 1380 sayılı yasa hazırlandı ve 22 Mart 1971 tarihli Resmi Gazete'de ilan edilerek yürürlüğe girdi. Bu yasa ile Su Ürünleri Avcılığı, İçsular Balıkçılığı ve Su Kirliliğini Önleme Tüzükleri hazırlandı. Bu yasaya dayanarak her yıl Su Ürünleri Av Sirkülcri yayınlanmakta ve ürün korunma altına alınmaktadır.

Su ürünleri araştırma ve üretimi konularında nitelikli işgücü sağlanması amacıyla da yüksekokul ve enstitülerin yanı sıra ortaöğretim düzeyinde su ürünleri meslek liseleri de kuruldu.

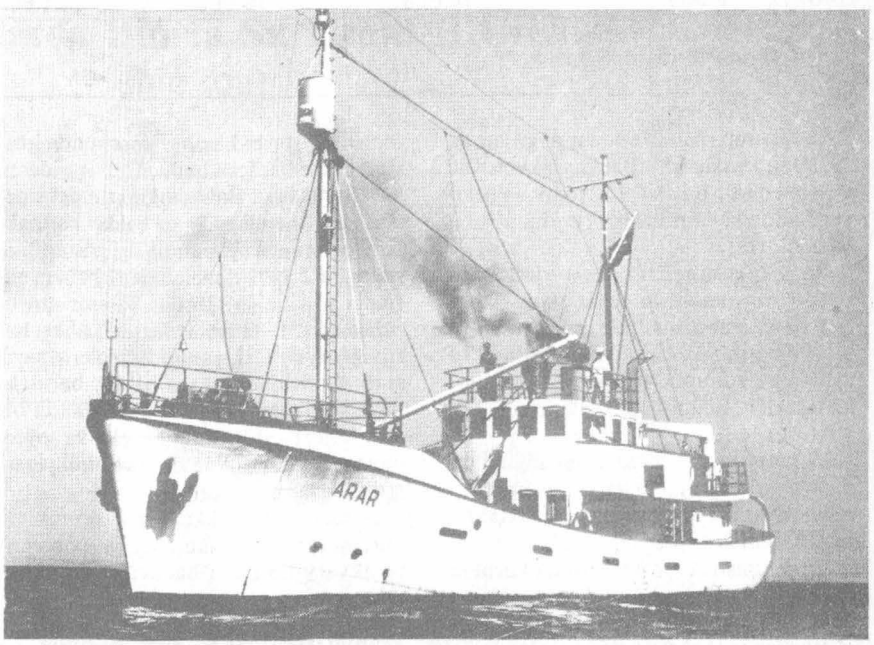

BALIKÇILIĞIMIZIN LOKOMOTİFİ: Et ve Balık Kurumu'nun balıkçılık araştırma gemisi "Arar", önceleri Kurumun, daha sonra da Hidrobiyoloji Enstitüsü'nün su ürünleri potansiyelimizi belirleme çalışmalarını gerçekleştirmiştir. Otuz yaşını geçmiş olan "Arar" hâlâ görev yapmaktadır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Tablo: 7

Balıkçı Teknelerinin Bölgelere Dağılımı, 1982

	Toplam	Motorlu	Motorsuz
Deniz Bölgeleri:			
Doğu Karadeniz	2.804	2.719	85
Batı Karadeniz	1.435	766	669
Marmara	4.238	3.785	453
Ege	2.433	2.218	215
Akdeniz	1.070	1.069	1
TOPLAM	**11.980**	**10.557**	**1.423**
İç Sular:			
Ağrı	6	6	-
Ankara	373	345	28
Bitlis	1	1	-
Burdur	31	12	19
Denizli	211	149	62
Elazığ	82	72	10
Eskişehir	57	57	-
Isparta	1.481	1.450	31
Kars	12	10	2
Kırşehir	162	153	9
Konya	207	138	69
Van	55	55	-
TOPLAM	**2.678**	**2.448**	**230**
TÜRKİYE TOPLAM	**14.658**	**13.005**	**1.653**

Kaynak: Su Ürünleri Daire Başkanlığı.

kolaylaştıran radar ve sonar aygıtları da 1975'ten başlayarak balıkçı teknelerine monte edildi. Bu tür elektronik aygıtlar yurdumuzda üretilmemekte, hâlâ ithal edilmektedir.

Bu gelişmelerde, 1972'de yürürlüğe giren bir kararnameyle -telsiz dahil- balıkçılık araç, gereç ithalinde vergi, resim ve harç bağışıklığı, Ziraat Bankası'nca su ürünleri alanının kredilendirilmeye başlaması gibi özendirici önlemlerin rolü büyüktür.

19. yüzyıl sonlarında sicimciliğin yok olmasıyla ağ ipliği ve ağ konusunda tümüyle ithalâta bağımlılaşan balıkçılığımız, bunun acısını en çok 1957-1961 arasında çekmişti. 1973 sonrasında kurulan ağ ipliği ve ağ fabrikalarıyla bu sorun da önemli ölçüde çözümlendi. Çoğu endüstri ürünümüzde olduğu gibi bu alanda da şimdiki sorunumuz kalite standardının korunup geliştirilmesidir.

Üretim teknolojisinde önemli bir gelişme de kültür balıkçılığı konusunda gösterilmektedir. İçsu balıkçılığımız giderek yayılmaktadır. Balıkçılığımızın gelişmesinde bir önemli etken de balıkçı barınakları ve limanları yapımına ilgi gösterilmesidir. 1962-1972 döneminde 11 balıkçı barınağı yapılmıştı; 3'ünün yapımı sürdürülüyordu. 1982'de hizmetteki balıkçı barınağı sayısı 51'i, yapımı sürenlerin sayısı ise 44'ü buldu. Ama balıkçı barınaklarındaki nicel gelişme, nitel alanda oldukça geri kaldı. Balıkhaneler ve soğuk hava depolarında da nicel ve nitel yetersizlikler sürmektedir.

Deniz ve içsu balıkçılığının yanında İzmir, İstanbul ve Ankara'da küçük boyutta akvaryum (süs) balıkçılığı da yapılmaktadır.

Dünya Balıkçılığındaki Yerimiz

Dünya ülkeleri, önemli bir besin kaynağı olan su ürünlerine giderek artan bir ilgi göstermektedir. Dünya su ürünleri üretiminin sürekli ve istikrarlı olarak artması bunu göstermektedir. Ama balıkçılığın en büyük girdisi olan gemi yakıtlarının 1973 petrol krizi nedeniyle artması 1972-1975 döneminde balıkçılığı büyük oranda geriletti. 1971'de 70.9 milyon ton olan dünya su ürünleri üretimi 1972'de % 6.6 gerileyerek 66.2 milyon tona düştü. 1975'te ancak 66.3 ton olan dünya üretimi, 1971 düzeyine ancak 1979'da erişti. 1960'tan 1971'e % 77.3 oranında gerçekleşen dünya su ürünleri üretimi artışı, 1971-1981 arasındaki on yılda ancak % 5.4 olabildi (Tablo 8).

Bu nedenle de 1975 sonrasında yüksek oranlı bir gelişme gösteren su ürünleri üretimimizin dünya toplamı içindeki payı hızla arttı (Grafik 1). Ama hâlâ binde 6.3 oranını aşamadı. Gerçi dünya su ürünleri üretiminin % 55-60'ını daima on ülke üretmiştir. Japonya'nın dünya su ürünleri üretimindeki payı hiç % 14'ün altına düşmezken Sovyetler Birliği istikrarlı bir politikayla payını 1960'ta % 7.6'dan 1981'de % 13'e, Çin Halk Cumhuriyeti % 6'ya çıkardı; ABD ise % 5'lik payını koruyageldi. Güney Kore ve Hindistan da sistemli bir çalışmayla su ürünleri üretimini 2 milyon tonun üstüne çıkarmayı başardılar. Güney Kore 1968'de dünya üretiminin % 1.3'ünü gerçekleştirmişken 1981'de payını % 3.2'ye yükselterek ilk ona girdi - dünya sekizincisi oldu.

Balıkçılıkta büyük ülkelerin tümü açık denizlerde, uluslararası sularda avlanmaktadır. Küçük komşumuz Bulgaristan da bu yola yönelmektedir. Uluslararası sularda avlanmayı düzenlemek üzere FAO'ya bağlı olarak kurulan, 40 devletin üye olduğu Hint Okyanusu, 19 üyeli Hint-Pasifik, 26 üyeli Orta Batı Atlantik ve 4 üyeli Güneybatı Atlantik Balıkçılık Komisyonları kurulmuştur. Türkiye ise Karadeniz'de bile kendi karasularını dışına ancak 1978 sonrasında çıkmaya başladı.

Ülkemiz bugün sayıları 200'e varan dünya devletleri içinde otuzunculuk gibi ön sıralarda bir yer almaktadır. Ancak gerek deniz, gerek içsu potansiyelimiz bugünkü yerimizin çok ilerisine geçme olanağı sağlamaktadır. Bunun gerçekleşebilmesi halkımızın tüketim alışkanlıkları ve beslenme rejimi içinde su ürünlerinin yerinin büyümesine; balıkçılığımızın açık deniz balıkçılığına elverişli daha büyük ve ileri tekneler ve donanımlara kavuşmasına; balıkçı limanlarının yeterli sayı

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ve niteliğe erişmesine; soğukhava depolarının, balık işleme ve dondurma tesislerinin daha yüksek kapasitelere ulaşmasına; frigorifik taşımacılığın gelişmesine; balıkçılığımızda eğitim ve araştırma açığının giderilmesine ve su kirlenmesinin önlenmesine bağlıdır.

Akdeniz'de en büyük doğal ayrıcalığımız olan -göçmen balıkların yumurta bırakma merkezi- Marmara Denizi, çevre kirlenmesi, kum motorlarının balık yuvalarını bozması, mevsimsiz ve dip trolü, dinamit gibi soy kurutucu yöntemlerle avlanma nedeniyle büyük ölçüde yıpranmıştır. Bu iç denizimizin kuzey yarısı önemli derecede, İzmit Körfezi, Haliç ve İstanbul'un güney kıyıları tümüyle balıktan arınmıştır. Aynı durum İzmir Körfezi için de geçerlidir. Sardalya, müren ve orkinos merkezi olan Saros Körfezi ise aynı tehlikeyle karşı karşıyadır.

Ülkemiz, kültür balıkçılığı konusunda da olabilecek yerinin çok çok gerisindedir. Dünya su ürünlerinin % 10'unu oluşturan kültür ürünlerinin Türkiye'de su ürünleri içindeki payı % 2.5'in altındadır. Oysa Çin Halk Cumhuriyeti dünya

Dünya Su Ürünleri Üretiminde Türkiye'nin Payı

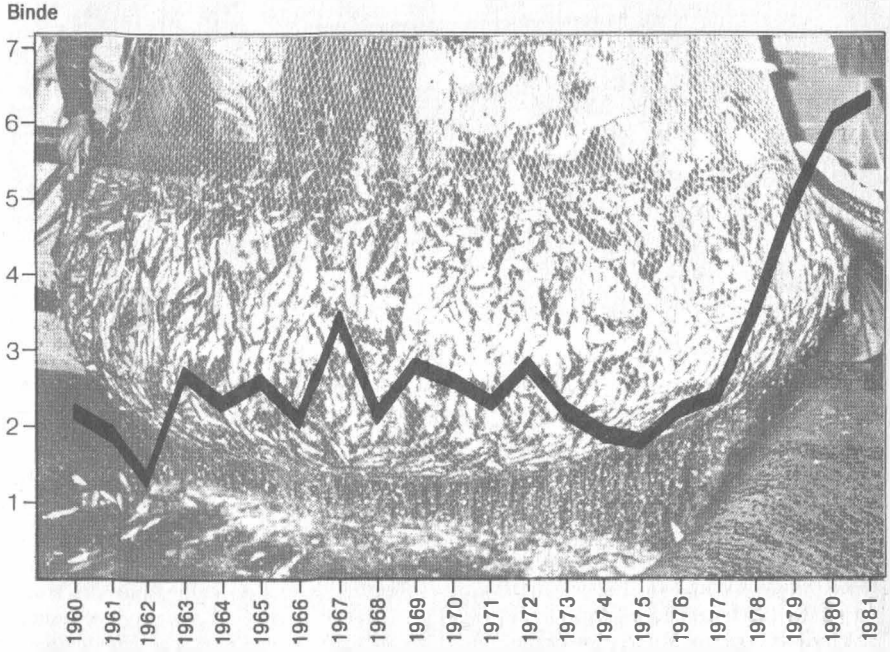

Kaynak: 1960-1980 verileri için Türkiye İstatistik Yıllıkları; 1981 verileri için 1982 Yılı Türkiye Su Ürünleri Ekonomik Araştırması, Ankara, 1983.

Tablo: 8

Seçilmiş Yıllarda Dünya Su Ürünleri Üretimi

(bin ton)

Ülkeler	1960	1965	1970	1975	1980	1981
Japonya	6.192.7	6.907.6	9.314.6	9.895.1	10.410.4	10.656.5
SSCB	3.051.0	5.100.0	7.252.0	9.970.0	9.412.1	9.545.9
Çin Halk C.	-	-	-		4.235.3	4.605.0
ABD	2.814.7	2.696.4	2.755.3	2.842.1	3.634.5	3.767.4
Peru	3.569.1	7.631.9	12.612.8	3.447.6	2.731.4	2.750.5
Norveç	1.543.0	2.311.8	2.980.4	2.481.5	2.401.7	2.551.5
Hindistan	1.161.4	1.331.3	1.756.1	2.265.9	2.423.5	2.415.4
Güney Kore	-	-	933.6	1.887.1	2.091.1	2.366.0
Danimarka	-	-	1.226.5	1.767.0	2.026.8	1.813.9
İzlanda	592.8	1.198.9	689.5	994.8	1.514.9	-
Kanada	934.5	1.262.3	1.389.0	993.2	1.305.3	-
İspanya	969.9	1.340.5	1.538.8	1.511.5	1.240.0	1.013.5
İngiltere	923.8	1.047.1	1.099.0	969.5	823.4	-
Güney Afrika	-	-	1.562.5	600.1	639.5	-
Türkiye	89.5	135.7	184.2	122.1	429.6	471.1
Dünya Toplam	40.000	53.200	70.000	66.299.9	72.187.1	74.760.4

Kaynak: Türkiye İstatistik Yıllıkları ve Su Ürünleri Daire Başkanlığı.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ALTYAPI SORUNU: Su ürünleri üretimimiz son yıllarda büyük artış göstererek et üretimimizin yarısına yaklaştı. İstanbul'da 1982'de hizmete giren Kumkapı Su Ürünleri Hali.

toplam su ürünleri üretiminin % 2'si kadar kültür balıkçılığı ürünü üretmektedir. Japonya, içsu ürünlerinin yanı sıra deniz balıkları, istakoz, karides, inci istiridyesi ve süngerde de kültür üretimi yapmaktadır. Doğu Avrupa ve Kuzey Amerika'da da kültür balıkçılığı yaygındır.

Yine de su ürünleri üretimimizin önemli bir gelişme gösterdiğini belirtmek gerekir. 1970'te kırmızı et, tavuk eti ve su ürünleri üretimi genel toplamı içinde payı % 22.9 olan, 1977'de % 14.6'ya dek gerileyen su ürünleri üretimimiz 1977 sonrasında yapılan aşamalarla 1983'te % 32.2'lik bir paya ulaşmıştır. (Tablo 9).

Su Ürünleri Tüketimi

Hayvansal protein ve A, D vitamini yönünden çok zengin olan su ürünleri önemli bir besin kaynağıdır. Taze ve soğutulmuş, dondurulmuş, tuzlanmış, tütsülenmiş, kurutulmuş ve konserve edilmiş olarak insan beslenmesinde yer alan su ürünleri, kimya endüstrisinde de hammadde olarak kullanılmaktadır.

Türkiye'de deniz ürünlerinin % 45'i üretildiği yerde tüketilmekte, % 55'i başka bölgelere gönderilmektedir. Bunun da büyük bölümü taze soğutulmuş olarak tüketilmekte, bu tür tüketimin payı giderek artmaktadır. Altyapı sınırlılığı nedeniyle dondurulan, balık unu ve yağı fabrikalarında değerlendirilen su ürünleri miktarı aşağı yukarı aynı düzeyde kalmaktadır. Tuzlanmış, tütsülenmiş, kurutulmuş su ürünleri miktarında ise çok büyük düşüşler görülmektedir. Hemen tümüyle küçük üretim -hatta aile üretimi- konusu olan bu yöntemler 1980 sonrasında su ürünlerinin ancak binde 3-4'ünü işler oldu. Su ürünlerinin 1980 sonrasında tüketim biçimleri Tablo 8'de görülebilir.

Konservecilik Çanakkale, Gelibolu ve Gemlik'te, tütsüleme İstanbul ve Gemlik'te, tuzlama ise Çanakkale, Balıkesir, Gemlik ve Gelibolu'da fabrikalarda yapılır. Balık unu ve yağı üreten 16 kuruluşun ikisi Ankara'da, biri Bolu'da, biri Düzce'de, 11'i ise Karadeniz kıyısındaki kentlerimizdedir. Bu alanda çalışan bir birim de ülkemizin tek yüzer fabrikası olan, günde 150 ton balık işleme kapasitesindeki *Papilla* adlı gemidir. Toplam günde 2.460 ton balık işleme kapasitesine ulaşan bu kuruluşlarımız ne yazık ki balıkçılık üretimi yetersizliği, fiyat ve pazar sorunu yüzünden % 20 kapasiteyle çalışmaktadır. 1972'de 100 tondan 1978'de 7 bin tona, 1982'de 13 bin tona yükselen balık unu üretimimiz 1980'den beri ithalât gereksinimini ortadan kaldırmıştır. Çok büyük bölümü hamsi, istavrit, yunus, köpek balığı ve vatozdan yapılan balık unu, yapay tavuk yemlerinin en önemli girdisidir. Morina karaciğerinden üretilen balık yağı ilaç endüstrisinde, öbür balıklardan çıkarılan yağ ise sepicilikte kullanılır. Dünyada ise balık yağı sabun, margarin ve esans üretiminde de kullanılmaktadır.

Dünya su ürünleri toplamının % 30'u endüstride kullanılırken bu oran bizde % 20 dolayındadır. İçsu ürünlerinden kerevitin % 30'u (2 bin tonu aşkın bölümü) ihraç edilirken, içsu balıklarının hemen tümü üretildiği bölgede tüketilir.

1980 sonrasında su ürünleri ihracı da artmıştır. 1980'de 7.5, 1981'de 12.2, 1982'de 11 bin ton olarak gerçekleşen ihracatımızda deniz ve içsu balıklarımız hemen tümüyle taze-soğutulmuş olarak satılmaktadır. İhraç ettiğimiz su ürünleri içinde 1981'de -değer olarak- % 20, 1982'de % 13 oranında mercan ve benzerleri de vardı. Sünger üretimimiz ise hemen tümüyle ihraç edilmektedir. Süngerlerimizin tek alıcısı, Avrupa pazarlarını tekelinde tutan Yunanistan'dır ●

Tablo: 9

Türkiye Kırmızı Et, Tavuk Eti ve Su Ürünleri Üretimi 1970-1983

Yıllar	Kırmızı Et ve Tavuk Eti Bin Ton	%	Su Ürünleri Bin Ton	%	Toplam Üretim Bin Ton
1970	619.5	77.1	184.2	22.9	803.7
1971	641.9*	79.4	166.1	20.6	808.0
1972	713.4	79.4	185.6	20.6	899.0
1977	979.7	85.4	167.1	14.6	1.146.8
1978	1.034.2	80.8	246.0	19.2	1.280.2
1979	1.090.0	75.9	351.5	24.4	1.441.5
1980	1.097.5	71.9	429.6	28.1	1.527.1
1981	1.152.5	71.0	471.1	29.0	1.623.6
1982	1.130.0	68.6	517.8	31.4	1.647.8
1983	1.174.0*	67.8	557.3	32.2	1.731.3

(*) Tahmini rakamlardır. 1970 sonrası kırmızı et ve tavuk eti üretim gerçekleşmeleri her zaman tahminlerin altında kalmıştır.

Kaynak: Beş Yıllık Kalkınma Planları ve Yıllık Programlar, DPT Yayınları.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

SÜSLEME SANATLARI

Süsleme Sanatları
Meral Çizmeci

Türk Süsleme Sanatları
Meral Çizmeci-Hüsnü Züber

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Süsleme Sanatları

Meral Çizmeci

Yüzyıllar boyunca minyatür, tezhip, cilt, ebru, hat, ahşap, taş oymacılığı, çini, cam, halı, kilim, dokuma, madeni eşya, dericilik vb. birçok alanda son derece başarılı ve çarpıcı ürünlerini izlediğimiz geleneksel süsleme sanatlarımızın, bazı tekil çaba ve uygulamalar dışında, bugün neredeyse tümden unutulduğu, giderek yok olduğu ya da yozlaştığı gözlemlenmektedir. Kültürel bir kimlik arayışı içindeki Cumhuriyet Türkiyesi'nin başlıca sorunlarından biri de kendi geleneksel kültür değerlerine sahip çıkmak olduğundan, bunları açığa çıkarmak, anlamak ve bağnazlığa düşmeden çağdaş bir yorumla değerlendirmek gerekmektedir.

Gelenek Sorunu

Burada, süsleme sanatlarının durumlarını incelerken, bu alanlardaki sanat ürünlerinin oluşumunun, biçimlenişine etkide bulunan Doğu ve Türk-İslam sanatının yapısını, tarihsel gelişimini öncelikle ele alacağız.

Türk sanatını, kimliği bütün tarih boyunca kolayca ayırt edilebilecek homojen bir kültürün ürünü olarak görmek bir yöntem hatası olacaktır. Ulusal tarihini bugün sahip olduğu sınırlardan çok daha uzaktaki olgularla bütünleştirmeye çalışan Türklere ait maddi kültür ürünlerinin zaman ve mekân içindeki ilişkilerini yöresel sanatlarda saptanan basit bir süreklilik yapısı içinde ele almak doğru değildir. "Türk" diye tanımlayabileceğimiz kültür ortamlarında, doğudan batıya ve uzun zaman süreleri içinde sürekli ilişkiler olmuştur. Fakat süsleme sanatlarında kullanılan ve kökenini eski Türk tarihine götürebileceğimiz motiflerle biçimler Orta Asya-Uzak Doğu ilişkilerini çağrıştırsa bile, bu tür benzerlikler Osmanlı çağı sanatının asıl karakteri değildir.

Doğu sanatında ve bu bağlamda Türk-İslam sanatında gelenek sorunu ve bu sorunun temeli olan kesiksiz gelişme sürecinin bütünlüğü incelendiğinde, Doğu toplumlarında egemen ideolojilerin, Batı'daki gibi maddi yaşamın üretiliş biçiminin değişmesine, insan-insan, insan-nesne ilişkilerinin kavranışının değişmesine dayalı bir "dünya görüşü" taşımadıkları görülür.

Bu yüzden, nesne ve olayların canlandırılmasında kullanılan figürler kavramların görsel ifadelendirilmesi düzeyinde kalmış, insan zihninin temel yönsemelerini kavramlarla ifadelendirecek, temsil edecek bir soyutlama süreci gerçekleşmemiştir.

Kavram ile figür arasındaki ikonografik ilişki, Batı sanatında olduğu gibi, önceden belirlenmiş ve konvansiyonel (geleneksel/toplu olarak benimsenmiş) bir ilişki değildir. Bir figür, bir toplumdan diğerine salt kompozisyon açısından belli üsluplaştırma farklarıyla, öncekinden bütünüyle farklı bir düşünceyi, kavramı temsil etmek üzere aktarılır. Figür birbirinden değişik simgesel bağlamlarda devam etmekte, sonunda bu simgesel bağlamdan kurtularak, salt bir artistik biçim olarak süsleme niteliği kazanmaktadır. Örneğin boğayla dövüşen arslan figürü üç bin yıllık geçmişi içinde bir toplumdan ötekine değişik simgesel anlamlar kazanarak gelmiştir. Bu figür, ilk Pers ve Mezopotamya uygarlıklarında gökbilimsel simge, İS 12. yüzyıl Anadolusu'nda, Diyarbakır Ulu Camii girişindeki kabartmada Selçuklu Devleti feodal beyleri arasındaki mücadeleyi simgeleyen askerî-siyasal, 18. yüzyıla ait bir resim yazısında ise dinsel bir simge olarak kullanılmıştır. Bu tür örneklerden de anlaşılabileceği gibi, Doğu ve İslam sanatlarını, Türk-İslam sanatının bunlarla olan ilişkisini incelerken yapıtların dışsal benzeşimlerinden hareketle bağlantılar kurmak doğru olmayacaktır.

"Türk sanatı" terimini kullanırken Türk kültürünün kendi içinde de farklı dönemleri, değişik kültür ortamları ile eşdeşleşen devreleri olduğunu belirtmek gerekir. Bu evrelerde değişik sanat sentezleri vardır. Olağanüstü bir adaptasyon gücü, bütün bu evrelerin ortak özelliğidir.

İslamdan önce "Türk" adını verdiğimiz toplumlar, ya steplerde göçebelerin oluşturdukları sanat dünyasında bulunmuşlar ya da Orta Asya'nın büyük Doğu-Batı yolları boyunca kurulmuş olan yerleşme merkezlerinin sanat dünyasına katılmışlardır. Steplerin göçebe sanatının etnik niteliğini saptamak güç, hatta olanaksızdır. Bugüne kadar yapılan çalışmalardan bu konuda somut bir sonuç çıkarılamamıştır. Buna rağmen Step dünyasında, belirgin bir yoğunlukları, giderek egemenlikleri olmuş olan Türklerin rolü ve sanatsal üretime katkıları yadsınamaz. Ortak Asya'nın büyük kervan yolları boyunca gelişen "kentli" sanat ürünleri de tek bir etnik ya da kültürel gruba mal edilemez. Ayrıntılarında Türklerin doğru-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

dan katkıları ile meydana gelmiş örnekler gösterilebilse de, tıpkı göçebe step sanatı gibi, Orta Asya'nın İslam'dan önceki sanatı da yaygın bir etnos-üstü yaratım olarak kabul edilmektedir. Türkler, bu sanatın ortakları olmuşlardır.

Böylece İslam öncesinden çıkarabileceğimiz genel yargı, Türklerin ulusal nitelikte olmayan yaygın bir kültür ortamının ortağı oldukları ve bu ortamın ürettiği her şeye diğer etnik gruplar gibi sahip çıkabileceklerdir.

Örneğin sonraki İslam resmini etkilemiş olduğu kabul edilen Pencikent duvar resimleri ya da etkisini klasik Osmanlı minyatüründe gördüğümüz Uygur resmi, Türklerin de katıldıkları bir Orta Asya sanatının ürünleridir.

Türklerin İslamlığı kabul ettikten sonraki ilk yüzyılların sanat ürünlerinde de daha önceki devirlerde olduğu gibi etnik bir kökene indirgenmeyecek geniş bir mimari ve sanat kültürü ortamının belirleyici etkileri söz konusudur.

Ancak 10. yüzyıldan sonra Orta Asya ve İran'da politik egemenliklerini kuran Türkler, sanat gelişmelerini de bu anlamda etkilemişler ve bu etkileri çok uzun süreli olmuştur. İran'da Selçuklu, Harzemşah ya da Moğol çağında meydana getirilen sanatsal ve mimari ürünler, Türklerin, İranlıların, göçebe Asya'nın, budist ve maniheist Orta Asya'nın ve Arapların ortak katkıda bulundukları yeni bir ortamda oluşmuştur. Fakat özellikle Selçuklu çağında artık salt geleneksel teknolojinin sınırlarını aşan, politik ortamın genişliği oranında kaynakları geniş bir imparatorluk sanatı doğmuştur.

Anadolu Türk Sanatı

Anadolu-Türk sanatı, İran'dan öteye, batıya doğru yayılan Türk sanat kültürünün güçlü yerel geleneklere sahip ve İslamî olmayan bir kültürel ortamla etkileşimi içinde, önce Ortadoğu'nun Anadolu'ya uzantısında oluşan yeni bir evre, yeni bir aşamadır. Selçuk çağında,

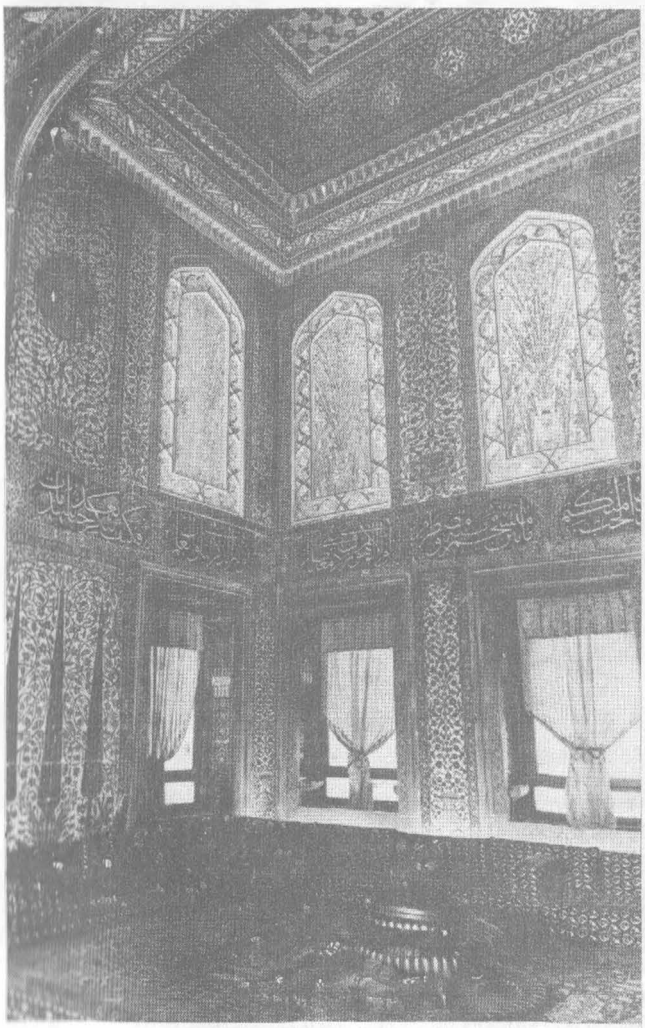

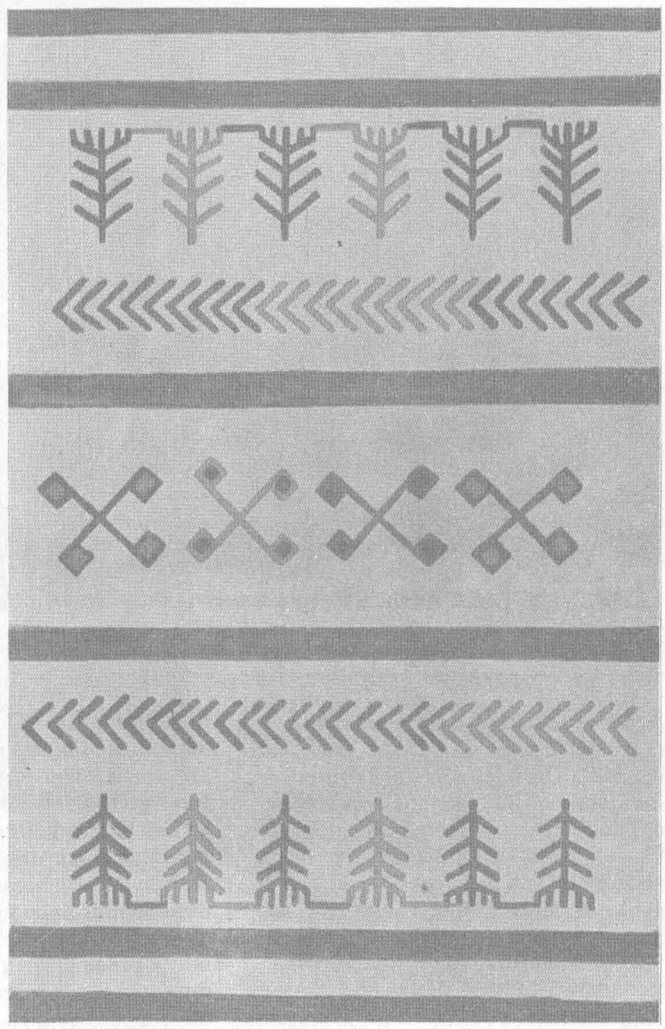

SARAY SANATI/HALK SANATI: Osmanlı döneminde, sosyal ve ekonomik nedenlerden kaynaklanan kültür ikiliği Saray Sanatı/Halk Sanatı karşıtlığıyla ortaya çıkar. Saray önceleri İran ve Arap kaynağından, sonraları Batı'dan aktardıklarıyla yetinmiştir. Halk Sanatı ise, potansiyeline rağmen, yaratıcılığı sınırlı kalmış bir kültürün ürünüdür.

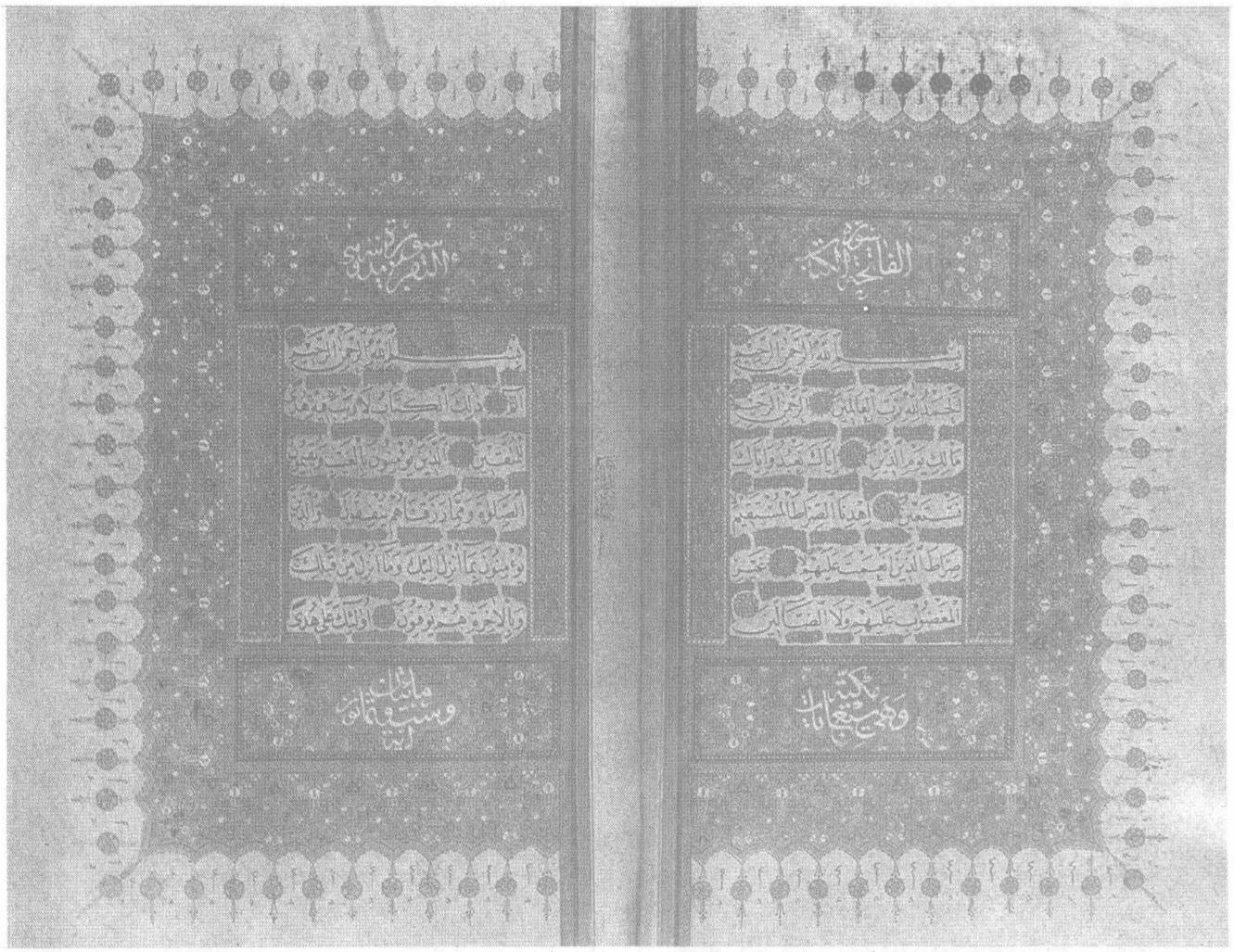

KİTAP SANATLARI: Tezhip, minyatür, hat, ebru ve cilt sanatları "kitap sanatları" olarak anılmıştır. Yüzyıllar boyunca bu sanatların ünlü ustaları yetişmiş, içlerinde kendi uğraş alanlarına katkıda bulunanlar olmuştur. Ancak; bu ustaların zümreleştikleri ve halktan koparak varlıklı sınıflar için üretimde bulundukları da gözlemlenmektedir.

Anadolu sanat kültüründe asıl belirleyici en genel anlamda "Doğu" olsa da, kaynaktan uzaklaştıkça bu etkilenme de zayıflamıştır. Bu dönemde Anadolu henüz kültürel bir bütünlüğe sahip değildir. Sanat ürünleri incelendiğinde, bazı biçim ve düzenler için daha geniş, bazıları için daha dar alanlar saptanabilmektedir. Bazıları bu çağın tüm İslam sanatı için "ortak" niteliklere sahip iken, (örneğin, Kubadâbâd çinileri üzerindeki 'harpi' motifi), bazıları da özgün bir karektere sahiptir (örneğin Kırşehir Melik Gazi Kümbeti).

Selçuklu ve giderek Osmanlı dönemlerinde Türk sanatının geliştiği bir kültürel ortam olarak Anadolu, eski dünyanın tüm verileri üzerine oturan heterojen bir yapıya sahiptir. Aslında Türklerin temasa geçtikleri bütün kültürel Orta Asya'nın Budist kültürü, Farsça konuşan dünyanın İslam kültürü, Anadolu'da Hıristiyan kültürü homojen ve tek-kaynaklı değildir. Bütün bu kültürlerin kaynağında yakın ve Uzak Doğu'nun en eski katlarına kadar uzanan veriler vardır. Eski dünyanın düşünce, bilim ve sanat alanında ortaya koyduğu ne varsa, Çin'den Balkanlar'a kadar hepsinin bir parça izini Anadolu-Türk sanatının yapısında değişik oranlarda bulmak olasılığı vardır. Anadolu-Türk halısı simgesel Çin ejderi ile Yunan meandr'ını birlikte taşıyan bir yaratmadır. Divriği Ulu Camii süslemelerinde Hitit güneş kursu ile kökeni 8. yüzyıla kadar inen "hayat ağacı" motifi, bir araya getirilerek bir sentez içinde yeniden üretilmişlerdir.

Kısaca, Türk sanatının değişik kültür ortamları ile eşdeşleşen evreleri ve bu evrelerde de değişik sanat sentezleri olmuştur diyebiliriz.

Kültürel İkiliğin Yansıması

Osmanlı çağında Türk halkının toplumsal düzeni içinde üretim ve tüketim ilişkilerinin birbirinden kopmuş, ayrı iki yapıyı oluşturmaları sanatsal alanda da

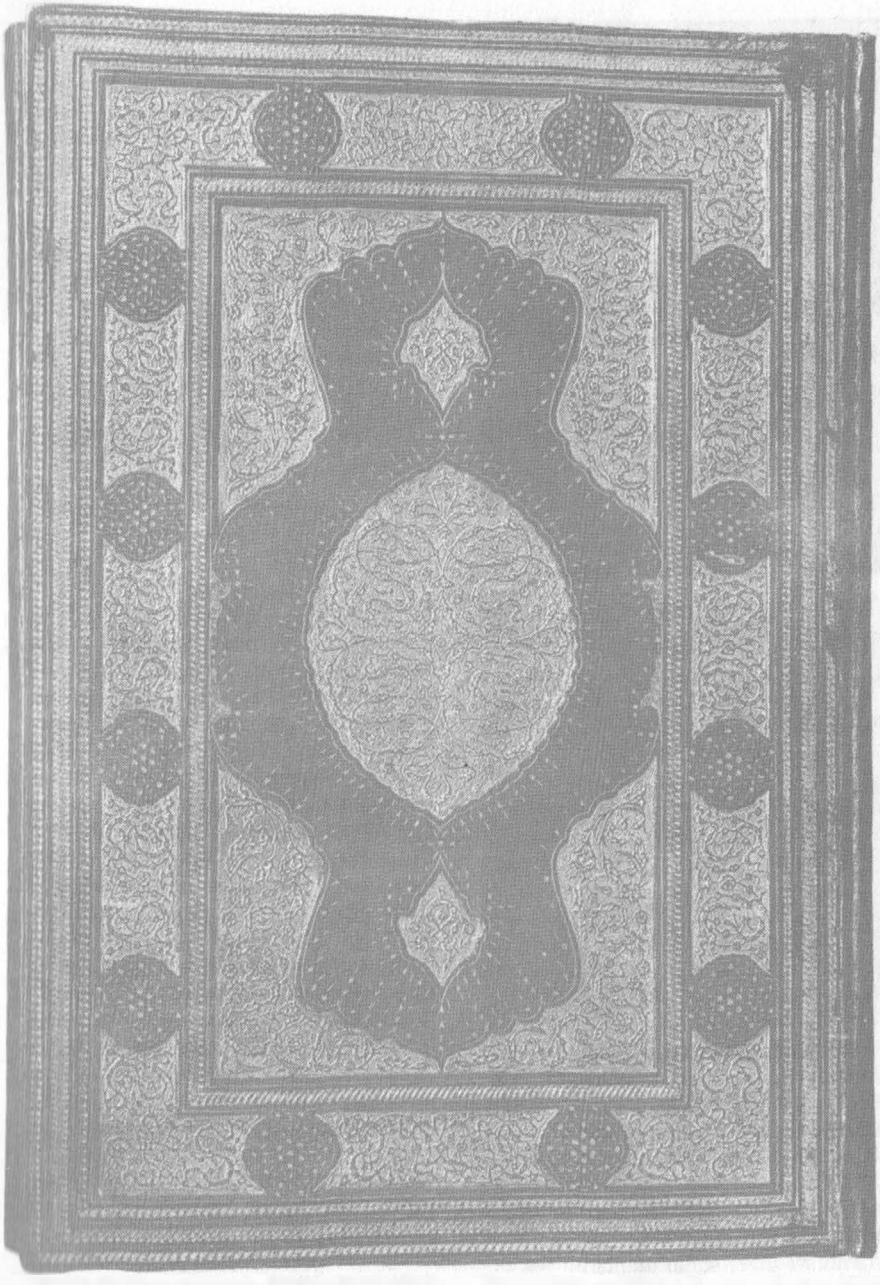

bir ikiliğin ortaya çıkmasını getirmiştir. Sosyal ve ekonomik nedenlere dayalı olarak Saray Sanatı Halk Sanatı şeklinde ifadelendirebileceğimiz bu ikilik, üretici ve tüketici kesimler arasındaki kültürel kopuşun ve farklılaşmanın da kesin bir göstergesidir. Saray kültürü teke tek ilişkilerin belirlediği bir ayrışmanın yapısı ise, halk kültürü de üretim ilişkilerinin belirlediği bir ayrışmanın yapısıdır. Bu kültür ikiliği doğa ve insan ilişkilerine yönelme perspektifinden belirlenir. Osmanlı yönetici kesimlerinin saray kültürü, doğayı ve insanı kavrayışında bunları tüketim ilişkileri açısından birer statü nesnesine indirgemiştir. Örneğin 17. yüzyılda Osmanlı sarayı çevresinde beliren lâle ve samur tutkusu, lüks tüketim nesnelerinin kazandığı toplumsal saygınlığın bir göstergesidir. Buna karşılık somut üretim ilişkilerince belirlenen halk kesiminin doğaya ve insana yönelişinde naif bir gerçekçilik vardır. Halkın, emeği ile üretimin gerçek yaratıcısı olması, onun doğayı ve insanı çarpıtmadan ve başka bir nesneye indirgemeden yorumlamasında temel bir nedendir.

Osmanlı toplum düzeninde egemen üretim aracı olan toprağın devletin mülkiyetinde olması, siyasal iktidara sahip devlet yöneticilerinin toprak üzerinde özel mülkiyete sahip olmamaları, toplumsal yapıda halk ile yöneticiler arasında üretim ilişkileri açısından organik bir bütünlük kurulmasını engellemiştir. Bu durum giderek kesin bir kültürel ayrışmaya da neden olmuş ve bunlar yan yana, ama ayrı ayrı yaşamışlardır. Ancak, birbirlerini etkilemeleriyle ortaya çıkabilecek daha yaratıcı, gelişmiş, evrensel nitelikte bir toplum kültürü birçok düzeyde oluşmamıştır. Örneğin resimsel süsleme alanında, minyatür, bir egemen sınıf sanatıdır. Bütün kitap sanatları, tezhip, cilt, hat, çini de zengin sınıf gereksinmesi, içindir; halkın mescidini ve evini süslememiştir. Gerçi hattatların, nakış, tahta, sedef üstadlarının çoğunun tarikatlarla ilişkileri vardır. Fakat bunlar da belli bir süre sonra halktan koparak zümreleşmişlerdir.

18. yüzyıldan sonra sarayın gözü Batı'ya döndüğünde, yani alıcısı başka beğeniler geliştirince, çini ve minyatürün giderek ortadan kalktığı görülür. Oysa halk sanatı kimliğini sürdüren bazı dokuma sanatları ve halı, kilim zamanımıza kadar gelebilmiştir.

Osmanlı tarihi boyunca, bir yanda geniş kitlelere mal olamadığı ve onlar tarafından beslenmediği için, yenilenme ve gelişme olanakları çok sınırlı, hatta yok denecek kadar azdır. Dolayısıyla, önceleri İran ve Arap ortaçağı ile, sonraları da Batı'dan aktardıkları ile yetinen bir üst tabaka kültürü ve sanatı sürerken, öte yandan, yönetici kesimin elinde bulundurduğu ekonomik ve politik güçten yoksun olan ve bu kısıtlı koşullarda kendisini ifade olanaklarını geliştirememiş, potansiyeline rağmen yaratıcılığı sınırlı kalmış bir halk kültürü vardır.

Osmanlıların İslam tarihi içindeki ayırdedici özelliği, Akdeniz İmparatorluğu geleneğinin Roma ve Bizans'tan sonraki vârisi olmasıdır. Bu denli geniş bir alana yayılan ülkenin jeopolitik konumu, toplumu dünya görüşünü oluşturan ana kaynak İslam olmasına rağmen, çevresindeki kültürlerle yakın ilişki kurmak zorunda bırakılıyor ve bir etkileşim içine soku-

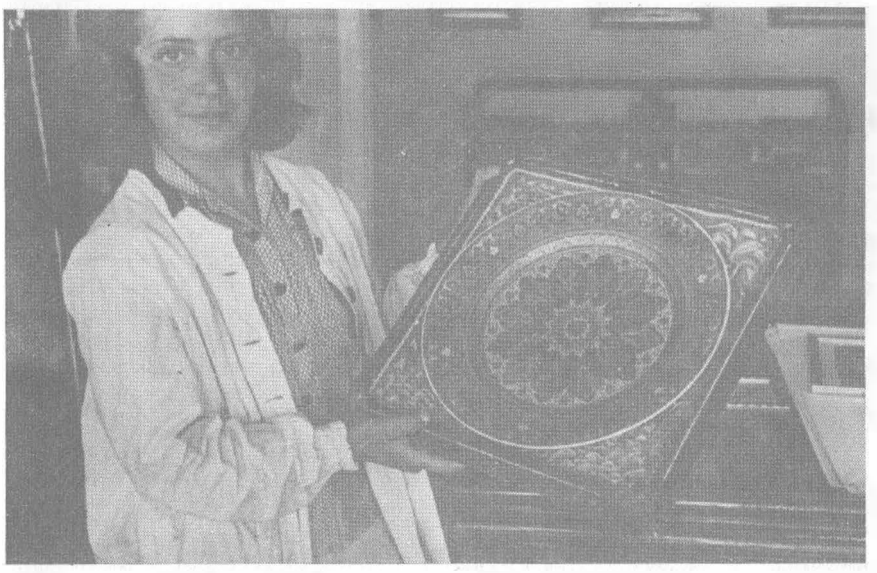

NOSTALJİK YÖNELİŞLER: Osmanlı döneminde geniş ilgi gören birçok sanat dalı, Cumhuriyet'ten sonra giderek ortadan kalkmıştır. Bu alanlardaki kimi çalışmalar ise nostaljik yönelişler olmaktan öteye geçmemiştir.

yordu. Akdeniz'le ve Batı ile buluşma, sanat alanında Türk-İslam sanatını diğer İslam ülkeleri sanatından ayıran "ussallığı" besleyen olgudur.

Batının Etkileri

Batı ile kurduğu, yüzyıllar boyu devam eden ilişkisinde Osmanlı İmparatorluğu, bazı kültürel etkilenişlere rağmen, hiçbir zaman Batı'nın kültürel egemenliğine girmemiş; oluşumunun özgün kültürel yapısını sürdürmüştür. Fakat son yüzyıllarda bozulan ekonomik ve politik durum sonucu da, Batı Hıristiyan dünyası ile kurulan ilişkilerde, İslamî geleneklere aykırı olan bazı alanlar da dahil olmak üzere, birçok konuda giderek artan bir şekilde Batı'nın kültürel etkinliği altına girilmiştir. Batı ile kurulan ilişkilerde, ülkede yaşayan azınlık grupların önemli bir yeri vardır. Bunlar giderek Batı kültürünün aktarıcısı, getiricisi ve uygulayıcısı da olmuşlardır. Matbaa, sanat, mimari, tiyatro ve hatta bilim alanlarında görüldüğü gibi, Batı kültürünün taşınmasında ilk aracılar azınlıklardır. Avrupa sanatı ülkeye perspektifiyle, motifiyle ve Saray'dan doğru girdi. Bu dönemde çalıştırılmak üzere bazı Avrupalı sanatçılar da getirilmiştir.

18. yüzyıldan başlayarak Batı ile girişilen politik ve kültürel ilişkilerin yoğunlaşmasının bir sonucu olarak, bu yüzyılın birinci yarısında sanatsal üretimde köklü değişimler de ortaya çıkmaya başlamıştır. Örneğin mimaride sanatçılar, sanki bıkmış gibi, alıştıkları sütun başlıklarını, kemer formlarını, mukarnasları, hatta yapısal oranları değiştirmeye koyuldular. Yepyeni bir bezeme üslubunu en köşede kalmış çeşmelere, yapılara kadar taşıdılar. Geleneksel olanı silip atma eğilimi Abdülaziz döneminde yeni bir "geriye bakış" görülene dek artarak sürer ve ondan sonra da gücünü yitirmez.

Bu dönem içinde çıkan sanata Osmanlı Barok ya da Rokokosu adı verilmektedir. Geleneksel olarak Rokoko, Barok üslubun en son ve abartılı devresi olarak kabul edilmiştir. Her üslup gibi, Barok sanat da, son devresinde, bireysel ifadeciliğin anlatımı olan bezemeciliğe yönelmiştir.

Mimari diğer sanat alanlarını da, örneğin oymacılığı, taş bezemeciliğini, çiniyi, cam sanatlarını, hat sanatını vb.ni bünyesinde barındırdığından, bu sanatların da gelişmesinde ve değişmesinde ya da yok oluşlarında mimarlık ile görece bir uyumluluk gözlemek mümkündür. Yapı faaliyetinin artması, bu alanların da gelişmesini etkilemektedir.

18. yüzyıl başlarından itibaren, saray çevresinde giderek artan bir yapı faaliyeti olmuştur. Avrupa ülkelerinden, özellikle Fransa'dan mimar ve bezeme ustalarının getirilmeye başlandığı bu dönemde, bazen Fransız bazen İran modasına uygun olarak yapılan yapılar daha sonraki dönemlerde köklü beğeni değişmesini de hazırlamışlardır.

Bu dönemin mimari ve bezemesinin sadece yabancı sanatçıların eseri olduğu düşünülmemelidir. Başlangıçta Avrupa'dan çağrılan ustaları sonradan yerli azınlık ustaları, onları da Türkler izlemiştir. Yabancıların çalışmaları daha çok saray çevresiyle sınırlı olmuş, buna karşın yerli sanatçıların yapıtları olan birçok cami, kamu yapısı, türbe, çeşme, sebil ve mezar taşları ile Avrupa motiflerini ve üslubunu Türk "zevki" içinde özümsemenin örneklerini ortaya koymuşlardır.

Batı'nın Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki etkileri arttıkça, bu durum sanatsal alanlara da yansımıştır. Böylece mimari formların ve bezeme motiflerinin kopya edilerek aktarılması da artmıştır.

Bezemede Avrupa etkisiyle meydana gelen evrimin ürünleri en uzak kenar mahallelere kadar ulaşmıştır. Büyük, küçük birçok çeşme, sebil ve mezar taşı süslemesi, dönemin yeni eğilimlerinin ürünüdür. 18. yüzyılın birinci yarısında İstanbul'u süsleyen zengin bezemeli anıtsal çeşmelerin en ünlüsü olan III. Ahmet Çeşmesi'nde ilk kez Avrupa motiflerinin öncüsü olan bir akant yaprağı frizi görülür. Süsleme kompozisyonlarında kullanılmaya başlanan "S" ve "C" kıvrımları Fransız Rokokosunun etkilerinin en tipik örnekleridir. Bunlarla birlikte kullanılan deniz kabukları ve akant yaprakları figürleri, sağladıkları motif zenginlikleri ile cephe süslemelerine yeni perspektifler getirdiler. Duvar yüzeylerinin süslenmesinde kullanılan bitki motifli çinilerin yerini giderek boyama duvar resimlerinin alması, Batı kökenli bir etki sonucu olarak yine bu devirde başlamıştır. Fakat Osmanlılarda boyalı resim geleneğinin zayıf ve çalışan yabancıların kalitelerinin düşük olması, ortaya çıkan ürünlerin başarısızlığına neden olmuştur.

Bu dönemde Osmanlı sanatında görülen Avrupa'dakine paralel evrim, ilişkinin canlılığını göstermesi açısından ilginçtir. Bu süreç, geç XVI. Louis döneminin bazı motiflerini geçerek, Fransız Rokokosunun XVI. Louis ve Ampir üsluplarına kadar uzanır. Kompozisyon, süsleme ve stilizasyon üslupları açısından Osmanlı sanatında Fransız Rokokosunun ağırlıklı etkisi görülür ve Türk Amplri di-

ye tanımlanan eklektik üslup böyle bir sürecin sonunda ortaya çıkar.

Türk sanatında 18. yüzyıldan başlayarak gelenegin bu şekilde yadsınıp bu yüzyıl kültüründe yeni ideolojik eğilimlerin gücünü gösterir. Bu eğilimler kültürümüze -olumlu ya da olumsuz- yeni boyutlar katarak günümüze kadar sürmüştür. Yukarda Osmanlı-Türk sanatının yapısını açıklarken bunu halk sanatı ve saray sanatı diye ayırmıştık. 18. yüzyılda sarayın Batı'ya yönelmesi ile oluşan etkileşimler sonucu ortaya çıkan köklü değişimler, halk sanatına aynı şekilde yansımamış ve halk sanatının "Batılı" olmak gibi bir özlemi olmamıştır. Tüketicilerin saray olması nedeniyle saray sanatı genellemesiyle ifade ettiğimiz sanat dallarının ve bunlara ait üslupların, dışsal bir etkileşim sonucu, beğeni düzeyinde ortaya çıkan değişimlerle hızla ortadan kaybolarak yerlerini yeni biçimlere ve estetik ideolojilere bıraktıklarını görmekteyiz. Bu durumun sanat geleneğinin yapısı açısından önemli bir soruyu ortaya koyduğuna daha önce değinmiştik.

Sanatta ortaya çıkan bu değişim, içeriğe bağlı bir evrilmenin, bu anlamda maddi yaşamın üretim biçiminin değişmesiyle dünyayı nitelikçe farklı yeni bir kavrayış ve yorumlayışın ürünü değildir. Söz konusu değişim, içsel anlamda yoksun olarak, kompozisyon ve üsluplaştırma gibi biçim sorunlarını öne çıkaran bir arayışın ifadesidir. Bu nedenle, alınan figürler -değişik simgesel bağlamlarına rağmen- bağlamlarından kurtularak ve salt artistik bir biçim olarak süsleme niteliği kazanmakta ve bu halleriyle kullanılmaktadır. Sanata kompozisyon ve üsluplaştırma gibi biçimsel bir yaklaşımın belirleyici nedeni, Osmanlı kültürünün oluşumunda en güçlü etmenlerden olan İslam dini ve bunu esas alan toplumsal ilişkiler örgütlenmesinin sanatla içeriksel bir anlamlandırmaya yol açmayan yapısıdır.

Bunun yanı sıra, göçebelik düzeninden yerleşik düzene geçişte, bazı kavram, üslup ve teknikleri bu yerleşik kültürden almak zorunda olan toplumun giderek bu ilişki biçimini bir alışkanlık haline getirdiği de varsayılabilir.

Taklit ve oldukça mekanik bir kopyacılık, Osmanlı sanat kültüründe önemli bir boyut olmuştur. Böylesi bir karakteristiğin günümüz sanatı için de geçerli olduğu ileri sürülebilir.

"Batılılaşma" eğilimi ve özlemi şeklinde 18. yüzyılda ortaya çıkan ideolojik dönüşüm etkisini artırarak Cumhuriyet dönemine kadar sürmüş ve ondan sonraki kültür politikalarının da belirleyicisi olmuştur.

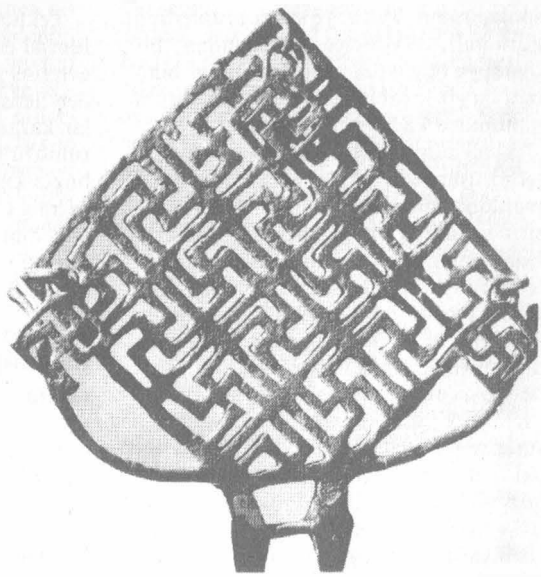

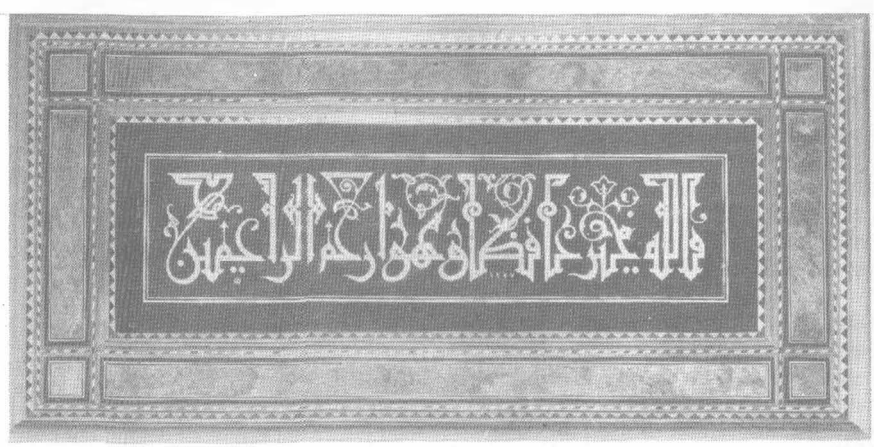

"KAYNAK" SORUNU: Kimi sanat tarihçilerine göre, Anadolu'nun sanat ve kültür birikimi, Türk-İslam sanatının kaynağıdır. İslam sanatında çok kullanılan kare ya da sekiz köşeli süslemelerin kökeni, en eski geometrik süsleme ögesi olan helezona dayandırılmaktadır. Yanda: Eski Tunç Çağı'ndan kalma Güneş Kursu; altta: Sedefkâr Vasıf hattı Kûfî yazı.

Cumhuriyet İdeolojisinin Etkileri

Cumhuriyet ideolojisi, düşün alanında kültürün laikleştirilmesi anlamında bir çaba ile Türk kültüründe "dinsel" olanla "ulusal" olanı birbirinden ayırmaya yöneldi. Oysa Meşrutiyet dönemine kadar "millî" kavramı, "dinî" kavramına özdeş bir anlamda kullanılmıştı. Türk kültüründe ulusal olanı dinsel olandan ayıklamak ve dinsel belirlenimler dışında yeni bir ulusallık yaratmak, Cumhuriyetin ilk döneminin belirgin özelliği olmuştur. Sanat alanında da bu eğilim kendisini göstermiştir. 1882'de Osman Hamdi Bey'in öncülüğünde kurulan Sanayi-i Nefîse Mekteb-i Âlîsi'nin (daha sonra Güzel Sanatlar Akademisi olmuştur) Cumhuriyetle birlikte daha da oturan eğitim yapısının temel özelliği, Batılı anlamda bir sanat eğitimi vermekti. Öğretim üyesi olacak sanatçıların Batı'yı görmüş, orada yetişmiş ve laik bir anlayışa sahip olmaları, gerekli görülmekteydi. Okul bünyesinde verilen eğitimde geleneksel diye nitelendirilen sanat dallarına ağırlıklı ve sürekli olarak yer verilmemişti. Bu sanat dallarını ele alış, Türk-İslam sanat kültürüne bir bütün olarak sahip çıkmak ve onun sanatsal ürünlerini estetik değerini açığa çıkararak yeniden üretmeye yönelik olmaktan çok, bazı eski eserlerin onarımına ve korunmasına ilişkin bir gereksinimi karşılamakla sınırlı kalmış ve gelişmemiştir. Ya da nostaljik bir yakla-

şımla, geçmiş kültür ve sanat ürünlerinin görkemli, etkileyici yanlarından bir övünç ve büyüklük payı çıkarmış ve bunlara bu gözle sahip çıkılmıştır. Bu durum günümüze kadar süregelmiştir.

Batılı dünya görüşünden Osmanlı dünya görüşünün karşıtının anlaşıldığı ve Osmanlılığı simgeleyen kültür verileri karşısında ulusçu bir perspektifle bunların Batılı karşıtlarını koyma şeklinde gelişen Cumhuriyet döneminde, 1940'lar yine Batı kökenli hümanist bir yaklaşımla devrimin "halkçılık" ilkesinin ölçü alındığı ve kültürümüzün temellendirilmesinde "ulusçuluk" ilkesi yerine yavaş yavaş "halkçılık" ilkesinin ağırlık kazandığı bir sürecin başlangıcı oldu. Halkevleri bu yaklaşımın temel birimleri olurken, bunlara yön veren aydın bürokratlar, halk sanatlarına, halk danslarına, oyunlarına, edebiyatına -kısaca folklora- ilk kez ve aşırı bir romantizmle eğildiler. Yine dındışı kültür eğiliminin ağır bastığı bu dönemde halk sanatı yeniden keşfediliyordu.

Daha önce de değindiğimiz gibi, Batılılaşmaya yönelişten çok önceleri Osmanlı toplum yapısı birbirine yabancı iki kültüre, saray kültürü ile halk kültürüne dayanmaktaydı. Batılılaşma perspektifinde Osmanlı saray kültürüne karşı olan aydın bürokratların yeni bir toplumsal kültür yaratılması sürecinde halk kültürü ile sentez arayışları içinde olmaları anlaşılır bir çabadır. Daha başından beri Batılılaşma hareketinin dışında kalan geniş halk yığınlarının kendi zamansallıkları ve kısıtlı koşulları içinde oluşturdukları kültür üretme sorunlarını gündeme getirmiş ve böylece çağın emperyalist kültür politikaları ile yok olup gitmeleri bir ölçüde önlenebilmiştir.

Osmanlılığa ve saray kültürüne karşı Batılı bir yaklaşım içinde oluşan tepki, Cumhuriyet döneminin kültürümüzü temellendirme çabalarının belirleyici eğilimi olmuş, Osmanlı kültürünü incelenmesine ve yeniden üretilmesine yeterince önem verilmemiştir. Bunun bir sonucu olarak, Osmanlı sanatının ürün verdiği birçok alanda giderek ortadan kalkmış ve yok olmuştur. Bu konuda yapılan bazı çalışmalar ise nostaljik yönelişlerin ötesine geçememiştir. Minyatür, tezhip, oymacılık vb. birçok alanda Cumhuriyet döneminde ürün vermiş sanatçı sayısı, bu alanda yapılmış bilimsel ve sanatsal çalışmalar çok azdır. Bazı alanlarda ise hemen hiç olmamıştır.

Teknolojik gelişmelerle değişen toplumsal-ekonomik ilişkilerin yaşandığı ve evrensel anlamda toplumlararası her türden iletişim olanaklarını korkunç boyutlar kazandığı günümüzde, ulusal kültürümüzü temellendirmek için toplumun bugünkü gerçeğinden hareketle bunun geçmiş kültürlerle olan ilişkilerini irdelemek bilimsel bir çabayı gerektirmekte ve önemli bir sorun olarak varlığını sürdürmektedir.

Türk Sanatının Karakteristik Özellikleri

Tarihsel süreç içinde Doğu ve Batı kültürleri arasında bir buluşma ve geçiş alanı olan Anadolu'nun sanatsal ve kültürel birikimi, Türk- İslam sanatının gelişimi için önemli bir kaynak oluşturmuştur. Türkler, devraldıkları bu birikimleri kendilerine özgü bir üsluba dönüştürmüşlerdir. Örneğin tezhipte kullanılan pek çok süsleme ögesi, Doğu sanatlarındakilerle benzerlik gösterir. Sembolik ve geometrik figürler Doğu'nun en eski süsleme şekilleridir. Eğri-düz çizgi, kare, üçgen ve çok kenarlı şekillerden oluşan bu süs motifleri Sümer, Hitit, Asur, Mısır ve diğer Doğu sanatlarında da bazan değişik bağlamlarda, fakat benzer biçimleri ile kullanılmıştır. İslam sanatında çok kullanılan kare ya da sekiz köşeli süslemelerin kökeni en eski geometrik süsleme unsuru olan helezona dayandırılmaktadır. Beş kollu, köşeli kursun kaynağının ise Hitit Güneşi olduğu kabul edilmektedir. İÖ 3000 yıllarında Sümerler tarafından kullanılan gamalı haç figürü, kasırga ve dört rüzgâr tanrısının sembolüdür. Kullanılan sembollerin bazılarının kökeni ise Çin'e kadar götürülebilmektedir. Birbirine paralel iki çizgiden oluşan figür, Çin'de uzun ömrü simgelemektedir.

Daha önce de belirtildiği gibi sembolik figürler zamanla bağlam kaymasına uğramış, mistik anlamlarını yitirerek salt süs motifi anlamında kullanılmıştır.

Geometrik süsleme (diğer adıyla "hendesî tezyinat") dairenin poligon ya da üçgenlere bölünmesinden elde edilir. İslamdan sonra bitkisel motiflerle yapılan süslemelerde totem kaynaklı olduğu sanılan stilize hayvan figürlerinin -İslamiyetin insan ve hayvan figürlerini yasaklaması sonucu- zamanla yaprak, kıvrımlı dal, stilize bitki haline dönüştüğü görülür. III. Ahmet döneminde çiçek ve meyve resimleri yapılmışsa da, tabiata sadık kalınmamış, geleneksel renk ve kompozisyon anlayışı ile nesneler stilize edilmiştir.

Hayvan şekillerinin değişimiyle oluşan süslemeye Rumî (Selçuk işi), bitkilerin stilize edilmesiyle oluşan türe Hatayî (Hatay işi) denilir. Stilize çiçek figürü olarak en çok gül ve lâle kullanılmıştır. Karanfil, sümbül, kadifeçiçeği, düğünçiçeği, nar çiçeği, hanımeli, armut çiçeği, kiraz çiçeği figürleri de sıkça kullanılmıştır. Çiçekler bazen vazo içinde bazan da buket şeklinde ifade edilmiştir. Cennet meyvesi olarak nar, ağaç olarak ise selvi ve hurma kullanılmıştır. 18. yüzyıldan sonra sanat alanında Batılı uygulama ve anlayışlara karşı oluşan ilgi ve öğrenme sonucu Avrupa ve özellikle Fransız sanatının etkisi görülmeye başlamıştır. Avrupa barok, rokoko ve ampir üsluplarının etkisi altında, kökeni Avrupa olan bazı süsleme formları Osmanlı süslemelerinde görülmeye başlanmıştır. Akant yaprağı frizi, deniz kabuğu motifleri, "S" ve "C" kıvrımları bu etkilenmenin belirtileridir.

Yazı kompozisyonlarından oluşan süsleme (hattî tezyinat), süslemede önemli bir unsur olmuştur. İslam nitelemesi altında, aynı kaynakça belirlendikleri varsayımına karşın, Arap, İran, Hint ve Türk sanatları arasında oldukça önemli görüş farkları vardır. Örneğin üç ayrı 17. yüzyıl camii, İstanbul'da Sultanahmet, Isfahan'da Şah Abbas ve Lahor'da Bad Şahi, farklı mekân ve süsleme anlayışları ile biçimlenmiştir. Türk mimarisi ve süslemelerinde sadelik ve mübalâğadan uzak bir ussallık görülür ●

Türk Süsleme Sanatları

Meral Çizmeci-Hüsnü Züber

İslamiyetin Sünni kolunun egemen olduğu Osmanlılarda tasvir yasağı nedeniyle resim ve heykel yapılamamış, yayılıp gelişememişti. Ama insan duygu ve düşüncelerini aktarmada en yaygın dillerden olan renk ve form kullanımı, tasvir yasağını süsleme sanatları yoluyla aşmayı başardı. Ne var ki, hemen tümüyle *uygulamalı sanatlar* olan bu tür çalışmalar sanattan çok zenaat olarak görüldü. Bu yüzden, çok farklı üslupları olmasına karşın, sanatçılar yapıtlarında imza kullanmaktan kaçındılar. Süsleme sanatlarımız da ilginç bir anonim nitelik kazandı.

Çinicilik

Türk çiniciliği İslamın ilk yıllarında Türkistan'da başladı. Arap çiniciliğinden esinlenmişse de Türkler buna kendi beğenilerini de katmış ve geliştirmişlerdi. 13. yüzyılda Selçuklular ile Anadolu'ya giren en eski Türk çinisi Konya Alâettin Camii (1221) mihrabındaki geometrik desenli çinilerdi. Konya'daki Sırçalı (1243) ve Karatay (1252) Medreselerinin duvar ve kubbelerindeki kıvrık dal gibi girift motifler ise çiniciliğin ilerlediğini gösterir. Daha sonra çeşitli cami ve türbelerde; Konya'daki Sahip Atâ veya Lârende (1283) külliyesiyle Beyşehir'deki Eşrefoğlu Camii'nin (1297) kapı ve mihrabını süsleyen Selçuk çini örneklerini gösterebiliriz. 14. yüzyılda nedense çinicilik durakladı. Karaman'da Gaferyet Ulu Cami mihrabıyla Hatuniye (1382) Medresesi'ndeki kubbe eyyanı çinileri kullanıldı. Osmanlılar 15. yüzyılda çinicilik dalında ilerledi. Bursa Yeşil Cami (1419) ve Türbesi (1421) ile Muradiye (1451) Türbesi'ndeki mavi-beyaz çiniler İran'da Timur devri çinilerine çok benzemektedir. Edirne'de Muradiye Camii (1436) mihrabındaki çinilerde ise sarı renk denendi. Aynı çiniler İstanbul'da Fatih Camii (1471), Çinili Köşk (1472), Sultan Selim (1522) ve Şehzade Mehmet (1543) Türbeleri'nde de görülmektedir. Osmanlı çiniciliği genellikle pano şeklindedir.

16. yüzyıl sonlarında geometrik desenin yerini çiçek ve yaprak (şakayık, nar, gül, lâle, sümbül, karanfil) motifleri aldı. Bunun yanı sıra mercan kırmızısı, tatlı yeşil, firuze gibi renk artışı da başladı. Adana Ulu Cami (1541) ve İstanbul Süleymaniye Camii (1557) mihrabı çinileri bunlara en güzel örnektir. Sadece Rüstem Paşa Camii (1560) çinilerinde 41 çeşit lâle motifi bulunur. Sokullu Mehmet Paşa Camii (1572), Piyale Paşa Camii (1574) çinileri ile Topkapı Sarayı harem dairesinin Altın yoldaki üç büyük pano kabarık ve parlak mercan kırmızısının en güzel kullanıldığı örneklerdir.

Şehzade Camii bahçesindeki Bosnalı Gazi İbrahim Paşa Türbesi (1601) çinilerinde bitkisel desenlerin yerini geometrik yıldız şekilleri, mercan kırmızısının yerini soluk bir kırmızı aldı.

Ayasofya'da Mehmet III (1604) Türbesi'yle Topkapı Sarayı'nda Ahmet III Kütüphanesi çinilerinde mercan kırmızısı yerini tatlı yeşile bıraktı. Topkapı Sarayı'ndan sonra Sultan Ahmet Camii

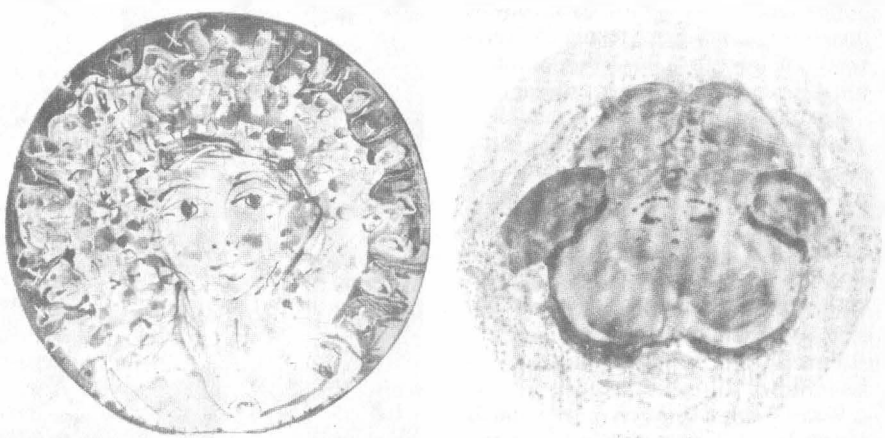

MODERN SERAMİKÇİLİK: Seramik, geçmişte olduğu gibi günümüzde de süsleme sanatları içinde önemli bir yer tutar. Bir yandan mutfak araç gereçleri ve banyo elemanları gibi konularda uygulamalı sanat niteliğini sürdürürken, bir yandan da güzel sanatların bağımsız bir kolu olarak belirmiştir. Mustafa Pilevneli ve Berna Türemen'in dekoratif tabakları bu türe birer örnektir.

(1616) en güzel çini örneklerini toplar. 17. yüzyıldaki mimari durgunluk çiniciliğin gerilemesine yol açtı. 18. yüzyılda Sultan Ahmet Çeşmesi (1728) ile Hekimoğlu Ali Paşa (1734) camilerindeki solgun renk ve bozuk sırlar görülmeye başladı.

15. yüzyılda Bursa, İznik ve Kütahya' da kurulmuş bulunan çini atölyeleri zayıfladı. 19. yüzyıl sonlarına doğru Haliç' te çini ve porselen fabrikaları kuruldu. Eyüp ve Mürefte'de, Çanakkale'de sır ve cilalı çanak çömlek yapılırdı. Mimariye bağlı olarak sönen çinicilik eskisi gibi parlak özgün renkler veremiyordu. Günümüzde eski renk ve desenleri tekrar ele alan çini sanatı bugün tek merkez olarak Kütahya'da görülmektedir. Cumhuriyet devrinde çini ustası olarak yetişen Nezihe Bilgütay, Cahide Keskiner, Talat Çini önemli eserler vermişlerdir.

Keramikçiler

Selçuklularda seramik sanatında kazıma (sgrafitto) tekniğinin kullanıldığı sanılmaktadır. Beyşehir Gölü batısındaki Kubâd Âbad kazılarında çıkan kırık fincan, bardak, kâse, kandil gibi eşyalardan, Anadolu Selçuklularında firuze ve siyahın çokça kullanıldığı anlaşılmaktadır. Osmanlı devrinin ilk keramikleri 16. yüzyılda İznik'te yapılmıştı. "Milet işi" denilen kırmızı hamurdan beyaz astar üzerine renkli dekor ve saydam kurşun sırla kaplanmışlardı. Sonraları mavi-beyaz dekorlu ikinci devir Osmanlı İznik keramikleri başladı. Bunlarda desenler genellikle açık-koyu kobalt mavisiydi.

Desenleri kalın konturlu çizilip boyanmış, kazıma (sgrafitto) tekniği ile içerisi boyanmış veya fırça ile serbest çalışılmış örnekler de bulunmaktadır. Spiral tarzda sarılmış "Haliç işi" keramiklerle "Şam işi" denilen keramiklerden 16-17. yüzyılda renk ve şekil bakımından en güzel örnekler verildi.

Tabak, şamdan, kâse, sürahi, kandil ve kupa gibi Osmanlı keramik örnekleri Topkapı Müzesi'nde bulunmaktadır. Fakat en güzel parçalar yurt dışına çıkarılmıştır.

Halıcılık

Geçmişi çok eski olan halı sanatının ilk örneği MÖ 5-4. yüzyıllara ait İskit mezarlarından çıkan Pazarik halısıdır. Sir Aurel Stein ve Le Coq'un Turfan kazılarında buldukları halı parçaları da düğümlü halı tekniğinin belgeleridir.

11. yüzyıldan bu yana Büyük Selçuklular zamanında İran'da halı sanatı çok gelişmiş ise de bugün bunlardan elde bir örnek bulunmamaktadır. İslam uygarlığının başlangıcından beri süregelen halıcılık bize Orta Asya Türkleriyle girmiş bir sanattır. Türk, Abbasi, Selçuklu ve İlhanlı çadırları tüm halı ile döşenirdi. 13. yüzyıl Anadolu Selçukluları devrinde Konya'da çok güzel halılar dokunurdu. Özellikle sekiz köşeli yıldız ve çengelli kartuşlar gibi geometrik motiflerle süslenirdi. Bu geometrik şeklin içine yerleştirilmiş bitkisel motifler olduğu gibi kûfi yazı bordürler de yapılırdı. Zemin koyu mavi veya kırmızı olduğunda desenler açık kırmızı veya mavi dokunurdu. Aynı rengin nüanslarının kullanılışı halılara daha ciddi, ağır bir hava vermektedir. Konya Alâeddin Camii ve Beyşehir Eşrefoğlu Camii'nde çok güzel örnekler bulunmaktadır. Ejder ve Zümrüt-ü Anka (Cennet'te var olduğu sanılan bir kuş) gibi hayvan desenleri 14. yüzyılda Anadolu halılarında görülmeye başladı. Önceleri cami ve saraylarda kullanılan halı sonraları konutlara girdi.

Türk halılarında çoğunlukla Türk beğenisini yansıtan bezemelerle Anadolu motifleri görülür. Kullanıldığı yer ve büyüklüğüne göre adlandırılan halılar yün cinsi, dokunuştaki incelik, desen ve boyalara göre de değerlenir. Türk, Afgan, Pakistan ve İran halıları ünlüdür. 16. yüzyılda Uşak ve yöresinde dokunan madalyonlu, kuşlu halılar ve daha sonra Osmanlı Saray halısı denilen genellikle yaprak motifli halılar gelir. 1891'de kurulan Hereke halı atölyeleri bugün de saray halı geleneğini sürdürmektedir. Anadolu'da Gördes, Milas, Ladik, Kırşehir, Burdur, Bergama halıları ün yapmıştır. 19. yüzyıl sonunda halıcılık Batı etkisiyle bozulmaya başladı. Bugün Türkiye'de halıcılık halk sanatlarının başında gelmekteyse

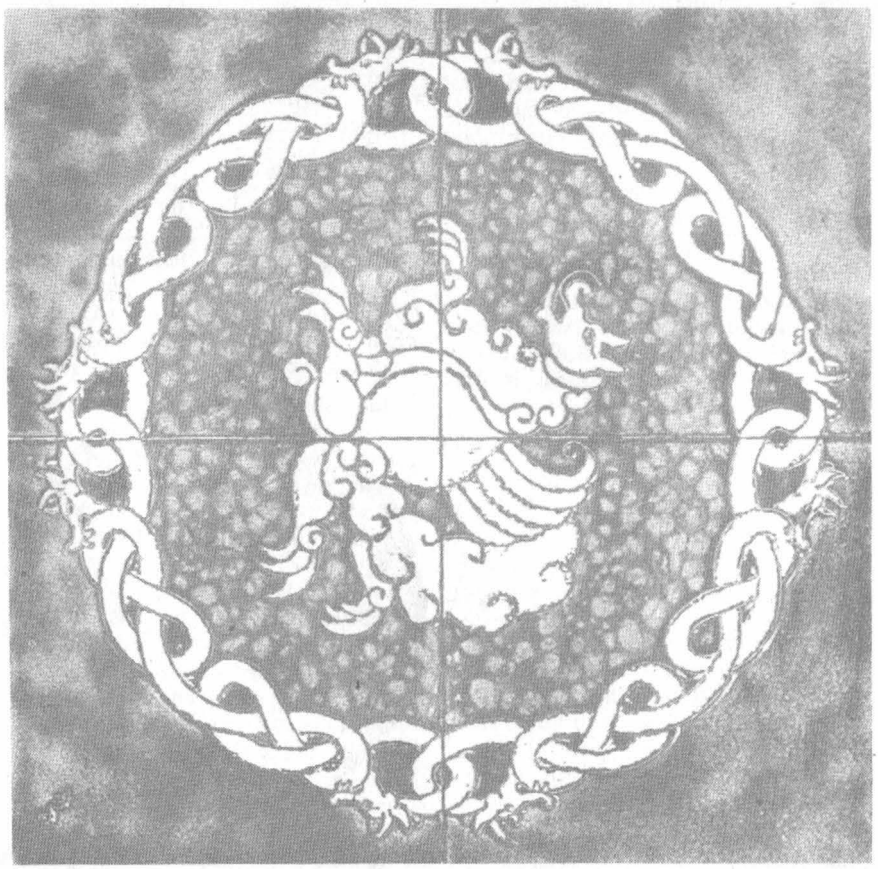

EMAYEDE GELENEKSEL MOTİFLER: Geleneksel motiflerimiz, yeni çalışmalarda temel alınarak varlıklarını sürdürmektedir. Dr. Daniel Yahya'nın Anadolu Selçuklu çift başlı ejderinden esinlenerek yaptığı duvar panosu gibi.

de eski Türk beğenisine erişilememektedir.

Yurt dışı ve yurt içi talebin fazlalığı bu sanatın da boyutlarını ve niteliğini değiştirmiş, atölyelerde ve fabrikalarda üretilir hale getirmiştir. Günümüzde üretime yönelik olarak açılan çeşitli kursların yanı sıra Mimar Sinan Üniversitesi'nde halıcılık akademik bir çalışma konusu olarak da ele alınmaktadır.

Kilimcilik

Anadolu halk sanatlarının en eski çeşitlerinden biri kilim dokumadır. Kadınlar tarafından ev uğraşılarından biri olarak üretilmiş ve gelenekleşmiştir. Günlük yaşamın birçok alanında örtü, yaygı, taşıma aracı vb. şekillerde kullanılır.

Dokunduğu bölgeye, köye, aşirete veya motiflerine göre isimler alır. Anadolu kilimleri, Yörük, Kürt, Türk, Türkmen, Avşar, Yağcı, Bedir kilimleri olarak yediye ayrılırlar. Ayrıca kullanılan bölgelerin rengine göre de sınıflandırılırlar.

Halıda, çinide, mermer ve tahta oymacılığında, tezhipte kullanılan motiflerin çoğu kilimde de kullanılmıştır. Süslemeler, dokuma tekniğinin bir gereği olarak köşeli, geometrik biçimlerden oluşturulur. Çiçek, yaprak vb. bitki motifleri ve stilize hayvan figürleri, bazen göbekte, bazen kenarda, bazen çizgiler halinde tekrarlanarak kompozisyonlar yapılır. Figürler arasında çember ortasındaki nokta, güneş tanrısını; ejder, fırtına tanrısını sembolize eder. Bunlar ve türevleri en çok kullanılan figürler olmuşlardır. Kökü Hititlere kadar giden Gamalı Haç figürü de çok kullanılmıştır. İki dikdörtgenden oluşan ev figürü, sesi sembolize eden S kıvrımı, hayat ağacı motifi, testi, ibrik, kürek vb. diğer ev eşyalarının stilize edilmeleriyle sağlanan figürler süsleme ögeleri olarak Anadolu kilimlerinde yer almışlardır. Kilimlerdeki desen ve renk modern sanatın amacına çoktan erişmiştir. Deseni yaratan iplikler kilimle birlikte dokunur, oysa "Zili veya Cicim" denilen tiplerde desen iplikleri sonradan işlenir.

Kilim ipliğini boyamada kullanılan kök boyalar çok canlı ve parlak renklere sahiptir ve uzun yıllar solmadan parlaklıklarını yitirmeden kalabilirler.

Türkiye'de 1940'lardan itibaren halk sanatlarına karşı bir ilgi artışı olmuştur. Bunun sonucunda halk oyunları gibi bazı halk sanatları da köy sınırlarını aşarak kente gelebilmişler, dekoratif ögeler olarak kent yaşamına girmişlerdir. Kilim de bunlar arasındadır. Turistik bir mal olarak ülke dışına da satışı yapılabilen kilim, artan bu talep karşısında 'geleneksel' tanımı ve sınırları dışında, tekrar ele alınmış, ev meşgalesi olmanın ötesinde, üretilmeye başlanmıştır. Dokumacılığı ile ilgili yerel kursların yanı sıra Mimar Sinan Üniversitesi'nde kilim konusunda akademik bir eğitim de verilmektedir.

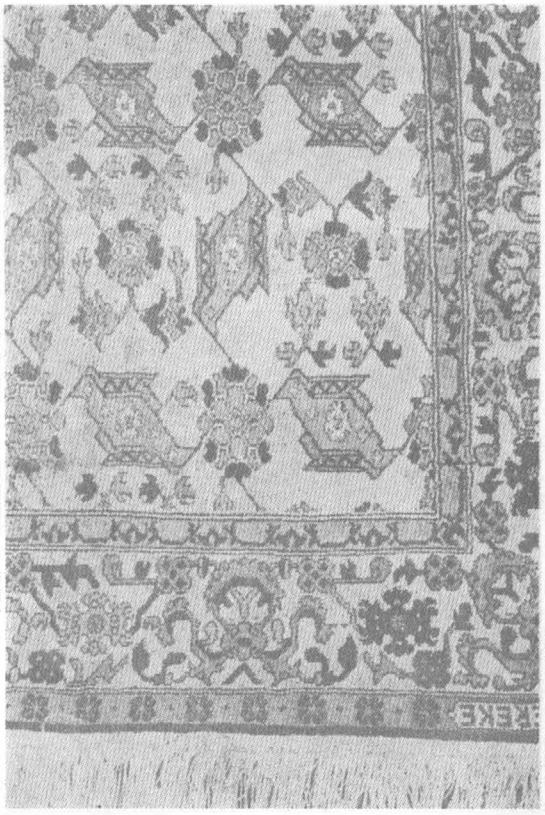

MAKİNELEŞEN BİR SANAT: Halıcılık, çoğunluğu kadın olan isimsiz halk sanatçılarımızın üretim alanı olagelmiştir. İmza kullanmayan bu sanatçılarımızın ürünleri ancak bölgelere göre ayırdedilmektedir. Günümüzde makineleşen halıcılık, geleneksel motifleri kullanmayı sürdürüyor. Örneğin, 18. yüzyılda Uşaklı bir isimsiz sanatçının "kuşlu" halısındaki renk ve motifler, 1960'larda Hereke'de dokunan bu halıda aynen kullanılmıştır.

Kumaş

Çok eski olan kumaş dokumacılığı Halifelikle başlar denilebilir. Sikke (para) bastırmak gibi, kumaş dokutmak da hükümdarların tekelindeydi. Kendilerine veya diğer hükümdarlara armağan olarak dokuturlardı. Bir giysilik olan bu dokumalara "Tiraz" denirdi. Özellikle Mısır'da İskenderiye, Tinniz, Dimyat illeri kumaşları ile ün yapmıştı.

Selçuklular zamanında İran'da çok ilerlemiş olan kumaş sanatı sonraları Bağdat'tan Kuzey Afrika, Sicilya ve İspanya yolu ile Batı'ya geçmiştir. Kumaş dokunuşu Anadolu Selçukluları'nda da sürdürüldü. Anadolu Selçuklu kumaşlarının en güzel örnekleri Lyon Müzesi'nde ve Almanya'da Siegburg'da bulunmaktadır. 13-14. yüzyılda Musul'da *Muslin* yapıldı. 15. yüzyılda başlayan Osmanlı kumaş dokumacılığının geniş bir koleksiyonu Topkapı Müzesi'ndedir. Bursa'da yedi renk motifli kumaş dokunmuştur. Bu dal en parlak devrini dokunuş, renk ve desen bakımından 16. yüzyıl Osmanlı kumaşlarında bulmuştur. Örneğin; II. Beyazıt'ın "Kemha" kaftanı fındıkî zemindedir. Türk kumaşlarında kırmızı çok kullanılmıştır. İstanbul, Bursa, Amasya, Şam, Halep, Sakız kumaşları ünlü olup; Diba, serâser, zerbaft, kempa, serenk, atlas gibi türleri vardır.

Diba gümüş veya altın sırma tellerle ipek karıştırılarak dokunurdu. Desenleri çoğunlukla iri dallıydı. İpeği daha az olan pamukla karışık türüne *yarım diba* denirdi. *Serâser*, som sırma ve ipekle dokunur; genellikle kürk kabı olarak kullanılırdı. *Zerbaft*, altın dokumalara denirdi. İpekten, sade veya çizgili olan kalınca giysilik kumaşlara ise *kemha* adı verilirdi. Döşemelik veya şalvarlık olarak kullanılan ağır, ipek kumaşlara da *atlas* denirdi.

Türk kumaşlarında genellikle lâle, karanfil, gül, sümbül, papatya gibi çiçeklerle, ay, çintamani, rûmi, rokoko, fırıldak, çam kozalağı, nar, yaprak ve geometrik desenler kullanılmıştır.

19. yüzyılda diğer sanat kolları gibi kumaşcılık da geriledi ve bozuldu. Bunun en önemli nedeni, çok daha ucuz olan Avrupa yapısı tekstil endüstrisi ürünlerinin ithalatıydı.

Çorap

Anadolu çorapları renk, motif ve gereç bakımından her bölgede kendine göre adlandırılır. Kuzey ve Batı Anadolu'da pamuk, Orta Anadolu'da tiftik, Güney Anadolu'da ise yün kullanılır. Tiftik örgü inceliği sağlar. En güzel desenler yün çoraplardadır. Ankara, Konya, Bursa, Malatya, Gaziantep, Isparta, Erzurum ve Sivas çorapları ünlüdür. "Karakazan, Börekli, Kuşlu, Gülbahçe, Gelin yanağı, Sıçan yolu, Kadın sırrı, Pıtrak, Dörtgöz" adlı desenler vardır. En güzel çoraplar Sivas ve Erzurum çoraplarıdır. Sivaş çorabı motif ve renkleri ile giyenin köy ve ailesini tanıtabilecek niteliktedir. Sivas çorabındaki desenler ise "Yandım alamadım, Yarimi eller aldı, Kâkül, Ergen bıyığı, Eli mektuplu, Elifbe, Aşık kirpiği, Gönül kilidi, Kâtip cimciği, Civan kaşı" gibi anlamlı isimler alır. Bitki, hayvan, insan, diğer eşya ve arkeolojik cisimlerden alınan şekiller ile yazı ve simgeler Türk çoraplarına motif olmuştur. Evvelce kullanılan kök boyalarının ağırbaşlı, kirli ve durağan renkleri vardı. Şimdi ise madeni boyalar kullanılmaktadır.

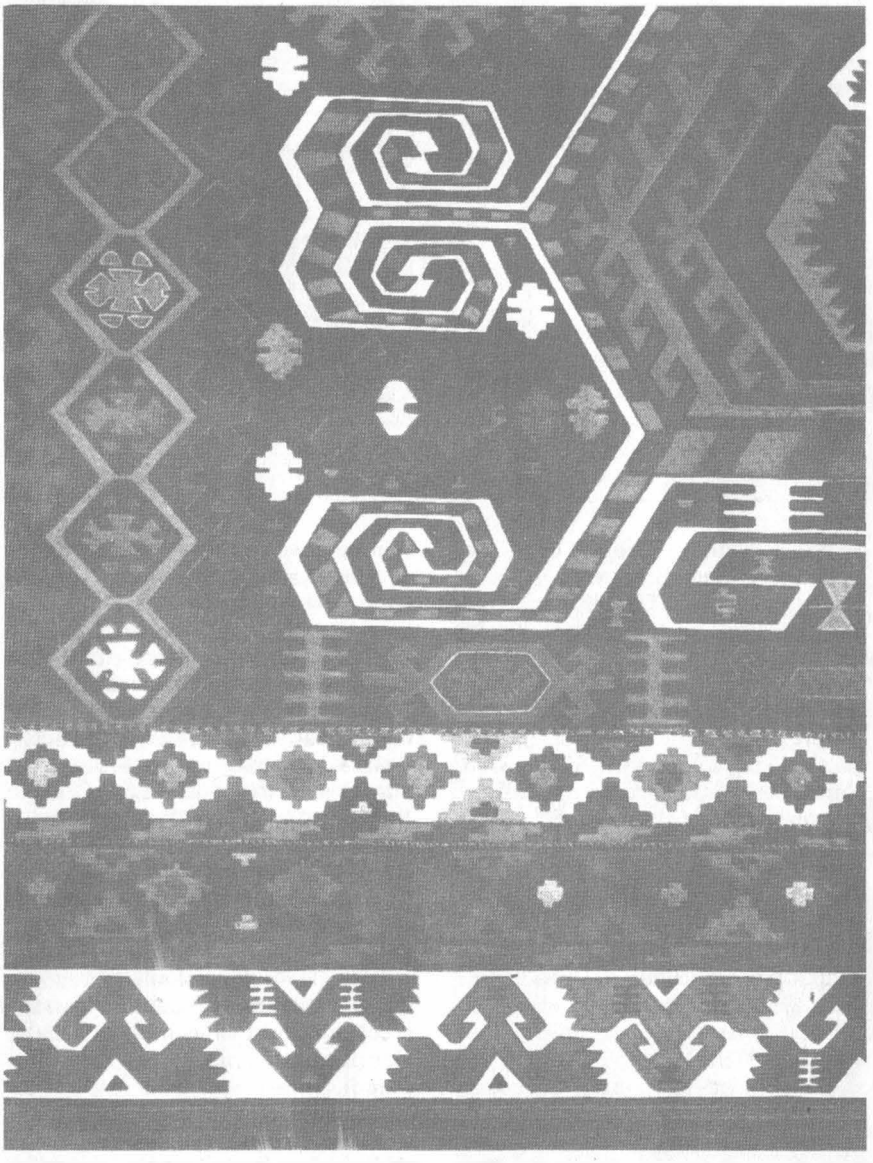

ANONİM BİR BAŞKA SANAT: El tezgâhlarında dokunan ama halı gibi düğümlü olmayan kilim de yapımcılarının imzasını taşımayan geleneksel kadın sanatlarımızdandır. Halı gibi, kilimler de bölgelere ve motiflere göre ayırdedilir. Emirdağı, Musluca Türkmen Aşiretinin "koçboynuzlu" kilimi gibi.

Eldiven

Yine aynı teknik ile tek veya beş parmaklı olmak üzere her bölgede kendine özgü motiflerle pamuk, tiftik veya yünden eldiven örülmektedir. Çoraplarda olduğu gibi üzerindeki desenden başka parmak uçlarına ve ağız kısmına konulan püsküllerle de süslenir.

Kese

Genç kız çeyizlerinde kendi işlediği, birbirinden güzel el işleri (sırmalı yağlık, çevre, mendil, peşkir, bohça gibi) içinde gelecekteki damat ve onun yakınlarına armağan olmak üzere hazırlanmış takım halinde keseler de önemli yer tutardı. Damat için (tığ, şiş, iğne ile) örme, dokuma ve kumaş parçalarıyla yapılıp sırma ile süslenen yüzlerce kese, içine konulacak cisme göre "para, mühür, saat ve tütün" kesesi olarak adlandırılırdı. Bu dört keseye "bir takım" denirdi. Bazen gelinlik kumaşından da kese yapılır, renk ve süslenişinde ulusal giyim ile uygunluğu sağlanırdı. Ev ve mutfak eşyalarının korunmasında kullanılan keseler ise çoğunlukla çarşıdan alınırdı.

Çarşı keseleri dival ve fermene işlemeleriyle süslenirdi. Sırma, tırtıl pul, inci ve değerli taşlarla üzeri işlenen, çuha, kadife, atlas gibi kalın kumaşlardan yapılan dival işlemeli keselerde motifler kartondan kesilip üzeri sırma ile sarılırdı.

Keseler üzerindeki çeşitli sırma ve kondonla yapılan işlemeye "fermene", sanatçısına da "fermeneci" denirdi.

Çarık ve terlik yapan sanatçıların, artan ince derilerden yaptıkları keselerin de üzeri yine dival ve fermene işlenirdi. Boncuk keseler ise bugün de cezaevlerinde yapılmaktadır.

Keseler içine konacak eşyaya (para, saat, mühür; tütün, ağızlık, çakmak, tarak, kaşık, cüz ve Kur'an, divit, hamam ve yüz, sabun, tuz, oklava kesesi) göre adlandırıldığı gibi o eşyanın şekline uygun yapılır ve genellikle bir yandan açılıp kapanmak için kordon geçirilirdi.

Çarşı keselerinden çok evde işlenenlerde motif inceliği görülür. Türk süslemesinde kullanılmış bütün motifler işlenebildiği kadar keselere aktarılmıştır. Kirlenmemesi için beyaz renkten kaçınılmış olup çoğunlukla kırmızı, pembe, yeşil, siyah seçilmiştir.

Keselerde dibe raslayan motife "badem", ağız kısmındakine "kuşak", ikisi arasındakine ise "göbek" denilir.

Bir kese üzerine işlenmiş "Kesem şakayık-Efendime layık-İşleyen arif-Kullanan zarif" dörtlüğü olduğu gibi "Anam, babam kesem; elimi uzatsam yesem" gibi atasözleri de vardır.

EL EMEĞİ, GÖZ NURU: Geleneksel süsleme sanatlarımızda kadınlarımızın çok önemli yerleri vardır. Halı ve kilimin yanı sıra örgü, nakış, oya ve benzeri şiş ve iğne işleri kadınlarımızın bugün bile günlük yaşamda kullandıkları eşyayı süslemede sıkça uyguladıkları sanatlardır.

İşlemecilik

Dikiş dikmek kadar eski bir iş olan işlemeciliğin ilk örneklerine Orta Asya Türklerinde raslanır. Renkli iplik ve ipek çok eski çağlarda Doğu'da bulunduğundan işlemecilik de Doğu'da başlamış, gelişmiş ve Batı'ya yayılmıştır. Ortaçağdan bu yana işlemelerde bitki ve hayvan resimleri kullanılırdı. Orta Asya'dan Türkler aracılığı ile işlemecilik günümüze kadar gelmiş ve "gergef" denilen, işlemecilikte kullanılan gereç bugün de bazı doğu bölgelerimizde bulunmaktadır. Mendil, peşkir, yağlık, bohça, yorgan ve yastık yüzleri yüzyıllarca Türk işlemeciliğine güzel örnekler vermiştir. Türkler işlemecilikte boncuk ve sırmayı çok iyi kullanmışlardır. Gümüş telleri kumaş üzerine tırnakla işlemek çok emek ve zaman isteyen güç bir işti. İstanbul'da bu iş için Beyazıt'ta "Simkeşhane" vardı. Sonraları Türk işlemeciliği dünyaya yayılmış ve etkilemiştir. Elbise, çevre, hotoz ve yazmaların kenarlarına dikilen oyalar da türlü anlam taşır ve "mektepli kız, hanım beye kolatı, ben gidiyorum arkamdan gel, iki el bir baş için, yar yare küstü, mecnun yuvası" gibi çeşitli adlar alırlar. Çiçek, meyve, hayvan, eşya ve insan oyadan motifleşmiştir. "Ulama" denilen düz renkli geometrik oyalar genellikle iç giyim eşyalarında kullanılmıştır.

Hat

Dinsel geleneklerden ötürü resim kullanımının sınırlı oluşundan süslemelerde uzun süre ve ağırlıklı olarak yazı kompozisyonları kullanıldı. Köşeli harflerle çivi yazısını hatırlatan *kûfi* yazı türü geometrik süslemeye çok uygun olduğundan çok sık kullanılmıştır. Ahşap oymalarda, binaların cephelerinde ve kapılarında, camilerde Kur'an'dan alınmış hadis ve ayetler ana süsleme ögesi olarak kullanılmışlardır. Kûfi, özellikle mimari eserlerde yüzyıllar boyu süsleme de önemli bir unsur olmaya devam etti. Kur'an'ın daha seri yazılması gerektiğinde ise daha akıcı bir karakteri olan *nesih* doğdu. Çok uzaktan okunacak büyüklükte yazılan ve genellikle cami kubbeleri, duvarları, mihrap ve kapı üstüne konulan *sülüs* türü yazılara da "sülüs celisi" denilmektedir.

Amasyalı bir Türk olan Hattat Yakut 13. yüzyılda hat sanatının estetik prensiplerinin ortaya çıkmasında önemli bir kişi olmuş ve kendisinden sonra gelenlere de örnek olmuştur. 15. yüzyılda yetişen Şeyh Hamdullah'ın Yakut ekolünü yeni ve daha olgun bir düzeye ulaştırması ile tüm İslam dünyasında kullanılmakta olan altı çeşit yazıda (Aklam-i sitte) önderlik tamamen Türk sanatçılarının eline geçmiş oldu. Türklerin bu alandaki katkıları ve başarıları süreklilik göstermiştir.

Önemli yazı türleri *kûfi, sülüs, muhakkak, reyhanî, nesih, celî, tevkî, rit'a, ta'lik, nestalik, divanî, siyakat*tır.

Divanî yazı karakteri yalnızca Türklerde kullanıldı. Diğer yazı çeşitlerine göre çok hareketli ve sola yukarı doğru yatıktır. Düz satırlarla yazılana divanî istifli

ve süslü yazılarına celî divanî denilmektedir. Çok kıvrak ve dekoratif olan bu yazı türünün okunması ise güçtür.

Yazı sanatı içinde tuğralar da önemli bir yer tutarlar. Hükümdarlık anlamına gelen tuğra Osmanlı padişahlarınca kullanılırdı.

Aynı harf ve aynı kelimenin karşı karşıya getirilmesiyle oluşan simetri esasına bağlı yazı türleri de vardır. Bunlar çifte arslan, çifte kartal vb. motifleri işlemişler ve abide, çeşme cephelerini süslemişlerdir.

Osmanlı çağında Şeyh Hamdullah, Ahmet Karahisari, Hafız Osman, Mustafa Rakım, Derviş Ali, Mustafa İzzet, Hattat Sami, Şevki ve Niyazi Beyler gibi hat sanatçılarının elinde güzel yazı sanatı doruğuna ulaşmıştır.

Hat sanatı Osmanlı döneminde saray çevresinin büyük ilgi ve desteğini görmüştür. Hatta hat sanatıyla bizzat ilgilenen padişah ve devlet adamları dahi olmuştur (Ahmet III, Mahmut II gibi).

Hat sanatını 18. yüzyılda sülüs ve nesih yazı ustası Ağakapılı İsmail Efendi, Yedikuleli Seyyid Abdullah, Eğrikapılı Rasim Mehmed Efendi, *Devhatülküttab* isimli bir hattatlar tezkeresi de yazmış olan Suyolcuzade Mehmed Necib Efendi gibi hattatlar doruğa çıkarmıştır. Rasim Mehmed Efendi, *Ses kalem* ve *Eklam-ı sitte* denen (sülüs, nesih, muhakkak, rik'a, tevkî ve reyhanî) altı yazı türünde de, ta'lik yazıda da üstaddı. 17. yüzyılda Buharalı Derviş Abdi'nin başlattığı talik yazı 18. yüzyılda, Rasim Mehmed Efendi'nin yanı sıra Eğrikapılı Hoca Rasim Efendi, kazasker hekimbaşı Kâtibzade Mehmed Refi Efendi, Şeyhülislam Veliyyüddin Efendi tarafından yetkinleştirilmiştir.

Cumhuriyet döneminde ise hat sanatına verilen önemin giderek azaldığını görmekteyiz. Fakat yine de bu sanat diğer bazı sanatlara oranla en azından varlığını sürdürebilmiştir. Bu sanata olan ilginin azalması yukarıda açıkladığımız nedenlerle olabileceği gibi, Cumhuriyet döneminde Latin harflerinin kullanılmaya başlanması da önemli bir etken olmuştur. Sanatın tamamen ortadan kalkmamasını sağlayan en önemli etken ise sahip olduğu dinî karakteridir denilebilir.

Cumhuriyet döneminde eserler vererek bu sanatın başarıyla sürmesini sağlayan en önemli sanatçılar ise şunlardır: Hacı Kamil Akdik (1861-1941), İsmail Hakkı Altunbezer (1873-1946), Mustafa Halim

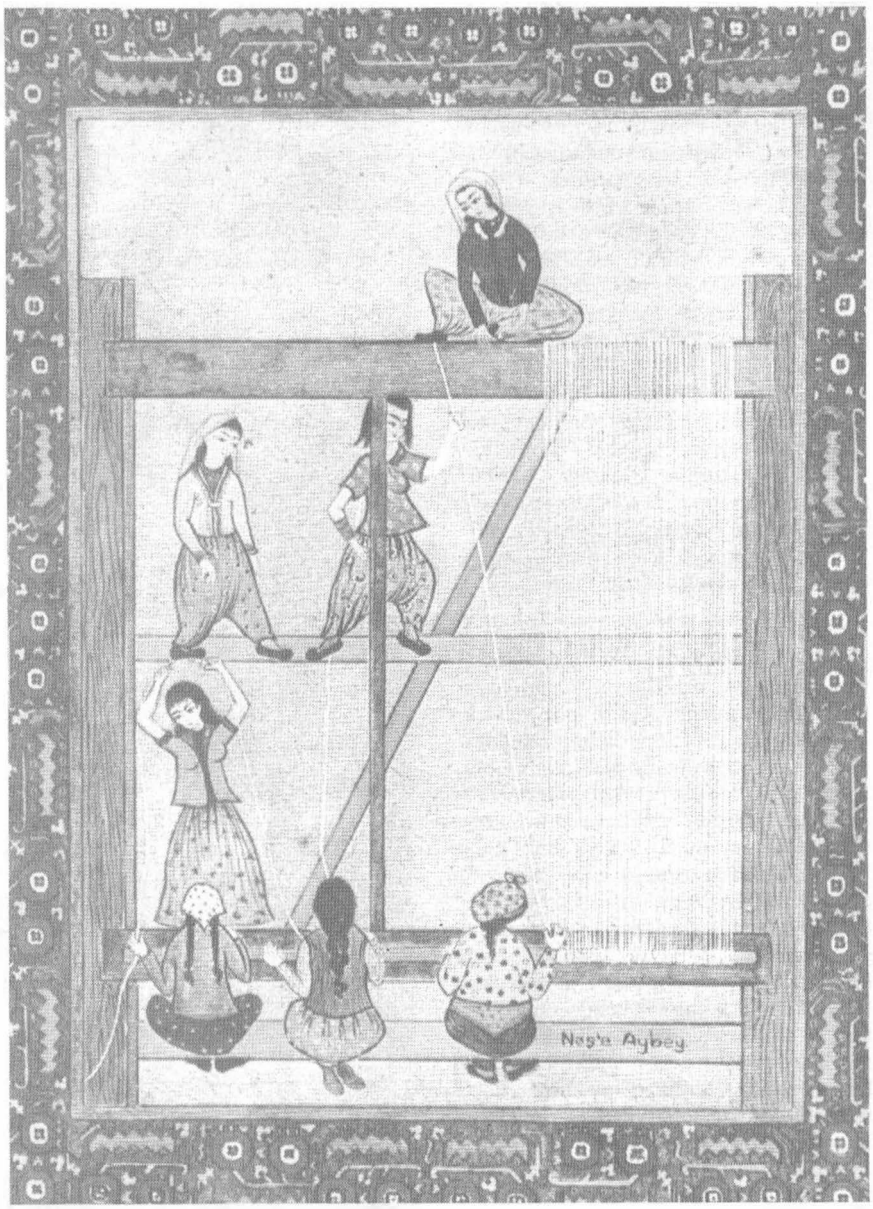

Özyazıcı (1898-1964), Nuri Korman, Kâmil Akdik, Necmettin Okyay (1883-1976), Hüseyin Macit Ayral (1891-1961), Hulusi Yazgan (1869-1940), Hasan Perman, Hasan Çelebi, Hamit Aytaç (1891-), Emin Barın, Yılmaz Özbek. Emin Barın, eski yazı esprisini Latin harflerine uygulayarak hat sanatına yeni bir boyut katmış, onu izleyen öğrencisi Yılmaz Özbek de bu doğrultuda başarılı ürünler vermiştir.

Hattat mesleğini ustasından öğrenir. Bunun için ise uzunca bir dönem ustasının evinde ders alırdı. Ustasından aldığı icazetname ile de mesleğini uygulamaya başlardı. Osmanlılar devrinde saraydaki Enderun mektebinde de hat dersleri verilmiş, son olarak da 1914'te Medresetül-Hattatin adlı bir hat okulu kurulmuştu. Yazı eğitimi daha sonra akademikleşerek, Güzel Sanatlar Akademisi'nde verilmeye başlandı. Uzun süre Halim Özyazıcı'nın yürüttüğü bu eğitim, daha sonra Emin Barın tarafından sürdürülmüştür. Bugün akademilerin geleneksel Türk Sanatları Bölümü bünyesinde bu konuda eğitim verilmektedir.

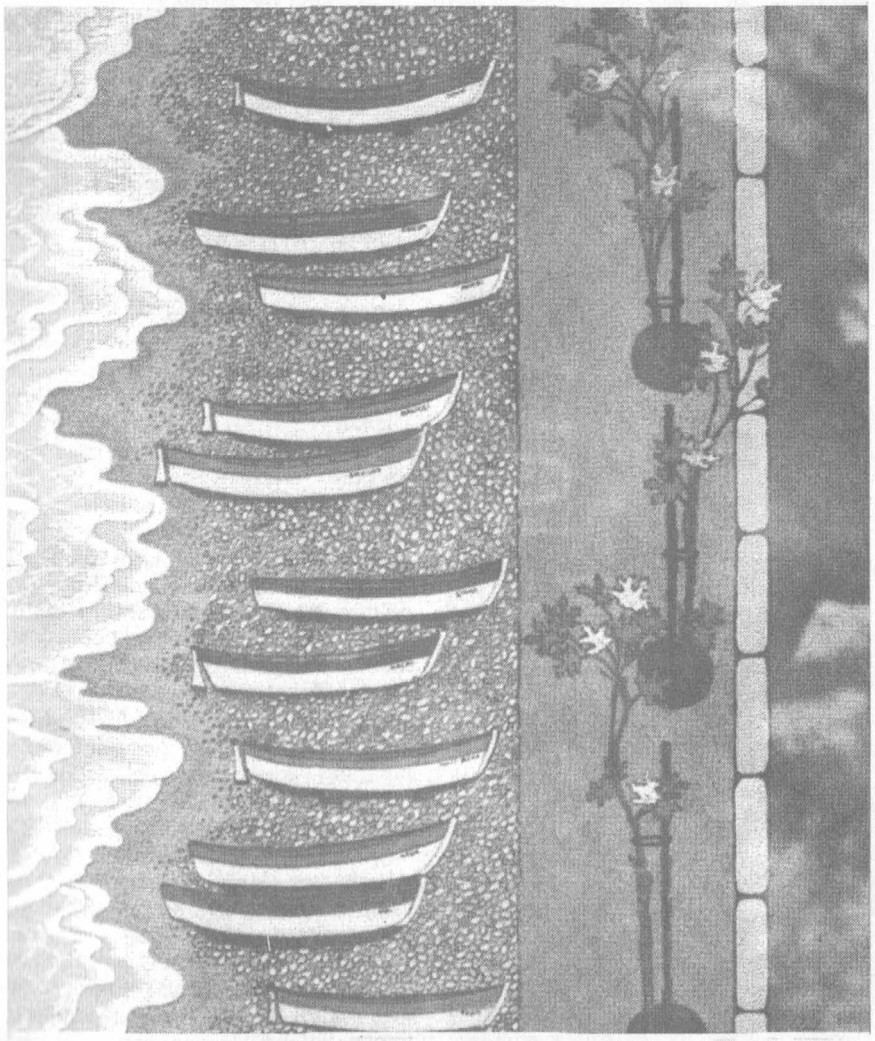

ÇAĞDAŞ MİNYATÜRCÜLER: DGSA (MSÜ) Geleneksel Türk Sanatları Bölümü'nün dersliği sanatlardan biri de minyatürdür. Neş'e Aybey (Halı Tezgâhında Kızlar) ve Güler Hasmoğlu (Çınarcık) gibi sanatçılar çağdaş bir anlayışla bu sanatı sürdürmektedir.

Mühürcülük

Mühür Türklere İslamiyetle birlikte gelmiştir. Hz. Muhammed'in Habeş, Mısır kralları ile İran ve Bizans İmparatorunu Müslümanlığa çağırışı "Muhammed Resulullah" deyimini taşıyan mühürü ile olmuştur.

Osmanlılarda da imza yerine mühür kullanılırdı. Bunlar maden, taş, cinsi ile oyup kazmaları yönünden tam bir sanat yapıtı değerindeydi. Çağın oymacıları (hakkâkları) necef, zümrüt, elmas, akik, gümüş, altın ve pirinç mühürler üzerine çok güzel âyet, mısra, ad kazımış ve yerleştirmişlerdir. Bu yolla bir de mühür edebiyatı doğdu ve mühür üzerine kişilerin adını taşıyan beyitler yazılmaya başlandı. IV. Mehmet zamanında mühürcülük en ileri şeklini bulmuş ve Mehmet Çelebi ile İbadî ünlü mühür yazıcıları (hattatları) olarak gösterilmişlerdir. 18. yüzyılda ise Hakkâk Yümnü, İrfan ve İzzet Efendiler sayılabilir.

Bugün Topkapı Sarayı Müzesi'nde çoğu Osmanlı sultan, hanedan ve vezirlerine ait 336 tarihi mühür bulunmaktadır. Padişah'ın mührü ancak sadrazama verilir ve geri alındığında o kişi Sadrazamlıktan alınmış olurdu. "Mühür kimde ise Sultan Süleyman olur" sözü de buradan gelmiştir. Okuma yazma bilinmediği çağlarda başlayan bu gelenek, devlet büyükleri arasında okuyup yazma yayıldığında bile yine sürdürülmüştür. Kültürlü sadrazamlardan Mithat Paşa bile mühür kullanırdı. Ölümünden sonra mührünün başkasının eline geçmemesi için son sözünde "İzmir'den İstanbul'a gelirken mühürümü denize attım" demiştir.

Minyatürcülük

Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in Bağdat'ı alması ile burada ilk İslam minyatürcülüğü başladı ve sonra Uygur Türkleri bu sanatı daha da geliştirdi. Anadolu Selçuklularında ve Osmanlıların ilk devirlerinde minyatür çalışan sanatçılar yetişmişse de bu konuda geniş bilgimiz yoktur. Resim Sünnilikte yasaklandığı yıllarda Türk ressamları Selçuklulardan aldıkları resim sanatını minyatür ve nakışlara dökmüşlerdi. Bu nedenle ressam deyimi yerine "Nakkaş" kullanılmıştır. Saray ressamlarından Sinan Bey devrin ünlü nakkaşlarındandı. Devlete bağlı nakkaşlar Sultanahmet'te Aslanhane çevresinde çalışırlar ve Padişahtan para (Ulûfe) alırlardı. Bütün bağnazlığa karşın insan da çiçek ve hayvan resimleri gibi motifleşmiş ve Türk süslemesine girmiştir. İnsan figürü genellikle minyatür beğeni ve sınırı içerisinde kalmıştır. İstanbul'un alınışından sonra Fatih Sultan Mehmet'in getirttiği Rönesans ressamlarından Matteo Di Pasti, Constanzio Ferrara ve Gantile Bellini ile saraylarda portreler yapılmaya başladı. 16-17. yüzyıllarda Osmanlı minyatürlerine sultanların yaşam öyküleri, at koşuları ve tarihi görünürler konu oldu.

Kanuni Sultan Süleyman zamanında Nakkaş-ı İran (Türk olmayanlarla İran ustaları), Nakkaş-ı Rum (Türk ressamları) olarak nakkaşlar iki guruba ayrılmıştı. Genellikle portre çalışan Nigâri bu çağın en ünlü nakkaşlarındandı. Nigâri'nin yaptığı Kanuni Sultan Süleyman, Barbaros, II. Selim portreleri Topkapı Sarayı'ndadır.

Tarihi konulu minyatür çalışan Nakkaş Osman'ın (1550-1590) *Hünername* ve Sultan III. Mehmet'in *Sürname*'sindeki minyatürleri ilginçtir.

Bu dönemde yapılan *"Süleymanname"* daha sonra yapılan minyatürlere gerçekçiliği ile örnek oldu. Eser Kanuni'nin tahta geçiş töreninin resmedilmesi ile başlar ve günlük yaşamını ele alan resimlerle devam eder. Yine bu dönemde yapılan *Hünername* adlı büyük boy 300

sayfalık eserde, Sultan Süleyman'ın zaferlerini, av sahnelerini, bayramları, özel hayatını, İstanbul manzaralarını tasvir eden 65 minyatür vardır. Değişik kompozisyon biçimlerinin denenmesi ile 16. yüzyıl minyatür sanatının verimli bir dönemi oldu ve klasik üslubun doğmasına yol açtı. Klasik üslupta verilen en önemli ürünler, III. Mahmud döneminde olmuş ve bu dönemin eserleri de sultanın yaşamını anlatan edebi elyazmalarının süslenmesine, savaşları, seferleri, sultanın hünerlerini vb. resmederek katkıda bulunmuşlardır.

17. yüzyılda yaşamış Kalender Nakşi ile III. Sultan Mehmet'in *Eğri Fetihnamesi*'ni güzel minyatürleriyle süsleyen Nakkaş Hasan Paşa övgüye değer.

18. yüzyılda III. Sultan Ahmet'in Nakkaş başısı Levni, *Rakkase* ve *Çalgıcı Dört Kız* gibi minyatürleriyle ün saldı. Bugün müze ve kütüphanelerimizde 15-17.000 kadar minyatür bulunmaktadır.

Türk minyatürünün, Doğu resmiyle ve özellikle İran minyatürü ile yakın akrabalığı vardır. Fakat edebi eserleri, romantik bir üslup içinde görüntüleyen İran minyatüründen, gerçekçiliği, sadeliği ve günlük yaşamı yalınlığı ile ele alışında ayrıldı ve özgün üslubuna ulaştı. Bu özellikleri Osmanlı minyatürlerinin dönemlerine ilişkin önemli birer belge olmalarını da sağladı.

Minyatürde sanatçı ışık, gölge, perspektif kullanmazdı. Yüzeyci bir anlayışla yapılan desen belirli anlatım kuralları içinde konuyu aktarır, düz çizgiler ve canlı renklerle bir ahenk sağlardı.

18. yüzyıldan başlayarak, sanat zevkinin değişmesi ve sanatta Batı etkisinin artması ile minyatürün geleneksel anlatım biçimleri zorlanmaya başladı ve bu sanat giderek ortadan kalkarak yerini Batılı anlamda resme bıraktı.

Minyatürle birlikte ele alınabilecek tasvir sanatı da ilginç bir gelişme göstermiştir. İnsandan çok çiçek, bahçe, manzara resimleri yapan tasvir sanatçılarından bir bölümü -her sanat dalında olduğu gibi- sarayda çalışırlar ve *hassa musavvirleri* diye anılırlardı. İçlerinden en ünlüleri aynı zamanda hattat ve şair olan Fenni Mehmet Dede'ydi. III. Selim döneminde yaşamış olan musavvirlerden Kapıdağlı Konstantin ise Osman Gazi'den IV. Murad'a dek tüm Osmanlı padişahlarının resimlerini yaparak büyük takdir kazanmıştı. Bugün hâlâ okul kitaplarımızda yer alan padişah resimleri onun yapıtlarıdır. 18. yüzyılda Barok yapıların tavan ve duvarları dolap ve pencere kapakları çiçek ve meyve resimleriyle donatıldı. 18. yüzyıl sonlarına dek Bayezit Camii avlusunda mendil ve havlulara resim yapıp satan kırk kadar musavvir vardı. Daha sonra birinin bir kadının resmini yapıp teşhir etmesi üzerine İstanbul Kadılığınca dükkanları kapatıldı.

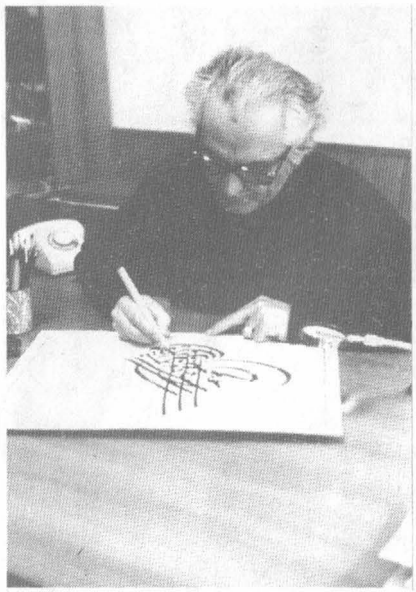

HAT SANATI DA SÜRÜYOR: 18. yüzyılda doruğa ulaşan güzel yazı yazma sanatı, matbaanın kullanıma girmesiyle hemen hemen öldü. DGSA'da (Mimar Sinan Ünivversitesi) açılmış olan Geleneksel Türk Sanatları Bölümü'nde Kâmil Akdik, İsmail Hakkı Altınbezer, Halim Özyazıcı gibi son hattatlardan bu sanatı öğrenen Profesör Emin Barın bir yandan kendi eserler verirken bir yandan da öğrenci yetiştirdi. Profesör Barın, çalışırken.

Cumhuriyet sonrasında minyatürcülük konusunda en önemli çalışmaları Ord. Prof.Dr. Süheyl Ünver gerçekleştirdi; araştırmalarının yanı sıra kendi de minyatürler yaptı. Günümüzde minyatür konusunda bazı tekil çalışmalar dışında üretime yönelik çaba söz konusu değildir. Yalnızca Mimar Sinan Üniversitesi Görüntü Snaatları Fakültesi'nde Türk Süsleme Sanatları Bölümü'nden Mihriban Sözen, Neşe Duyar minyatür çalışmaları yapmışlardır.

Tezhip

Müzehhiplerce, elyazması kitaplar, minyatür ve Kur'an sayfalarının kenarlarına boya ve yaldızla yapılan süslemedir. Bitkisel rumi ve geometrik figürlerden oluşan tezhip kompozisyonları vardır. Bitkilerden nilüfer, ıtır yaprağı, çeşitli goncalar, lâle, karanfil figürleri çok kullanılmıştır. Kullanıldığı yer ve biçimlere göre tezhip türleri 'zerefşan', 'pençberk', 'zencerek', 'ulama', 'kıvrıkdal', 'serenk' gibi isimler alır.

Zerefşan kâğıt üstüne püskürtme yoluyla yapılan bir tezhip türüdür. Pençberk, ortası göbekli beş yapraktan oluşan bir kompozisyondur. Zencerek, sayfa kenarlarına, levha yazılarının çevresine yapılan zincirleme halkalardan oluşur. Ulama, yazı ve sayfa kenarlarına su olarak yapılan birbirine bağlı kancalar şeklindedir.

İsmi bilinen en büyük müzehhip, Ali Üsküdarlı'dır. 18. yüzyılda yaşamış olan bu sanatçı hakkında da, bugün Topkapı Sarayı'nda sergilenen cilt, kubur, yay, çekmecelere yaptığı rugan işleri ve tezhipleri dışında bilgimiz yoktur. Türk süsleme sanatlarına önemli yenilikler getirdiği, bu ürünlerinden anlaşılmaktadır. Bunların başında, *ruganî* adı verilen lake işçiliği gelir. 1739'da padişah I. Mahmud için yaptığı, yine Topkapı Sarayı'nda sergilenen bir kitabın her sayfasında birbirinden ayrı tezhiplerle ünlüdür.

Onun hocası Yusur Mısrî, yine 18. yüzyıl sanatçısı olan Kastamonulu Abdurrahman Efendi, usta bir hattat olduğu kadar nakış, katıcılık (kesmecilik) ve vasılcılık (ulamacılık) ustası bir müzehhip olarak da tanınan Bursalı Hezarfen Mehmed Efendi, hem müzehhip hem mücellit olan Solak Süleyman, onun öğrencisi Mücellitbaşı Kara Mehmet ve ressam-ı sikke Ali bin Murat, tezhip sanatının öbür ünlü isimleriydi.

Usta tezhipçiler her yıl İstanbul Okmeydanı'ndaki Okçular Tekkesi'nde toplanıp başarılı öğrencilerine törenle icazet verirdi. Tuğra işlemek üzere, müzehhipler arasında açılan sınavlarla saraya *hassa müzehhipleri* seçilirdi.

15. yüzyıl tezhip sanatında en başarılı ürünlerin verildiği bir devirdir. Bu gelişme yeni bazı renk ve motiflerin de kullanılması ile 16. yüzyılda da sürmüştür. 17. yüzyıldan başlayarak bu sanatta bir duraklama görmekteyiz. 18. yüzyıl bu sanatta da Batı etkilerinin görüldüğü bir dönemdir. Rokoko üslubu, tezhip kompozisyonlarına bu yüzyılda girmiştir. Bu sanatın önemi ve gelişimi matbaanın da kurulması sonucu giderek azalmıştır.

Tezhip sanatı Cumhuriyet döneminde önemli bir yer tutmamış ve az sayıdaki bazı örnekler de eskinin tekrarı olarak kullanılmıştır. Minyatür, hat gibi diğer sanatlarla birlikte bu sanatın da yok olduğu söylenebilir. Mimar Sinan Üniversitesi Süsleme Bölümü'nde yetişen Muhsin Demironat, Rikkat Kut, Mihriban Sözen, Sıtkı Erçin, Ferhunde Orgun, Dündar Tahsin Aykutalp. Reha Tolun, Kerim Silivrili gibi isimleri son tezhipçiler olarak sayabiliriz.

Ciltçilik

İslamiyet'in kabulünden sonra gelişen bir sanattır. Yazı ve kitap kutsal sayıldığından özellikle dinî kitapların muhafaza ve süslenmesi için cilt yapımı önemli bir sanat haline geldi.

Kitapçılık tarihimizde cilt sanatı en üstün yerini 15-16. yüzyıllarda almıştır. 15. yüzyılda İslam kitap sanatını yine Doğulu ciltciler İtalya'ya götürmüşlerdir. Tarihçiler "Corvin" ciltlerini Doğu ile birleşmenin ürünü ve İtalya Rönesans ciltciliğinin öncülüğü sayarlar.

Cilt süsleme üslupları ise yapılış özelliğinden çok süsleme ve gereçlerine göredir. Örneğin; "Hatayî (Kâşi-Horasan-Buhara-Dihlevî), Herat (Herat-Şiraz-İsfehan), Arap (Elcezîre-Halep-Fas), Rumî (Selçuk), Mağribî (İspanya-Sicilya-Fas), Türk (Diyarbakır-Bursa-Edirne-İstanbul-Şukûfe-Rugan-Barok), Lâke (İran-Hint), Buharayı Cedit" olarak adlandırılmaktadır. 7. ve 12. yüzyıllarda büyük gelişme gösteren Arap, Memlûk, Rûmi ve Mağribî üslupları sonraları gelişemeye başlayınca yerini klasik üslupları dediğimiz "Hatayî ve Herat" üslupları aldı ve 8. yüzyıla kadar gelişimine devam etti. Bu klasik üslubun sonuna "Şukûfe devri" denilmektedir. Daha sonra ciltcilikte Lâke ve Barok devreler görülür. Bugün ise modern sanat akımlarına uygun ciltler yapılmaktadır.

"Cilt-Cild" sözcüğü dilimize Arapça'dan geçmiş olup deri anlamına gelmektedir. Cilt sanatının Doğu'da gelişmesinin bir nedeni de o çağlarda Doğu'da derîcilik sanatının ileri durumda olmasındandır. Ciltcilikte birinci derecede kullanılan sahtiyan (keçi derisi) ile ikinci derecede kullanılan meşin (koyun derisi) çeşitli renk ve güzel örneklerini Osmanlılar devrinde verdiğinden ciltcilik sanatı da bu devirde zirvesine erişmiştir. Önceleri cilt yapımında kullanılan tahtanın yerini mukavva ile değişmesi de bu sanatı hızlandırmıştır.

Bir yazma cildi dört ana bölüme ayırabiliriz;

1. Alt ve üst kapaklar
2. Dip (Sırt)
3. Miklâb (Ön tarafı örten sol kapak üzerindeki parçadır. Genellikle üç köşe olup sayfalar arasına girer.)
4. Sertâb (miklâbı kapağa birleştirir ve hareket sağlar.)

Bu kısımlardan başka kitabın yıpranmaması için "cilbent" adı verilen kap ve bağ (Şiraze) dediğimiz yaprakları bağlayan örgüyü sayabiliriz. Sıçan dişi, Sağ sol yolu, Tek baklava, Çift baklava, Geçmeli, Alafranga gibi bağ çeşitleri vardır.

Kalıpla basılıp yaldız doldurulan cilt süslemesine "Gömme kap", önce fırça ile ezme yaldız sürülüp sonra Yekşah denilen aletle deri çukurlaştırılarak şekil verilenine "Yazma kap" denir. Ciltlerin değerli taşlarla süslenenleri de olmuştur. Örneğin; Topkapı Sarayı Müzesi'ndeki Babür Divanı mine ve mercanla işlenmiştir.

Ciltler kullanılan gereç ve süslemesine göre adlandırılırlar; Kenarları deri ve ortası kâğıt kaplı ise "Çar köşe", orta boşluğu kaplayan maddenin cinsine göre "Ebru, Rugan, Zerduva, Kumaş", kullanılan yıldız biçimine göre de "Yazma, Gömme", Altına geometrik şekil verilmiş ise "Zilbahar", tek yaldız çizgili "Altın cetveli", birkaç çizgili ise "Zencirekli" ve birkaç renk deri kullanılmışsa "Mülevven" denilirdi.

Ayna gibi parlak siyah deriye "Rugan", otobur memelilerden soğuk bölgelerde yaşayan sansarı andırır küçük bir hayvanın derisine de "Zerdeva-Zerduva" denir. "Ebru" ise Farsçada (Ebr) bulut anlamına gelir. Kâğıt üzerine raslantı ile çıkan belirsiz şekiller de buluta benzediğinden bu ad verilmiştir. Mermer üzerinde destezenkle ezilen gerekli boyalara

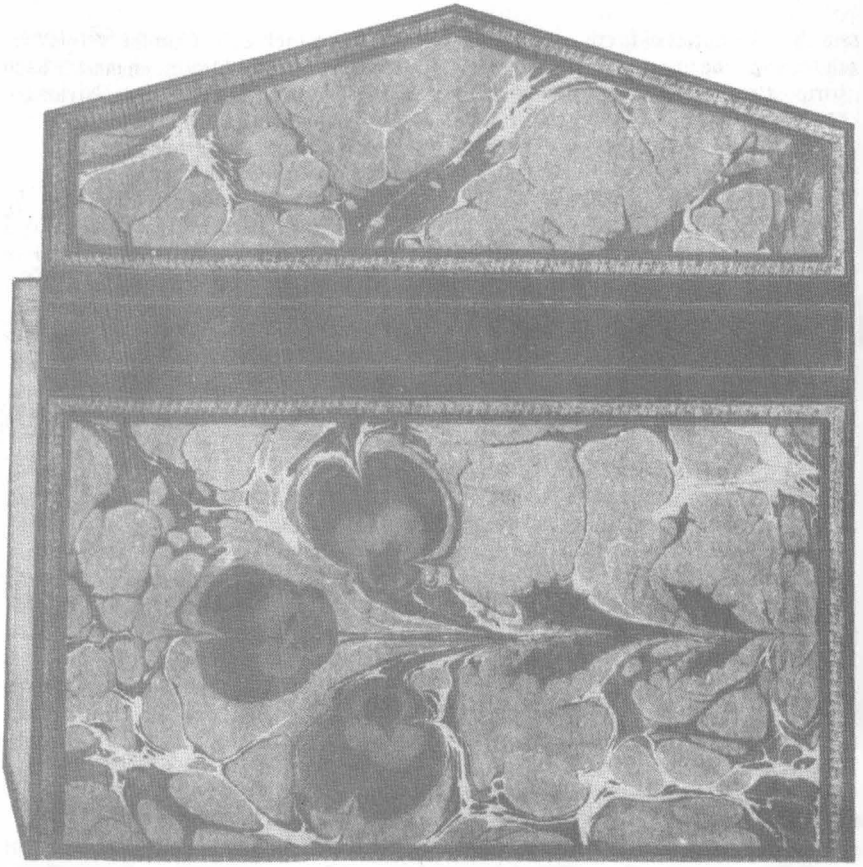

YOK OLMAK ÜZERE: "Su baskısı" diyebileceğimiz "Ebru" sanatı, hızla yok olmaktadır. Bugün, Niyazi Sayın ve Mustafa Düzgünman dışında pek kimsenin çalışmadığı ebru, bu "çar-kuşe" vb. eski kitap ciltlerinde kalacak gibidir.

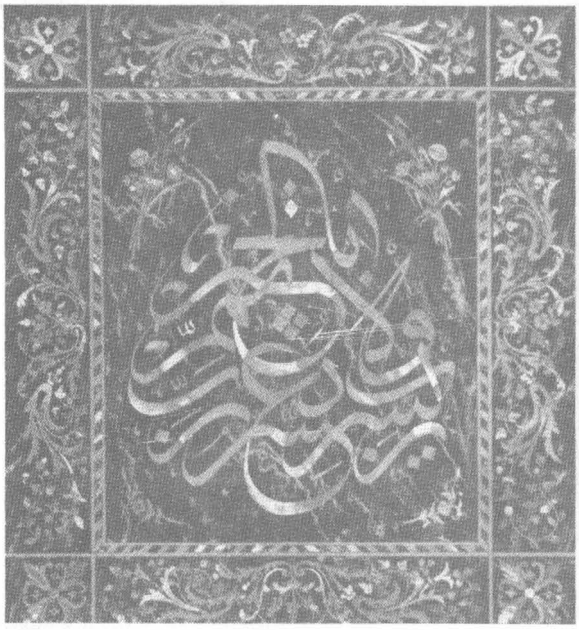

BİTTİ: Geleneksel süsleme sanatlarımızın en güzellerinden olan sedef kakmacılık, artık yalnız antika parçaların onarımı düzeyinde sürmektedir. Abanoz ağaç üstüne sedefle işlenmiş bu güzel yazı gibi örnekler artık yapılmıyor.

zamklı su katılarak elde edilen sıvı önceden bir kapta hazırlanmış kitreli suya karıştırıp istenilen desen verilir. Kalınca bir kâğıt suyun yüzüne kapatılıp kaldırılır ve kurumaya terkedilir. Ebrular "Somaki, Kumlu, Hatip, Taraklı, Battal ve Çiçekli" gibi adlandırılırlar.

Kapağın köşelerine yapılan süslemeye "Köşe süslemesi-Köşe çiçeği", ortasına yapılanına Güneş anlamına gelen "Şemse" denir. Selçuk ve 16. yüzyıl Osmanlı ciltlerinde genellikle yuvarlak şemseler ve 17. yüzyıldan sonra da beyzi (elips) şemse yapılmıştır. İki ucu uzatılmış şemselere "Salbekli" ve köşelerle şemseler arası da doldurulursa "Mülemma şemse" denilirdi. Kapağın dış kenarını çerçeveleyen süslemeye "bordür" denir. Bazı kapaklarda cildi yapanın adına da raslanabilirdi. Sertâb ve miklâbtaki bu türlü süslemeler klâsik Türk üslubunun özelliğidir. Sırtın yuvarlak olmayışıyla da Türk ciltleri Batı ciltlerinden ayrılır. Deri üzerine çalışma kolaylığı yönünden ciltcilikte daha çok Hayatî, Rumî, Bulut, Penc (ortası göbekli beş daire) ve yaprak motifleri kullanılmıştır.

19. yüzyılda Barok ve Rokoko etkisi başladı. Ana yapısında pek değişiklik olmadı. 20. yüzyılda modern ciltçiliğe geçildi. Günümüzde genel anlamda modern yöntemlerin dışında, eski ustaların birkaçı ciltçiliği devam ettirmektedir. Mimar Sinan Üniversitesi Geleneksel Türk Sanatları'ndaki ciltçilik bölümü bu dalda eğitim vermektedir. Cumhuriyet devrinde cilt ve ebru bölümünden mezun Sacit Okyay, Mustafa Düzgünman, Niyazi Sayın, İslam Seçen, Emin Barın bu konuda önemli eserler vermişlerdir.

Deri Süsleme

Türkler Orta Asya'da ve Anadolu'ya gelişlerinde attan çok yararlanmışlar ve atları süslemeyi bir sanat edinmişlerdir. Eyer, başlık, at takımları ve araba koşumlarını deri, kösele ve meşinden üstün bir şekilde işlemiş ve süslemişlerdir. En güzel deri işleri Türklerde, Araplarda ve Venedik'te yapılırdı. Her türlü deri eşya yapanlara *Saraç* denilirdi.

Fatih Sultan Mehmet zamanında saraçlar şimdiki Belediye Sarayı ile Beyazıt arasındaki 1084 dükkânda çalışırlardı; Buralara bugün de Saraçhane denilmektedir. Cami kapılarının perdeleri, sofra altları, çizmeler ve Kuran kapakları deriden yapılır; üzerleri boya, yaldız, boncuk, madeni (gümüş, pirinç, altın gibi) parçalar ve kızgın demir kalıplarla yakarak süslenirdi. Fransızlar ihtilalden sonra deri sanatının inceliğini Osmanlılardan öğrenmişlerdir.

Kalem İşi

Duvar, kâğıt ve kumaş gibi beyaz fon üzerine fırça, tüy ve kalemle bir veya birkaç renkli olarak yapılan yazma işine "Kalemkâr-Kalemişi" denilir. Bunlar halı veya resim gibi duvarları süslerdi. Topkapı Sarayı'nın Kubbealtı kemerlerinde, Ulu Cami ve benzeri camilerde eski kalemişi yazmalar vardır.

Sedef Kakma

Sıcak ve akıntılı denizlerde yetişen midye ve istiridye kabuklarının iç yüzeylerindeki menevişli ve parlak kalkerli oluşuğa sedef denir. Kolay işlenen bu kabuklar çeşitli süslemede kullanılır.

Ceviz, meşe, abanoz gibi ağaç eşyalara istenilen şekilde yuvalar açılarak buralara kesilen sedef parçalarını yapıştırıp ağaçla aynı düzeye indirme işine "Sedef Kakma-Sedefkâri" denir. Bıçak sapı, rahle, kapı, pencere kanadı, faraş, kaşık, beşik, sandalye, takunya kürsü, dolap ve ayna gibi eşyalar bu şekilde süslenirdi. Bir de *marketeri* denilen, yüzeye sedef yapıştırma şekli vardır. Sedef süsleme genellikle geometriktir. İşlenişi kolay olduğundan, bu geometrik şekil seçilmiştir. Topkapı Sarayı Müzesi'nde güzel sedef süsleme örnekleri vardır.

Fildişi Süsleme

Sertlik, renk ve parlaklığı gibi oyma ve kazınmaya da elverişliliği nedeniyle Fildişi, sanat yapıtlarında çokca kullanılmıştır. Önceleri Asya ve Afrika'da başlamış sonra Eski Türkler, Mısırlılar, Çinliler ve Yunanlılar arasında yayılmıştır. Özellikle Meryem Ana gibi heykelcikler ile İncil kabı, tuvalet eşyası, satranç, çekmece ve kutular yapılırdı. 13. yüzyılın sonlarında fildişi işçiliği en üstün yerini alır. Sonraları daha çok düz yüzeyler şeklinde ağaç ve madeni eşyalar üzerinde kullanıldığı göze çarpar.

Türklerde genellikle fildişinden baston sapı, tarak, kalemden, hokka, kalemtraş, kemertaşı, rahle ve kutular ile kaşık ve tesbih yapılmıştır. Bunlar da fildişi özelliğini kaybetmemesi için tümü değil de yer yer süslenmiştir.

Maden Süsleme

13. yüzyıl Selçuklular devrinde maden sanatının merkezi olan Musul'da "Tunç" ve "Savatlama" ileri durumda idi. Sonra oradan Anadolu'ya yayıldı. Osmanlılar ise maden işçiliğini daha çok silah yapımında ilerletmişlerdir. Eyer takımları, kılıç, kalkan, zırh ve miğfer ile şamdan ve aynalar yapılmıştır. Üzerleri altın, gümüş gibi yumuşak madenlerle bezenirdi. Bu madenleri çelik kalemle oyarak süslemeye veya kalıpla dökülmüş madeni eşyalar üzerindeki kabartma desenleri kalemle düzeltmeye "Çalma" denir. Os-

manlıcada bu tip oyma işine "Nakr" denilmekte idi. İnsanların ilk kullandıkları maden olan bakır üzerine kalemle kazılarak yapılan süslemeye "Hak", ressamına da "Hakkâk" denirdi.

Gümüş ise bakırdan sonra konut ve mobilyaları süslemekte en çok kullanılmış bir madendir. Gümüş işçiliğinde çalma ve basma çalışma şekilleri olduğu gibi gümüşe çalma yolu ile açılan çukur ve oyuklar içine Savat macunu (kükürt, bakır, kurşun, gümüş ve boraksın birlikte eritilmesiyle elde edilen karışım) dökülüp sonra üzerinin cilalanması şeklinde bir çalışma daha yapılır ki bu çok parlak mine gibidir.

Dövme demir işçiliği ise sebil, şadırvan, türbe ve cami pencerelerine dekor olmuştur.

Günümüzde, eskiye göre yaşamayan maden el sanatı tek tük ürünler verse de genel olarak üretimi endüstriye kaymıştır.

Cam Süsleme

Osmanlılarda cam işçiliği diğer sanatlara göre çok gelişmedi. Cam ve kristal eşya Avrupa'dan Venedik, Bohemya, Saksonya'dan ithal edildi. 1848'de İstanbul Çubuklu'da bir cam fabrikası kuruldu. Burada yapılan cam ve kristal eşya çeşm-i bülbül (bülbül gözü) diye anılırdı. Cam çok çeşitli süslenirdi. Renkli olan cam çubukların ısıtılarak yeniden şekillenmesiyle (hareleme), sıcak cama demir çubuklarla kabartma yaparak (kabartma), yumuşak cama renkli camlar gömerek (gömme) süslenirdi. Renkli cam parçaları, kurşun, demir, alçı ile birleştirilirler nakışlı cam (vitray) yapılır, bunlar cami ve saray pencerelerinde kullanılırlardı.

1899'da Saul Madiana tarafından Paşabahçe'de bir cam fabrikası kuruldu. Bir süre sonra kapatıldı.

Modern anlamda ilk cam fabrikası 1934'te Paşabahçe'de kuruldu. Otomatik makinelerle üretime geçen fabrika, eski Türk süslemelerini tekrar ele alarak yeni denemeler yaptı.

Tuğla Süsleme

Türkler mimarlıkta kullandıkları tuğlalarla duvar örerken de değişik şekiller işlemişlerdir. Açıklı koyulu tuğlaların geometrik yerleştirilmesi ile ortaya konulmuş bir süsleme türüdür. Cami, türbe ve kale gibi yapıtların dış duvar örgülerinde güzel örnekleri görülür.

Taş ve Ağaç Süsleme

İslam sanatında Batı'daki heykelin yerini tutan oymacılık, daha çok mimarinin bir ögesi olarak uygulanmış ve gelişmiştir. Süsleme alanının dışına ise dini sınırlamalardan ötürü çıkamamıştır.

Selçuklu sanatı ürünü olan abidelerin cephe süslemeleri ve kitabeleri, oymacılık sanatının mimariye kattığı plastik değerlerin en güzel örneklerindendir. Binaların giriş cephesinde hadisler, Kur'an'dan alınmış ayetler ve binanın yapılış tarihini belirleyen kitabeler taş üzerine oyularak cephenin anıtsal ifadesi güçlendirilirdi.

Osmanlı yapı sanatlarında da taş ve ahşap oymacılığının önemli bir yeri olmuştur. Taş oyma genellikle çeşme, mezartaşı, sütun başlıkları, mukarnaslar, kitabeler, cephe ve kapı süslemelerinde kullanılmış bir süsleme tekniğidir.

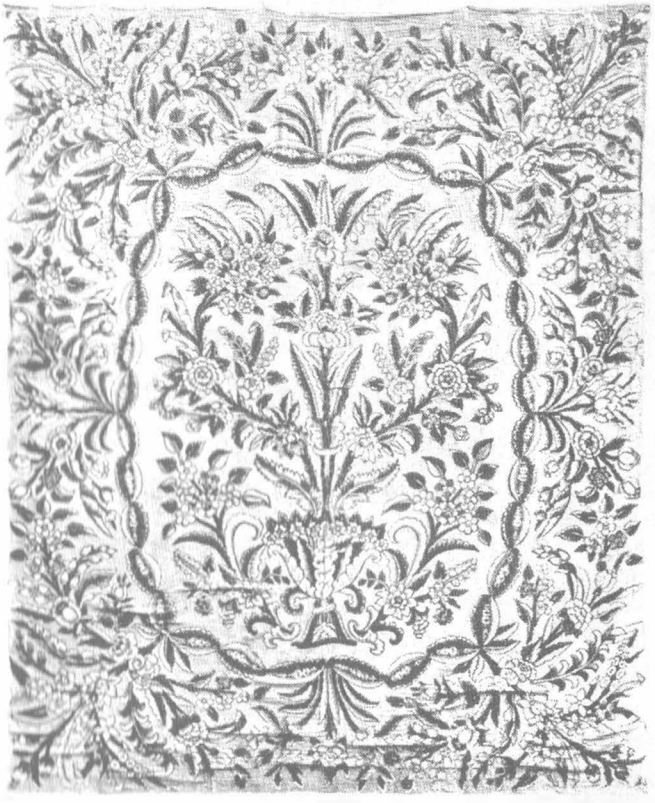

YAZMACILIK, BATİKÇİLİK: Uygulamalı geleneksel sanatlardan bir başkası yazmacılıktır. "Kalemişi" denen doğrudan bez üstüne boyamanın yanı sıra "taşbaskı" ve soldaki yorgan yüzü gibi "tahtabaskı" yöntemlerini de kullanan yazmacılık bugün hâlâ bir halk sanatı olarak sürmektedir. Ayrıca, dokuma üstüne renk ve form çalışmasında Uzak Doğu'dan gelen "batik" yöntemi de akademik eğitimle gelişmektedir. Üstte, batikçilerimizden Deniz Bilgin'in bir çalışması.

Mezartaşlarının üst kısmına, ait olduğu kişinin mesleği ve dinî inancını belirten sarık ve kavuklar işlenmiştir.

Osmanlı anıtlarında Selçuklu eserlerindeki yoğunlukta oyma ve heykeltraşlık yoktur. Osmanlı eserleri gerek taş oyma gerek ahşap oyma (geçme) ile yapılan süsleme kompozisyonlarında sadeliğe ve olgun bir düzeye ulaşmıştır.

Ağaç oymacılığında kullanılan teknik de taş oymacılığına benzer. Motif ağaca oyulabildiği gibi, motif yukarıda kabartma olarak bırakılıp çevresi oyulmak suretiyle de kompozisyonlar yapılabilir. Bu yüzden yumuşak ağaçlar tercih edilirdi. Ağaç oymacılığında Osmanlılar geçme tekniğini daha çok kullanmışlardır. Panolar, birbirine geçme küçük ağaç parçalarından oluşturulmuşlardır. Böylece değişik desenler elde edilebildiği gibi, rutubet ya da sıcak nedeniyle ağacın deforme olması da önlenmiştir. Ağaç oyma genellikle camilerin mimber ve kürsülerinde, rahlelerde, kapılarda tavanlarda ve ev eşyalarında kullanılmıştır. Motifler, malzemenin yapısına uygun olarak genellikle geometrik formdadır. Selçuklu oyma sanatındaki geometrik ve rumî süsleme teknikleri, dekoratif birer öge olarak Osmanlı döneminde de kullanılmıştır. Osmanlılar kendi geliştirdikleri üslup içinde geometrik bir şekilde stilize ettikleri insan ve hayvan formlarını sıkça kullanmışlardır. Ağaç süslemeler ayrıca, silme, torna, kaplama, mozaik, kakma, doğrama, cila, lâk ve yaldızlama teknikleri kullanılarak süslenmişlerdir.

Oyma sanatı örnekleri arasında fildişinden yapılan tarak, hokka, tesbih, satranç takımı, çeşitli kutular, kaşıklar vb. de gösterilebilir. Fildişi malzeme parlaklığı, sertliği ve de bu anıklığından ötürü oyma işlerinde çok kullanılmıştır.

Ahşap ve taş oymacılığı Cumhuriyet döneminde, diğer sanat dalları gibi önemini giderek yitirmiştir. Oymacılığın emekyoğun nitelikte olması, çağın değişen yapı tekniği ve yeni teknolojik olanakları ile benzer süslemelerin makinelerle ve kalıplarla yapılabilir hale gelmesi bu zanaatı olumsuz yönde etkilemiştir. Bu konuda, Osmanlı döneminde büyük bir yetkinlikle bu sanatı uygulayan Rum ve Ermeni ustaların Cumhuriyet döneminde giderek ülkeyi terk etmelerinin de bir boşluk doğurduğu söylenebilir ●

TAHTA SÜSLEME: Geleneksel süsleme sanatlarımız içinde dağlama, tahta süslemenin yaygın yöntemlerindendi. Günümüzde Hüsnü Züber, uygulamalı halk sanatı anlayışını sürdürmekte; ahşap eşya üzerine geleneksel motiflerimizi dağlayarak işlemektedir.

ŞEHİRCİLİK

Şehircilik

Prof.Dr. Cevat Geray/*Prof.Dr.* Ruşen Keleş
Prof. Fehmi Yavuz/*Dr.* Can Hamamcı

Cumhuriyet Döneminde Toplu Konut Sorunu

Yıldız Sey

Bu konuda ayrıca *Çevre Sorunları, Kentleşme, Kooperatifçilik, Mimarlık* maddelerine bakınız.

Şehircilik

Cevat Geray-Ruşen Keleş
Fehmi Yavuz-Can Hamamcı

Şehircilik, insanların topluca yaşamalarının ve oturmalarının sonucu olarak gelişen bir bilim dalıdır. Kavram olarak 19. yüzyılda kentsel yaşamı, yerleşmeyi insan gereksinimlerine uygun olarak düzenleyen yöntemlerin sistemli olarak incelenmesini kendine konu seçen bir bilim dalını tanımlamak için ortaya çıkmıştır. Bu anlamda şehircilik, şehirlerin kurulmasına, düzenlenmesine, imarına, güzelleştirilmesine, genişletilmesine yönelmiş, bu konulara ilişkin ekonomik, toplumsal ve mali kurumlarla ilgili sorunları kapsayan bir bilim dalıdır. Şehircilik, başlangıçta yalnızca kentlerin düzenlenmesiyle ilgilenmiş, bir bakıma kentselliğin bilimi olmuştur. Bugün kullandığımız, Almancası, "Staedtebau", Fransızcası "urbanisme", İngilizcesi "town planning" olan şehircilik terimi de, şehirciliğin ortaya çıktığı zamanlardaki kapsamına uygun olarak kendini şehirle sınırlamaktadır.

Zaman içinde şehirciliğin kapsamı da genişlemiştir. Uygulama alanı kentlerle sınırlı kalmamış, giderek bölge düzenlemesi, kırsal kesim düzenlemesi de şehirciliğin konusunu oluşturmuştur. Şehircilik mekân düzenlemesine, ülke düzeyindeki doğal kaynaklar ve ekonomik faaliyetler karşısında insan topluluklarının en iyi biçimde yerleşmelerinin planlanmasıdır. Nitekim Almanca "Landesplanung", Fransızca "Aménagement du territoire", İngilizce "Town and Country Planning" terimleri kırsal kesimi de kapsamaları bakımından modern şehircilik kavramına daha uygun düşen terimlerdir.

Günümüzde ulaştığı geniş kapsamı gözönünde tutulursa şehircilik, ulusal bir yerleşme ve kalkınma planı çerçevesinde, bilimsel yöntemlerle yapılan araştırmalara dayanan plan, program ve projelerin hazırlanmasını ve bu amaçla girişilecek çabaların gerçekleştirilmesini kapsayan bir sanat ve çalışma alanıdır.

Modern şehircilik salt planlama tekniklerinin sınırlarını aşmış, çok yönlü bir içerik kazanmıştır. İktisat, hukuk, sosyoloji, sosyal antropoloji, mimarlık ve mühendislik gibi pek çok bilim dalının kesiştiği, bilim dalları arası bir konum elde etmiştir.

Şehirciliğimiz

Ülkemizde şehircilik alanındaki gelişmeler, 19. yüzyılda Batı ülkelerinde gözlenen gelişmelere uygun düşmemektedir. Şehircilik kentleşmeye koşut olarak ve onun ortaya çıkardığı sorunları çözmek amacıyla gelişmiştir. Oysa Türkiye ne sanayi devrimini, ne de ona bağlı olan kentleşmeyi yaşamadığından, şehirciliğin önem kazanması ve şehircilik çalışmaları Batı'daki gelişimi izlememiştir.

Cumhuriyet dönemi şehirciliğimiz, Cumhuriyetin kuruluşundan bu yana tanık olunan kentleşmenin hızına ve ortaya çıkardığı sorunlarına uygun olarak iki dönemde incelenebilir: 1. İkinci Dünya Savaşı öncesi, 2. İkinci Dünya Savaşı sonrası.

İlk Girişimler: Cumhuriyetin kuruluşuyla birlikte imparatorluk dönemine oranla sanayileşme hareketinde bir canlanma görülmüştür. Ancak bu sanayileşme hareketi yerleşme yapısını değiştirecek ölçüde işgücü çekecek düzeye erişememiştir. Tarımda makineleşmenin gecikmesi de hızlı kentleşmeyi engelleyen diğer bir etmen olmuştur.

Kentleşmenin yavaşlığı, önemli sorunlara neden olmaması, şehircilik çalışmalarının ülke çapında yaygın ve ivedi olarak ele alınmasını gerekli kılmamıştır. Türkiye genelinde gözlenen bu ağır gelişmeye karşılık, Ankara'da yoğun bir şehircilik hareketine tanık olunmuştur. Cumhuriyet rejiminin simgesi olması istenen başkent Ankara, bu dönem şehirciliğinde özel bir yer tutmuştur. Ankara'nın imarı, hatta yeniden kurulması Cumhuriyet şehirciliğimizin ilk ve önemli adımı olmuştur.

Yürürlükte bulunan yasaların yeni bir başkent kuruluşunu gerçekleştirmeye elverişli olmaması, bir dizi yeni yasa hazırlanmasını gerekli kılmıştır.

"Dersaadet Belediye Kanunu"ndan örnek alınarak 1924 yılında çıkarılan 417 sayılı "Ankara Şehremaneti Kanunu" başkentin bayındırlığına hız vermiştir. Eski Ankara'nın yanı sıra yeni bir kent kurmanın kaçınılmazlığı tezinin benimsenmesi üzerine, 1925 yılında Ankara Belediyesi'ne 4 milyon metrekare alanı kamulaştırma yetkisi veren özel yasa yürürlüğe girmiştir. Çağdaş ve uygar bir kentin gereksinimlerine yönelik imar faaliyetlerini kolaylaştırmak amacıyla çıkarılan bu yasa, şehirciliğin temel sorununun arsa olduğunu vurgulamaktadır. Söz konusu kamulaştırma yasasının, kamulaştırılan toprakların karşılığını objektif değer üzerinden ödemiş olması bugün de erişilmesi güç bir adımdır.

Başkente yönelik çalışmaların yanı sıra ülke düzeyindeki çalışmaların ilk ör-

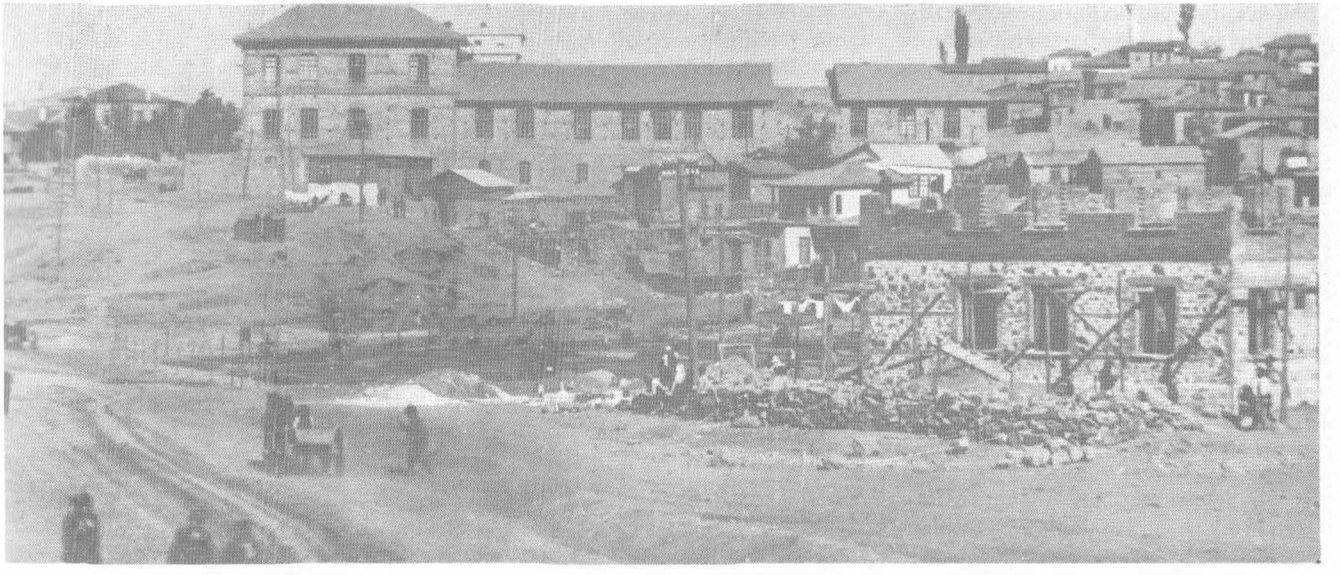

İLK ADIM, ANKARA'NIN İMARI: 1924 yılında çıkarılan Ankara Şehremaneti Kanunu'nun ardından, 1925'te Ankara Belediyesi'ne 4 milyon metrekare alanı kamulaştırma yetkisi veren yeni bir kanun çıkarıldı. Bu kanun, çağdaş ve uygar bir kentin ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik esaslar getiriyordu. 1925'te "İmar faaliyeti" başladığı sıralar Osmanlı Bankası çevresi.

neği 1924 yılında çıkarılan Köy Yasası olmuştur. Gerekçesinde de belirtildiği gibi, bu yasa köylerimiz için bir belediye yasası niteliğindedir. Bu yasa yalnız köy yönetimini düzenlemekle kalmamakta, kırsal kesim yerleşim birimlerinin sağlıklı bir biçimde gelişmesini amaçlamaktadır. Sağlıklı yerleşim yerlerine kavuşmak ilk dönem Cumhuriyet şehirciliğinin temel karakteristiğini oluşturmaktadır. Köylerle başlayan bu girişim 1930 yılında Belediye Yasası'yla tüm yerleşim yerlerini kapsayarak sonuçlanmıştır. Her iki düzenlemede görülen ortak özellik, gerek kırda, gerek kentte sağlıklı ve bayındır yerleşmelere ulaşmaktadır.

Birinci dönem şehircilik faaliyetleri iki ana grupta toplanabilir. Bunlardan biri Ankara'da yoğunlaşan, fakat ülke düzeyine de yayılması istenilen kent plancılığı çabalarıdır. Diğeri ise 1911'de başlayan Balkan Savaşı'nın ve onu izleyen Birinci Dünya ve Kurtuluş Savaşları'nın ürünü olan göçlerin yarattığı yerleşme sorunlarının çözümüne yönelik çalışmalardır. Cumhuriyetin kurulduğu yıllarda özel bir sorun olarak ağırlığını duyurması bakımından, önce yerleşme sorunlarına değinmek daha yerinde olacaktır.

Yerleşme Sorunları (İskân İşleri): Balkan Savaşı'ndan başlayarak Cumhuriyetin kuruluşunu izleyen yıllara değin ülkemize dışardan ve ülkemizden dışarıya büyük göç hareketleri olmuştur. Yurda gelen büyük göçmen kitlelerinin yerleştirilmesi, göç edenlerin mallarının tasfiyesi devleti uzun yıllar uğraştırmıştır. Konunun güvenlik, sağlık, konut yapımı, toplu yerleştirme, toprak dağıtımı ve göçmenlerin üretici duruma getirilmesiyle ilgili yönleri de gözönüne getirilse, yerleşme sorunlarının boyutları ortaya çıkar.

Savaş yılları boyunca süren göç hareketlerinin yanı sıra, 1923 Lozan Mübadele Anlaşması'yla Türk topraklarındaki Rum ve Ortodoks dininde bulunan Türk uyruklularla, Yunan topraklarındaki Müslüman dininde bulunan Yunan uyruklularının zorunlu mübadelesi kararlaştırılmıştır. Ancak anlaşma İstanbul'daki Rumlarla, Batı Trakya'daki Müslümanları kapsamı dışında bırakmıştır.

Sorunu çözümlemek üzere Cumhuriyetin ilanından kısa bir süre önce Mübadele, İmar ve İskân Bakanlığı kurulmuş ve şu görevleri yapması öngörülmüştür:

— Lozan Mübadele Anlaşması gereğince göç edecek olanların taşınma ve barınma işleri,

— 1912 yılından beri iskân edilmemiş göçmenlerin yerleştirilmesi,

— Bundan sonra kabul edilecek olan göçmenlerin yerleştirilmesi,

— Tahrip edilmiş olan yerlerde konutları yanmış, yıkılmış olanların yerleştirilmesi ve refaha kavuşturulması,

— Göçebe aşiretlerin yerleştirilmesi,

— Ülkenin harap olan yerlerinin imarı.

Mübadele, İmar ve İskân Bakanlığı'nın ömrü kısa olmuş, görevleri 1924 yılında İçişleri Bakanlığı'na bağlı olarak kurulan İskân Genel Müdürlüğü'ne devredilmiştir. 1958 yılında İmar ve İskân Bakanlığı kuruluncaya kadar iskân işlerinin el değiştirmesi sürmüş, sırasıyla Sağlık Bakanlığı'na, Tarım Bakanlığı'na ve Başbakanlığa bağlanmıştır.

Göçmenlerin yerleştirilmesinin dışında yerleşme sorunlarının ağırlık kazandığı bir başka olay da, Doğu illerine ilişkin olarak ortaya çıkmıştır. Doğu illerinde irili-ufaklı ayaklanmaların olması, bazı bölgelerin boşaltılması, kitlelerin yer değiştirmeye zorlanmasını gerektirmiş, bu düzenlemeleri sağlamak üzere 1934 yılında 2510 sayılı İskân Yasası yürürlüğe girmiştir. İskân Yasası ülkeyi iskân bakımından üç bölgeye ayırmıştır:

1. Türk kültür ve nüfusunun gelişmesi istenen yerler,

2. Türk kültürüyle kaynaşması istenilen nüfusun yerleştirilmesine ayrılan yerler,

3. Sağlık, iktisat, kültür, siyaset, askerlik ve inzibat nedenleriyle boşaltılması istenilen, oturulması yasaklanan yerler.

Söz konusu uygulama 1947 yılında değişmiş, Doğu illerine ilişkin olarak hak-

larında zorunlu iskân kararı verilenlerin bu zorunlulukları ve haklarındaki tüm kayıtlar kaldırılmıştır.

İkinci Dünya Savaşı öncesi dönemde iskân işlerinin genelde savaş ve ayaklanmalar nedeniyle ortaya çıkan olayların yarasını sarmak amacına yöneldiği söylenebilir.

Planlı Şehircilik: Cumhuriyet kurulduğu zaman yürürlükte bulunan ve şehirciliği yönlendiren temel yasalar 1877 tarihli "Belediye Kanunu" ve 1882 tarihli "Ebniye Kanunu"dur. Her iki yasa da Cumhuriyet rejiminin dilediği şehirciliğe gereken dinamizmi vermekten yoksundur. Bu nedenle Ankara'nın imarı sorunu, şehirciliğe ilişkin yasal düzenlemeler yapmak zorunluluğunu da birlikte getirmiştir. 1928 yılında çıkarılan, "Ankara Şehri İmar Müdürlüğü Teşkilât ve Vezaifine Dair Kanun" ise planlı şehircilik uygulamasının başlangıcı olmuştur.

Planlı şehircilik açısından önemli bir adım, Ankara İmar Müdürlüğü'nün kuruluşundan bir yıl önce Ankara şehremanetinin Ankara için bir imar planı yaptırma girişimidir. Alman H.Jansen, M.Brix ve Fransız L.Jausseley'in davet edildiği sınırlı bir yarışma düzenlenmiş. Prof. H.Jansen'in raporu yarışmayı kazanmıştır. Ankara İmar Planı'nı hazırlayan Jansen 1939 Ocak ayına kadar planın uygulanmasına ilişkin konularda danışman olarak çalışmıştır.

Ankara İmar Müdürlüğü'nün kurulması farklı imar faaliyetlerinin yetkili bir örgüt tarafından yürütülmesini amaçlamıştır.

Bu bir bakıma bölük börçük ele alınan planlı çalışmaları merkezileştirme çabalarının da başlangıcıdır. Gerçi bu tarihten önce de 1924 yılında İzmir için René Danger, Ankara için Heussler tarafından mevzii planlar yapılmıştır. İlk girişimleri oluşturan bu mevzii planlama çalışmaları İmar Müdürlüğü'nün kurulması ve onu izleyen yasal düzenlemelerle belli kurallara bağlanmıştır.

Savaş öncesi şehirciliğimizi belirleyen diğer yasalar ise 1930 yılında çıkarılan "Belediye Kanunu", "Umumi Hıfzısıhha Kanunu" ve 1933 yılında çıkarılan "Belediye Yapı ve Yollar Kanunu" olmuştur. Planlı ve sağlıklı kent fikrinin bu yasal düzenlemelere egemen olduğu görülmektedir. "Belediye Yapı ve Yollar Yasası" tüm belediyelere imar planı yaptırma zorunluluğu getirmiş ve bu planları onaylama yetkisini de Ankara İmar Müdürlüğü'ne vermiştir. 1939 yılında Bayındırlık Bakanlığı'nın kuruluş ve görevlerine ilişkin yasanın çıkmasıyla belediyelerin yaptıracakları imar planlarını inceleme ve onaylama yetkisi Bayındırlık Bakanlığı'na geçmiştir.

GÖÇMEN EVLERİ: Balkan Savaşı sırasında başlayan toplu göçler, Cumhuriyetin ilanından sonra da devam etti. Göçmenlerin yerleştirilmesi ve üretici duruma getirilmesi sorunu, Cumhuriyet hükümetlerini yıllar boyu uğraştırdı. Çeşitli dönemlerde birçok ilde göçmen evleri yapıldı.

PLANLI İMAR: Ankara Şehremaneti (Belediye Başkanlığı), 1927'de Ankara'nın imar planını yaptırmak amacıyla sınırlı bir yarışma düzenledi. Yarışmayı Mimar Prof.H.Jansen'in (sağdan ikinci) raporu kazandı. Jansen, planı hazırladığı gibi, 1939 Ocağı'na kadar uygulama konularında danışmanlık da yaptı.

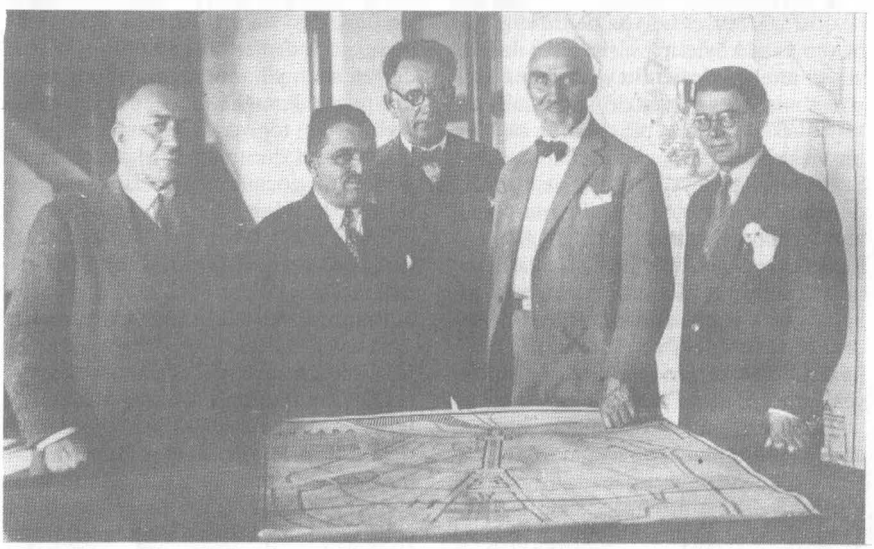

Yukarda sıralanan yasalar ve girişimler II. Dünya Savaşı öncesi şehirciliğimizin çerçevesini çizmektedir. Genel görünümüyle bu döneme, kentlerimizin iyileştirilmesini ve imar gereksinimlerinin karşılanmasını sağlayacak düzen kurmak ve yönetim ilkelerini saptamak düşüncesi egemen olmuştur. Çağdaş uygarlığın gereklerine uygun kentlere kavuşmak için, devletin bu konuda kanunları çıkarması, örgüt ve kurumları kurup, gerçekleştirmesi temel görev olarak kabul edilmiştir. Bu açıdan ele alınırsa savaş öncesini bu tür Cumhuriyet şehirciliğinin kuruluş dönemi olarak da değerlendirebiliriz.

1929 Ekonomik Bunalımı'nın ve savaş

ALTYAPI HİZMETLERİ: İmar işlerini gerçekleştirmekle görevli belediyelere kentleşme sürecinde altyapı hizmetleri verme görevi de yüklenmiştir. Gelir kaynakları kısıtlı olan belediyeler, bu hizmetin yerine getirilmesinde güçlüklerle karşılaşmışlardır.

yıllarının ekonomideki olumsuz etkisi, özellikle kentlerdeki sabit gelirliler açısından konut sorunu, çözümü güç boyutlara ulaşmıştır. Bunun yanı sıra ekonomik bunalımın kırsal kesimdeki etkileri kırın iticiliğine de neden olmuştur.

Ancak kentleşmenin belirgin bir biçimde ortaya çıkması II. Dünya Savaşı'nı izleyen yıllara raslar. 1950'den sonra ise kentsel nüfusun artış hızı çok yüksektir. Kentleşmenin artış hızına bağlı olarak, kentleşme sorunlarının ön plana çıkması, ağırlığını duyurması şehircilik çalışmalarına yeni boyutlar kazandırmıştır. 1950'li yılların başından günümüze değin süren kentleşmenin nedenlerine değinmek, şehirciliğimizi açıklamakta yararlı olacaktır.

Tarım kesiminde gözlenen ve kentleşmeye yol açan başlıca etkenleri şöyle sıralayabiliriz:

— Tarımın makineleşmesine koşut olarak emek açığa çıkmakta, topraktan kopma gerçekleşmektedir.

— Yoğun tarıma geçiş de emeği açığa çıkarmaktadır.

— Toprak mülkiyetinde kutuplaşma olmakta, toprağını yitiren kente göç etmektedir.

Kırın iticiliğini oluşturan bu nedenlere Türkiye'deki hızlı nüfus artışı da eklenirse, kentsel nüfusun artışı kolayca açıklanır. Ayrıca ulaşım ağının ve haberleşme olanaklarının gelişmesi de köyü dışarıya açmış, kentleşme hızının artmasına neden olmuştur. Kamu hizmetinin, iş bulma olanaklarının birkaç büyük kente toplanması, bu merkezlerin çekiciliğini artırmış, kente göçen nüfus buralarda toplanmıştır. Ankara'nın nüfusunun kestirimlerin çok üstünde artması bunun açık örneğidir. Ankara, başkent olmasıyla birlikte, o zamanın tek çekici merkezi olan İstanbul'a göçün önünde bir set görevi üstlenmiştir.

Hızlı kentleşme sanayileşmeye koşut olmadığından, daha açık bir deyişle sanayi eksikliğinden, ülkemizde kentleşmenin yarattığı sorunlar 19. yüzyılda sanayi devrimini yapan ülkelerdeki kentleşme sorunlarından daha farklı boyutlara ulaşmıştır. Sanayi eksikliği kente göç edenlerin hizmetler kesiminde ve özellikle iyi tanımlanamayan bazı hizmetler grubunda çalışmalarını gerektirmiştir. Sanayileşememe ulusal gelir artışını olumsuz etkilediğinden, pek çok konuda olduğu gibi, şehircilik alanında da yapılması gerekli kamu hizmetlerini karşılayacak gelir kıtlığı giderek artan sorunların çözümünü zorlaştırmıştır. Kaynak kıtlığı yerel yönetim birimlerine de yansımış, özellikle belediyeler mali ve teknik olanaksızlıklar yüzünden planlı şehirciliğin gereklerini yerine getirememişlerdir.

İmar işlerinde temel sorumlu olan belediyelerin en azından yerel altyapı hizmetlerini gerçekleştirebilmesi zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Belediye olanaklarının bu açıdan çok yetersiz olması, belediyelere bu işlerde kullanmak üzere kredi sağlayacak bir finansman kurumunu gerekli kılmıştır. Nitekim 1933'te Belediyeler Bankası bu amaç doğrultusunda yaşama geçmiştir.

Ancak, o yıllarda sorun yaratan yalnızca sermaye kıtlığı değil, aynı zamanda hizmetleri yerine getirecek nitelikte

MALİ VE TEKNİK YARDIM: 1933 yılında belediyelere imar işlerinde kullanılmak üzere kredi sağlamak amacıyla Belediyeler Bankası kuruldu. 1945'te bu banka, mali ve teknik yardımın tek elden yürütülerek planlı imar işlerinin ülke düzeyine yayılması amacıyla yeniden düzenlendi ve İller Bankası adını aldı. Afyon'da ve başka il merkezlerinde "geniş" yollar bu yardımlar sayesinde açılabildi.

teknik gücün de olmamasıdır. Sınırlı teknik elemanların belli bazı belediyelerde toplanması, belediyelerin büyük bir kısmında çok az hatta hiç teknik eleman bulunmaması, soruna merkezi bir örgüt içinde çözüm yolları aramayı gerektirmiştir. Bu nedenle tüm yerel yönetim birimlerine imarla ilgili konularda kredi açmak ve teknik yardımda bulunmak, bazı durumlarda hizmeti doğrudan sağlamak için 1945'te Belediyeler Bankası, İller Bankası olarak yeniden düzenlenmiştir. Böylece mali ve teknik yardım tek bir elden yürütülerek, planlı imar işleri ülke düzeyine yayılmak istenmiştir.

Şehirciliğe ilişkin yasal düzenlemeler ve örgütlenmeler, 1950'li yılların yarattığı kentleşme sorunlarını karşılamaktan uzak kalmıştır. Bu nedenle 1956 yılında 6785 sayılı "İmar Kanunu", "Belediye Yapı ve Yollar Kanunu"nun yerini almış, kent planlamasına yeni bir yaklaşım getirmiştir. 1958 yılında İmar ve İskân Bakanlığı'nın kuruluşu şehirciliğimize yeni bir düzenleme getirme aşamasıdır. Bakanlığın kuruluş yasası, Bakanlığın görevlerini şöyle sıralamıştır:

a) Bölge, kent, kasaba ve köylerin harita ve imar planlarını hazırlamak ya da hazırlatmak, imar işleriyle ilgili önlemleri almak ve bunları uygulamak;

b) Ülkenin yapısına uygun konut politikalarının esaslarını ve uygulamasını saptamak;

c) Gerekli yapı malzemelerini sağlayacak önlemleri almak;

d) Bölge planlaması için diğer Bakanlıklarla ortak araştırmalar yapmak, bunların uygulanabilmesi için gerekli yasal ve yönetsel önlemleri birlikte almak.

e) Gerekli durumlarda ülke nüfusunun ve yabancı ülkelerden gelenlerin yerleşmelerini sağlamak, afetlerin ortaya çıkardığı sorunları çözümlemek ve gereken önlemleri almak;

f) Bu amaçları gerçekleştirmek için inceleme ve araştırmalar yapmak.

Görülüyor ki, İmar Yasası'nın ardından kurulan İmar ve İskân Bakanlığı, tüm imar işlerinde söz sahibi olabilecek, onları izleyebilecek, gerekli düzenlemeyi yapabilecek merkezi bir örgüt gereksinimini karşılamaktadır.

Bölge planları yapmak ve ülke nüfusunun coğrafi dağılımında öncülük etmek Bakanlığın görevleri arasında olduğundan, Bakanlığın kurulmasıyla bölge ölçeğinde plan hazırlama çalışmalarında da gelişmeler olmuştur. Bölge planlama örgütünün kuruluşuyla başlayan çalışmalar, 1960 yılından sonra planlı döneme geçilince hız kazanmıştır. Ulusal plan hedeflerine uygun olarak, bölgesel planlama, metropoliten planlama ve kent planlaması İmar ve İskân Bakanlığı içerisinde toplanmıştır.

Merkezde planlı şehircilik uygulamalarından sorumlu bir örgüt kurulurken, belediyelerin imar işleri açısından planlama birimi olmaları sürmüştür. İmar Yasası, Belediye Yapı ve Yollar Yasası gibi tüm belediyeleri imar planı yapmakla yükümlü tutmayıp nüfusu 5.000'in üzerindeki belediyelerin imar planı yapmasını sorunlu kılarak, daha esnek bir tutum benimsemiştir. Bununla birlikte belediyelerin mali ve teknik yetersizlikleri, planlı şehircilik uygulamalarında temel güçlük olmuştur.

Bölge Planlaması: 1960'tan sonra başlayan ulusal düzeyde planlama çabaları da

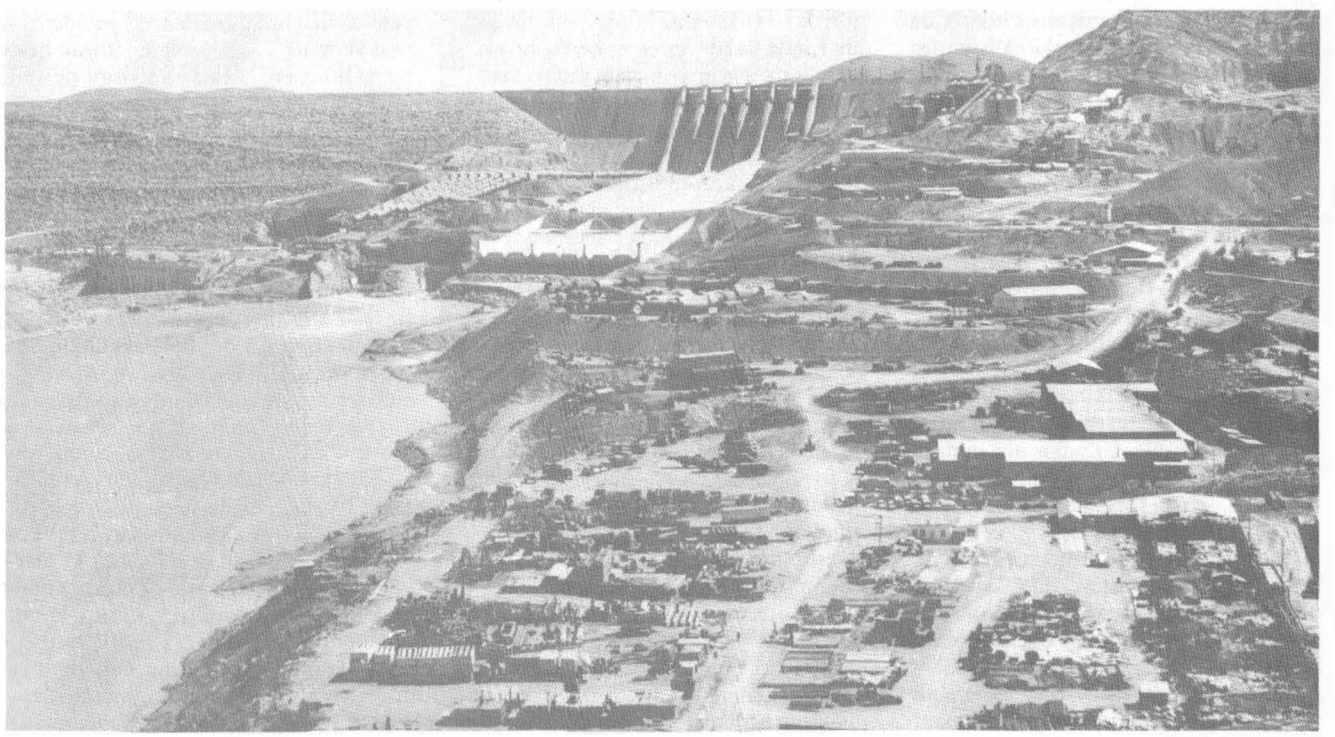

BÖLGE PLANLAMASI: 1960'tan sonra Devlet Planlama Teşkilâtı ile İmar ve İskân Bakanlığı tarafından yürütülen bölgesel planlama çalışmaları, dengeli gelişmeyi sağlamak ve -Keban projesinde olduğu gibi- bölgeler arası dengesizliği ortadan kaldırmak amacına yöneliktir. 1971'de bu amaçla Kalkınmada Öncelikli Yöreler Dairesi kurulmuştur.

şehirciliğimizi etkilemiştir. Özellikle bölge planlaması ve kentlere nüfus akımının kaynağı olan kırsal kesimin iticiliğinin azaltılması girişimleri eskiye oranla yoğunluk kazanmıştır. Bölgelerarası dengesizliği azaltacak bölgesel kalkınma politikalarına yönelinmiştir. 1961 Anayasası'nın 115. maddesinde "*Belli kamu hizmetlerinin görülmesi amacıyla birden çok ili içine alan çevrede bu hizmetler için yetki genişliğine sahip kuruluşlar meydana getirilebilir*" denilmesi de, bölgesel planlama çalışmalarına anayasanın elverişli olduğunu göstermektedir.

Devlet Planlama Teşkilâtı'nın kurulmasıyla birlikte, bölge ölçeğinde planlı çalışmalar yapmakla görevli kuruluşların sayısı ikiye yükselmiştir. Devlet Planlama Teşkilâtı ile İmar ve İskân Bakanlığı arasında sıkı bir işbirliği sağlanmamışsa da, bazı bölge projelerinin gerçekleştirilmesinde her iki kuruluşun birlikte çalıştığı görülmüştür.

Türkiye'de hazırlanan ilk bölge planı, Doğu Marmara Bölge Planı olmuştur. Bu plan, ülke kalkınmasında önemli bir kutusu olan Doğu Marmara Bölgesi'nin gelişmesini hızlandırmayı amaç edinmiştir. Plan çalışmaları İmar ve İskân Bakanlığı'na bağlı Bölge Planlama Daireleri'nin taşra örgütü olan Doğu Marmara Bölge Planlama Bürosu'nca yürütülmüştür.

Bunun ardından Zonguldak, Çukurova, Keban ve Antalya projeleri yapılmıştır. Çukurova ve Antalya projelerinde Devlet Planlama Teşkilâtı ile İmar ve İskân Bakanlığı işbirliği yapmışlardır. Bunlardan Zonguldak ve Çukurova projeleri, gelişme potansiyeli olan bölgelerde dengeli bir gelişmeyi sağlamak; Keban projesi, bölgelerarası dengesizliği gidermek; Antalya projesi ise, dengeli bir ekonomik ve toplumsal gelişmenin ön araştırmalarını yapmak ve Türk personelin planlama teknikleri konusunda yetiştirilmesini sağlamak amacına yöneliktir.

Bölge planlamalarının yanı sıra, bölgesel kalkınma politikaları da planlı dönemde önem kazanmıştır. Özellikle bölgelerarası gelişme farkları kalkınma planlarımızda geniş yer tutmuştur. Bölge planları hazırlamakla görevlendirilen Devlet Planlama Teşkilatı içinde 1971'de kurulan Kalkınmada Öncelikli Yöreler Dairesi, bu tarihten başlayarak geri kalmış bölgenin kalkındırılması görevini üstlenmiştir.

Bölge planlaması çalışmaları açısından vurgulanması gereken bir nokta da, bu konudaki tüm çalışmaların merkezi yönetim tarafından yürütülmüş olmasıdır.

Metropoliten Planlama: Türkiye'de metropoliten planlama çalışmaları da planlı dönemde ortaya çıkmıştır. Kentleşmenin yoğunlaştığı üç büyük kentimizin imar planlarının, İmar ve İskân Bakanlığı'nın kuracağı özel bürolarca hazırlanması düşüncesi 1965 yılında Bakanlar Kurulu'nda karara bağlanmıştır. Buna göre;

— İstanbul, Ankara ve İzmir'in nazım planları İmar ve İskân Bakanlığı'na bağlı olarak kurulacak özel bürolarca ele alınacak,

— Devlet bütçesine konulacak ödeneklerle ilgili belediyelerin mali olanakları güçlendirilecek,

— Planların belediyelerce değiştirilmeden uygulanmasının sağlayacak yasal önlemler alınacaktı.

Bu karar doğrultusunda 1966 yılında

İstanbul, 1968'de İzmir ve 1969'da da Ankara Nazım Planı Büroları kurulmuştur.

Metropoliten yönetimler kurulması için gerekli hazırlıklar yapmak, metropoliten nitelikteki kentlerin yerleşme, ulaştırma vb. ana kurumlarda yapılacak planlama ve uygulama kararlarında işbirliği sağlamak amacıyla 1972 yılında çıkarılan bir kararname ile "Bakanlıklararası İmar Koordinasyon Kurulu" kurulması kararlaştırılmıştır. Söz konusu kurul, İmar ve İskân Bakanı'nın başkanlığında, İçişleri, Bayındırlık, Sağlık ve Sosyal Yardım, Ulaştırma, Sanayi ve Teknoloji, Enerji ve Tabii Kaynaklar, Turizm ve Tanıtma Bakanlıkları'ndan oluşmaktadır.

İmar Yasası'nda Değişiklik: Belirtilmesi gereken bir gelişme de 1972 yılında 6785 sayılı İmar Yasası'nın 1605 sayılı yasayla değiştirilmiş olmasıdır. Bu yasa temelde 17 yıllık uygulamanın aksaklıklarını gidermeyi amaçlamış, bazı önemli yenilikleri de getirmiştir. Yasa birden çok belediyeyi ilgilendiren planların hazırlanması, yürürlüğe konması ve değiştirilmesinde İmar ve İskân Bakanlığı'na yetki vermektedir.

Eski yasanın nüfusu 5.000'i aşan belediyelere getirdiği imar planı yaptırma zorunluluğunu, nüfusu 10.000'den fazla olan belediyelere getirmiş, nüfusu 5.000'i bulanlar ise yalnızca yol istikamet planı yapmakla yükümlü kılınmıştır. Ayrıca nüfusları 10.000'in altında olan il merkezleri, ya da gelecekteki imar işleri açısından plana gereksinme duyacağı İmar ve İskân Bakanlığı'nca saptanan belediyelerin de imar planı yaptırmaları zorunlu olmuştur.

Yasanın İmar ve İskân Bakanlığı'na verdiği bir başka yetki de, gecekondu yasasının uygulanması amacıyla gerekli plan ya da plan değişikliğini, içinden ya da yakınından demir, deniz, hava ve karayolu geçen belediyelerin ve köylerin imar ve yerleşim planlarını, ilgili yönetimlerin kararlarına gerek olmadan yapması ya da yaptırmasıdır.

Yasa ayrıca belediye sınırları ve komşu olanlar dışında kalan kırsal alandaki gelişmeleri denetleyecek olanaklar da getirmiştir. Bölge planlaması, sanayi, turistik ya da ulaşım ağları açısından önem taşıyan yerlerde plansız gelişmeleri önleyecek önlemler düzenlemiştir.

Önemli bir yenilik de, kıyıların kullanımına ilişkin düzenlemedir. Bu hükme göre kıyılarda en az 10 metrelik bir şeridin içinde kalan yerlerde, herkesin yararlanmasına ayrılmayan yapı yapma yasaklanmıştır. Yasanın öngördüğü kıyıların toplumun yararlanmasına açılması ilkesi 1975 yılında yürürlüğe giren yönetmelikle açıklık kazanmıştır. Bu düzenleme kıyıda özel mülkiyeti temel almakta, ancak kullanımına sınırlar getirmektedir.

27.11.1984 tarihinde kabul edilen 3086 sayılı Kıyı Kanunu ise kıyıları ve bunların uzantısı niteliğinde bulunan kıyı şeritlerini "özelliklerini gözeterek koruma ve kullanma esaslarını tespit etmek amacıyla" yeni düzenlemeler getirmiştir. Yasanın getirdiği en çarpıcı yenilik; kamu önceliği olan yerler dışında, kıyılarda plana uygun olarak ve kıyı geçişini engellemeyecek biçimde özel yapılara da izin verilmesidir.

Konut Sorunları: Cumhuriyet döneminde konut sorununa ilişkin ilk girişim Mübadele, İmar ve İskân Vekaleti'nin kurulmasıyla başlamıştır. Bu Bakanlığa bağlı İskân Genel Müdürlüğü göçmenlerin yerleştirilmesi ve göçmen evlerinin yapılmasını birlikte yürütmüştür. Ancak bu Bakanlığın ömrü on dört ay olmuş, imar işleri İçişleri Bakanlığı'na aktarılmıştır. Bu dönemde çıkan bazı yasalarımız konutla ilgili hükümler taşımaktadır.

1930 tarihli Genel Sağlık Yasası konutla sağlık yönünden ilgilenmektedir. Yasa konutlarda bulunması gereken sağlık koşulları ve konutlarda yapılacak sağlık denetimiyle ilgili hükümleri içermektedir.

1580 Sayılı Belediye Yasası belediyelere *"ucuz belediye konutları yapmak ve belediye adına inşaat yapmak, kiraya vermek"* görevini vermiştir. Ancak bu görev, belediyelerin zorunlu olmayan, yani gelirleri elverişli olursa yerine getirmeleri gereken görevlerindendir. Yine Belediye Yasası, *"zorunlu görevler yerine getirilip tamamlanmadıkça, isteğe bağlı görevler için bütçeye ödenek konulamaz"* hükmünü de getirdiğinden, belediyelerin pahalı bir yatırım olan konut yatırımlarına yönelmesini güçleştirmiştir.

Buna karşın, Türkiye'de konut bunalımlarının güçlendiği yıllarda, 1950'de çıkarılan 5656 sayılı yasa, gerekli gördükleri zaman belediye meclislerinin, belediye konutları yapmak ve bu konutları belde de oturanlara kiraya vermek ya da satmak işlerini zorunlu belediye hizmetleri arasına koyabileceklerini belirtmiştir. Bu yasa aynı zamanda belediyelere, kentlerin gelişme alanlarında arazi satın alarak, yeni plana göre düzenlemek, yeniden inşaat yapmak ve isteyenlere satarak haksız kazancı engellemek yetkisini de vermiştir.

1935 yılında çıkarılan 2799 sayılı yasa ile Bayındırlık Bakanlığı'na bağlı Yapı İşleri Genel Müdürlüğü kurulmuştur. Yasa bu kuruluşa yalnızca kamu binalarının yapımı ve denetimi görevlerini vermiştir. Türkiye'de konut politikasının saptanması ve uygulamasıyla görevlendirilen ilk kuruluş 1958'de İmar ve İskân Bakanlığı olmuştur. Bu Bakanlığın kuruluş ve görevlerine ilişkin yasanın 2. maddesine göre yurdumuzun yapısına uygun konut politikasının temellerini saptamak ve uygulamasını sağlamak yetki ve görevleri bu bakanlığındır. Aynı yasanın 10. maddesi de; Mesken Genel Müdürlüğü'nü, evsiz vatandaşları birer konut sahibi yapacak ya da düşük kiralarla barınmalarını sağlayacak önlemleri almakla görevlendirmiştir. Ayrıca konut kredilerinin ve yapılacak çeşitli yardımların dağıtılma koşullarını saptamak ve düzenlemek, toplu konut yapımını özendirmek, bu konuda istekli belediyeleri ve konut kooperatiflerini yönlendirmek de bu Genel Müdürlüğün görevlerindendir.

İmar ve İskân Bakanlığı içinde kurulmuş bulunan Yapı Malzemesi Genel Müdürlüğü de, yapı malzemesi gereksinmesini saptamak, bunu karşılama yollarını aramak, yapı sanayiinin gelişmesini özendirmek, yapı malzemesi tür ve özelliklerini incelemek, rasyonel üretim olanaklarını araştırarak, ucuz konut üretimine yardımcı olmak görevini üstlenmiştir.

1961 Anayasası'nın 49. maddesinde konuta da yer vermiş olması, konut sorununun günümüzde ulaştığı boyutun bir göstergesidir. Söz konusu madde, *"Devlet, yoksul veya dar gelirli ailelerin sağlık şartlarına uygun konut ihtiyaçlarını, karşılayıcı tedbirler alır"* demektedir. Yoksullara ve dar gelirlilere öncelik tanınmış olması, özünde gerçekçi bir yaklaşım sayılmalıdır. Ancak 53. maddesi ile Anayasa, bu hakkın da bir sınırı olduğunu göstermektedir. Bu maddeye göre, devlet bu ödevini, ancak iktisadi gelişme ile kaynaklarının yeterliği ölçüsünde yerine getirecektir.

Sosyal konut politikası kavram olarak II. Dünya Savaşı'ndan sonra yaygınlık kazanmıştır. Ancak iki savaş arası dönemde konut, pek çok ülkede ekonomik, sosyal ve siyasal sorunlar arasında girmiştir. Nitekim Türkiye'de de, II. Dünya Sa-

"SOSYAL KONUT" SORUNU: İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra yaygınlık kazanan "sosyal konut" örnekleri bizde belediyeler, Emlâk ve Kredi Bunkası, Sosyal Sigortalar Kurumu vb. tarafından gerçekleştirilmeye başlanmıştır. Ancak, İstanbul Osmaniye'de Belediye tarafından yaptırılan "Sosyal Meskenler"de olduğu gibi, yapım sırasında yeterli deneileme yapılmaması nedeniyle, yerleşimden bir süre sonra kimi konutlar oturulamaz duruma gelmiş ve boşaltılmıştır.

vaşı yıllarına gelinceye dek, sosyal anlamlı konut politikasının bazı belirtilerine raslanmıştır. Bunlar daha önce değindiğimiz göçmen konutlarının yanı sıra, memurların özellikle Ankara'daki memurların konut gereksinmelerinin karşılanmasına yönelmiştir.

Devletin konut alanına karışması ya doğrudan doğruya inşa etmek, ya da tazminat ödemek biçiminde olmuştur. Yine bu dönemde, dar gelirlileri korumak amacıyla, kiraları sınırlandıran yasalar da çıkarılmıştır.

İkinci Dünya Savaşı'ndan planlı döneme gelinceye kadar geçen zaman içinde ise konut politikasının ağırlığı memurlardan işçilere kaymış, işçi konutları ağırlık kazanmaya başlamıştır. Bu dönemde konut kredisi veren kurumların başında, gelir ve grup farkı aramaksızın herkesin yararlandığı Emlâk ve Kredi Bankası ile işçilerin yararlandığı Sosyal Sigortalar Kurumu (eski adı ile İşçi Sigortası Kurumu)'nu saymak gerekir.

Planlı dönemde kalkınma planlarına konut sorunlarını çözecek önlemlerin konulduğu görülmektedir. Bu dönemde öncelikler, özellikle kent konutlarına ve bunlar içinde de yoksul ve dar gelirlilere yönelmiştir. Konut sektörünün ulusal kalkınma planlarının bir parçası olarak ilk kez bu dönemde ele alındığını da belirtmek gerekir.

Ayrıca, daha önce çalışmaya başlayan Emlak Kredi Bankası ve Sosyal Sigortalar Kurumu'na ek olarak Ordu Yardımlaşma Kurumu da bu dönemde, konut kredisi alanında yerini almıştır. 205 sayılı yasayla kurulan OYAK, 1963 yılından başlayarak, Türk Silahlı Kuvvetleri'nde hizmet görenlere konut kredisi vermekte ve konut yatırımları yapmaktadır.

Gecekondu Sorunu: Gecekondu Türkiye'de II. Dünya Savaşı yılları içinde ortaya çıkan, bakınma sorununu da içeren toplumsal bir olaydır. Büyük kentlerin gecekondulaşma hızı, kentleşme hızına koşut olarak artmıştır. Gecekonduları önlemeye yönelik ilk yasa 1948'de, ikincisi 1953'te çıkarılmıştır. Bugün de yürürlükte olan 1966 tarih ve 775 sayılı Gecekondu Yasası, gecekonduyu, imar ve yapı mevzuatına aykırı olarak, başkalarına ait arazi ve arsalar üzerinde ve arsa sahibinin rızası olmaksızın yapılmış yapılar biçiminde tanımlamaktadır.

Gecekondu Yasası'nın gecekondu politikası, gecekondu sorunlarını şehircilik sorunları açısından çözümlemeye yönelmiştir. Yeni gecekondu semtlerinin arsa mülkiyeti, planlama, kent hizmetlerinden yararlanma ve spekülasyon sorunlarına eğilmiştir.

Gecekondu politikasının hedefleri ıslah, tasfiye ve önleme olarak saptanmıştır. Islah, durumu düzeltilebilecek olan bir gecekondunun, ya da gecekondu bölgesinin; devletin, yerel yönetim birimlerinin ve gecekondu sahiplerinin elbirliği ile, oturulabilecek standartlara kavuşturulmasıdır.

Tasfiye, ıslah umudu kalmamış olan gecekonduların, tarihsel değeri olan eserlerin çevresindeki ve onların değerini azaltan, tek tek yapıların ya da bu karakterdeki yapıların yoğun durumda bulunduğu semtlerin tümden ortadan kaldırılmasıdır.

Önleme, kısa ve uzun dönemde olmak üzere iki biçimde anlaşılabilir. Kısa sürede önlemenin olumlu ve olumsuz olmak üzere iki ayrı biçimi vardır. Olumsuz önleme, bir gecekondunun, yapılırken ya da yapıldıktan kısa bir süre sonra kolluk gücü ile yıktırılmasıdır. Olumlu önleme ise, çeşitli kamu yardımlarıyla sosyal konut arzının artırılması ve böylece, gecekondu yapmaktan başka çıkar yol bulamayacak olan ailelere, konut gereksinimini doğal yollardan karşılama olanaklarının sağlanmasıdır. Bu yardımlar, devletin ve yerel yönetim birimlerinin, arsa, kredi yapı malzemesi yardımları olabileceği gibi, plan ve proje çizimi gibi teknik, vergi bağışıklığı gibi daha az yardımlar, yapıya zorlama gibi kolaylaştırıcı önlemler olabilir. Uzun süreli önleme ise, büyük kentlerdeki gecekondu sorunlarının kökünden ele alınması, kentlere olan nüfus akınlarının gereksiz ve aşırı bir yığılma biçimini almasının önlenmesidir.

Yıkım (Afet) Olayları: Yerel toplumun genel yaşamını etkileyecek, bozacak, aksatacak ölçekteki deprem, yangın, su baskını, yer kayması, kaya düşmesi, çığ ve yıkım (afet) olayları karşısında can ve mal kaybını azaltmak, yıkıma uğrayanları kurtararak, iyileştirmek, barındırmak, beslemek ve normal yaşamına kavuşturmak için çeşitli önlemlerin alınması zorunludur. Bu önlemlerin ilk yardım ve kurtarma boyutları yanında, konuta kavuşturma, yerleşme ve fiziksel planlama boyutları da vardır. Yıkım olayları denilince; çevreye, yapıya, altyapıya, kısaca mekâna yansıyan, bunun sonucu can ya

da mal kaybına yol açan durumlar söz konusu edilmektedir.

Doğal yıkım olaylarıyla ilgili çalışmalar, bu yıkım olaylarından zarar gören yurttaşlara devletçe yapılan yardımlar ülkemizde uzun bir süre, Cumhuriyetin kuruluşundan İmar ve İskân Bakanlığı'nın kuruluşuna değin, Bayındırlık Bakanlığı'nca yürütülmüştür.

Bayındırlık Bakanlığı, Yapı ve İmar İşleri Bakanlığı'nda önce bir deprem bürosu kurulmuş, 1955 yılında bu büro geliştirilerek DE-SE-YA (deprem, seylap, yangın) şubesine dönüştürülmüştür.

Bu dönemde doğal yıkım olayları ortaya çıktıkça özel yardım yasaları çıkarılarak, yıkıma uğrayan yurttaşlara yardım yapılmıştır. Genellikle bu yardımlar mali ve teknik yardımlar biçiminde olmuştur.

1958 yılında İmar ve İskân Bakanlığı'nın kurulması üzerine, kuruluş yasası her türlü yıkımdan önce ve sonra gerekli önlemleri almak görevini bu Bakanlığa bırakmıştır. Ayrıca yasa Bayındırlık Bakanlığı'nın görevleri arasında bulunan, doğal yıkımlar nedeniyle özel yasalarla Bayındırlık Bakanlığı'na verilmiş olan, görev ve yetkileri tüm sorumluluklarıyla İmar ve İskân Bakanlığı'na aktarmıştır.

Günümüzde bu hizmetin planlanması, programlanması, izlenmesi, gerekli işbirliğinin sağlanması, tüm teknik mali ve yönetsel yönleriyle İmar ve Bayındırlık Bakanlığı Afet İşleri Genel Müdürlüğü'nce yürütülmektedir.

Yıkım olayları karşısındaki hizmetler iki bölümde ele alınabilir:

— Acil yardım işleri,

— Bina yapımı ve yerleştirme işleri.

Yıkım olayları karşısında hızlı, etkin önlemler alabilmek, birden çok yılı içeren yapım işlerinde esnekliği sağlayabilmek, doğal yıkımların olası bulunduğu yörelerde önleyici önlemler alabilmek için gerekli mali kaynağı sağlamak üzere bir "afetler fonu" oluşturulmuştur.

Söz konusu fonda toplanan paralar, yıkım olaylarının gerektirdiği ivedi yardım, kurtarma, konutlandırma ve buna ilişkin kamulaştırma arsa, yapım ve benzeri giderlere harcanmaktadır.

Kıra Yönelik Planlı Çalışmalar: Kırsal alana yönelik çalışmalar planlı dönemle birlikte yoğunluk kazanmıştır. Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı ile birlikte "Toplum Kalkınması" yaklaşımı benimsenmiştir. Plan, toplum kalkınmasını *"ekonomik, sosyal ve kültürel koşullarını geliştirmek, toplulukları ulusun bütününde kaynaştırmak ve milli kalkınmaya tam olarak katılmalarını sağlamak için halkın çabalarını devletin çabaları ile birleştirme sürecidir"* diye tanımlamaktadır.

GECEKONDULAŞMA: 1940'ların ikinci yarısından sonra başlayan gecekondu yapımı, kentleşme hızıyla orantılı olarak artmıştır. Gecekondu yapımını önlemek ve yapılanları ıslah etmek amacıyla 1948, 1953, 1966 tarihlerinde çıkarılan kanunlar yeterli olamamış; son olarak 1984'te gecekondulara tapu verilmesini öngören kanun çıkarılmıştır.

Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı uygulama alanına konulan bu yöntemin değişik bölgelerde denendikten, uygulanma olanakları yaratıldıktan sonra ulusal bir program biçimine sokularak 1967 yılı sonuna değin her ilden bir ilçenin, 1977 sonuna değin de tüm köylerin toplum kalkınmasına alınması öngörülmüştür.

Toplum kalkınması yurt düzeyinde zaman içinde basamaklı olarak yayılırken, yöntemin başarılı olması için gerekli koşulların yaratılması, önlemlerin alınması, bu amaçla ayrı bölgelerde denenmesi uygun görülmüştü. Birinci Beş Yıllık Plan, deneme bölgelerindeki çalışmaların sürekli izleneceğini, bir yandan elde edilen sonuçlara dayanılarak toplum kalkınması için örgütleşmenin tamamlanacağını, öte yandan da ulusal ölçüde toplum kalkınması ilkelerinin saptanacağını belirtmiştir.

Toplum kalkınması deneme çalışmalarının yürütülmesi görevi 1963 ve 1964 yıllık programlarıyla Devlet Planlama Teşkilâtı'na verilmiştir. Köy İşleri Bakanlığı'nın kurulması üzerine, bu görev Bakanlar Kurulu kararıyla, sözü edilen Bakanlığa geçmiştir.

Birinci Plan toplum kalkınması deyişiyle köy kalkınmasını eş anlamda kullanmıştır. İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda ise, köy ve köylü sorunlarından ayrık olarak toplum kalkınması *"küçük toplum birimlerinin teşebbüs gücünün geliştirilmesi"* adı altında yer almıştır.

Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda toplum kalkınması tümden çıkarılmıştır. Bununla birlikte toplum kalkınması açısından önemli olan bir dizi temel ilke Üçüncü Plan'da da yer almıştır.

Kıra yönelik bir diğer çalışma da 1965 yılında başlatılan "Çok Yönlü Kırsal Alan Planlaması"dır. Çalışmalar Köy İşleri Bakanlığı tarafından Toprak ve İskân İşleri Genel Müdürlüğü aracılığıyla sürdürülmüştür. Çalışmaların gerek Bakanlık içi, gerek bakanlıklararası eşgüdümünü sağlamak amacıyla bir "Planlama ve Koordinasyon Kurulu" oluşturulmuştur.

Çalışmalara 1965 yılında aile işletmelerinin incelenmesi, çözümlenmesiyle başlanmıştır. Çevreye ekonomik, toplumsal,

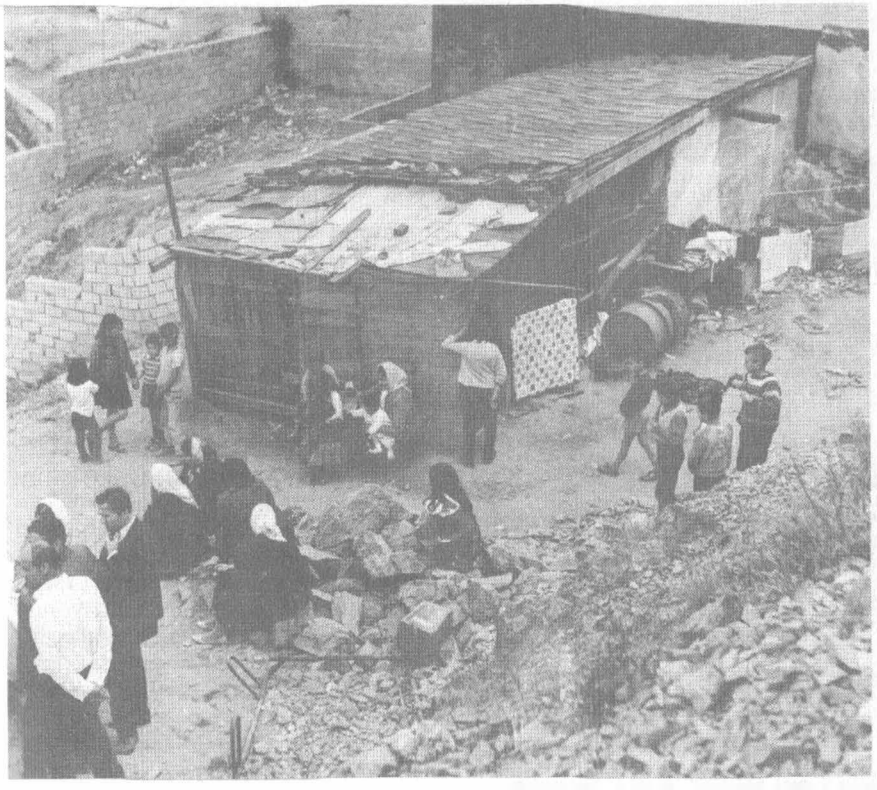

kültürel ve fiziksel yönleriyle etki yapabilecek olan örnek köyler seçilmiştir. Üç yıllık bir uygulama sonucu çok yönlü kırsal alan planlaması da bırakılmıştır.

Köy sorunlarının çözümünde öngörülen bir yaklaşım da küme köylere merkezdeki bir yerleşim yeri aracılığıyla hizmet götürmektir. Amaç yerel toplulukları bu yoldan etkilemek, bunların kalkınmalarına yarayışlı ortamları sağlamaktır. Konuya ilk kez Birinci Plan'da değinilmiş, Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda merkez köylere ilişkin amaçlar saptanmıştır. Bu amaçlar:

— Başlıca niteliği dağınıklık ve sosyal çokluk olan kırsal yerleşim biçiminin, buralara götürülen hizmetler açısından olumsuz etkilerini gidermek,

— Sunulan hizmetten tüm köylü nüfusun yararlanmasını sağlamak,

— Köylü nüfusunun pazarla ve ulusal yaşamla bütünleşme sürecini hızlandırmak,

— Kırsal yerleşim dönemini geliştirmektir.

Üçüncü Plan bu doğrultuda, farklı ölçütlere dayalı olarak seçilen merkezler aracılığıyla hizmet götüren birimlerin ve geçici nitelikte görev yapan kamu görevlilerinin merkez köyde toplanmasını öngörmüştür. 1973 yılında Devlet Planlama Teşkilâtı bir genelgesiyle, "merkez köy"ü *"kamu görevlilerinin köye, köylüye götürmekle yükümlü oldukları hizmetlerden merkezi bir yerleşim aracılığıyla götürülmekte olanlarının örgüt, tesis, personel ve hizmetle ilgili hususların toplandığı merkezi yerleşim yeri"* biçiminde tanımlamıştır.

Görüldüğü gibi, merkez köy yaklaşımı yalnızca hizmet götürme işleviyle sınırlı kalmış, toplumsal ve ekonomik değişme boyutlarını içermemiştir.

Kırsal sorunların, yerleşme deseni açısından çözümünde ileri sürülen diğer bir yaklaşım da köy-kent uygulamasıdır. Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda yer alan köy-kent düzeni, kırsal alan için bir örgütlenmeler bütünü ve kalkınma önerisidir. Köy-kentlerin bölgesel ve yöresel kalkınma projeleri içinde yer alması ve onların bir parçası olması düşünülmüştür. Köylünün üretimini, gelirini ve verimliliğini artırmaya yöneliktir. Amacı köylüleri kooperatiflerde örgütlemek, tarım ve hayvancılığı sanayileştirmek, kırsal alanı kentleştirmektir.

Köyişleri ve Kooperatifler Bakanlığı ekonomik ve sosyal yapıları ve olanakları bakımından farklılık gösteren iki bölgeyi pilot yöre olarak saptamıştır. Bunlardan birincisi, hayvancılık bölgesi olan Doğu Anadolu, diğeri de sulama bölgesi olan Güneydoğu Anadolu'dur. Başlangıçta iki örnek yöre seçilmiştir. Hayvancılık için ele alınan Van-Özalp'ta uygulamaya başlanmış, sulama bölgesi Urfa'nın da bunu izlemesi tasarlanmıştır.

Şehirciliğimizin Genel Değerlendirmesi

Cumhuriyet döneminde şehircilik alanında yapılan çalışmaların başarılı ve başarısız yönlerine değinmek, Cumhuriyetin kuruluşundan bugüne kadar geçen sürede şehirciliğimizin evrimini saptamak için kaçınılmazdır.

Cumhuriyet yönetiminin şehircilik alanında karşılaştığı ilk ve önemli sorunların başında yeni bir kent kurmak çabasının geldiğini belirtmiştik. Ankara'da başlatılan yeni kent kurma çalışmaları bir bakıma şehirciliğimizin laboratuvarı olmuştur. Planlı şehirciliğin ilk örneği olan Ankara, aynı zamanda, bu alanda başarılı ve başarısız uygulamaların da ilk örneğini vermiştir.

Ankara'nın başkent olarak seçilmesi, şehircilik bakımından önemli bir karardır. Ülkedeki dengeli yerleşme açısından büyük bir rol oynamıştır. İstanbul başkent kalsa idi, aşırı kentleşme nedeniyle, bu kentimizde şehircilik sorunları kuşkusuz çözüm sınırlarını aşmış olacaktı. Ancak Ankara'nın üstlendiği görevi görecek, ülke düzeyinde dengeli nüfus dağılımını sağlayacak başka çekim merkezleri planlama yoluna gidilmemiştir.

Ankara, imar mevzuatı bakımından ülkeye öncülük etmiştir. Birçok yasalar önce Ankara için çıkarılmış ve sonradan genellik kazanmıştır. Hatta Ankara'nın imar işlerini yürütmekle görevli örgüt olan Ankara Şehri İmar Müdürlüğü de, bir süre sonra tüm belediyelerin imar planlarını onaylama yetkisiyle donatılmıştır.

Ankara'nın öncülüğü yalnız mevzuat ve örgüt açısından olmamış, imar yolsuzlukları ve spekülasyon konularında da ilk başarısızlıkları sergilemiştir. Ankara İmar Planı'nı hazırlayan Jansen, başarıya ulaşmak için iki koşulun gerektiğini raporunda belirtmiştir. Bunlar:

— İmar faaliyetlerinin güçlü bir elde toplanması,

— Arazi spekülasyonunun önüne geçilmesidir.

Raporda sözü edilen birinci nokta gerçekleştirilebilmiş, ancak imar faaliyetlerini toplayan güçlü elin, spekülasyondan büyük çıkar sağlayanlarla işbirliği yapması sonucu, Ankara çağdaş kent plancılığı görüşlerine uygun olarak gelişme fırsatını yitirmiştir.

Başarılı bir kent plancılığı, başarılı bir arsa politikası ile gerçekleşebilir. Nitekim bu gerçek Ankara'nın imarı sırasında da görülmüş, Ankara Belediyesi'ne 1925'te 583 sayılı yasayla 4 milyon metrekareye yakın toprağı 1915 yılındaki vergi değerinin 15 katı üzerinden kamulaştırma yetkisi verilmiştir. İmar işlerinin yürütülmesi için bu denli elverişli koşullarda bulunan Ankara'nın imarındaki başarısızlığının temel nedeni emlâk spekülasyonu olmuştur.

AFET EVLERİ: İmar ve İskân Bakanlığı Afet İşleri Genel Müdürlüğü eliyle yürütülen, yıkım olaylarının yol açtığı zararları gidermeye yönelik hizmetler "âcil yardım işleri" ile "bina yapımı ve yerleştirme işleri" olarak ikiye ayrılmaktadır. Deprem sonucu evleri yıkılanları barındırmak amacıyla yapılan afet evlerinin de, denetimsizlik nedeniyle, daha felâketzedelere teslim edilmeden oturulamaz duruma geldiğine sık sık tanık olunmuştur.

ANKARA'NIN ÖNCÜLÜĞÜ: Ankara'nın imarı, Cumhuriyetten sonra ele alınan ilk konulardan biriydi. Ankara, imar mevzuatı bakımından da öncülük etti: Birçok yasa önce Ankara için çıkarıldı ve sonradan genellik kazandı. Hatta bir ara Ankara İmar Müdürlüğü'ne bütün belediyelerin imar planlarını onaylama yetkisi de verildi. Öte yandan, ilk imar yolsuzluk ve spekülasyonlarına da Ankara'da raslandı.

Belediyelerimizin pek çoğu ya nüfuz yarışı, ya da mali olanaksızlıklar sonucu ellerindeki topraklarını çıkarmışlar, spekülasyona neden olmuşlardır. Şehirciliğimizin en başarısız yönlerinden biri de, planlı şehirciliğin gerektirdiği bir arsa politikası izlenmemiş olmasıdır. Şehircilik sorunlarının sahibi olan belediyeler kadar, bunlar üzerinde ağır bir vesayet yetkisi bulunan genel yönetim de, arsa sorununu çözümlemekte güçsüz kalmıştır.

Buna karşılık arsa sorunu çözümlendiği ölçüde başarılı şehircilik çalışmaları da yapılmıştır. Ankara Yenimahalle girişimi konut-toprak, ilişkileri açısından öğretici ve değerli bir örnektir.

Yenimahalle Girişimi: Yenimahalle girişimi, Ankara için 1948 ortasında çıkarılan 5218 sayılı özel bir yasaya dayanmaktadır. Yasa, birinci maddeyle Ankara Belediyesi'ne şu yetkiyi vermektedir: *"Mülkiyetinde bulunan veya bu kanun gereğince mülkiyetine geçecek olan arsalar ve arazinin... mesken yapmak isteyenlere 2290 sayılı Kanunun (Artırma-Eksiltme ve İhale Kanunu) hükümlerine tâbi olmaksızın tahsis ve bina yaptıktan sonra temlik etmek".*

Yasa hangi arsaların, belediyeye nasıl geçeceğini de saptamıştır. Buna göre, söz konusu alan içinde kalan Hazine'ye ait arazi bedelsiz, Hazine'nin hususi malları nitelliğinde olan, ya da katma bütçeli dairelerle (vakıflar dışında) özel idareye ait bulunan arazi ve arsalar ise vergi değerleri üzerinden ve bedeli faizsiz olarak 10 yılda eşit taksitlerle ödenmek üzere, Ankara Belediyesi adına devir ve tescil edilecektir.

Yasa girişimden yararlanacakların hangi niteliklere sahip olması gerektiğini de saptamıştır. Yasa, en az bir yıl belediye sınırları içinde oturmuş olmayı, kendisinin, eşinin ya da reşit olmayan çocuğunun Ankara'da konutu, konut yapmaya elverişli arsası ya da bir konutta en az yarı payı bulunmamayı ya da başka bir gelir sahibi olmamayı koşul olarak getirmiştir. Bunlara ek olarak Ankara Belediye Meclisi de, başvurulara öncelik sırası verirken şu kıstasları gözönünde tutmuştur: Çocuğu fazla olanlar, Ankara'

da yerleşme tarihi eski olanlar, Ankara'da sürekli iş sahibi olanlar, mali durumları bu yasadan yararlanmayı öncelikle gerektirecek olanlar. Görüldüğü gibi, Yenimahalle girişimi aynı zamanda belli sosyal kategorilere yönelmesi bakımından bir sosyal konut girişimi de olmaktadır.

Yenimahalle başarısının bir diğer dayanağı da, yasanın yapı yapmaya zorlamayı da öngörmüş olmasıdır. Yasanın dördüncü maddesine göre, arsa verilmesi uygun görülenler, bu arsaların tahsis ve tesliminden başlayarak bir yıl içinde belediyenin göstereceği tipte bir konut yapmak zorundadırlar.

Ucuz arsa, yapı yapmaya zorlama ve uygun koşullarda verilen kredi ile Yenimahalle 3-4 yıl gibi kısa bir sürede Ankara'ya uydu bir kent olarak ortaya çıkmıştır.

Yenimahalle'de görüldüğü gibi toprak-konut ilişkisini kurarak yapılan başarılı girişimlerin sayısı, şehircilik uygulamalarımızda fazla değildir. Ancak 1970'li yılların ikinci yarısında İzmit Yeni Yerleşim Alanları ve Ankara Batı-Kent girişimleri, bu konudaki en yeni ve başarılı örnekleri oluşturmaktadır.

Örgüt: Ankara örneğinin çarpıcı yanı, planlı şehirciliğin başlangıcını oluşturmasıdır. Planlı şehircilik çalışmalarıyla birlikte, çalışmaları yürütecek örgüt de önem kazanmaktadır.

Ülkemizde yerel planlama birimi belediyelerdir. 1933'te yürürlüğe giren 2290 sayılı Yapı ve Yollar Yasası, tüm belediyelere imar planı yaptırma zorunluluğu getirmiştir. Yine bu yasaya göre imar planlarının onay yetkisi Ankara İmar Müdürlüğü'ne verilmiştir. Belediyelerin planlı çalışmalarını merkez ölçüsünde düzenlemek görevi 1958 yılında kurulan İmar ve İskân Bakanlığı'na geçmiştir. Bakanlığın kurulmasıyla Türkiye Emlâk ve Kredi Bankası, İller Bankası, Toprak ve İskân Genel Müdürlüğü de yeni Bakanlığa bağlanmışlardır.

Özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra kentleşme hızının artışına koşut olarak şehircilik sorunlarının yoğunlaşması, şehircilik sorunlarını ülke çapında çözümleyecek kurumlara gereksinmeyi artırmıştır. Devlet Planlama Teşkilâtı'nın kuruluşuyla, merkez düzeyinde örgütlenme önemli bir aşama yapmıştır.

İmar planlarının yapılmasında, belediyeler planlama birimi olarak saptanmış olsalar da, merkez bu konuda son söz sahibidir. Merkezî örgütlenmenin zayıf olduğu yıllarda bile, Ankara İmar Müdürlüğü Ankara Şehremaneti'ne değil de İçişleri Bakanlığı'na bağlı olarak kurulmuştur.

PLANLAMA YETKİSİ: İmar planlarının yapılmasında belediyeler yerel planlama birimi olarak kabul edilmekle birlikte, merkezi örgütün de söz hakkı vardır ve bu yetki giderek yerel birimlerin işlevini önemli ölçüde kısıtlamaktadır. Zaman zaman, Bayrampaşa'da yeşil alanın iskân alanı yapılmasına halkın imza toplayarak karşı çıkması örneğinde olduğu gibi, belediyenin ya da merkezi örgütün kimi kararları tartışma ve tepki konusu olabilmektedir.

İmar ve İskân Bakanlığı'nın, 1972 yılında İmar Yasası'nda yapılan değişikliklerle yetkisi daha da artmıştır. Bir bakıma yerel planlama birimleri varlıklarını sürdürmekte, fakat giderek merkezin planlama konusundaki yetkileri yerel birimleri bu konuda işlevsizliğe itmektedir.

Nâzım Plan Büroları'nın kurulması da, ilgili belediyeleri planlama birimi olmaktan çıkarmış, yapılan planları uygulayıcı duruma getirmiştir.

Bu konuda, 1984'te iki önemli değişikliğe raslanır. Birincisi, 8 Mart 1984'te yürürlüğe giren 2981 sayılı İmar ve Gecekondu Affı Yasası'nın, gecekondu bölgelerinin "Islah imar planlarının" yapılmasında, belediyelerin yetkilerini de kısacak biçimde Yeminli Özel Teknik Büro adı verilen özel kuruluşlara yetki verilmiş olmasıdır. Bu büroların, görevleri, yetkileri, kurulma ve çalışmalarına ilişkin esaslar bir yönetmelikle belirlenmiştir.

İkinci değişiklik ise, önce Mart 1984'te bir yasa gücünde kararname (no 195) ile daha sonra da Temmuz 1984'te 3030 sayılı yasa ile, büyük kentlerde yeni bir yönetim ve planlama düzeni kurulmuş olmasıdır. Belediye sınırları içinde birden çok ilçe bulunan kentlerde, ilçe belediyelerinin üstünde, onları da içine alan büyük kent belediyeleri oluşturulmuş ve kent planlaması görevi de dahil olmak üzere, birçok görevler alt ve üst düzeylerde bulunan belediyeler arasında bölüştürülmüştür. Büyük kentlerde imar planlarının kesinlik kazanması için daha önce istenen Bakanlık onayı bu yasa ile kaldırılmıştır. Büyük kentlerin nâzım planlarının kendi meclislerince kabul edilince kesinleşmesi ve bu planları, merkezi yönetime bağlı Nâzım Plan Büroları yerine kendi örgütlerinin hazırlaması, merkeziyetçilikten uzaklaşma doğrultusunda atılmış olumlu bir adım sayılır. Bu yasa, İstanbul, Ankara ve İzmir kentlerindeki Nâzım Plan Büroları'nın büyük kent belediyelerine devredilmesi yanında Ankara İmar Müdürlüğü'nü de Ankara Büyük Kent Belediyesi'ne bağlamıştır.

Bölge planlamasına ilişkin çalışmalarda da, merkez tek yetkili olmuştur. İmar

ve İskân Bakanlığı ve Devlet Planlama Teşkilâtı ayrı ayrı, ya da aralarında eşgüdüm sağlayarak çalışmışlar, yerel birimlerle işbirliğine gitmemişlerdir.

Yerel ölçekte planlama girişimi olarak il (mahalli idareler) planlaması örnek gösterilebilir. Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı, ulusal gereksinimlerin karşılanmasını sınırlayacak ölçüde mali yardımlara gerek olmaksızın, yerel yönetimlerin yerel gereksinimlerini yerel kaynaklarla yeterince karşılayabilmeleri için, adına il (mahalli idare) planlaması denilen yeni bir planlama türü önermiştir. Görüldüğü gibi bu planlama ile, yerel hizmetlerin daha iyi karşılanması için yerel yönetimlerin merkezi idareye fazla yük olmadan il düzeyinde örgütlenmesi amaçlanmıştır.

Genel olarak örgüt konusunda şehirciliğimizin önemli bir aşama gösterdiği söylenebilir. Ancak uzun yıllar değişik şehircilik sorunlarının değişik kuruluşlar arasında el değiştirdiğini, hatta zaman zaman tümden sahipsiz kaldığını da belirtmek gerekir.

Mali Sorunlar: Şehirciliğimizin çözümlenemeyen sorunlarının başında mali sorunlar gelmektedir. Gerçi 1961 Anayasası'nın 116. maddesi yerel yönetimlere görevleriyle orantılı gelir kaynaklarının sağlanacağını belirtmişse de, bu hüküm uygulama alanına girmemiştir. Şehircilik sorunlarının pek çoğuyla doğrudan ilgili olan belediyeler, içinde bulundukları mali yetersizlikler nedeniyle, doğrudan hiçbir sorunu çözmemektedirler. Mali açıdan içinde bulundukları bunalımlı durum, belediyeleri teknik yetersizliğe de sürüklemektedir. Bunların sonucu temel planlama birimi olan belediyeler, bu işlevlerini yerine getirememektedirler. Şehircilik sorunları merkezi yönetimin desteğiyle onun ilgilendiği ölçüde, ya da görevi tümden onun üstlenmesiyle çözümlenebilmektedir.

Mali denkleştirmenin gereğince sağlıklı temellere oturtulamadığı Türkiye'de, merkezi yönetim, kaynakları titizlikle kendisine ayırmakta, şehirciliğimizin başarısızlığından da sorumlu olmaktadır.

Mali olanaksızlıklar içinde bulunan belediyeler, zaman zaman gelir sağlamak amacıyla ellerindeki taşınmaz mallarını satmaktadırlar. Belediyelerin bu politikası ise, planlı çalışmaların başarısızlığına yol açan en büyük etken olmaktadır.

Aynı biçimde, merkezi yönetimin belediyelere keyfi kredi vermesi, borçlarını silmesi de planlı çalışmaları belli bir standartta sürdürmeyi zorlaştırmaktadır. Görülüyor ki, mali sorunlar çözüme bağlanmadıkça, başarılı bir şehircilik uygulaması gerçekleştirilemeyecektir.

Şehircilik Sorunlarına Yaklaşım Biçimi: Şehircilik uygulamaları, genellikle tüm ülkelerde, şehircilik sorunlarına bağlı olarak ve sorunun önemi ölçüsünde biçimlenir. Nitekim şehirciliğimiz de bu tür gelişme göstermiştir. Ortaya çıkan şehircilik sorunlara koşut olarak, gerekli görülen örgütler kurulmuş, yasal düzenlemeler yapılmıştır. Ancak sistemli bir gelişmeden söz etmek güçtür. Daha çok sorunlar ve çözüm yolları ayrı ayrı ele alınmış, birbirleriyle ilişkileri kurulmadığı gibi, saptanan politikalar da yeterince denenmeden değiştirilmiştir.

Şehircilik uygulamalarımızda gözlenen temel aksaklıklarda, planlı çalışma ortamının yeterince sağlanamamasının rolü büyüktür. Ankara deneyimi iyi değerlendirilebilse idi, İkinci Dünya Savaşı sonrası hızlı kentleşme ile ülke çapında ağırlığını duyuran şehircilik sorunlarına akılcı çözüm yolları bulmak kolaylaşırdı.

Şehircilik sorunlarının tümü toprak sorunuyla sıkı sıkıya bağlantılıdır. Şehircilikteki başarı, büyük ölçüde toprak sorununun çözümüyle gerçekleşebilir. Şehircilik kentsel ve kırsal mekânı birlikte kapsadığından gerek kentsel topraklar, gerek kırsal topraklar ve kırdaki toprak-insan ilişkisi, bunların düzenlenmesi, şehircilik çalışmalarının temelini oluşturmaktadır.

Şehircilik uygulamalarımız arsanın planlı çalışmalardaki olumlu etkisini sağlamaktan çok uzak kalmıştır. Bu konudaki tek olumlu örneğin, Ankara Belediyesi'ne objektif değer üzerinden kamulaştırma yetkisi veren yasa olduğunu yinclemekte yarar vardır. Ancak bu alanda yeni ve olumlu adımlar atılmadığı gibi, belediyeye sağlanan bu olanak da kısa sürede yitirilmiştir.

Kamulaştırma açısından önemli bir gelişme 1971 Anayasa değişikliğiyle ortaya çıkmıştır. Anayasa'nın 38. maddesinin birinci fıkrasındaki gerçek sözcüğü çıkarılmış, kamulaştırma bedelinin, taşınmaz sahibinin vergi beyanındaki değer üzerinden saptanacağı ilkesi getirilmiştir. Anayasa Mahkemesi'nin 1977'de aldığı bir kararla bu hükmün iptali üzerine, yeniden 1961'deki biçimine, yani gerçek değer üzerinden kamulaştırma ilkesine dönülmüştür.

Ancak 1981 yılında çıkarılan Toplu Konut Yasası ile 1982 başında çıkarılan Kamulaştırmaya İlişkin Kararname, kamulaştırmada karşılık ödenmesinin vergi değeri üzerinden olacağı ilkesini geri getirmiştir.

1984 Martı'nda yürürlüğe giren 2985 sayılı Yeni Toplu Konut Yasası'nda ise, ne Toplu Konut Fonu'ndan kamulaştırma için belli bir pay ayrılmasına ilişkin bir hüküm, ne de bu amaçla yapılmış kamulaştırmalarda ödenecek karşılıkla ilgili bir ilke yer almıştır. Bu son nokta, zaten 1982 Anayasası'nın 46. maddesi hükmü ile bir çözüme bağlanmış bulunmaktadır.

Öte yandan Hazine'nin de, günümüze değin olumlu bir toprak politikasına kavuşamamış olması, planlı şehircilik çalışmalarını güçleştiren nedenlerin başında gelir.

Arsa spekülasyonu karşısında yapılan Arsa Ofisi girişimi de, süregelen politikaları değiştirecek nitelikte değildir. 1969 yılında çıkarılan Arsa Ofisi Yasası'nın 1. maddesi: *"Arsaların aşırı fiyat artışlarını önlemek amacı ile, tanzim alış ve satışları yapmak, konut, sanayi ve turizm bölgeleri için arsa sağlamak üzere, İmar ve İskân Bakanlığı'na bağlı, kamu tüzel kişiliğini haiz ve döner sermayeli Arsa Ofisi Genel Müdürlüğü kurulmuştur"* demektedir.

Yasa gerekçesi 1961 Anayasası'nın 35, 36, 38, 41, 49, 51 ve 53. maddeleri gözönünde tutularak, yasanın hazırlandığını belirtmektedir. Bu maddelerin ışığında, Arsa Ofisi, mülkiyet ve miras hakkını korumak, kamulaştıracağı taşınmaz mallara karşılıklarını peşin ödemek yoluyla, iktisadi kalkınmanın, sosyal konut politikasının gerektirdiği arsaları sağlayacak ve bu görevini iktisadi gelişme ile mali kaynakların yeterliği ölçüsünde yerine getirecektir. Bu sınır ve yükümlülükler, gerçek karşılık üzerinden ödeme yapılacağı da düşünülürse Arsa Ofisi'ni planlı çalışmalarda olumlu etki yapabilme gücünden yoksun bırakmıştır.

Kamu yönetimlerinin, şehirciliğin başarısını artıracak arsa stoklamak, taşınmazlarını uzun süreli kiraya vermek gibi politikalara başvurmadıkları görülmektedir. Yaygın olan uygulama, Hazine ve belediyelerin taşınmaz mallarını gelişi güzel satmalarıdır. Arsa Ofisi'nden çok önce çıkmış bulunan Belediye Yasası'nın, belediyelere, haksız kazanca engel olmak üzere arsa alıp satma yetkisi veren hük-

SİSTEMSİZ GELİŞME: Ortaya gelen şehircilik sorunları gözönüne alınarak kimi örgütler kurulmuş ve yasal düzenlemeler yapılmış olmakla birlikte, şehircilik alanında sistemli bir gelişme sağlanamamıştır. Bunun nedeni, sorunların ve çözüm yollarının bütünsel açıdan ele alınıp değerlendirilmeyişi, saptanan politikaların da sık sık değiştirilmesidir.

münün uygulama değerine kavuşmadığını da unutmamak gerekir.

Kentleşmenin doğal sonucu olarak, zaman içinde tarım toprakları kentsel toprağa dönüşmektedirler. Bu süreç içinde önemli olan, değerli tarım topraklarının korunmasıdır. Türkiye'de topraktan yararlanma konusunda yapılan çalışmalar yok denecek kadar azdır.

Tarıma elverişli toprakların bayındırlık ve kent plancılığı alanlarında kullanılması değerini artırdığı için, çoğu zaman toprak sahibinin çıkarlarına uygun düşmektedir. Fakat sorun ülke düzeyinde ele alınır, toprakların sınırlı olduğu, yeniden üretilemeyeceği yani toprağın doğal kaynak niteliği de gözönünde tutulursa, tarımsal değeri daha düşük topraklar varken, değerli tarım topraklarının kısırlaştırılmasını önlemek zorunluluğu kendiliğinden ortaya çıkar.

1961 Anayasası'nın 52. maddesi *"Devlet, halkın gereği gibi beslenmesi, tarımsal üretimin toplumun yararına uygun olarak artmasını sağlamak, toprağın kaybolmasını önlemek, tarım ürünlerini ve tarımla uğraşanların emeğini değerlendirmek için gereken tedbirleri alır"* denmektedir.

1982 Anayasası ise, toprak mülkiyetini düzenleyen 44. maddesi ile, *"Devlet, toprağın verimli olarak işletilmesini korumak, geliştirmek, erozyonla kaybedilmesini önlemek... amacıyla gerekli tedbirleri alır"*; tarım, hayvancılık ve bu üretim dallarında çalışanların korunmasını düzenleyen 45. maddesi de *"Devlet, tarım arazileri ile çayır ve meraların amaç-dışı kullanılmasını ve tahribini önlemek... amacıyla gereken tedbirleri alır"* hükümlerini getirmiştir.

Bu maddelerde yer alan "toprağın kaybolmasını önlemek" sözünün, tarım topraklarının kısırlaştırılmaktan korunmasını da kapsadığı söylenebilir. Ancak bu konuda hiçbir çalışma yapılmadığı da belirtilmelidir.

Kırsal kesimde toprak-insan ilişkilerinde denge sağlamaya yönelik girişimlerin de birbirinden kopuk olarak ortaya çıktığı gözlenmektedir. Ekonomisi tarıma bağlı bir ülke olarak, Cumhuriyetin kuruluş yıllarında özellikle göçmenleri, savaşta toprakları zarara uğrayanları, Doğu'dan Batı'ya göç ettirilenleri ve göçebe aşiretleri yerleştirmek, toprağa kavuşturmak gerekiyordu.

Bu alandaki çabalar uzun süre savaş ve ayaklanmalar sonucu ortaya çıkan olayları çözümlemeye yönelmiş, bunun dışında önemli adımlar atılmamıştır. İnsan-toprak ilişkilerine çözüm bulmak amacıyla ilk kez 1925 yılı Bütçe Yasası'nda bir madde yer almıştır. Bu madde *"İçinde veya civarında hiç arazisi olmamak veya uhde-i tasarruflarındaki arazi 200 dönümden noksan bulunmak sebebiyle toprağa muhtaç erbab-ı ziraata mevcut olan arazi-i milliye, bedeli 10 senede mukassatan alınmak ve her haneye verilecek arazi miktarı, yedlerindeki arazi ile birlikte muhitin icabına göre azami 200 dönümü tecavüz etmemek üzere takdir-i kıymet suretiyle tevzi ve füruht olunur"* demektedir. Yalnız bu hükmün nerelerde hangi ölçüler içinde uygulandığı saptanamamıştır.

Topraksız çiftçiyi toprağa kavuşturmak amacıyla yapılan ilk derli toplu girişim, 1945 yılında çıkarılan Çiftçiyi Topraklandırma Yasası ile gerçekleşmiştir. Yasa, toprağı olmayan ya da yetmeyen çiftçileri geçimlerini sağlayacak ve iş güçlerini değerlendirecek ölçüde topraklandırmayı, topraklandırılan ya da yeterli toprağı olup da üretim araçları eksik olanlara gerekli sermaye vermeyi, yurt topraklarının sürekli olarak işlenmesini sağlamayı amaç edinmiştir.

Yasa planlı döneme kadar uygulanmış, planlı dönemle birlikte uygulama durdurulmuş, 1967'den başlayarak yeniden uygulamaya gidilmiştir. Yasanın uygulandığı süre içinde amacına ulaşmadığı görülmüştür. Dağıtılan topraklar büyük ölçüde hazine topraklarından ayrılmış, hazine toprağı tükendikçe mera ya da verimi düşük toprakların dağıtımına geçilmiş, yeterli kredi ve donatım yardımı yapılamamış, az topraklı birçok köylü aileleri yaratılmıştır.

1973 yılında çıkarılan Toprak ve Tarım Reformu Yasası'nın amacı, *"toprak mülkiyeti dağılımının, tasarruf ve işletme şeklinin ve işletmelerde ilgili yapının verimlilik ve sosyal adalet ilkelerine uygun olarak düzenlenmesi"* olarak belirtilmiştir. Yasa'nın uygulamasına, toprak sorununun en karmaşık olduğu Urfa ilinde başlanmış, ancak Anayasa Mahkemesi'nin 1977'de yasanın tümünü iptal etmesi üzerine çalışmalar durdurulmuştur. Tüm bu örnekler şehirciliğimizin toprak sorunundan büyük ölçüde etkilendiğini, toprak konusunda tutarsızlıklar ve kararsızlıkların sürdüğünü göstermektedir.

Konu kentsel topraklar açısından ele alınınca, bu alandaki başarısızlıklar doğrudan konut sorununa yansımıştır. Tutarlı bir arsa politikasından yoksunluk, arsa-konut ilişkisinin kurulamamış olması konut sorununun çözümündeki başarısızlığın temel nedenidir.

Konutla ilgili çabaların tümü, soruna parça parça ve birbirinden bağımsız olarak yaklaşmış, sonuçta çözüm getirememişlerdir. Örneğin memur, subay, öğretmen, işçi konutları ayrı ayrı ele alınmış, genel bir sosyal konut politikası izlenmemiştir. Köy konutları ise, 1960'tan önceki yıllarda, Ziraat Bankası'nın gösteriş niteliğini aşmayan bir çabası dışında, hiç ele alınmamıştır. Bu girişimlerde konut kredileri de sürekli olarak yetersiz kalmıştır.

Konut sorununa çözüm olarak getirilen ve 1931-1951 yılları arasında Ankara'da uygulanan "mesken tazminatı" ise, fiyatları artırmaktan öte bir yarar sağlayamamıştır.

Konut sorununu çözümlemekte kamunun kiralık konut üretme politikası, Ankara'da Namık Kemal (Saracoğlu) Mahallesi dışında, uygulama bulmamış, mahalle bu konuda tek başarılı örnek olarak kalmıştır.

Konut politikasındaki başarısızlığın ürünü olan konut sorunu açığı, hızlı kentleşmenin de etkisiyle II. Dünya Savaşı'nı izleyen yıllarda yeni bir sorun ortaya çıkarmıştır: Gecekondu. Bu da konutların kirasını ödeyebilecek ya da fiyatını karşılayabilecek güce sahip olmayan kitlelerin, zorunluluk karşısında, barınma sorunlarına getirdikleri bu çözümdür.

Gecekondu sorunu dar anlamda bir barınma sorunu olmakla birlikte, ülkenin ekonomik ve sosyal yapısından kaynaklanmaktadır. Oysa Türkiye'de gecekondu politikaları, dar anlamda şehircilik sorunlarını çözümlemek amacına yönelmişlerdir. Soruna yaklaşım, ekonomik ve sosyal boyutları içinde ve ulusal planlama ölçeğinde ele alınmadıkça başarılı sonuçlar beklememek gerekir.

Ekonomik ve sosyal yapısı Türkiye'ye benzeyen tüm ülkelerde olduğu gibi, ülkemizde de bölgelerarası dengesizlikler ve kır ile kent arası büyük nitelik farklılıkları vardır. Bu yapıyı değiştirmeye yönelik uygulamaları planlı dönemde de başarıya ulaşamadığı, etkinlik sağlayamadığı açıktır. Sorunlar kalkınma planlarında da farklı yaklaşımlarla ele alınmış, yapılan çalışmalar arasında gerekli ilişki kurulamamıştır.

Köy düzeyinde yürütülen planlı çalışmalarda da aynı tutum izlenmiştir. Köy kalkınmasına yönelik türlü yöntemler denenmiş, ancak hiçbiri yeterince denenmemiş, bir süre sonra yerini bir başkasına bırakmıştır. Örneğin toplum kalkınması çalışmaları sonuçlanmadan bırakılmış, yeni arayışlara geçilmiştir. Çok yönlü kırsal alan planlaması toplum kalkınmasının yerine geçirilmek istenmiştir. Bu yöntemin toplum kalkınması ile arasındaki ilişkinin uygulamada anlaşılmamış, kurulmamış olması, başarısızlığa uğramasının başlıca nedeni olmuştur.

Tüm başarısızlıklarına karşın Türkiye'nin bir arayış dönemi içinde olduğu unutulmamalıdır. Ancak, eksik yanları sonradan ortaya çıkabilecek çalışmaları birdenbire durdurmak yerine, önce eksik yanlarını düzeltmek, uygulama olanaklarını araştırmak, sonunda bunun başarılı olmayacağı kesinlikle anlaşılınca durdurmak daha yararlı olabilir.

Köye yönelik çalışmaların tümü arasındaki kopukluk, bunların birarada bir politikalar demeti olarak ele alınmayışı, sorunları sürüncemede bırakmıştır.

Planlı şehircilik çalışmalarının başarıya ulaşmasında halkın işbirliğine de büyük ölçüde gereksinim vardır. Hak ve sorumluluklarda eşitlik, çalışmalarda açıklık sağlayacak, yararı anlatılıp, benimsetilerek halkın çalışmalara ortak edilmesi sorunları çözümlemede önemli bir rol oynayacaktır.

Türkiye'de halk katılımının hemen hemen hiç olmadığı kolaylıkla söylenebilir. Halkla devletin gönüllü işbirliğine dayanan toplum kalkınması ve kendi evini yapana yardım yöntemleri dışında şehircilik uygulamalarımızda halk katılımı bulunmamaktadır. Ayrıca her iki yöntemin de başarılı sonuçlar vermesine fazla olanak tanınmadığını belirtmek gerekir. Kırsal alanda olduğu kadar, gecekondu bölgelerinde de toplum kalkınması ve kendi evini yapana yardım birlikte yürütülebilse idi, çalışmalar bir anlam kazanabilirdi.

Şehircilikle ilgili kuruluşlararası eşgüdüm sağlanamaması da başarıyı engelleyen etkenlerden biri olmaktadır. Bakanlıklararası eşgüdüm sağlanamadığı, bir bakanlığın bir diğerinin öncülüğünde yürütülen işlere destek sağlamadığı oldukça sık görülmüştür. Bunun sonucu ayrı bakanlıklara bağlı birimlerin aynı konu-

ya yönelik çalışmaları dağınıklıklara gereksiz kaynak tüketimine neden olmaktadır.

Şehircilik sorunlarını çözümde başvurulan ve doğruluğu tartışılabilir bir yol da, sürekli gündemde kalan, ağırlığını duyuran sorunun adını taşıyan bir bakanlık kurmak olmaktadır. 1964 yılında Köyişleri Bakanlığı'nın, 1978'de Yerel Yönetimler Bakanlığı'nın kurulması bu tutuma örnek gösterilebilir.

Son yıllarda tüm ülkelerde olduğu gibi Türkiye'de de çevre sorunları ağırlığını duyurmaktadır. Soruna çözüm aramak amacıyla 1978 yılında eşgüdümün kolay sağlanacağı bir düzeyde, yani Başbakanlığa bağlı olarak, bir Çevre Müsteşarlığı kurulması yerinde bir karar olmuştur. Sözkonusu müsteşarlık, 1984 Haziranı'nda kanun hükmünde kararname ile yine Başbakanlığa bağlı Çevre Genel Müdürlüğü'ne dönüştürülmüştür.

1982 Anayasası'nın 56. maddesinde "Herkes sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkına sahiptir" hükmünün yer alması, 1983 yılında bir Çevre Kanunu'nun çıkmış olması, en azından çevre sorunlarının toplumda kazandığı önemi göstermektedir. Ancak belirtmek gerekir ki, Çevre Kanunu'na işlerlik kazandıracak yönetmelik, yasa çıkalı bir yılı aşkın bir süre geçtiği halde henüz hazırlanmamıştır.

Ülkemizde, imar ve şehircilik uygulamalarındaki başarısızlıklar, zaman zaman çıkarılan "af" yasalarıyla giderilmeye, kaçak eylemler yasallaştırılmaya çalışılır. 1983 yılının Mart ayında yürürlüğe giren 2805 sayılı yasa, bunun örneklerinden biridir. Bununla, imar ve gecekondu mevzuatına aykırı olarak yapılmış yapıların, belli kurallara uymak koşuluyla bağışlanması amaçlanmaktadır. Aynı zamanda yapımı sürmekte olan kaçak yapılar da, bu yasanın kapsamı içindedir.

Yasa bir yandan, imar ve gecekondu mevzuatına aykırı yapılaşmayı, deniz, göl ve akarsu kıyılarının yokolup gitmesini ve kırsal alanların, doğa güzelliklerinin bozulmasını önlemeyi amaçlarken; bir yandan da, kaçak yapılmış da olsalar, yı-

TOPRAK SORUNU: 1925'ten beri, toprak ve tarım reformu amacıyla çıkarılan yasaların çeşitli nedenlerle uygulanamaz hale gelmesi, toprak konusunda tutarsızlık ve kararsızlıkların sürdüğünü ortaya koymaktadır. Bu, şehirciliği de etkilemektedir. Son olarak 1973 yılında çıkarılan Toprak ve Tarım Reformu Kanunu'nun uygulanmasına Urfa'da başlanmışsa da, kanunun 1977'de Anayasa Mahkemesi'nce iptali üzerine çalışmalar durmuştur.

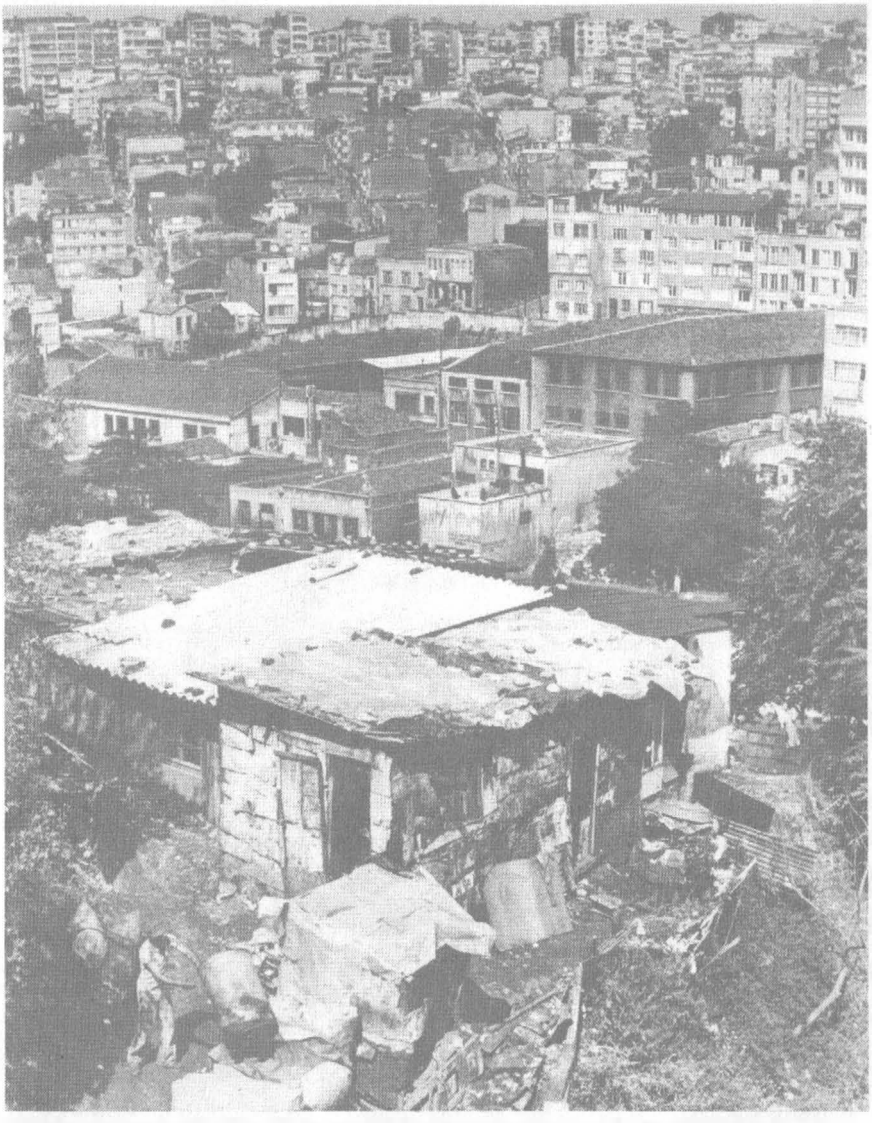

ÇEVRE SORUNLARI: Bütün ülkelerde olduğu gibi Türkiye'de de çevre sorunları ağırlığını duyurmaktadır. Ancak, bir Çevre Müsteşarlığı kurulmasına rağmen, sorun bütün boyutlarıyla planlı biçimde ele alınamamaktadır. İstanbul'da "Bizans Çöplüğü" denilen yörede kurulan gecekondularla derme çatma binaları gösteren yukarıdaki fotoğraf bile sorunun bu boyutu hakkında fikir vermektedir.

kılmaları ülke ekonomisi için büyük değer yitiklerine ve huzursuzluklara yol açabilecek yapıların durumları düzeltilerek korunmasını öngörmüştür. Bu nedenle yıkılması gereken, olduğu gibi korunması gereken ve ancak iyileştirilerek korunabilecek olan yapılar, ayrı ayrı belirlenmiştir.

Yakın geçmişimizde, en önemli ve kapsamı en geniş bir "imar affı" olan bu yasal düzenleme, 2 Haziran 1981 tarihinden sonra yapılan gecekonduları kapsamı dışında bırakmıştır. Çünkü, o tarihte, MGK, bir bildiri ile gecekondu yapımının yasak olduğunu kamuya anımsatmıştır. Öteki kaçak yapılar için ise imar affının zaman sınırı 1 Ocak 1983 olmuştur. Bu af yasasının yerini alan Mart 1984 tarihli yasa, affın kapsamının hem zaman, hem de konu olarak genişletmiştir. Gecekondular için zaman sınırı 2 Haziran 1981'den başlatılırken, öteki kaçak yapılar bakımından süre dokuz ay uzatılarak 1 Ekim 1983'e alınmıştır. Bundan belki daha da önemlisi, 2 Aralık 1984'te yürürlüğe giren Kıyılar Yasası ile kıyı olarak tanımlanan yerlerdeki 100 metrelik bir kuşak içindeki yapı yasağının daraltılarak 10-30 metrelik dar bir şeride özgü kılınmış olmasıdır.

Türkiye'de şehirciliğin bir arayış dönemi geçirmekte olduğu söylenebilir. Cumhuriyetin kuruluşundan bu yana yeterli deneyim ve bilgi birikimi sağlandığını da belirtmemiz gerekir. Özellikle şehircilik eğitimi alanındaki gelişmeyi, Türkiye'deki şehircilik çalışmalarını yürütebilecek, kent ve bölge plancılarının yetiştirildiğini yadsıyamayız. Şehirciliğimizin eldeki deneyim ve bilgi birikimlerini değerlendirerek, diğer ülkelerdeki gelişmelerin de ışığında yeni gelişmeler göstereceği de açıktır.

Şehircilik uygulamalarında oldukça sık karşılaşılan, yurttaşların tutumundan, yönetimden kaynak kıtlığından ortaya çıkan zorluklar, başarılı bir planlama sürecinde yurttaş-yönetim işbirliğine dönüşebilecek niteliktedir.

Gözönünde bulundurulması gereken nokta, şehircilik sorunlarının ülkenin ekonomik ve sosyal yapısından soyutlanamayacağıdır. Bu nedenle şehircilik, kalkınma sorunlarımızla birlikte düşünülmeli, planlı çalışmalar geliştiği ölçüde başarıya ulaşacağı unutulmamalıdır●

KAYNAKÇA

- İmar ve İskân Bakanlığı, *50 Yılda İmar ve Yerleşme*, İmar ve İskân Bakanlığı Mesken Genel Müdürlüğü Araştırma Dairesi Başkanlığı, Ankara, 1973.
- Ruşen Keleş, *Türkiye'de Şehirleşme, Konut ve Gecekondu*, 2. Bası, Gerçek Yayınevi (100 Soruda Dizisi), İstanbul, 1978.
- Ruşen Keleş, *Kentleşme ve Konut Politikası*, AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, Ankara, 1984.
- Fehmi Yavuz, *Ankara'nın İmarı ve Şehirciliğimiz*, AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, No: 21-3, Ankara, 1952.
- Fehmi Yavuz, *Şehirciliğimiz Hakkında Mukayeseli Raporlar*, AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, No: 65-47, Ankara, 1956.
- Fehmi Yavuz, *Kentsel Topraklar*, AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, No: 452, Ankara, 1980.
- Fehmi Yavuz-Ruşen Keleş-Cevat Geray, *Şehircilik*, 2. bası, AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, No: 415, Ankara, 1978.

Cumhuriyet Döneminde Toplu Konut Sorunu

Yıldız Sey

Cumhuriyete Geçerken

1923'te Türkiye Cumhuriyeti kurulduğunda, savaşlardan yorgun ve yıkılmış bir ülkeyi devralıyordu. Böyle bir mirasla birlikte konut stokunun durumu da hiç şüphesiz genel görünüme uygun bir nitelik taşımaktaydı. Osmanlı İmparatorluğu döneminde "Konut Politikası" diye bir kavramın var olup olmadığını savunabilmek için yeterli belgeler henüz gün ışığına çıkmamışsa da, konut politikasını belirleyen yerleştirme politikalarının eskiden beri devletin en önemli meselesi olduğu anlaşılmaktadır. Nüfus dağıtımına devlet müdahalesinin yerleştirme planlarında ve ekonomik amaçlarla odak noktası olarak ele alınmasının Bizanslılardan Osmanlılara geçen bir yöntem olduğu ve fetih yoluyla elde edilen, nüfus kaybetmiş olan kentlerin canlandırılması, ekonomiyi geliştirmek için buralara başka bölgelerden getirilen halkın kitlesel iskânı için konut verildiği veya kredi sağlandığı bilinmektedir. Ancak bu politikalara paralel olarak yapılan konut uygulamalarına ilişkin elimizde fazla örnek bulunmamaktadır. Ayrıca bu konutların yapımında bugün anlaşılan anlamda örgütlü bir konut yapım eyleminin var olup olmadığı da bilinmemektedir. Özellikle 19. yüzyılda hızlanan göçmen akımı ile 1870-1900 yılları arasında en aşağı bir milyon kişinin, 1912-1913 yıllarında yaklaşık 250.000 kişinin, 1920'de ise 400.000'den fazla kişinin Anadolu'ya yerleştirildiği bilinmektedir. Bu kadar çok konutun, o zamanki devlet yapısı ile gerçekleştirilebilmesi olanaksız göründüğüne göre, göçmenlerin kredi ve arsa yardımı ile kendi konutlarını bireysel olarak yaptıkları anlaşılmaktadır.

19. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak bütün kentlerde, özellikle İstanbul'da belirli kullanıcı grupları için örgütlü bir konut faaliyetinin yürütülmeye başlandığı görülmektedir. Batılılaşma hareketiyle Batı'daki örneklerden esinlenerek gerçekleştirilen bu konut grupları, İmparatorluktan günümüze kalan küçük ölçekli toplu konut örnekleridir. İslam ve gayrimüslim küçük tüccar, küçük esnaf ve sanatkârlarla orta-küçük bürokratlardan oluşan bir kullanıcı kesimine ait olan bu konutlar eski İstanbul konut tipinden çok farklı bir biçimlenme göstermektedirler. 1890 yılında yapılan Taksim Surp Agop Konutları ve Sultan Abdülaziz tarafından saray mensupları için 1870 yılında yaptırılan Beşiktaş Akaret konutları bu döneme ilişkin en ilginç örneklerdir.

İmparatorluk döneminde devletin ih-

AKARET KONUTLARI: Toplu konut yapımına yönelik ilk girişimler 19. yüzyılın ikinci yarısında başladı. Bu dönemde İstanbul'da ve kimi büyük şehirlerde gerçekleştirilen küçük ölçekli toplu konut örneklerinden biri de 1870'te Abdülaziz tarafından saray mensupları için yaptırılan Beşiktaş Akaret Konutları'dır.

tiyaç sahibi dargelirli halkı konut sahibi yapmak için en önemli girişimi, Cumhuriyetin ilanından çok kısa bir süre önceye raslamaktadır. 1918 yılında İstanbul'da 7.500 konutun yok olmasına yol açan yangında konutlarını yitiren ailelerin bir kısmı bağış yoluyla ve Vakıflar'a ait bir arsa üzerinde 124 konut ve 25 dükkân yaptırılmıştır. Dört bloktan oluşan bina grubu Mimar Kemalettin'in I. Ulusal Mimarlık dönemine ilişkin en önemli yapıtlarından biridir.

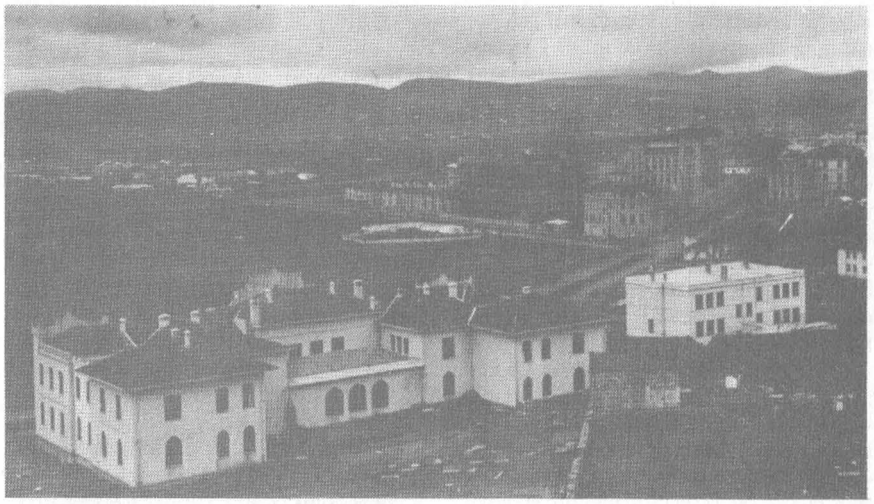

1923-1933 Dönemi

Cumhuriyetin ilk yılları, konut yapımı açısından bir durgunluk dönemidir. Ancak bu durgunluk yeni konut yapımına ihtiyaç olmamasından değil, fakat uzun yıllar savaşmış bir ülkenin sınırlı kaynaklarının daha öncelikli alanlarda kullanılması zorunluluğundan doğmuştur. Gerçekte genç Cumhuriyet büyük bir imar-iskân sorunu ile karşı karşıyadır. Savaşta yanan kentlerin imarı, terkedilen topraklarda yaşayan Türklerin Anadolu'ya yerleştirilmeleri çok sayıda konut yapımını gerektirmiştir. Öte yandan, 13 Ekim 1923 tarihinde başkent ilan edilen Ankara'nın yeniden kurulması ve devlet kadrolarına konut sağlanması sorunu da vardır. Ancak her şeyiyle baştan kurulan bir devletin daha önemli sorunlarının çözülmesi öncelik taşımıştır. Bu nedenle savaş sırasında yıkılan konutların yerine yenilerinin yapılması ve müdahale ile doğacak ihtiyacı karşılamak için düşünülen çare, özel teşebbüsün bu yapım işlerini yüklenmek üzere özendirilmesidir. Aslında bu görüş 1923 İzmir İktisat Kongresi'nde savunulan genel ilkeler doğrultusunda izlenen ekonomik politikaya da uygun düşmektedir. Böyle bir politikayla imar faaliyetlerini artırmak, yerli ve yabancı özel teşebbüsü özendirebilmek amacıyla Türkiye'de bina inşaatını üstlenen şirketlere ve kuruluşlara kolaylık sağlanması yolunda adımlar atılmıştır. Konut yapanların emlak vergisinden ve ithal edecekleri yapı malzemeleri için gümrük vergisinden muaf tutulmalarını öngören yasalar, bu politikaların gerçekleştirilmesine yönelik önlemlerdir. İmar ve yerleştirme faaliyetlerini yürütebilmek için bir de *"Mübadele ve İskan Vekâleti"* kurulmuştur. Ancak bütün bu önlemlere karşın, beklenen sonuçların alınamadığı ve göçmenlerin sağlığa uygun olmayan konutlarda yaşamak zorunda kaldığı anlaşılmaktadır. Bu durumda gerek yeni yeni gelişen milli burjuvazinin kaynaklarının sınırlı olmasının, gerek Türkiye'nin bina yapımı için gerekli olan malzemenin büyük bir kısmının ithal edilmesi zorunluluğunun etkileri bulunmaktadır. Gerçekten de Türkiye Cumhuriyeti'nin Osmanlı İmparatorluğu'ndan devraldığı yapı malzemesi endüstrisi böyle büyük ölçekli bir üretimi gerçekleştirmeye yeterli değildir.

Konut üretiminin yürütülmesinde karşılaşılan zorluklara rağmen, yeni başkent Ankara'nın imarı ihmal edilemeyecek kadar önemli bir sorun olmuştur. Yeni devleti temsil edecek binaların ve devlet memurlarının oturacağı konutların öncelikle yapılması gerekiyordu. İzmir'in belirli bir kesimi için düşünülen planla, ilk defa olarak bir kent için plan yapılması gerektiği düşünülmeye başlanmıştır. 1924 yılında Ankara'da Heusster tarafından biri eski Ankara, öteki de Yenişehir ile ilgili iki yöresel imar planı hazırlanmıştır. Aynı yılda Sağlık Bakanlığı'nın arkasında 198 konutluk bir memur mahallesi yaptırılmıştır. Ancak inşaatın ilk tahminleri çok aşması sonucunda aslında dargelirli memurlar için düşünülen bu yeni mahalle kısa zamanda zenginlerin oturabileceği pahalı köşkler ve apartmanlarla donanmıştır. Memurlar ise Ankara'nın eski konutlarında çok kötü koşullar altında yaşamaya çalışmışlardır.

Ankara'nın büyüme ve konut sorunları giderek arttıkça bunların örgütlü bir şekilde ele alınması gerekliliği de kendini gittikçe daha kuvvetle hissettirmeye başlamıştı. 1928 yılında ilk olarak İmar

ANKARA'DA TOPLU KONUT ÜRETİMİ: Cumhuriyetin ilanından hemen sonraki dönemde yeni başkent Ankara'nın imarı sırasında, giderek artan konut ihtiyacını karşılamak için de planlar, projeler yapıldı ve Ankara'nın çeşitli yerlerinde Devlet Mahallesi, Ziraat Bankası Lojmanları, Vakıf Apartmanları vb. küçük ölçekli toplu konutlar inşa ettirildi. Ancak, ekonomik bunalımın da etkisiyle, bunlar yaygınlaştırılamadı.

Müdürlüğü kurulmuş ve ek bir yasayla yeni yapılacak inşaatın İmar Müdürlüğü'nce onaylanması zorunluluğu getirilmiştir. Asıl planın yapımı ise 1928'de gerçekleştirilebilmiştir. Yeni başkentin planlı bir biçimde büyümesini sağlamak amacıyla uluslararası bir yarışma açılmış ve İsviçreli şehirci Prof. Jansen'in projesi uygulanmak üzere seçilmiştir.

Böylece çağdaş anlamda bir şehir plancılığı kavramı Türkiye'ye girmiş bulunuyordu. Bir yandan plana uygun imar işlemlerine girişilirken bir yandan da bir türlü çözüm bulunamayan memur konutu sorunu için yeni yaklaşımlar aranmaya başlanmıştı. 1926 yılında yeni inşaata kredi sağlayacak olan Emlak ve Eytam Bankası (bugünkü Emlâk Kredi Bankası'nın ilk çekirdeği) kurulmuş, Maliye Bakanı'na memur konutları yaptırmak üzere hazine olanaklarını kullanmak için yetki veren özel bir yasa çıkarılmış ve İmar Bankası adında bir banka kurulmuştur. Ancak memurların kısa dönemdeki ihtiyaçlarını karşılamak mümkün olmadığından 1929 yılında çıkarılan bir yasa ile Ankara'daki memurlara özel bir konut ödeneği vermek zorunda kalınmıştı. Bu arada Vakıflar'ın kiralık apartmanlarına veya bazı bankalarla devlet işletmelerinin kendi memurları için yaptırdıkları lojmanlara raslanmakta idi. Arif Hikmet Koyunoğlu ve Kemalettin Bey tarafından yapılan yedi memur konutu, yine Kemalettin Bey'in yaptığı Ankara'daki I. ve II. Vakıf Apartmanları, Ziraat Bankası Lojmanları 1920'lerdeki kiralık kamu konutlarına ilişkin ve dönemin ulusal mimarlık üslubunu yansıtan örneklerdir.

1928 yılından 1930 yılına kadar konut üretimi için gerekli koşulları sağlayacak çeşitli kanunlarla imar planlarına ilişkin hükümler yürürlüğe konmuştur. Bu yıllarda özellikle Ankara'nın imarı ve arsa kullanılışı ile ilgili yasalar göze çarpmaktadır. Belediyeler Yasası ile ilk olarak ucuz konut yapımı sorunu ortaya çıkmış, Umumi Hıfzıssıhha Kanunu ile konutlarda bulunması gereken minimum nitelikler yönünden sınırlamalar getirilmiştir. Bu yıllarda dünyanın içinde bulunduğu ekonomik bunalım Türkiye'yi etkilediğinden, imar hareketlerinde büyük bir durgunluk görülmektedir. Nitekim 1931 yılında 5. İnönü Hükümeti programında bu durum açıklanmakta, *"devlet sarfiyatında ihtiyatlı tedbirler"* ile *"iktisadi ve mali hayatı ciddi sarsıntılara maruz bırakmadan yeni imar programlarına geçilebileceği"* umudu belirtilmektedir.

Cumhuriyetin ilk on yılı içinde konut yapımında Ankara dışında da durum çok farklı değildir. Mübadele ile Bulgaristan ve Yugoslavya'dan gelen göçmenlerin sayısı 1923-1929 arasında 500.000'den fazladır. Bu göçmenler çeşitli illere dağıtılmışlar ve konut yapımı için çeşitli yardımlarla desteklenmişlerdir. Mevcut konut stoku -eski ve bakımsız olmasına karşın- ekonomik nedenlerle yenilenememiş ve artan nüfus ihtiyacı ile birleşerek konut açığının giderek büyümesine yol açmıştır. Böylece bu dönem ancak zorunlu yasal düzenlemelerin yapılması ve acil sorunlara çözüm aranması ile geçirilmiştir.

1933-1946
Devletçilik Dönemi

1933 yılında devletçilik dönemine geçilirken ilk "Beş Yıllık Kalkınma Planı" içinde konuta yer verilmemiş olmakla birlikte, inşaat sektörünün planın gerektirdiği endüstri yatırımlarından ötürü bir canlılık kazandığı görülmektedir. Bu yıllar "ucuz konut" kavramının mimarlık terminolojisine girdiği yıllardır. Avrupa'daki çağdaş akımlardan da etkilenen genç mimarlarda gözlemlenen rasyonel-fonksiyoncu eğilimler yeni ucuz konut tiplerinin araştırılmasında da izlenmektedir. Mimar Seyfettin Nasih'in Ankara için düşündüğü ucuz sıra ev projeleri bu eğilimin tipik örnekleridir.

Nasih bu çalışmalarında başka meslektaşları gibi çağın öncü stili *Bauhaus* ustalarının izinde, seri halinde üretimin sağlayacağı maliyet düşüşünü vurgularken, dizaynında da aynı etkileri yansıtıyordu. Ancak bu tür düşünceler proje aşamasında kalırken büyük kentlerde apartman yapımı hızla artmakta idi. Yüksek gelir grubundaki bürokratlar, tüccarlar ve sanayicilere ait bu yeni konutların gelişmesine karşın, dar gelirliler için etkili bir eyleme girilememekte idi.

Gerçekten de bu dönemde büyük ölçekte ucuz konut yapımında çeşitli engeller ortaya çıkmıştır. Spekülatörlerin arsa fiyatlarını yükseltmelerinin yanı sıra temel inşaat malzemelerinin ve özellikle çimentonun fiyatındaki artışlar üretimi kısıtlamıştır.

Kiraların yükselmesi ve konut sıkıntısı karşısında kooperatifler kurulmaya başlanmıştır. Bunlardan ilki, 1935'te Ankara'da kurulan Bahçelievler Yapı Kooperatifi'dir.

Her şeye rağmen 1930'lu yıllarda konut, artık devletin hedefleri içinde yer alan bir konudur. İşçi ve köylü konutlarının yapımına özel bir önem verildiği anlaşılmaktadır. 1937 Bayar Hükümeti

programında belediyelerin de konut yapmaları öngörülmektedir.

Kırsal bölgelere çağdaş bir görünüm kazandırmak amacıyla daha önceki yıllarda 65 köy yaptırılmıştır. Ancak o günkü yayınlardan anlaşıldığına göre, *"köylerin kuruluşunda* (eldeki eleman azlığından) *bu işi bir şehir yapısı saymak gibi köye ve köylüye yabancı bulunmak yüzünden"* yanlışlıklar yapılmıştır. Bu tür yanlışlıkların tekrarlanmaması için yeni girişimlerde bulunmak gereği duyularak tip köy konutları için bir proje yarışması açılmıştır. Bu yarışma için hazırlanan toplu rapor, köy konutu ve yerleşmesi sorununa resmi bakış açısını belirleyen güzel bir örnektir. Köylüyü ve köyü inşaat bakımından iyi etüd etmeden yapılan masrafların boşa gittiği görüşünden hareket edilen raporda, konuya nasıl yaklaşılması gerektiği şöyle anlatılmaktadır:

"Köylüye tanımadığı inşaat malzemesiyle ve devlet parasıyla yapılan bu masraflar köylüyü parazit haline sokar. Çünkü hiçbir köylü çocuğu kendisine ev yapmak için bu kadar para harcayamaz. Yapamayınca da babasına yapılan ev gibi kendisine de devletin ev yapmasını bekler; yapılmazsa yeni rejimde bir gerileme, kendisini ihmalden doğma bir alçalış var sanarak rejime düşman olur."

Yazıdan anlaşıldığı gibi, köy konutu yapımının Cumhuriyet rejiminin sağlamlaştırılmasında bir araç olarak kullanılması düşünülmektedir. Köy yerleşmelerinde söz konusu anlayışı yansıtan birçok köy planı hazırlanmış ve gerçekleştirilmiştir. Mimar Burhan Arif ve Behçet Ünsal tarafından hazırlanan projeler bu yaklaşımın tipik örnekleridir. İşçi konutları yapımında ilk önemli adımlar Zonguldak'ta Kömüriş üyeleri için yaptırılan işçi mahallesi ile Kozlu'da KİAŞ İşçi Mahallesi'dir. Her iki projenin de mimarı olan Seyfi Arkan, çalışmasını tanıttığı bir yazıda, yeni bilim ve teknikten yararlanan Türk mimarlarının devrime lâyık olmaya çalıştıklarını belirtirken, mimarlık alanında yaygınlaşan bir bilinci de yansıtmaktadır. Arkan tarafından hazırlanan her iki projede de (mimarın kendisi tarafından geleneklerin önemle gözönünde tutulduğu belirtilmekteyse de) Batı'nın o dönemde geçerli üslubunun hâkim olduğu görülmektedir.

1930'larda konut yapımının devletin önemli bir sorunu olması kadar mimarlar tarafından da yeni bir bakış açısıyla ele alındığı görülmektedir. Atatürk'ün

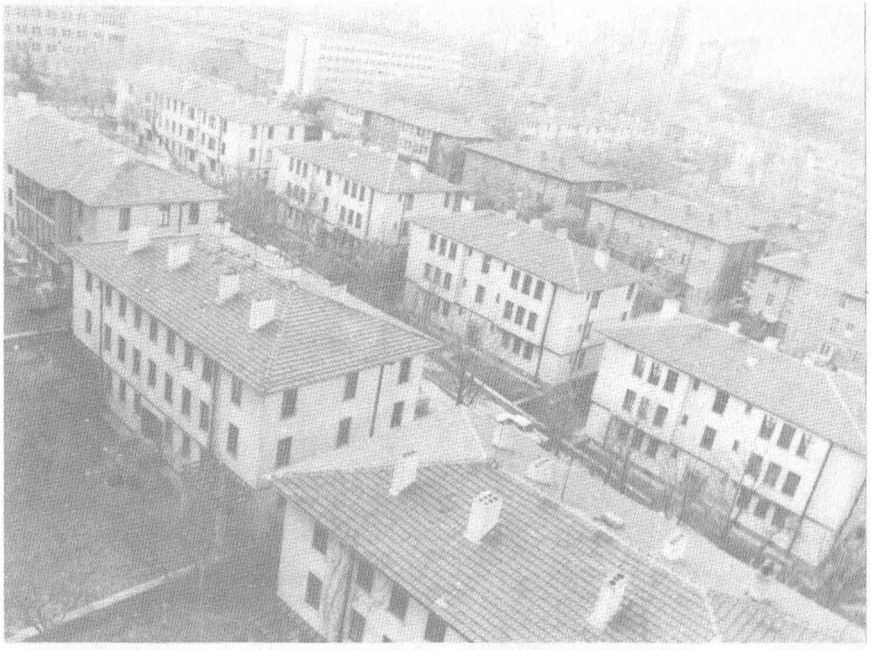

SARAÇOĞLU MAHALLESİ: 1944 yılında kabul edilen ve Ankara'ya öncelik tanıyan Memur Konutları Kanunu uyarınca hemen yapımına başlanan 434 konutluk Saraçoğlu Mahallesi'nin projesi Prof. Bonatz tarafından hazırlandı ve yapım 1947'de tamamlandı. Ancak, sözü geçen kanun da sorunu çözmedi.

halkçılık ilkesinin mimarlıkta yansıması, konut alanında kendini göstermektedir. Konut yapımında ekonomik ve rasyonel davranmanın zamanın ülküsü olduğunu yazan Ünsal, *"yeni mimarlığın karakteri halk mimarlığı oluşudur. Eski mimarlık işe mabet, saray, kale'den başlamış ve genişletmiştir. Yeni mimarlığın mevzuu ev'dir"* veya *"bugünün mimari endişesi ne dine hizmet için mabetler kurmak, ne de krala yaranmak için saraylar inşa etmektir; fakat gayrı sıhhi ve gayrı fenni şartlar altında hayatını harcayan köylünün, amelenin halkın dertlerine deva olacak güzel mesken mimarlığı yapmaktır"* diyerek Cumhuriyetin genç mimarlarının düşüncelerini dile getirmektedir.

Rejimin yerleşme ve konut konusuna verdiği önem, Atatürk'ün 1937 yılı Ekimi'nde Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne verdiği bir söylevde de yansımasını bulmuştur. Ülkenin kültürel gelişimi için şehir planlamasının büyük önemini belirten Cumhurbaşkanı, bütün şehircilik işleri için bir merkez kurulmasını önermiştir. 1920'lerin son yıllarında başlayan yabancı mimar ve şehircilik uzmanlarına görev verilmesi eğilimi de konuya öncelik verildiğinin bir başka belirtisidir. Fakat, bu uzmanların bir yandan Türk şehirlerinin gelişmesinde çağdaş yaklaşımları getirmesi gibi olumlu etkilerinin yanı sıra, halkın yaşamına yabancı biçim ve dokuları empoze etmeleri gibi olumsuz etkileri de olmuştur. Jansen ve Wagner'in özellikle şehir planlaması ve imar konularında Avrupa'daki yeni gelişmelerin ışığındaki çalışmaları, planlama faaliyetlerinde önemli katkılar yapmıştır.

1930'larda izlenen politikaların paralelindeki uygulamalar henüz yeni başlamışken, 2. Dünya Savaşı nedeniyle ülkede yeni bir ekonomik bunalım ve durgunluk dönemine girilmiş ve 1939 yılından sonra konut üretimi giderek azalmıştır. Her ne kadar Türkiye savaş dışı kalmışsa da dünyadaki olaylardan kuvvetle etkilenmiştir. Bu durum mevcut konut sıkıntısını daha da artırmıştır. Cumhuriyetin kuruluşundan bu yana yapı işlerinin arttığı, ancak bu artışın planlı ve sistemli bir şekilde gelişmediği, son yıllarda önemli bazı yasal düzenlemeler yapılmış olmasına karşın, imar işlerinin planlanmasında geç kalındığı, konut sorununun toplumu ilgilendiren bir konu olduğu ve devletçe düzenlenmesi gerektiği, devletin yapı malzemesi üretimini planlamış ol-

EMLÂK BANKASI'NIN KONUTLARI: Önce Emlâk ve Eytam Bankası adıyla kurulan Emlâk Kredi Bankası, İstanbul'da ve öteki büyük kentlerde yaptırdığı toplu konutları bireysel kredi ile vermektedir. Çok sınırlı bir şekilde süregelen bu uygulama çerçevesinde inşa edilen toplu konutların başlıcaları İstanbul'da Ataköy, Barbaros Bulvarı ve fotoğrafta görülen Levent apartmanları ile İzmir'de Deniz Bostanlısı bloklarıdır.

masından ötürü fiyatların arttığı ve artık devletin piyasaya hâkim olamadığı, dönemin yayın organlarında sık sık raslanan şikâyetlerdir. İnşaat sektöründeki bu krizin en çok duyulduğu illerden biri, yine Ankara'dır. Kentin nüfusu tahminlerin üstünde bir hızla artmış ve konutlarda sıkışıklık son dereceyi bulmuştur.

Savaş yıllarından önce başlayan kooperatifçilik hareketi bu koşullar altında daha da önem kazanmaya başlamıştır. Kurulan kooperatiflerin konutların yapımına başlayabilmelerinde ve başlanmış konutların tamamlanmasında, arsa ve malzeme sağlanması konularında engeller çıkmaktadır. Devletçe sağlanan kredinin faiz oranının yüksek olması da ödeme güçlüğü yaratan bir faktör olmuştur. Konut üretimini içinde bulunduğu darboğazdan çıkarabilmek için ilgili meslek kuruluşları da çabalar göstermişlerdir. Türk Yüksek Mimarlar Birliği, Mühendisler Birliği ve Türk Hukuk Kurumu temsilcilerinden oluşan ve Prof.Erneast Reuter'in de katıldığı bir komisyon kurulmuştur. Komisyon çalışmaları sonucunda öncelikli önlemler belirlenmiştir. Ancak bu önlemler kamu kuruluşlarının politiklarına yansıyamamıştır. 40'lı yıllarda devletçe üzerinde durulan bir sorun da işçi konutları olmuştur. Yeni kurulan Sümerbank fabrikalarının işçi ve memurları için lojman yapımına öncelik verilmiştir. Bu konutlar her ne kadar ihtiyacı karşılamakta yetersiz kalmışlarsa da önemli girişimlerdir. Nazilli, Ereğli, Kayseri, Hereke kumaş fabrikaları ve İzmit Kağıt Fabrikası için yapılan uygulamalar bu girişimlerin örnekleridir.

2. Dünya Savaşı'nın sonlarına kadar geçen dönem içinde memur konutları sorununun öncemini koruması karşısında yeni yasal çözümler araştırılmış ve 1944 yılında "Memur Konutları Kanunu" çıkarılmış; Ankara'ya öncelik tanıyan bu kanun uyarınca yapılacak konutlardan, aynı kentte başka bir konutu bulunmayan memurlar, subaylar ve askerî memurların yararlanmaları öngörülmüştür.

Bu kanun uyarınca yapılan en önemli uygulama, Ankara'da 434 konutluk Saraçoğlu Mahallesi'dir. Projesi Prof. Bonatz tarafından hazırlanan bu mahallenin yapımına 1944'te başlanmış ve 1947'de tamamlanmıştır. Yine aynı kanunla Doğu illerinde 275 memur evi yapıldığı yayınlardan anlaşılmaktadır. Ancak gerek Saraçoğlu Mahallesi'ndeki, gerek diğer illerdeki uygulamaların ucuz konut sorunlarının çözümleri olamayacağı da eleştiri olarak getirilmektedir. Böylece 1946 yılına kadar geçen 10 yıllık süre içinde konut üretiminde çok önemli artışlar olmakla birlikte konu ile ilgili önemli kavramsal gelişmeler olduğu, artık sorunun devletçe benimsendiği yadsınamaz.

1946-1960 Çok Partili Siyasal Hayata Geçiş

1946 yılında çok partili siyasal hayata geçilirken konut sorunu da yeni boyutlar kazanmaya başlamıştır. Türkiye'de önemli politik, ekonomik değişmelerin olduğu bu dönemde, özellikle 1950'den sonraki liberal ekonomi politikasının yol açtığı hızlı ve plansız kentleşme, konut ihtiyacını birden büyük sayılara ulaştırmıştır. 1940-1950 yılları arasında % 20.1 olan kentsel nüfus artışı 1950-1960 arasında % 80.2 olmuştur. Özellikle Ankara, İstanbul, İzmir gibi büyük kentlere göç eden kırsal nüfusun yarattığı konut ihtiyacı karşısında ve konut arzının az olmasından ötürü yükselen kiralar ve fiyatlar, bu kentlerin çevrelerinde "gecekon-

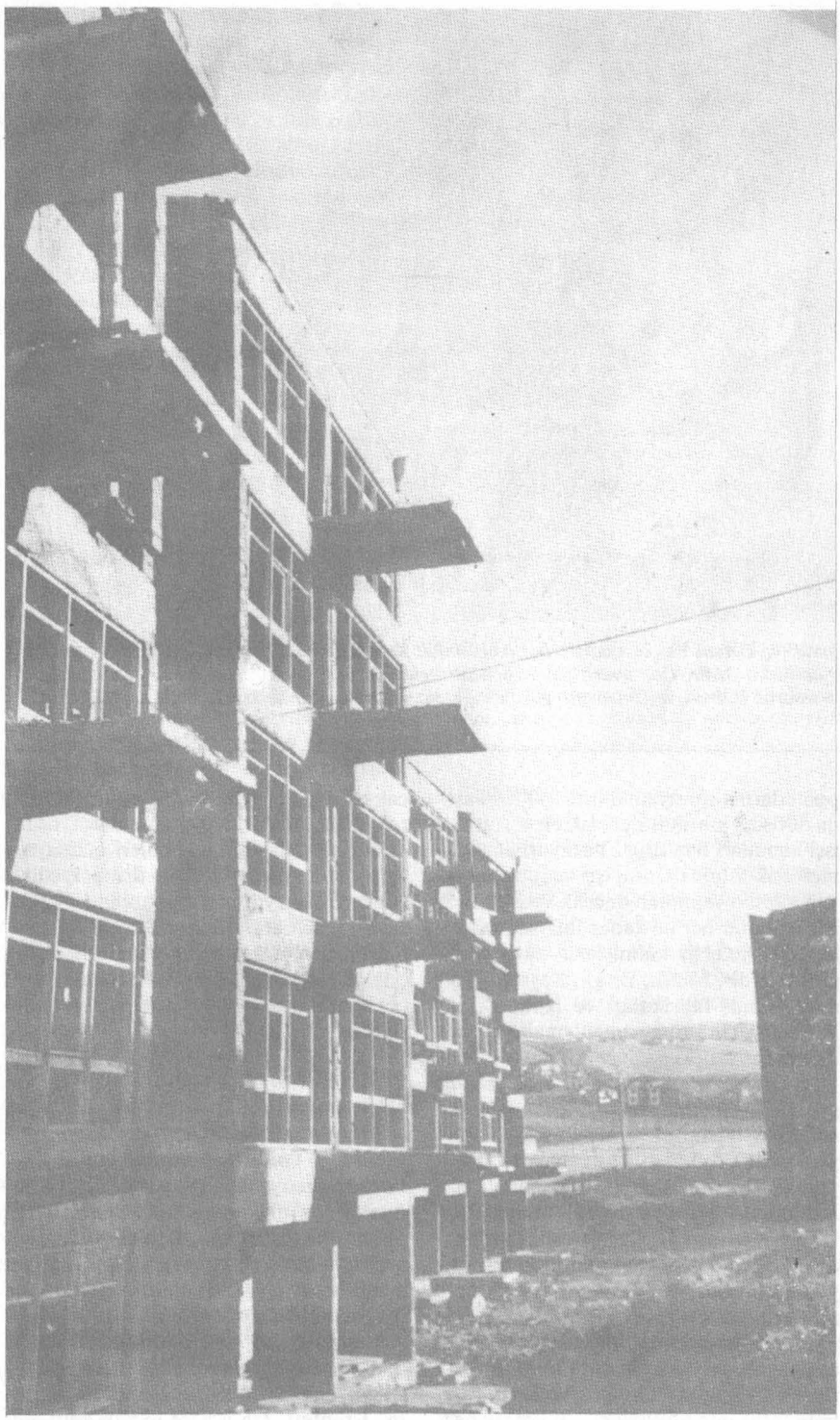

SSK KREDİSİYLE: Sosyal Sigortalar Kurumu'nun konut kredisinden yararlanmak isteyen işçilerin oluşturdukları kooperatifler, sayıca gerçek ihtiyacı karşılamaktan uzak olmakla birlikte, birtakım toplu konutlar yaptırmışlardır. Türk-İş Yapı Kooperatifi'nin Ankara Balgat'ta yaptırdığı konutlar.

du" bölgelerinin oluşmasına yol açmıştır. 1948 yılında 25.000-30.000 olarak tahmin edilen gecekondu sayısı, 1953'te 80.000, 1960'da ise 240.000 olmuştur. Yeni gecekondu yapımını engellemek ve yapılanları yıkmak amacıyla 1948 ve 1953'te yasalar çıkarılmış, fakat hiçbiri başarılı olamamıştır. Devletin halkın konut sorununa sahip çıkmaması karşısında halk kendi sorununu çözmek için bu yola başvurmuştur.

Böylece büyük kentlerde bir yandan yeni ekonomi politikasının yarattığı ticaret burjuvazisinin yaptırdığı lüks apartmanlar ve konutlar yükselirken öte yandan da dar gelirlilerin konutları her gün yüzlerce artmıştır.

1946'dan başlayarak gelişen bu durum karşısında çeşitli yasalar çıkarılmıştır. Bunların ilki Emlâk Kredi Bankası Kanunu'dur. Konutsuz halka uzun vadeli, düşük faizli kredi açmak, yapı ve yapı malzemesi endüstrisi ve ticareti yapmak, konut yaparak peşin veya taksitle satmak gibi amaçlarla kurulan bankanın toplu konut yapımındaki ilk girişimlerinden biri 1947'de başlanan İstanbul'daki Levent Mahallesi'dir. 391 konutluk bu mahalleyi 1951'de yine İstanbul'da 413 konutluk Koşuyolu ve 1954'te Diyarbakır'da 83 konutluk mahalle izlemiştir. Hepsi bir veya iki katlı, bahçeli tek veya sıra evlerden oluşan bu mahalleler genellikle orta gelir gruplarına hitap etmektedir. Alan bakımından da (Koşuyolu dışında) 180 metrekareye kadar varan büyüklüklerle sosyal konut standartları için fazla büyük ölçüler getirmektedirler.

Çok partili dönemin ikinci önemli yasası "Bina Yapımını Teşvik Kanunu" dur. Boş arsaların belediyelere devredilmesini ve belediyelerce de konutsuz vatandaşlara verilmesini öngören bu yasa, ayrıca temel yapı malzemelerinin taşınmasında ve ithalinde maliyeti düşürecek önlemler getirmektedir. Bu derece kolaylıkları içermesine rağmen yasa konut sorununa çözüm getirmekte etkili olamamış, dar gelirli ailelerin sıkıntısı giderek artmış, gecekondular hızla yayılmıştır. Orta gelir gruplarının ihtiyaçları için ise hızlı bir apartman yapımı sürecine girilmiştir.

İmar ve konut sorunlarının ağırlığının giderek artması sonucunda, bu alandaki tüm eylemleri düzenlemek ve örgütlemek üzere 1958 yılında İmar ve İskân Bakanlığı kurulmuştur.

Emlâk Kredi Bankası'nın konut yapı-

mı 1950'lerin sonlarında yine hızlanmıştır. Bahçeli konutların yerini çok katlı blokların aldığı bu uygulamaların ilki İstanbul'da 4. Levent Mahallesi'dir. Bankanın 1957 yılında başlanan başka bir blok apartman uygulaması ise şehrin en yoğun bölgelerinden biri olan Atatürk Bulvarı'nda gerçekleştirilmiştir. Bu yapılar Enternasyonal akımın Türkiye'de büyük yaygınlık kazandığı bir dönemde, akımın özelliklerini yansıtan bir anlayışla biçimlendirilmiştir. Bankanın en geniş uygulaması İstanbul Ataköy'de yapılmıştır. Tümü 50.000 kişilik bir yeni şehir olarak düşünülen bu projenin gerçekleştirilmesi 1957'de başlamış olup, hâlâ devam etmektedir. 618 konutluk ilk mahalle 1961'de bitirilmiştir.

1950'li yılların bir önemli özelliği de ekonomik dış yardımlarla birlikte yabancı uzmanların konut alanında ortaya çıkmasıdır. Cumhuriyetin özellikle ilk kuruluş yıllarında yabancı mimar ve şehircilerden yararlanılmışsa da, bu iki dönem arasında önemli farklılıklar vardır. Artık Türkiye ilk dönemlerdeki gibi teknik eleman sıkıntısı çekmemektedir. Ayrıca bu kez gelen yabancı uzmanlara ülkenin konut politikası gibi ulusal bir soruna çözüm bulması amacıyla başvurulacaktır. İlk olarak 1951 yılında Skidmore, Owings ve Merill Firmasının uzmanları gelerek yapı, imar ve mesken konuları hakkında bir rapor hazırlamışlardır. Daha sonra Charles Abrams, Avrupa İktisadi İşbirliği Teşkilâtı Produktivite Ajansı uzmanları Donald Manson, Bernard Wagner, EEC Konut Komitesi misyonu, Frederic Bath, Chailloux- Dantel, E.H.B. Wedler, 1960 yılına kadarki dönemde bazen Birleşmiş Milletler adına, bazen Türkiye hükümetinin davetlisi olarak ülkeye gelmişler ve konut durumu üzerinde raporlar vermişlerdir. Bu uzmanların raporlarında sorunun temellerine inen analizler ve önemli gözlemlerin yanı sıra, araştırmaya dayanmayan çözüm kalıpları da yer almaktadır. Yabancı uzmanlar arasında Manson ve Wagner özellikle işçi konutlarına eğilmişlerdir. İşçi konutları sorunu aslında 1946'dan beri gündemdedir. Sosyal Sigortalar Kurumu bu tarihte kurulduktan sonra çeşitli yollarla işçi konutları için kredi olanakları sağlanmaya çalışılmıştır. Ancak sigortalıların kuracakları kooperatifler için kullanılan bu kredilerle sorunun çözülemediği anlaşılmaktadır. Faiz oranlarının yüksekliği ve ödeme koşulları zorluğu, düşük gelirli işçilerin bu fondan yararlanmalarını zorlaştırmıştır.

OYAK KONUTLARI: Ordu Yardımlaşma Kurumu'nun Silahlı Kuvvetler mensupları için üretip üyelerine maliyetine verdiği toplu konut sayısı 2 binin üzerindedir. OYAK, Ankara, İstanbul ve İzmir'de toplu konutlar yaptırmıştır.

1950'li yılların sonunda Türkiye'de konut sorununun başka bir özel alanına da el uzatılmıştır. Önemli deprem kuşakları üzerinde yer alan ve gerek deprem gerek diğer âfetlerle sık sık büyük zararlara uğrayan bir ülke olarak âfetlere ilişkin önlemler ve yapılacak yardımlarla ilgili bir yasa 1959 yılında yürürlüğe girmiştir. Daha önceleri her âfet için özel bir yasa ile düzenlenen onarma işlemleri bu yeni yasa ile ilkelere bağlanmıştır. Böylece kamu eliyle yürütülmesi gereken bir konut üretim alanı daha ortaya çıkmıştır.

1960 ve Sonrası

1960'a gelindiğinde gittikçe üstüste eklenerek büyüyen konut ihtiyacı ve üretimin yetersizliği ile konut açığı çok büyük sayılara ulaşmıştır. 1950-1960 dönemindeki liberalizm anlayışı konut sorununu ülkenin en önemli sorunlarından biri durumuna getirmiştir. Ekonomik ve politik bunalımlar 27 Mayıs 1960'daki askerî müdahale ile noktalandıktan sonra, yeni iktidarın konut sorununa o güne kadarkinden farklı bir şekilde yaklaştığı görülüyordu. 11 Temmuz 1960'da açıklanan Orgeneral Cemal Gürsel başkanlığındaki Milli Birlik Hükümeti programında, imar işlerinin de genel bir kalkınma

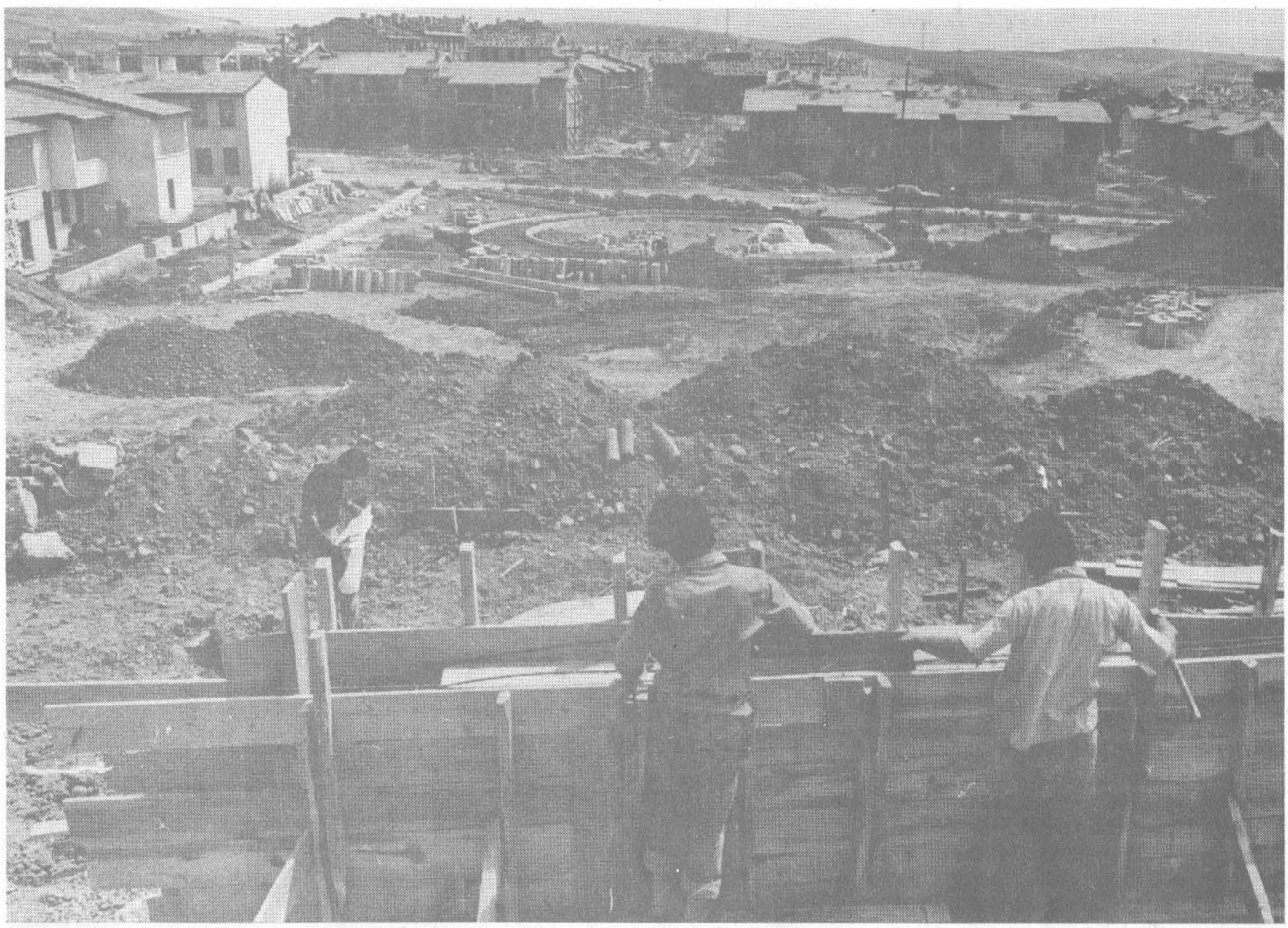

BATIKENT ÖRNEĞİ: Son yıllarda yapı kooperatifleri birlikleri-yerel yönetimler eliyle toplu konut üretme girişimlerine tanık olunmaktadır. Kimi girişimler başarıya ulaşamamaktaysa da, kooperatifler birliği Kent-Koop'un Ankara'daki Batıkent uygulaması, darboğazlara rağmen başarılı bir örnek olarak sürdürülmektedir.

planı çevçevesinde ele alınacağı vurgulanmıştır. Aynı program sağlığa uygun ve ucuz konut konusunda gerekli çalışmalara devam edilmesi, konut kredilerinin gerçek ihtiyaç sahiplerine yöneltilmesini öngörmüştü. Bu tarihler "sosyal konut" kavramının kullanılmaya başlandığı tarihlerdir. 1961 yılında yürürlüğe giren Anayasa'da konutla ilgili ilkeler yer almaktadır. 1961 yılında kurulan İnönü Başkanlığı'ndaki hükümet de konut konusuna ayrı bir yer verdiğini, özellikle *"dar gelirli ailelerin ihtiyaçlarını ön planda tutan sosyal konut politikası"* izleyeceğini belirtmektedir.

1961 Anayasası'nın öngördüğü Devlet Planlama Teşkilâtı'nın kurulması ve 1963 yılında ilk planın hazırlanmasıyla planlı döneme girilmiş bulunuyordu. Birbirini izleyen beşer yıllık dört kalkınma planında konut sektöründeki hedeflere önemle yer verilmiştir. Ancak, siyasi iktidarların değişmesine paralel olarak bu plandaki ilkelerde farklılıklar olduğu da görülmektedir.

Birinci planda konut sorununa ilk olarak genel iktisadi ve sosyal kalkınma açısından yaklaşılmış, konut ihtiyaçları ile olanaklar arasında makul bir denge kurulmaya çalışılmıştır. Konut yatırımlarının toplam yatırımlar içinde belirli bir payı (% 20) aşmaması öngörülmüştür. Bu yatırımla mümkün olduğu kadar geniş halk kitlelerinin ihtiyacını karşılayabilmek için de standartların sınırlandırılması istenmiştir. Bu yaklaşımla "Halk Konutları Standartları" hazırlanmış, belirli standartlara uyan konutlardan vergi indirimi yapılması yasa ile kararlaştırılmıştır.

Birinci Plan'ın gecekondu konusuna yaklaşımı, bu konutlarda oturanları korumaya yöneliktir: Kendilerine yeni konut yaptırılmayan ailelerin gecekondularının yıkılmaması benimsenmiştir. 1966 yılında çıkarılan Gecekondu Kanunu ile mevcut gecekonduların, durumu düzeltilebilecek olanlarının korunması ve ıslahı, düzeltilemeyecek olanların ise ortadan kaldırılması öngörülmektedir. Gerek yıkılan gecekonduların sahipleri, gerek gecekondudan başka konuta talebi olmayan dar gelirli aileler için de bir yapım programı düşünülmektedir.

İkinci Plan'da konut yatırımları biraz daha kısıtlanmış (% 17), devletin bu sektördeki rolü ise yatırımcı değil, düzenle-

yici olarak belirtilmiştir. İkinci Plan genel olarak konut sorununun piyasa mekanizması içinde çözülmesi ilkesi ile Birinci Plan'dan ayrılmaktadır.

Üçüncü Plan konut konusuna daha az ayrıntılı olarak yer verirken yatırımları % 16.7 olarak sınırlamıştır. Bu planın en önemli özelliği, toplu konutların yapımı için kooperatifçiliğin özendirilmesi ve özel girişimcilerin bu amaçla desteklenmesi ilkesini benimsemiş olmasıdır.

Yıllık konut ihtiyacının 300.000'e vardığı belirtilen Dördüncü Plan'da bu konu üzerinde durulmuş; çok sayıda konutun üretilmesine olanak veren teknoloji ve örgütlenmelere gerek olduğu vurgulanmıştır. Ayrıca yerel yönetimlerin bu alanda özendirilmesi de öngörülmüştür.

1960-1981 yılları arasındaki konut üretimine yukarıda açıklanan planların ilkeleri çerçevesinde bakıldığında, genel olarak planlarda belirlenen ilkelerin gerçekleştirilemediği görülmektedir.

Büyük kentlerde 1950'lerde başlayıp 1960'ların sonlarına kadar süren apartmanlaşma süreci, 1970'lerde çok daireli tek bloktan gerçek toplu konut üretimine doğru değişmeye başlamıştır. Bu aşamada SSK'lı üyelerin oluşturduğu kooperatifler sayıca gerçek ihtiyacı karşılamaktan uzak olmakla birlikte, uygulamada önemli bir rol oynamışlardır. Özellikle sendikaların önayak oldukları kooperatifler dikkati çekmektedir. Maden-İş'in Merter Sitesi, Türk-İş'in Aydınlıkevler Sitesi başarılı örneklerdir.

Kooperatiflerce gerçekleştirilen toplu konutların büyük bir kesimi mimarlık açısından önemli yapılar olmamakla birlikte, içlerinde dikkati çeken örneklere de raslanmaktadır.

Sigorta olanakları ve Emlak Kredi Bankası'nın bireysel kredisi kooperatifler aracılığıyla konut yapımının yanı sıra yap-satçı üretim için de olanak sağladığından, 1970'li yıllarda bazı özel girişimci konut kuruluşlarınca yönelinen toplu konut girişimleri göze çarpmaktadır. ORAN ve MESA'nın uygulamaları bunlar arasında dikkati çekmektedir. Ancak daha önce söz konusu olan dargelirlilere yönelik sosyal içerik açısından bakıldığında, bu uygulamaları da toplu konut kapsamında görmek zor olacaktır.

Emlak Kredi Bankası'nın toplu konut üretimi uygulamaları da çok sınırlı bir şekilde devam etmiştir. Birkaç büyük kentte ve İstanbul'da yapılan yeni mahalleler satış fiyatları ile dar gelirlilerin ihtiyaçlarına cevap vermekten uzaktır. Ataköy II-III-IV. kısımları, İzmir Deniz Bostanlısı blokları, İstanbul Yıldız Barbaros Bulvarı ve Levent apartmanları hep aynı anlayış içinde tekrarlanan tiplerdir.

1960 sonrasında toplu konut üretiminde önemli girişimlerden biri de ordu personelinin konut ihtiyacını karşılamak için yapılan çabalardır. 1960 yılında emekliye ayrılan subaylar için yaptırılan 1958 konut, bu eylemlerin başlangıcıdır. Silahlı Kuvvetler mensupları için yaptırılan kiralık lojmanlar dışında, asıl önemli üretim faaliyeti Ordu Yardımlaşma Kurumu tarafından gerçekleştirilmektedir. Üyelerine konut yapıp satan bu kurum giderek kâr amacı gütmeyen büyük konut yapım organizasyonlarından biri haline gelmiştir. İstanbul'da OYAK sitesi, 1. Ordu Kooperatif Evleri, Harp Akademileri Subay Yapı Kooperatifi büyük ölçekli uygulamalardır.

Gecekondu önleme bölgelerinde ve âfet bölgelerinde kamu eliyle bir konut üretimi yürütülmüştür. Ancak her iki alandaki uygulama da birçok sorunları birlikte getirmektedir. Dar gelirli aileler için yapılan gecekondu önleme bölgele-

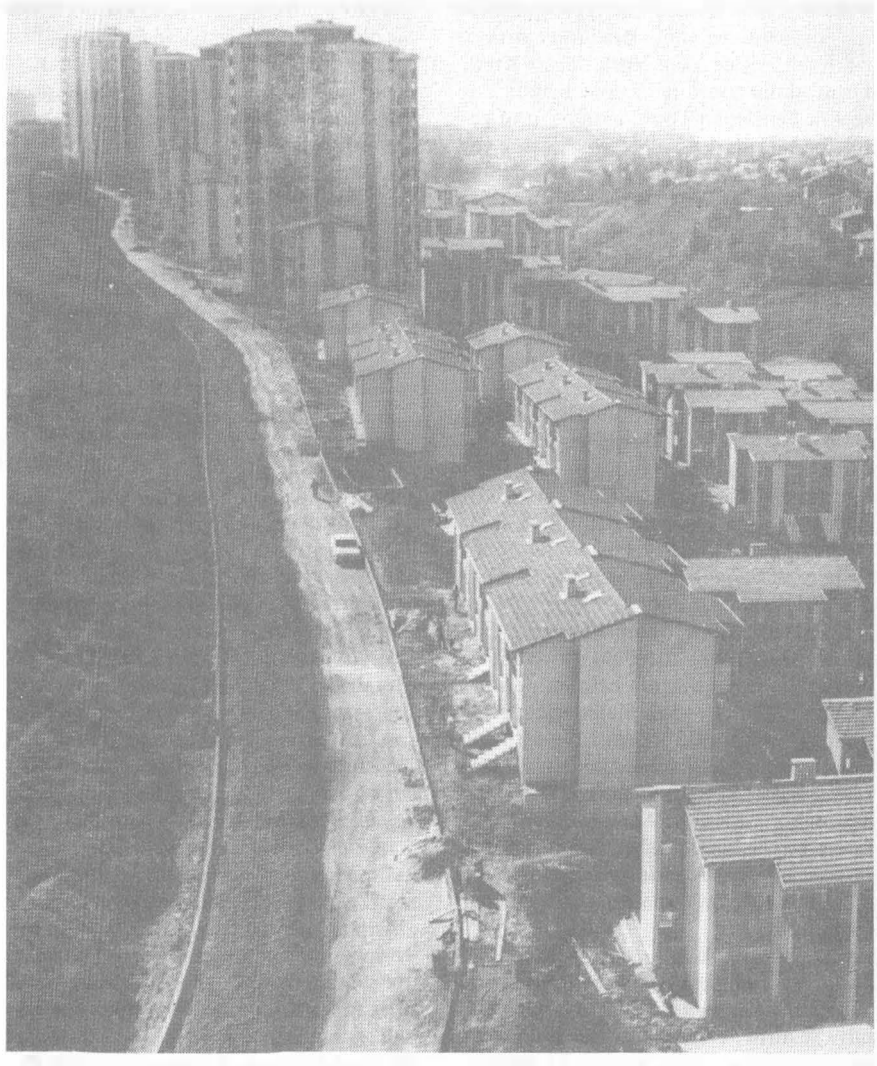

ÖZEN GÖSTERİLMİYOR: Çok sayıda konut üretilirken ekonomik yarar sağlayacak teknolojik ve tipolojik çözümler pek araştırılmamaktadır. Öte yandan, bunların tasarlanmasında gereken mimari özen gösterilmediğinden, ortaya çok sayıda kullanışsız ve çirkin konut çıkmaktadır.

rindeki sosyal konutlar, araştırma eksikliği ve örgütlenme yetersizlikleri nedeniyle kullanıcıların ihtiyaçlarına cevap verememekte ve nitelik açısından büyük yetersizlikler göstermektedir. Âfet sonrası yapılan konutlar için de aynı şeyler söylenmek zorundadır. Aslında kamunun girişimiyle yürütülen bu yapım faaliyetleri toplu yapım uygulamaları için en uygun alanları meydana getirmektedir. Kamunun bu çerçevede gerçekleştireceği ürünlerle tüm yapım sektörüne örnek oluşturması gerekirken, bu fırsat değerlendirilememiştir.

1960'lardan bu yana süregelen uygulamalar, 1978'den sonra ilginç gelişmeler göstermiş ve yeni yönelimler ortaya çıkmıştır. Önce Yeni Yerleşmeler Kredi Fonu, daha sonra ise Toplu Konut Yasası ile belirlenen Toplu Konut Fonu gerek toplu konut şirketleri eliyle, gerek yapı kooperatifleri birlikleri-yerel yönetim eliyle toplu konut girişimlerini özendirmiştir. Ancak bir yandan 1979'dan bu yana içinde bulunulan ekonomik bunalım, bir yandan da ülkenin siyasal hayatındaki değişmeler her iki alanda da hedefe varılmasını engellemiştir.

2487 sayılı Toplu Konut Yasası ile öngörülen fon toplanamamış ve konut yapımında istenilen canlılık elde edilememiştir. Bu nedenle yeni bir yasa hazırlanarak 17 Mart 1984'te yürürlüğe konmuştur. 2985 sayılı bu yasanın amacı, konut ihtiyacının karşılanması, ülke koşullarına uygun endüstriyel inşaat teknikleri ile araç ve gereçlerin geliştirilmesi ve devletin yapacağı desteklemeler için çeşitli kaynaklardan toplanacak bir *Toplu Konut Fonu*'nun oluşturulması ve bu fonun kullanım ilkelerinin belirlenmesidir. Çeşitli tüzük ve yönetmeliklerle de tamamlanan yasanın önemli bir niteliği, adının toplu konut olmasına karşın, bireysel konut yapımına da kredi sağlanmasını öngörmesidir. Ayrıca verilen kredi miktarları ile konut maliyetleri arasındaki büyük fark, yasanın dargelirlilere konut sağlamaktaki başarısı üzerinde kuşkular yaratmaktadır.

70'li yılların ikinci önemli yönelimi, konut yapımında yerel yönetimlerin rol almasıdır. Yerel yönetimlerin İzmit, Antalya, Edirne, Çorum illerindeki girişimleri, başarı ve başarısızlıkları ile ilerdeki konut üretimi için önemli verileri ortaya koymaktadır. Bu girişimlerin belirtilmesi gereken bir özelliği ise ucuz ve toplu konut yapımında uzun süredir gözardı edilen özenli bir mimarlık çabasını da birlikte getirmeleridir. Ancak teknoloji-finansman-örgütlenme üçlüsünün eşgüdümündeki aksamalar, bazı siyasal etkenlerin yanı sıra bu projelerin başarısızlığında önemli rol oynamıştır. Kooperatifler birliği Kent-Koop'un Ankara Batıkent uygulaması ise her türlü ekonomik darboğaza karşın başarı kazanmış bir uygulama olarak varlığını sürdürmektedir. 60.000 konut ve 30.000 kişilik nüfus ile dünyanın en büyük kooperatif girişimi olan Batıkent, Dünya Bankası ve Avrupa İskân Fonu'nun kredi desteğini de sağlamış bulunmaktadır.

1980'li yılların unutulmaması gereken bir olayı da İmar ve İskan Bakanlığı'nca açılan "Toplu Konut Proje Yarışması"dır. Yarışmanın ilkesi ve düzenlenmesi açısından her ne kadar bazı eksikliklerin ve yanlış kabullerin varlığı söz konusu ise de, Cumhuriyet'in kuruluşundan sonrasının ilk on yıl içindeki bazı köy konutu yarışmaları dışında, dört toplu konut tasarımı için mimarların özendirilmesi, ilerisi için umut verici bir yaklaşımdır.

Ayrıca Emlak Kredi Bankası'nca yaptırılan Sincan'daki Eryaman ve Elvan yerleşme alanları projelerinden de ciddi yaklaşımlar olarak söz edilmesi gerekir.

Toplu konut yapımında yeni teknolojilere ihtiyaç olduğu anlaşıldıktan sonra bu alanda -sınırlı da olsa- bazı yeni girişimler olmuş, bu girişimler son yıllarda daha da yoğunluk kazanmıştır. İlk sürekli üretim atılımı 1968 yılında İmar ve İskân Bakanlığı tarafından Ankara'da, yıllık üretimi 500 konut olarak planlanan Ahşap Prefabrike Konut Tesisleri kurulmasıyla yapılmış, 1969 yılında da Beton Prefabrike Yapı Tesisi kurulmuştur. Âfet sonrasında kısa sürede çok sayıda konut yapımının ancak prefabrike sistemlerle gerçekleştirilebileceği düşüncesiyle kurulan bu tesisler hâlâ çalışmakla birlikte, elde edilen sonuçlar özellikle örgütsel nedenlerle doyurucu olamamaktadır. Özel kesimde de bazı yapı elemanlarının prefabrikasyonu için girişimler olmuştur. Bu girişimler sonucunda duvar ve döşemeler için küçük boyutlu hazır bileşenler üretiminde önemli gelişmeler sağlanmıştır. Endüstri yapılarında prefabrike kapalı sistemlerin çok yaygın olarak kullanılmasına karşın, konut üretiminde endüstrileşme henüz deneme aşamasındadır. Tünel kalıplar gibi şantiye üretimini hızlandıracak tekniklerin kullanımı gittikçe yaygınlık kazanmaktadır. Bu teknikle 1970'lerin ikinci yarısında birçok konut yapılmıştır. Prefabrike büyük panel sistem üretimi için ilk fabrika Avusturya kökenli Mitsheck sistemi patenti ile Manisa'da Betonsan firması tarafından kurulmuş ve sistem Aliağa'daki Petkim Sitesi'nde uygulanmıştır. Yeni bir teknolojinin uygulanması için yeterince hazırlıklı bulunulmaması ve firmanın başka sorunları nedeniyle ortaya çıkan sonuç başarılı olamamış, fabrikadaki üretim uzun bir süre durmuştur. İkinci önemli girişim ise İstanbul'da yapılmış, bu kez Fransız Balency sistemine göre ağır panel konut sistemi üretmek üzere bir fabrika kurulmuştur. 1981 yılı sonlarında tamamlanan fabrikanın ilk üretim alanı Edirne'de 1984 yılında başlanan grup konut uygulaması olmaktadır.

Sonuç

Ekonomik, teknolojik ve toplumsal boyutlara sahip olan "toplu konut" üretimi ülkemizde son yıllara gelinceye kadar gerçek niteliğine kavuşamamıştır. Birlikte ele alınması gereken bu üç boyut çok kez sadece tek yönlü olarak değerlendirildiğinden, başarılı örneklere raslamak çok güç olmaktadır.

Çok sayıda üretmenin ekonomik yararlarını sağlayacak teknolojik ve tipolojik çözümlerin araştırılmasında başka ülkelerdeki düzeyin çok altında kalındığı görülmektedir. Toplu konut alanları çok kez başka binaların tasarlanmasında gösterilen mimari özenden dahi yoksun kalmaktadır. Çirkinlik, düşük maliyetli ve çok sayıda tekrarlanacak konutlar için bir kader olarak kabul edilmiştir.

Ancak son yıllarda gerek konut örgütlerinin, gerek kamu kuruluşlarının, gerek mimarların bu denli gerçek dışı saplantılardan kurtulmaya başladıkları umutla gözlenmektedir ●

ŞİRKETLER/HOLDİNGLER

Türkiye'deki Şirketlerin Gelişimi ve Kapitalin Yoğunlaşma Süreci

Prof.Dr. İlhan Tekeli

Büyük Sermaye Gruplarının Türkiye Ekonomisindeki Yeri

Prof.Dr. Gülten Kazgan

Bu konuda ayrıca *Banka ve Finans Sistemi, Dış İktisadi İlişkiler (Yabancı Sermaye), Sanayi* **maddelerine bakınız.**

Türkiye'deki Şirketlerin Gelişimi ve Kapitalin Yoğunlaşma Süreci

İlhan Tekeli

Şirket Türleri

Aşağıda Türkiye'nin gelişme süreci içinde birey dışında bir tüzel kişi olarak şirketlerin nasıl doğduğu ve zaman içinde nasıl bir evrimleşme geçirerek kapitalin yoğunlaşma sürecini gerçekleştirdiği anlatılacaktır. Bunun için önce şirket kavramının açıklanmasında yarar vardır.

Günümüz toplumlarında kişiler tek başlarına gerçekleştiremeyecekleri belli amaçlarına ulaşmak için bir araya gelebilmekte ve bu birlikteliklerine yasalardaki koşulları yerine getirerek kendi kişiliklerinden ayrı bir hukuksal varlık ya da "tüzel kişilik" kazandırabilmektedirler. Bu tüzel kişilikler, amaçlarına göre siyasal partiler, dernekler, vakıflar, şirketler gibi adlar alırlar. Şirketler (ortaklıklar) kazanç paylaşma amacı güden tüzel kişilerdir. Şirketler de değişik türlerde kurulabilirler. Nitekim, 6762 sayılı Türk Ticaret Kanunu'nun 136. maddesinde şirketler, kolektif, komandit, limited, anonim ve kooperatif olarak beş türe ayrılmıştır:

Kolektif şirketler, ancak gerçek kişiler arasında kurulabilen, sermaye olarak konulacak şey bakımından en geniş serbesti ve çeşitliliğin tanındığı, buna karşılık ortakların sorumluluklarının ortakların şirketlerdeki payı ile ortaklığın mal varlığını aşarak sınırsız ve müteselsil olduğu bir şirket türüdür.

Komandit şirketler de ancak gerçek kişilerce kurulabilir. Sorumluluk yönünden ortaklar arasında farklılık vardır. Şirketin "komandite" ortakları sınırsız ve müteselsil sorumlu iken, "komanditer" adı verilenleri ise kural olarak koydukları sermaye ile sorumludur. Ayrıca komanditer ortaklar sermaye olarak kişisel emek ve ticari itibarını koyamaz, nakitten başka bir sermaye koyduklarında bunların nakdi değerleri hesaplanabilir ve devredilebilir nitelikte olmalıdır.

Limited şirketler, sermayesi belirli, ortaklarının sorumlulukları yüklendikleri sermaye payı, şirketinki de sermayesiyle sınırlı, en az iki, en çok elli ortakça kurulan tüzel kişiliklerdir.

Anonim şirketler, sermayesi belli olan ve hisse senedi denilen kıymetli evrak niteliğindeki senetlerle temsil edilen paylara bölünmüş, bütün ortaklarının sorumluluğu sahip olduğu paylarla, şirketin de sorumluluğu mal varlığı ile sınırlı olan ortaklık tipidir. Bu ortaklığa hisse senedi alarak özel kişiler katılabildiği gibi tüzel kişiler de katılabilir. Anonim şirketlerde ticari itibar ve emek, sermaye yapılamazken, nakit haklar, taşınabilir ve taşınamaz haklar ile devri olanaklı ve mülkiyet hakkına konu olabilen iktisadi değerler sermaye olarak konulabilir. Bir anonim şirket en az beş ortak tarafından kurulabilir. Ortak sayısı bakımından bir üst sınır yoktur.

Ticaret Kanunu'nda üzerinde durulan son ortaklık tipi olan *kooperatifler*, ortaklarının belirli ekonomik menfaatlerini, özellikle meslek ve geçimlerine ilişkin gereksinmelerini karşılıklı yardım, dayanışma, kefalet vb. yollarla sağlayıp korumak amacıyla gerçek veya kamu tüzel kişileri tarafından kurulan değişir ortaklı, değişir sermayeli ve ana sözleşmede ak-

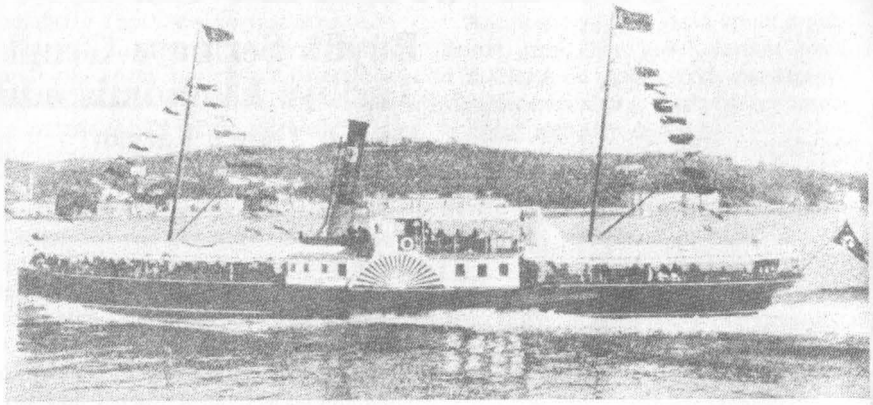

İLK ANONİM ŞİRKET: Osmanlı İmparatorluğu'nda şirketleşme ancak Tanzimat'tan sonra ortaya çıktı. İlk anonim şirketin kurulmasına öncülük eden de Mustafa Reşit Paşa oldu. 1849'da Boğaz'a yolcu taşımak için kurulan Şirket-i Hayriye ile Osmanlı İmparatorluğu'nda sermaye sağlamayı kolaylaştıran bir tüzel kişilik ilk kez oluşuyordu.

sine hüküm yoksa mal varlığıyla sınırlı sorumlu kuruluşlardır. Kooperatiflerin kurulması ve gelişmesi diğer şirket türlerinden değişik güdülerle olduğundan, inceleme kapsamı dışında bırakılacaktır. Zaten Türkiye'deki uygulamada kooperatif hukukunun gelişmesi de ticaret şirketleri hukukunun dışında olmuştur.

Şirket türlerini sayarken *adi şirketler* üzerinde de durmak gerekir. Kişiler emek ya da sermayelerini kazanç sağlayıp paylaşmak amacıyla bir tüzel kişilik oluşturmadan yazılı ya da sözlü anlaşma ile birleştirebilirler. Daha çok büyük sermaye kullanmayan küçük girişimciler arasında kurulan bu ortaklıklar Borçlar Kanunu'nda *adi şirketler* olarak adlandırılmıştır. Sermayenin yoğunlaşması bakımından bir işlev görmeyen bu ortaklıklar da buradaki inceleme kapsamı dışında bırakılmıştır.

Şirketlere ilişkin hukuk kuralları ekonomik bir girişimin gerçekleştirilmesinde sermaye ortaklığının nasıl yapılacağını gösteren bir çerçeve vermektedir. Bu çerçeve içinde ticaret, üretim, bankacılık, sigortacılık vb. değişik ekonomik uğraşlar gerçekleştirilmektedir. Bu nedenle şirketler uğraş alanlarına göre de türlere ayrılabilir. Uğraş alanlarındaki farklılıklara göre bu şirketlere ek koşullar getirilmesi ya da bu uğraşların sadece belli şirket türleri içinde yapılması gibi sınırlamaların konulması gerekmiştir. Nitekim Türkiye'de de banka ve sigorta şirketleri için özel yasalar çıkarılmış ve bu girişimlerin anonim şirket statüsünde kurulması koşulları konulmuştur. Uğraş alanlarına göre şirketlerin farklılaşması üzerinde durulurken, açıklanması gereken bir şirket türü de "holding"lerdir. Holding, en basit olarak "başka şirketlerin hisse senetlerine sahip olarak onları denetim altında tutan bir üst şirkettir" diye tanımlanabilir. Sermayenin en yüksek düzeyde yoğunlaşmasını sağlarlar.

AĞIRLIK YABANCI ŞİRKETLERDE: 1849 ile İkinci Meşrutiyet arasında geçen 60 yıllık sürede 86 anonim şirket kuruldu. Şirket-i Hayriye, Ziraat Bankası gibi çok az sayıdaki şirketin dışındakilere tümüyle yabancı sermaye hâkimdi. Yabancı şirketlerin arasında bankalar ve demiryolları çoğunluktaydı.

Şirketlerin Evrimi

Başka başka işlevler gören ve değişik türleri olan şirketler toplumların evrimiyle ortaya çıkmış ve çeşitlenmiştir. Feodal toplumlarda, ister üretime ister ticarete ilişkin olsun, tüm faaliyetler loncalar içinde tutularak denetim altına alınmıştır. Merkantilizmin gelişmesiyle bu bağlar gevşetilerek üretim ve ticaret faaliyetlerinde girişimcilere serbestlik sağlanmış; kişilik hakları tanınmıştır. Ama bu dönemde ekonomik faaliyetlerin ölçekleri ve nitelikleri tüzel kişilikleri olan sermaye şirketlerinin oluşması için bir talep yaratmamıştır. Bu dönemin ortaklık gereksinmeleri büyük ölçüde adi şirket statüleri içinde sağlanmıştır denilebilir. 17. yüzyıldan sonra İngiltere, Hollanda, Fransa gibi Kuzey Atlantik ülkelerinin özellikle Akdeniz ve Asya ile uzun mesafe ticaretlerinin örgütlenmesi, hem büyük ölçüde sermayeyi, hem de devletlerinin desteğini gerektirmiştir. Bunun üzerine kamu tüzel kişilikleri ile anonim şirketler arasında bir çözüm olarak görülebilecek "Levant Kumpanyası", "Hindistan Kumpanyası" gibi kuruluşlar ortaya çıkmıştır. Bu kuruluşlarda sermaye paylara ayrılmıştır. Her pay, sahibinin sorumluluğu payıyla sınırlıdır. Payını başkasına devredebilir. Bu bakımdan anonim şirkete benzerse de, pay sahibinin yönetimde hiçbir etkisi yoktur. Sadece payının getirisini alabilir. Kumpanya devletin sağladığı bir imtiyazla doğmakta, tüzel kişiliğini hükümdarın fermanından almakta, kumpanyada yöneticiler ve tüccar olarak çalışanlar hükümdar tarafından belirlenmekte, sermaye artırımı vb. yetkiler bu kişiler elinde toplanmaktadır. 18. yüzyıl sonunda yükselen burjuvazinin hükümdarın egemenliğini kaldırması ve özgürleşmesiyle bu tür ara çözümler de ortadan kalkmaya başlamıştır.

Kapitalizmin gelişmesi, özellikle sanayi devriminin derinleşmesiyle birlikte ortaya çıkan ekonomik birimlerin sermaye gereksinmesini bir girişimcinin birikimiyle karşılama olanağı kalmamış, bu sermaye birikimini sağlayacak yeni mekanizmalara gereksinme doğmuştur. 19. yüzyıl başında Avrupa'da anonim şirketler kurulmaya başlamış olmakla birlikte, yine de büyük sanayi kuruluşlarının oluşmasında girişimcinin kendisi önemli rol oynuyordu; oysa 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren anonim şirketler en küçük sermaye birikimlerini bile bir araya getirerek, kurulacak altyapıların ve büyük sanayinin sermaye gereksinmesinin karşılanmasında esas mekanizma olmaya başlamıştır.

Bu aşamada anonim şirketler sermaye birikimini sağlayan akümülatörler olma rolünü görmüşlerdir. Kapitalizmin gelişmesi, emperyalist ve tekelci aşamalara ulaşmasıyla bu şirketlerin işlevi nitelik değiştirmeye başlamıştır. Bir anlamda sermayenin akümülatörü olmaktan çıkıp transformatörü haline gelmişler, yani sermayenin değişik girişimler üzerindeki denetimi güçlendirmenin mekaniz-

MİLLİ İKTİSAT POLİTİKASI: 1908'de iktidara gelen İttihat ve Terakki'nin iktisat politikasının başlıca hedefi milli sermayeyi teşvik etmekti. Maliye Nazırı Cavit Bey bir yandan şirketleşmeyi teşvik edici önlemler alırken, öte yandan milli şirketlerin kurulmasını özendiren bir politika güttü. 1908-1918 döneminde kurulu 236 anonim şirket içinde milli sermaye azınlıkta olmakla birlikte, bir önceki döneme kıyasla ağırlığını artırdı.

ması olmuşlardır. Nitekim bu denetimi sağlamak için gelişen "holdingler"e izin veren ilk yasalar 1888 yılında New Jersey'de hazırlanıp yürürlüğe girmiştir. Kapitalizmin gelişmesiyle şirketler evrim geçirirken, bu evrimleşme sadece denetim işlevi yükümlenen üst şirketlerin yaratılması yoluyla dikey doğrultuda olmamakta, aynı zamanda şirketlerin çeşitlenmesinin artırılmasıyla yatay doğrultuda olmaktadır. Nitekim limited şirketler 1892'de Alman kanunkoyucusunun sömürgeleriyle ticarette yararlanmak amacıyla ortaya çıkardığı, sonra iç ticaret alanında kullanımı yaygınlaşan bir şirket türü olmuştur. Dünyada böyle bir evrim geçiren şirketleşme olgusunun, bir çevre ülkesi olan Türkiye'de de çevre ülkesinin koşullarına bağlı olarak belli bir gecikmeyle benzer bir evrim çizgisini izlediği söylenebilir. Şimdi bu gelişmeyi inceleyelim.

Osmanlı İmparatorluğu'nda II. Meşrutiyet Öncesinde Şirketleşme

Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat öncesinde ortaklık ilişkileri daha çok ticaret alanında söz konusuydu ve şer'i hükümlere göre düzenlenmişti. Mecelle'de *"şirket-i mudaraba"* adıyla geçen ortaklık türünde, malını ya da parasını ortaya koyan bir kişiyle çalışarak emeğini ortaya koyacak diğer bir kişi bir araya gelerek ortak olmakta ve elde edilen kazanç sözleşme gereğince paylaşılmaktadır. Bu ortaklık konusunda iş için yetersiz kalan sermayelerin biraraya getirilmesi söz konusu değildir; söz konusu olan, daha çok sermaye sahibinin sermayesini işletmek için kendisinin katlanmadığı zorlukları taşıyacak bir kişiyi bulmasıdır. Bu durumda bir tüzel kişilik oluşmamakta, ancak adi bir ortaklık doğmuş olmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda şirketler ancak Tanzimat sonrasında oluşmuştur. İlk anonim şirketin kurulmasına öncülük eden, Tanzimat'ın da mimarı olan Mustafa Reşit Paşa olmuştur. 1849 yılında Boğaz'da yolcu taşımak için *Şirket-i Hayriye* kurulmuştur. Bu şirketle Osmanlı İmparatorluğu'nda sermaye sağlamayı kolaylaştıran bir tüzel kişilik ilk kez oluşuyordu. Ama şirketin payları ancak Mustafa Reşit Paşa'nın baskısıyla devlet ricalinin üst kademelerine satılabilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nda şirketlerden söz eden ilk yasa, 1850 tarihli Kanunname-i Ticaret'tir. Bu yasanın 10. maddesinde kolektif şirketlere, 36. maddesinde genel olarak ticaret şirketlerine ve adi şirketlere yer verilmiştir. 1876 Kanun-u Esasîsi'nin 13. maddesinde Osmanlı tebaasının kanun ve nizamlar içinde ticaret, zanaat ve çiftçilik yapmak için şirketler kurabilecekleri belirtilmiştir. 1883 yılında anonim şirketler dahilî nizamnamesi ve 1887'de yabancı ülkelerde kurulup Osmanlı topraklarında faaliyet gösterecek anonim şirketlerin acenteleri hakkında bir nizamname yayınlanmışsa da, sefaretlerce kapitülasyonlara aykırı bulunarak itiraz edildiği için, bu nizamnameler uygulamaya konulamamıştır.

1849'dan sonra anonim şirketlerin Osmanlı İmparatorluğu'nda sayıca gelişmesi çok yavaş olmuştur. Şirket-i Hayriye'den sonra 1856'da kurulan ilk iki anonim şirket, her ikisinin de merkezi Londra'da olan Bank-ı Osmanî ve Aydın-İzmir Demiryolu Şirket-i Osmaniyyesi olmuştur. 1849 ile İkinci Meşrutiyet arasında geçen altmış yıllık sürede 86 anonim şirket kurulmuştur. Bu şirketler bankacılık, sigorta, demiryolu yapım ve işletilmesi, madencilik, kentsel hizmetler üretimi alanlarında faaliyet göstermek için kurulmuşlardır. Merkezleri çoğunlukla Londra, Paris vb. Avrupa başkentleridir. Şirket-i Hayriye, Ziraat Bankası vb. çok az sayıda şirketin dışındakilerde tamamıyla yabancı sermaye hâkimdir. Bu verilere göre "şirketler Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk aşamada, İmparatorluk içindeki sermayenin biraraya getirilmesi işlevini görmekten çok, Avrupa pazarlarındaki sermaye birikiminin Osmanlı İmparatorluğu'nda kullanılması işlevini yerine getirmişlerdir," denilebilir.

II. Meşrutiyet Döneminde Şirketleşmedeki Gelişmeler

II. Meşrutiyet, şirketlerin Osmanlı toplumunda gördüğü işlevin değişmesinde bir dönüm noktası olmuştur. Eskiden gördüğü işlevin yanı sıra, şirketlerden Osmanlı topraklarında sermaye birikiminin sınırlılığını çözmesi beklenmiştir. İttihat ve Terakki, özellikle de Maliye Nâzırı Cavit Bey, milli şirketlerin gelişmesini özendirmişlerdir. II. Meşrutiyet'le birlikte anonim şirketlerin kuruluşu hızlanmıştır. 1908-1918 yılları arasında 236 anonim şirket kurulmuştur. İkinci Meşrutiyet öncesinde yaklaşık olarak her üç yılda ancak iki anonim şirket kurulmuşken, İkinci Meşrutiyet sonrasında yılda ortalama 23 anonim şirket kurulmuştur.

Bu şirketleşme hareketlerinde I. Dünya Savaşı bir başka dönüm noktası oluşturmaktadır. İttihat ve Terakki hükümeti, savaşa ulusal işadamı yaratmak ve ulusal iktisadı kurmak için bir fırsat olarak baktığından, şirketleşme hareketi daha da hızlanmıştır. Bu kurulan şirketler ulusal sermayenin şirketleridir ve Anadolu kentlerine yayılmaya başlamıştır. 1920 yılına kadar Anadolu'da kurulan şirket sayısı 76'ya ulaşmıştır.

Birinci Dünya Savaşı'na girilmesiyle birlikte kapitülasyonlara son veren İttihat ve Terakki, 13 Aralık 1914 günlü *"Ecnebi Anonim ve Sermayesi Eshâma Münkasem Şirketler ile Ecnebi Sigorta Şirketleri Hakkındaki Kanun-u Muvakkat"* ile bu tür tüzel kişileri de Osmanlı mevzuatı kapsamına alarak yabancı şirketlerin ayrıcalıklarına son vermiştir.

Birinci Dünya Savaşı içinde şirketleşme konusundaki en ilginç gelişme, İttihat ve Terakki İstanbul Örgütü'nün Kara Kemal Bey'in öncülüğünde oluşturduğu "milli şirketler" kompleksidir. İstanbul'un iaşesini sağlamak için kurulmuş

olan "heyet-i mahsusa" hesabından elde edilen kârla ticaret yapılmış ve elde edilen kazançla iki ayrı vakıf kurulmuştur.

Bu vakıflardaki paraların işletilmesi için de değişik anonim şirketler kurulmuştur. Bu şirketlerin hisse senetlerinin yüzde 51'i vakıflarda kalmak üzere halka açılıyordu. Bu şirketlerden birisi "İktisad-ı Milli Bankası"dır. Bu banka etrafında çeşitli konularda ihtisaslaşmış Milli Kantariye şirketi, Anadolu Milli Mahsulât şirketi, Ekmekçilik şirketi ve bu şirketlere bir tür perakende satış kanalları oluşturan tüketici kooperatifleri bir bütün oluşturuyordu. Ayrıca bu şirketler esnaflara mal satarak, fason imalât yaptırarak geniş bir küçük girişimci grubunu kendisine bağlamıştı. Bu şirketler bütünü, 1963 yılından sonra geliştiğini göreceğimiz "holding"lere benzer yapıdadır. Bunların bir anlamda öncüsüdür. Ama onlardan en büyük farklılığı, bu şirketler kompleksinin temel amacının ekonomide bir tekelci güç oluşturmaktan çok, bu yolla İttihat ve Terakki içindeki bir grubun siyasal gücünü sağlamlaştırmayı amaçlamış olmasıdır.

Cumhuriyet Döneminde Şirketleşmedeki Gelişmeler

Cumhuriyet yönetimi Birinci Dünya Savaşı sırasında gelişen ulusal ekonomi kurma yaklaşımını benimsediği için, ulusal sermaye birikiminin bir aracı olarak gördüğü şirketlerin gelişmesine de önem vermiştir. II. Meşrutiyet döneminde başlayan şirketleşme hareketi Cumhuriyetin ilk yıllarında da devam etmiştir. 1916 yılında İstanbul'da kurulan bir komisyonca daha çok Alman ve İtalyan ticaret hukukundan esinlenerek yapılan çalışma sonuçlandırılarak, 1926 yılında 865 sayılı Türk Ticaret Kanunu çıkarılmıştır. Bu kanunla Ticaret Sicili kurulmuş; kolektif, komandit, limited, anonim, kooperatif şirket ayırımları getirilmiştir. Bu kanundaki anonim şirketlere ilişkin hükümler, holdingleşmeye olanak vermeyen bir yapıdadır. 865 sayılı kanuna göre anonim şirketler pay sahiplerinin oy hakları sermaye miktarıyla doğrudan doğruya ayrıntılı olarak artmamaktadır; kullanılabilecek oy sayısı on ile sınırlandırılmıştır. Böyle bir sınırlamaya gidilmesinde Cumhuriyetin ilk yıllarında anonim şirketlerin kamu hizmetlerinin üretilmesinde, yabancı sermaye ile merkezi ve yerel yönetimlerin işbirliği yapmasının bir aracı olarak görülmesinde etkisi olduğu söylenebilir. Nitekim bu yasada anonim şirketlerin kuruluşu Bakanlar Kurulu'nun kararına bırakılmıştır.

Cumhuriyetin kurulduğu 1923 yılında 62 milyon TL ve 15 milyon Frank sermayeli 106 anonim şirket mevcut iken, 1933 yılına kadar geçen on yılda 158 milyon TL sermayeli 196 yeni anonim şirket kurulmuştur. 1926 yılında yeni Ticaret Kanunu'nun limited şirketler kurulmasına olanak vermesinden sonra 1933 yılına kadar 7.5 milyon TL sermayeli 113 limited şirket kurulmuştur.

Gündüz Ökçün'ün 1920-1930 yılları arasında kurulan anonim şirketler üzerinde yaptığı bir araştırmaya göre, bu dönemde 201 anonim şirket kurulmuştur. Bu şirketlerin 66'sında yabancı ortak vardır, 135'i tamamen yerli sermaye şirketidir. Kurulan şirketlerin 119'u İstanbul, 21'i Ankara, 10'u İzmir, 6'sı Adana'dadır; geriye kalan 45 şirket diğer illere dağılmıştır. Bu şirketler dokuma, gıda, çimento, elektrik, havagazı, telefon, liman, demiryolu ulaşımı, banka ve sigortacılık, madencilik, ticaret, sinema, otel ve kaplıca işletmesi gibi alanlara dağılmıştır. 1920-1930 döneminde yabancı sermayenin hâkim olduğu anonim şirketlerin bir kesimi hükümet ya da belediyeler tarafından verilmiş olan imtiyazları gerçekleştirmek için kurulmuşlardır. Bu dönemde yabancı sermaye, anonim şirketlere göre kurulması daha kolay olan limited veya kolektif şirketler aracılığıyla Türkiye'ye girmeyi yeğlemiştir.

1930'lu yıllarda devletçilik politikasının izlenmeye başlanması, bazı yabancı şirketlerin satın alınması, kent hizmetlerinin katma bütçeli kuruluşlar eliyle ya da belediyeler bünyesi içinde üretilmesi ve bazı şirketlerin başarısızlığı dolayısıyla kapanması gibi nedenlerle, -yeni anonim şirketler de kurulmasına karşın- toplam anonim şirket sayısında hızlı bir gelişme olmamıştır. 1943 yılında Türkiye'de ancak 171 anonim şirket bulunuyordu. 1952 yılına kadar her yıl ortalama 30 yeni anonim şirket kurulmaya başlamıştır. Bu yıldan sonra her yıl kurulan anonim şirket sayısında bir artış görülmüştür. Türk Ticaret Kanunu'nun yeniden düzenlendiği 1957 yılına gelindiğinde, her yıl kurulan anonim şirket sayısı 80'in üstüne yükselmiştir.

1957 yılında çıkarılan 6762 sayılı yasa

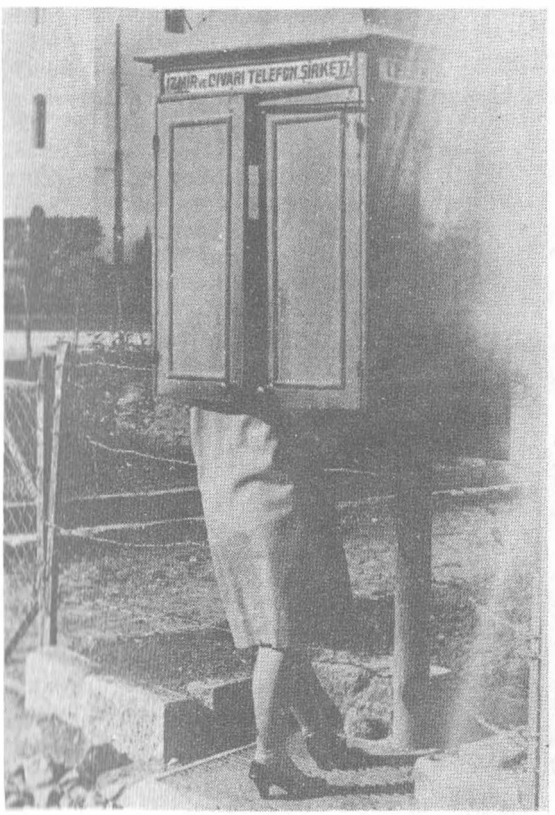

CUMHURİYET'İN İLK YILLARI: 1920-1930 döneminde 201 anonim şirket kuruldu. Bu şirketlerden 66'sında yabancı ortak vardı. Sanayiden altyapı hizmetlerine kadar çok çeşitli alanlarda faaliyet gösteren 201 şirketten biri de İzmir ve Civarı Telefon Şirketi'dir.

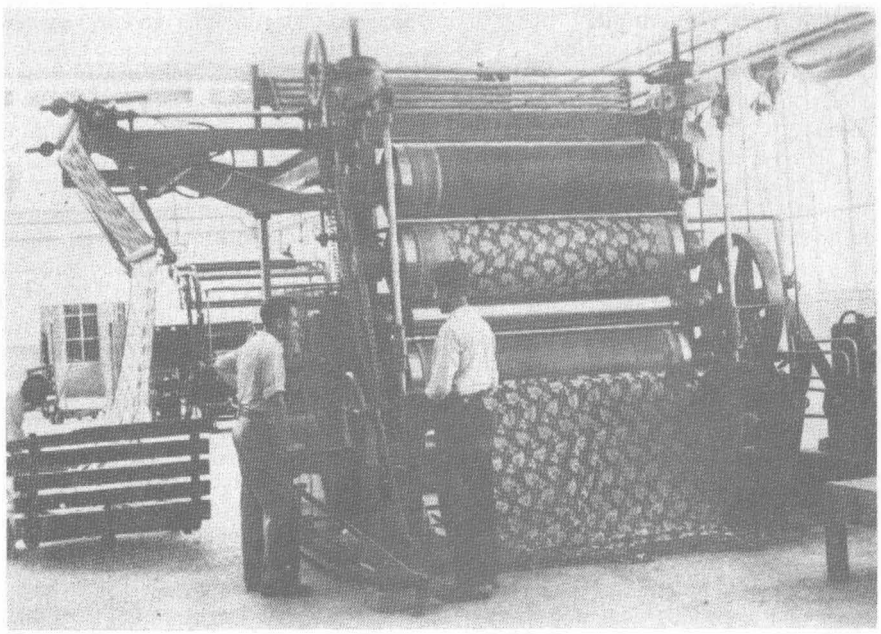

İKTİSADİ BUNALIM VE ŞİRKETLEŞME: 1929 yılında ABD'de patlak veren ve 1930'dan itibaren Türkiye'yi etkilemeye başlayan iktisadi bunalım birçok şirketin iflasına yol açtı. 1943 yılında Türkiye'de ancak 171 anonim şirket bulunuyordu. Bu dönemde özel şirketleşme yavaşlarken, büyük ölçekli kamu şirketleri önemli gelişme gösterdi. Bunların başında tekstil şirketleri geliyordu.

HOLDİNGLEŞMEYİ HIZLANDIRAN KANUN: 1958 yılında çıkartılan 7129 sayılı Bankalar Kanunu bankaların anonim şirket olarak kurulmasını ve sermayesinin yüzde 25'inden fazlasına sahip olduğu bir şirkete sınırsız kredi açabilmesini öngörüyordu. Bu düzenleme sonucu bankalar holdingleşmeye, holdingleşmekte olan şirketler de banka sahibi olmaya yöneldiler.

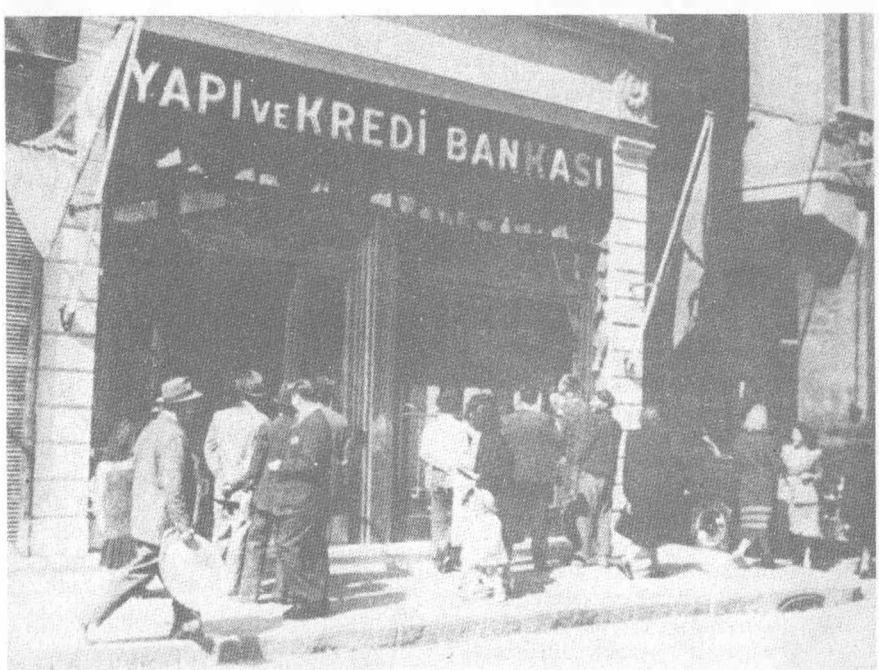

ile anonim şirketlerin kuruluşu Bakanlar Kurulu'nun iznine tâbi olmaktan çıkarılarak Ticaret Bakanlığı'nın iznine bağlanmış, dolayısıyla kolaylaştırılmıştır. Ayrıca yönetimde sermaye sahiplerinin sermayeleri oranında söz hakkına sahip olması olanağı sağlanmıştır. Bu yasada, dolaylı yoldan da olsa, ilk kez "holding"lerden söz edilmiştir.

Bu yasanın çıktığı yıllarda Türkiye bir ekonomik bunalıma girdiği için anonim şirket kuruluşları hemen hızlanmadıysa da buhran geçince sürekli olarak artış göstermiştir. Bir yılda kurulan şirket sayısı 1965'te 91'e, 1970'te 245'e, 1975'te 745'e, 1980'de 2406'ya yükselmiştir. 1980'li yıllara ulaşıldığında Türkiye'de kurulan hâkim şirket türü anonim şirket haline gelmiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarında en yaygın şirket türü olan kolektif şirketler zaman içinde önemlerini kaybetmişler, yerini ortaklarının sorumlulukları payları ile sınırlı olan limited ve anonim şirketlere bırakmışlardı. Bu, girişimin gayrı şahsileşmesi bakımından önemli olduğu kadar, anonim şirketlerin sermaye birikiminin temel mekanizması haline geldiğini göstermesi bakımından da önemlidir.

Şirketleşme hareketinin 1970'li yıllardaki gelişimi Türkiye'de üç yeni şirket kavramını gündeme getirmiştir. Bunlar çok uluslu şirketler, holdingler ve çok ortaklı şirketlerdir. Burada daha çok Türkiye içindeki şirketleşme olgusu üzerinde durulduğundan, çok uluslu şirketler üzerine eğilinmeyecek, sadece son iki olgu ele alınacaktır.

Holdingleşmenin Oluşumu

Türkiye'de holdinglerin oluşumu 1963 yılında başlamış, 1970 yılından sonra hızlanmıştır. Holding, bankacılık, sanayi, ticaret, sigortacılık, tarım, basın vb. dallarda yatırılan sermayenin tam anlamda bütünleşmesi ve akıcılık kazanmasını sağlayan bir kurumsallaşmadır ve Türkiye'de finans-kapital olgusunun ortaya çıkışını belirlemiştir.

Holding yapısının ortaya çıkışı, birçok yasanın böyle bir oluşuma olanak verecek şekilde değiştirilmesiyle gerçekleşmiştir. Bu yasal değişiklikler, 1957-1967 arasındaki on senelik bir dönemde yapılmıştır. Böyle bir dönüşümde Koç Grubu'nun da etkisi olduğunu Vehbi Koç hatıratında anlatmaktadır.

Bugün Türkiye'de holding sistemlerinin en önemli yapıtaşı, bankalardır. 1936

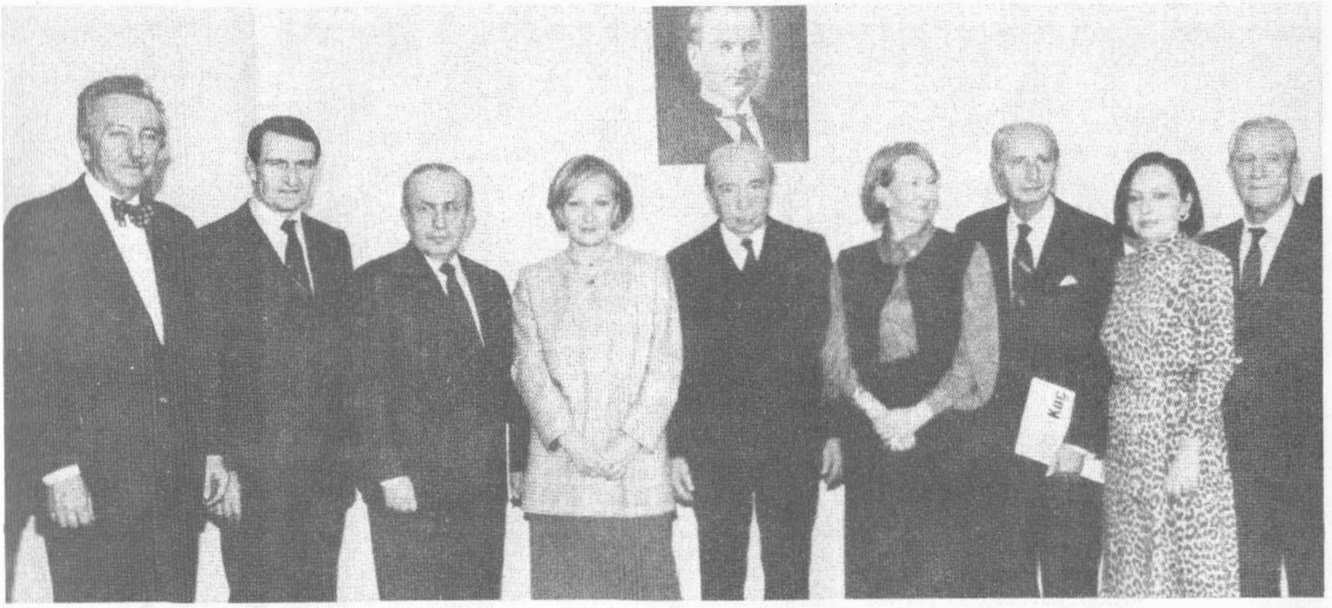

EN ESKİ HOLDİNG: İlk holdingler 1960'larda ortaya çıktı. Bu holdinglerin içinde kökeni en gerilere giden Koç Holding'tir. Koç ailesinin sahip olduğu şirketler topluluğu çok geniş bir alana yayılıp holdingleştikten sonra da, aile şirketi niteliği taşımaya devam etti. Koç Holding'in 1984 yılındaki Yönetim Kurulu'nda hâlâ aileden birçok üye bulunuyordu.

yılında çıkartılan 2999 sayılı Bankalar Kanunu bu bakımdan önemli sınırlamalara sahipti. 1958 yılında çıkartılan 7129 sayılı Bankalar Kanunu'nda getirilen yeni maddeler bu oluşumu kolaylaştırdı. Bu yasaya göre, bankalar anonim şirket halinde kurulacak ve yasanın 38. maddesine göre de sermayesinin yüzde 25'inden fazlasına sahip olduğu bir şirkete sınırsız kredi açabilecektir. Bu gelişme, 1959 yılında çıkartılan sigorta şirketlerine ilişkin 7397 sayılı yasa ile de desteklendi.

1961 yılında Kurumlar Vergisi Kanunu'nda yapılan düzenlemelerle bir holding sistemi içinde yer alan anonim şirketlerin mükerrer kurumlar vergisi vermesi önlenmiş, 1963 yılında vergi yasalarında yapılan yeni bir düzenleme ile de şirketler arasında kademelenme oluşturularak verilecek vergilerin ertelenmesi olanağı yaratılmıştır.

Türkiye'deki holding sistemlerinin yapılaşmalarına ilişkin son kurumsal gelişmeyi 1967 yılında çıkarılan 903 sayılı Vakıflar Kanunu sağladı. 1926 yılında çıkarılan Medeni Kanun ile feodal bir kurum olarak tasfiyeye uğramış olan vakıf, 1967'de kapitalist bir kurum olarak sisteme geri dönüyordu. Vakıflar anonim şirketlerde pay sahibi olabilmekte ve gelirlerinin yüzde seksenini konu olarak genel, özel ve katma bütçeli idarelerin hizmetleri arasına giren yerlere ayırırlarsa; Bakanlar Kurulu kararı ile hemen hemen her çeşit vergiden muaf hale gelebilmektedir.

Holdinglerin oluşmasını sağlayan bu yasal değişmelere paralel olarak holding şirketleri kurulmaya başlanmıştır. 1970 yılına kadar 18 holding kurulmuştur. 1970'ten sonra holding kuruluşu hızlanmıştır. 1976 yılında holding sayısı 115'e ulaşmış bulunuyordu. Bu holdingler çeşitli gelişmişlik düzeylerindedir. Bunların en gelişmişleri Şekil 1'deki yapıya sahiptir.

Holdinglerin Yapısı: Bu yapının özelliklerini kısaca gözden geçirelim: Sistemin tepesinde, holding şirketi yer almaktadır. Bu, sistemin temel karar organıdır. Tüm politika ve strateji kararları burada verilir. Bu şirketin portföyünde vakıf ve bankalarla birlikte tüm şirketleri denetleyecek yeterli miktarda hisse senedi bulunur. Kendisi tahvil çıkararak tüm sistem için kaynak yaratabilir. Türkiye'deki holdinglerin temel özelliği, bir aile şirketi olmak özelliğini korumalarıdır. Bu nedenle holdingin denetimi ailenin elindedir.

Şemada ikinci önemli öge, bankalardır. Türkiye'deki firmaların yatırımlar içinde otofinansman payının küçük olması ve kredi yoluyla yatırımlarını gerçekleştirmekte olmaları nedeniyle, bankalar bu sistem içinde çok yaşamsal işlevlere sahiptir. Küçük tasarrufların holdinge akmasını sağlar. Aslında bu sistem içinde banka tek başına yer almaz: İhtisas bankaları, ucuz fonlar yaratan ve holding içindeki şirketlerin hizmetlerini gören sigortaları vardır. Hatta Bankalar Yasası'nın ve Merkez Bankası'nın denetimi dışında sermaye piyasasında çalışan Kastelli gibi bankerlerle yarışan şirketleri olacaktır.

Holding şemasının üst denetim birimleri arasında yer alan, değişik türde vakıflar vardır. Bunlardan bir kesimi çalışanlara ek sosyal güvence sağlamaya dönük emeklilik ve yardımlaşma vakıfları, diğer bir kesimi ise holdingin toplumdaki imajını yüksek tutma görevini gören kültürel ve sosyal yardımlaşma vakıflarıdır. Bu faaliyetler, holdingin tanıtma faaliyetlerinin vergi dışı kalmasını kolaylaştırır. Ayrıca vakıf, holdingi elinde tutan ailenin şirketler üzerindeki denetimi daha küçük paylarla elde tutmasına olanak veren bir araç olur.

Şemanın alt kesiminde üretim ve dağıtım şirketleri yer alır. Holding örgütlenmesinin ilginç bir özelliği, devamlı olarak yeni faaliyet alanlarına açılma eğilimi taşımasıdır. Bir holding içinde tarımsal işletmeden turizm şirketine, çelik fab-

Tipik Bir Holding Kuruluşu

BÜYÜK SERMAYENİN ÖRGÜTÜ: Özel sermayenin 1950 yılından itibaren büyük teşvik görmesi, 1970'li yıllarda semeresini vererek, büyük sermayelere sahip güçlü bir özel kesim ortaya çıkardı. Bu oluşumun sonuçlarından biri de, özel sermayenin çıkarlarını daha iyi savunabilmek için büyük işadamlarının Türkiye Sanayici ve İşadamları Derneği'ni (TÜSİAD) kurması oldu. Derneğin 1979'da yapılan ilk genel kurulunda holding sahiplerini birarada görmek mümkündü.

rikasından inşaat şirketlerine kadar çok değişik faaliyet yer alabilmektedir.

Holdingi denetim altında tutan aile, gelişmesine ister Koç ve Transtürk örneğinde olduğu gibi ithalatçılıktan, ister Sabancı örneğinde olduğu gibi tarıma dayalı ihracatçılıktan, isterse *Tercüman* örneğinde olduğu gibi gazetecilikten başlamış olsun, evrimleri sonucunda Şekil 1'deki şemanın tümüne yayılmak amacındadır. Böyle bir yayılma her alanda holdingler arası bir pazar bölüşülmesi sorunu ve yarışması çıkarır. Kaliteli çelik, oto lastiği yapımı vb. konularında Koç ve Sabancı arasındaki yarışma geçmiş yıllarda basın organlarını hayli uğraştırmıştı. Bu yarışma, söz konusu holdinglerin tekelci sermayenin çıkarlarını savunmakta birleşmelerini engellemez. Ticaret ve Sanayi Odaları gibi kamu kuruluşları niteliğindeki kurumlarda denetim zorlaşınca holdingler arası çıkarları savunacak yeni kurumlar gelişir. TÜSİAD örneğinde olduğu gibi tekelci sermayenin programını hazırlar ve savunur.

Holding şemasının birkaç özelliğine daha dikkati çekmekte yarar var: Her holding içinde üretim şirketlerine paralel olarak dağıtım şirketleri kurulmuştur. Dağıtım şirketlerinin holding açısından- özellikle sanayi ürünlerinin fiyatlarında kontrol olduğu dönemlerde- önemli işlevleri vardır. Üretimde gerçekleştirilemeyen kıtlık rantları bu yolla gerçekleştirilmekte, kâr sistem içinde tutulabilmektedir.

Holding şirketinde son yıllarda izlenen bir gelişim; kendisi basından gelmese bile, önemli gazetelerin holdinglerce satın alınması eğilimi doğmuştur. Holdingler kamuoyunun oluşturulmasında ve siyasetin şekillendirilmesinde artık daha etkin bir rol almak istemektedir.

Şekil 1'in, ayrıntılarıyla incelenmeden, daha ilk bakışta göze çarpan bir özelliği, kademeli olmasıdır. Şirketler birbirinin hisselerine sahip olarak hiyerarşik bir kontrol düzeni kuruyorlar. İşte bu, holding sisteminin temel özelliklerinden biridir. İki temel işlev görüyor: birincisi, alt kademelerdeki şirketlerin hisselerinin halka açılmasına olanak veriyor. Kademe sayısı arttıkça o kadar az oranda bir sermaye tüm şirketleri denetleyebiliyor. Bu oran ABD örneklerinde yüzde onlar düzeyine iniyor. Oysa Türkiye'de holdingler bu yolu değil, tahviller yoluyla halkın birikimini toplamayı yeğliyorlar. Kademelerinin ikinci ve Türkiye için çok anlamlı işlevi, holdingin vergi yükünün en aza indirilmesidir: Her kademe, verginin önemli bir kısmının bir yıl sonra verilmesine olanak sağlıyor. Verginin önemli bölümü kademe sayısı kadar yıl ertelenebiliyor. Türkiye gibi enflasyonun çok yüksek olduğu bir ülkede bu olanak holdinglerin vergi yükünü azaltıyor ve birikimlerini hızlandırıyor.

Holdinglerin yapısı gerçekte gelişmiş ülkelerin çokuluslu şirketlerine oldukça benziyor. Hatta bu holdinglerin önde gelenleri iş hacmi bakımından dünyanın Amerika dışındaki 300-500 firması arasına giriyor. Ünlü *Fortune* dergisinde adlarını yayımlamakta birbirleriyle yarışıyorlar. Ama bunlar Amerika'daki firmalardan iki bakımdan çok farklı: İhracat örgütlenmeleri çok gelişmemiş ve kendi teknolojilerini üreten birimlere sahip değiller. İthal teknoloji ile iç pazara dönük olarak çalışıyorlar. 24 Ocak 1980 kararları arasında ihracatı geliştirme yönünde

Türkiye'de Tekelleşme Oranları

(1976 yılı için)

En büyük dört kuruluş pazar payları grupları (yüzde)	Sektör sayısı	Sektör yüzdesi
90-100	27	21
70-90	30	23
50-70	29	21
30-50	29	27
10-30	10	7
0-10	1	1
TOPLAM	126	100

görülen eğilimler bile bu yapıda henüz önemli değişmeler yaratmamıştır.

Holdinglerle ilgili örgütlenmeyi yalnız kendi sistemleri içindeki firmalar olarak görmemek gerekir. Ekonominin içindeki pek çok küçük üretici ve girişimci ile bütünleşmiş durumundalar ve onları denetliyorlar. Tabiî böyle tek taraflı hâkim bir ilişkinin yarattığı iç çelişkileri de taşıyarak... Holdinglerin dağıtım şirketleri, çok sayıda bayilik ve bakım işlemini küçük girişimcilere veriyor. Sanayi kuruluşları ise, birçok küçük üretici firmaya bağlantı ile iş yaptırıyor. Gıda sanayi tarımdaki küçük üreticiyi -salça ve süt örneklerinde olduğu gibi- bağlıyor. Başka bir deyişle, her holding, çevresinde büyük bir küçük girişimci ağına sahiptir ve ona kendi koşullarını kabul ettirmektedir.

Türk Sanayiinde Yoğunlaşma

Şirketlerin holding sistemleri oluşturmasına olanak veren yasal değişiklikler yapıldıktan sonra, Türkiye'de sermayenin yoğunlaşma süreci hızlanmış ve özel kesimde tekelleşme olgusu çok yüksek oranlara ulaşmıştır. Bu olguyu sayısal olarak betimlemek için iki farklı analize gidilecektir. Birincisinde sanayi sektörleri içinde tekelleşme oranları araştırılacak, ikincisinde ise Türkiye'nin en büyük 100 sanayi firmasının üretimlerinin zaman içinde nasıl yoğunlaştıkları ve bu 100 firma içinde Türkiye'nin önde gelen holdinglerinin payının nasıl değiştiği incelenecektir. Kuşkusuz, sadece sanayi kesiminde yapılan bu ölçümler yetersizdir. Bankacılık, dış ticaret, inşaat vb. alanlarda da bu yoğunlaşmaları ölçmek gerekir. Ama Türkiye'deki istatistik veriler şimdilik böyle bir değerlendirmeye olanak vermemektedir. Ama kapitaldeki yoğunlaşma sürecini sergilemek yönünden yalnızca sanayi kesimine bakmak da yeterli olmaktadır.

Bir sektördeki tekelleşmenin ölçülmesi için en yaygın olarak kullanılan ölçüt, "Dört Firma Yoğunlaşma Oranı" (CR4)'dür. Bu oran her sektör içindeki en büyük dört kuruluşun toplam sektöre göre pazar payının ne olduğunu gösterir. Türkiye'de özel kesime açık sanayi alanlarında 5 haneli sektör ayrımına giderek 126 sanayi sektöründe 1976 yılı için dört firma yoğunlaşma oranları hesaplandığında, Tablo'nun birinci kolonundaki değerler bulunmuştur. Türkiye'de imalat sanayii sektörlerinden yüzde 65'inde, dört kuruluşun tüm pazarın yüzde 50'sinden fazlasını denetlediği görülmektedir. Dört firmanın tüm pazarın yüzde 50'sinden fazlasını denetlediği görülmektedir. Dört firmanın tüm pazarın yüzde 50'sinden fazlasını denetlediği sektörlerin oranı ABD'de yüzde 30, Fransa'da yüzde 27, Kanada'da yüzde 47'dir. Aynı karşılaştırmayı en büyük dört kuruluşun pazar payının yüzde 90'dan fazla olduğu sektörler için yaparsak, Türkiye'de bu sektörler tüm sektörlerin yüzde 21'ini oluştururken, ABD'de yüzde 3'ünü, Fransa'da yüzde 8'ini, Kanada'da yüzde 7'sini oluşturmaktadır. Bu bulgulara göre, Türkiye'de Batı'nın gelişmiş sanayi ülkelerine göre bile yüksek oranda tekelleşme ortaya çıkmıştır.

Batı ülkelerinde yoğunlaşma oranlarının düşük olmasında, bu ülkelerin kapitalistleşme süreçleri içinde tekelleşmeyi önleyici yasal düzenlemelere gidilmiş olmasının etkileri vardır. Değişik ülkelerin yasalarında bir sektörde anti-tekelci önlemlerin işlemeye başlaması için kabul edilen bir ölçüt, o sektörde en büyük kuruluşun piyasadaki payının yüzde 25'i geçmesi olmuştur. Bu sınır aşıldıktan sonra firmalararası birleşmeler izne bağlı olur, fiyat denetimleri vb. başlar. Türkiye'de 1976 yılında 126 sektörden 73'ünde, yani yüzde 58'inde anti-tekelci önlemlerin alınmasını gerektirecek düzeyde tekelleşme oranları aşılmış bulunuyordu.

"En Büyük 100 Kuruluş"un Payları: Türkiye sanayiinde yoğunlaşmanın en büyük 100 kuruluşun tüm sanayi üreti-

Sabancı ile Yaşar Holding memba suyunda pazar kavgası yapıyor

İki büyük holding kapışınca lüks suyun fiyatı düştü

Ekonomi Servisi — İki büyük holding memba suyunda fiyat rekabetine girişti. Sabancı Holding, bayram öncesinde başlattığı reklam kampanyasıyla "pet" plastik şişelerde Sekerpınar Memba suyunun 1.5 litresini 100 liradan satışa sunduğunu açıklarken, daha önce yine 1.5 litrelik "pet" şişede Şaşal suyunu 125 liradan piyasaya sunmuş olan Yaşar Holding bu kez aynı suyu 1 litrelik plastik poşetler içinde 40 liradan satmaya başladı. "Pet" şişeler içindeki memba suyu pazarı iki büyük holdingin de bu alana el atmasıyla hareketlilik kazanırken, bayramda yoğun ilgi gören gözde sayfiye semtlerinde bu yıl içme suyu sıkıntısı çekilmedi. "Suya para vermeye razı olan" kesim bufe ve bakkal vitrinlerini süsleyen dört markadan birini tercih ederek "pet" şişeden memba suyu içmek olanağına kavuştu.

Yaşar Holding'in "Pınar Şaşal" Kocataş Grubu'nun "Meysa", Uludağ Gazozları'nın "Sultan", Sabancı Holding'in

İki büyük bu kez su için çekişiyor

Yaşar Holding'in "Pınar Şaşal"yla başlayan reklam kampanyası Sabancı Holding'in "Hayat"yla sürerken, son olarak Yaşar Holding poşet türü memba suyunun litresini 40 liradan piyasaya sürdüğünü duyurdu. İki markanın daha yeraldığı bu pazarda aslan payını kimin kazanacağını zaman gösterecek.

HOLDİNGLER ARASI REKABET: Günümüzde önde gelen holdinglerin ilk sermaye birikimini oluşturdukları alanlar genellikle farklıydı. Ancak holdingleşmeyle birlikte alanların çeşitlenmesi bazı alanlarda holdingleri karşı karşıya getirdi. Sabancı ve Koç holdingleri arasında oto lastiği yapımında ortaya çıkan rekabet bu çatışmanın ilk örneklerindendir. Bu tür rekabet çeşitli alanlarda ve çeşitli holdingler arasında devam ediyor.

mindeki payları açısından değişmesinin irdelenmesine geçirilse, İstanbul Sanayi Odası'nın verilerine göre en büyük 10 sanayi kuruluşunun imalat sanayii üretimi içindeki payının 1969 yılında yüzde 17.2 iken, 1975 yılında yüzde 24.2'ye, 1980 yılında yüzde 35.7'ye yükseldiği görülür. Başka bir deyişle 1980 yılında tüm sanayi işyerlerinin on binde 5'ini oluşturan 100 firmanın tüm üretimdeki payı yüzde 35.7'dir: Tüm sanayi işyerlerinin binde 3'ünü oluşturan 500 firma, tüm üretimin yüzde 50'sini yapıyordu.

Gürel Tüzün, sanayi alanında faaliyet gösteren en büyük sermaye gruplarını ilişkili olduğu bankalarla birlikte (Koç Holding-Garanti Bankası, Sabancı Holding-Akbank, Çukurova Holding-Pamukbank-Yapı ve Kredi Bankası, Türkiye İş Bankası, Yaşar Holding, Eczacı Holding ve Transtürk Holding olarak) sıralayarak, bunlara yakın ilişkili Türkiye Sınai Kalkınma Bankası'nı da bunlara katarak yaptığı bir saptamada, 1975 yılının 100 en büyük firma listesindeki 79 özel sanayi kuruluşundan 29'unun bu büyük holdinglere ait olduğunu saptamıştır. Bu 29 firma, 79 özel firmanın tüm satışlarının yüzde 46'sını yapmış, istihdamının yüzde 40'ını sağlamıştır.

1980 yılında ise ilk yüze giren 72 özel kuruluş adı vardır. Bunlar içinde dev holdinglerin firmalarının sayısı 38'e yükselmiştir. 1975'le karşılaştırabilmek için 1980 yılında da ilk 79 özel firma ele alınırsa, bunlar arasında bu holdinglerin firmalarının sayısı 42'ye yükselecektir. Bu 42 firmanın 79 firmanın cirosu içindeki payı yüzde 55 olmuştur. 1980 yılındaki en büyük 500 firmadan 102'si yukarıda adı sayılan yedi sermaye grubuna aittir. 500 firma içinde 421 özel kesim firması vardır. Bu 421 firmadan 154'ü ihracat yapmaktadır. 154 ihracatçı firmadan 56'sı bu yedi sermaye grubuna aittir. 154 firmanın ihracatı içinde bu 56 firmanın payı yüzde 45'tir. 154 firmanın ise Türkiye'nin tüm sanayi ürünleri içindeki payı yüzde 38'dir.

Bu görgül veriler, Türkiye'de sermaye yoğunlaşması olgusunu açıkça ortaya koymaktadır. Buna rağmen, yapılan bu saptamaların bugün ulaşılan yoğunlaşmalar düzeyine göre az olduğu söylenebilir. 24 Ocak 1980 tarihinde ekonominin stabilizasyonu için alınan kararlardan sonra bu yoğunlaşma süreci daha da hızlanmıştır. 1980'li yıllara kadar ekonomide ortaya çıkan holding sistemleri oldukça uzun bir süreç içinde gelişmişler ve genellikle sistemleri içindeki üretim tesislerini kendileri kurmuşlardır. Bu holdinglerin oluşmasında firmaların birleşmesi ya da satın alınması yoluyla bir gelişme görülmemiştir. Oysa 24 Ocak kararlarının getirdiği, yüksek faiz uygulaması, sürekli devalüasyonlar ve iç pazar talebinin kısılması vb. güçlü bir holding içinde bulunmayan sanayi kuruluşlarını bunalıma sokmuş ve satılma durumuyla karşı karşıya bırakmıştır. Bunalım içinde çok düşük fiyatlarla elden çıkarılan bu fabrikalar, yurt dışında iş yapan ve döviz olarak kazanç sağlayan, ekonominin hızla gelişen sektörlerindeki firmalarca satın alınmaya başlanmıştır. Alıcılar genellikle üç iş alanında toplanmıştır: Yurt dışı iş yapan müteahhitlik firmaları, ihracat yapan firmalar, vapur ve TIR taşımacılığı yapanlar. Devletçe de faaliyetleri önemli ölçüde teşvik edilen bu firmalar, yurt dışından elde ettikleri kazançlarını yurt içinde fabrikalar ile diğer alanlardaki şirketleri almaya yatırmışlardır. Bunlar arasında Sezai Türkeş-Feyzi Akkaya Grubu, Enka Holding, Çavuşoğlu-Kozanoğlu Grubu, Okumuş Holding, Zihni Şirketler Grubu en çok dikkati çekenler olmuştur. Bu sermaye grupları Şekil 1'deki holding şeması yönünde gelişmelerini sürdürmektedirler. Böylece 1978'lerden sonra Türkiye'nin içine girdiği bunalım sürecinde oluşan yeni sermaye gruplarının, eski gruplarla birlikte kapitalin yoğunlaşma sürecini hızlandırarak sürdürdükleri sonucuna varılabilir.

HIZLI BÜYÜMENİN SORUNLARI: 24 Ocak kararlarının ardından ortaya çıkan yeni ekonomik koşullar güçlü bir holding içinde bulunmayan sanayi kuruluşlarını bunalıma soktu. Bu kuruluşların bir kısmı düşük fiyatlarla yurt dışında iş yapan ve döviz olarak kazanç sağlayan holdinglerce satın alındı. Bu holdinglerin ortak özelliği, orta büyüklükte holdingler olmaları ve ön sıradakilere yetişme hırsıydı. Ancak bu holdinglerin çoğu 1983'ten itibaren hızlı büyümeyi hazmedemeyerek sarsıntı geçirdiler ve küçülerek holding özelliğini kaybettiler. Okumuş Holding de bunlardan biriydi.

Çok Ortaklı Şirketlerin Gelişmesi

Özellikle 1970'li yıllardan sonra Türkiye'de sermayenin yoğunlaşma sürecinin hızlanması, beraberinde tepkilerini de getirmiştir. Bu tepkiler Türkiye'de şirketlere ilişkin anti-tekelci yasaların çıkarılması şeklinde olmamıştır. Ticaret Kanunu'nun haksız rekabete ilişkin 56-65. maddeleri Borçlar Kanunu'nun 58. ve Medeni Kanunu'un kişiliğin korunmasına ilişkin 23-24. maddeleri dışında, Türkiye hukuk sisteminde anti-tekelci hiçbir dayanak yoktur. 1950'ler sonrasında Avrupa'da, özellikle AET'de gelişen anti-tekelci kurallar Türk yasal sistemine girmemiştir. Yasal sistemde anti-tekelci kurallar geliştirilmemiş olmakla beraber, siyasal parti programlarında çok ortaklı şirketlerin geliştirilmesi 1970'ler sonrasın-

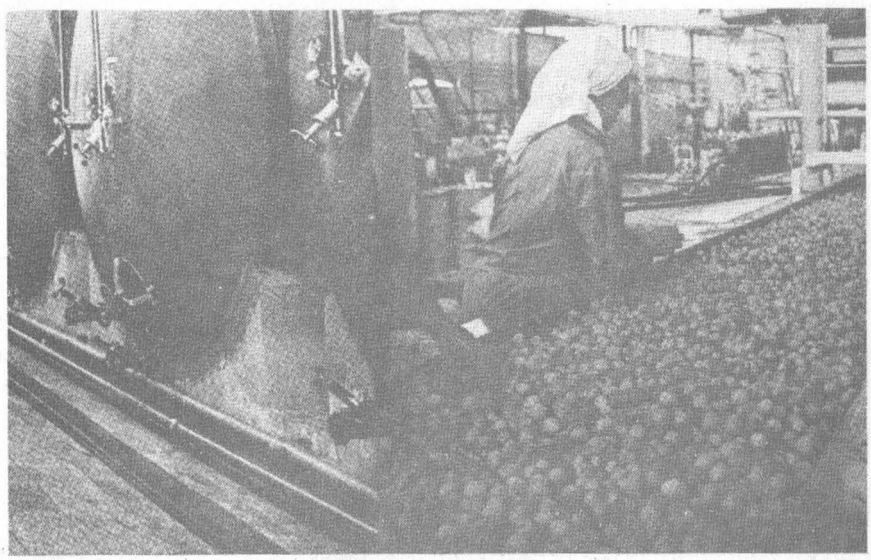

ÇOK ORTAKLI ŞİRKETLER: 1970'li yıllarda aile holdinglerine bir tepki olarak ortaya çıkan çok ortaklı şirketler büyük ölçüde yurt dışında çalışan işçilerin birikimleriyle kuruldu. Ancak iyi yönetilemeyen bu şirketler 24 Ocak 1980'den sonra yavaş yavaş el değiştirmeye başladı. Bunlardan biri de, Kozanoğlu-Çavuşoğlu Grubu tarafından satın alınan Aroma oldu.

da oldukça ağırlıkta yer almış ve bir ölçüde de olsa uygulamaya yansımıştır.

Çok ortaklı şirketler'in (ÇOŞ) ne olduğu konusunda üzerinde anlaşılmış tek bir tanım yoktur. Uygulamada değişik tanımlar yapılmış olmasına rağmen, bu tanımlarda ulaşılmak istenen amaç aynıdır. Şirketin hisse senetlerini çok sayıda malik arasında dağıtarak, şirketin tek bir sermaye sahibinin denetimi altına girmesini önlemek amaçlanmıştır. Bu nedenle anonim şirket statüsünde kurulan ÇOŞ' larında ortakların belli bir sayının üzerinde, örneğin 100, 250 vb. olması ve tek bir ortağın payının belli bir oranın üstünde olmaması (yüzde 5. yüzde 10 vb.) istenir.

Çok ortaklı şirket olgusunun 1970'ler sonrasındaki gelişmesine üç etkenin katkısı olduğu söylenebilir: Birincisi, 1963 yılından sonra Avrupa'ya olan işçi göçüdür. Yurt dışındaki işçiler yurda dönünce, bunların kendi yörelerindeki bir işyerinde çalışma güdülerinden yararlanarak, yurt dışına gitmiş girişimci nitelikli kişiler kendi yönetebilecekleri fabrikalar kurmak için, işçilerin birikimlerini çok ortaklı şirketlere yönlendirmişlerdir. İkinci önemli etken, CHP'nin 1965 sonrasında 'Ortanın Solu' sloganı çerçevesinde programını yeniden formüle etme girişimi olmuştur. Yeni programda CHP'nin yeni halkçılığı "Halk Sektörü"nün kurulmasıyla temellendirilmiştir. Halk sektörünün oluşmasıyla ekonomik olarak zayıf kitlelerin güçleneceği, ve tekelci kesime karşı bir ağırlık oluşturacağı ve demokrasinin sağlıklı olarak işlemesini sağlayacağı varsayılıyordu. Halk sektörünün, çok değişik yapıdaki ögeler olan kooperatifler, çok ortaklı şirketler, özyönetimin uygulandığı İktisadi Devlet Teşekkülleri ve sosyal güvenlik fonlarıyla kurulacak şirketlerden meydana gelmesi öngörülüyordu. Bu kampanya çok ortaklı şirketlerin siyasal gündemde önemli yer tutmasına neden oldu. ÇOŞ'ların ortaya çıkışında üçüncü etken, Anadolu burjuvazisinin tepkisidir. Türkiye'de yaşanan sermaye yoğunlaşması aynı zamanda yatırımların da mekânsal olarak belirli yörelerde toplanmasına neden oluyordu. Bu yoğunlaşmada, İstanbul ve çevresi en büyük payı alıyordu. Buna karşılık Anadolu'daki küçük sermayeli girişimcilerde meydana gelen tepkileri siyasal olarak kanalize eden MSP de "hemşeri şirketleri" ni önerdi. Hemşeri şirketleri, gerçekte, Anadolu girişimcilerinin oluşturacağı ÇOŞ'lardan başka bir şey değildir.

Özellikle 1974-1979 yılları arasında siyasal gündemde önemli yer tutan ÇOŞ' ların finansmanını sağlamak için 1975 yılında Devlet Sanayi ve İşçi Bankası kuruldu. Bu banka, daha çok hemşeri şirketlerinin üst örgütü olmak amacıyla kurulmuştur. Bu dönemde kurulan ÇOŞ' ların sayısının ne olduğu hakkında kesin bilgiler yoktur, ama kurulan şirketlerin sayısı, siyasal gündemde sözü çok geçmesine rağmen, 300'ü aşmamıştır. 1979 yılından sonra Türkiye'nin içine girdiği ekonomik bunalımın en çok etkili olduğu kuruluşlar ÇOŞ'lar olmuştur. Hem ortaklık yapısı hem de yönetimsel sorunları bakımından kolayca sermaye artırımı yapamayan bu şirketler, bunalım içinde kolayca el değiştirmeye başlamışlar ve holdinglerin ellerine geçmişlerdir. Böylece ekonomik bunalım ÇOŞ'ların başlangıçta amaçlarından uzaklaşmasına neden olmuş; sonunda bunları sermayenin yoğunlaşması süreci içine sokmuştur.

Böylece Türkiye'de şirketleşme olgusunun 1850'lerden 1980'lere kadar uzanan tarihsel bir süreç içinde değerlendirilmesi, bize bu olgunun aşama aşama gelişerek kapitalin yoğunlaşması sürecinde temel mekanizma haline geldiğini göstermiş olmaktadır ●

KAYNAKÇA

- Alâattin Alak-Alâattin Büyükkaya, *Holdingler ve Türkiye'de Holdingleşme Hareketleri*, İstanbul, 1975.
- Halil Aslanlı, *Anonim Şirketler*, İÜ Hukuk Fakültesi, İstanbul, 1959.
- Ö. Ertuna-B. Hasanoğlu-T. Erdemli, *Çok Ortaklı Şirketler*, DPT, Ankara, 1975.
- H. Sami Güven, *Dış Göç ve "İşçi Yatırım Ortaklıkları"*, TODAİE, Ankara, 1977.
- Gündüz Ökçün, *1920-1930 Yılları Arasında Kurulan Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı Sermaye*, AÜ SBF, Ankara, 1971.
- Remzi Saka, *Türkiye'de Sermaye ve Kredi Hareketi*, İstanbul, 1933.
- Erdoğan Soral-İlhan Tekeli, *Halk Sektörü Sorunu*, İstanbul, 1976.
- M. Sönmez, *Türk Ekonomisinde Bunalım*, İstanbul, 1982.
- Hüseyin Avni Şanda, "Türkiye'de İlk Sermaye Şirketleri", *Yarı Müstemleke Oluş Tarihi/1908 İşçi Hareketleri*, İstanbul, 1976.
- Hamit Tahsin-Remzi Saka, *Sermaye Hareketi*, İstanbul, 1930.
- İ.Tekeli-S.İlkin-A.Aksoy-Y.Kepenek, *Concentration in Turkish Manufacturing Industry*, Commission of the European Communities, IV/642/81-EV.
- İ. Tekeli-Gökhan Menteş, "Türkiye'de Holdingleşme ve Holding Sistemlerinin Mekanda Örgütlenmesi", *Toplum ve Bilim*, No: 4, Kış 1978, s. 16-45.
- Nejat Tenker, *Türkiye'de Holdingler ve Vergi Muhasebesi Açısından İncelenmesi*, AİTİA, Ankara, 1979.
- Zafer Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918*, Ankara, 1982.
- *TC Ticaret Bakanlığı ve 50 Yıl*, Ankara, 1973.
- Gürel Tüzün, "Türkiye'de Tekelleşme", *Bilim ve Sanat*, Nisan 1982.

Büyük Sermaye Gruplarının Türkiye Ekonomisindeki Yeri

Gülten Kazgan

Türk ekonomisi 1970'li yılların başından beri büyük sermaye gruplarının oluşumunun ivme kazandığı bir sürece girmiştir. Mal ve hizmet üretiminde, finans piyasasında ve kültür-sanat alanları kadar amatör spor faaliyetlerinde de bu gruplar varlıklarını duyurmaktadır. Çoğunluğu bir ailenin soy ismiyle anılan şirket toplulukları, günlük yaşantının her anında karşınızdadır: Gazetedeki bir ilan ya da televizyondaki bir reklamdan bir basketbol takımının yaptığı maça; verilen bir bilim ya da sanat ödülünden sabah yediğimiz margarine; bindiğimiz otomobil ya da otobüsten, giydiğimiz kazağın hammaddesine kadar bizimle birliktedir.

Bugün gözlediğimiz olayın çok uzun bir geçmişi yoktur. Çünkü, büyük özel sermaye grupları, sermaye birikiminin ileri bir aşamasında sermaye yoğunlaşmasıyla, pazarın genişlemesiyle birlikte ortaya çıkmaktadır. Kurulmasını kolaylaştıracak hukuk çerçevesine ve kurumlara ihtiyacı vardır. Anonim şirketlerin gelişmesi ve sermaye piyasasının işlerliği, bankacılık faaliyetlerinin belirli bir düzeye ulaşmış olması, grupların ortaya çıkması için gerekli olan kurumsal altyapının temel ögeleridir. Büyüyen sermayeyi koruyacak, teşvik edecek kanunların yürürlüğe girmesi ile hukuk düzeyindeki altyapıyı oluşturur.

Büyük Sermaye Gruplarının Oluşum Biçimleri

"Sermaye grubu", mali denetim yoluyla bir ana şirket tarafından yönetim-karar-denetim mekanizmaları elde tutulan şirketler topluluğuna verilen isimdir. "Ana şirket" bir holding şirketi, banka gibi mali nitelikli bir kurum olabileceği gibi, bazen iştirak yapan bir üretim şirketi de olabilir. Gerek ana şirketler, gerek bunların denetlediği tâbi şirketler, sermaye şirketi ve çoğunlukla anonim şirket niteliğindedir.

Holding Şirketleri: 1980 başındaki verilere göre, Türkiye'de 210 holding şirketi bulunmaktadır; bunların 60 adedi "bü-

AİLE HOLDİNGLERİ: 1980 başında Türkiye'de 210 holding mevcuttu. Bunların 60 adedi "büyük" sayılacak ölçekteydi ve en az 30 adedi de "büyük sermaye grubu" terimi kapsamına girecek nitelikteydi. Ezici çoğunluğu bir ailenin kontrolünde olan bu holdingler, genellikle bu ailelerin soy ismiyle anılmaktadır. Sabancı ailesinin yönetimindeki Sabancı Holding bunun en özgün örneklerinden biridir.

yük'' sayılacak niteliktedir ve en az 30 adedi de "büyük sermaye grubu'' terimi kapsamına girecek nitelik taşımaktadır. Ezici çoğunluğu bir ailenin veya bir-iki kişinin kontrolünde olan holding merkezli bu gruplar, çoğunlukla bu ailelerin de soy ismiyle anılmaktadır (Tablo 1). Gerek holding şirketi, gerek bunun denetlediği şirketler anonim şirket niteliğini taşısa da, bunlar kısmen halka açılmış olsa da, henüz -hiç olmazsa ezici çoğunluğunda- ne sermaye ne de şirketin kontrolü aileden ya da kişiden soyutlanabilir; ne de bir profesyonel ''yönetici sınıfı''nın varlığı konu edilebilir. Tabiî, bu bir genellemedir. Bunların arasında OYAK gibi, Deva Holding gibi çok ortaklı ve profesyonel yöneticiler tarafından yönetilen ''büyük sermaye grupları'' da bulunmaktadır.

Tablo: 1

Büyük Sermaye Gruplarını Kontrol Eden Aileler ve Gruba Dahil Holding Şirket Sayısı (1979 sonu)

Holding Şirket Sayısı	Grubun İsmi	Kontrol Eden Kurum veya Ailenin İsmi
3	Koç	Koç
3	Eczacıbaşı	Eczacıbaşı
2	OYAK	Ordu Yardımlaşma Kurumu
2	İş Bankası	Hazine ve T. İş Bankası Emekli Sandığı Vakfı
2	Profilo	Kamhi
2	Ercan	Ercan
2	Has	Has
2	Kutlutaş	Haznedaroğlu
2	Alarko	
1	Sabancı	Sabancı
1	Çukurova	Karamehmet
1	Transtürk	Süren ve Piyale
1	Deva	Halka açık ve çok ortaklı
1	Anadolu Endüstri	Yazıcı ve Özilhan
1	Doğuş	Şahenk
1	Özakat	Özakat
1	Yaşar	Yaşar
1	Elginkan	Elginkan
1	Kurtkaya	Kurtkaya
1	Enka	Tara ve Gülçelik
1	Borusan	Kocabıyık
1	Tekfen	Berker, Gökyiğit, Akçağlılar
1	Elginkan	Elginkan
1	Bodur	Bodur
1	Ergür	Ergür
-	Ege Yatırım	Özsaruhan ve Akgerman
-	Çolakoğlu	Çolakoğlu
-	Kozanoğlu-Çavuşoğlu	Kozanoğlu-Çavuşoğlu (1983'te tasfiye edildi)

Sermaye gruplarının oluşmasında etkin rol oynayan holdingleşme hareketi 1960 ve özellikle 1970 sonrası yıllarda süratlenmiştir. 1949-62 yılları arasında sadece 2 holding kurulduğu halde, 1963-71 döneminde kurulan holding sayısı 39'a, 1972-79 döneminde ise 142'ye çıkmıştır. Gözlenen bu değişimde, 1960 sonrası yıllarda sermaye birikiminin ulaştığı aşama kadar, mali kanunların holdingleşmede vergi tasarrufu sağlayacak biçimde değiştirilmesinin de rolü olmuştur.

Holding merkezli sermaye gruplarının büyük çaplılarında, holding şirketi sayısı (Tablo 1'den görüleceği gibi) 1'den fazladır.

Türkiye'nin holding merkezli en büyük sermaye grubu Koç Holding grubudur. Bunu Sabancı Holding izlemektedir. Her iki holding de Türkiye'nin sermaye grupları arasında kuruluşu en eskilere gidenler olduğu gibi, her ikisinin de kökeni ticaret-hizmet faaliyetlerinde bulunmaktadır. Koç şirketleri 1930'larda, Sabancı şirketleri de 1940'lı yıllarda varlığını duyurmaya başlamıştır. Başlangıcı 1960'lı yıllara giden şirketlerden oluşan holding denetimli sermaye gruplarında ise, şirketlerin kökeninde sınai faaliyet yatmaktadır. 1970'li yılların sonundan itibaren, devreye Ortadoğu ülkelerinde taahhüt girişimleri yapan müteahhitlik şirketleri girmiştir. Son yıllarda ortaya çıkan bu gruplar arasında başta Enka Holding olmak üzere Tekfen, Kutlutaş, Doğuş Holding grupları sayılabilir.

Bankalar: Sermaye gruplarının oluşmasında etken rol oynayan diğer bir mali kurum türü bankalardır. Günümüzde Türkiye'nin en büyük özel bankası olan Türkiye İş Bankası ile günümüzün çoğu küçük bankası 1920'li yıllarda, diğerleri de 1940'lı yıllardan sonra kurulmuştur. Günümüzdeki özel bankalar içinde ancak dört tanesi Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan önceki yıllardan kalmıştır. Bunlar da Osmanlı Bankası (1863), Uluslararası Endüstri ve Ticaret Bankası (Eski Selanik Bankası, 1888), Tariş Bank (Milli Aydın Bankası, 1913) ve Türk Ticaret Bankası (1913)'dır.

Akbank (1948) dışındaki diğer özel bankalar, kuruluşlarında bugün bağlı bulundukları sermaye gruplarından bağımsız olmuşlardır. Aksine, Yapı ve Kredi Bankası (1944) gibi biraz büyük ölçekte olanları kendi sermaye gruplarını oluşturmuşlardır. Ancak 1970'li yıllardan itibaren özel bankalar büyük sermaye grup-

larının eline geçmeye başlamıştır. 1980'li yıllara gelindiğinde, özel sermaye gruplarının dışında kalmış az sayıda özel bankanın bulunduğu görülmektedir.

Günümüzde bir sermaye grubu tarafından kontrol edilmeyen, fakat kendisi gibi bir sermaye grubu oluşturan Türkiye İş Bankası (Türkiye Şişe Cam Holding AŞ ile birlikte ele alınmak şartıyla) Türkiye'nin en büyük sermaye grupları arasında yer alır; kendisi de Türkiye'nin en büyük özel bankasıdır. Atatürk'e ait hisselerin CHP'den hazineye intikalinden sonra, hisselerinin % 40'ı Hazine, % 34'ü Türkiye İş Bankası Emekli Sandığı Vakfı'nın elindedir. Kendisi de, etrafındaki şirketler grubu da bir profesyonel kadro ile yönetilir. Hisselerinin geri kalan kısmı çok sayıda ortak arasında bölündüğü için, sermayenin de anonimleştiği bir görünümdedir. Türkiye'nin en büyük iştirak sayısına sahip bankası olarak, birçok kamu kökenli ya da halka açık nitelikteki şirkete iştiraki olduğu gibi, birçok özel sermaye grubuna dahil şirketlere de iştiraki vardır; birçok bankanın da kurucu ortağıdır.

İkinci örnek olan Türkiye Sınai Kalkınma Bankası, gerçekte bir kalkınma bankasıdır; amacı özel girişimciliği, sermaye piyasasının işlerliğini ve halka açık şirketleşmeyi teşvik etmektir. Amacı, kendisinin bir sermaye grubu oluşturması değil, özel sermayenin gelişmesini sınırlayan (girişim gücü, finansman gibi) darboğazları gidermektir. (1981 sonunda) 80 adet iştiraki bulunan Türkiye Sınai Kalkınma Bankası'nın sermayesinin % 24'ü dolaysız olarak Türkiye İş Bankası'nın elindedir; ancak dolaylı kontrolü % 44'e kadar çıkmaktadır. Bununla birlikte, Türkiye Sınai Kalkınma Bankası'nın çok vasıflı bir yönetici kadroya sahip olması dolayısıyla, Türkiye İş Bankası tarafından kontrol edildiği söylenemez. Bankanın yaptığı iştiraklerde sağladığı kontrol genellikle geçicidir ve şirketler kendi ayakları üzerinde duruncaya kadar sürer.

Bir üçüncü örnek, (1980'de hisselerinin % 40'ı Çukurova Holding tarafından ele geçirilinceye kadar) Yapı ve Kredi Bankası tarafından oluşturulmaktaydı. Ancak, bu banka 1980'den sonra Türkiye'nin en büyük sermaye grupları arasında yer alan Çukurova grubunun kontrolüne geçmiştir. Diğer sermaye gruplarınca ele geçirilen küçük özel bankalardan farklı olarak, Yapı ve Kredi Bankası, kendisi büyük bir grup oluşturuyor ve

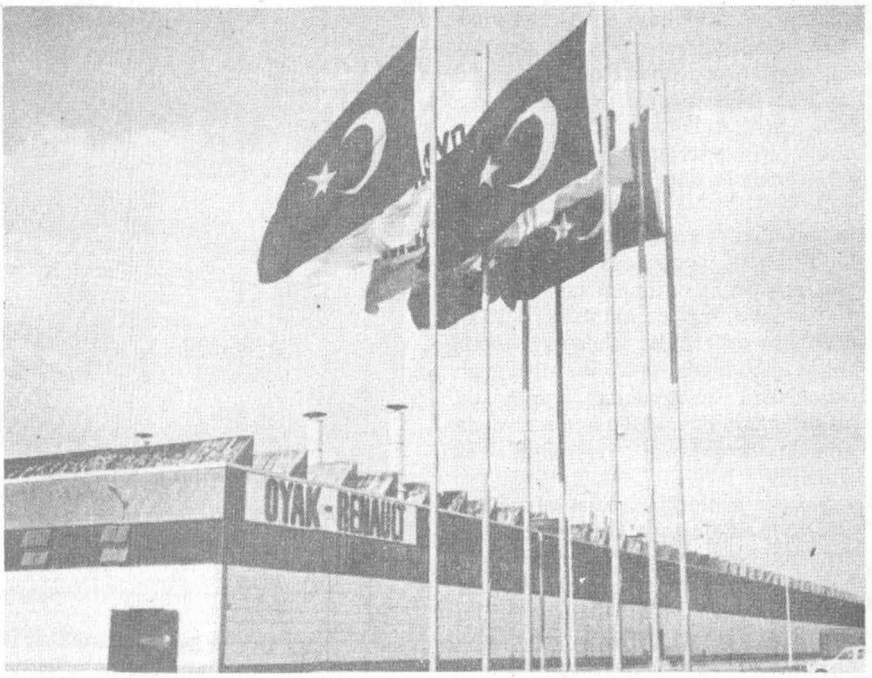

İSTİSNALAR: Aile holdingleri büyük çoğunluğu oluşturmakla birlikte, OYAK ve Deva Holding gibi çok ortaklı ve profesyonel yöneticiler tarafından yönetilen "büyük sermaye grupları" da bulunmaktadır.

"banka" denetimli gruplara örnek olabiliyordu. Türkiye'nin "banka denetimli" en büyük sermaye grubunu oluşturan Türkiye İş Bankası'nın (1980 başında) 145 adet iştirakine karşılık, Yapı ve Kredi Bankası'nın 39 adet iştiraki bulunuyor, Türkiye İş Bankası'nın (1980 başında) bunlardan 31'ini kontrol etmesine karşılık da Yapı ve Kredi Bankası 10'unu kontrol ediyordu. 1983 yılı başında Çukurova Holding grubunun Yapı ve Kredi Bankası'nın elde tuttuğu hisse senetlerini sattığı söylentisi çıktıysa da bu söylenti doğrulanmamıştır.

Çoğu holdingleşmiş sermaye grupları bankaları kontrol ettiği gibi, tersi de geçerli olabilmektedir: Bankalar da holding şirketlerini kontrol edebilmektedir. Türkiye İş Bankası'nın kontrol ettiği Endüstri Holding buna örnek gösterilebilir.

Ana Üretim Şirketleri: Holding şirketleri ya da bankaların oluşturduğu sermaye grupları yanında bir büyük üretim şirketinin iştirak etmek ve denetimi eline geçirmek yoluyla oluşturduğu sermaye grupları da bulunmaktadır. (Gerçekte, KİT'lerin iştirakleriyle oluşturdukları gruplarda en yaygın örgütlenme biçimi budur.) Kamu kesiminde görülen bu örgütlenme biçimi özel sermaye gruplarında da bulunmaktadır. Ancak, en büyük özel sermaye grupları holdingleşmiş bulunmaktadır. Bununla birlikte son yıllarda küçük boylu bankaları ele geçiren gruplar arasında holdingleşmemiş sermaye gruplarının sayısı az değildir.

Ana üretim şirketi, bu örgütlenme biçiminde holdingin işlevi yanında üretim faaliyetini de yürüttüğü için, karma bir nitelik gösterir. Bu tür gruplar, Türkiye'de isimlerinde sadece "grup" tanımını taşımaktadır. Aksu Grubu, Zeytinoğlu Grubu gibi.

Bazen, bir ana üretim şirketi etrafında örgütlenen sermaye grubunun bir holdingleşmiş grupla birleştiği de görülmektedir. Zeytinoğlu Grubu'nun Bimhol-Birleşmiş Müteahhitler Holding AŞ ile birleşmesi gibi.

Genellikle, bu tür örgütlenmede ana şirket büyük boyutlu bir şirkettir.

Büyük Sermaye Gruplarına Dahil Şirketlerde Firma Ölçeği

En büyük sermaye gruplarının başlangıcındaki üretim faaliyeti gruptan gruba farklıdır. Daha önce belirtildiği gibi, zaman dönemleri itibariyle de bir ayrım ya-

pılabilir. İkinci Dünya Savaşı öncesinde ticaret-temsilcilik-hizmetler gibi alanlarda başlangıcı olan gruplara karşılık, son yıllarda dış taahhüt hizmetleri yapan grupların ağırlığı bulunduğu söylenebilir. Bununla birlikte sermaye grubu büyüdükçe mutlaka imalat sanayiine de girmektedir. İmalat sanayii büyük sanayi gruplarının adeta "prestij-güç-statü" alanı gibidir. Hatta, deniz ulaştırmacılığı gibi esas faaliyet alanı imalat sanayiine çok yabancı bir hizmet alanında bulunan grupların da (Işıklar Holding, Koçtuğ Grubu gibi) imalat sanayiine atladığı görülmektedir. Bu bakımdan, gruplara dahil şirketlerin büyüklüğü konusu, imalat sanayiindeki şirketler çerçevesinde de ele alınabilir.

Şirketlerin ölçeğini imalat sanayii çerçevesinde ele almayı gerektiren temel neden, bu alanda istatistiki verilerin daha bol olmasıdır. Bununla birlikte TIR taşımacılığı ve deniz (yük) ulaştırmacılığından oluşan büyük sermaye gruplarının önemi, salt imalat sanayii açısından ele alınan firma ölçeğinde kaybolmaktadır.

Aşağıda imalat sanayiinde büyük sermaye gruplarında firma ölçeği karşılaştırması yapılmazdan önce, genel olarak özel kesimin ve kamu kesiminin imalat sanayiindeki şirketlerinin ölçeği karşılaştırılacaktır. Bu karşılaştırma da (1970 ve 1981 yılı itibariyle) Türkiye'nin en büyük ilk 100 sanayi şirketi çerçevesinde yapılacaktır. (Bu karşılaştırma Tablo 2'de görülebilir.)

Tablo 2, ilk en büyük 100 sanayi şirketi itibariyle 1970 ve 1981 yıllarında kamu kesiminde ve özel kesimde yer alan

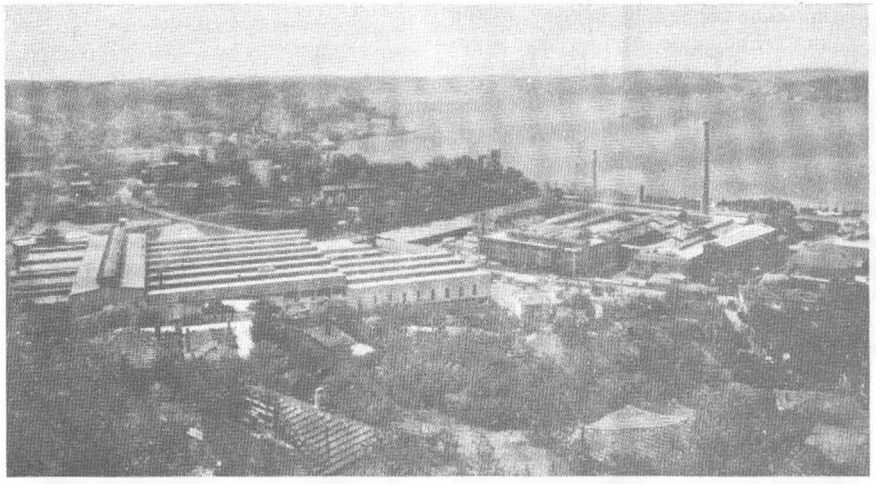

FARKLI BİR YAPI: Bir sermaye grubu tarafından kontrol edilmeyen, ama Türkiye Şişe Cam Holding AŞ. ile birlikte ele alındığında Türkiye'nin en büyük sermaye grupları arasında yer alan Türkiye İş Bankası profesyonel kadrolar tarafından yönetilir.

şirketlerin sayısını, gerçekleştirdikleri istihdamı, üretimden satışlarını ve bunun GSMH'ye oranını göstermektedir. Buna göre özel kesim 1970'te ilk 100 firmada 84 firma ile ezici çoğunluktadır. İlk 100 şirketin üretimden satışlarının % 68.5'ini yarattığı gibi, istihdamın da % 56.8'ini oluşturmuştur. Oysa, 1981'de en büyük ilk 100 sanayi şirketine giren özel kesim şirketlerinin sayısı 74'e inmiş, üretimden satışlardaki payı % 36.4'te, istihdamdaki payı % 34.9'da kalmıştır.

En büyük ilk 100 sanayi şirketinin üretimden satışlarının GSMH'ye oranı 1970 ile 1981 yılları arasında % 12'den % 22.6'ya çıkmıştır. Özel kesim şirketlerinin bu artıştan bir pay almadıkları görülüyor: Her iki yılda da, bunların üretimden satışlarının GSMH'ye oranı % 8.2'de kalmıştır. Diğer bir deyişle, üretimden satışlarının artış hızı, ancak GSMH'nin artış hızına eşitlenmiştir. Buna karşılık, orandaki artışın KİT'lerden kaynaklandığı Tablo 2'de görülebilir: 1970'deki ilk en büyük 100 sanayi şirketine dahil olan 16 büyük KİT'in üretimden satışlarının GSMH'ye oranı sadece % 3.8 iken, 1981'de sayıları 26'ya, üretimden satışlarının GSMH'ye oranı da % 14.4'e yükselmiştir. Gerçekte, en büyük şirketlerde, üretimden satışların GSMH'ye oranı sermaye yoğunlaşmasının önemli bir

Tablo: 2

Türkiye'de En Büyük 100 Sanayi Şirketi 1970 ve 1981

	Sayılar		Üretimden Satışlar				İstihdam				Üretimden Satış/ GSMH	
	1970	1981	1970		1981		1970		1981		1970	1981
Kesim			milyon TL	%	milyar TL	%	(bin kişi)	%	(bin kişi)	%	%	%
Kamu	16	26	5.550.5	91.5	944.9	63.6	60.5	43.2	213.5	65.1	3.76	14.4
Özel	84	74	12.056.7	68.5	539.3	36.4	79.5	56.8	144.4	34.9	8.16	8.2
TOPLAM 100 Firma	100	100	17.607.2	100	1.484.2	100	140.2	100	327.9	100	11.92	22.6

Kaynak: İstanbul Sanayi Odası Dergisi 15 Ağustos 1971 ve 15 Ağustos 1982

göstergesidir; çünkü, bu orandaki artış, büyük ölçekli şirketlerin GSMH'nin yaratılmasındaki rolünün arttığını belirtir. Oysa, görüldüğü gibi, özel şirketler, ilk en büyük 100 sanayi şirketinin üretimden satışlarında ve yarattığı istihdamda paylarının azaldığına tanık oldukları gibi, bunların üretimden satışlarının GSMH'ye oranı da değişmemiş, sabit kalmıştır.

Ancak, bu noktada, 1970 ve 1981 yılları arasında ortaya çıkan önemli nispi fiyat değişmelerini vurgulamak gerekir. Çünkü, bu değişme -hiç olmazsa kısmen- KİT'lerin payında gözlenen büyük artışı izah eder niteliktedir. Bir yandan 24 Ocak 1980 kararlarını izleyerek KİT fiyatlarının (sübvansiyonların kaldırılarak) piyasa denge fiyatlarına yaklaştırılması, bir yandan petrol fiyatlarındaki artışlar, KİT'lerin payını artırmada etken olmaktadır. Öyle ki, 1981'de sadece üç adet KİT (Türkiye petrolleri AO, İpraş-İstanbul Petrol Rafinerisi AŞ ve Türkiye kömür İşletmeleri Kurumu) 74 adet en büyük özel sanayi şirketine yakın üretimden satışı gerçekleştirmiş gözükmektedir. Oysa, bunlar dışarıda bırakılırsa, oranlar özel kesim lehine değişmektedir.

Yukarıda değinilen fiyat etkenine 1981'in durgunluk yılı olduğu eklense de zaman içinde özel kesimin en büyük 100 sanayi şirketinde kamuya oranla yoğunlaşan bir payı olmadığı ortaya çıkmaktadır. Ancak, özel kesim kendi içinde tek başına ele alınıp, bunların arasında bir karşılaştırma yapıldığında, aynı sonuca varmak mümkün değildir. Tablo 3, Türkiye'nin en büyük sermaye gruplarına dahil şirketlerin ilk 100 sanayi şirketindeki sayısını göstermektedir. Buna göre, 1970'te 17 adet en büyük sermaye grubunun ilk 100 şirkete giren şirketinin sayısı 26 adettir; oysa, 1981'de sermaye gruplarının en büyük 15'i, 40 adet şirketle ilk 100'e girmiştir. Diğer bir deyişle, ilk 100 sanayi şirketine giren 74 adet özel sanayi şirketinin yarıdan fazlası 15 sermaye grubunda toplanmıştır; bu oran 1970'te üçte birin (84'te 26 şirket) de altında bulunuyordu. Bu görünüme göre, zaman içinde sermaye gruplarının kendileri arasında karşılaştırma en büyük gruplar lehine artan bir yoğunlaşma göstermektedir. 1982'de ise bu yoğunlaşmanın daha da arttığı anlaşılıyor. (Örneğin, Sapmaz Grubu'na dahil olan ve 1981'de ilk 100 sanayi şirketi arasında 34. olan Güney Sanayi ve Ticaret İşletmeleri AŞ, T. İş Bankası kontrolüne girmiştir.) Tablo 3,

Tablo: 3

Büyük Sermaye Gruplarına Dahil (en büyük 100 sanayi şirketinde yer alan) Şirketlerin Sayısı

Sermaye Grubu	En büyük 100 şirkette (adet) 1970	1981	En büyük ilk 300 şirkette (adet) 1981
Koç	6	8	17
Sabancı	3	7	11
Çukurova	-	4	8
İş Bankası	1	4	4
Oyak	-	3	4
Anadolu Endüstri	-	3	4
Profilo	1	2	4
Ege Yatırım	-	2	2
Eczacıbaşı	2	1	2
Hür-Hürriyet	2	-	2
Alarko	1	-	1
Sapmaz	1	1	1
Özakat	1	1	2
Borusan	1	-	1
Deva	1	-	1
Yaşar	1	1	5
Ercan	-	1	1
Doğuş	-	1	1
Çavuşoğlu	1	-	1
Sungurlar	1	-	1
Bodur	1	1	2
Has	-	-	1
Enka	-	-	1
Narin	-	-	1
Transtürk	1	-	2
TOPLAM	26	40	85

ilk 100 sanayi şirketi arasında yerini yitiren gruplardan daha çok tek şirketle bu kategoriye dahil olanlar olduğunu gösteriyor. Buna karşılık bazı gruplar büyük sıçrama yaparak birden çok şirketle bu kategoriye dahil olmuştur.

Şirket ölçeği biraz geniş tutulur ve ilk 300 sanayi şirketi gözönüne alınırsa, yoğunlaşma azalmaktadır: Özel kesim olarak sınıflandırılan 247 şirketin 85'i 26 adet en büyük sermaye gruburun elindedir; oran üçte bire düşmekte, sermaye grubu sayısı da artmaktadır. Bununla birlikte, Tablo 3'te görüleceği gibi, ilk 100 şirket sınıflandırılmasının özel bir önemi vardır.

Ancak ilk 100 sanayi şirketindeki şirket adetleri sermaye grupları arasındaki yoğunlaşmayı yeterli biçimde aksettirememektedir. Üretimden satışlara bakmak, bu bakımdan kuşkusuz daha yeterli bir göstergedir. Türkiye'nin en büyük ilk 100 sanayi şirketine giren 74 özel şirketin 1981 yılında gerçekleştirdiği üretimden satışların % 16.7'si, tek başına Koç Holding grubuna dahil şirketlere aittir; bunları % 11.7 ile Sabancı Holding grubuna bağlı şirketler ve üçüncü olarak da % 6.4 ile Çukurova Holding grubuna dahil şirketler izlemektedir. Diğer bir deyişle, bu üç holding şirketler grubu ile birlikte, ilk en büyük 100 sanayi şirketi için-

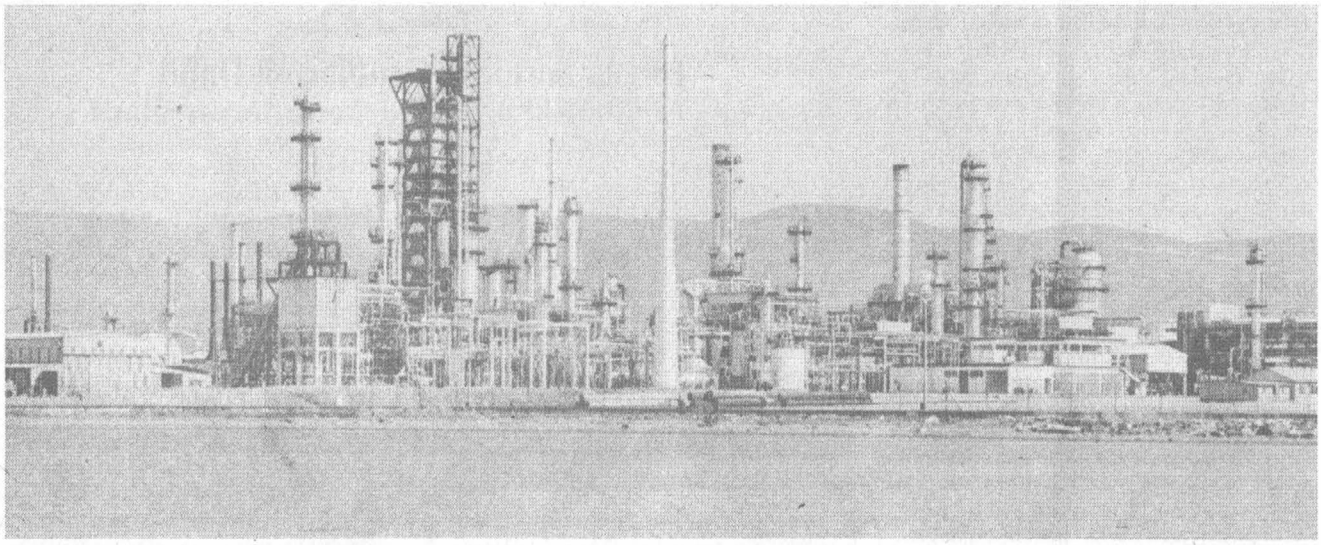

KİT'LERİN AĞIRLIĞI: En büyük 100 sanayi şirketinin üretimden satışlarının GSMH'ya oranı 1970 ile 1981 yılları arasında % 12'den % 22.6'ya çıktı. Bu pay artışının tümü KİT'ler tarafından sağlandı. Özel kesim şirketlerinin payı % 8.2'de sabit kalırken, KİT'lerin payı % 3.8'den % 14.4'e, sayıları da 16'dan 26'ya yükseldi. Aralarında İzmir Rafinerisi'nin de bulunduğu büyük ölçekli işletmelere sahip olan Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı ilk ikiye giren en büyük KİT'lerden biridir.

deki 74 özel şirkete ait üretimden satışlar toplamının üçte birinden fazlasını, % 34.8'ini gerçekleştirmiştir. Geri kalan sermaye grupları ise özel kesimin gerçekleştirdiği üretimden satışların üçte ikisinden azını gerçekleştirebilmiştir.

Ancak belirtelim ki, bu üç en büyük sermaye grubuna dahil ve en büyük ilk 100 sanayi şirketine giren 19 şirketin toplam üretimden satış değeri, (188 milyar TL) tek başına İpraş'ınkine ulaşmaktadır (223 milyar TL). Petrol fiyatı etkisini bertaraf etmek için karşılaştırma diğer KİT'lerle yapılabilir: En büyük KİT'ler arasında yer alan dört KİT (Türkiye Kömür İşletmeleri Kurumu, Türkiye Şeker Fabrikaları AŞ, Ereğli Demir ve Çelik Fabrikaları TAŞ ve T.Demir ve Çelik İşletmeleri Genel Müdürlüğü) tarafından 1981'de yapılan üretimden satışların tutarı (197.6 milyar TL) yine de daha fazladır. Diğer bir deyişle, özel sermaye gruplarında gözlenen yüksek yoğunlaşma derecesi, toplam sanayi içinde olmaktan çok, özel sermaye gruplarının kendileri arasındadır.

Büyük Şirketler, Tekelleşme ve Kârlılık: Büyük ölçek şirket, kendi alanında piyasanın "önemli" bir oranını kontrol ediyorsa, tekelleşmeden doğan normal üstü kârları ele geçirebilir. "Önemli" oranlarının ne olacağı konusunda kesin bir kıstas yoktur. Bazen bir şirketin pazar payının en az % 25'e ulaşması, bazen ise buna ek olarak piyasada çok yakın ikame mallarını üreten diğer şirketlerin de bulunmaması yeterli gösterge sayılır; bu gibi hallerde ise söz konusu oran en az % 40'a kadar çıkmaktadır.

Türkiye'de büyük şirketlerin pazar payları, çok zaman bu oranların da üzerindedir. Ancak, pazar payından kârlılığa geçmek ve pazar payının doğurduğu yüksek tekel kârlarını konu etmek (hiç olmazsa eldeki verilerle) mümkün değildir. Bunun bir nedeni, kârlılığın sermaye değeri üzerinden ölçülme gereğine karşılık, yayınlanan "tarihi" sermaye değerleri ile böyle bir hesaplamanın anlamsız olmasıdır. İkinci nedeni, bir şirketin pazar payı farklı olan birden fazla ürün üretiyor olmasıdır. Örneğin Otosan'ın -pazar payının % 6'da kaldığı- otobüs ürettiği gibi -% 83 gibi çok yüksek orana vardığı- minibüsü de üretmesidir; ya da diğer otomotiv ürünlerinden kamyon (% 28.1) ve kamyonet (% 24.6) için yine tekel gücü verdiği kabul edilen pazar payı sınırlarına ulaşmasıdır. Bunun için, oluşan kârın hangi üründen kaynaklandığı, eldeki toplam kâr rakamlarına dayanarak saptanamamaktadır. Bunlara, bir üçüncü neden olarak sermaye gruplarının kendi şirketleri arasında "transfer" fiyatlaması uygulama olanağı da eklenmelidir. Çeşitli nedenlerle (verginin artan oranlı yükünden veya güçlü sanayi kesimi sendikalarından kaçınmak gibi) kârları sanayi şirketleri yerine, bunları pazarlayan ticaret şirketlerinde toplayabilmek mümkündür. Ayrıca, büyük şirketlerin daha yoğun içsel istifadelerinden yararlanma, daha ileri teknoloji ile kurulmuş olma gibi, kârlılığı artıran ögelere de sahip olduğunu belirtmek gerekir; dolayısıyla kârlılık oranı yüksek olsa da, bunu hemen pazar payının yüksekliğinden doğan tekel kârlarına bağlamak mümkün değildir.

Şirketlerde (ve gruplarda) kârlılığın ve büyümenin başlıca kaynağı, girişimci-yönetici statüsündeki kişinin becerisi dışında, son yıllara kadar Türkiye'nin yaşadığı talep enflasyonu ve uygulanan faiz politikasıdır. Talep enflasyonu sürecinde ortaya çıkan "artık talep" rekabet koşulları altında çalışan firmalar için dahi fiyatı sürekli yükseltmek olanağı vermiştir. Özellikle 1970'li yıllarda büyüyen negatif faiz oranları da, "finansman rantları"nın kaynağı olmuştur. Dolayısıyla, bankaları ele geçirme yarışı çok şiddetli bir rekabet konusudur. Ancak, 1980'li yıllardaki faiz politikası, bu kaynağı ortadan kaldırmıştır.

Büyük Sermaye Gruplarında Yatay Kontrol Gücü

Kontrol Edilen Şirket Sayısı: Büyük sermaye grupları sadece en büyük sanayi şir-

ketlerini kontrol etmekle kalmamakta, aynı zamanda iştirak yoluyla çok sayıda şirketin kontrolünü elinde tutmaktadır. Hangi iştirak oranında kontrol gücünün ele geçirileceği ise, kesin değildir; tabiî oran % 51 ve daha fazla olduğunda, kontrol gücünün bulunduğu kesindir. Ancak, çok zaman bunun altındaki oranlarda da, bir şirketin kontrolü ele geçirilebilmektedir. Bir holding şirketi, bir şirkette % 20 hisseye sahipse, geri kalan % 80 de çok sayıda ortak arasında dağılmışsa, grup o şirketi kontrol edebilmektedir. Örneğin (1978'de) Altaş (El Aletleri Sanayi ve Ticaret AŞ) halka açık büyük çaplı bir anonim şirkettir; Enka Holding hisselerin % 37'sini, Türkiye Sınai Kalkınma Bankası % 25'ini, İnan Tekstil % 4'ünü, çok sayıda küçük tasarruf sahibi de geri kalan % 34 hisseyi elinde tutmaktadır. Açıktır ki, Enka Holding burada % 37 hisse ile şirketi kontrol edebilir. Dolaylı kontrolde ise oran bunun da altındadır: Gruba dahil banka ve diğer şirketler, vakıf, emekli sandığı gibi kuruluşlar, bir şirketin hisselerini paylaşarak, holding şirketle birlikte dolaylı yoldan kontrolü ele geçirebilmektedirler. Buna örnek olarak halka açık diğer bir anonim şirket olan Çimsa (Çimento Sanayi ve Ticaret AŞ)'yı gösterelim. Burada (1978) Sabancı Holding hisselerin % 10'una, Akbank % 27'sine, Akbank Emekli Sandığı % 20'sine, Akçimento Tic. AŞ % 10'una sahiptir; böylece, grup dolaylı yoldan hisselerin % 67'sini elde tutmaktadır.

Yukarıdaki örnekler, kontrol gücünü saptamanın güçlüğünü ortaya koymaktadır. Bunun için çeşitli ögelerin birlikte gözönünde tutulması gerekir. Tablo 4, 36 büyük sermaye grubunun kontrol ettiği şirket sayısını göstermektedir. Burada da, en büyük ilk 100 ve ilk 300 sanayi şirketini elde tutan grupların yaklaşık aynı düzende yer aldığı görülmektedir: (1978 sonu itibarıyla) 75 şirketle Koç Holding grubu yine birincidir. Bunu, yarısından daha az sayıdaki şirketle Türkiye İş Bankası (T.Şişe Cam Holding dahil), Transtürk, Çukurova, Sabancı Holding grupları izlemektedir. Gerek sahip olduğu şirketlerin ölçeğinin büyüklüğü, gerek kontrol ettiği şirket sayısının yüksekliği itibarıyla Koç Holding grubu Türkiye'nin (1) no.lu özel sermaye grubudur; yine her iki kıstasa göre, bunu Sabancı ve Çukurova Holding grupları izlemektedir. (Transtürk'ün kontrol ettiği şirket sayısı çok olsa da, şirketlerin boyutları nispeten küçüktür. Bankerlik kuruluşu olan Meban'ın 1983'te tasfiyesinden sonra, bu grup önemini yitirmiştir.)

Türkiye'nin "büyük bunalım" yılları olan 1979-1982 yılları arasında ise kontrol edilen şirketler itibarıyla gruplar arasında önemli yer değiştirmeler olduğu gibi (Tablo 4'te gösterilmemiştir) büyük sermaye gruplarının bir çoğunun kontrol ettiği şirketler sayısında da önemli artışlar olmuştur. Koç Holding grubu yine birincidir; bunu yine yarıdan biraz daha az sayıda şirketle Sabancı, Enka, Çukurova Holding grupları izlemektedir. Aynı zamanda Ortadoğu ülkelerinde taahhüt hizmetleri yapan ve/veya bu ülkelere ihracat yapan toplulukların elindeki şirket sayısında büyük sıçrama olmuştur. Bir diğer önemli değişme de, holdingleşmiş

Tablo: 4

Büyük Sermaye Gruplarının Kontrol Ettikleri Şirket Sayısı (1979 sonu)

Şirket Sayısı (adet)	Sermaye Grubu
75	Koç
32-29	İş Bankası, Transtürk, Çukurova, Sabancı
23-17	Elginkan, Has, Yaşar, Borusan, Profilo, Kozanoğlu-Çavuşoğlu (1983'te tasfiye edildi)
15-11	Eczacıbaşı, Ercan, Enka, Özakat, Bodur, Kurtkaya, Sapmaz, Santral, Alarko, Hür-Hürriyet, OYAK
9-6	Anadolu Endüstri, Deva, Tekfen, Kutlutaş, Menger, Doğuş, Demirören, Sungurlar
5-3	Narin, Çavuşoğlu (boya)

Kaynak: 34 sermaye grubunun kontrol ettiği şirket sayısı (çoğunlukla) Abdurrahman Arıman, "Türkiye'de Sermaye Yoğunlaşması ve Sermaye Gruplarının Oluşumu" İTÜ Temel Bilimler Fakültesi 1981 Basılmamış doktora tezi, s. 54'ten alınmıştır.
Yapı Kredi Bankası Çukurova, Türkiye Şişe Cam Holding grubu Türkiye İş Bankası içinde gösterilmiştir. Bu kaynağa ilaveler ve çıkarmalar yapılmıştır.

Tablo: 5

Büyük Sermaye Gruplarının İştirak Ettikleri Şirket Sayısı (1979 sonu)

Şirket Sayısı (adet)	Sermaye Grubu
145-125	İş Bankası, Koç
80	Türkiye Sınai Kalkınma Bankası*
60-30	Çukurova, Sabancı, Has, Transtürk, Eczacıbaşı, Türk Ticaret Bankası
28-20	Elginkan, Profilo, Borusan, Özakat, Ercan, OYAK, Ege Yatırım, Yaşar
18-10	Enka, Kutlutaş, Anadolu Endüstri, Santral, Sapmaz, Demirören, Bodur, Hür-Hürriyet, Tekfen, Menger, Deva, Doğuş
8-3	Sungurlar, Narin, Çavuşoğlu (boya)

Kaynak: Tablo 4 le aynı. (*) 1981 sonu.

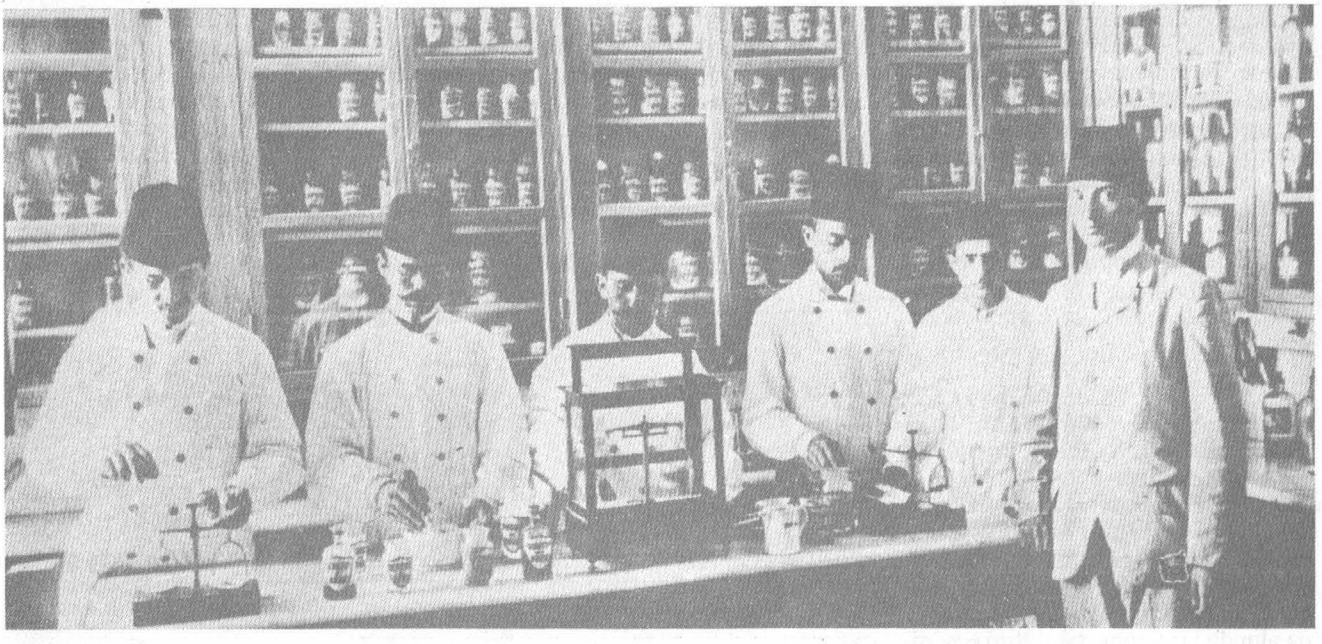

TEK ALANDA YOĞUNLAŞMA: Holdinglerin çoğu faaliyet alanlarını çok farklı alanlara yayarken, küçük bir kısmı da ilk faaliyet alanında yoğunlaşarak büyümüşlerdir. Bu tür gelişmeye en iyi örnek Eczacıbaşı'dır. Süleyman Ferit Bey'in (sağ başta), İzmir'de bir eczaneyle başlattığı faaliyet, holdingleşme sürecinde başka alanlara taşmışsa da, esas olarak ilaç sanayiinde yoğunlaşmıştır. Eczacıbaşı'nın Ayazağa İlaç Kompleksi bu alandaki en büyük tesisidir.

sermaye gruplarının bazılarının kontrol ettikleri şirket sayısındaki önemli sıçramalardır.

Tablo 5'te ise grupların iştirak sayısı itibarıyla sınıflandırılması görülebilir. Mali denetimin holding şirketi yerine bir banka olduğu durumlarda, kontrol etmeksizin yapılan iştirak sayısının çokluğu dikkati çekecek boyuttadır. Türkiye İş Bankası 145 adet iştirakla (1979 sonu) Türkiye birincisi, Türkiye Sınai Kalkınma Bankası da (1981 sonu) Türkiye üçüncüsüdür. En büyük ilk 100 sanayi şirketi ve ilk 300 sanayi şirketi arasında yer alan şirket sayısıyla ve özel sermaye grupları arasında üretimden satış değeriyle Türkiye birincisi olan Koç grubu ise, burada 125 adet iştirakla Türkiye ikincisi olarak yer almıştır (1979 sonu).

Grupların yatay genişlemesinde dikkat çeken nokta, grupların çok değişik üretim alanlarına yayılmış olmalarıdır. Her ne kadar, her grubun "en güçlü" sayıldığı bir ihtisas alanı saptanabilirse de (örneğin, Koç Grubu'nun otomotiv, Sabancı Grubu'nun sentetik elyaf, T.İş Bankası'nın şişe-cam, Eczacıbaşı'nın ilaç gibi), kontrol ettikleri şirketlerin dağıldığı alanlar çok geniştir: İmalat sanayiinden tarıma, nakliyeden otelciliğe, dış ticaretten sigortacılığa, müteahhitlikten basın-yayına kadar çok çeşitli faaliyetlerin özel sermaye gruplarının büyüklerinde yer aldığı görülmektedir.

Bir yandan rizikoyu dağıtma; bir yandan da yeni kârlı alanlar ortaya çıktıkça bunlardan yararlanma; bir yandan bankaların alt-finans kuruluşu olan sigorta şirketleri ya da grubun yatırım işlerini düzenleyen yatırım şirketleri, basın-yayın şirketleri gibi alanları da kapsama; bir yandan çeşitli pazarlama işlevlerini grup içinde yürütmenin sağladığı teknik ve mali avantajlar vb... nedenlerle girmedikleri alan yok gibidir. Birçok grupta, Türkiye'nin en "popüler" sanayi dallarından gıda, dokuma, çimento alanlarında kontrol edilen ya da iştirak edilen şirketlerin çokluğu da dikkati çekmektedir.

Bu konuda KİT'lerle özel sermaye grupları arasındaki önemli bir farka değinmekte yarar vardır. 1975 sonu itibarıyla en yüksek iştirak sayısı olan KİT, Sümerbank'tır; ancak, bu sayı sadece 35, kontrol ettiği şirket sayısı da sadece 7'dir. Sümerbank'ı izleyen TC Ziraat Bankası'nın iştirak sayısı 31, 3. sıradaki Türkiye Şeker Fabrikaları AO'nun ise 27'dir. Buna göre, KİT'ler şirket ölçeği olarak büyük boyutta olsalar da, oluşturdukları gruplar özel sermaye gruplarından daha küçüktür, yatay genişlemeleri daha sınırlıdır.

Büyük Sanayi Şirketleri ve Kontrol Gücü: Sermaye gruplarının büyüklük sıralamasında en beklenen olay, en büyük çaplı şirketlerle çok sayıda kontrol edilen şirket sayısının birlikte bulunmasıdır. Tabiî, burada % 100 beraberlik söz konusu olamaz. Bir kısım gruplar yoğunlaştıkları alanın mahiyeti icabı nispeten küçük boyutlu şirketlerden oluşsa da, çok sayıda şirketi kontrol edebilmektedir (Örneğin: Transtürk, Alarko); bir kısım gruplar, ana mali kurumun niteliği gereği çok sayıda iştirak, fakat az sayıda kontrol edilen şirket sayısıyla ayrılmaktadır (Örneğin: Türkiye İş Bankası, Türkiye Sınai Kalkınma Bankası). Bir kısım ise, işi gereği büyük boyutlu şirketten oluşsa da, kontrol ettiği şirket sayısı azdır (Örneğin: Oyak). Bu ilişkilerde "çok renklilik", "tek renklilik" kadar olası gözükmektedir.

Bununla birlikte, Türkiye'nin en büyük ilk 100 sanayi şirketinde grupların (şirket sayısına göre) sıralamasındaki yeri ile kontrol ettikleri şirket sayısındaki sıralamadaki yeri arasında anlamlı pozitif bir ilişki vardır. On beş büyük sermaye

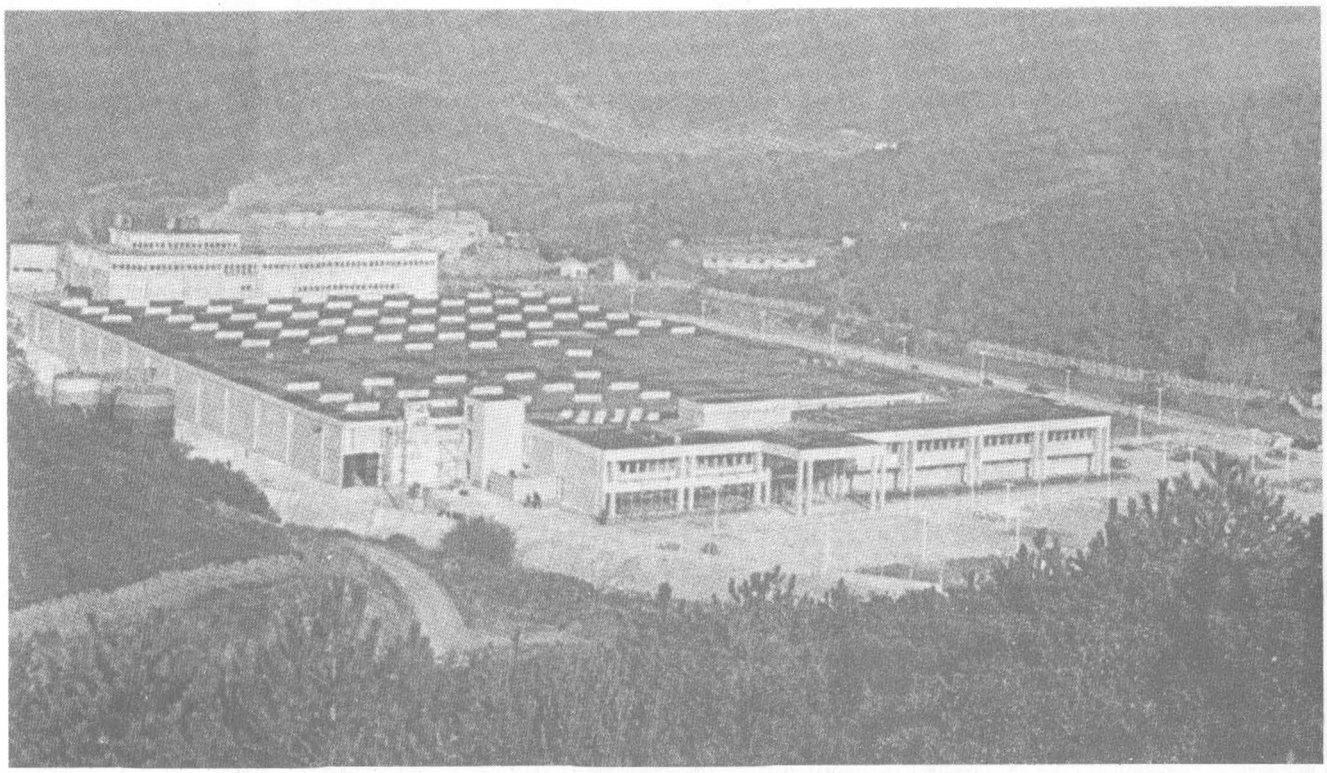

grubunun (1981 yılı verilerine göre) 100 en büyük sanayi şirketi arasındaki yerleriyle, kontrol ettikleri şirketlerin sayısının pozitif bir ilişki göstermesi, büyük gruplardaki şirket ölçeğinin büyüklüğüyle yatay kontrol gücünün birlikte gittiğini göstermektedir. Aynı şekilde, ilk en büyük 100 sanayi şirketinde grupların sırasıyla, ilk en büyük 300 sanayi şirketi arasındaki sıralamaları da yakın bir ilişki gösteriyor. Buna göre, en büyük ilk 100 sanayi şirketinde yer alan gruplar, bunun bir alt kademesi olan ilk 300 sanayi şirketinin de aynı sırayla içindedir. İlişkileri aramaya devam edersek, ilk en büyük 100 sanayi şirketi sıralamasındaki yerleriyle grupların iştirak edilen şirket sayısının sıralamasındaki yeri arasındaki ilişkinin de pozitif olduğu görülmektedir. Buna göre, büyük grupların sıralanmasında her üç anlamda büyüklük de birlikte bulunmaktadır.

İlginç olan nokta, kontrol edilen şirket sayısı ve iştirak edilen şirket sayısındaki sıralama, ilk 300 en büyük sanayi şirketine yaygınlaştırıldığında, anlamlı pozitif ilişkinin ortadan kalkmasıdır. Buna göre, orta büyüklükteki sanayi şirketlerini içeren grupların yatay genişlemesi ve iştirakları bir düzen göstermemektedir: En güçlü gruplar sırasıyla her üç anlamda da "en güçlü" oldukları halde, daha az güçlü gruplar bazı anlamda güçlü, diğer anlamda değildir.

Büyük Sermaye Grupları ve Finans Piyasası

Türk ekonomisinin uzun dönemde büyüme haddi ile kredilerin genişlemesi arasında anlamlı bir ilişki gözlenmektedir. Büyük sermaye grupları da Türk ekonomisinin bir parçasıdır; ayrıca, büyüme hızları Türk ekonomisinden de yüksektir. Bu bakımdan, grupların finans piyasasındaki güçleriyle diğer alanlarda (yukarıda değinilen anlamda) gücü arasında bir bağlantı olmak gerekir. Grupların kontrol edebileceği finans kurumları arasında bankalar, bunların alt-finans kuruluşu sayabileceğimiz sigorta şirketleri ve bankerlik kuruluşları bulunmaktadır. Faiz hadlerinin reel olarak pozitif düzeye yükseldiği 1980 Temmuzu'na kadar geçen dönemde, özellikle 1970'li yıllarda, grupların büyümesine reel olarak negatif faiz hadlerinden finansman olanağı sağlamak ön planda rol oynamıştır. Nitekim, talep enflasyonu yaşanan 1980 öncesi Türkiyesi'nde, mal-hizmet fiyatlarını sürekli artırma olanağı veren "artık talep" olayı ile finansman rantlarının, piyasadaki tekelleşme yanında daha önemli bir kaynak sağlama olanağı yarattığına daha önce değinmiş bulunuyoruz.

Bir yandan finansman rantlarının cazibesi, bir yandan sermaye piyasasının yeterince gelişmiş olmadığı Türkiye ekonomisinde büyüme için gereken finans kurumlarını ele geçirmenin büyümeyi belirleyen temel bir öge olması, bir yandan (müteahhitlik şirketleri de içeren gruplarda - Doğuş, Enka, Kutlutaş gibi) teminat mektubu sorununa çözüm bulma çabası, bir yandan 24 Ocak kararlarını izleyen dönemdeki finansman darboğazı, bir yandan ihracata yönelen gruplarda dış ticarette ihtisaslaşmış bankalara duyulan ihtiyaç, sermaye gruplarını 1970'li ve 1980'li yıllarda finans kurumlarını ele geçirmek için rekabete düşürmüştür. Bugünkü görünümde, bir finans kurumu olmayan az sayıda büyük grup kalmış, bunlar da henüz ele geçmeyenleri ele geçirmek ya da kendileri bir finans kurumu kurmak çabalarına girmiştir.

Tablo 6, bankalar, sigorta şirketleri ve bankerlik kurumlarının büyük gruplar itibarıyla dağılımını göstermektedir. 1981 yılında 100 en büyük sanayi şirketi ara-

sında ele aldığımız gruplardan bir finans kurumunu kontrol etmeyen Profilo, Anadolu Endüstri, Ercan, Sapmaz (1982'de listeden düşmüş, Güney Sanayii'yi İş Bankası'na kaptırmıştır), Bodur, Ege Yatırım vardır; diğerleri, söz konusu finans kurumlarından birini, büyükleri ise birkacını birden kontrol etmektedir. İşin ilginci, 1970-81 arasında 100 en büyük şirket listesinden düşen grupların bir finans kurumuna sahip olmamasına karşılık (Hür-Hürriyet grubunun sigorta şirketlerini kontrolüne rağmen çaptan düştüğü görülüyor), büyük sıçrama yapan grupların bir finans kurumunu da ele geçirmiş olmasıdır: Birincilere örnek Çavuşoğlu (boya), Sungurlar, Borusan, Deva, Alarko; ikincilere örnek finans kaynaklarını kontrolde en büyük atılımı yapan Çukurova grubudur: Türkiye'nin en büyük (özel) bankalarından biri olan Yapı ve Kredi Bankası'nı ele geçirdiği gibi, kontrol ettiği Pamukbank Türkiye'nin 5. en büyük bankası olmuş, Uluslararası Endüstri ve Ticaret Bankası da (eski Selanik Bankası) bir ihtisas bankası olarak grupta bulunmuştur; bunlara, Türkiye'nin en büyük bankerlik kuruluşlarından birisi olan Genborsa ve iki sigorta şirketi de eklenmelidir. 1970-81 arasında dört yeni şirketle 100 en büyük sanayi şirketi listesine katılan iki gruptan birinin Çukurova olduğu (diğeri Sabancı grubudur) görülüyor. Bu da, grupların büyümesinde finansman rantlarının önemli olduğu konusundaki sava bir destek sayılabilir. Çukurova'nın kontrol ettiği üç bankanın mevduat toplamı Akbank ile, grup da neredeyse Sabancı grubu ile yarışır duruma gelmiştir.

Türkiye'nin en büyük ilk iki sermaye grubundan biri olan Sabancı Holding grubu, Akbank'ın kurucu ortaklarındandır (1948) ve izleyen yıllarda bankanın kontrolünü ele geçirmiştir. Akbank, Türkiye İş Bankası'nı izleyerek, Türkiye'nin en büyük ikinci özel bankasıdır. Grupta ayrıca üç sigorta şirketi de bulunmaktadır.

En büyük sanayi şirketleri arasındaki yeri ve kontrol ettiği şirket sayısının çokluğu itibarıyla Türkiye'nin (1) no.lu sermaye grubu olan Koç Holding grubu ise Türkiye'nin en büyük özel bankalarından biri olan Garanti Bankası ve bir sigorta şirketini kontrol ederken, 1983'te Garanti Bankası hisselerini Doğuş Grubu ve Sabancı Holding'e satmıştır.

Büyük boyutlu, güçlü gruplar arasında yer alan, fakat bir bankayı kontrol etmeyen Eczacıbaşı Holding bankerlik kuruluşlarını kontrol etmektedir (Eczacıbaşı Yatırım Holding Ortaklığı AŞ ve 1982 sonunda kurulan Emdaş Eczacıbaşı Menkul Değerler AŞ.)

Nispeten daha küçük boyutlu gruplar ise mahalli bankaları ele geçirmiş bunla-

Tablo: 6

Büyük Sermaye Gruplarının Kontrol Ettiği Finansman Kurumları (1981-1982)

Grup	Banka	Sigorta Şirketi	Bankerlik Kurumu
Koç	Garanti Bankası (1983'te Doğuş ve Sabancı Holding kontrolüne girmiştir)	Şark Sigorta A.Ş.	
Sabancı	Akbank	Ak Sigorta A.Ş., Doğan Sigorta A.Ş., Atlantik Sigorta A.Ş.	
Çukurova	Yapı ve Kredi Bankası, Uluslararası Endüstri ve Ticaret Bankası, Pamukbank	Türkiye Genel Sigorta A.Ş Halk Sigorta A.Ş	Genborsa Menkul Değerler Ticareti ve Finansman A.Ş
Eczacıbaşı	-		Eczacıbaşı Yatırım Holding Ortaklığı A.Ş.
T.İş Bankası	Türk Dış Ticaret Bankası	Anadolu Sigorta T.A.Ş. Destek Reasürans T.A.Ş. Milli Reasürans T.A.Ş.	Yatırım Finansman A.Ş (12 banka ile birlikte)
OYAK	-	OYAK Sigorta A.Ş	
Transtürk	-	-	Meban Menkul Değer-Bankerlik ve Finansman A.Ş (1983'te tasfiyesine geçildi)
Haş	İstanbul Bankası	-	-
Kozanoğlu-Çavuşoğlu	Hisarbank, Ortadoğu İktisat Bankası		Eko-Yatırım Ekonomik Yatırım ve Bankerlik A.Ş
Özakat	Ege Bank	-	-
Doğuş	Türkiye İmar Bankası	-	-
Yaşar	T.Tütüncüler Bankası	-	-
Zeytinoğlu	Eskişehir Bankası	-	-
Hattat-Adayar	İşçi Kredi Bankası	-	-
Çolakoğlu	Türk Ekonomi Bankası	-	-
Ergür	İktisat Bankası	-	-
Cıngıllıoğlu Sürmen	Demirbank Bağcılar Bankası	-	Fiban Finansman Menkul Değerler ve Yatırım A.Ş
Hür-Hürriyet	-	Tam Sigorta A.Ş Tam Hayat Sigorta A.Ş	
Acarer	(Elazığ) İktisat Bankası		

rı Türkiye çapında bankaya dönüştürme çabasına girmiştir. Tablo 6 bunların dökümünü vermektedir. Bunların arasında 1979-82 arasında çok sayıda şirketin kontrolünü ele geçiren Çavuşoğlu-Kozanoğlu grubunun iki küçük banka (Hisarbank ve Odibank) ile birlikte bir bankerlik kurumunu (EKO Yatırım) kontrol eder duruma gelmişken, 1983'te bankalar ve grup sahneden silinmiş, geride sadece bir müteahhitlik şirketi kalmıştır.

Ancak finansman kurumlarının büyük sermaye gruplarıyla ilişkilerinin burada bitmeyeceği anlaşılıyor; yeni bankaların kurulmasının gündeme gelmesi bekleniyor: Son yıllarda büyük sıçrama yapan ve birçok şirketin kontrolünü ele geçiren bazı holdinglerin yeni banka kuracağı söylentileri de sürekli dolaşmaktadır.

Kısacası, yukarıda değindiğimiz çok çeşitli nedenlerle büyük sermaye grupları, mal-hizmet piyasasındaki güçlerini büyük ölçekli şirketler ve çok sayıda şirket kontrolü yoluyla sürdürdükleri gibi, finans piyasasında da bununla yaklaşık bir orantıda güç sağlamış ya da sağlamak yolundadır. 1980'li yıllarda bunun gereğinin ayrı nedenlerle arttığını belirtmekte yarar vardır: Gruplar, 1970'li yıllardaki negatif reel faizler yoluyla sağlanan finansman rantlarını ve talep enflasyonunun yarattığı sürekli "artık talep" dolayısıyla fiyat artırabilme gücünü artık bulamamaktadır. Atıl kapasite ve stok birikiminin talep daralması ile birlikte ortaya çıkması, tekelci fiyat anlaşmalarını bozmaktadır. Artan fiyatlar, talep artışını değil, maliyet artışını izlemektedir. Buna karşılık, finansman darboğazına düşen çok sayıda şirket vardır; bunların ele geçirilmesi ise bir finansman sorunudur. Bu bakımdan, talep daralması döneminde gündeme gelen tekelci girişimler, fiyat anlaşmaları gibi basit yöntemlerden çok, sıkıntıdaki rakip firmaları ele geçirip grubun pazar payını büyütmek olacaktır. Finansman kurumları için gruplararası mücadele bu nedenle sürebilecektir.

Tabiî buna, ihracata yönelen grupların, ya da müteahhitlik hizmetlerini dış dünyada sürdürenlerin kendi bankalarını içermek ihtiyacı da eklenmelidir.

Büyük Sermaye Grupları ve İhracat Geliri

Yeni gelişen ülkelerde büyümeyi kısıtlayan, iç tasarruf yanında aynı zamanda "döviz" yani dış finansman darboğazıdır; "ikili açık" modelleri bu olguyu vurgular. Geçmişte yaşanan döviz darboğazı bunalımlarından, Türk ekonomisinin de bu sınıf ülkelere girdiği bilinmektedir. 24 Ocak kararlarını izleyerek ihracata "siyasal düzeyde" devletçe önem verilmeye başlanmış, ihracat, sürekli değeri düşürülen TL ve teşvik önlemleriyle kârlı

HEDEF BANKALAR: 1970'li yılların sonlarında Ortadoğu'da müteahhitlik faaliyetleri sayesinde önemli miktarda fon biriktiren Kozanoğlu-Çavuşoğlu grubu holdingleşmek amacıyla çok sayıda şirketin kontrolünü ele geçirirken, Hisarbank ve Odibank'ı da satın aldı. 1983 banker krizinin ardından bu iki bankanın iflası yeni holdingi sahneden sildi.

TEMKİNLİ BÜYÜME: Büyük ölçüde Ortadoğu'da kazandığı sermaye ile holdingleşen müteahhitlik firmalarından birisi de ENKA'dır. Faaliyet alanlarını çok fazla dağıtmayarak ve riskli alanlara girmeyerek temkinli bir büyüme stratejisi uygulayan ENKA, son yıllarda en büyük holdinglerin arasına girme başarısını gösteren ender kuruluşlardan biridir. Yapımını ENKA'nın üstlendiği Riyad Su Projesi'nin şantiyesi.

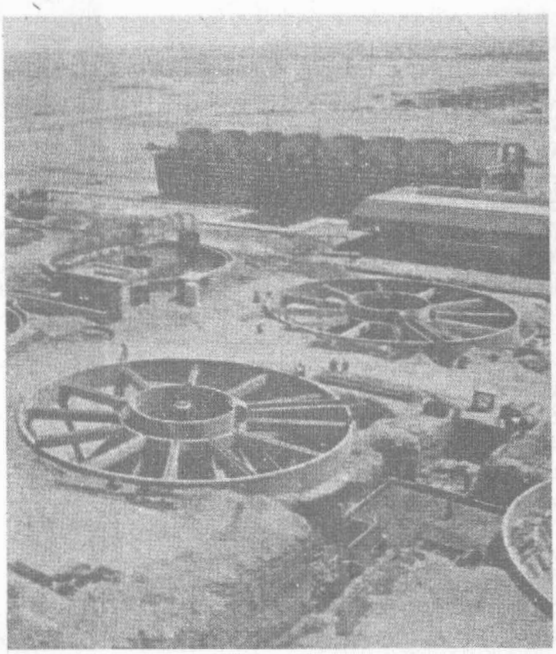

bir faaliyet haline getirilmiştir. Büyük sermaye grupları bir yandan döviz rejiminin imkânlarından yararlanarak döviz kullanımlarını artırmak ve döviz darboğazlarını aşmak, bir yandan yeni bir kârlı alana girmek, bir yandan da Türkiye'ye döviz getirmenin sağlayacağı "prestij-güç" olanağını kullanmak amacıyla, ihracata yönelmeye başlamıştır. 1982 yılında, gazeteler büyük sermaye gruplarının ihracat gelirlerini açıklayan reklamlarla dolmuştur. Dolmakla kalmamış, gruplar arasında hangisinin daha çok ihracat yaptığı konusunda rekabet de ortaya çıkmıştır. Sabancı ve Çukurova grupları arasında bu alanda rekabet çok açıktır. Görünüşe göre, finans kurumlarını kontrolde güçleri eşitlenen bu iki grup, ihracat geliri konusunda da "başa güreşir" durumdadırlar. Günlük gazetelerde 1982 yılında yapılan ihracatın tutarı ile ilgili kampanya sırasında ortaya çıkan bu rekabet yarışına kısaca göz atmak bu iki grup arasındaki "prestij-güç" mücadelesine iyi bir örnek olacaktır.

Kampanyayı başlatan Çukurova Holding, 1982'de grubuna dahil şirketlerin 205.2 milyon dolar tutarında ihracat yaptığını iddia etmiştir. Bunu izleyerek Sabancı Holding "Sasa"nın 1982'de 47 milyon dolarlık ihracatını "yılın dev ihracatı" olarak bir reklamla bildirmiş, buna kendi TIR filolarıyla gerçekleştirilen nakliyat sayesinde döviz tasarrufu edildiğini de eklemiştir. Gazetelerin 1982 yılında çeşitli grupların yaptıkları ihracatı bildirirken Sabancı grubunun 257 milyon dolarla ilk sırayı aldığını yayınlamaları üzerine, Çukurova ikinci bir reklam kampanyasına girişmiş ve bu kez *"Çukurova grubu özel sektör içinde Türkiye'nin en büyük ihracatını gerçekleştirmiştir"* cümlesinin altını kırmızı çizerek yayınlamıştır. Dipnotta da, grupta yer alan bankaların, taahhüt şirketlerinin ve iştiraklerinin ayrıca 110 milyon dolar tutarında döviz getirdiği, yine altı kırmızı çizili olarak belirtilmiştir.

En büyük sanayi şirketleri arasında kapsadığı yer, kontrol ettiği ve iştirak ettiği şirket sayısı itibarıyla, Sabancı ve Çukurova Holding'in önünde "Türkiye birincisi" olarak yer alan Koç Holding grubu, iki alanda, yani kontrol ettiği finans kurumlarının gücü ve 1982 ihracat geliri itibarıyla bunlardan geri düşmüştür. Enka grubu ise, 1982'de bir yandan çok sayıda yeni şirketin kontrolünü ele geçirip yeni banka kurma girişimleri yaparken, ihracatta Türkiye üçüncüsü olmuştur.

Tablo 7'de yer alan grupların yaptığı ihracatın toplamı 1982 yılındaki ihracat gelirinin (5.7 milyar dolar) dörtte biri kadardır. İşin ilginç yanı, bu grupların sadece kendi şirketlerinin ürünlerini ihraç etmekle kalmayıp, pazarlama şirketleri - nakliyat şirketleri - bankalar gibi gruplarda yer alan ve dış satım açısından nispeten daha iyi örgütlenmiş şirketleri sayesinde her türlü malı ihraç etmiş olmalarıdır. Gruplararası güç-prestij mücadelesinin yeni alanı, önümüzdeki yıllarda ihracat olacağa benzemektedir. 1983'te ise Enka, ihracatta 320 milyon dolarla birinciliğe yükselirken; Çukurova 236 milyon dolarla ikinciliği korumuştur.

Büyük Sermaye Grupları ve Müteahhitlik Şirketleri

1970'li yılların sonundan itibaren Ortadoğu ülkeleri, öncelik Libya'da olmak üzere, Türk müteahhitlik şirketlerinin yoğun faaliyet alanı haline gelmiştir. 1980'li yıllarda Türkiye'de büyük gelişme gösteren büyük sermaye gruplarının bazılarının kökeninde, müteahhitlik faaliyeti

ÖZEL SERMAYE VE TOPLUMSAL YAŞAM: Büyük sermaye grupları, büyümelerine paralel olarak, sanat ve kültür alanlarında da faaliyetlerini geliştirdiler. Halen Türkiye'de pek çok büyük banka ve holding, kültürel ve sanatsal yayınlardan spor kulüplerine, bilimsel ödüllerden sanat festivallerine kadar çok çeşitli alanlarda faaliyet gösteriyorlar.

yatmaktadır. Dünyanın en büyük 250 uluslararası müteahhitlik şirketinin arasında 10 adedi Türk şirketidir. Tablo 8, 1983 yılında Türk şirketlerinin en büyük şirketler arasında sıralamadaki yerini, uluslararası taahhütlerinin miktarını ve toplam taahhütlerini göstermektedir.

Uluslararası taahhüt işleri, sağladıkları kazanç yanında şirketlere içinde bulundukları piyasayı tanıma, yerli şirketlerle işbirliğine girerek yatırım, pazarlama gibi işlevleri yapma, teknoloji-yönetim gibi ögeleri, bulundukları piyasadaki yerli şirketlere sağlama gibi olanakları da ortaya çıkarmaktadır. Diğer bir deyişle, uluslararası taahhüt işleri hem Türk şirketlerine ulusaşın şirketleşme ile çok uluslu şirket kurma olanağı vermekte, hem de piyasayı tanıdıkları için Türkiye'den ihracatta başarılı olmalarını sağlamaktadır. Tablo 8'de gösterilen müteahhitlik şirketlerinin özellikle en büyükleri, aynı zamanda ihracatçı sermaye şirketleri arasında yer alan gruba dahil şirketlerle toplam ihracatta önemli bir yer kapsamakta; aynı zamanda da iç piyasada büyük sermaye grubu konumuna gelmektedir. Özellikle, durgunluk ve likidite bunalımından satılan şirketleri satın alarak, ülke içindeki faaliyetlerini genişletmektedir. Ancak, bunların içinde bazılarının da sonuçta başarısız olduğunu belirtmek gerekir. Örneğin, Kozanoğlu-Çavuşoğlu grubu Libya'da taahhüt işlerinden kaynaklanan bir büyümeyi 1980-81'de yaşamış, gıda sanayiinde yoğunlaşan birçok küçük şirketi ele geçirerek 39 şirketli bir gruba dönüşmüş, iki banka ve bir bankerlik kurumu (sırasıyla Hisarbank ve Odibank ve Eko-Yatırım) ile finans piyasasında da varlığını göstermiştir. Ne var ki, bu hızlı sıçrama sonucunda yine hızlı bir çöküşe tanık olmuş, müteahhitlik şirketi dışındakileri kaybetmiştir.

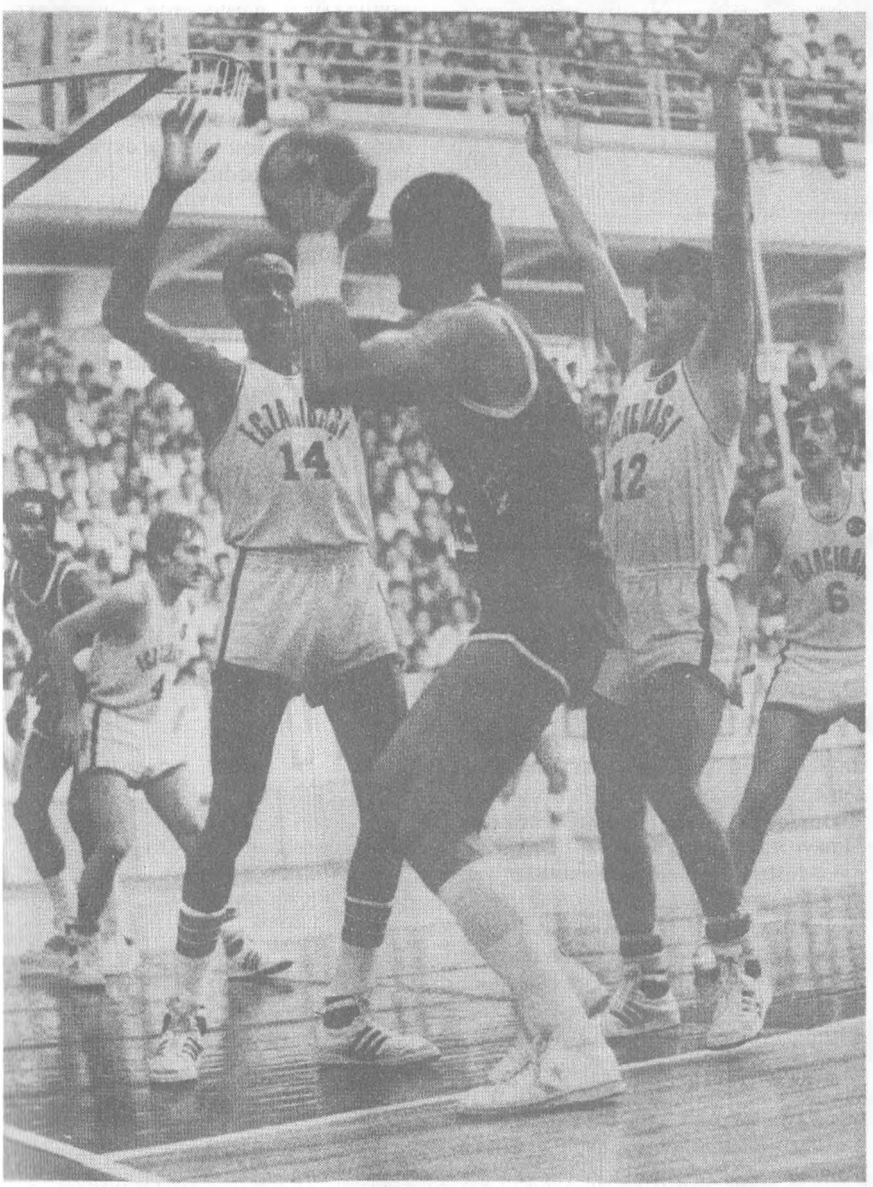

Tablo: 7

Büyük Sermaye Gruplarının İhracat Geliri (1982)

Gruplar	İhracat geliri (milyon dolar)
Sabancı H.	257
Çukurova H.	205.2
Enka H.	192
Koç H.	140
Ak-Pa	94
Okumuş H. (1984'te hesaplarına el konmuştur)	87
T.Şişe Cam	81
Transtürk H.	67
Yaşar H.	60
Sönmez H.	51
İzdaş	37
Anadolu Endüstri H.	31
Narin Grubu	30.5
Güney Sanayi	24
Eczacıbaşı H.	25
Profilo	25
Ercan	25
Tekfen H.	22
Borusan H.	19
Işıklar H.	9.5
Alarko H.	8
Kale	7

Kaynak: Günlük gazeteler

Not: Türkiye Şişe Cam Holding ve Güney Sanayi, Türkiye İş Bankası tarafından kontrol edildikleri için, Türkiye İş Bankası 105 milyon dolar ihracatla 5. yeri alıyor demektir.

Tablo: 8

Dünyanın En Büyük 250 Uluslararası Taahhüt Şirketi Arasında Türk Şirketlerinin Yeri (1983)

Şirketin İsmi	1983'te Dünya Sıralamasında Yeri	1983'te Uluslararası Taahhüt Tutarı*	1983'te Toplam Taahhüt Tutarı
Enka İnşaat ve Sanayi	11	1.595	1.869.8
Tekfen İnşaat	59	425	566.1
Doğuş İnşaat ve Ticaret	62	410.5	455.5
Saraçoğlu Grubu	85	247.4	252.3
Baytur İnşaat	106	178,5	179.7
Sezai Türkeş-Fevzi Akkaya İnşaat	123	145.7	148.2
Soytaş Holding	133	138.0	138.0
Kutlutaş İnşaat ve Ticaret	147	120.0	-
Bimhol-Birleşik Müteahhitler	195	63.0	63.0
Gama Endüstri Tesisleri İnşaat ve Montaj	202	56.6	64.2

* milyon dolar

Kaynak: Engineering News-Record dergisi, 19 Temmuz 1984.

Buna karşılık, uluslararası sıralamada en büyükler arasında yer alan Enka (11.), Tekfen (59.), Doğuş (62.) gibi müteahhitlik şirketleri, iç piyasada da varlığını duyuran büyük sermaye grubu konumuna gelmiştir. Bu gibi gruplar, gerek kökenlerindeki ekonomik faaliyet türü, gerek dışa dönük çalışmaları ve ihracattaki başarıları itibariyle, daha eski tarihçesi olan sermaye gruplarından ayrılmaktadır.

Bugün Türk müteahhitlik şirketlerinin yoğunlaştığı alan esas itibariyle Ortadoğu'dur. Ancak, başlangıçta -Batı şirketlerinin girmekten kaçındığı- Libya'da başlayan bu girişim, yavaş yavaş bütün Ortadoğu'ya ve Kuzey Afrika'ya yayılmış, oradan da dünyanın daha uzak bölgelerine atlamaya başlamıştır. İleriki yıllarda bu sürecin devam etmesi beklenir.

Büyük Sermaye Gruplarının Toplumsal Yaşamdaki Etkinlikleri

Büyük sermaye gruplarının ülkede etkenliğini yalnız ekonomideki yerlerine bakarak değerlendirmek yerinde olmayacaktır. Bilim ve sanat alanındaki faaliyetleri yanında, amatör spor alanında da kapsadıkları yer küçümsenmeyecek ölçüdedir.

Bilim ve sanat alanında üç büyük özel banka ön safta yer almaktadır: Türkiye İş Bankası, Akbank ve Yapı ve Kredi Bankası. Sanat alanında Türkiye İş Bankası, Sabancı ve Çukurova Holding'ler, sahip oldukları resim galerileri ve diğer sanat eserleriyle, kültür ve sanat alanındaki yayınları ile çocuklara yönelik tiyatro ve sinemaları ile etkinliklerini duyurmaktadır. Buna, Koç Holding'in Sadberk Hanım Müzesi ve Eczacıbaşı Holding'in Kültür ve Sanat Vakfı yoluyla düzenlediği İstanbul Festivali eklenmelidir.

Hür ve Hürriyet Holding'lerin Sedat Simavi Vakfı yoluyla verdiği bilim ve sanat ödülleri, Eczacıbaşı Holding'in verdiği Cumhuriyet Tıp Ödülü, Türkiye İş Bankası'nın verdiği bilim ve sanat ödülleriyle, üniversite giriş sınavında ilk 50'ye girenlere verilen ödüller, Koç Holding'e bağlı Türk Eğitim Vakfı'nın yükseköğrenim düzeyinde verdiği burslar, bu konuda zikre değer.

Diğer yandan, özellikle ekonomi ile ilgili yayınlar alanında büyük sermaye gruplarının etkinliği yadsınamaz: Büyük sermaye gruplarının birçoğunun katkısıyla kurulan TÜSİAD'ın önemli ekonomi konularına değinen raporları; büyük sermaye gruplarının üniversite öğretim üyeleri ve bürokratlarla birlikte kurdukları SİSAV'ın yurt dışına uzanan faaliyetleri, gruplar arasında toplumsal yaşamda etkinlik için yapılan ortak girişimlere örnektir. Buna, Eczacıbaşı Holding'in Sosyal Etütler Konferans Heyeti yoluyla düzenlediği konferanslar, Çukurova Holding'e bağlı Genborsa'nın yayınladığı "Sermaye Piyasasından Haberler" dergisi, Türkiye İş Bankası, Yapı ve Kredi Bankası, Akbank, İstanbul Bankası gibi bankaların yayınladığı süreli raporlar, bu konuda ilk akla gelenlerdir. Türkiye ekonomisinin gidişini izlemek açısından, büyük sermaye gruplarının yayınları yoluyla önemli etkinlik gerçekleştirdiği söylenebilir. Kamuoyunu aydınlatmak bakımından, özellikle son yıllarda devletten daha faal olmuşlardır.

Diğer yandan, büyük sermaye grupları voleybol, hentbol, basketbol, pingpong, güreş gibi amatör spor faaliyetlerini çeşitli kamu kuruluşlarıyla birlikte yürütmektedir.

Nihayet toplumsal nitelikli birçok hizmetin sağlanmasında da sermaye gruplarının işlevler yürüttüğü görülmektedir: Öğrenci yurtları, sağlık kurumları, kütüphaneler bu arada sayılabilir. Sabancı Holding'in bu alanda büyük yatırımları olduğu bilinmektedir ●

TARIM

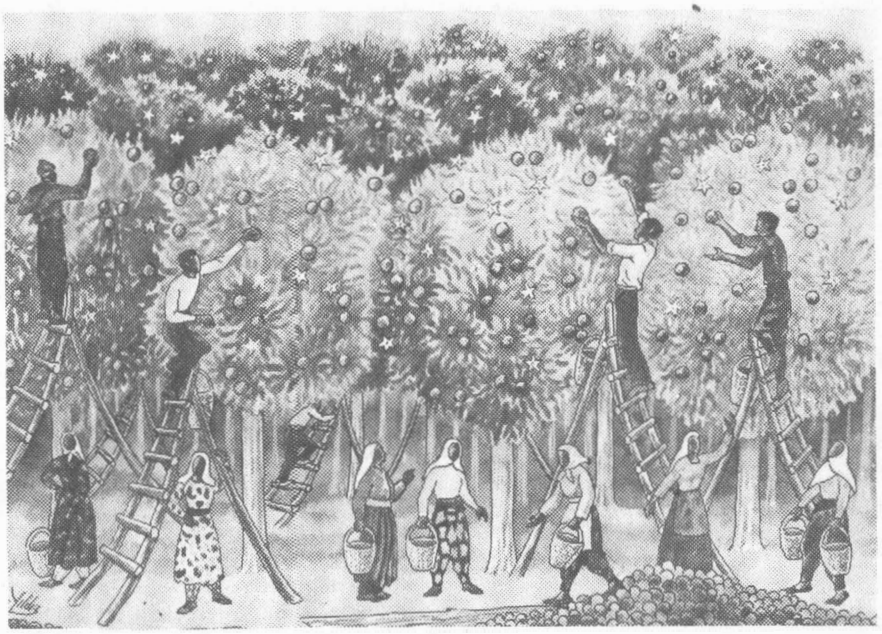

Tarım
Prof.Dr. Gülten Kazgan

Cumhuriyet Döneminde Sığırcılık
Dr. Numan Akman

Cumhuriyet Döneminde Koyunculuk
Doç.Dr. Yücel Aşkın

Türkiye'de Ankara Keçisi Yetiştiriciliği
Dr. Fırat Cengiz

Türkiye'de Kıl ve Süt Keçisi Yetiştiriciliği
Dr. Fırat Cengiz

Cumhuriyet Döneminde Tavukçuluk
Yrd.Doç.Dr. Mesut Türkoğlu

Türkiye'de Arıcılık
Dr. Çetin Fıratlı

Türkiye'de İpekböcekçiliği
Dr. Çetin Fıratlı

Çerçeve Yazı

GAP ve Tarım
Osman Balcıgil

Bu konuda ayrıca *Kırsal Yapı, Kooperatifçilik* maddelerine bakınız.

Tarım

Gülten Kazgan

Tarımın Türkiye Ekonomisindeki Yeri

Uluslararası Karşılaştırma: Türkiye, yüzyıllardır sanayileşmek için sürdürülen yoğun çabalara rağmen, tarım ülkesi ve köylü toplumu olma niteliklerini henüz bugün de kaybetmemiştir. Bu konuda belki en doğru tanı, Türkiye'nin "tarımdan sanayie, köylü toplumundan kentli toplumuna geçiş" aşamasında bulunduğudur.

Evrensel geçerliliği olan bir kural, ekonomi geliştikçe ve kişi başına gelir düzeyi yükseldikçe, tarımın ekonomideki rolünün giderek azalmasıdır; öyle ki, milli gelir, faal nüfus ve dış ticarette, ülke sanayiine aramalı arzeden ve ülke sanayiinden girdi talep eden üretim kesimleri arasında tarımın nisbi payı, gelir düzeyindeki yükselişe koşut olarak küçülür; kişi başına geliri benzer düzeydeki ülkelerde de, aynı göstergelerin birbirinden (ülke çapı aynı olmak kaydı ile) çok büyük farklılıklar göstermemesi beklenir. Oysa, uluslararası karşılaştırmalarda, bugün varmış olduğu ekonomik gelişme düzeyine oranla tarım, Türk ekonomisinde beklenenin üzerinde bir yer kapsamaktadır. Bu sav, Tablo 1'deki uluslararası karşılaştırma göstergeleri ile desteklenebilir.

Uluslararası ortalama değerler, (1964 dolar fiyatıyla) kişi başına ortalama geliri 700 dolar ve nüfusu 40 milyon olan, yıllık kapital girişi gayrı safi yurt içi hasılanın % 2'si kadar olan orta gelirli büyük bir ülke için beklenen değerlerdir. Türkiye'nin 1977'de (1964 dolar fiyatıyla) kişi başına geliri 705 dolardır. Türkiye'ye ait rakamlar 1977 yılı içindir.

Türkiye, gerek gayrı safi yurtiçi hasıla (GSYİH)'da tarımsal üretim, gerek toplam ihracatta tarımsal ürünler, gerek toplam faal nüfusta tarımsal nüfus açısından kendi gelir düzeyindeki ülkelerden daha "tarımsal ve daha köylü" görünümdedir; sanayi ve kent uygarlığı aşamasına onlardan biraz daha uzaktır. Tabloda gösterilmemiş olmakla beraber, Türkiye'de tarım ürünlerini işleyen gıda, içki, tütün, dokuma, deri-kösele gibi altimalat sanayi dallarının önemi de vurgulanmalıdır: Toplam imalat sanayi içinde yarıdan çoğu oluşturan bu dallar, ekonomide tarımın önemini "sanayinin aramalı üreticisi" olarak da ortaya koymaktadır.

Zaman İçindeki Değişme: Yukarıda belirtilen evrensel kuralın zaman boyutu, kişi başına gelirin artışına paralel olarak, belirtilen göstergeler itibariyle tarımın ekonomideki nisbi öneminin giderek azalacağını ortaya koyar. Tablo 2, son yarım yüzyıllık süredeki bu gelişmeyi göstermektedir: Tarım, milli gelirin yaklaşık yarısını oluşturduğu bir noktadan, dörtte birin altına inmiş; tarımda çalışan

Tablo: 1

Türk Ekonomisinde Tarımın Önemi: Orta Gelir Düzeyindeki Ülkeler Arası Bir Karşılaştırma (Gayrı Safi Yurtiçi Hasılanın Oranı Olarak %)

	Orta gelirli ülkeler ortalaması %	Türkiye %	Fark %
Tarımsal üretim	16.4	29.9	+13.5
Sınai üretim	34.1	22.4	-11.7
İhracat	16.1	4.1	-12.0
Tarımsal ihracat	6.2	1.9	-4.3
Mamul mal ihracatı	5.5	1.2	-4.3
Tarımda faal nüfus oranı	30.7	57.0	+26.3
Sanayide faal nüfus oranı	32.8	14.2	-18.6

Kaynak: Dünya Bankası, "Turkey: Policies and Prospects for Growth", Mart 1980, s.5, Tablo 3.

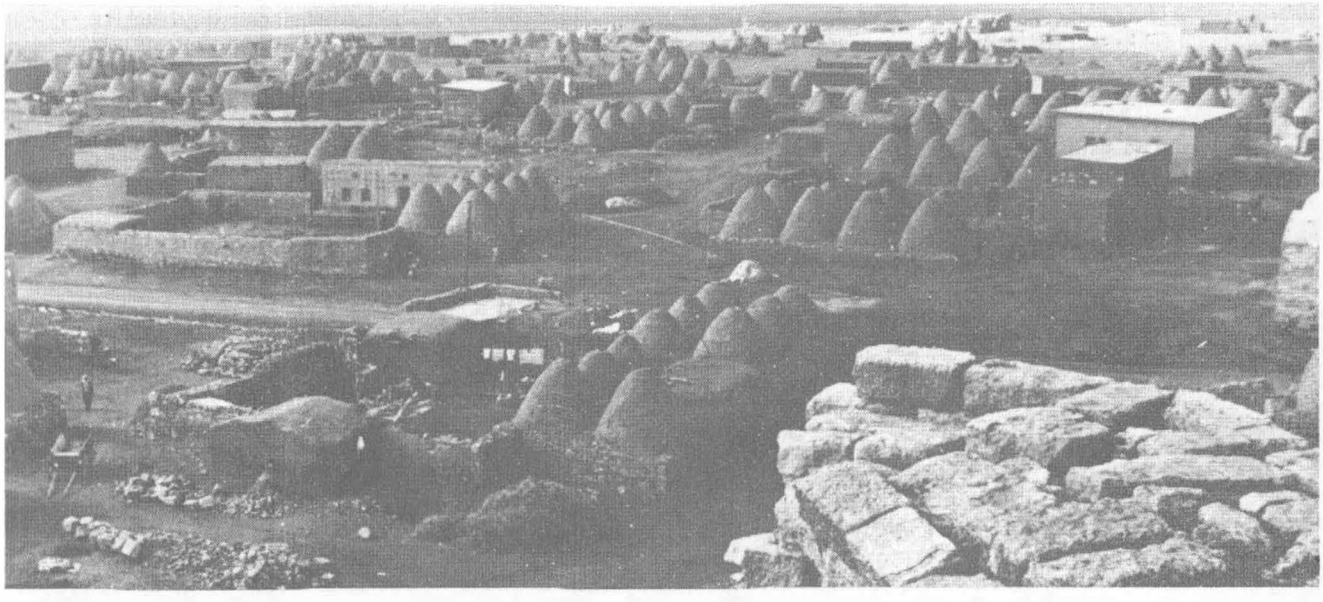

TARIMIN AĞIRLIĞI BÜYÜK: Türkiye'de tarım, benzer gelişme düzeyindeki ülkelere oranla daha büyük ağırlık taşımaktadır. 1980 Sayımına göre nüfusun % 56'sı hâlâ köylerde yaşarken, yine 1980'de GSMH içinde tarımın payı % 22'ydi. Endüstrinin % 21.3'lük payı, tarımınkini -% 20.7- ancak 1983'te geçebildi. Ama Harran Ovası'nda tarım hâlâ en önemli faaliyettir.

faal nüfus % 80'lerden, son yıllarda % 60'ın altına düşmüştür. İhracatta tarım ürünlerinin payı ise sürekli azalarak % 30'a yönelmiştir. Ancak, bu azalma sadece "nisbi" anlamdadır; mutlak rakam olarak bütün göstergeler, tabiî yükselmiştir.

Tarımın Gelişmesindeki Aşamalar, Girdiler ve Büyüklükler

Geçimlik Üretimden Pazar İçin Üretime Geçiş: İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen yıllara gelinceye kadar, öz-tüketim için geçimlik üretimin tarımda yaygın olduğu anlaşılıyor. Köyden tüketim merkezlerine ulaştırma güçlükleri, kent nüfusunun toplam nüfusun ancak % 20'sini oluşturması, tarım ürünleri işleyen sanayilerin cılızlığı pazarın genişliğini sınırlarken, kağnı-karasaban-organik enerji üçlüsüne dayanan ilkel teknoloji de üretim imkânlarını sınırlıyordu; öyle ki, küçük köylü işletmeleri gaz-tuz-bez satın alma dışında pazardan satın alma yapmıyor; bunları satın almak ve vergileri ödemek için gerekenden fazlasını da satmıyordu. Sahil bölgelerinde deniz yolu araçlarına, iç bölgelerde de demiryolu hatlarına yakın olan bölgeler dışında, elde edilen kısıtlı öz-tüketim fazlası gıda maddeleri, ancak en yakın kasaba veya kent pazarına ulaştırılabiliyordu. Bitkisel üretimin üçte ikisine yakın kısmının hububattan oluşması, bu açıdan iyi bir gösterge sayılmalıdır. Çünkü, 1970'lerin başında dahi, bir DPT araştırmasına göre, buğdayın % 35'i ve diğer hububatın da ancak % 30 kadarı pazarlanmakta idi; bu dönemde söz konusu oranların çok daha düşük olması olağan sayılabilir.

Yapılan araştırmalara göre, piyasadan satın alınan tarım girdileri (makineler, kimyasal gübre ve ilaçlar, tohumluk, su motoru gibi) ya da tüketim malları (gıda maddesi, giyim ve ev eşyası gibi) kullanımı köylerde 1930-1945 arasında

Tablo: 2

Tarımın Zaman İçinde Azalan Nisbi Önemi: Faal Nüfusta, GSYİH'da ve İhracatta Tarımın Payı
(1925-1983)

Yıllar	Faal nüfusta tarımsal nüfus %	Yıllar	GSYİH'da tarımsal gelir %	Yıllar	İhracatta tarım ürünlerinin payı %
1935	80.0	1925-44	46.5	1925-40	87.0
1955	77.4	1945-54	45.0	1950	93.0
1960	75.0	1955-64	40.0	1960	85.3
1970	67.6	1965-74	29.5	1970	75.2
1980	55.1	1975-80	24.5	1980	57.4
		1981-83	21.8	1981	47.2
				1982	37.3
				1983	32.9

Kaynak: DİE; 1948 öncesi milli gelir tahminleri için Ö.C. Sarç, "Milli Gelirin Cumhuriyet Dönemindeki Gelişmeleri" (Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi: 1928-1948) içinde; TÜSİAD Raporları.

1920'lere göre biraz daha artmıştır. Ancak asıl süratli değişme, 1945'i izleyen yıllarda ortaya çıkmıştır. Çünkü, bir yandan traktörün tarıma girmesi ile genişleyen ekilişler sayesinde üretim yükselirken, bir yandan da karayolu ulaştırmasındaki süratli genişleme köyleri pazara açmıştır. Köyün mübadele ekonomisinin bir parçası olması olgusu, bugüne dek sürüp giden bir süreçtir. Bugün dahi buğday, süt gibi temel gıda maddelerinde üretici kendi tüketiminin önemli bir kısmını kendisi üretmeye devam etmektedir. Ne var ki son yıllarda tarım üretiminin üçte ikisinden aşağı olmayan bir bölümü sanayi bitkileri, meyve, sebze gibi pazarlama oranı % 80-100 olan; ya da tavuk eti, yumurta, et gibi öz-tüketime elverişli olsa da üretiminin büyük kısmı ihtisaslaşan işletmelerden gelen ürünlerden oluşmaya başlamıştır. Nitekim, tarımın pazara açılması ile birlikte tarım ürünleri işleyen imalat sanayii de gelişmektedir: 1982 yılında imalat sanayii katma değerinin % 53.7'si gıda, içki, tütün, dokuma, giyim, orman ürünleri, deri-deri mamülleri gibi tarım ürünleri işleyen alt-bölümlerden oluşuyordu. Diğer bir deyişle, pazara açılma ile birlikte tarım-sanayi bütünleşmesi de ortaya çıkmaktadır.

İlkel Teknolojiden İleri Teknolojiye Geçiş: Pazara açılma sürecinin gerisinde yatan temel etken, tarımda teknolojinin ilerlemesi, üretimde insan becerisinin yükselmesidir. Türk tarımındaki teknolojik değişmede şu aşamalar ayrılabilir:

• *Makineli Tarıma Geçiş:* Cumhuriyetin ilk yıllarında ürün fiyatlarının elverişliliği ve makineleşmeye getirilen teşvikler, ülkenin Ege ve Çukurova gibi pazara açık bölgelerinde, başta traktör olmak üzere, makinelerin tarıma girmesini ve ekilen yüzölçümünün genişlemesini sağlamıştır. Ancak, 1929-1935 arasında yoğunlaşan depresyon bu süreci duraklatmıştır. Eldeki verilere göre, 1930'ların sonunda ülkedeki traktör sayısı ancak bin kadardı.

Traktörün tarıma büyük sayılarda girerek teknolojinin organik enerjiden (hayvan ve insan gücü) mekanik enerjiye geçmesi, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki Marshall Yardımı programı ile başlamıştır. Enerji eksikliği dolayısıyla atıl kalan topraklar, 1950-60 arasında süratle ekime açılmıştır (Tablo 4). Ekilişler, bu dönemde 14.5 milyon hektardan 23.3 milyon hektara çıkmıştır. Ancak, traktör sayısındaki artış sadece bu döneme inhisar etmiş değildir: 1950-78 döneminde, her on yılda 2.5-3 katı artarak bu süreç günümüze kadar devam etmiştir. Tablo 3'te de görülebileceği gibi, özellikle 1970'li yıllar, bu sürecin ivme kazanması ile dikkati çekmektedir. Uygulanan ekonomi politikasının bu süreçteki rolünü belirtmek gerekir: Petrol krizine rağmen sübvansiyonlu fiyatla satılan akaryakıt, negatif reel faiz oranları ile satın alınabilen tarım makineleri, ürün kapsamı genişleyen destekleme politikası ve iç ticaret hadlerinin tarım lehine dönmesi, tarımda özel yatırımların süratli artışındaki temel etkenlerdir. Nitekim, 1970'te 106 bin olan traktör sayısı 1978'de 3.6 kat artışla 370 bine varmıştır. Buna 1977'ye kadar Türk ekonomisindeki süratli büyümenin tarım dışı istihdam olanaklarını genişletmesinin yarattığı etkiler de eklenmelidir: Ekilişlerdeki genişlemenin durduğu bu dönemde, makineleşme tümüyle (iş hayvanları ile birlikte) çalışanları ikame etmeye başlamıştır. Emek maliyetini yükselten tarım dışı istihdam olanaklarının artışı, bu sürecin süratlenmesindeki diğer bir etkendir. Ancak 1979-82 döneminde artış hızı büyük ölçüde yavaşlamıştır. 24 Ocak 1980 Kararları ve izleyen diğer politika değişiklikleri, tarım makineleri ve bu arada traktör talebini de duraklatmaktadır: Yükselen faiz hadleri, piyasa düzeyine çıkartılan akaryakıt fiyatları, serbest bırakılan traktör ve diğer makine fiyatları karşısında aleyhe dönen tarım iç (ve dış) ticaret hadleri, makineleşme sürecinin 1980'li yıllarda aynı hızla devam etmemesinin başlıca nedenleridir.

• *Toprak Birimi Başına Verimi Artıran Teknolojiye Geçiş:* Dönüm başına verimi artıran kimyasal gübre, sulama, tarımsal ilaç, ıslah edilmiş tohum gibi girdilerin yayılması 1960'lı yıllardan sonraya raslar. Tablo 3'te görüldüğü gibi, 1950'ye kadar bu tür girdilerin kullanımı yok denecek kadar azdır. Gerçekten de, 1960'a kadar olan yıllarda üretim, dönüm başına verimden çok, âtıl verimli toprakların ekilişe açılması ile artmıştır; ancak bu

Tablo: 3

Tarımda Modern Girdi Kullanımı

Girdiler	1925-38	1950	1960	1970	1975	1978	1982
Suni gübre (000 ton)	1.5-2.5	42	107	2.215	3.692	7.474	7.452
Gübrelenen/toplam işlenen alan	-		0.04	0.07	24.0	47.2	55.0
Traktör (000 adet)	0.9-1.1	16.4	42	106	243	370	491
Traktörle işlenen/ toplam işlenen alan (%)	-	8.6	13.6	-	74.3	-	
Sulanan alan (000 hektar)	-	800	1.177	-	2.232	2.479*	
Sulanan/toplam işlenen alan (%)	-	0.6	5.1	-	9.5	10.5	
Tarımsal mücadele ilaçları (000 ton)	-	9.5	23.4	51	48	68	
Sertifikalı tohum (000 ton)	-	-	-	133	167	161	

*1977 rakamıdır.
Kaynak: DİE ve DPT verileri.

ÖZTÜKETİME DÖNÜK: Ülkemizde tarım ürünleri üretimi yakın zamana dek öztüketime dönüktü. 1970'lerde dahi üretilen buğdayın ancak % 35'i pazarlanıyordu. Köylü, tüketim fazlası ürününü en yakın kasabaya götürüp pazarlıyordu.

olanak tükendikten sonradır ki, toprak verimini artıran teknoloji ön plana geçmiştir. 1970'li yıllarda, makineleşmeyi teşvik ettiğini belirttiğimiz ekonomi politikalarının, bu alanda da etkili olduğu kuşkusuzdur. Nitekim ekili alanların % 47'sinin gübrelenmesine, % 10.5'inin sulanmasına ancak 1978'de ulaşılabilmiştir. Bu dönemdeki süratli artışa rağmen Türkiye'nin toprak verimini yükselten teknoloji kullanımında Güney Avrupa ya da Balkan ülkelerinden çok geri olduğu görülmektedir. Tablo 3'te görüldüğü gibi, gübrelenen toprak oranı 1982'de % 55'e yükselmişse de, kullanılan gübre miktarı artmamıştır.

• *Toprak ve Emek Kullanımında Göreli Azalma:* İleri tarım teknolojisinin yayılması ile tarımda (iş hayvanları ile birlikte) emek ve toprak kullanımında göreli bir azalma vardır; öyle ki, 1970'li yıllarda ekilen toprak yüzölçümü 24 milyon hektarda sabitleşirken, emek sayılarında 1 milyonu aşan azalma görülmektedir. Tablo 4'te görülen bu iki temel tarım girdisindeki değişmenin, zaman içinde teknolojik gelişmenin seyri ile çok yakın bağlantısı olduğu kuşkusuzdur. 1935-1950 arası yıllarda çeki gücü yetersizliği dolayısıyla ekilen alanlar ancak 3 milyon

Tablo: 4

Tarımda Toprak ve Emek Kullanımı ve Verimlilikleri

(1925-1980)

Yıllar	Ekilen alan (milyon hektar)	Emek (000 kişi)	Toprak verimi (Endeks) (1950 = 100)	Emek verimi (Endeks) (1950 = 100)
1925	10.20	4.368	58.8	103.8
1935	11.57	6.480	73.9	97.5
1940	14.16	6.928	96.8	146.2
1945	12.66	-	64.8	-
1950	14.54	10.745	100	100.0
1955	21.00	10.637	93.8	136.8
1960	23.26	9.737	105.7	186.2
1965	23.56	9.750	109.3	195.0
1970	24.27	10.230	124.9	217.5
1975	24.41	10.485	153.2	263.6
1978	24.24	9.580	172.1	319.7
1980	24.20	9.520	177.4	329.3

Kaynak: Toprak ve emek tahminleri için DİE. Toprak rakamları nadası içerir; toprak verimi 1968 yılı sabit fiyatları ile tarım katma değeri ekilen toprak rakamlarına bölünerek bulunmuştur. Aynı işlem, çalışan sayısı ile emek verimi için yapılmıştır.

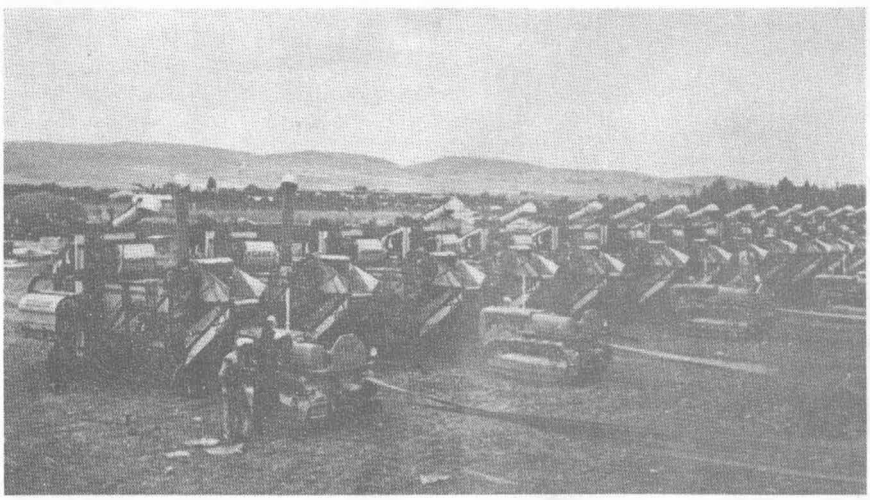

MARSHALL FAKTÖRÜ: 1929 Büyük Bunalımı ve 2. Dünya Savaşı'nın kesintiye uğrattığı Cumhuriyetin tarımda makineleşme politikasını, savaş sonrasında Avrupa'nın yeniden kuruluşu için başlatılan ABD'nin "Marshall Yardımları" yeniden atağa kaldırdı. İlk gelen traktörler ve biçer-döverler çalışmaya hazır hale getirilip dağıtıldı.

hektar genişlerken, tarımda çalışanların sayısı 4.3 milyon kişi artmıştır. Bu, üretimin emek gücüne dayanarak arttığı dönemdir. 1950-1960 arasında ekilen toprak yüzölçümü % 60 oranında artarken, emek sayıları 1 milyon azalmıştır. (Ancak tarım istatistikleri içinde en az güvenilir olanının çalışanların sayısı olduğunu, ekilen yüzölçümü verilerinin onu izlediğini burada hatırlatalım.) Bu, üretim artışının toprak girdisindeki artışa dayandığı dönemdir. 1960-78 döneminde ise, ekilen yüzölçümü ancak 1 milyon hektar (% 4) artarken, emek kullanımı da mutlak rakam olarak son 20 yılın en düşük düzeyine inmiştir. Bu da, toprak ve emeği ikame eden teknolojinin yayılması ile üretimin artırıldığı son dönemdir.

Katma Değer Artışı: Türk tarımında üretim (doğal etkenler ile ortaya çıkan yıllık azalışlar bir yana bırakılırsa) büyük depresyon ve İkinci Dünya Savaşı yılları dışında sürekli artış göstermiştir. Tabiî, bu artış her dönem aynı hızda olmamıştır.

Tablo 5'te beş yıllık aralarla tarımda yaratılan katma değer görülebilir.

Eldeki verilere göre, en yüksek artış hızı şiddetli düşüşlerin görüldüğü 1930-35 ve 1940-45'i izleyen ilk beş yıla raslamaktadır. Oysa, 1950-65 arası bu hız sürekli düşmektedir. Bu, doğal verimi gittikçe düşen toprakların ekime açıldığı, fakat toprak verimini artıran teknolojinin henüz yayılmadığı dönemdir. 1965-75 arası, bu teknolojinin yayılması ile artış hızı yükselmiş, fakat 1976'dan sonra tekrar düşmüştür. 1925-80 yılları arasındaki 55 yıllık dönemde üretim 7.1 kat artmıştır. Aynı dönemde Türkiye nüfusu 3.5 kat arttığına göre bu, nüfus başına tarım katma değerinde iki katlık bir artışa tekabül eder.

Dönemin tümündeki artış küçümsenmeyecek gibi olsa da, 1963'ü izleyen planlı dönemde tarımın saptanmış olan hedeflere ulaşamadığını belirtmek gerekir. İlk üç planda yılda % 4-4.5 olarak saptanan üretim artış hedefi % 3.1-3.5 arasında gerçekleşmiştir; Dördüncü Plan (1978-1982) döneminde % 5.5 olarak saptanan yıllık artış hızı hedefinde gerçekleşme ise, 1978-83 verilerine göre, ancak % 2.23 kadardır. Diğer bir deyişle, ekonominin yoğun bir durgunluğa girdiği bu yıllarda, tarım üretimi de durgunluktan etkilenmiştir. Nitekim bu dönemde, tarımdaki özel yatırımlarında, bir önceki plan dönemine oranla, yarıya yakın düşüş olduğu görülmektedir. Açıktır ki, tarım üretimindeki artışın nüfus artış hızına eşit bir düzeye düşmesi, tüm ekonomi için çok ciddi sorunlar yaratabilecek bir önem taşımaktadır.

1925-82 dönemi boyunca tarımdaki katma değer artışının nüfus artışını aşmasının şu olumlu sonuçlarını belirtmek gerekir: 1) Tarımsal ürünleri girdi olarak kullanan imalat sanayii süratle gelişmiştir; bu alt-dalların katma değeri toplam imalat sanayiinde yarıdan fazladır. 2) Nüfusun beslenme düzeyinde iyileşme olmuştur: 1939-77 arasındaki 38 yıllık sürede kişi başına hububat tüketimi değişmezken, şeker tüketimi 2.5 katı, meyvesebze tüketimi 2 katı, hayvansal gıda tüketimi de (etler ve yumurta olarak) % 40 oranında artmıştır. Türkiye, gıda maddelerinde -ham yağ, pirinç ve arızi olarak yapılan buğday ve şeker ithalatı dışında- kendi kendine yeter hale gelmiştir. 3) 1925- 1980 yılları arasında tarım ürünleri ihracatı, katma değerden çok daha süratle artmıştır: 1920'lerde ortalama 75 milyon dolar, 1950'lerde 275 milyon dolar iken 1970'te 442.6 milyon dolara, 1980'de 1.672 milyon dolara, 1982'de 2.141 milyon dolara çıkmıştır. Bütün dönem gözönünde tutulursa, artış 28.5 katıdır.

Verim Artışı: 1925-1980 döneminde gerek toprak gerek emek verimi, teknolojik değişmeyi izleyerek önemli artışlar göstermiştir. Tablo 4'te görüldüğü gibi, 1925-40 arasında % 46 olan emek verimi artışı, 1940-55 arası dönemde duraklamış ve ayrıca büyük dalgalanmaya maruz kalmıştır. Sürekli artış, ancak, tarımda emek birikiminin durakladığı ve azalışa geçtiği 1955 sonrası yıllara raslamaktadır.

Tablo: 5

1968 Fiyatlarıyla Tarımda Katma Değer

(Endeks: 1950 = 100)

Yıllar	Endeks	Zincirleme değişme (%)
1925	41.2	
1930	61.8	50
1935	58.8	-5
1940	94.3	60
1945	56.4	-40
1950	100.0	77.3
1955	135.4	35.4
1960	169.1	24.9
1965	177.1	4.7
1970	207.1	16.9
1975	257.3	24.3
1980	293.4	14.0
1982	312.0	6

Kaynak: Tablo 2'de belirtilen kaynaklar.

1925-1935 arası döneme oranla 1976-1980 arası dönemde (1968 sabit fiyatları ile) emek verimi üç kat daha yüksektir. Ancak bu artış, tarım ve tarım dışı kesimlerde kişi başına gelir bölüşümünde, tarım lehine önemli bir iyileşme yaratmamıştır. Bütün Cumhuriyet tarihi boyunca, ortalama olarak tarımda kişi başına gelir (cari fiyatlarla) tarım dışı kesimlerdeki kişi başına gelirin % 18-20'si arasında kalmıştır; sadece iç (ve dış) ticaret hadlerinin tarım aleyhine döndüğü Büyük Depresyon yıllarında % 13.5'e kadar düşmüş; bu hadlerde iyileşme olduğu 1970-77 arası yıllarda da % 24'e kadar çıkmıştır. Bu oranın en yüksek düzeyine ulaştığı söz konusu son dönemde dahi, Türkiye'nin "tarım üreticisi aleyhine gelir bölüşümü en kötü olan ülkeler" sınıfında yer almaktan kurtulamadığı bir gerçektir. Latin Amerika'dakiler bir kenara bırakılırsa, Türkiye'ye yakın kişi başına gelir düzeyindeki ülkelerde ve Güney Avrupa'nın orta derecede gelişmiş ülkelerinde bu oranın % 35-40 arasında olduğu görülür. Konunun ciddiyetini vurgulamak için Türkiye'de tarım üreticisinin yaklaşık yarısını oluşturan küçük işletmelerde, bu oranın 1/40'a kadar düştüğünü belirtmekte yarar vardır.

Tablo 4'te görülebileceği gibi, toprak veriminin izlediği seyir emek verimindekinden çok farklı değildir. Ancak, emek verimi, son çeyrek yüzyılda toprak veriminden daha süratli artmıştır (Tarımda çalışanlar sayısının, en az güvenilir rakamlardan biri olduğunu tekrarlayalım). Bu artışın, köylerden kentlere büyük nüfus akışı ile birlikte gittiği görülmektedir. Köyde doğal nüfus artış hızının kentlerdekinden daha yüksek olduğu, doğurganlığın iki kat fazla olduğu bilinmektedir. Buna rağmen tarımda çalışan nüfus sabit kalıyorsa, bu, kentlere olan süratli akının bir sonucudur.

Alt-üretim Kesimleri İtibariyle Tarımın Katma Değeri: Türk tarımı hayvancılık ürünlerinin ağır bastığı Batı Avrupa tarımı veya ormancılık-balıkçılık ürünlerinin tarımda önemli payı olan Kuzey Avrupa ülkeleri tarımından farklı bir yapıdadır: 1970'li yılların sonundaki duruma göre, bitkisel üretim tarımsal üretimin % 61.9'unu, hayvancılık % 31.8'ini, ormancılık ve su ürünleri ise (sırasıyla) sadece % 4.9 ve % 1.4'ünü oluşturmaktadır. Bu alt-kesimlerin tarımdaki oransal payında zaman içinde büyük değişmeler olmadığı Tablo 6'da görülebilir. Buna göre, en önemli değişme, 1938-78 arasındaki 40 yıl boyunca ormancılık ürünlerinin payının sürekli artması, fakat yine çok küçük kalmasıdır. Şurası da gerçektir ki, Türkiye sahip olduğu zengin doğal kaynaklardan pek yararlanamadığı için bitkisel üretim yanında diğer altkesimler önem kazanamamıştır.

Büyük alt-kesimler itibariyle Türk tarımının yapısında Cumhuriyetten bu yana geçen yaklaşık yarım yüzyıllık sürede önemli bir değişme olmamasına karşılık, bitkisel üretimin alt-kesimlerine inildiğinde bu olgu geçerli değildir. Bitkisel üretim, başlangıçta tahılların ağır bastığı bir aşamadan, Akdeniz bitkilerinin ağır bastığı bir aşamaya doğru belirgin bir evrim trendi çizmektedir: 1938'de bitkisel üretim değerinin % 62.4'ü tahıllardan oluşurken, bu oran 1978'de % 29.2'ye inmiş; buna karşılık yoğun-tarım ürünleri olan Akdeniz bitkilerinin payı süratle yükselmiştir. (Bu değişim trendi Tablo 7'de izlenebilir.) Endüstriyel bitkiler, yağlı tohumlar, yumru bitkiler, sebzeler, meyveler gibi yoğun-tarım bitkilerinin arasında da gelişme sürati en yüksek son ikisi olmuş; bunların payı bitkisel üretimin % 16'sından 40 yıllık bir gelişme süreci sonunda yaklaşık üçte bire yükselmiştir. Bu gelişme, Türkiye'nin kendisine doğanın bahşettiği olanaklardan, bitkisel üretimde dahi ancak yeni yeni yararlanabildiğini gösterir. 1978'den 1982'ye en belirgin değişme de endüstriyel bitkilerin payının % 26'dan % 20'ye inmesidir.

Ancak, bu gelişmede yoğun-tarım bitkilerinin (sabit fiyatlarla) tahıllardan daha yüksek yıllık büyüme hızına ulaşması kadar, nisbi fiyatların zaman içinde tahılların aleyhine gelişmesinin de payı olmuştur. Tablo 8'de tahılların yıllık büyüme ve fiyat artış hızı en düşük bitkisel ürün alt-kesimini oluşturduğu görülebilir. Gerçekten de, tahılların yıllık artış hı-

SUYUN SESİ: 1950'lere dek tarımda üretim artışı, atıl verimli toprakların işletilmeye başlamasıyla sağlandı. Ancak bu olanak tükendikten sonra verimliliği artırıcı çalışmalara eğilindi. Bunlar arasında başta gelenlerden biri, DSİ'nin kurulması ve göletlerle sulama kanallarının yapımına girişmesidir. Eskişehir Ovası'ndaki gibi.

Tablo: 6

Tarımsal Üretimin Bileşimi (1938-1981)

(cari fiyatlarla %)

Ürün grupları	1938	1950	1962	1967	1972	1978	1981
Bitkisel üretim	58.8	59.9	59.3	61.0	59.5	57.3	61.9
Hayvansal üretim	38.9	36.9	37.7	35.7	36.7	38.3	31.8
Su ürünleri	0.6	0.9	0.6	0.6	0.5	0.6	1.4
Orman ürünleri	1.6	2.3	2.4	2.7	3.3	3.8	4.9
Toplam	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

Kaynak: 1938 ve 1950 için DİE, Türkiye Milli Geliri: 1938, 1948-1951, Ankara, 1951. Diğerleri için DPT Üçüncü ve Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planları.

zı ancak yıllık nüfus artış hızını karşılayacak düzeyde kalmıştır.

Tarımın Gelişmesinde Kurumlar ve Politikaları

Çağdışı Osmanlı Kurumlarının Tasfiyesi: Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı İmparatorluğu'ndan pek çok sorunla yüklü bir tarım devralmıştı. Uzun savaş yıllarında tarım üretimi yarı yarıya azalmış, genç erkek köylü nüfus yitirilmiş, başta iş hayvanları olmak üzere araç-gereçin büyük kısmı yokolmuştu. Türkiye 1920'lerin başında buğday ve undan şekere, patatesten limona kadar gıda maddelerinin bir kısmını ithal ediyordu. Bu da toplam ithalâtın dörtte birini oluşturuyordu; oysa ihracatın % 80'i 4-5 kalem tarımsal üründen ibaretti. Tabiî, bu olumsuzlukları kısa sürede gidermek mümkün değildi, fakat gelişmeyi önleyen kurumsal engeller kaldırılabilirdi. Nitekim, 1920'lerden itibaren çağdışı kurumların adım adım tasfiyesi gerçekleştirilmiştir.

Osmanlı mirî toprak rejiminden kaynaklanan özel mülkiyete ilişkin sınırlamaların bu nitelikte bir engel oluşturduğu kabul ediliyordu. 1926'da Türk Medenî Kanunu'nun kabulü ile bu engel ortadan kaldırıldı. Kanun, 639. maddesinde mirî toprakların özel mülkiyete geçirilmesine olanak tanıyordu. Bu olanak, özellikle 1950 sonrasındaki makineleşme sürecinde mera ve çayırların özel mülkiyete geçirilmesine kaynaklık etti. Söz konusu maddeye göre, tapu siciline kayıtlı olmayan taşınmazları *"çekişmesiz ve aralıksız 20 yıl ve malik sıfatiyle yeddinde bulunmuş olan kimse, o gayrimenkulün kendi mülkü olmak üzere tescili talebinde bulunabilir."* Bu madde sayesinde, yerel-siyasal güç sahibi kişilerin kamu topraklarını kendi mülkiyetine geçirmesi mümkün olmuş; toprak reformu "sorunu"nun bütün Cumhuriyet tarihi boyunca gündemde kalmasına da yol açmıştır.

Çağdışı Osmanlı kurumlarının tasfiyesi arasında (17 Şubat 1925 tarihli ve 552 sayılı kanunla) âşar vergisinin ilgası özellikle belirtilmelidir. Gerçekte, mirî toprak rejimi ve âşar vergisi Osmanlı toprak rejiminin tamamlayıcı ögeleriydi. Cumhuriyetle birlikte ikisinin birden tasfiyesi de olağan sayılmalıydı. Âşar vergisi, gayrı safi ürün üzerinden sabit oranda alınması kadar, geçmişteki tahsil yönteminin (iltizam usulü) yarattığı "despot devlet" simgesini silmek için de ilga edilmeliydi.

Tablo: 7

Bitkisel Alt-kesim Üretim Değerlerinin Payındaki Değişme (1938-1982)

Ürün grupları	1938	1950-52	1960-62	1973-75	1978	198?
Tahıllar	62.41	45.6	40.64	33.34	29.2	31.8
Baklagiller	2.84	2.11	2.88	2.88	3.5	2.9
Endüstriyel bitkiler, yağlı tohumlar ve yumru bitkiler	17.34	20.45	19.11	27.89	25.9	20.0
Sebzeler	2.24	4.73	6.04	7.47	8.6	5.9
Meyveler	13.96	11.86	16.83	21.24	24.5	26.6
Diğerleri	25.14	15.85	14.50	7.18	8.2	12.8
Toplam	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

Kaynak: DİE age ve DPT age.

GİDEREK UNUTULUYOR: Ülkemizde de artık tarımın hemen her aşamasında makineler kullanılıyor. Öbür geleneksel emek-yoğun teknikler gibi, elle tohum atma da giderek unutulan görüntülerden oluyor.

Bu son nokta ile yakından ilişkili bir diğer uygulama, tütün inhisarını elde tutan yabancı Régie idaresinin imtiyazına, bedeli ödenerek 1926'da son verilmesidir. Tütün kolcuları ile binlerce köylünün ölümünü hazırlayan yabancı tütün inhisarı, dışa bağımlı despot devletin diğer bir simgesini oluşturmaktaydı.

Cumhuriyet yönetimi, bir yandan Osmanlı'dan kalan bu çağdışı kurumları tasfiye ederken, bir yandan da tarımın yapısını ve üretimi artırmayı sağlayacak yeni kurumları yaratmaya başlıyordu.

Tarımsal Gelişme için Yeni Örgütleşmeler: Tarımdaki yeni örgütleşmeler 1920'lerde başlamış, Mustafa Kemal'in 1930'ların ikinci yarısında yapmayı tasarladığı radikal bir toprak reformu dolayısıyla 1930'larda yoğunluk kazanmış ve yeni örgütler bütün Cmuhuriyet tarihi boyunca bu eskilere ilâve olmuştur. Gerçekte, bugün kredi ve pazarlama alanında varolan örgütler, temelde 1930'lu yılların ürünüdür. Cumhuriyet yönetimi Ziraat Bankası, az sayıda tarım okulu ve birkaç nûmune çiftliği, İttihat ve Terakki'nin çabası ile Batı Anadolu'da oluşturulmaya çalışılan kooperatifler dışında dikkate değer örgütleşmiş yapılar devralmamıştır.

• *Tarım Kredileri Alanında:* Cumhuriyet yönetimi köylüyü tefeciden kurtarmak amacı ile 1920'li yılların başından itibaren kredi sorununa bir çözüm aramaya başlamıştır. İlk deneme, 1924'de itibarı Ziraat Birlikleri Kanunu'nu çıkartmak ve Ziraat Bankası'nı bir anonim şirkete dönüştürmek biçiminde olmuştur. Birincinin köylünün girişimleri ile kurulması, ikincisinin genel kurulunda köylülerin egemen olması düşünülmüştür. Ancak, düşünülen bu sistem işlememiştir. Sisteme bugünkü biçimi, 1935'te örgütlenen tarım kredi kooperatifleri (TKK) ve 1937'de kamu kuruluşuna dönüştürülen TC Ziraat Bankası yoluyla verilmiştir. Bugün her ikisi de bütün ülke sathında yaygın biçimde örgütlenmiş bulunmaktadır. Üreticilerin yaklaşık % 40'ı kredi kooperatiflerine üyedir. Ancak TC Ziraat Bankası'nın kredilerinin sadece % 20'ye yakın bir kısmı bu kooperatiflerce kullanılmaktadır; geri kalanı pazarlama işlevini yürüten tarım satış kooperatifleri kanalından dağıtılmaktadır.

• *Ürün İşleme ve Pazarlama Alanında:* Tarım Kredi Kooperatifleri ile birlikte 1935'ten itibaren kurulmaya başlanan Tarım Satış Kooperatifleri'nin (TSK) sayısı 1980'de 703'e, üyelerinin sayısı 418 bine varmıştır. 524 TSK, üst kuruluş niteliğinde 33 birlik (Tariş, Çukobirlik, Fiskobirlik gibi) içinde toplanmış bulun-

Tablo: 8

Bitkisel Alt-kesim Üretim Değerlerinin (Sabit Fiyatlarla) Yıllık Ortalama ve Zımni Fiyat Defaktörleri

(1950-1975)

Ürün grupları	Üretim değerlerinin yıllık artış hızı (%)	Zımni fiyat defaktörü (1950-52 = 100 ise 1973-75'te)
Tahıllar	2.62	798
Baklagiller, endüstriyel bitkiler, yağlı tohumlar ve yumru bitkiler	4.82	914
Sebzeler	3.76	1243
Meyveler	5.70	1046
Diğerleri	0.84	715
Toplam bitkisel üretim	3.43	915

Kaynak: DPT, "Türkiye Tarımında Yapısal Değişme, Teknoloji ve Toprak Bölünüşü", Ankara, 1978, s.118 ve 120.

ÜÇ YILLIK YASAK: Üreticiler tarafından tohumundan yağ çıkarılan, sapları yakacak olarak kullanılan haşhaş, kabuğundaki ham afyon nedeniyle ilaç endüstrisinin önemli hammaddelerindendir. Hemen tüm afyon üretimimizi satın alan ABD'nin baskısıyla 1972'de 2. Erim Hükümetince yasak edilen haşhaş tarımı 1975'te 1. Ecevit Hükümeti'nce yeniden kontrollu olarak başlatıldı. Hâlâ hemen tümüyle ihraç edilen ham afyonumuzun baş müşterisi ABD'dir.

maktadır. Başta ihraç ürünleri olmak üzere, pazarlama işlevini yürütmektedirler. Ancak kredi kooperatifleri gibi bu pazarlama kooperatifleri de bağımsız köylü kuruluşları olmayıp, ilgili bakanlığın güdümünde bulunmaktadır.

Büyük Dünya Depresyonu içinde olağanüstü düşüş gösteren buğday fiyatlarını Ziraat Bankası çerçevesinde desteklemekle 1932 yılında başlayan politika, 1938'te KİT statüsünde kurulan Toprak Mahsülleri Ofisi (TMO) ile noktalanmıştır. Bugün de hububat stoklaması, ithalat-ihracatı, ordu ve büyük tüketim merkezlerinin ihtiyacının karşılanması gibi hububat pazarlamasında temel işlevleri bu kurum yürütmektedir. Ancak, piyasa payı küçüktür; % 10-15 arasındadır.

1926'ya kadar, tüketilen tüm şekerin ithal edildiği Türkiye'de, bugün, Türkiye Şeker Fabrikaları Anonim Ortaklığı, pancar üretim kooperatifleri ile dikey tamlaşma içinde üretim ve işleme işlevini yürütmektedir; kooperatiflerin üretimini düzenlediği gibi finansmanını da yapmaktadır. Pancar satın alma ve şeker üretme monopolüne sahiptir.

Tekel Genel Müdürlüğü, tütün piyasasını düzenleme yanında sigara üretim monopolüne sahiptir. Çay-Kur yaş çay yaprağı satın alma ve işleme tekelini elinde tutarken, pazarlama işlevini de yerine getirir. Bunların yanında, piyasa payı çok sınırlı olan ve sırasıyla et ve süt ürünleri pazarlaması işlevini yürüten Et-Balık Kurumu ile Süt Endüstrisi Kurumu gibi KİT'ler de bulunmaktadır.

• *Tarım Teknolojisi Alanında:* Tarım teknolojisinin ıslahına dönük kurumlar, 1920'lerden itibaren örgütleştirilmeye başlanmıştır. Bitkisel tohum ve hayvan ıslahına dönük tohum ıslah istasyonları; sulama ve toprak ıslahına dönük Devlet Su İşleri ve Toprak-Su Genel Müdürlüğü; çağdaş tarım girdilerinin üreticiye ulaşmasına dönük Zirai Donatım Kurumu; çağdaş tarım bilgisini yaymaya dönük eğitim kurumları (tarım okulları ve ziraat fakülteleri); Devlet Üretme Çiftlikleri bu amaçla zaman içinde geliştirilen başlıca örgütlerdir. Tarımda teknolojinin ilerlemesine dönük sabit sermaye yatırımlarının yarıdan çoğunun kamu tarafından yapıldığını da belirtmek gerekir.

Kurumlaşan Ekonomi Politikaları: Cumhuriyetten bu yana izlenen ekonomi politikalarının bir kısmı kısa süre yürürlükte kalıp tarihe karışmış olsa da, bir kısmı Cumhuriyet tarihi boyunca yürürlükte kalmış ve adeta kurumlaşmıştır. Aşağıda incelenecek olan tarıma dönük eko-

ÖNCÜ PAMUK: Yerli endüstrilerin kuruluşunda olduğu gibi, tarımda ileri teknikler kullanımı ve makineleşmenin de öncüsü pamuktur. Dış ve iç pazarlar için üretilen ilk endüstriyel ürünlerimizden olan pamuk iyi gelir getirdiği ve zaten çoğunlukla zengin çiftçilerce üretildiği için, verim artırıcı ileri tekniklerin de ilk kez uygulandığı tarım ürünümüz oldu.

nomi politikaları, bu ikinci niteliği taşımışlardır.

• *Destekleme Politikası:* Bu politikanın başlangıcı, diğer pek çok ülkede olduğu gibi, Büyük Dünya Depresyonu yıllarının tarım fiyatlarında yol açtığı yıkımdır.

1932'de buğday fiyatını desteklemekle başlayan politika, zaman içinde kapsam itibariyle genişledi: 1960'larda kapsanan ürün sayısı 7'ye yükseldi (1962'de kuru üzüm, kuru incir, 1965'te fındık, 1966'da zeytinyağı, pamuk, tiftik, 1968'de antepfıstığı); 1975'te kapsam daha da genişletilerek sayı 19'a çıkmıştır; böylece buğday, arpa, mısır, pamuk, çekideksiz ve çekirdekli kuru üzüm, kuru incir, ayçiçeği, çeltik, antepfıstığı, şekerpancarı, çay, tütün, fındık, yapağı, tiftik, zeytinyağı, canlı hayvan, yaş koza gibi her çeşit tarımsal ürün bu politikada içerilmiştir. Her yıl destekleme olmasa da sayı olarak ürün kapsamı arttığı gibi, destekleme fonlarının tarım gelirine oranı da yükselmiştir. 1970'li yılların ikinci yarısındaki bu artış Tablo 9'da görülebilir. Ekonominin tam bir bunalıma sürüklendiği 1978 ve sonrasında bu oran gerilemeye başlamıştır.

Dönem boyunca, destekleme politikasının ne genelde iç ticaret hadlerini tarım lehine, ne de tarım ürünleri arasındaki nisbi fiyatları desteklenenler lehine döndürmediği, Tablo 8 ve Tablo 10'daki rakamlardan anlaşılabilir: Hiç desteklenmeyen sebzelerin fiyatları diğer bütün ürünlerden daha süratle artmış, buna karşılık sürekli desteklenen tahıllar en yavaş artmıştır. Toplam tarım ürünleri iç ticaret hadleri ise, dünya konjonktüründeki değişmeyle çok yakından ilişkili bir değişme göstermiştir. Sadece destekleme kapsamının tarımsal üretiminin dörtte birine yaklaştığı 1975-1977 yılları arasında iç ticaret hadlerinin lehe dönüşünde bu politikanın etkili olduğu izlenimi uyanmaktadır.

Belirli dönemlerde ve belirli ürünlerin üretimini teşvik için sübvansiyon verilse de, destekleme politikasının amacı uzun dönemde mutlaka fiyat makasını desteklenen ürünler lehine döndürmek değildir; amaç, genelde fiyatların ortalama maliyeti karşılamasını ve bir yıl içinde ya da yıldan yıla istikrarını sağlamaktır; konjonktürel talep düşüşü ya da çok bol ürün yıllarında ürün fiyatlarının ortalama maliyetin altına düşüşünü ve şiddetli fiyat istikrarsızlığını önlemektir. Bunun için de, önceki paragrafta pazarlama işlevini yürüttüğünü belirttiğimiz kurumlar, ilan edilen fiyatta kendilerine arzedilen ürünü satın almalarını sağlayacak finansman kaynakları ile donatılırlar. İlan edilen taban fiyat ve ilgili kurumların sahip olduğu satın alma olanakları dolayısıyla, piyasada fiyat bu tabanın altına düşmez. (Kurumların satın alma monopolüne sahip oldukları durumlar dışında) piyasa fiyatının bu tabanın üstünde oluşması da mümkündür. Bu gibi hallerde -eğer piyasa düzenlemesi için kurumun mutlaka belirli miktar ürünü satınalması gerekiyorsa- kurum fiyatı da piyasa fiyatını da izlemek zorundadır. 1980 ve izleyen yıllarda bu amaçla buğdayda "avans" fiyatı uygulamasına geçilmiştir. Tütünde ise ilan edilen taban değil, "baş" fiyattır.

İlgili kurumlar desteklenen ürünün fiyatını ilan edilen düzeyde tutmak ve fiyat istikrarsızlığını önlemek için stoklama ile ihracat-ithalat işlemini de yerine getirmektedir. Buğday gibi temel bir gıda maddesinde ise amaç, üretici yanında tüketiciyi de korumak olmuştur. Bu nedenle, TMO sık sık pazarlama marjını karşılamayacak fiyatlarda alım satım yapmıştır. İhraç ürünlerinde ise, ilan edilen fiyatın -cari döviz kurunda- dünya piyasa fiyatına uygun olması gerekir; aksi halde, ihracat olanağı zayıflamaktadır. Geçmişte Türk Lirasının aşırı değerlenmiş düzeyde tutulması, genellikle, ihraç ürünlerinin dünya piyasalarında rekabet gücünü kıran temel nedendir. Çünkü, hükümet destek fiyatlarını içerdeki enflasyon oranına uydurmak zorundadır. Ne var ki, döviz kuru bu uyumu sağlamamışsa, ürünlerin dış piyasada rekabet gücü (çok zaman ihracatı teşvik önlemlerine rağmen) azalmaktadır. Stok birikimi ve/veya zararına ihracat olayı ortaya çıkmaktadır.

Destekleme politikasını yürüten kamu kuruluşları her ürün için bölgelere göre maliyeti saptar ve fiyatı hükümete teklif eder, fakat ilan edilecek fiyatları nihai olarak tesbit etmek yetkisini taşımaz; bu yetki (pancar ve şeker, hububat sulama fiyatlarında Bakanlar Kurulu, diğerlerinde ilgili bakanlık olmak üzere) siyasal ka-

Tablo: 9

Destekleme Alımları İçin Ödenen Fonların Tarım Gelirine Oranı (1970-1982)

(Cari fiyatlarla %)

Yıl	Oran
1970-1974	11.5
1975-1977	21.8
1978-1980	17.2
1981-1982	14.6

Kaynak: Tarım geliri için DİE, destekleme fonları için TÜSİAD

rar merkezlerinde toplanmıştır. Bundan ötürü, destekleme fiyatlarına (özellikle 1970'lerde) sık sık siyasal gerekçeler bir öğe olarak girebilmiştir: Seçim dönemlerinden önce bu fiyatlarda olağanüstü sıçramalar olması ya da politikanın kapsamında birden genişlemeler yapılması gibi...

Politikanın finansmanı (TSK'lar için TC Ziraat Bankası, diğer örgütler ve TC Ziraat Bankası için TC Merkez Bankası olmak üzere), kamu finansman kurumlarınca üstlenilmiştir. Kuruma gerekli finansman sağlanarak, ilan edilen fiyatın tabanın altına düşmemesi için gereken satın almayı gerçekleştirmesi olayı ortaya çıkmaktadır: Kurumlar, satın aldıkları ürünleri satarken herhangi bir zarara uğramazlarsa, kredi vaktinde geri ödenmekte ve genişleyen kredi bir süre sonra ortadan kalkmaktadır.

Ancak, çok çeşitli nedenlerle, destekleme politikası sık sık kurumların zararlarına da kaynak olabilmektedir. Satın alma fiyatının altında satış yapma veya satın alma fiyatında bütün alınan ürünün pazarlanamaması dolayısıyla stok birikimi, kurumun pazarlama marjını karşılamaması, dünya pazarında ani değişiklikler gibi nedenlerle, kurumlar TC Merkez Bankası'ndan aldıkları kredinin bir kısmını geri ödeyememektedir; dolayısıyla da, bu tutarda, genişlemiş olan kredi kısmı sürekli emisyon artışı kaynağı olmaktadır; aynı zamanda da bir sübvansiyonu içermektedir. Bu sübvansiyon, 1969-1980 döneminde tarım üretiminin % 2.5-5'i arasında değişmiştir.

Destekleme politikasının bugüne dek en çok eleştirilmiş olan yönü, fiyat tesbitinde politik amaçların ağır basması ve ekonomik etkenlerin geri plana itilmesi sonucu ortaya çıkabilen bu enflasyonist etkidir. Ancak, dünya piyasasında öngörülmeyen ani değişmelerin, kurumların bazılarının büyük âtıl kapasite ile çalışıyor olmasının, kötü yönetimin de kurum zararlarına neden olduğu bilinmektedir. Diğer bir deyişle, pazarlama işlevini yerine getiren örgütlerin etkinlik eksikliği söz konusu olduğunda, ortaya çıkan zararları tarıma sübvansiyon saymak pek yerinde olmayacaktır.

Destekleme politikasının kredi genişlemesi ile finanse edilmesinin ve zararların sürekli emisyon artışı kaynağı olmasının, bu politikanın ayrılmaz bir parçası olmadığı da bir gerçektir. Nitekim, 1980'li yıllarda enflasyon kontrolü ön plana çıkınca şöyle bir yeni uygulama getirilmiştir. Ürün bedeli kısmen peşin ödenmekte, ödemenin kalan kısmı ürün fiilen satıldıktan sonra yapılmaktadır. Böylece, ürün finansmanı emisyon kaynağı olarak önemini yitirmektedir.

Destekleme politikasının eleştirilen ikinci yönü, (tarım ve tarım dışı kesimler arasında gelir bölüşümüne olumlu etki yapsa da) tarım içi gelir bölüşümüne etkisinin olumsuz olmasıdır; yani bu politika tarım üreticileri arasında gelir bölümünü daha yüksek gelirli kesit lehine bozduğu ithamı altındadır. Bu ithamın bir nedeni, ürüne verilen sübvansiyonun satılan ürün miktarı, ya da girdiye verilen sübvansiyonun satın alınan girdi miktarı ile doğru orantılı olmasıdır. (Örneğin, kilo başına 1 TL sübvansiyon alan bir ürünün üreticilerinden biri 1 ton satmışsa 1.000 TL., diğeri 10 ton satmışsa, 10.000 TL sübvansiyon almış demektir.) Çok satanlar genellikle büyük üreticiler olduğuna göre, sübvansiyondan daha çok bunlar yararlanmaktadır. Aynı şekilde, kimyasal gübrede kilo başına yapılan sübvansiyondan, daha büyük miktar satın alan büyük üretici daha çok yararlanıyor demektir. Bu ithamın ikinci nedeni de, 1950'den sonraki dönemde mutlak miktar olarak en büyük sübvansiyonu alan buğdayın, araştırmaların gösterdiğine göre, genellikle 50 dekardan büyük işletmelerce pazarlanmasıdır; dolayısıyla da, mutlak miktar olarak sübvansiyonun büyük kısmının orta ve büyük çiftçiye ödeniyor olmasıdır. Ancak, bu eleştiriye karşı iki nokta ileri sürülebilir: Buğdaya yapılan sübvansiyon sadece üreticiye değil, kısmen tüketiciye gitmektedir; ayrıca da, yapılan sübvansiyon -üretimi teşvik etmek yoluyla- iç ticaret hadlerini uzun dönemde önemli ölçüde buğday ve genelde hububat aleyhine döndürmüştür. Bundan başka, sübvansiyonlardan yararlanma oranı, küçük üreticilerin yoğunlaştığı tütün, çay, fındık gibi ürünlerde daha fazla olmuştur.

Tablo: 10

Tarım Ürünleri İçin İç Ticaret Hadleri (1924-1983)

Endeks 1948 = 100 ve 1968 = 100

Yıllar	Endeks 1948 = 100	Yıllar	Endeks 1968 = 100
1924-1929	91.8	1971-1973	85.7
1930-1941	80.2	1974-1978	104.4
1941-1948	116.8	1979	75.3
1949-1958	111.3	1980	69.5
1959-1968	94.0	1981	75.4
1969-1972	101.7	1982	69.8
1973-1976	126.1	1983	65.1

Kaynak:1924-1948 yılları için T.Bulutay,''Türkiye'nin 1923-1972 Dönemindeki Büyümesi Üzerine Düşünceler'', Maliye Enstitüsü Konferansları, 1974, Tablo II; tarım geliri, zımni fiyat endekslerinin sanayi fiyatları endeksine bölünmesi ile bulunmuştur.
1948-1976 yılları için, O.Varlıer, Türkiye'de İç Ticaret Hadleri, DPT, Ankara, 1978. Bu tahminler de tarım zımni fiyat endekslerinin sanayi endeksine bölünmesi ile bulunmuştur. 1968 esaslı endeks, toptan eşya fiyatları endeksinin tarım ve sanayi grubunun birbirine bölünmesi ile bulunmuştur.

24 Ocak 1980 kararlarını izleyerek bütün sübvansiyonlar azalırken, tarıma yapılan sübvansiyon onların da azaldığı bir gerçektir. Diğer bir deyişle, destekleme politikasının sübvansiyon içerdiği için uğradığı eleştiri, 1980'li yıllarda pek geçerli olmayacağa benzemektedir.

Bu konuda tarım ürünleri iç ticaret hadleri ile ilgili bir noktayı vurgulamak gerekir: 1978-1983 arası yıllarda bu hadler ülkedeki durgunlukla birlikte süratle aleyhe değişmeye başlamıştır (Tablo 10). Kişi başına tarım-dışı gelirin oranı olarak kişi başına tarımsal gelir, Cumhuriyet tarihi boyunca kaldığı % 15-20 arasındaki oranını, 1970'lerde % 24'e çıkarmıştır; bu oran 1978 sonrası yıllarda tekrar gerilemeye başlamıştır.

Bu koşullarda, etkinliği yüksek üretim girdilerini ve kapitali tarımda tutmak olasılığının düşük olduğu da bir gerçektir. Bundan ötürüdür ki, en verimli tarım toprakları (Bursa ovasında, Çukurova'da, Marmara yöresinde ve Ege'de açıkça görüldüğü gibi) iskân alanı, turistik tesis ya da sanayi bölgesi olarak kullanıma konmakta, yetenekli emek tarımı terketmekte, özel yatırımlar tarımda çok güdük kalmaktadır. Bu bakımdan, 1980'li yıllarda tarıma yapılan girdi ve ürün sübvansiyonları azaltılırken, saptanmış bulunan "tarımsal üretimi süratle artırmak" amacını gerçekleştirebilmek için yeni politikaların gündeme gelmesi beklenebilir.

• *Kredi Politikası:* Tarıma kredi veren temel kurum, TC Ziraat Bankası'dır. 1937 yılından beri kamu kurumu statüsünde olan bu banka, verdiği kredilerin son yıllarda yaklaşık % 60-65'ini TSK ve TKK kanalı ile tarıma aktarmaktadır. Bunun dışında, tutarı çok önemsiz olmak üzere, bazı mahalli bankalar ve pazarlama işlerini yüklenen kamu kurumları (EBK, SEK gibi) da tarım kredisi vermektedir. (TC Merkez Bankası'nın kredileri, destekleme politikası ile ilgili olarak incelenmiştir.)

Örgütlenmiş tarım kredileri dışında, köylerde yaygın biçimde, bir deyişle "tefeci", bir deyişle "örgütlenmemiş kredi piyasası" kredilerinin kullanıldığı bilinmektedir. 1968 yılındaki durumu yansıtan bir DPT araştırması, köylerde kullanılan kredilerin ancak % 44.5'inin kredi kurumlarından, gerisinin ise kişilerden alındığını, TC Ziraat Bankası kredilerinin % 59'unun tarım dışı işlerde kullanıldığını gösteriyordu. Arada geçen sürede durum biraz değişmiş olsa da, olayın sürüp gittiği bilinmektedir. Özellikle küçük üreticinin başvurduğu örgütlenmemiş piyasa kredileri, içerdikleri tefeci faizi dolayısıyla, üreticilerin topraklarını elden çıkarması sonucunu da verebilmektedir.

İLK BİRLİKLERDEN: Köylü ürününün değerlendirilmesi amacıyla ilk birlikler 1930'larda kuruldu. Bunların başında da 1935'te Türkiye İş ve Ziraat Bankalarının yardımlarıyla kurulan Tariş geliyordu. Başlangıçta yalnız üzüm satış kooperatiflerini içeren birlik, 1939'da pamuk, 1942'de zeytin, 1948'de incir kooperatiflerini de kapsamına alarak faaliyet alanını Ege'den sonra Marmara ve Güney Anadolu'ya yaydı. Bugün, bu ürünlere bağlı endüstri kuruluşları da kurup işletmektedir.

Zaman içinde tarımın kredi ihtiyacında büyük artışlar olmuştur. Bunun bir nedeni, geçimlik tarımın özellikle İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen yıllarda pazara açılması; ikincisi de bununla eş anlı olarak ortaya çıkan modern girdi kullanımıdır. Böylece, tarımın hem girdi satın almak hem de ürün satmak için finansman gerekleri artmış, tarıma yapılan yatırımlar da, ayrıca uzun vadeli ya da orta vadeli kredi ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Tablo 11'de, 1925-1982 döneminde tarım kredilerinin toplam kredilerdeki payı ile tarım kredilerinin tarım gelirine oranı görülebilir: Birinci oranda (1950-1955'teki sıçrama hariç) zaman içinde önemli bir değişme olmamıştır; çünkü, tarımın kredi kullanımını yapısal olarak artıran nedenlerle birlikte, tarımın ekonomideki nisbî önemini azaltan etkenler de ortaya çıkmıştır. Tarımın kredi kullanımının yapısal olarak artışı, Tablo 11'in ikinci sütununda görülebilir: 1925-1945 arasında tarım kredilerinin tarım gelirine oranı % 2.7 ile % 7 arasında değiştiği halde, 1950'den sonra % 10'un üstüne çıkmış, hatta 1970-1975 yıllarında dörtte birine yaklaşmıştır. Bu sonuncu dönem, tarımda modern girdi kullanımının en süratli arttığı yıllar olmuştur. Ancak 1978'deki durgunluğu izleyerek bu oran düşmüştür.

Tarımda izlenen kredi politikasının zaman içinde değişmeyen bir özelliği, faiz oranlarının diğer kredilere oranla düşük tutulmasıdır. Bunun (köylüyü tefeciden kurtarmak gibi sosyal bir nedeni yanın-

da) ekonomik gerekçesi de vardır: Gerek doğal koşullar gerek piyasa koşulları, tarım üretiminde rizikonun diğer kesimlerden çok yüksek olmasına yol açmaktadır. Tarım lehine düşük tutulan faiz haddi aradaki bu riziko farkını telâfi etmeyi amaçlar. Nitekim 24 Ocak 1980 kararlarından sonra da bu fark tarım lehine muhafaza edilmiştir.

İkinci bir özelliği, tarım kredilerinin dağılımında, TC Ziraat Bankası ile TKK arasında gözlenen işbölümüdür: Birinci kurum, hemen tamamen orta ve büyük çiftçiyi finanse ettiği halde, TKK küçük üreticilerin girdi alımlarının finansman kaynaklarını yaygınlaştırabilmektedir. 1970'li yılların sonunda 21 köyde örgütlenmiş ve 1.3 milyon ortağı kapsar duruma gelmiş olan kooperatifler, modern girdi kullanımındaki artışta katkı yapıyor sayılabilir. Ancak son yıllarda da TSK'nın TC Ziraat Bankası plasmanlarının % 50'sini, TKK'nın ise % 10 kadarını alabildiği görülmektedir.

Üçüncü bir özelliği de TC Merkez Bankası'nın (destekleme politikası dolayısıyla) tarım finansmanında olağanüstü bir önem taşıyor olmasıdır: Tekel tütün, Çay-Kur çay, TMO hububat, Türkiye Şeker Fabrikaları şeker pancarı pazarlaması için doğrudan doğruya TC Merkez Bankası'ndan kredi alabilmekte, TC Ziraat Bankası da TSK ve TKK senetlerini reeskonta tâbi tutabilmektedir.

1920'lere ve 1930'lara oranla tarım kredileri daha yayılmış olsa da, bugün de çözümlenmemiş çok sayıda sorunla yüklü olduğuna kuşku yoktur. Bu sorunların başında pazara açılan küçük üreticinin kredi talebinin kurumlaşmış kredi sistemi içinde karşılanabilmesi gelmektedir.

• *Vergi Politikası:* Vergi politikası, tarım üretimini artırmak amacıyla tarımı destekleyici; tarım içinde ya da tarım ile tarım dışı kesimler arasında gelir bölüşümünü düzenleyici; ya da tarım dışı kesimlerin gelişmesi için tarımdan kaynak sağlayan bir nitelikte olabilir. Cumhuriyet tarihi boyunca tarımda uygulanan vergi politikasında dönem dönem bu amaçlardan biri veya diğeri geçerli olmuştur. Vasıtasız vergiler açısından bu araçlar ele alındığında, 1930-35 ve 1941-44 dönemlerinde, tarımdan kaynak yaratmak amacının ön planda bulunduğu söylenebilir; diğer dönemlerde, tarımsal üretimin teşviki ve orta ya da büyük üretici üzerindeki vergi yükünü minimumda tutarak, tarım ile tarım dışı kesimlerde bu kategoriler arasında gelir düzeyi farklarını azaltmak amacı öne geçmiş gözükmektedir. Böylece, 1925'de âşar vergisinin ilgasından 24 Ocak 1980 Kararlarını tamamlayan vergi reformuna kadar geçen sürede, tarımın dolaysız vergi yükü dalgalı bir seyir izlemiştir; fakat ortalama olarak çok küçük kalmıştır.

Tablo: 11

Tarım Kredilerinin Toplam Krediler ve Tarım Gelirindeki Payı (1925-1982)

(Cari fiyatlarla %)

Yıllar	Toplam kredilere oranı (%)	Tarım gelirine oranı (%)
1925	21.7	2.7
1930	22.5	4.9
1935	22.7	6.9
1940	19.8	5.6
1945	19.2	5.4
1950	32.9	10.1
1955	30.6	20.4
1960	25.1	13.4
1965	19.9	13.4
1970	24.4	22.9
1975	24.1	25.2
1978	18.4	17.3
1982	18.1	19.6

Kaynak: Krediler için İstatistik Genel Müdürlüğü ve DİE; tarım geliri rakamları için Ö.C. Sarç, age ve DİE.

Âşarın kaldırılması ile tarımda küçük ya da büyük üreticilerin dolaysız vergi yükünün çok azaldığı bir gerçektir. Ancak, 1929-35 arasında şiddetli fiyat düşüklükleri sürecinde bu yükü ağırlaştıran bir etken ortaya çıkmıştır: Arazi vergisinin ve hayvan vergisinin birim başına maktu bir vergi olması, toprak ve hayvan fiyatları düşerken bunların oransal yükünü artırmıştır. "Baş vergisi" niteliğindeki yol vergisi de bunlara eklenince, tarımdaki nakdi gelir düşüşlerini izleyerek vergi yükü ağırlaşmıştır. Öyle ki, arazi ve hayvan vergilerinden tahakkuk eden tutarların ancak küçük bir bölümü ödenebilmiş, köylünün fakir kesimi yol vergisini bedenen yol inşaatında çalışarak yerine getirebilmiştir. Ağırlaşan vergi yükünün tarım üreticisi ve üretim üzerinde yarattığı baskının anlaşılması üzerine, 1935'te bu yükü hafifletecek önlemler alınmıştır. Nitekim, 1935-40 arasında tarımda önemli sıçrama olduğu gözlenmektedir.

İkinci Dünya Savaşı yıllarında tarımdan kaynak yaratmak gereği tekrar ortaya çıkmıştır: 1941-44 yılları arasında uygulanan "Toprak Mahsulleri Vergisi" de bunun aracı olmuştur. Bir kısım ürün üzerinden nakdi veya ayni olarak tahsil edilen bu vergi, âşar vergisini hatırlatır; köylünün iş hayvanlarını ve genç erkek işgücünü orduya verdiği bir dönemde ordunun beslenmesi amacıyla alınan bu vergi, üretimde büyük düşüşlerle birarada gider; yarattığı tepki üzerine 1944'te kaldırılır.

Bundan sonraki dönemde, tarımın dolaysız vergi yükü minimuma inmiştir. Geçilen yeni vergi düzenlemesinde küçük üreticiler nasıl olsa gelir vergisinden muaf olacağı için, orta ve büyük üreticilerin vergi yükünü hafifletmenin amaçlandığı söylenebilir. Gerçekten, destekleme politikasındaki sübvansiyonlardan, kredi politikasındaki düşük faizlerden de yararlanan daha çok bunlar olmaktadır; böylece, tarımın da bu kesiti için tarım dışı alternatiflerin getirisi cazip olmaktan çıkabilmektedir. Fakir köylü de, iş olanakları bulabildiği sürece köyden göç etmektedir. Kentlerde iş olanakları yanında yurt dışı iş olanaklarının da bulunduğu 1970'li yılların ortasına kadar olan dönemde, bu model böyle işlemiştir.

1950'de geçilen gelir vergisi düzenlemesi tarımı kapsam dışı bırakmıştır; 1952'de yol vergisi kaldırılmıştır; 1950'lerdeki enflasyon arazi değerlerini yükseltirken yeni değerler saptanamadığı ve eski değerler vergiye esas alındığı için, arazi vergisi de etkinliğini yitirmiştir. Hayvan vergisi ile tarım ürünleri aleyhine Türk Lirası'nın (katlı kur sisteminde) yüksek tutulan dış değeri, bu dönemde tarımı dolaysız vergilendirmenin başlıca araçları olmuştur. Her iki vergi gelir üzerinden oransaldır. Ayrıca, Türkiye'nin (pamuk dışındaki) başlıca ihraç ürünlerinde küçük üreticilerin yoğun bulunduğunu belirtmek gerekir.

1963'teki yeni vergi düzenlemesinde tarım, artan oranlı gelir vergisi kapsamına alınmıştır. 1962'de hayvan vergisi kaldırılmıştır. Arazi vergisine esas olan değer, 1936 yılındakinin üç katına çıkarılmıştır. Ancak uygulamadaki muafiyet sınırının genişliği, tanınan indirimlerin çokluğu ve büyüklüğü dolayısıyla gelir vergisi adeta

bir toprak rantı vergisine dönüştüğü için, vergi kaynağı olarak etkili olamamış; fiyat artışları saptanan yeni arazi değerlerini gerçeğin çok altına düşürdüğü için de arazi vergisi önemini yitirmiştir. Böylece, 1960'lı yıllarda da orta ve büyük üreticinin vergi yükünün önemsiz kaldığı görülmektedir. Dönemin sonuna doğru, yine tarım ürünleri aleyhine farklılaşan Türk Lirası'nın dış değeri, bir vergi kaynağı olmaya devam etmiştir.

1970'lerdeki vergi düzenlemesinde arazi vergisi, yerini toprak değeri ve toprak değerindeki artışı esas alan Finansman Kanunu'na bıraktı; toprak değerinin saptanmasında yazım (tahrir) esasından bildirim (beyan) esasına geçildi; 50 bin TL vergiden istisna edildi. Böylece toprak mülkiyetini ve toprak değerindeki artıştan sağlanan kapital kazançlarını ciddi bir biçimde vergilendirmek amaçlandı. Ancak, tarımyine de anlamlı biçimde gelir vergisi öder duruma getirilemedi. 1976'da yapılan değişiklikle muafiyet sınırı daha da genişletildi.

Tarım gelirleri diğer faaliyetlerden farklı olarak yıldan yıla büyük iniş ve çıkışlar gösterdiği için, artan oranlı gelir vergisinin bu gelirler üzerinde ortalama vergi yükünü ağırlaştırdığı bir gerçektir. Bundan ötürü, tarım gelirlerinde gelir vergisi tarifesinin daha düşük tutulması olağandır. Ancak, Türkiye'deki uygulamada orta ve büyük tarım üreticisine olağanüstü vergi teşviki sağlandığı da yadsınamaz; bu teşviki, söz konusu gerekçe ile açıklamak da mümkün değildir.

1974'ten sonra sürekli büyüyen kamu açıkları, ücretli-maaşlı kesimin vergi yükünün taşınamayacak kadar ağırlaşması, tarımın vergilendirilmesi sorununu tekrar gündeme getirmiştir. 24 Ocak 1980 kararlarını izleyen yeni vergi düzenlemesinde, tarımdan alınacak dolaysız vergiler ciddi biçimde ele alınmıştır. Yeni duruma göre, satılan tarım ürünleri % 3 oranında (başlangıçta % 5) tevkifata tâbidir: Gelir vergisine tâbi olan üreticiler bu tevkifatı ödeyecekleri gelir vergisine mahsup edebilecek; tâbi olmayanlar için ise, bu nihai ödemeyi oluşturacaktır. Yeni düzenlemenin en özgün yanı, satış üzerinden yapılacak bu kesintidir.

Diğer yandan, gelir vergisinden muaflık sınırının belirlenmesinde yıllık gelirin büyüklüğü (250 bin TL) ve işlenen dönüm (ürüne göre değişmek üzere) kıstas tutulmaktadır. 250 binden 1 milyona kadar yıllık işletme geliri götürü, 1 milyon ve daha yüksek gelir sahipleri de gerçek usulde vergi ödeyecektir. Gerçek usulde ödenecek vergide, ürün türüne göre dönüm başına ve hayvan türüne göre hayvan başına "asgari vergi" tabanı saptanmıştır. Gerek vergiden muafiyette dönüm adedinin çok azaltılmış olması, gerek asgari vergide dönüm başına TL tutarının ciddi biçimde yükseltilmesi dolayısıyla, 1980'lerde tarımın eskiye oranla dolaysız vergi yükünün biraz daha yükseldiği söylenebilir.

Tarım girdileri ithalatında da dolaylı vergilerin indirilmesi, taksitlendirilmesi gibi politika önlemleri, hemen bütün Cumhuriyet tarihinde modern girdi kullanımını teşvik amacıyla uygulanagelmiştir.

• *Toprak Dağıtımı ve Toprak Reformu Denemeleri:* Cumhuriyet yönetimi, Medenî Kanun'un 639. maddesini yürürlüğe koymakla, mirî arazi lehine olan toprak dağılımını "özel mülk"e dönüştürmeye hazırlanmıştı. Ancak, bu yeniden dağılım ortaya çıkarken kıstas ne işletmecilikte etkinlik, ne topraksızlık, ne yetersiz toprak yüzölçümü işleme olmadı. Yerel sosyo-politik güç sahibi olanlar, özellikle 1950'den sonraki makineleşme sürecinde toprak talebi artarken, hazine topraklarını mülke dönüştürme olanağı buldular. Bir yandan bu olay sürüp giderken, bir yandan Cumhuriyet hükümetleri hazine topraklarını "ihtiyaç sahipleri"ne dağıtmak yolunu seçtiler; toprak reformu konusu ise, 1930'lardan bu yana geçen yarım yüzyıl içinde defalarca gündeme geldi. Toprak dağıtımı ve toprak dağılımı sorunlarını bu denli canlı tutan nedenler arasında hazine topraklarının yağmalanması, verimli toprak rezervlerinin tükenmesi, işsizlik oranının giderek yükselmesi, küçük işletmelerde toprak üzerindeki nüfus baskısının artması gibi etkenler sayılabilir.

Tablo: 12

Tarım İşletmelerinin Büyüklük İtibariyle Dağılımı 1950-1973

(%)

Toprak Dilimleri (Dekar)	1950 (1952 Sonbahar Anketi) %		1963 (%)		1973 (%)	
	Hane	Toprak	Hane	Toprak	Hane	Toprak
1-20	30.6	4.3	40.9	7.0	45.3	7.4
21-50	31.6	14.3	27.8	17.3	25.2	13.9
51-100	21.8	20.7	18.1	23.9	16.2	18.9
101-200	10.3	19.3	9.4	23.7	8.5	19.8
201-500	4.2	16.6	3.2	17.0	3.7	18.6
501 ve daha fazla	1.5	24.8	0.6	11.1	1.1	21.4
Toplam	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

Kaynak: DİE Tarım Sayımları.

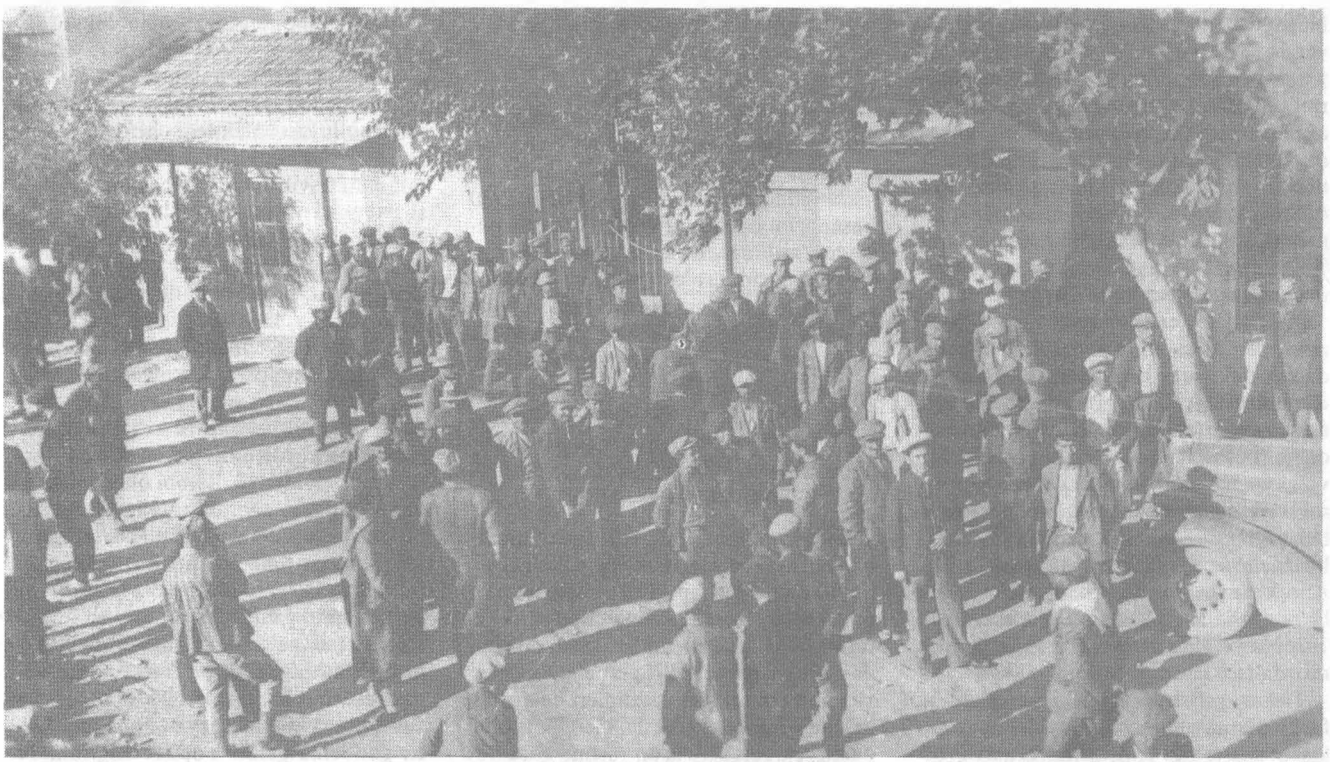

NASIL BİR DESTEKLEME: Destekleme alımları ilk kez 1932'de uygulamaya kondu. Amaç, köylünün ürün gelirinin düşürülmesini önlemekti. Ama daha sonra kapsamı genişletilen destekleme politikası bu amaçtan ayrılarak tarımda fon aktarma aracı haline geldi. Destekleme alımları kapsamındaki ürünlerin fiyatı, bu politika dışındaki tarım ürünlerininkinden çok daha az artabildi.

Tablo 12'de bu sonuncu etkenle ilgili veriler gösterilmiştir: 1950-73 arasındaki çeyrek yüzyıllık sürede 1-20 dekar gibi çok küçük toprak yüzölçümü işleyen tarımsal ailelerin -toplam tarımcı aile sayısı artarken- % 30.6'dan % 45.3'e ve 1963-73 arasında topraksız aile oranının % 9.1'den % 13.9'a çıkması toprak üzerinde artan nüfus baskısına bir göstergedir. Diğer yandan, 100 dönümü aşan işletme büyüklüğündeki toprakların bütün dönem süresince % 50'den fazlasının, tarımcı aileler toplamının % 15'i kadarı tarafından işleniyor olması da, tarımdaki toprak (dolayısıyla gelir) dağılımındaki büyük dengesizliğe iyi bir göstergedir. Ancak son yıllarda çok küçük toprak parçalarını işleyen aileler arasında tarım faaliyetinin kısmi gelir kaynağı olduğu, dünyada *part-time farming* denilen olayın Türkiye'de de başladığı anlaşılmaktadır.

1920'ler ve 1930'larda çıkarılan toprak kanunları göçebe aşiretlere, gelen göçmenlere, Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki topraksız çiftçilere toprak dağıtımını amaçlamıştır. Ayrıca, zirai kombinalar-köy birlikleri temeline dayanan ciddi bir toprak-tarım-köy reformu isteğinin Mustafa Kemal'de 1930'ların başından itibaren oluştuğu anlaşılmaktadır. 1934'te ve 1937-1938'de toprak anketleri yapılması, Anayasa'nın kamulaştırma karşılıklarının peşin ödenmesine ilişkin 74. maddesinin değiştirilmesi, daha önce değindiğimiz örgütler ve kurumların tarıma getirilmesi bunun hazırlıkları arasındadır. Ancak "bir yandan eşrafın direnmesi, bir yandan bu konuda köylüden hiçbir baskı gelmemesi" nedeniyle düşünülen bu reform gerçekleştirilememiştir. Bununla birlikte, 1923-1938 yılları arasında (730 bin hektarı 1924-34 ve 300 bin hektarında 1934-38 arasında olmak üzere) 1 milyon hektardan fazla hazine arazisi ihtiyaç sahibi ailelere dağıtılmıştır.

İkinci kez toprak reformunun gündeme gelmesi (4753 no. ve 1945 tarihli) Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu (ÇTK) ile İkinci Dünya Savaşı'nın son yılındadır. Bu kanunla siyasal iktidar, Büyük Depresyon yılları kadar savaş yıllarında da çok sıkıntı çeken küçük köylü işletmelerine borcunu ödemek ister gibidir. Ancak, tıpkı 1930'ların ikinci yarısındaki reform denemesi gibi bu da TBMM'de büyük direnme ile karşılaşmıştır. 1950'deki iktidar değişiminde bu kanunun büyük rolü olduğu birçok siyasal bilimci tarafından ileri sürülmektedir. Nitekim, 1950 ve 1955'te yapılan değişikliklerden sonra ÇTK hemen sadece hazine topraklarının topraksız ya da yetersiz toprağı olan köylülere dağıtılmasına aracılık etmiştir; çünkü, özel mülkiyetteki toprakların kamulaştırılması hemen hemen olanaksızlaşmıştır. Kanunun yürürlükte kaldığı 28 yıllık (1945'ten 1973'e kadar) sürede 432.117 aileye 2.2 milyon hektar toprak dağıtıldığı halde bunun kamulaştırma yoluyla sağlanan 15.4 bin hektarının sadece 5.4 bin hektarı özel mülkiyetteki topraklardan gelmiştir. Oysa kanun, başlangıçta (17. maddesi ile) Hazine toprakları ve vakıf arazileri yanında özel mülkiyetteki toprakları da toprak rezervi arasında saymış bulunuyordu.

1950-1970 döneminde ekilen topraklar

14.5 milyon hektardan 24.5 milyon hektara çıkarak 10 milyon hektarlık bir artış göstermiş bulunuyordu; buna karşılık ÇTK ile dağıtılan toprak yüzölçümü bunun ancak % 22'si kadardır. Ekilişlerdeki genişlemenin çoğunluğunu 50'den daha fazla dekar işleyenler ele geçirmiştir. Böylece ÇTK, küçük işletmelerin yapısını değiştirecek bir etkinliğe ulaşamamıştır. Oysa, ÇTK'nın Güneydoğu Anadolu'daki uygulama sonuçlarına ilişkin bir araştırma, zaman içinde bu kesitteki olumsuz değişmeyi açıkça ortaya koymaktadır: Buna göre, toprak dağıtım yılı ile 1970 arasında (yıllık nüfus artış hızının % 4'e ulaştığı bu bölgede) toprak üzerindeki nüfus baskısı % 100 artarken, kişi başına gayrı safi üretim % 53.4 oranında azalmıştır.

ÇTK'nın yürürlükten kalkmasını izleyerek yürürlüğe giren (1973 tarihli ve

Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) ve Tarım

Osman Balcıgil

Gerçekleştiğinde tüm Güneydoğu Anadolu'nun çehresini değiştirecek, bölgenin toplumsal, ekonomik ve kültürel hayatında köklü değişikliklere yol açacak olan Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP)'nin temeli 18 Ekim 1976'da atıldı. Cumhuriyet tarihinin en büyük iktisadi girişimi olan GAP'ın, 2000 yılında biteceği tahmin ediliyor.

Geniş kapsamlı bir gelişmeyi hedefleyen GAP, sulama ve enerji ağırlıklı olarak ele alınıyor. Proje ayrıca, sanayi, ulaşım, eğitim, sağlık gibi konularda da çözümler hedefliyor.

Yaz mevsimlerinde hava koşulları son derece kötü geçen Güneydoğu Anadolu arazilerinde, bugün tarımla uğraşmak insanlar için hiç de cazip değil. Oysa, Türkiye'nin yüzde 34'ünü teşkil eden bu toprakların yüzde 23'ü iyi bir sulamayla tarıma elverişli hale getirilebilir, bölgenin en önemli ihraç malı olan canlı hayvan ve hayvan ürünlerinin üretimi artırılabilir.

GAP'la birlikte Güneydoğu Anadolu'da ortalama 1 milyon 800 bin hektar arazi sulanacak. Sulanması öngörülen bu alan, Türkiye'de bugün devlet eliyle sulanan alanın 1.25 katına eşit.

Sulama alanı içinde yer alan Fırat Ovası, Atatürk Barajı'nın güneyinde bulunan Siverek-Hilvan bölgesini, Tek-Tek Yaylası'nı, Urfa-Harran Vadisi'ni ve Mardin Ovaları'nı içine alıyor. Bu durumda GAP'ın, Urfa ve Mardin illerinin tamamını, Gaziantep, Adıyaman, Siirt ve Diyarbakır illerinin bir kısmını içine aldığı söylenebilir. Güneydoğu Anadolu Projesi'nin gerçekleşmesiyle birlikte bütün bu arazilerden yılın 300 günü ürün alınabilecek.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde halen sadece hububat ekimi yapılıyor. Projenin gerçekleşmesiyle birlikte bölgede; pamuk, çeltik, mısır, sebze, bostan, yağlı bitkiler, mercimek, nohut, patates, akdarı, yem bitkileri, şeker pancarı, yazlık hububat, kışlık hububat, meyve ve tütün yetiştirilebilecek.

Görüldüğü gibi, tarımı yapılacaklar arasında endüstriyel bitkiler de var. Proje sahasına kurulacak tarım sanayiine hammadde sağlayacak olan bu bitkilerin ekimi, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde sanayinin gelişimini de sağlayacak.

Proje içinde yapımı süren üç önemli tesisten ikisi *Karakaya* ve *Atatürk* barajları, üçüncüsü de *Urfa Tüneli*'dir. Karakaya Barajı'nda 9.5 milyar metreküp, Atatürk Barajı'nda da 48.5 milyar metreküp su birikecektir. Dünyanın en uzun sulama tüneli olacak olan Urfa Tüneli 26.400 metre uzunluktadır.

Sulama programı tamamlandıktan sonra, tarım ürünlerinde elde edilecek artışlar şöyledir:

Pamuk: 556.000 ton
Pirinç: 400.000 ton
Hububat: 2.467.000 ton
Yonca: 1.254.000 ton
Yağlı tohumlar: 1.170.000 ton
Sebze: 3.033.000 ton
Şeker pancarı: 4.269.000 ton
Meyve: 390.000 ton
Bağ: 406.000 ton

Bu ürün artışlarının hektar başına 1983 fiyatlarıyla 25 bin liralık gelir artışı sağlaması bekleniyor.

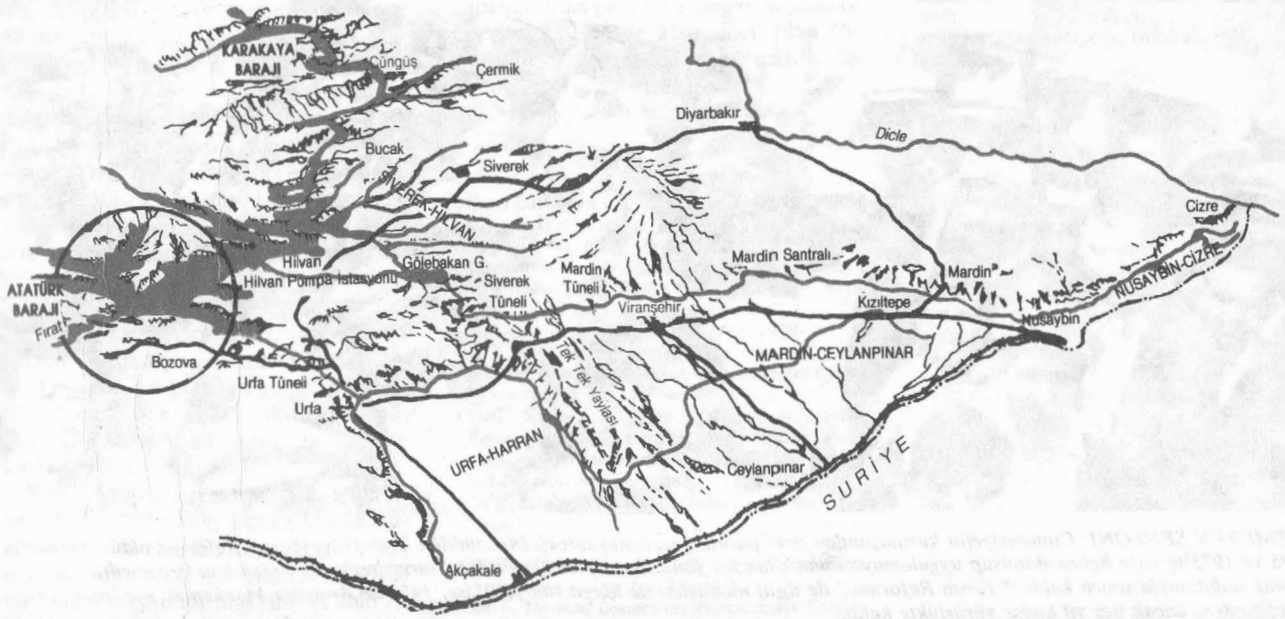

1757 no.lu) Toprak ve Tarım Reformu Kanunu ise çok kısa süre yürürlükte kalabilmiştir. Kanunun (19 Temmuz 1973'-te) yürürlüğe girmesini izleyerek üstünde büyük gürültü kopmuştur. Bazı maddelerin TBMM'den geçirilmediği gerekçesi ile Anayasa Mahkemesi'ne iptali için dava açılmıştır. Mahkeme, yeni bir yasa çıkarılması için bir yıllık süre tanıyarak kanunu 10 Mayıs 1977'de iptal etmiş ve bir yıl sonra da bu kanun yürürlükten kalkmıştır. Diğer bir deyişle, bu kanunun yürürlükte kalma süresi 5 yıldan biraz fazladır.

Toprak ve Tarım Reformu Kanunu, 1960'ı izleyen yıllarda tarımda ortaya çıkan yoğun tartışmaların ve küçük işletmelerdeki nüfus artışının tarım topraklarında yarattığı baskıların bir ürünü sayılabilir. Nitekim 1961-1971 arasındaki 10 yıllık sürede bu konuda hazırlanmış sekiz ayrı kanun tasarısı vardır. Konu kamuoyunda sürekli tartışılırken, büyük toprak sahipleri de çıkan kanunu etkisizleştirecek önlemleri almaktan geri kalmamıştır. Buna karşılık, kanunun işletilebilmesi için (1969'da değiştirilen) Tapulama Kanunu ve 1961 Anayasası'nın kamulaştırmaya ilişkin 38. maddesi değiştirilmiştir. Ancak Anayasa Mahkemesi önce (1976'da) bu son maddedeki değişmeyi, Anayasa ile bağdaşmadığı gerekçesiyle iptal etmiştir. Böylece kanun, yü-

BİTMEYEN SENFONİ: Cumhuriyetin kuruluşundan beri politik gündemin sürekli bir maddesi Toprak ve Tarım Reformu oldu. Ancak 1945 ve 1973'te yasa haline dönüşüp uygulamaya konu olan bu yöndeki talepler hemen hiç "tarım reformu" niteliğine erişemedi; hep toprak dağıtımıyla sınırlı kaldı. "Tarım Reformu" ile ilgili maddeleri de içeren son yasa ise, 1977'de Anayasa Mahkemesi'nce iptal edildiğinden, ancak beş yıl kadar yürürlükte kaldı.

rürlüğe girdikten 2-3 yıl sonra fiilen işlemez duruma girmiştir.

Kanun yürürlüğe girdiği zaman toprağa ilişkin gerek ekonomik gerek sosyal sorunların en yoğun olduğu Urfa ilini uygulama alanı seçmiştir; yürürlükte kaldığı sürede de 1175 aileye 17.655 hektar toprak dağıtımı yapmıştır. Ancak, bu toprakların eski sahiplerine iadesi için davalar mahkemelerde sürüp gitmektedir.

12 Eylül 1980'deki siyasal değişiklikle birlikte, toprak reformu konusunun tekrar gündeme geldiği görüldü. Ancak somut bir sonuç ortaya çıkmadı.

1980'lerin Başında Tarımın Güncel Sorunları

İnsana İlişkin Sorunlar: Okuryazarlık ve mesleki eğitim düzeyinin en düşük olduğu üretim faaliyeti tarımdır. Çalışan nüfusun yarısını oluşturan (ücretsiz aile işgücü statüsündeki) kadınların dörtte üçü okuryazar dahi değildir. Oysa, erkekler geçici ya da kalıcı olarak kente göç ettiğinde, tarım faaliyetini sürdüren bu kadınlar olmaktadır. Çalışanların eğitim düzeyinin düşüklüğü, teknolojik değişmeyi sınırlayan önemli bir etkendir.

Gizli ve mevsimlik biçimleri ile işsizlik, çalışanlar arasında yaygındır. Özellikle küçük köylü aile işletmelerini tanımlayan bu işsizlik türleri, tarımda verimi düşüren ve yatırımları sınırlayan olumsuz bir rol oynamaktadır. DPT hesaplarına göre gizli işsiz sayısı 700.000 kadardır; çalışanların % 80'e varan bir oranı da mevsimlik işsiz kalmaktadır. Köydeki yüksek doğurganlık ise, hem tarımda hem de tarım dışında çeşitli biçimleri ile işsizliği besleyen ana kaynaktır.

Tarım çalışanlarının hiçbir sosyal güvencesi yoktur. Oysa, üretici geliri bu kesimde çok istikrarsızdır. Uygulanmakta olan "ürün sigortası" da ihtiyari olup, çok az üretici tarafından başvurulan bir gelir güvencesi kaynağı olabilmektedir.

Toprağa İlişkin Sorunlar: Birinci derecede verimli tarım toprakları, son yıllarda süratle tarım dışına kaymaya başlamıştır. Dış ve iç ticaret hadlerinin tarım aleyhine dönmesi ve teknolojik değişmenin yavaşlaması ile bu sürecin daha da ivme kazanması tehlikesi vardır.

Eldeki son verilere göre, tarım işletmelerinde % 70'i 50 veya daha küçük yüzölçümü işlemektedir. Köydeki nüfus artışı, aslında küçük işletmelerdeki nüfus birikimini yoğunlaştırmaktadır (Tablo 7). Buna ek olarak, miras hükümleri dolayısıyla, her işletmenin işlediği toprak parçası sayısı da artmaktadır. Her ne kadar zaman içinde bir "konsolidasyon" hareketi gözleniyorsa da, çağdaş tarım teknolojisi için bu çok yetersizdir. Özellikle sulamanın ve makinelerin etkin biçimde uygulanması, bütünleşmiş işletmeleri gerektirmektedir.

Son tespitlere göre 24.5 milyon hektar tutarındaki tarım topraklarının, her yıl yaklaşık 7 milyon hektarı "nadas"a bırakılmaktadır. Bu topraklar rüzgâr ve su erozyonuna çok açıktır; ayrıca, gerekli girdiler kullanıldığında bu çapta nadasın gerekmeyeceği düşünülürse, önemli bir ürün kaybını da ifade etmektedir.

"Toprak muhafazası", toprakların doğal verimini kaybetmemesi için önemli yatırımlar bekleyen bir alandır. Erozyon ve çölleşmenin önlenmesi, ivedilikle ele alınması gereken sorunlar arasındadır.

Yatırımlara İlişkin Sorunlar: Tarım, milli gelirdeki payına oranla toplam sabit sermaye yatırımlarının çok azını çekebilen bir üretim faaliyeti olmuştur. Birinci Plan döneminde (1963-1967) % 13.9 olan bu oran İkinci Plan döneminde (1968-1972) % 11.1'e, Üçüncü Plan döneminde % 11.8'e düşmüştür; ancak, Dördüncü Plan döneminin ilk üç yılındaki (1978-1980) düşüş gerçekten "dramatik" boyuttadır: Bu üç yılda söz konusu oran sırasıyla % 11.1, % 8.5 ve % 7.8 olmuştur, yani gittikçe azalmıştır. Buna karşın 1981'de % 10.5, 1982'de % 11.6 olmak üzere tarım yatırımlarının payı yine olağan sayılacak düzeye yükselmiştir. Dördüncü Plan döneminde ortalama oran % 10'un altında kalmıştır ●

KAYNAKÇA

- Ömer Lütfü Barkan, *Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ve Türkiye'de Zirai Reformun Ana Meseleleri*, İstanbul, 1946.
- *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi: 1923-1978*, Akbank Kültür Yayını, İstanbul, 1981.
- DİE, *Tarım İstatistikleri Özeti*.
- *DİE, Tarım Sayımları (1950, 1963, 1970)*.
- DİE, *Türkiye İstatistik Yıllıkları*.
- DİE, *Türkiye'de Ekonomik ve Toplumsal Gelişmenin 50 Yılı*, 1973.
- Ümit Doğanay, "1923-1938 Döneminde Toprak Reformu Sorunu", *Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları*, 1923-1938, İTİA Mezunları Derneği, İstanbul, 1977.
- DPT, *Beş Yıllık Kalkınma Planları ve Yıllık Programlar*.
- DPT, *Tarım Kredisi Sorunu*, 1969.
- DPT, *Türk Köyünde Modernleşme Eğilimleri Araştırması (Rapor I ve II)*, 1971.
- DPT, *Tarımsal Destekleme Politikasının Esasları*, 1971.
- DPT, *Kooperatifçilik Sorunları Araştırması*, 1972.
- DPT, *Kırsal Refah Endeksi: 1968-1972*, 1975.
- DPT, *Destekleme Politikasının Çay, Şeker Pancarı, Pamuk, Fındık Üreticileri Üzerindeki Etkileri*, 1976.
- DPT, *İç Ticaret Hadleri*.
- DPT, *2. Türkiye İktisat Kongresi Tarım Komisyonu Tebliğleri*, 1981.
- Y. Ergün, "Son Beş Yıllık Tarım Ürünleri Destekleme Alımları Konusunda Bir Araştırma, *Maliye Dergisi*, Eylül-Ekim 1975.
- D. Forker, *Türk Hükümetinin Zirai Fiyatlara Müdahalesi*, Tarım Bakanlığı Planlama ve Ekonomik Araştırmalar Dairesi, Ankara, 1971.
- Gülten Kazgan, "Atatürk Döneminde Türk Tarımı", *Yapı ve Kredi Bankası Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılı Semineri*, İstanbul, 1981.
- Gülten Kazgan, *Türk Ekonomisinde 1927-35 Depresyonu, Kapital Birikimi ve Örgütleşmeler*, İTİA Mezunları Derneği, a.g.e.
- Gülten Kazgan, *Türkiye Ziraatinde Arz Fonksiyonu: 1927-57*, İstanbul Ticaret Odası, İstanbul, 1962.
- Gülten Kazgan, "Birinci ve İkinci Beş Yıllık Plan Döneminde Tarım: Hedefler ve Gerçekleşme", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt XXVI, No: 1-4.
- Gülten Kazgan, "İkinci Dünya Harbinden Günümüze Kadar Tarım Kesiminde Gelişme ve Tarım Politikası", *Türkiye Ekonomisinin 50 Yılı*, Bursa İTİA Yayını, İstanbul, 1973.
- Gülten Kazgan, *Tarım ve Gelişme*, İktisat Fakültesi, İstanbul, 1977.
- Ruşen Keleş-D. Türkay, *Köylü Gözü ile Türkiye Köylerinde İktisadi ve Toplumsal Değişme*, Siyasal Bilgiler Fakültesi Maliye Enstitüsü, Ankara, 1962.
- Milli Prodüktivite Merkezi, *Tarımsal Vergilendirme Sorunları*, Ankara, 1971.
- T. Pekin, *Türkiye'de Tarım Kesimine Verilen Sübvansiyonlar*, İTİA Ege Üniversitesi, İzmir, 1973.
- D. Taraklı, *Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ve Uygulama Sonuçları*, ODTÜ Mimarlık Fakültesi, Ankara, 1976.
- TÜSİAD, *Yıllık Raporlar* (Turkey: An Economic Survey, 1977; The Turkish Economy: 1978, 1979, 1980).
- TÜSİAD, *Tarım Raporu*, İstanbul, 1981.

Cumhuriyet Döneminde Sığırcılık

Numan Akman

Sığır Varlığı

Sığır varlığı hakkındaki ilk bilgilerimiz 1928 yılına aittir. Bu yılda her yaşta 6.937.000 baş sığır olduğu bildirilmektedir. Daha sonraki yıllarda pek düzenli bir şekilde olmasa da sığır sayısı iki kattan fazla artarak 1981 yılında 15.981.000 başa ulaşmıştır. Aslında pek arzu edilmeyen bu artış hayvansal ürünlere talebin artmasının zorunlu bir sonucudur. Birim başa verimin artırılması çalışmalarındaki başarısızlık, hayvan sayısının artmasını zorunlu kılmıştır. Planlı döneme geçildiğinde hayvan sayısının sabit tutulması düşünülmüş olmasına rağmen, 1981 yılına kadar sığır sayısında % 26'lık bir artış gerçekleşmiştir.

Ülkemizde bulunan sığırların yaklaşık 8.5 milyon başını inek, 1.8 milyon başını öküz, 1 milyon başını boğa ve erkekler, 4.6 milyon başını da danalar oluşturmaktadır. Tarımda makine kullanımına paralel olarak yıldan yıla öküz sayısında bir azalma, buna karşılık inek sayısında bir artış gözlenmektedir.

Sığır sayısı bakımından tarım bölgeleri arasında doğal olarak önemli farklılıklar vardır. En fazla sığır bulunan bölgemiz Kuzeydoğudur. Bu bölgede toplam sığır varlığının % 18'i barındırılmaktadır. Bunu % 16'yla Karadeniz, % 14'le Orta Kuzey, 13'le Güneydoğu bölgesi izler. Geri kalan beş tarımsal bölgedeki sığır varlığımız toplam sığır varlığının yarısından daha azdır. Bunlardan Ortadoğu Bölgesi % 10, Ege % 9, Orta Güney % 8, Akdeniz % 7 ve Marmara Bölgesi de % 5'lik paya sahiptirler. Sığır varlığı bakımından tarım bölgeleri arasında gözlenen bu farklılıkta, genişlikten ziyade bölgelerin doğal ve ekonomik koşullarının rolü vardır. Aynı etkenler inek, dana, öküz ve boğaların oranları bakımından da bölgeler arası farklılıklara neden olmaktadırlar. Örneğin bölge sığır varlığında öküzlerin payı Güneydoğuda % 15 iken, Orta Güneyde % 8'dir.

Ülkemiz sığır varlığı farklı ırklardan oluşmaktadır. Bunları, biri yerli diğeride kültür ırkı ve melezleri olmak üzere iki genel grupta toplamak mümkündür. Yerli ırklar bulundukları yörenin doğal koşullarına uyma sonucu oluşmuş, çoğunluk düşük verimli hayvanlardır. Sığır varlığımızın % 80'ini bu hayvanlar oluşturmaktadır. Geri kalanların yaklaşık % 3'ü yurt dışından getirilerek saf olarak yetiştirilen kültür ırkı sığırlar; % 17'si kültür ırklarıyla yerlilerin melezlenmesi sonucu elde edilen kültür ırkı melezleridir. Kültür ırkı melezlerinin, buna bağlı olarak da yerli ırkların oranları bölgeden

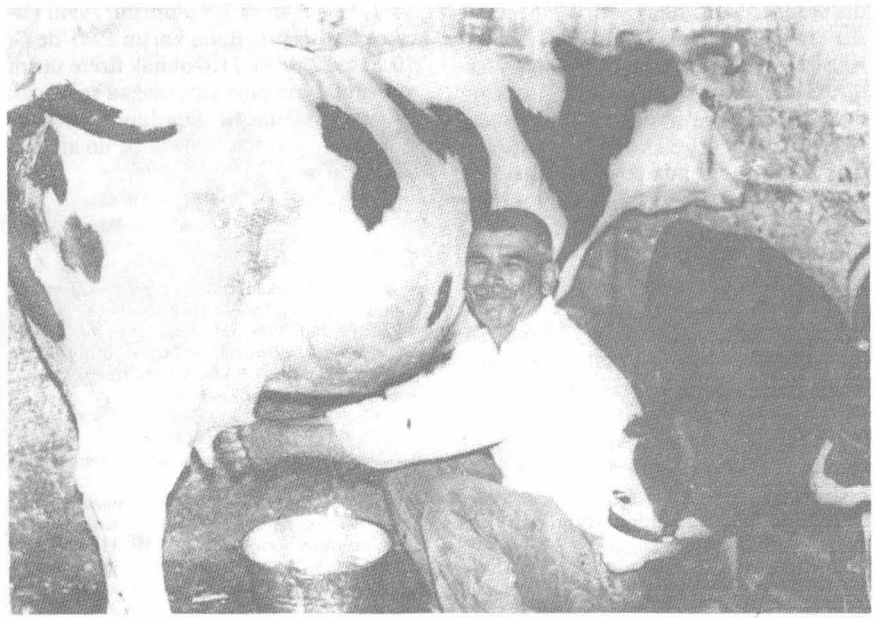

MAKİNELEŞMENİN ETKİSİ: Tarımda makineleşmenin hızlanmasıyla sığır bileşiminde önemli bir değişiklik görüldü: Çift sürme ve ulaşımda kullanılan öküz -iğdiş edilmiş erkek sığır- sayısı azalırken, inek sayısı sürekli arttı.

bölgeye oldukça büyük değişiklikler göstermektedir. Ülkemizde kültür ırkı ve melezlerin yerlilerden daha fazla olduğu tek bölge, sanayi ve tarımın öteki bölgelere nazaran daha gelişmiş olduğu Marmara Bölgesi'dir. Buna karşılık Güneydoğu Bölgesi'nde bu oran % 5'in altındadır. Diğer bölgelerde kültür ırkı ve melezlerinin popülasyondaki oranları, bölgelerin doğal ve ekonomik koşullarıyla yakından ilişkili olarak, bu sınırlar arasında değişmektedir.

Tablo: 1

Saf Kültür Irkı, Kültür Irkı Melezleri ve Yerlilerin Bölge Popülasyonlarında Payları

Bölge	Kültür Irkı	Kültür Irkı Melezi	Yerli Irklar
Orta Kuzey	2.89	21.12	75.99
Ege	8.06	30.85	61.09
Marmara	10.55	44.15	45.30
Akdeniz	4.01	12.00	83.99
Kuzeydoğu	1.21	12.04	86.75
Güneydoğu	0.72	3.98	95.29
Karadeniz	1.93	22.54	75.53
Orta Doğu	1.55	9.13	89.32
Orta Kuzey	2.77	16.58	80.65
Genel	2.96	17.32	79.74

Sığır Irkları

Yerli Irklar: Ülkemizde dört farklı yerli ırkın varlığından söz edilebilir. Bunlardan *boz ırk* Sivrihisar'dan başlayarak Ege ve Marmara bölgelerini kapsayacak şekilde yayılma gösterir. Fakat asıl bölgesi Trakya'dır. Ülkemizde yıllar önce Balkanlar'dan getirildiği ileri sürülen bu ırkın süt verimi 650-1.570 kg, beside günlük canlı ağırlık artışı da 800-1.100 gr. arasındadır. Sığır varlığının yaklaşık % 5.32'sini oluşturan bu ırkın erkekleri öküz kullanılan yörelerde tercih edilmektedir.

Sığır varlığımızın yaklaşık % 31.82'sini *yerlikaralar* oluşturur. Doğal yayılma alanı Orta Anadolu olan yerlikaralara, geçit bölgeler başta olmak üzere hemen her bölgede raslamak mümkündür. İnekleri ortalama 200-275 kg. ağırlığında olan bu ırkın süt verimi, içinde bulunduğu koşullara bağlı olarak, 375-1.500 kg. arasında değişebilmektedir.

Sayı bakımından ikinci sırada yer alan *Doğu Anadolu kırmızısı,* sığır varlığının % 16.87'sini oluşturur. Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu bölgesinin sığırı olan bu ırkın Kayseri'ye kadar olan bölgede etkisini görmek mümkündür. İneklerinin ağırlığı 250-350 kg. arasında değişir. Süt verimi de, yine içinde bulunduğu şartlara bağlı olarak, 400-1.500 kg. olabilmektedir. Beside yaygın olarak kullanılan bu ırkın günlük canlı ağırlık artışı 500-930 gr. arasında değişir.

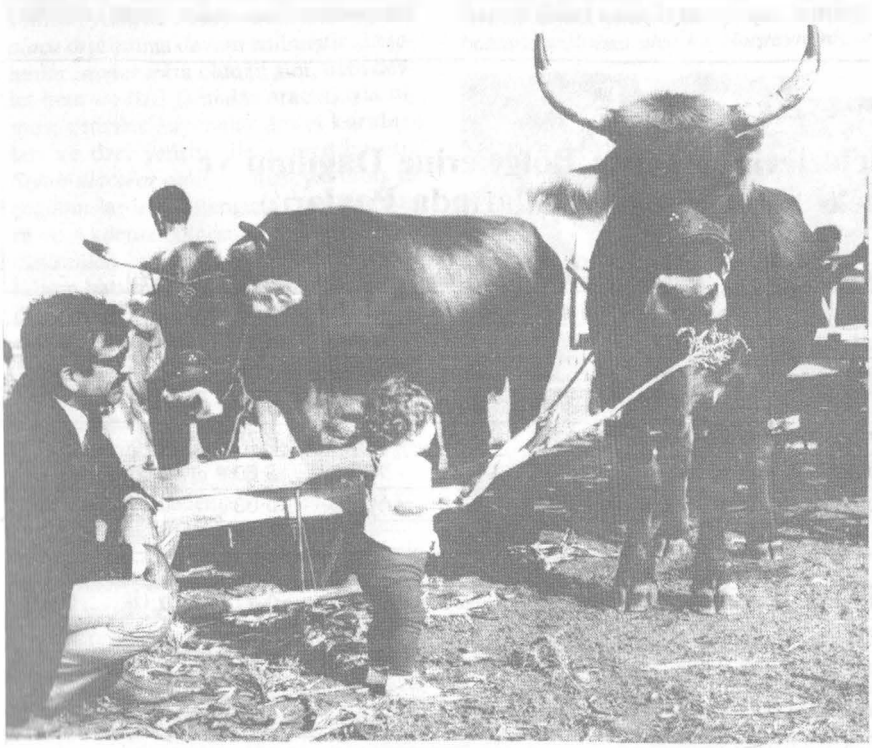

Güneydoğu Anadolu'nun bir bölümünde yetiştirilen *Güney Anadolu kırmızısı* toplam sığır varlığımızın % 4.39'unu oluşturmaktadır. Bazı yazarlar bu bölge hayvanlarını birkaç alt grup içinde incelemişlerdir. Fakat bugün için bu ırkın bir alt grubu olan *Kilis sığırı* dışındakileri ayrı ayrı ele almaya gerek yoktur. Süt verimi bakımından yerli ırkların en iyisi olan Kilisler içersinde 5.000 kg. süt veren bireylere raslanmaktadır.

Bu ırklardan başka bunların melezlerinden oluşan ve *karışık yerli* olarak tanımlanan sığırlar da popülasyonda % 21.33 gibi önemli bir paya sahiptirler.

Kültür Irkları: Cumhuriyetin ilk yıllarında ve daha öncesinde Anadolu'ya dışarıdan bir takım hayvanlar getirildiği kabul edilmektedir. Fakat bir amaca yönelik ilk dış alım 1925 yılında gerçekleştirilmiştir. Bu yıl Karacabey Harası'na Avusturya'dan 5 erkek ve 12 baş dişi *Montafon* ile Macaristan'dan 5 baş erkek ve 10 baş dişi *Bonihad* sığırı getirilerek kültür ırkı yetiştiriciliğine başlanılmıştır. İthal edilen bu ırklardan *Montafon,* Avusturya'nın Montafon bölgesindeki yerli sığırların *İsviçre Esmerleri*yle ıslahı sonucu elde edilmiş olup yüksek de-

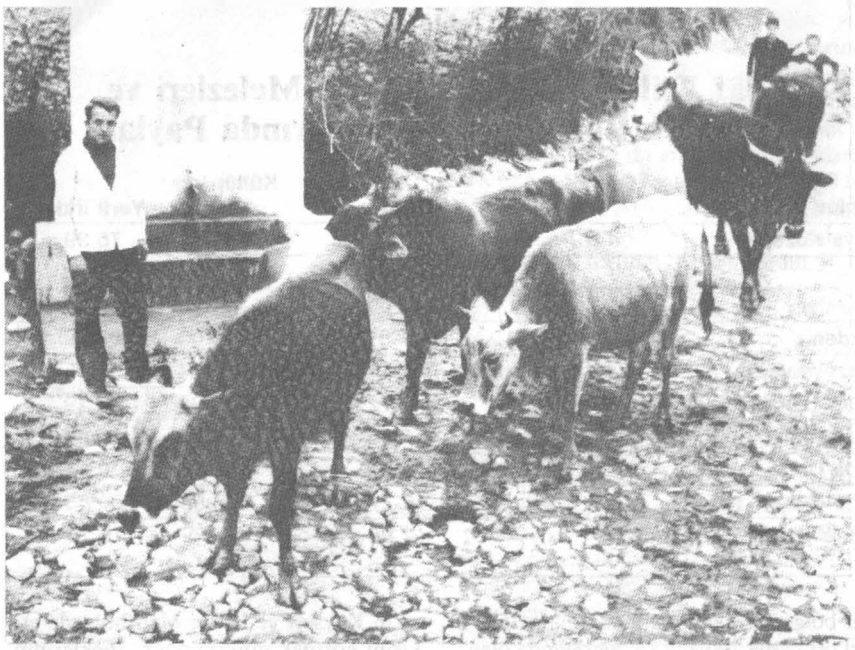

NİCELİK Mİ, NİTELİK Mİ: Sığır varlığımızın yüzde sekseni, yurdumuzun koşullarına büyük uyum sağlamış olan yerli ırklardır. Ama bunların et verimi de, süt verimi de çok düşüktür.

recede *İsviçre Esmeri* genotipine sahiptir. Bu nedenle bu ırkı da *esmer ırk* olarak tanımlamak pek yanlış olmaz. *Bonihadlar* elden çıkarılmış ve herhangi bir etkileri olmadan eriyip gitmişlerdir. Fakat *Montafon*la başlatılan çalışmaları sürdürmek için çaba sarfedilmiştir. Bu, hem onların saf olarak yetiştirilmesi, hem de yerli ırklarla melezlenmesi suretiyle olmuştur. Ayrıca 1935 yılına kadar toplam 16 inek ve 5 boğa ithal edilmiştir. 1947 yılındaki dışalımla 1925-1947 yılları arasında yetiştirilen toplam inek sayısı 65'e; boğa sayısı da 14'e ulaşmıştır. Bunların bir kısmı döl vermeden ölmüş, diğerleri

Tablo: 2

Kültür Irkı ve Melezlerinin Tarım Bölgelerine Dağılımı ve O Bölgelerdeki Sığır Popülasyonlarında Payları

Bölge	Bölgelere Dağılımı (%)						Bölgelerdeki Popülasyonda Payı (%)					
	Esmer		S-Alaca		Jersey		Esmer		S-Alaca		Jersey	
	Melez	Saf	Melez	Saf	Melez	Saf	Melez	Saf	Melez	Saf	Melez	Saf
1	22.8	17.8	13.9	10.8	0.5	1.1	16.99	1.91	4.02	0.96	0.11	0.02
2	17.8	25.7	26.5	30.3	-	-	19.56	4.08	11.29	3.98	-	-
3	7.8	12.4	33.6	27.3	1.0	0.8	16.30	3.73	27.25	6.78	0.6	0.04
4	1.1	1.9	18.3	20.6	-	-	1.55	0.41	10.44	3.60	0.01	-
5	20.5	13.7	0.2	0.4	2.0	4.5	11.68	1.13	0.04	0.03	0.32	0.32
6	5.0	5.1	0.2	1.6	-	-	3.92	0.57	0.06	0.15	-	-
7	6.8	6.1	1.2	1.4	96.0	90.4	4.45	0.57	0.32	0.01	17.77	0.12
8	7.6	6.5	2.0	3.7	0.5	0.3	8.12	1.00	0.83	0.47	0.18	0.07
9	10.7	11.0	3.9	3.9	-	-	14.52	2.13	2.06	0.64	-	-

Kaynak: TSNK Genel Müdürlüğü Kayıtları

bir yandan saf olarak yetiştirilirken, diğer taraftan da *boz ırk*la melezleme çalışmalarına başlanmıştır. Daha sonraları değişik yıllarda çeşitli devlet kuruluşları ve kişilerce İtalya, Amerika, İsviçre, Avusturya ve Almanya'dan *esmer* boğa ve inekler getirilerek *esmer* yetiştiriciliği yaygınlaştırılmıştır. Önceleri özellikle Bursa ve Balıkesir yöresinde bulunan *esmer ve melezleri* sonraları hemen her bölgede yetiştirilir olmuştur. Toplam sığır varlığımızın % 1.50'sini *saf esmer;* % 10.37'sini *esmer melezleri* oluşturmaktadır.

Esmer sığır yetiştiriciliği başladıktan sonra uzun bir süre başka ırk getirilememiştir. Bu, esmerin yerleştirilmesi amacıyla yapılmış olsa bile önemli bir hatadır.

Başka kültür ırklarının ithali 1958 yılında gerçekleşmiştir. Bu yıl Amerika Birleşik Devletleri'nden *siyah-alaca, Jersey, Aberdeen Angus* ve *Hereford* olmak üzere dört değişik ırktan hayvan ithal edilmiştir. Bunlardan ilk ikisi sütçü, diğer ikisi etçi ırklardır. Bu hayvanlardan *siyah-alacalar* çeşitli devlet kuruluşlarına (Örneğin Atatürk Orman Çiftliği ve Karacabey Harası); *Jersey* Karaköy Harası'na; *Aberdeen Angus* Orta Anadolu'daki devlet işletmelerine; *Hereford* da Doğu Anadolu'ya götürülmüştür. Daha sonraki yıllarda *Jersey* ve özellikle *siyah-alaca* dışalımına devam edilmiştir. Dışalımlar, *esmer ırk*ta olduğu gibi, hem devlet hem de özel firmalar aracılığıyla olmuş; getirilen hayvanlar devlet kuruluşları ve özel yetiştiricilere dağıtılmıştır. *Siyah-alacalar* oldukça hızlı yayılmış ve çoğalmışlardır. Başlangıçta Ege, Marmara ve Akdeniz bölgesinin kıyı şeridi için düşünülen bu ırk, bugün Doğu Anadolu'nun batısına kadar yayılmış durumdadır. Saf ve melezlerinin popülasyondaki oranı sırasıyla % 1.24 ve % 4.2 olan *siyah-alacalar* Marmara, Ege ve Akdeniz bölgelerinin hâkim kültür ırkı durumuna gelmiştir.

Saf Jersey ve melezlerinin popülasyondaki oranı sırasıyla % 0.22 ve % 2.93 civarındadır. Karadeniz bölgesine özgü kalan bu ırkla bölgede yürütülen melezleme çalışmaları sonucu ulaşılan seviyenin artık yeterli olmadığı ileri sürülmektedir. Bölge yetiştiricilerinin *siyah-alaca*ya olan talepleri bu görüşü doğrular niteliktedir.

Etçi bir ırk olan *Aberdeen Angus* Orta Anadolu'da başarılı bulunmamış ve yaygın kullanımına geçilmeden elden çı-

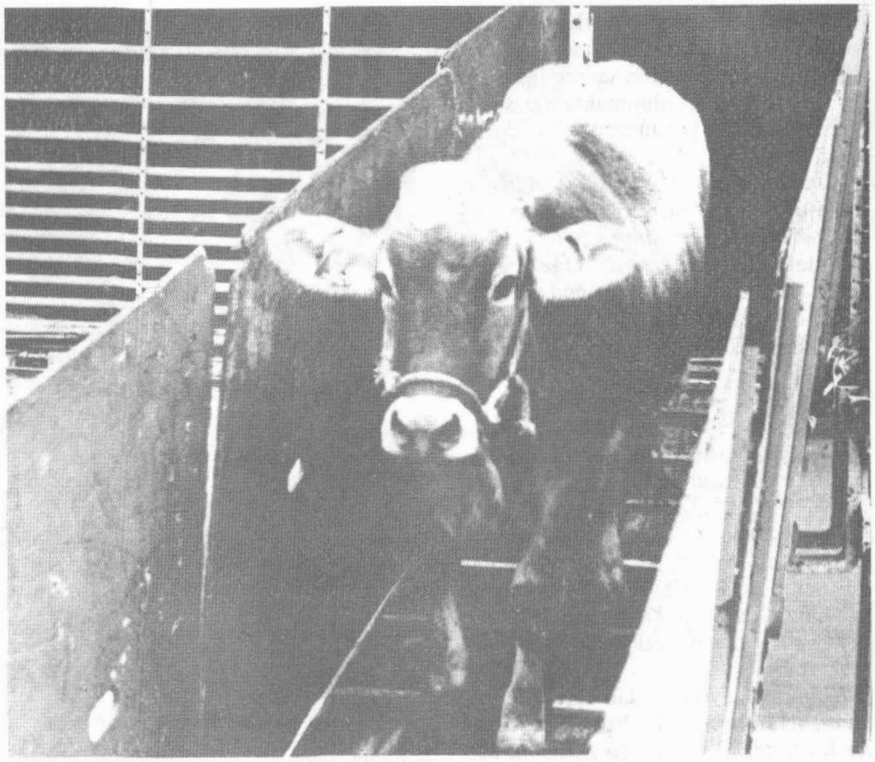

YENİ CİNSLER: Yerli sığır ırklarının verim düşüklüğü, öbür ülkelerde çeşitli amaçlara göre ıslah edilmiş sığırların ithaline yol açtı. ABD'den uçakla getirilen bu montofon gibi.

YÜZDE ON YEDİNİN BABASI: Sığır varlığımızın yüzde on yedisi, ithal edilmiş yüksek verimli türlerle yerli ırkların ıslahından doğan melez sığırlardır. İşte bu melezlerden bir bölümünün babası olan bir Holştayn boğası Karacabey Panayırı'nda.

karılmıştır. Önceleri Göle (Kars) ve Altındere (Van) inekhanelerinde de yetiştirilen *Herefordlar* bugün sadece Iğdır Tarım İşletmesi'nde bulunmaktadır. Bu ırk da henüz devlet kurumlarının sınırlarını aşamamıştır.

*Simmental*lerin ithali 1970 yılında gerçekleştirilmiştir. Önceleri Karacabey Harası'nda yetiştirilen *Simmentaller* sadece buradaki sonuçlara dayanılarak, değerlendirilmişler ve ülke sığırcılığının ıslahında bir değer taşımayacağı gerekçesiyle bu kuruluştan Göle inekhanesine nakledilmişlerdir. Aynı yıllarda Ege Bölge Zirai Araştırma Enstitüsü ile Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi ve Muş-Alpaslan Tarım İşletmesi'nde birer *Simmental* sürüsü kurulmuştur. Ege'den Kars Çayır-Mer'a Zootekni Araştırma Enstitüleri'ne nakledilen hayvanlarla Alpaslan Tarım İşletmesi'ndekilerin yetiştiriciliklerine devam edilmektedir. Bu ırk pek yaygın olmamakla birlikte Doğu Anadolu'nun bazı yörelerinde melezlemede tercih edilmektedir.

Yukarıda sayılanlardan başka, Kazova inekhanesine 1947 yılında 3 baş *Angler* boğa getirilerek *Doğu Anadolu kırmızısı* ineklerle melezlenmiştir. Fakat melezlerde beklenen performans görülemediğinden bu uygulamaya son verilmiştir. On yıl kadar sonra Tahirova Türk-Alman Çiftliği'nde bir *Angler* sürüsü kurulmuş, 20 yıl kadar yetiştirildikten sonra elden çıkarılmış, yerine *siyah-alaca* ırktan damızlıklar getirilmiştir.

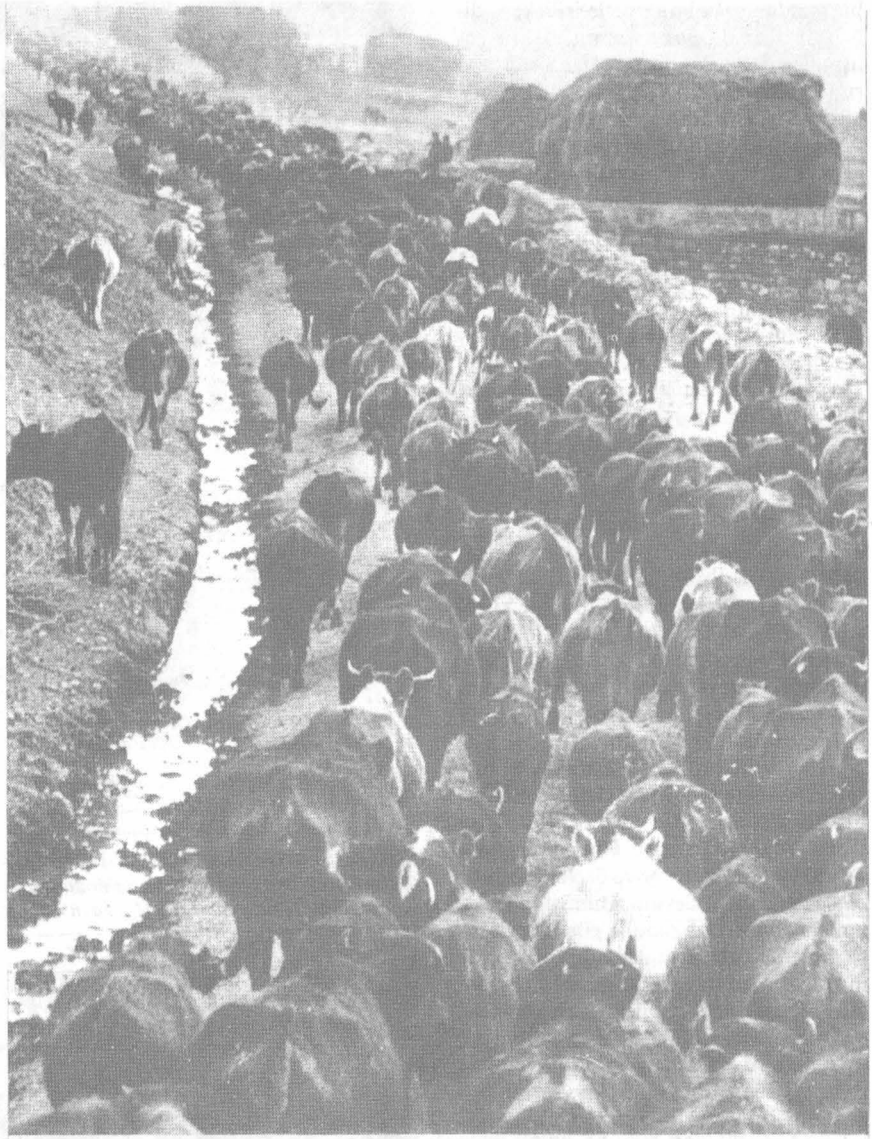

Üretim

Sığır yetiştirmenin başlıca amacı et ve süt üretmektir. Sığırların süt üretimine katkıları beklenen doğrultuda her geçen yıl artmaktadır. 1941 yılında toplanan süt üretiminde sığırın payı % 41 iken, bu değer 1951'de % 42; 1961'de % 52; 1971'de % 59 ve 1981'de % 63 olmuştur. Bu arada toplam süt üretimi de yaklaşık iki kat artmıştır. İlk bakışta iyimser olmayı gerektiren bu gelişmelerin yeterli olduğunu söylemek mümkün değildir.

Sağılan inek başına süt veriminin ne olduğu konusunda farklı bildirişler mevcuttur. DİE'ye göre, sağılan inek başına süt verimi 581 kg.'dır. Ülkenin konuyla ilgili diğer kuruluşları ve bu konuda çalışanlar bu değerin düşük olduğunu ileri sürmekte ve ortalama süt veriminin 750-900 kg. dolayında olduğunu belirtmektedirler. Bazı ülkelerde bu değerin 5.000 kg.'ın üzerinde, dünya ortalamasının da 2.000 kg. civarında olduğu düşünülürse, hangi değer kabul edilirse edilsin, bizde sağılan inek başına süt veriminin çok düşük olduğu ortadadır.

Sığırlardan sağlanan ikinci önemli ürün ettir. Ülkemiz toplam kırmızı et üretiminde sığırın payı % 35 civarındadır. Ülkemizde istatistikler kesimhane dışı kesimler içermediğinden, toplam üretim için güvenilir rakamlar verilememektedir. Fakat birim başına et verimi için bu istatistiklerde verilen rakamlara belli ölçüde güvenilebilir. 1940 yılında sığırların ortalama karkas ağırlığı 72 kg.; danaların da 32 kg. olarak verilmektedir. Aradan geçen 40 yıldan fazla sürede bu değerlerde önemli bir değişiklik gerçekleşmemiştir. 1981 yılı için bu rakamlar sırasıyla 75 ve 33 olarak bildirilmektedir. Dünya ortalamasının 200 kg., bazı ülkelerdeki ortalama karkas ağırlığının da 300 kg.'ye yakın olduğu göz önüne alınırsa, bizde sığır başına karkas ağırlığının ne denli küçük olduğu kolayca anlaşılabilir.

İhracat ve İthalat

Sığır canlı ve kesilmiş olarak ihraç edilmektedir. 1981, 1982 ve 1983 yıllarında sırasıyla 19.695.757; 60.938.174 ve 32.038.250 dolarlık sığır ihraç edilmiştir. Bu değerlerin toplam tarımsal dışsatımdaki yapı yıllara göre sırasıyla % 0.89,

BESİ TEKNOLOJİSİ: Sığır verimliliğinde beslenen türler kadar önemli olan bir konu da besi teknolojisidir. Hayvanların dağda bayırda bulduklarıyla beslenmesine dayanan geleneksel hayvancılık anlayışı, yerini sığırların uygun koşullarda, dengeli ve yeterli beslenmesine bıraktığı ölçüde et ve süt verimliliği artmaktadır.

% 2.85 ve % 1.70'tir. İhracat genellikle Ortadoğu ve Arap Yarımadası'ndaki ülkelerle Libya'ya yapılmaktadır. İhracatın yanında zaman zaman Avrupa ülkeleri Amerika Birleşik Devletleri ve İsrail'den damızlık sığır ithal edilmiştir. Son yıllarda damızlık sığırın yanında sperma dışalımı da yapılmaktadır.

Sığır Islahı Çalışmaları

Cumhuriyetin ilk yıllarındaki araştırmalar genellikle sığırlarımızın vücut yapıları ve bazı verimleri üzerinde yoğunlaştırılmıştır. Bu çalışmalar sonucunda yerli ırkların küçük cüsseli ve düşük verimli oldukları gerçeği ortaya konarak bunların iyileştirilmesi çalışmalarına başlanmıştır. Önceleri, saf olarak yetiştirilen yerli ırkların çeşitli verimlerini seleksiyonla yükseltmek ve elde edilen erkekleri köy sürülerinde kullanarak ülke sığırlarının verimlerini artırmak amaçlanmıştır. Bu amacı gerçekleştirebilmek için hemen bütün devlet kurumlarında o bölgelerin yerli ırklarından sürüler kurulmuştur. Verim kayıtlarına ve zaman zaman da dış yapıya bakılarak yürütülen seleksiyon çalışmaları ve iyi bir bakım besleme ile 15-20 yıl içersinde yerli ırkların süt verimleri köydekilere göre 2-3; canlı ağırlıkları da 1.5-2 katına çıkarılabilmiştir. Fakat bu arada ekonomik şartlar hızla değişmiş, daha önceleri uygun bulunan ve ulaşılmaya çalışılan verim seviyeleri yetersiz kalmıştır. Bu durum karşısında devlet kurumlarında bulundurulan *Kilis* dışındaki diğer yerli ırklar ya elden çıkarılmışlar veya *esmer* sığırla melezlenmişlerdir. Böylece devlet saf yerli ırk yetiştirme politikasından vazgeçmiştir.

Yerli ırkların saf olarak yetiştirilmeleriyle ulaşılacak seviyelerin yetersiz kalacağı anlaşıldıktan sonra önceleri çok küçük çapta ve sadece Karacabey Harası'nda yürütülmekte olan melezleme çalışmalarının yaygınlaştırılması düşünülmüştür. Bu amaçla 1960 yılına kadar *esmer ırk*a dayalı çevirme melezlemesi uygulanmıştır. Melezlemenin tek ırka dayandırılması ve ancak 4. geriye melezlerin damızlık olabilecekleri görüşünün hâkim olması uygulamayı başarısız kılmıştır. Başarısızlıkta, benimsenen yolun hatalı olması kadar değilse bile, mevcut kültür ırkı damızlık sayısının az oluşunun ve köylü koşullarının istenen hızda iyileştirememesinin de rolü vardır.

Melezleme çalışmaları sürdürülürken özellikle II. Dünya Savaşı'ndan sonra artan miktarlarda değişik ülkelerden kültür ırkı sığır dışalımına yönelinmiştir. 1958 yılına kadar daha önce de sözü edildiği gibi sadece *esmer ırk* getirilmiştir. Çeşitli devlet kurumları ve yetiştiricilere dağıtılan bu hayvanların dış alımı özel damızlıkçı firmalar ve devlet kurumları tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu dönemi, uygulanan melezleme çalışmalarının başarısızlığına bakarak, saf kültür ırkı yetiştiriciliğinin gerekli olduğuna dair görüşü savunanların etkin olduğu ve bu politikanın benimsendiği bir dönem olarak nitelemek mümkündür. Ülke gerçeklerine ters düşen bu görüş doğrultusundaki uygulamalar, saf kültür ırkı yetiştirecek işletmelerin seçimindeki isabetsizlik ve organizasyon bozukluğu gibi olumsuzlukların da etkileriyle, başarısız olmuştur. Her ne kadar bazı dönemlerde saf kültür ırkı yetiştiriciliğine önem verilse de, melezleme çalışmalarından hiçbir dönem vazgeçilmemiştir. Az sayıda erkek kullanarak melezlemeyi yaygınlaştırmada oldukça etkin bir yöntem olduğu bilinen yapay tohumlamanın bu amaçla kullanılması 1948-1949 yıllarına raslar. Aslında

Tablo: 3

Toplam Sığır Sayısı ve Sığırlardan Sağlanan Süt Üretimi

Yıl	Sığır Sayısı	Süt Verimi (1000 ton)	Toplam Süt Üretiminde Payı (%)
1928	6.937.000	710(1930)	38.2
1945	9.759.282	1.247	55.2
1950	10.123.185	1.382	43.5
1955	11.058.935	1.642	42.2
1960	12.435.000	2.241	53.5
1965	13.203.000	2.446	58.8
1970	12.756.000	2.551	59.3
1975	13.751.000	2.910	60.4
1980	15.894.000	3.421	62.0
1981	15.981.000	3.538	63.0

Kaynak: DİE Kayıtları

ülkemizde 1925 yılından bu yana uygulanabilen bu metod, uygulama alanlarının seçimindeki isabetsizlik, köylünün konuya ilgisinin sağlanamaması ve uygulama hataları yüzünden bugün bile yeterli etkinliğine kavuşamamıştır. Halen ülkemizde bu yolla gebe bırakılabilen inek sayısı 150.000 civarındadır. Bu nedenle baştan beri melezleme çalışmalarında yararlanılan doğal aşım etkinliğini korumaktadır. Doğal aşımla yürütülen melezleme çalışmalarının etkinliğini artırmak amacıyla çeşitli yollara başvurulmuştur. Bunlardan ilki köy sürülerine yılın belli aylarında boğa vermek ve diğer zamanlarda bunları bir boğa deposunda tutmak biçiminde yürütülen uygulamadır. İkinci uygulama ise haşhaş ekiminin sınırlandırıldığı bölgelerde başlatılan ve bugün 33 ilde uygulanan *Köy Hayvancılığını Geliştirme Projesi*'dir. Bu projenin esası, köyde sürekli olarak boğa bulundurmak, köylerde besi kooperatifleri gibi ürün değerlendirmeye yönelik üniteler kurulmasını sağlamak ve köylüye hayvancılık tekniğini öğretmektir. Bu iki genel uygulama dışında bugün için pek uygulanmasa bile zaman zaman köylere boğa hibe etme yoluna da başvurulmuştur.

Gerek yapay tohumlama gerekse doğal aşımlar 1960 yılına kadar sadece *esmer ırk*la sürdürülmüş melezleme çalışmalarına bu yıldan itibaren *siyah-alaca* ve *Jersey* ırkları da katılmıştır. Bunlardan *Jersey* Karadeniz bölgesine özgü kalırken, *siyah-alacalar* hemen her yörede aranılır olmuştur. Bu üç ırkla melezleme çalışmaları sürdürülürken dışalımlar artarak devam etmiş ve devlet kurumları dışında da bu ırklardan kurulmuş sürülerin sayısı artmaya başlamıştır. 1969 yılında memleketin saf kültür ırkı hayvana olan ihtiyacını karşılamada özel yetiştiricilerden yararlanmak amacıyla bir proje geliştirilmiştir. *Hayvancılığı Geliştirme Projesi* olarak isimlendirilen ve Dünya Bankası tarafından finanse edilen bu projenin amacı damızlık nüve sürüler oluşturmaktır. Bu amacı gerçekleştirmek için koşulları uygun olan yetiştiricilere krediyle damızlık ve ekipman sağlanmaktadır. Ülkemizde bu yolla kurulan işletmelerden damızlık satabileceklerin sayısı 16 ilde 400 civarına ulaşmıştır.

Sığır ıslahı çalışmalarında üniversite ve araştırma kurumlarının da önemli katkıları olmuştur. Önceleri yerli ırkların durumlarını ortaya koymaya yönelik olan araştırmalar özellikle 1960 yılından sonra kültür ırkı ve bunların melezleri üzerinde yoğunlaştırılmıştır. Başlangıçta sadece tanımlayıcı değerlerin belirlenmesine yönelik çalışmaları, zamanla verimin artırılması için ne tip çevresel düzenlemelerin yapılması gerektiği hususuna ve yeni tipler elde etmeye yöneltilmiştir. Bunlardan özellikle AÜ Ziraat Fakültesi tarafından yürütülen *Kilis* × *siyah-alaca* malzemesi sonucu elde edilen tip dikkate değerdir.

Cumhuriyetten bu yana ülke sığırcılığının geliştirilmesi amacıyla değişik devlet kurumları tarafından farklı metotlarla yürütülen çalışmaların çoğunluğu, daha önce de belirtildiği gibi, önceleri yerli ırkların ıslahına dayandırılmaktaydı. Fakat bunun yetersizliği ortaya çıktıktan sonra saf kültür ırkı yetiştiriciliğine ve melezleme çalışmalarına yönelinmiştir. Melezleme çalışmalarında baştan beri kullanılagelen doğal aşımın yanında, 1948-1949 yılından sonra yapay topumlamaya da başvurulmuştur. Gerek doğal aşım, gerek yapay tohumlamayla yürütülen çalışmaların tamamı bir çevirme melezlemesi niteliğindedir. Son yıllarda bunun çıkar yol olmadığını savunanların sayısı artmış olmasına rağmen, henüz bu yönde olumlu gelişmeler yoktur. Melezleme çalışmalarının önemli bir eksikliği de hangi ırkın nerelerde kullanılacağının tesbit edilememiş olmasıdır. Ayrıca, melezlemede kullanılacak boğaların seçimine özen gösterilmemesi de bugüne kadar yapılagelen hatalar içersinde sayılmalıdır. Aynı durumu; yani hem ırk hem de boğa seçimine gereken önemin verilmeyişi, saf kültür ırkı yetiştiriciliğinde de göze çarpmaktadır. Yine zaman zaman gözardı edilen önemli bir husus da hayvancılığın bu arada sığırcılığın genel tarımsal yapıdan ayrı düşünülmesidir. Oysa bugüne dek yapılan çalışmalar ve bugün ulaşılan seviye, hayvancılığın gelişiminin başta bitkisel üretim olmak üzere genel ekonomik gelişmeden soyutlanamayacağını ortaya koymuştur ●

KAYNAKÇA

- Dr. Numan Akman, *Türkiye Sığırcılığının Islahı Olanakları*, AÜ Ziraat Fakültesi (Seminer), Ankara, 1984.
- Prof.Dr. Orhan Alpan, *Sığır Yetiştiriciliği*, AÜ Veteriner Fakültesi, Ankara, 1983.
- Prof.Dr. Kemal Bıyıkoğlu, *Türkiye'de Hayvancılık ve Hayvancılık Sahasındaki Bazı Çalışmalar*, Atatürk Üniversitesi, Erzurum, 1969.
- *FAO Production Yearbook*, Vol.35, Roma, 1981.
- Prof.Dr. İbrahim Yarkın, *Sığır Yetiştirmesi*, Erzurum, 1961.

Cumhuriyet Döneminde Koyunculuk

Yücel Aşkın

Koyun Irkları ve Verimleri

Türkiye'de şu anda varolan yaklaşık 49.5 milyon adet koyunun % 97'sine yakın bir bölümünü, verimleri bakımından geri, fakat bulundukları bölgelere en iyi şekilde uyum gösteren yerli ırklar oluşturmaktadır. Bunların çoğunu, seyrek otlu fakir mer'alara ve sert iklim koşullarına uyum sağlamış yağlı kuyruklu koyun ırkları meydana getirmektedir. Anadolu platosunun gerek yayılış alanı ve gerek sayı bakımından birinci sıradaki ırkı *akkaraman* koyunlarıdır. Bu ırk batıda Eskişehir'den, doğuda Sivas'a kadar İç Anadolu Bölgesi'ne yayılmıştır. Daha doğudaki illerimizde ise *morkaramanlar* bulunmaktadır. Diğer yağlı kuyruklu koyun ırklarımız arasında, Göller Bölgesi'nde *dağlıç*, Güneydoğu Anadolu'da *ivesi*, Kars yöresinde *tuj* koyunu sayılabilir. Anadolu'un kıyı kesiminde ise yağsız ince kuyruklu koyunlar bulunmaktadır. Bu gruba giren ırklardan *kıvırcık* Trakya ve Marmara Bölgesi'nde, *karakaya* ırkı ise Karadeniz kıyı şeridinde yaygındır.

Et, süt ve yapağılar için yetiştirilen koyunların yetiştikleri bölgelerin özelliklerine bağlı olarak bu verimlerinden bazılarına da diğerlerinden daha fazla önem verilir. Ülkemiz koyun popülasyonunun çok büyük bir bölümünü oluşturan yerli ırkların bu üç veriminden de yararlanılmaktadır. Fakat son yıllarda özellikle bazı bölgelerde yerli koyunlar ve melezler sağılmamakta, sütün tamamı kuzulara verilmektedir. Bu uygulama, kuzulardan sağlanan et miktarını artırmak suretiyle, et üretimine önemli katkılarda bulunmakta ve üreticinin kuzu satışından elde ettiği kazancı artırmaktadır. Fakat koyun sütünden tamamen vazgeçilmesi de düşünülmemekte ve tarımın entansifleştiği bölgeler için sütçü koyunlar elde edilmeye çalışılmaktadır. Ülkemiz toplam süt üretimininin beşte biri koyunlardan sağlanmaktadır. Uzun yıllardan bu yana toplam süt üretiminde koyunların payında azalma olmamış, aksine çok az da olsa bir artış görülmüştür. Bu durum hem sayısal artış hızının yüksekliğine, hem de birim başına verimin çok az da olsa artmasına bağlanabilir. Ülkemizde, koyun sütünden yapılan süt mamüllerinin daha yüksek fiyatla satılabilmeleri de bu durumun etkenleri arasında sayılmaktadır.

Dünya kırmızı et tüketiminin yaklaşık % 10'u koyunlardan sağlanırken bu oran ülkemizde % 45-50 civarında tahmin edilmektedir. Fakat bu, koyunlarımızın et verim yeteneklerinin iyi olmasından değil, toplumda koyun ve kuzu eti tüketme alışkanlığının yaygınlığı, koyunculuğun oldukça az masrafla, ekstansif nitelikte yapılması, dünya et üretiminde önemli bir paya sahip olan domuz eti tüketiminin olmayışı ve sığırlardan sağlanan üretimin düşüklüğündendir.

Koyunlardan sağlanan önemli bir ürün de çok geniş kullanım alanı olan yapağıdır. Ülkemiz koyunlarından elde edilen yapağının büyük bir bölümü kaba karışık yapağı olarak nitelenir ve endüstride yaygın olarak kullanılmaz. Bu nedenle ülkemiz her yıl ince kumaş yapağısı ithal etmek durumundadır. Bu ihtiyacın yurt içinden karşılanması için yürütülen çalışmalar çeşitli sebeplerle istenilen seviyede başarılı olamamıştır. Yapağı üretiminde son yıllarda önemli artışlar olmasına rağmen birim başa verim ve kalitede iyileşmeler sağlanamamıştır.

İhracat ve İthalat

Tarım ürünlerinin dışsatımı ile sağlanan gelirde koyunun diğer türlere göre oldukça önemli bir yeri vardır. Canlı ve taze et olarak satılan koyunlardan elde edilen miktar, diğer türlerden sağlananların toplamından oldukça fazladır. Hayvan dış satımıyla toplanan gelirin 1981'de, % 84, 1982'de % 74, 1983'te de % 77'si koyunlardan elde edilmiştir. Aynı yıllarda toplam tarımsal ihracatta koyunun payı sırasıyla % 12, % 17 ve % 18 olmuştur.

Koyun ihracatının büyük bir bölümü İran, Irak, Libya ve Suudi Arabistan başta olmak üzere Ortadoğu ülkelerine yapılmaktadır. Bunların yanında zaman zaman bazı Avrupa ülkelerine de dışsatım gerçekleştirilmiştir. Dışsatımın oldukça önemli bir bölümünü canlı hayvan satışı oluşturmaktadır. 1981 yılında koyunların dışsatımdan sağlanan toplam gelirin % 71'i canlı hayvan satımından elde edilmiştir. Bu oran 1982 ve 1983 yıllarında da çok yüksek (% 68 ve % 69) olmuştur. Koyun dışsatımında canlı hayvanın payını azaltmanın bir başka ifadeyle canlı hayvan yerine et satmanın yolları aranmalıdır.

Canlı ve et olarak ihracın yanında çok az miktarlarda damızlık satışı da söz konusu olmaktadır. Fakat bugün için bu yolla sağlanan kazanç sözü edilemeyecek kadar küçüktür.

Cumhuriyetten sonra zaman zaman değişik ülkelerden damızlıklar ithal edilmiştir. Bugün için bu yola pek başvurul-

mamakla birlikte özellikle bazı etçi ırklarda damızlık ithal edilmesi gereği vardır.

Koyun Islahı Çalışmaları

Yerli koyun ırklarımızdan yapağı, et, süt verimlerinin yetersiz oluşu, Cumhuriyet dönemi öncesinden başlayarak ıslah çalışmaları yapılmasını gündeme getirmiştir. Islah çalışmalarında, uzun yıllar dokuma fabrikalarının ihtiyacı olan ve yurt dışından ithal edilen, ince ve üniform yapağının yurt içi üretimle karşılanması amaçlanmıştır.

Bu amaçla yapılan ilk çalışmalar Osmanlı İmparatorluğu döneminde başlamıştır. 1841 yılında İspanya'dan *merinos* ırkı koyunlar, Feshane fabrikasının ihtiyacını karşılamak üzere getirilerek Hayrabolu'da yetiştirilmeye başlanmıştır. Yine 1844 yılında çıkarılan bir emirname ile *merinos* yetiştiriciliği teşvik edilmiş ve devlet güvencesi altına alınmıştır. Daha sonraları da, birçok kez *merinoslar* ithal edilmiş ve saf olarak yetiştirilmeye çalışılmışlardır.

Cumhuriyet dönemindeki çalışmalara ise, 1928, 1929 ve 1930 yıllarında, üç parti halinde Macaristan'dan *tarak yapağısı merinosları* ve 1928 yılında Almanya'dan *Würtemberg* ırkı koyunlar getirilerek başlanmıştır. Bu koyunların bir kısmı saf olarak yetiştirilmiş, bir kısmı ise *kıvırcık* koyunları ile melezlenmiştir. Fakat bu girişimler yapağı kalitesindeki iyileştirmelere karşın, et ve süt verimleri ile uyumdaki gerilikler nedeni ile başarılı olamamıştır. Bu sebeple yeni yaklaşımlar geliştirilmeye gayret edilmiştir.

1934 yılında, Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü'nde çalışan Prof.Dr. W.Spöttel, *kıvırcık* koyunlarının *Alman yapağı-et merinosları* ile ıslahı konusunda bir proje geliştirmiştir. Proje uyarınca, Karacabey Harası'na getirtilen *yapağı-et merinoslarından* sağlanan koçlarla çevredeki üreticilerin elindeki *kıvırcıklar* melezlenmeye başlanmıştır.

Uygulanan çevirme melezlemesine paralel olarak, geleneksel yetiştirme ve besleme sisteminde hiçbir değişiklik yapılamaması, kuzu kayıplarını büyük ölçüde artırmış, ayrıca et kalitesi de gerilemiştir. Yapağı miktar ve kalitesindeki artışlar kayıpları karşılamayınca, bu bölgede ancak hedef olarak saptanan miktarın beşte biri kadar melez hayvan elde edilebilmiştir. Şu anda, Marmara Bölgesi'nde bazı devlet kurumlarında ve özel yetiştiricilerde *Türk merinosu* adı verilen bir milyon kadar ıslah edilmiş hayvan bulunmaktadır.

Yapağı Üretimi ile İlgili Çalışmalar: Türkiye'nin yıllık ihtiyacı olarak tahmin edilen 10-12 bin ton ince kumaş yapağısının sadece *kıvırcık* melezlemesiyle elde

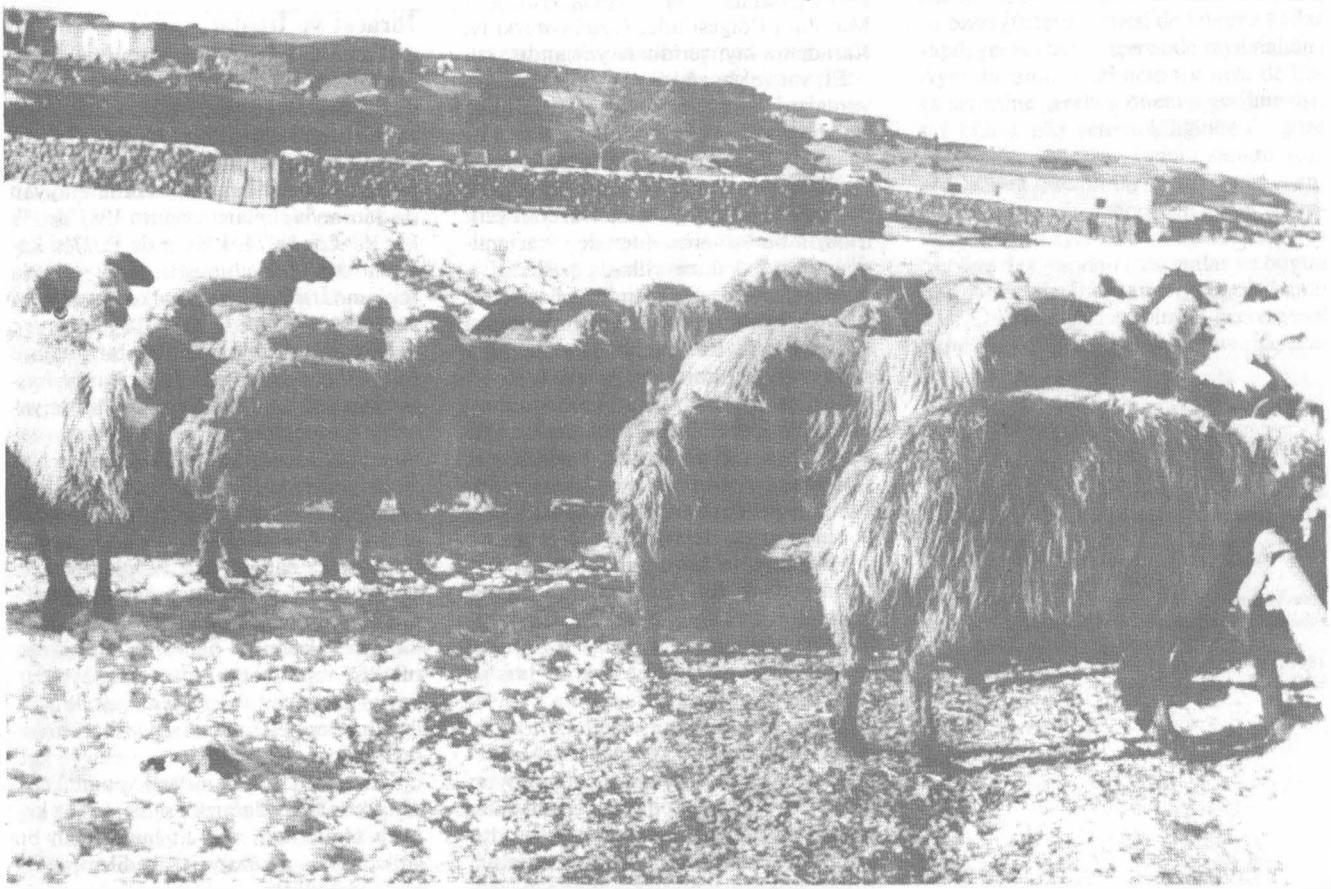

UYGUN AMA VERİMSİZ: Koyun varlığımızın % 97'si, ülkemizin iklim ve bitki örtüsüne çok iyi uyum sağlamış yerli ırklardandır. Ama yağlı kuyruklu yerli koyunlarımız, sert kışlara dayanıklı "mor karamanlar" gibi, et ve süt bakımından verimsizdirler.

edilemeyeceği anlaşılınca, 1950 yılından başlayarak melezleme çalışmaları Orta ve Doğu Anadolu'ya kaydırılmıştır. Orta Anadolu'daki *akkaramanlar*la melezleme, çevirme melezlemesi biçiminde yapıldığından merinos genotipinin artmasıyla birçok sorun ortaya çıkmış ve ileri derecede melez hayvanlar Orta Anadolu şartlarına uyum sağlayamamışlardır.

Bu zorlukları yenmek üzere Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Zootekni öğretim üyeleri yeni görüşler geliştirmiş ve uygulamaya başlamışlardır. O zamana kadar başvurulan çevirme melezlemesinden vazgeçilmiş ve farklı koşullar için farklı düzeylerde merinos genotipi taşıyan yeni tiplerin elde edilmesi yoluna gidilmiştir. Bu çalışmaların sonucunda *malya koyunu* ve % 75-80 merinos genotipi taşıyan *Orta Anadolu merinosu* geliştirilmiştir. Bunlara benzer çalışmalarla, *Konya merinosu* denilen diğer bir *merinos* × *akkaraman* melezi tip de Konya Harası'nda meydana getirilmiştir. *Alman yapağı-et merinosları* ile *morkaramanlar*ın melezlenmesi şeklinde Doğu Anadolu Bölgesi'nde yapılan çalışmalar ise büyük bir yaygınlık kazanamamıştır.

Et Üretimi ile İlgili Çalışmalar: Türkiye'de koyunculuğun entansifleşmesine paralel olarak, kârlılığın birinci planda et üretimine bağlı olduğu, 1970'li yılların başından itibaren tartışılmaya başlanmıştır. Bu arada Türkiye'ye daha önce getirtilen az miktardaki *Ile de France* ırkından yararlanma imkânları araştırılmıştır. Ankara Çayır-Mer'a-Zootekni Enstitüsü'nde bu ırktan elde kalan bir koçla yapılan melezlemelerle çok daha hızlı gelişen yüksek kasaplık kuzular üretilmiştir. Bu yöndeki gelişmeler için çok etkili oldukları birçok ülkelerdeki çalışmalardan anlaşılan İngiliz Etçi koyun ırklarını memleketimize de getirmek, çeşitli engellemeler yüzünden bir türlü mümkün olamamıştır.

Et üretimini artırmak amacıyla melezleme çalışmaları dışında da bazı tedbirlere başvurulmuştur. Bunlardan en etkin olanı 1972-73 yılında başlatılan *Erken Kuzu Kesimini Önleme ve Kuzu Besiciliğini Teşvik Projesi*'dir. Önceleri Batı Anadolu'daki bazı illerde yürürlüğe konulan projenin uygulama alanı daha sonraki yıllarda genişletilmiştir. Tarım Orman ve Köyişleri Bakanlığı ile Ziraat Bankası'nın müşterek yürüttükleri bu

DÜNYA ORTALAMASININ ÜSTÜNDE: Dünya kırmızı et tüketiminde koyunun payı % 10 dolayındadır. Türkiye'de ise bu oran % 45-50'ye ulaşır. Ama bunun nedeni, koyun türlerimizin yüksek et verimliliğine sahip olması değil, insanımızın tüketim alışkanlıklarıdır.

İLK ISLAH ÇALIŞMALARI: Koyunculuğumuzun et, süt ve yapağı verimlilik ve kalitesinin iyileştirilmesi çalışmalarında merinos türü ilk kullanılan türdür. 1841'de İspanya'dan getirilen ilk merinosların ardından 1930'larda Alman yapağı ve et merinoslarıyla daha sistemli çalışmalar başlatılmıştır.

proje uyarınca besiye alınan koyun ve kuzu sayısı 1982 yılında 2.5 milyon başa ulaşmıştır. Kuzu besisinin öneminin iyice anlaşılmasına da katkısı olan proje büyük ölçüde başarı sağlamıştır.

Süt Üretimi ile İlgili Çalışmalar: Türkiye'de toplam süt üretiminin % 20'si koyunlar tarafından üretilmekte ve koyun sütü ürünlerine büyük bir talep bulunmaktadır. Süt verimi en yüksek olar ırkımız Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ne yayılmış olan *ivesi*dir. Bu ırktan en büyük damızlık sürü Urfa'daki Ceylanpınar Devlet Üretme Çiftliği'nde olup, toplam 50 bin başa ulaşmaktadır. Bu çiftlikteki yapılan çalışmalarla bir elit sürü geliştirilmiş ve süt verimi 175-205 kilograma çıkarılabilmiştir. Süt veriminin yüksek, canlı ağırlığının oldukça yeterli oluşu bu ırka isteği artırmış, *akkaraman, morkaraman* ve *dağlıç* ırklarının süt verimlerini *ivesi* koçları ile artırmak üzere devlet kuruluşlarında çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalar bölge yetiştiricilerinin de ilgisini çekmiş ve *ivesi* ırkı bunlar arasında da yaygınlaşmaya başlamıştır.

Süt koyunu yetiştiriciliği ile ilgili önemli bir gelişme de, Ege Üniversitesi Ziraat Fakültesi tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu kuruluştaki öğretim üyeleri, Tahirova Devlet Üretme Çiftliği'ndeki Alman kökenli *Ost-Friz* ırkı ile *kıvırcık*ları melezleyerek süt verimi ve çoğuz doğum oranı, saf *kıvırcık*ların üç katı olan yeni bir tip meydana getirmişler ve buna *Tahirova koyunu* adını vermişlerdir. Bu koyun çevrede geniş yankılar uyandırmış, *Tahirova koyunu* yetiştiricileri örgütlenerek bir yetiştirme derneği oluşturmuşlardır. Görüldüğü üzere Cumhuriyet döneminde Türkiye koyunculuğunu geliştirmek amacıyla ciddi girişimlerde bulunulmuş, fakat başlangıçta ıslah deyince sadece yapağı ve merinoslaştırma anlaşıldığından, yapılan çalışmalar ancak sınırlı ölçüde başarıya ulaşabilmiştir. Başarısızlıkta bakım ve beslemenin de kötü olması ve hızla iyileştirilememesinin de rolü olmuştur. Fakat toplumun gelişmesi ve ihtiyaçların artmasıyla Türkiye tarımında entansifleşme eğilimleri gözlenmeye başlanmış ve bu durum doğal hayvancılığa da yansımıştır. Böylece özellikle 1970'li yıllardan başlayarak, koyunlarda et ve süt üretiminin artırılması üzerinde bilimsel araştırma ve uygulama projeleri geliştirilmiştir. Bütün bu çalışmalara karşın, şu andaki yüksek verimli melez tiplerden oluşan koyun popülasyonumuz, bütün koyunlarımızın ancak % 3 gibi küçük bir bölümünü oluşturmaktadır. Buna rağmen gelişmekte olan iç ve dış pazar isteklerinin gelecek yıllarda bu üretim dalına da yansıması ve olumlu gelişmelerin elde edilmesi beklenebilir ●

KAYNAKÇA

- Orhan Düzgüneş, Dünya ve Türkiye Koyunculuğunda Gelişme Yönleri, *AÜ Ziraat Fakültesi Yıllığı* 17: 599, 1967.
- Reşit Sönmez, *Koyunculuk ve Yapağı*, EÜ Ziraat Fakültesi Yay., No: 108, Bornova- İzmir, 1978.
- *Uluslararası Akdeniz Bölgesi Koyun ve Keçi Üretimi Simpozyumu*, Ankara, 1983.

Türkiye'de Ankara Keçisi Yetiştiriciliği

Fırat Cengiz

Cumhuriyetin Kuruluşundan Önce Ankara Keçisi Yetiştiriciliği

Ankara keçisinin tarihi ve kökeni çok eskilere dayanmaktadır. Sibirya'dan, Orta Asya'dan Anadolu'ya getirildiğini savunanların yanı sıra 24 yüzyıldır Ankara çevresinde yetiştiğini, dışardan getirilen yakın türlerin mutosyan geçirerek özgün bir türe dönüştüğünü savunanlar da bulunmaktadır.

13. yüzyıldan beri adını aldığı yörede yetiştirilen Ankara keçisinin bu yörenin özel ekolojik koşulları altında çok kaliteli tiftik ürettiği bilinmektedir. Ancak, ekonomik açıdan önemli bir potansiyele sahip böyle bir kaynağı geliştirmek için bugüne kadar yapılan çalışmalar yeterli olmamıştır. Türkiye 1839 yılına kadar tiftik dokumacılığında; 1850 yıllarına kadar da ham tiftik, kumaş ve tiftik ipliği ihracatında dünyada rakipsizdi. 1839 yılında İngiltere'de tiftikten iplik ve dokuma yapan "Bradford" tiftik endüstrisinin kurulması, tiftik endüstrimize büyük bir darbe vurmuştur. Öte yandan, yüzyıllardan beri yalnızca Anadolu'da yetiştirilen Ankara keçisi o zamanki yönetimin kayıtsızlığı sonucu İngilizler tarafından ilk kez 1838 yılında Güney Afrika'ya götürülmüştür. Daha sonra İngiltere, Amerika, İtalya ve Fransa tiftik keçisini çeşitli yollarla yurt dışına çıkarmış ve başarısız birçok yetiştirme denemesinden sonra son olarak Güney Afrika'ya kaçırılan Ankara keçileri orada uygun koşullarda yetiştirilebilmişlerdir. Böylece Ankara keçisi yetiştiriciliğimiz, dolayısıyla tiftik endüstrimiz ikinci bir darbe yemiştir. Daha sonraları İngiltere'ye önemli miktarlarda tiftik keçisi ihraç edilmiş; İngilizlerin Kap'a ithal ettikleri damızlık Ankara keçileri, yerli beyaz keçilerle melezlenerek tiftik kalitesi en üstün Türk tiftiği düzeyine çıkarılmıştır. Öte yandan 1849 ve sonrasında ABD'ye ihraç edilen Ankara keçileri Texas'ta uygun ekolojik koşulları bulmuş ve tiftik pazarlarında Türk tiftikleri ile rekabet edecek düzeye ulaşmıştır. Avustralya'da tiftik keçisi yetiştirilmesine ise 1856 yılında başlanmış ve yüksek kalitede tiftik üretilmiştir.

Cumhuriyetin Kuruluşundan Sonra Ankara Keçisi Yetiştiriciliği

1924 yılında çıkarılan *Tiftik Keçilerinin Men-i İmrar ve Teksiri Âdat* yasası ile damızlık ihracatı yasaklanmıştır. Daha sonra Türk tiftik keçilerini yeni baştan ıslah etmek ve tiftik üretimini artırmak amacıyla 1930'da *Türkiye Tiftik Cemiyeti* adlı bir dernek kurulmuştur. Ancak, yetiştiricinin yetersiz ekonomik koşulları, tiftiğini pazarlamada güvenebileceği düzenli bir alım ve destekleme politikasının konmamış olması, eğitimsizlik, tiftik keçisi ile ilgili araştırmaların ve ülke düzeyindeki ıslah programlarının geliştirilememiş olması gibi bazı etmenler, eldeki keçi materyalinin verim açsından ilkel bir düzeyde kalması sonucunu getirmiştir. Tiftik keçisinin canlı ağırlığı gerilemiş ve hayvan başına elde edilen tiftik miktar olarak azalmıştır. Tiftik endüstrisi de istenen düzey ve kapasitede kurulamamıştır. Tiftik, teknolojik niteliklerinden dolayı yün işleyen tesislerde işlenememekte ve ayrı bir teknoloji istemektedir. Bu gibi tesisler yurdumuzda 1950 yılından sonra kurulmaya başlanmışsa da hâlâ gereksinmeleri karşılayacak sayı ve kapasiteye ulaşamamıştır. Bunun nedenini, önce çeşitli hükümetlerin

BİR ZAMANLAR TEKELDİK: 1838'e dek tiftik keçileri yalnız yurdumuzda yetişiyor; tüm dünyada tiftiği çok beğenilen bu keçilere Ankara keçisi deniyordu. İlk olarak 1838'de İngilizler, daha sonra da ABD ve Avusturyalılar Anadolu'dan götürdükleri Ankara keçilerini kendi ülkelerinde yetiştirerek tekelimizi ortadan kaldırdılar.

bu konuya gereken önemi vererek etkin bir çalışma yapmamış olmalarında, sonra da ellerindeki pazarı koruma çabası içersinde olan başka ülkelerin Türkiye'nin yalnızca hammadde üreticisi olarak kalmasını istemelerinde aramak lazımdır.

Türkiye'de, Cumhuriyetten sonra Ankara keçisi ve tiftik konusunda en eski kuruluşlardan, 1955 yılında kurulan *Türkiye Yapağı ve Tiftik AŞ*, ne yazık ki tiftik keçisi yetiştiriciliğini ve damızlık dağıtımını gerçekleştirememiş, tiftik ticareti konusunda da yeterli etkinliği gösterememiştir. Ancak, son yıllarda bu konuda önemli bir adım atmış ve Türk tiftiklerinin ham değil yarı mamul halde ihracını sağlayarak daha fazla döviz elde etmek amacıyla 1984 yılı içersinde üretime geçirilecek *Afyon Tiftik-Tops Fabrikası*'nı kurmuştur. Özel sektöre ait bir başka tiftik-tops fabrikası da Çankırı'da kurulmuştur.

1969 yılında, tiftik pazarlama alanında *Yapağı ve Tiftik Tarım Satış Kooperatifleri Birliği* kurulmuştur. Bu kuruluş her ne kadar tiftiğin miktar ve kalitesinin artırılması, tiftik keçisinin ıslahı, damızlık dağıtımı ve tiftik ihracatı gibi konular üzerinde çalışmakta ise de, henüz yeterli ve etkin bir çalışmaya girememiştir.

Türkiye'de Dünya Bankası'nın desteği ile yürütülen Türkiye hayvancılığını geliştirmeye yönelik projeler arasına, son dönemde Ankara keçisi özel damızlık işletmelerinin kurulması da katılmış ise de, bu proje henüz tam olarak uygulamaya konamamıştır. Buna karşılık, AÜ Ziraat Fakültesi Zootekni Bölümünün, Ziraat İşleri Genel Müdürlüğü'nün mali desteği ile 1982 yılında başlattığı bir proje uygulanmıştır. Bu proje, bir yandan özel sürüleri kendi damızlıkları ile genotipik olarak ıslah etmek; bir yandan da, yetiştiricilere genç hayvanlarına normal bir bakım ve besleme uyguladıklarında ne derecede bir ilerleme sağlayabileceklerini göstermek amacını gütmüştür. Projeye alınan hayvanlar yetiştirici elinde kalan çağdaşlarından en az 1.5 kat daha gelişkin olmuşlardır.

Üretim

Ankara keçisi esasen dünya piyasalarında *mohair* adı ile bilinen ve tekstil endüstrisinde büyük önem taşıyan tiftik üretimi için yetiştirilmektedir. Canlı ağırlıkları 30-40 kg arasında olup, hayvan başına tiftik verimleri yaşa göre değişmekle birlikte ortalama olarak 1-3 kg arasındadır. Bunun yanında, Ankara keçisinin etinde kıl keçisindeki istenmeyen koku yoktur ve bu nedenle eti sevilerek yenir. Süt verimleri azdır ve yavrunun emdiğinden başka 25-30 kg kadar süt verirler. Derisi ince ve dayanıklı olup özellikle ediven ve bayan ayakkabısı imalatında aranmaktadır.

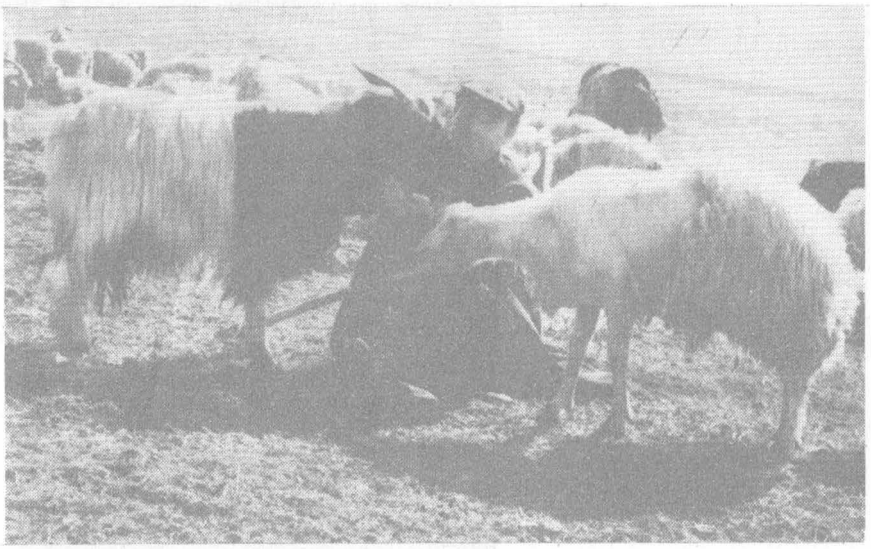

GÜNEYDOĞU'DA DA YAYGIN: Ankara keçileri, güneydoğu illerimizde de yaygın biçimde beslenir. Bu bölgede kahverengi ve kahverengi-beyaz tüylüler de bulunur. Bunların tiftikleri büyük ölçüde, ünlü Siirt battaniyelerinin dokunmasında kullanılır.

Tiftik, tüm dünyada dayanıklılığı nedeniyle döşemeliklerde; iyi boyanması ve rengini koruması nedeniyle perdeliklerde, erkek elbiselik kumaşlarında, modaya bağlı olarak miktarı azalıp çoğalan bayan giyim eşyalarında; parlak oluşu nedeniyle ayakkabı, şapka ve palto kenarlarını süslemede; kürk benzeri kumaşların yapılmasında; uzun tüylü halı yapımında; oyuncak endüstrisinde ve peruk yapımı gibi birçok alanda kullanılmaktadır. Ayrıca Siirt battaniyeleri adı ile bilinen battaniyeler de yine tiftikten dokunmaktadır.

Devlet İstatistik Enstitüsü'nün verilerine göre 1981 yılında ülkemizde 3.856.000 baş tiftik keçisi bulunmaktadır. Bu da tüm büyük ve küçük baş hayvan varlığımızın % 4.4'ünü oluşturmaktadır. Tiftik keçisi özellikle Ankara ve çevresinde yetiştirilmekte ve Ankara 801.110 baş ile tiftik keçisi yetiştiren iller içerisinde birinci sırayı almaktadır. Bunu Konya, Eskişehir, Mardin, Çankırı, Kütahya, Kastamonu izlemektedir. Bölgeler arasında da İç Anadolu Bölgesi en büyük Ankara keçisi varlığına sahiptir. En çok tiftik üreten iller de aynı sırayı izlemektedir.

Türkiye'nin 20 yıllık Ankara keçisi varlığı gözden geçirildiğinde, 1962 yılında 5.655.000 baş olan Ankara keçisi varlığının giderek azaldığı ve 1977 yılında 3.524.000 başla en düşük sayıya indiği görülmektedir. 1977 yılı sonrasında ise artış olmuş ve 1981 yılında 3.856.000 başa ulaşmıştır. Tiftik üretimi de yaklaşık bir seyir göstermiştir. 1962'de 8.870 ton olan tiftik üretimi en yüksek düzeye 1963'te ulaşmış (8.920 ton), bu yıldan sonra hep azalarak 1976'da 5.530 tonla en aza inmiştir. Daha sonraki yıllarda tiftik üretiminde bir yükselme görülmüş ve 1981 yılında 6.085 tona ulaşmıştır. Türkiye'de toplam olarak üretilen yapağı, kıl ve tiftik gibi tekstil endüstrisi hammaddesinin (77.355 ton) % 7.9'u Ankara keçisinden elde edilmektedir.

Ankara keçisinden elde edilen et, yetiştirme yöresindeki et gereksiniminin bir kısmını karşılamaktadır. DİE 1981 verilerine göre, ülkemizde belediye kesimhaneleri ve kombinalarda kesilen toplam hayvan sayısının % 1'ini, toplam kırmızı et üretiminin ise % 6'sını Ankara keçisi oluşturmaktadır. Ankara keçisinden 1981 yılında elde edilen süt, Türkiye toplamının % 1'ini oluşturmaktadır. Ayrıca, Ankara keçisinden yine 1981 yılı içer-

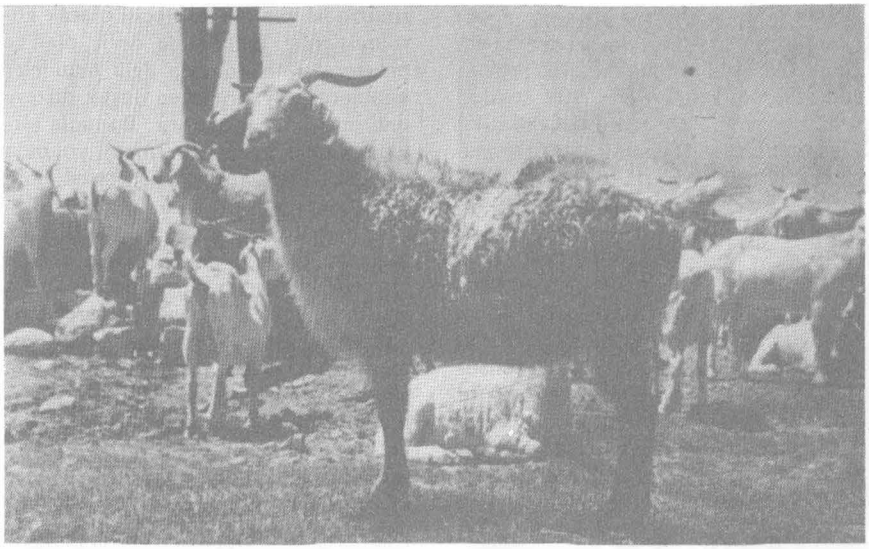

KALİTESİ ÇOK ARANIYOR: Süt verimi çok düşük olan Ankara keçilerinin eti ve derisi de ikincil önemdedir. Asıl aranan tiftiğinin de büyük bölümü ihraç edilir. Ama geliştirilmiş olan uluslararası standartlara uymayan tiftik elde kalır.

sinde 123.220'si keçi ve 7.390'ı oğlak derisi olmak üzere toplam 130.610 adet deri elde edilmiştir.

İhracat ve Sorunlar

1977 ve 1978 yıllarında tiftiğin yapağı ve yapay elyaf ile çeşitli kombinasyonlarda harman yapılarak iplik çekiminin geliştirilmesi, bu ipliklerden daha dayanıklı ve sağlığa daha uygun kumaşların üretimine başlanarak tiftiğin değerlenmesine ve Ankara keçisi yetiştiriciliğinin giderek daha kazançlı bir duruma gelmesine etmen olmuştur. Tiftikte 1977 ve özellikle 1978 yılından başlanarak yeterli sayılabilecek destekleme alım fiyatlarının uygulanması ile -ki buna dış fiyatların artması neden olmuştur- Ankara keçisi yetiştiricileri özendirilmiş, böylece keçi sayısı da giderek artmaya başlamıştır. Tiftik fiyatlarının düşük olduğu yıllarda bazı yetiştiriciler tiftik keçilerindeki süt ve özellikle et verimini artırmak amacı ile sürülerine kıl keçisi tekesi katarak zarardan kurtulmaya çalışmışlardır. Ancak, bu sürülerde sütün ve canlı ağırlığın bir miktar artmasına karşılık tiftik özellikleri bozulmuş ve verim düşmüştür. Bir kısım yetiştirici de ellerindeki Ankara keçilerini toptancı kasaplara satmışlardır. Bu örneklere bakıldığında kaliteli tiftik veren saf Ankara keçilerinin sayıca artmasının mümkün olabilmesi için tiftiğin kalitesine göre daha farklı destekleme alım fiyatlarının uygulanması gerektiği görülmektedir.

Ankara keçisinin Orta Anadolu'dan sonra yoğun olarak yetiştirildiği ikinci bölge Mardin ve Siirt çevreleridir. Buradaki Ankara keçileri genellikle siyah, kahverengi ve kurşuni renktedir. Beyaz renkli tiftik kolayca boyanabildiğinden renklilere tercih edilmektedir. Renkli tiftikler daha çok o yörede battaniye, çorap, eldiven, heybe gibi el dokumalarında değerlendirilmektedir. Bu bölgede üretilen renkli tiftik genellikle destekleme alımları dışında bırakılmaktadır. Ülkemizde tiftiğin iç tüketimde kullanım alanlarının sınırlı oluşu ve tops ve tiftik ipliği üretiminin yeter miktarda olmayışı sonucu üretilen tiftiğin yaklaşık % 75'i naturel olarak ihraç edilmektedir.

Son yıllarda kullanım alanı genişleyen tiftik artık modaya bağlı olmaktan kurtulmuş, endüstriyel bir elyaf durumuna gelmiştir. Bu durum ihracata belli ölçülerde bir rahatlama getirmiştir. Tiftiğimiz başta İngiltere olmak üzere Fransa, İspanya, Çekoslovakya, Batı Almanya, Hollanda ve SSCB'ye ihraç edilmektedir.

Tablodaki veriler incelendiğinde, elde edilen döviz ihracat miktarıyla aynı oranlarda artmadığı görülmektedir. Bu da, tiftik piyasasının her yıl farklı oluştuğunu göstermektedir.

Ankara keçisi bugün Türkiye, Güney Afrika ve ABD dışında daha küçük ölçülerde Lesotho, Arjantin, Rusya, Avustralya ve Yeni Zelanda'da yetiştirilmektedir. Talebin arzdan fazla olduğu durumlarda bile yüksek kalitedeki tiftiğin ekonomik fiyatlarda alıcı bulmasına karşılık, düşük kaliteli tiftikler elde kalmaktadır.Tiftik teknolojisinde, boya tutmayışı ve iplik kalitesine olumsuz etkileri nedenleriyle tiftiklerimizdeki kempli ve medüllalı (özlü) kıl oranını en aza indirmek bu bakımdan önem taşımaktadır.

Ülkemizde üretilen tiftik, hâlâ 1940 yılında uygulamaya giren *Tiftik İhracatının Murakabesine Dair Nizamname* esaslarına göre ihraç edilmektedir. İngiltere bu standarda alışmış olup, herhangi bir zorluk çıkarmamaktadır. Diğer alıcı ülkeler ise, alacakları tiftiklerin bilimsel ve çağdaş esaslara göre sınıflandırılmasını arzu etmektedirler. Bu bakımdan üretici ve ihracatçıları gözetecek şekilde düzenlenen ve uygulanabilecek kolaylıklar içeren yeni bir tiftik standardının hazırlanmasında büyük yarar görülmektedir ●

Tiftik İhracatımız (1979-1983)

Yıl	Miktar	Değer (Dolar)
1979	1.514.033	20.302.504
1980	1.028.426	7.610.408
1981	2.840.596	17.031.551
1982	3.070.303	17.116.731
1983 (11 ay)	4.463.049	21.266.543

Kaynak: Başbakanlık Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı, İstatistik Ruloları

KAYNAKÇA

- A.Fethi Açıl, *Ankara Keçisi ve Tiftiğin Memleket Bünyesindeki Ekonomik Önemi*, AÜ Ziraat Fakültesi Yayınları, No: 115, Ankara, 1961.
- Selahattin Batu, *Türk Tiftiğinin Morfolojisi ve Histolojisi Üstünde Araştırmalar*, Ankara Yüksek Ziraat Ens. Yay., No: 35, Ankara, 1936.
- Mehmet Örkiz, *Ankara Keçisi Yetiştirme ve Tiftik Pazarlaması*, Lalahan Zootekni Araştırma Enstitüsü Yayınları, No: 62, Ankara, 1980.
- M.Faik Üstar, *Tiftik ve Tiftikçiliğimiz*, Üniversite Kitabevi, İstanbul, 1940.

Türkiye'de Kıl ve Süt Keçisi Yetiştiriciliği

Fırat Cengiz

Kıl Keçisi

Kıl keçileri Türkiye'nin her yanına dağılmış olmakla birlikte özellikle ormancılık ve çalılık bölgelerle sahil şeritleri üzerinde yoğunlaşmışlardır. Çünkü kıl keçisi geniş ölçüde yaprak, dal ve orman içi mer'alardan yararlanmaktadır. Canlı ağırlıkları 35-55 kg arasında değişir. Kıl verimleri keçilerde 500 gr, tekelerde 1000 gr kadardır. Ortalama süt verimleri 50-60 kg kadar olup, iyi bakım ve besleme koşullarında 120-130 kg'a çıkabilmektedir.

Devlet İstatistik Enstitüsü'nün verilerine göre 1981 yılında ülkemizde yetiştirilen toplam 18.926.000 keçinin % 80'ini (15.070.000 baş) kıl keçileri oluşturmakadır. Keçi varlığımızın 100.000 baş kadarını da Kilis ve Malta gibi sütçü keçilerin oluşturduğu tahmin edilmektedir. 1981 yılında ülkemizdeki kırmızı et üretiminin % 7.84'ü (17.655 ton); süt üretiminin ise % 9.93'ü (556.955 ton) kıl keçisinden elde edilmiştir. Ayrıca, kıl keçileri 1.370.300 adet deri ve 8.960 ton kıl üretimi ile de ülke ekonomisine katkıda bulunmuştur.

Kıl keçisi sayısı bakımından ilk sırayı Akdeniz Bölgesi almakta; bunu Güneydoğu, Ege, Orta-Doğu, Orta-Kuzey, Orta-Güney, Marmara ve Kuzeydoğu bölgeleri izlemektedir. Yurdumuzun her yanına dağılmış olan ve ülke ekonomisine olan katkıları yukarıda rakamlarla ifade edilmeye çalışılan kıl keçileri, ormanlarımızın hemen tek tahripçisi olarak görülmüşlerdir. Bu nedenle, devlet plan ve programlarına konuyla ilgili maddeler konularak sayılarının en düşük düzeye indirilmesine çalışılmıştır. Bununla birlikte, kıl keçilerinin azaltılması yolunda yapılan çalışmalar çeşitli nedenlerle amacına ulaşamamıştır. Zira, kıl keçilerinin yetiştiği bölgelerin birçoğunda keçilerden sağlanan ürünler yetiştiricilerin önemli bir gelir kaynağını oluşturmakta ve bu yetiştirme bölgeleri doğal koşullarda başka hayvancılık çalışmalarına olanak vermeyecek bir yapı göstermektedir. Öte yandan, kıl keçisinin azaltılması durumunda bunun yerine konacak ekonomik faaliyet alanlarının açılmamış olması da sonuç üzerinde etkili olmuştur. Böylece kıl keçisi hem azaltılamamış, hem de gözden çıkartılan bu hayvanların ıslah edilmeleri konusundaki çalışmalar çok yetersiz kalmıştır. Kıl keçileri ile ilgili olarak bugüne kadar yapılan çalışmalar daha çok onların morfolojik ve fizyolojik özelliklerinin saptanmasına yönelik olmuştur.

Kıl Keçilerinin Islahına Yönelik Çalışmalar: Kıl keçisi yetiştiriciliğinin ormana verdiği zararın boyutları ve ülke ekonomisindeki olumlu ve olumsuz yanları ile yetiştirme bölgelerindeki halkımızın sosyo-ekonomik durumu üzerindeki etkileri farklı kişi ve kurumlarca farklı şekillerde ele alınmakta ve yorumlanmakta ise de genellikle şu iki nokta üzerinde birleşilmektedir:

1- Kıl keçisi sayısı normalin üzerinde olup kademeli olarak azaltılmalıdır.

2- Kıl keçisi sayısında meydana gelecek azalmaya bağlı olarak yetiştirici kitlesinin gelirinde meydana gelecek düşmeyi önleyecek önlemler alınmalıdır.

Bu noktalardan harcket ederek kıl keçilerinin genetik yönden ıslahı çalışmalarına başlanmıştır. Kıl keçilerinin başta gelen verimleri olan süt, et ve kıl verimlerini ıslah etmek amacıyla yapılan çalışmalara 1966 yılında, yüksek döl ve süt verimleriyle tanınan *Malta* ve *Saanen* ırkı keçilerle yapılan melezlemelerle başlan-

AKKEÇİLER: Uzun araştırmalar sonucu Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Hayvancılık Bölümü'nce geliştirilen bu keçilerin hem süt, hem döl verimleri yüksektir. Akkeçiler, ormancılığımızın en büyük düşmanı olarak görülen kıl keçisi sürülerinin ıslahında da kullanılmaktadır.

mıştır. Ege Üniversitesi Ziraat Fakültesi'nde yapılan çalışmalarda genellikle *Saanen* × *kıl* ve *Malta* × *kıl* F_1 ve G_1 genotipleri elde edilerek bunların değişik verimlerinin hem birbirleriyle, hem de saf *kıl* keçileri ile karşılaştırılmasına çalışılmıştır. Çukurova Üniversitesi Ziraat Fakültesi'nde ise, Çukurova bölgesinde geliştirilmek istenen yeni bir sütçü keçi tipi için yerli sütçü keçi ırklarımızdan *Kilis* ile *kıl*, Saanen ve Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi kökenli *akkeçi*lerin çeşitli kombinasyonlardaki melezlenmelerinden elde edilen melez genotiplerden hangisinin daha uygun olduğu saptanmaya çalışılmıştır. Bütün bu sözü edilen çalışmalardan sonra, *akkeçi* × *kıl* melezi tekelerinin özel kıl keçisi sürülerinde ıslah edici olarak kullanılması kararlaştırılmış ve uygulamaya geçilmiştir.

Süt Keçileri

Ülkemizde, sayıları 100.000 baş olarak tahmin edilen süt keçileri genellikle 5-6 başlık küçük sürüler halinde yetiştirilmekte ve elde edilen süt, yetiştirici ailenin süt gereksinimini karşılarken, fazlası da dışarıya satılabilmektedir. Süt keçileri, vücut ağırlıklarına oranla en fazla süt veren hayvanlar olduklarından üretim maliyeti de oransal olarak düşük olmaktadır.

Ülkemizde sütçülüğü ile tanınan iki ırk bulunmaktadır. Bunlar *Malta (Maltız)* ve *Kilis* keçileridir. *Malta* keçisi; İzmir ve İstanbul çevresinde yaygın olmak üzere tüm Ege ve Marmara bölgelerinde yer yer raslanan bir ırktır. Günde 2-3 kg kadar süt verirler. Bir laktasyondaki süt verimleri 400 kg'ın üzerine çıkabilmekte ve iyi bakım ve besleme koşullarında 500-600 kg'ye ulaşabilmektedir. En önemli özelliklerinden biri de döl veriminin yüksek olmasıdır. Bu ırkta ikiz doğum normal kabul edilmektedir.

Kilis keçisi; Kilis, Gaziantep ve Hatay çevresinde yetiştirilen ve *kıl* keçileri ile *Halep* keçilerinin uzun yıllar kendi içlerinden çiftleştirilmesi sonucunda meydana gelmiş sütçü bir ırktır. Canlı ağırlıkları 30-35 kg arasında değişir. Günlük süt verimleri 2-2.5 kg kadardır. Bir laktasyondaki süt verimleri 200-300 kg dolaylarında olup, iyi bakılıp beslenen seçkin sürülerde 400-500 kg'ye ulaşabilmektedir. Kıl verimleri ise 0.5 kg kadardır.

Sütçü Keçilerin Islahına Yönelik Çalışmalar: Ege ve Marmara Bölgelerindeki keçiciliğin genetik ıslahına yönelik bilimsel çalışmalar daha çok Ege Üniversitesi Ziraat Fakültesi'nce uygulamaya konulmuş ve bu çalışmalarda üzerinde durulan başlıca ırklar *Malta* ve *Kilis* gibi yerli sütçü ırklar ile *Saanen* ve *Beyaz Alman* keçisi gibi yabancı kökenli ırklar olmuştur. *Saanen*'lerle yapılan ilk araştırma 1959 yılında başlamıştır. Bunu izleyen çalışmalar ve daha sonra Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi'nin yapmış olduğu çalışmalar, mevcut yerli ırkların *Saanen* ırkı ile melezlenerek ıslah edilebileceğini göstermiştir.

Ülkemiz süt keçilerinin ıslahına yönelik çalışmalardan bir kısmı da Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi'nce yürütülmüştür. 1954 yılında başlayan bu çalışmaların materyalini başlangıçta *Kilis* keçileri oluşturmuştur. Yapılan bu çalışmalar, *kıl* keçilerinin süt verimlerinin ıslahında bu ırktan yararlanılabileceğini göstermiştir. Daha sonra 1961 yılında, *Kilis* keçilerinin *Saanen*'lerle melezlenerek ıslahı çalışmalarına başlanmış ve uzunca süren çalışmalardan sonra % 75 *Saanen;* % 25 Kilis genotipine sahip keçiler kendi aralarında yetiştirilerek *akkeçi* adı verilen bir süt keçisi geliştirilmiştir.

Bugüne kadar yapılan ıslah çalışmaları ile, yerli keçi popülasyonumuz içersindeki yüksek verimli melez keçi tiplerinin oranı artırılmış olmakla birlikte istenilen sayılara ulaşılamamıştır. Ancak özellikle yetiştirici isteklerinin son yıllarda giderek artması, bu hayvancılık dalının ileriki yıllarda daha da gelişeceği konusunda ümit vermektedir ●

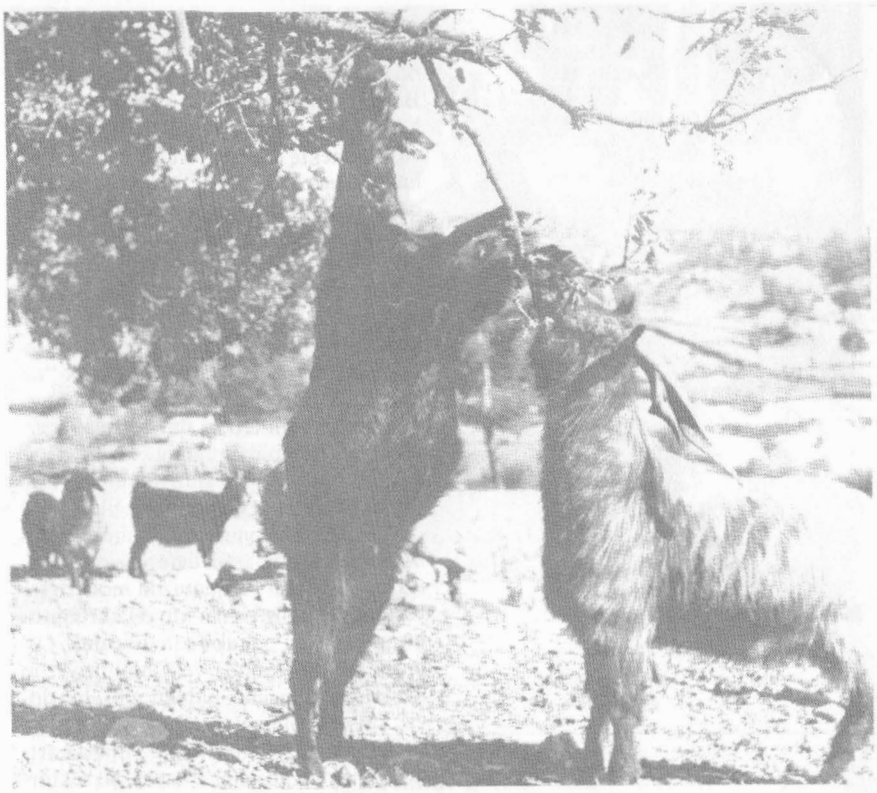

ORMAN DÜŞMANI: Keçi varlığımızın çok büyük bir bölümünü kıl keçileri oluşturur. Sert iklim koşullarına büyük bir uyum sağlamış olan bu yerli keçilerimiz ağaç yapraklarıyla da beslenebildiklerinden ülkemiz ormanlarının en büyük düşmanı sayıldılar. Kıl keçisi besiciliğini ortadan kaldırma politikası hiçbir sonuç vermeyince son yıllarda ıslah edilmeleri için çalışmalara başlandı.

KAYNAKÇA

- Metin Şengonca, *Keçi Yetiştirme,* Ege Üniv.Zir. Fak.Yayınları, No: 222, İzmir, 1974.
- Erdoğan Tuncel-Şakir Bayındır, *Türkiye'de Keçilerin Genetik Islahı,* Avrupa Zootekni Federasyonu Uluslararası Akdeniz Bölgesi Koyun ve Keçi Üretimi Simpozyumu 17-21 Ekim, Ankara, 1983.
- *Tarımsal Yapı ve Üretim 1981,* Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 1984.

Cumhuriyet Döneminde Tavukçuluk

Mesut Türkoğlu

Son kabullere göre, 70 kg. ağırlığındaki bir insanın protein ihtiyacı 70 gr. olup, bunun yarısı hayvan kökenli olmalıdır. Bugün için ülkemizde toplam protein tüketimi bakımından önemli bir açıktan söz edilmemekte ise de, fert başına günlük hayvan kökenli protein tüketimi 18-20 gr. olduğundan, düzenli beslenmenin gerekleri yerine getirilememektedir. Beslenmenin düzenli olması, insanların fizik güçlerinden ziyade, beyin güçlerinin artırılması bakımından önemlidir. Hayvan kökenli proteinin en ucuz ve en kolay şekilde üretilmesini sağlayacak kaynak "tavukçuluk"tur. Hiçbir çiftlik hayvanı yediği çeşitli yemlerden, dar bir alan içersinde ve kısa bir zamanda, tavuk eti ve yumurta gibi değerli gıda maddeleri üretilebilme yeteneğine sahip değildir.

Tavukçuluk konusuna Cumhuriyet döneminde giderek artan derecede önem verilmiş ve bugün yurdumuzda modern tavukçuluk endüstrisinin nüvesi kurulmuş, bunun sonucu olarak da tavukçuluk, Osmanlılar döneminde ve Cumhuriyet'in başlangıç yıllarında olduğu gibi, bir döviz kaynağı olma durumuna tekrar ulaştırılmıştır. Özellikle 1980'li yıllarda artma temayülü gösteren ihracat, bu sektörden yılda en az 100 milyon dolar döviz kazanılabileceğini göstermektedir.

Modern Tavukçuluk Kavramı

Cumhuriyet döneminde tavukçuluğu geliştirme gayretlerinin ana hedefi, ülkemizde modern tavukçuluğun kurulması ve yaygınlaştırılması olmuştur. Son istatistiklere göre 60 milyon civarında olan tavuk popülasyonumuzun yaklaşık % 25'i modern tavukçuluk tekniklerinin uygulandığı işletmelerde yetiştirilmektedir. Bu oranın % 50'ye çıkarılması ilk hedef olarak benimsenmektedir.

Modern tavukçulukta işletmelerin büyütülmeleri esastır. Gelişmiş ülkelerde gerek tavuk eti üretimi için *kasaplık piliç yetiştiriciliği*nde, gerek yumurta üretimi için yumurta *tavukçuluğu*nda yüzbinin üzerinde kapasiteli işletmeler hâkimdir. Ülkemizde de daha az sayıda olmakla beraber, kapasiteleri yüz bini aşan işletmeler mevcut olup, son yıllarda bu tip işletmelerin sayısı artmaktadır. 1981 yılına ait durum Tablo 1'de görülmektedir.

Modern tavukçuluk işletmeleri, en yeni inşaat teknikleri ile ve en iyi bir planlama ile kurulmakta, kullanılan alet ve ekipmanların otomasyon düzeyi de yükselmektedir. Hayvanların verimlerini etkileyen kümes içi çevre koşulları otomatik olarak kontrol edilebilmektedir. Yetiştiricilikte kullanılan genotipler ileri düzeyde ıslah edilmişlerdir. Hayvanların beslenmesinde son derece iyi tertip edilmiş kaliteli karma yemler kullanılmaktadır. Hastalıklarla mücadelede büyük mesafeler katedilmiştir. İşletmede kullanılan işçi sayısı giderek azalmakta, fakat işçilerin bilgi ve eğitim düzeyi yükselmektedir. Üretilen ürünlerin pazarlanması konusunda da modern ve etkili usuller geliştirilmiştir.

Ülkemizde modern tavukçuluğun bazı eksiklikleri vardır. Ancak, imkânlarımız gelecekte bu eksikliklerin giderilmesine yetecek durumdadır.

Türkiye'de Tavukçuluğun Gelişme Seyri

1951 Yılına Kadarki Dönem: Tarihi belgeler, Türklerin tavuğu çok eski devirlerden beri bildiklerini ve yetiştirdiklerini

Tablo: 1

Özel İşletmelere Ait Kapasite Büyüklükleri ve Oranı

YUMURTACI			ETLİK PİLİÇ		
Kapasite Hayvan/Kümes	Adedi	%	Kapasite Hayvan/Kümes	Adedi	%
500-2.000	2.668	66	1.000-5.000	2.678	93
2.000-5.000	997	25	5.000-10.000	133	5
5.000-20.000	341	8	10.000-50.000	53	2
20.000'den yukarı	41	1	50.000'den yukarı	4	—
TOPLAM	4.047	100	TOPLAM	2.868	100

Kaynak: Tarım ve Orman Bakanlığı Kayıtları (1981).

göstermektedir. Bu, öğünülecek bir durum olmakla beraber, köylerimizdeki bugünkü yetiştiriciliğin genellikle o devirlerdekine nazaran pek az değişmiş olması üzücüdür.

Türkiye'de ilk modern tavukçuluk hareketi, 1930 yılında, İktisat Vekaleti tarafından yetiştirme ve araştırma müessesesi olarak Ankara'da Merkez Tavukçuluk Enstitüsü'nün açılması ile başlar. Bu kuruluş yurdumuzda hâkim olan köy tavukçuluğunu modern tavukçuluğa dönüştürmede gerekli olan damızlıkları üretmek ve teknik bilgileri yaymak için kurulmuştur.

Köylerimizdeki tavukçuluk, çok küçük kapasitelerle ve son derece ilkel yetiştirme teknikleri ile yan bir üretim kolu olarak yürütülmektedir. Köy sürülerinin hemen hepsi hangi ırka ait olduğu belli olmayan karma karışık soylardan oluşmuş bulunmaktadır. Hayvanlar köylerin yerleşim alanlarında başı boş dolaşırlar ve ne bulursa onu yemekle geçinirler. Bazı durumlarda ve özellikle soğuk kış günlerinde önlerine bir miktar dane yem atılır. Özel kümeslerden çok, ahır ve samanlık gibi başka maksatlarla yapılmış yerlerde barındırılırlar. Sahibinin kesin olarak adedini bile bilmediği bu hayvanlardan elde edilen az miktardaki yumurta kasaba pazarında veya köylerde dolaşan çerçilere satılır.

Tarlalarda, şurada burada buldukları yemlerle masrafsızca geçinen köy tavuklarının ürünleri, özel suretle tavukçuluk yapan kimselerinkinden daha ucuza satılabilmektedir. Bu durum uzun süre ticarî tavuk yetiştiriciliği için engel teşkil etmiştir.

Merkez Tavukçuluk Enstitüsü kurulduktan sonra, tavuk popülasyonlarımızın yavaş yavaş yabancı kültür ırkları ile değiştirilebilmesi maksadı ile belli başlı kültür ırklarından hayvanların ithal edilmesine başlanmıştır. İlk parti olarak Macaristan ve Avusturya'dan *Leghorn* ve *Rhode Island Red* satın alınmıştır. Yetiştirme ve deneme müessesesi olarak bu enstütü, 1938 yılına kadar *Denizli* ve *Gerze* gibi yerli ırklarla da çalışmış, fakat esas olarak söz konusu kültür ırklarının adaptasyonu üzerinde durmuştur.

Enstitü Ankara Ziraat Fakültesi kampüsüne komşu 88 dekarlık alan üzerinde kurulmuş iken, memleketimizde modern tavukçuluk çalışmalarının yavaş yavaş ekonomik önem kazanmaya başlamasıyla genişletilme lüzumu duyulmuştur ve 1938-1939 yıllarında Ankara-İstanbul asfaltı üzerinde şimdiki yeri olan 131 dekarlık araziye taşınmıştır.

Yeni yerinde kuruluşunu takip eden yıllarda Enstitü çalışmaları, seleksiyonla mevcut *Leghorn* ve *Rhode Island Red* tavuklarının ırk özelliklerinin muhafazası ve verim standartlarının yükseltilmesine, bu arada teknik ve pratik kurslar tertipleyip kitap ve broşürler yayınlayarak teknik personel ve çiftçi eğitimine yönelik çalışmalar yapmıştır. Ancak 1931-1951 yılları arasındaki 20 yıllık süre içinde makine, ekipman ve yetişkin eleman yetersizliği sebebi ile geniş çapta bir damızlık materyal yetiştiriciliğine ve damızlık da-

YÜZYIL ÖNCE DE İHRAÇ MALIYDI: Tavuk ve yumurta, Osmanlı İmparatorluğu döneminde de ihraç ediliyordu. Hayvancılık alanında en hızla geliştiğimiz konu olan tavukçuluk, yüzyıl başında Samsun'da olduğu gibi, bir döviz kapısıydı.

Tablo: 2

Çeşitli Yıllarda Türkiye'de Tavuk Ürünleri(*) ve Tavuk Yemi Üretimi

Yıllar	Tavuk Miktarı (Milyon)	Yumurta (1000 Ton)	Etlik Piliç (1000 Ton)	Tavuk Karma Yemi(**) (1000 Ton)
1950	24.2	45.3	18.0	0
1960	27.4	68.3	24.8	3.8
1965	28.4	72.8	26.3	26.9
1970	32.2	91.0	32.0	136.9
1975	38.7	129.8	162.0	319.0
1976	39.3	154.7	165.0	481.8
1977	45.7	132.0	192.0	645.5
1978	48.4	209.9	212.0	652.7
1979	52.1	215.7	228.0	625.8
1980	53.7	215.7	245.0	617.1

(*) FAO İstatistikleri, (**) O.Üstünsoy, Yem Sanayii Dergisi, 1981.

Tablo: 3

Türkiye'nin Çeşitli Yıllardaki Damızlık Civciv Dışalımı (1963-1981)

A. PARENT STOCK :

Yıllar	Yumurtacı (Adet)	Etçi (Adet)	Toplam (Adet)
1963	11.064	—	11.064
1964	8.830	—	8.830
1965	38.048	—	38.048
1966	14.125	—	14.125
1967	73.297	—	73.297
1968	85.018	—	85.018
1969	15.145	—	15.145
1970	44.816	25.115	69.931
1971	54.160	71.596	125.756
1972	84.073	213.596	297.756
1973	98.835	216.180	315.015
1974	71.424	182.378	253.802
1975	156.959	236.218	393.177
1976	191.175	401.275	592.450
1977	233.395	253.083	486.478
1978	163.991	401.435	565.426
1979	109.877	224.214	334.091
1980	184.598	252.938	437.536
1981	185.963	100.701	286.664
TOPLAM	**1.824.793**	**2.578.729**	**4.403.522**

B. GRAND PARENT STOCK: (Etçi Yönde)

Yıllar	Ana Hattı (Adet)	Baba Hattı (Adet)	Toplam (Adet)
1980	12.390	3.050	15.540
1981	16.520	4.400	20.720
TOPLAM	**28.910**	**7.450**	**36.260**

Kaynak: Tarım ve Orman Bakanlığı, Ticaret Bakanlığı kayıtları.

ğıtımına geçememiştir. Bu itibarla, 1951 yılına kadar kayıtlarına tesadüf edilmemekle birlikte, çiftçilere yalnız cüzi miktarlarda kültür ırkı damızlık yumurta ve tavuk verilebilmiş, civciv dağıtımına ancak 1952 yılından itibaren geçilebilmiştir.

Bu dönemde tavukçuluğu geliştirmek bakımından ilk planlı hareket, 1938 yılında Ankara'da toplanan 1. Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi sırasında *"Beş Senelik Planda Tavukçuluk Enstitüsü, Çoğaltma Çiftlikleri Ziraat Mektepleri ve Örnek Köy ve Çiftliklerin Yapacakları İşler"* adı ile hazırlanan programla başlatılmıştır. Programın kısmen de olsa uygulanışı modern tavukçuluğu yayma gayretlerine önemli katkılarda bulunmuştur.

Bu programın hazırlanmasında ve dolayısıyla modern tavukçuluğun geliştirilmesinde Yüksek Ziraat Enstitüsü Zootekni Kürsüsü öğretim üyelerinden Ord.Prof. Dr. Kadri Bilgemre'nin önemli katkıları olmuştur.

Bu dönemde memleketimiz tavukçuluğunda, daha ziyade yarı entansif denilen kapalı kümes içinde ve dışında hayvanlara ayrılan bir gezinme alanının bulunduğu yetiştirme sistemi uygulanmakta idi. Bu sistem daha sonra 1970'li yıllara kadar yavaş yavaş terk edilmiş ve tam entansif sisteme geçilmiştir.

1952-1963 Yılları Arasındaki Dönem: 1952 yılından itibaren Marshall Yardımı'ndan da istifade edilerek, gerek enstitüye ve gerek tavukçuluk çalışmaları başlatılan Tarım Bakanlığı'nın birçok müessesine modern tavukçuluk makine ve ekipmanı sağlanmıştır.

Türkiye'de 1950'li yıllarda yurt çapında başlayan geniş çaplı kalkınma çalışmaları sonucu köylerden şehire göç artmış ve şehirlerdeki tüketici nüfus çoğalmaya başlamıştır. Bu durum modern tavukçuluğun gelişmesini teşvik etmiştir. Ancak memleketimizde henüz karma yem sanayiinin kurulmamış olması, bu gelişmeyi bir ölçüde geciktirmiş, nihayet 26 Kasım 1956'da Yem Sanayi Türk AŞ kurularak bu alandaki boşluk kapatılmıştır.

Tablo 2'de yıllar geçtikçe tavukçuluğun gelişmesiyle birlikte kanatlı hayvan yemi üretiminin de arttığı görülmektedir.

Bu dönemde yeniden, Bakanlığa bağlı tavukçuluk müesseselerinin damızlık kadrosunu takviye amacıyla, İngiltere'den *Leghorn* ve *Rhode Island Red*, ABD'den ise *Rhode Island Red, New Hempshire* ve *Beyaz Plymouth* ırklarına ait civcivler ithal edilmiştir.

Bunların devlet kuruluşlarında çoğaltılarak köylere ve özel yetiştiricilere intikalinde Bakanlığın Ziraat, Veteriner ve DÜÇ Genel Müdürlükleri etkin bir şekilde görev almışlar, il ve ilçe Ziraat ve Veteriner teşkilâtları vasıtasıyla yürütülen tavukçuluk demonstrasyonları, kursları, sergi ve müsabakaları, aşı kampanyaları, kitap, broşür ve sağlık hizmetleri gibi çeşitli yapım çalışmaları sonucu, kültür ırk tavukçuluğa karşı büyük bir istek ve talep geliştirilmiştir. Bu gelişmede Tarım Bakanlığı'nda görev yapan ABD misyonundan O.C. Ufford'un büyük katkıları olmuştur.

Öte yandan yurt tavukçuluğunun ıslah ve geliştirilmesi hususunda alınması icabeden tedbirleri tespit amacıyla Ziraat Fakültesi'nden Orhan Düzgüneş ve Veteriner Fakültesi'nden Hasan Başkaya'nın teşebbüsleriyle "Tavukçuluk Merkez Komitesi" kurulmuş ve bu komite 1957 yılı sonunda "Türkiye Milli Tavukçuluk Komitesi" halini almıştır. Çeşitli ihtisas kollarını ihtiva eden alt komisyonları ile bu komite tavukçuluğumuzun daha hızlı gelişmesi için çok çeşitli ve faydalı hizmetlerde bulunmuştur. Yine bu komitenin teklifi ve Bakanlığın teşebbüsü ile Türkiye'de ilk defa olmak üzere 24-26 Haziran 1959 tarihinde Ankara'da I. Milli Tavukçuluk Kongresi ve Sergisi tertiplenmiştir.

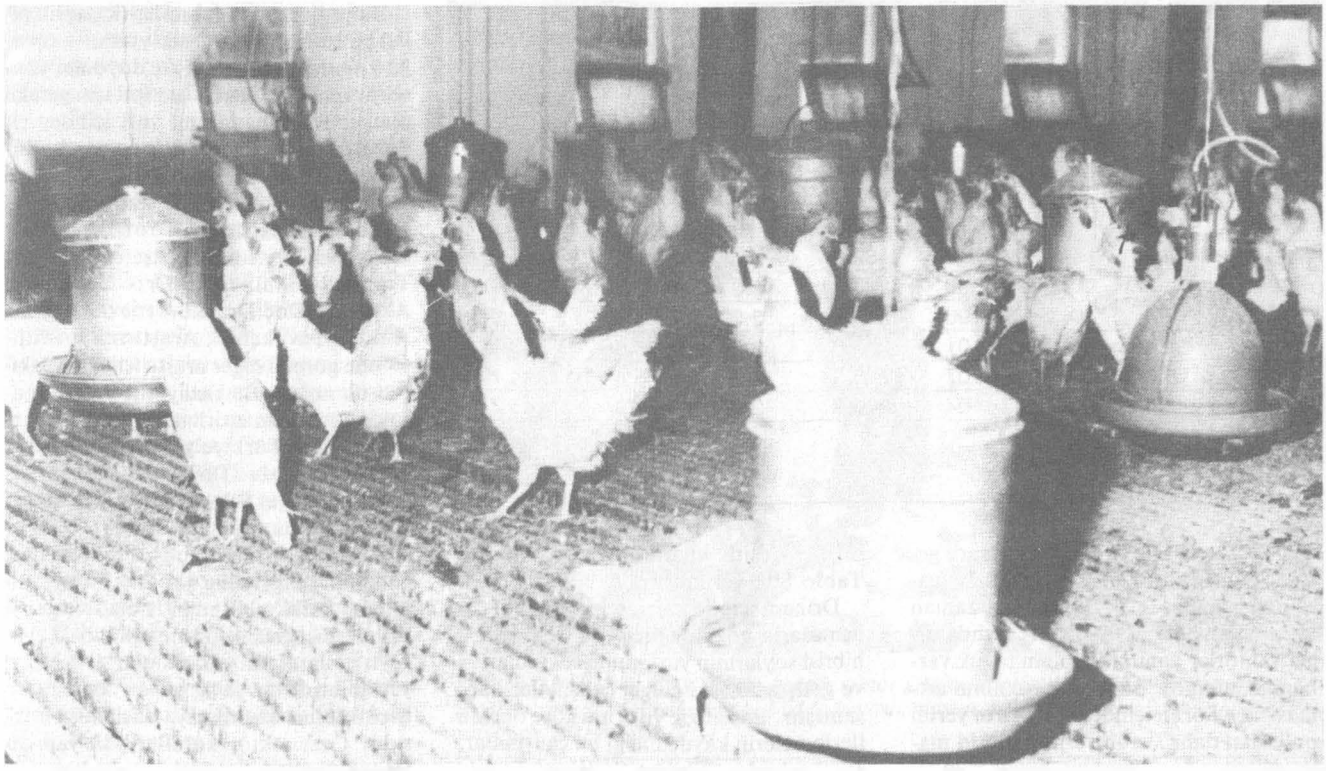

LEGHORNLAR: Ülkemizde Rhode Island, New Hampshire ve Plymouth ırkı tavuklar da ithal edilip yaygınlaştırılmıştır. Ama en yaygın kültür ırkı, Leghorn'dur.

Tavukçuluğumuzun yetiştiricilik ve üretme ile ilgili bu gelişmelerine paralel olarak pazarlama konusunda da önemli gelişmeler olmuştur. Tavuk kesme, işleme ve muhafazası konusunda ilk tesisler olarak 1955-1956 yıllarında İstanbul'da bir özel şirket tarafından bir tavuk mezbahası, Ankara'da ise, Et ve Balık Kurumu tarafından yine büyükçe kapasitede bir tavuk mezbahası kurulmuştur.

Bu dönemde modern tavukçuluğa geçiş hızlanmış ve kamu kuruluşlarının üretim çalışmaları sayesinde kültür ırkı tavuk popülasyonumuz genişletilmiştir. Böylece büyük kapasiteli işletmelerin kurulması için uygun bir altyapı geliştirilmiştir.

1963 Yılı Sonrası Dönemi: Altyapısı belirli ölçülerde oluşmuş olan tavukçuluğumuzda 1963 yılından bugüne kadar geçen dönem, tavukçuluğumuzda, özellik-

Tablo: 4

Kamu Kuruluşlarına Ait Kapasite ve Üretim Değerleri (1981)

Kuruluş Adı	İşletme Adedi	Anaç Küm. Kap.(Baş)	Kuluçka M. Kap.(*)	1981 Yılı Damızlık Dğt. Yumurta	Civciv
Zlraat İşl.Gn.Md.	55	177.000	902.000	190.000	1.075.000
Veteriner İşl.Gn.Md.	17	72.000	325.000	80.000	435.000
D.Ü.Ç.Gn.Md.	12	51.500	242.000	302.000	510.000
TOPLAM	**84**	**300.500**	**1.469.000**	**572.000**	**2.020.000**

Kaynak: Tarım ve Orman Bakanlığı kayıtları.
(') Bir Devrede toplam gelişim (yumurta) kapasitesi

Tablo: 5

Çeşitli Yıllarda Tavuk Ürünleri Üretimi (1976-1981)

Yıllar	Tavuk Eti (000 Ton)	Yumurta (000 Ton)
1976	83	182.2
1977	98	234.7
1978	96	245.8
1979	101	253.8
1980	107	243.2
1981	104	269.5

Kaynak: DİE

Tablo: 6

Çeşitli Yıllarda Tavuk Ürünleri Tüketimi ve AET Ülkeleri Ortalaması

Yıllar	AET ORTALAMASI		TÜRKİYE'DE				
			Toplam (000 Ton)		Kişi Başına (Kg)		Nüfus
	Tavuk Eti	Yumurta	Tavuk Eti	Yumurta	Tavuk Eti	Yumurta	Milyon
1976	—	—	83	182.2	2.0	4.4	41.2
1977	12.5	13.9	96	234.7	2.3	5.6	42.0
1978	13.4	14.2	96	245.8	2.2	5.7	42.9
1979	13.6	14.2	101	253.8	2.3	5.8	43.8
1980	13.8	14.1	107	243.2	2.2	5.4	44.7
1981	—	—	104	269.5	2.3	5.9	45.7

Kaynak: DİE

le özel sektörde her bakımdan süratli gelişmelerin kaydedildiği, hatta üretim açısından plan hedeflerinin zaman zaman aşıldığı bir dönem olmuştur. Bunda diğer faktörler yanında toplam tavuk varlığımızda kültür ırkı tavuk oranının artması ve bu oran içinde saf ırkların yerini onlardan daha üstün verimli hibrid materyallerin almış olmasının büyük rolü olmuştur.

Bu dönemde köylü işletmelerinde yetiştirilen ırkı belli olmayan melez tavukların yerini saf ırklar almış, köylerde *Leghorn* ve *New Hampshire* ırkları oldukça geniş ölçüde yayılmıştır. Ticari tavukçuluk işletmeleri ise, özellikle 1970'li yıllardan sonra tamamıyla melez azmanlığı gösteren hibrid materyalle çalışmaya başlamıştır. Söz konusu hibrid metaryallerin ebeveynleri dış ülkelerden ithal edilmiştir. Çeşitli yıllardaki ithal miktarları Tablo 3'te verilmiştir.

Dönem içinde kamu sektöründeki çalışmaların yoğunluğunu ise, ithal edilen hibrid soylarının yurt içinde elde edilmesi ve geliştirilmesi ile ilgili çalışmalar kapsamıştır. Başlangıç yıllarına göre önemli ilerlemelerin kaydedildiği bu çalışmalar, 1979 yılından itibaren *"Ülkesel Tavukçuluk Araştırmaları"* projesi altında toplanarak daha geniş bir boyut kazanmıştır.

Ülkesel Tavukçuluk Araştırma Projesi ile bütünleşen ve bütün kamu tavukçuluk kuruluşlarının organizasyonunu içeren *"Tavukçuluk Araştırma ve Geliştirme Projesi"* de 1982 yılında uygulamaya konmuştur. Kamu kuruluşlarının kapasite durumlarına ilişkin bilgi Tablo 4'te verilmiştir.

Bu projeler, gerek broiler (kasaplık piliç) yetiştiricileri ve gerek yumurta tavuğu yetiştiricilerinin ihtiyaç duyduğu yüksek verimli hibridlerin üretimi için gerekli olan ebeveyn hatlarının yurt içinden elde edilmesini ve yurt sathına yayılmasını hedef almışlardır.

Ülkemizde yerli hibrid hatlarının elde edilmesi çalışmalarına Prof.Dr. Orhan Düzgüneş başta olmak üzere, Prof.Dr. Turgut Gönül, Prof.Dr. Cemalettin Akpınar, Doç.Dr. Rüveyde Akbay ile Ankara Tavukçuluk Araştırma Enstitüsü'nde görevli diğer araştırıcıların katkıları olmuştur. Bu faaliyetin başlatılmasında ve devam ettirilmesinde, FAO uzmanı olarak Türkiye'ye gelen 1969-1971 yılları arasında Türkiye'de bulunmuş olan Dr.Lloyel Schweitzer'in gayretlerini de unutmamak gerekir.

Kamu sektörünün son yıllarda tavukçuluğun gelişmesine yapmış olduğu en önemli katkı, elde edilmiş olan ve geliştirilmesine devam edilen yerli hibrid ebeveyn hatlarından yararlanılarak üretilen yerli hibridlerin yavaş yavaş tavukçuluk işletmelerine dağıtılmaya başlamış olmasıdır. Özel sektör koşullarında yapılan test çalışmaları, bu hatların dış kaynaklarla rekabet edebileceğine dair ümitleri kuvvetlendirecek sonuçlar vermektedir.

Tavukçuluk tekniği açısından halen daha ulaşılması gereken bazı hedefler olmakla birlikte, son yılların önemli gelişmelerinden biri de, ülkemizde de Grand Parent (Büyük Ebeveyn) çiftliklerinin kurulması olmaktadır. İlk olarak 1979 Yılında İzmir'de Broiler Parent Stock üretmek üzere faaliyete geçen ana damızlık firmasından başka, İstanbul civarında da

Tablo: 7

Türkiye'nin Tavuk Ürünleri İhracatı (1980-1981-1982 Yılı İlk Yarısı)

Ürünün Nev'i	1980		1981		1982 İlk Yarı		TOPLAM	
	Miktar	Tutar (Dolar)	Miktar	Tutar (Dolar)	Miktar	Tutar (Dolar)	Miktar	Tutar (Dolar)
Yemeklik Yumurta(Kg)	—	—	2.839.644	3.628.416	4.206.138	5.507.662	7.045.782	9.136.078
Damızlık Yumurta (Kg)			255.022	1.048.097	594.945	2.321.609	849.967	3.369.706
Piliç Eti (Kg)			1.009.822	1.694.823	1.112.385	1.884.200	2.122.207	3.579.023
Ticari Civciv (Adet)	523.663	289.368	1.048.063	406.842	160.804	46.654	1.732.530	742.864
Damızlık Civciv (Adet)			213.370	128.850	101.804	29.009	315.174	157.859
TOPLAM	—	289.368	—	6.907.028	—	9.789.134	—	16.985.530

Kaynak: Ticaret Bakanlığı kayıtları.

aynı amaçlı başka bir işletmenin kurulması çabaları devam etmektedir. Bu gibi girişimler, çok sayıda işletmenin dışa bağımlılığını önemli ölçüde ortadan kaldıracaktır.

Kamu ve özel sektördeki bu gelişmelerden sonra tavuk ürünleri üretimi ve tüketimi bakımından tavukçuluğumuzun ulaştığı seviye ve bu seviyenin AET ülkeleri ile karşılaştırılmasına ilişkin rakamlar Tablo 5 ve Tablo 6'da verilmiştir. Türkiye'nin son yıllardaki tavuk ürünleri ihracatı ise Tablo 7'de gösterilmiştir. Bu rakamların incelenmesinden anlaşıldığı üzere, kişi başına tüketim açısından AET ülkeleri ortalamasına göre bir hayli geriyiz. Ancak, buna rağmen yine de özellikle 1980'li yıllarda tavuk ürünleri ihracatımız gittikçe artmaktadır. Bunun nedeni, halkımızın gelir seviyesinin düşük olması ve tüketim alışkanlığının yeterli olmamasıdır. Bununla beraber tavukçuluk sektörünün bugünkü hedefi, her şeyden önce yurt içi talebi sürekli olarak karşılamak ve olabildiği kadar üretim fazlalığı sağlayarak bu kısmı, başta Ortadoğu ülkeleri olmak üzere, dış pazarlara satmaktır.

Yakın gelecekte ve tahminen önümüzdeki 5 yıl içinde tavukçuluğun hedefi 500 milyon dolarlık ihracat yapabilmektir. Son yıllarda ülkemiz tavukçuluğunun geliştirilmesine yoğun çalışmalarla katkıda bulunan Bilimsel Tavukçuluk Derneği tarafından Nisan 1984'te Başbakanlığa sunulan raporda yer alan bu ihracat rakamının gerçekleşmesi halinde, tavukçuluk, ülkemiz ekonomisine çok büyük bir katkı yapmış olacaktır.

Tavukçuluğumuzun yeniden ihracat yapabilir duruma gelmesini sağlayan önemli gelişmelerden biri de, hastalıklarla mücadele olmuştur. Modern tavukçuluk işletmelerini tehdid eden Salmonella pullorum (Beyaz ishal), Tifus gallinarum (Tifo), New Castle (Yabancı veba) ve Marek gibi yaygın tavuk hastalıklarına karşı girişilen mücadeleler, ticari işletmeleri bir ölçüde rahatlatmıştır. Ancak ülkemizde ticari tavukçuluk geliştikçe ortaya yeni hastalıklar (Infectious Bronhitis, Laryngo,Trancheitis, Egg Drop Syndrome, Gumboro vb.) çıkmaktadır. Yakın gelecekte bu hastalıklarla mücadelede de başarıya ulaşılacağı ümit edilmektedir.

Cumhuriyet döneminde modern tavukçuluk endüstrisinin gelişmesini sağlayan önemli bir faktör de tavukçuluk ekipman sanayiinin gelişmesi olmuştur. Son yıllarda kurulmak istenen modern tavukçuluk işletmelerinin ihtiyaç duyduğu ekipmanlardan, büyük kapasiteli kuluçka makineleri hariç, diğer bütün ekipmanlar bugün artık ülkemizde üretilebilmektedir.

DÖVİZ YUMURTLUYORLAR: Birçok sektör gibi tavukçuluğumuz da 1980 sonrasında ihracata yöneldi. Önümüzdeki beş yılda beş yüz milyon dolarlık tavuk ve yumurta ihracatı yapılması beklenmektedir.

Sonuç Olarak: Türkiye'mizde hali hazırda tavukçuluk endüstrisi maya tutmuş bulunmaktadır. Bazı yıllarda ortaya çıkan önemli sorunlara rağmen, tavukçuluk ürünleri üretimimiz hiçbir zaman iç tüketimi karşılamayacak kadar gerilememiştir. Aksine son yıllarda gerek yumurta ve gerek tavuk etinde bir üretim fazlalığı görülmüş ve bunun sonucu olarak tavukçuluk ürünlerinin dış satımı için yoğun çabalar sarfedilmeye başlanmıştır. Son 3-4 yılda, yemeklik yumurta, kuluçkalık yumurta, ticari civciv ve tavuk eti dış satımlarında ümit verici gelişmeler görülmüştür. Dış satımın önümüzdeki yıllarda daha da artacağı ümit edilmektedir. Bu durum ticari işletmelerin ortalama kapasitelerini ve teknik düzeylerini artırıcı bir etki yapacak ve ülkemiz tavukçuluğu çağdaş tavukçuluk endüstrisi düzeyine ulaşmak üzere hızla yol almaya devam edecektir ●

KAYNAKÇA

- Doç.Dr. Rüveyde Akbay, *Bilimsel Tavukçuluk*, Ankara, Güven Matbaası, 1982.
- Cemalettin Akpınar, "Improving the Poultry Industry in Turkey", *World's Poultry Science Journal*, Volume 9, No: 2, 1953.
- Prof.Dr. Cemalettin Akpınar, *Kanatlı Hayvan Yetiştirme*, Ders Notu, AÜ Ziraat Fakültesi, Teksir No: 92. 1982.
- *Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi*, Kongre yayını, B serisi, Takım 14, TC Ziraat Vekaleti Neşriyatı, 1938.
- DPT Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı, *Tavukçuluk ve Hindicilik Alt Komisyon Raporu*, Yayın No. DPT: 1202-ÖİK: 164, 1972.
- Prof.Dr. Kadri Bilgemre, *Modern Tavukçuluk*, Yüksek Ziraat Enstitüsü çalışmalarından, Ders ve Müracaat Kitabı, Sayı 5, 1938.
- Prof.Dr. Orhan Düzgüneş-Prof.Dr. Turgut Gönül, *Türkiye Kamu Islah Etkinliklerine Genel Bir Bakış*, Uluslararası Tavukçuluk Kongresi, Ankara, 1982.
- Dr.Morley A.Jull, "The Races of Domestic Fowl", *The National Geographic Magazine*, Vol II, No: 4, 1927.
- Orvil C. Ufford, *Poultry In Turkey*, A Growing Industry, Agricultural Technical Assistance Graup, International Cooperation Administration, 1959.
- Faruk Yüceer, *Türkiye'de Tavukçuluğun Bugünkü Durumu*, Seminer Notu, Ankara, 1983.

Türkiye'de Arıcılık

Çetin Fıratlı

Tarihçe

Balarısı (arı diye anılacaktır), arkeolojik bilgilere göre yerkürenin ilk canlılarından biridir. Tarih öncesi çağın üçüncü devrine ait araziler üzerinde, Fransa'da bulunan arı fosili bunu kanıtlamaktadır. Daha sonraki çağlarda insanın baldan yararlandığı, Doğu İspanya'da yapılan kazılardan anlaşılmaktadır. İÖ 7000 yıllarına ait mağara resimleri Mezolitik çağ insanının kaya kovuğundan bal alışını göstermektedir.

İnsanın ilk üretim faaliyetleri ile birlikte arı da doğal ortamından alınarak kovana konulmuştur. İlk ağaç kovan örnekleri Taş Devri'ne aittir. Toprak ve kil kaplarda arıcılık Neolitik çağda ve Eski Mısır'da görülmektedir. Teknolojik gelişmeye paralel olarak Ortadoğu ülkelerinde günümüzde de kullanılan sepet ve küp kovanlar geliştirilmiştir.

Eski dünya kara parçalarından olan Anadoluda arıcılığın ilk yapıldığı yerlerden biridir. Boğazköy kazılarından çıkartılan İÖ 1300 yılına ait Hititlerden kalma bir taş levhada yazılı 202 yasa maddesinden ikisinin, o zaman yürürlükte olan arıcılık yasasında yapılan değişiklikle ilgili bulunması Anadolu arıcılığının düzeyini göstermektedir.

Günümüz teknik arıcılığının temel taşı olan çerçeveli kovan, 1851 yılında, arıyı ilk kez 1600'lerde tanıyan Amerika'da Lorenzo Lorraine Langstroth tarafından bulunmuştur. O tarihten başlayarak arıcılık hızlı bir gelişme göstermiş, bugün ABD, SSCB, Batı Almanya, Çin, Japonya ve İngiltere'de tarımın önemli bir konusu durumuna gelmiştir.

Türkiye'de arıcılık, Cumhuriyetin ilanı ile 1950 yılları arasında, sınırlı da olsa, devletin sağladığı eğitim ve yayın desteği ile gelişmeye başlamıştır. Bu ilerlemede, 1930'larda kurulan Ziraat Okulları ile Yüksek Ziraat Enstitüsü önemli rol oynamışlardır. 1933 yılında 911.351 ilkel ve 15.468 çerçeveli kovanla çalışan Türkiye arıcılığı, 1950 yılı başlarında 56.500 adet (modern) çerçeveli kovana ulaşmıştır. Aynı yıl kurulan Ankara Arıcılık Enstitüsü ile arıcılığımız atılım yapmış, yıl sonunda çerçeveli kovan sayısı 72.893 adete çıkmıştır. Adı geçen kuruluşun kısa bir süre sonra kapatılması ve arıcılığın yeni düzenlemede bir şube ola-

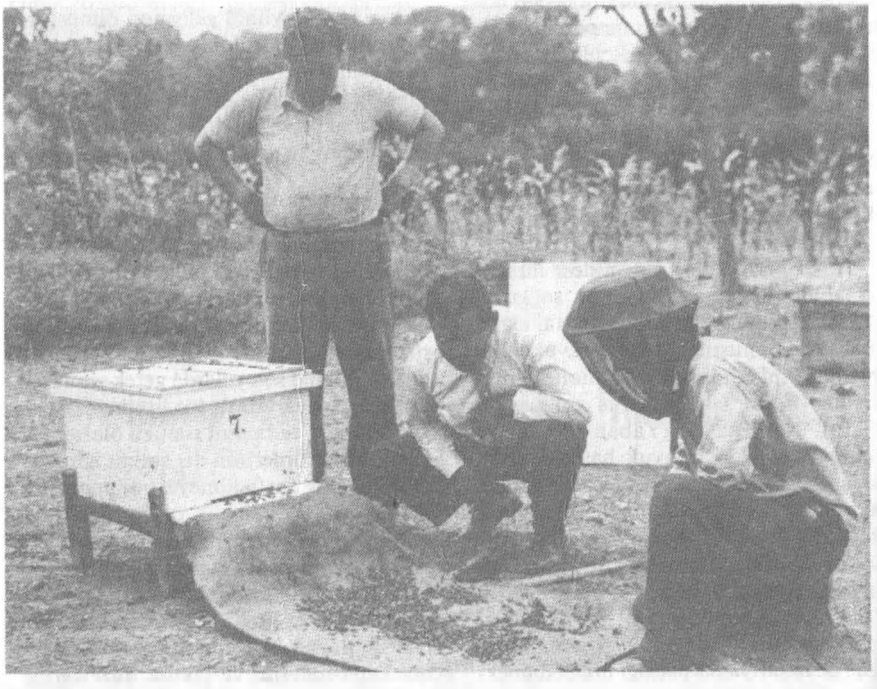

BALDAN TATLI: Arıların tarım alanındaki katkısı yalnız bal yapmaları değildir. Bitkilerin döllenmesine, dolayısıyla sebze ve meyve üretimine katkıları, bal üretiminden on kat daha değerlidir. Bu konuda, verimlilikleriyle de dikkati çeken Anadolu ırkı arılar, yurt dışında da arıcılık ıslah çalışmalarında "ana" hattı olarak kullanılmaktadır.

rak yer alması gelişmenin yavaşlamasına neden olmuştur.

Bugünkü Durumu

Kovan Varlığı ve Üretim: Türkiye, iklim çeşitliliği ve doğal florası ile arıcılığa son derece uygun ülkedir. Arı ürünlerinin piyasada değer bulması, yatırım giderlerinin fazla olmaması ve ülkenin sosyo-ekonomik yapısına uygun bir uğraşı olması nedeniyle arı varlığı sürekli artmaktadır (Tablo 1).

İşletme Tipi: Türkiye'de 50 bini aşkın ailenin arıcılıkla uğraştığı tahmin edilmektedir. Bunların ancak 8 bininin asıl gelir kaynağı arıcılık olup bunlar göçer (gezginci) arıcılık yapmaktadırlar. Eski tip kovanların tümü ve çerçeveli kovan varlığının yaklaşık % 35'i tarım işletmelerinde yan uğraş olarak kullanılmakta ve bunlarla arıcılık yapılmaktadır.

Ürün: Arıcılığın temel ürünü baldır. Arı, ayrıca arı sütü, polen, propolis ve balmumu üretmektedir. İleri üretim tekniklerine sahip ülkelerde bu ürünler de insanlığın tüketimine sunulmak üzere üretilmekte, böylece arıcılıktan sağlanan gelir artırılmaktadır. Arının kendisini ve ailesini savunmak üzere kullandığı zehir de son yıllarda ilaç sanayiinde kullanılmak üzere üretilmektedir. Gelişmiş ülkelerde arıların en yoğun ve verimli kullanıldıkları alan bitkisel üretimi artırmaya yönelik olmaktadır. Çiçeklenme zamanı bahçe sahipleri arı kiralamak suretiyle bitkilerde tozlaşmayı (pollination) güvence altına almaktadırlar.

Türkiye'de arılardan bal dışında bilinçli bir üretim sağlanamamaktadır. Üretilen bir miktar arı sütü önemli sayılmamalıdır. Meyve, sebze ve çeşitli tohum üreticileri ile arıcılar arasındaki anlaşmazlıklar ise hiç de küçümsenecek gibi değildir.

Verimlilik: 1981 yılı verilerine göre kovan bal üretimi 12.8 kg.'dır. Toplam üretim bakımından dünya ülkeleri arasında önlerde, fakat verimlilik bakımından sonlarda yer almaktayız. Bunda arıcıların eğitim düzeylerinin düşük olması, hâlâ büyük ölçüde geleneksel arıcılık yapılması kadar, ilkel kovan sayısının fazlalığı etken olmaktadır.

Tarım, Orman ve Köyişleri Bakanlığı'nın bazı yıllara ait anket çalışmalarının sonuçlarına göre, kovan başına verim ilkel kovanlarda 5 kg. iken çerçeveli kovanlarda 15 kg. olmuştur. Göçer ve bilgili arıcılık yapan arıcıların aynı tip kovanlardan 50-60 kg. bal aldıkları belirtilmektedir.

Bölgelere Göre Arı Yoğunluğu ve Üretim: Tablo 2'de coğrafi bölgelere göre ilkel ve çerçeveli kovanlardaki toplam arı popülasyonunun dağılımı, bal ve balmumu üretimleri ve verim düzeyleri verilmiştir. Mevsime bağlı olarak yapılan arı nakilleri sonucu yoğunluk büyük ölçüde değişmektedir.

Türkiye arı varlığının yaklaşık yüzde 25'i Ege Bölgesi'nde bulunmakta, onu % 16 ile Karadeniz Bölgesi izlemektedir.

Bölgelere Göre Arı Dağılımı, Üretim ve Verimlilik

Bölge	Arı Varlığı Ad.Kovan	Bal, Ton	Balmumu, Ton	Kg Bal/Kovan
Orta Kuzey	263.502	2.915	216	11.1
Ege	540.324	7.626	497	14.1
Marmara	143.203	2.169	192	15.2
Akdeniz	263.157	3.378	300	12.8
Kuzeydoğu	221.299	3.797	137	17.2
Güneydoğu	159.845	1.317	99	8.2
Karadeniz	385.156	5.358	422	13.9
Ortadoğu	211.358	1.427	172	6.8
Ortagüney	160.505	2.054	139	12.8

Kaynak: DİE; Tarımsal Yapı ve Üretim, 1981.

Irklar

Doğu ile Batı arasında geniş bir alana sahip Türkiye'de tek bir arı ırkından söz edilemez. Kuzeydoğu bölgesinde Kafkas ırkı saf ve içerilere doğru melez olarak hâkim görünmektedir. Karadeniz'de Esmer, Trakya ve Kuzey Ege'de Karniyol, Güney Ege ve Akdeniz'in bir bölümünde İtalyan ırklarının geçit formları bulunmaktadır. Güney bölgelerde Suriye ve Kıbrıs ırkının etkisi görülmektedir. İç Anadolu Bölgesi'ne uyum sağlamış, çalışkan ve üretken ırk Anadolu arısı olarak tanınmakta, yurt dışında bazı ıslah çalışmalarında ana hattı olarak kullanılmaktadır.

İlgili Kuruluşlar

Eğitim ve araştırma alanındaki çalışmalar daha çok Ankara, Çukurova, Tekirdağ ve Ege Ziraat Fakülteleri ile Ankara Tavukçuluk Araştırma Enstitüsü Arıcılık Şubesi'nde yürütülmektedir.

Üretim ve yayım konusunda Tarım, Orman ve Köyişleri Bakanlığı'na bağlı Ankara Tavukçuluk Araştırma Enstitüsü ile Ardahan, Bitlis, Bingöl ve Fethiye Arıcılık Üretme İstasyonları çalışmaktadır. Bu istasyonlarla birlikte, Türkiye Zirai Donatım Kurumu çerçeveli kovan yapım ve dağıtımını yapmaktadır. Kredilendirme konusunda TC Ziraat Bankası ve Or-Köy Genel Müdürlükleri hizmet vermektedirler. Ülke genelinde Ziraat Müdürlükleri yayım faaliyetlerini sürdürmektedir. Bunlardan bağımsız olarak Türkiye Kalkınma Vakfı da kovan imal edip, arılı olarak yetiştiricilere satmaktadır.

Genel Değerlendirme

Arının bitkisel üretimdeki katkısının kendi ürünlerinin değerinden on katı fazla olduğu bilimsel bir gerçektir. Arı ürünlerine dışarıdan gelen taleplerin artması ve son yıllarda gerçekleştirilen dışsatımlar arının ekonomik önemini artırmaktadır.

Tarın kesiminde kişi başına ekilebilen arazi genişliğinin azlığı ve tarım nüfusunun gayri safi milli hasıladan aldığı payın düşüklüğü ile ortaya çıkan dengesizliğe karşı, özellikle orman içi ve çevresi köylerinde, arı önemli bir gelir kaynağı olabilir.

Gözardı edilemeyecek özellikler taşıyan arıcılığın üretim, pazarlama, eğitim, araştırma, ve yayım aşamalarındaki sorunlarının çözümüne yönelik kurumlaşmanın devlet öncülüğünde gerçekleştirilmesi beklenmektedir ●

Türkiye'de İpekböcekçiliği

Çetin Fıratlı

Türkiye'de İpekböcekçiliği

Kayıtlar ipekböceğinin ilk kez İÖ 2600 yılında Çin'de saray bahçesinde bulunduğunu göstermektedir. Büyük bir sır olarak 3000 yıl saklanan ipekçilik, ancak İÖ 200 yılında Batı'ya getirilebilmiştir. İpekböceğinin ve dut tarımının Arap ülkelerinde görülüşü İslamiyetten önceki devirlere raslar. İS 4. yüzyılda böcekçilik Hindistan ve İran'ın tekeline girmiştir.

İpekböcekçiliği İstanbul'a İS 552 yılında Bizans İmparatoru Jüstinyen tarafından görevlendirilen iki keşiş tarafından getirilmiştir. Daha sonra Venedik'e, oradan Fransa'ya yayılan ipekçilik, 19. yüzyılda ortaya çıkan karataban hastalığı ile büyük bir gerileme göstermiş, 1870 yılında Louis Pasteur'ün tedavi yolunu bulmasından sonra tekrar canlanmıştır.

İpekböcekçiliği Osmanlı İmparatorluğu'nun Bursa'yı başkent yapması ile bu bölgede gelişme göstermiştir.

1840 yılında altın devrini yaşayan ipekçilikten Avrupa'ya yapılan ipek dışsatımından büyük gelirler sağlanmıştır. İpek kalitesini artırmak amacıylâ 1844 yılında Fransa'dan çekim uzmanı getirilmiş ve ustalar yetiştirilmiştir. İlk buharlı filatür 1845 yılında 60 mancınıklı olarak Bursa'da kurulmuştur.

İpekböcekçiliğini teşvik amacıyla Padişah Abdülmecit'in emri ile 1852 yılında ilk devlet fabrikası (Hereke Fabrika-i Hümayûn'u) kurulmuştur. Devlet teşviki ile mancınık ve fabrika sayısı artarken, Fransa'da çıkan hastalık, ülkemizde de başgöstermiş ve ipekböcekçiliğini geriletmiştir. Bu gerilemede ucuz Çin ve Japon ipeğinin rolü de olmuştur. 1875 yılından itibaren Avrupa'dan hastalıksız tohum ithali başlamış ve birçok uzman yurt dışına gönderilmiştir. Gelen hastalıksız tohumların sınırda kontrolünün yapılabilmesi için Pasteur'un önerisi ile Fransa'da öğrenimde olan Torkomyan Efendi yurda çağrılmış, o da Bursa'da "Harir Darü't-talimi" adı altında ilk ipekböcekçiliği okulunu kurmuştur. Bu okulun etkisi ile ipekçilik gelişmiş ve Bursa dışına yayılmıştır.

1921 yılından sonra İktisat Vekâleti tarafından Bursa'daki "Harir Darü't-talimi" yeniden düzenlenerek "İpekböcekçiliği Mektebi" adı altında kurulmuş; bunun yanı sıra Edirne, Diyarbakır, Antalya ve Denizli illerinde de ipekböcekçiliği okulları açılmıştır.

Cumhuriyetin ilanından sonra, 1926 yılında ipekböcekçiliği işleri Düyûn-u Umumuye'den alınarak Tarım Bakanlığı'na bağlanmış; tohum üretimini düzenlemek üzere 859 sayılı yasa çıkarılmıştır.

1930 yılında Bursa'daki okul "İpekböcekçiliği Enstitüsü", diğer okullar ise "İpekböcekçiliği İstasyonları" haline getirilmiştir. İstasyonların bilimsel yönetimleri de enstitüye verilmiştir. Üretilen tohumların rasyonel kışlatılmalarını sağlamak amacıyla 1933 yılında Bursa'da kışlak müessesesi kurulmuştur. Sağlanan ilerlemeler, İkinci Dünya Savaşı'ndan etkilenmiş ve diğer ülkelerin rekabeti ile de gerilemeye başlamıştır.

1946 yılından itibaren sentetik liflerin rekabeti, dutlukların gıda üretimine ayrılması sonucu gelişme iyice sekteye uğramıştır.

1949 yılında yapılan yeni düzenlemelerle istasyonlar kaldırılmış. 1975 yılında İpekböcekçiliği Enstitüsü, yeni kurulan İpekböcekçiliği Araştırma Enstitüsü bünyesine alınmıştır. Bu konuda çalışan tek kuruluş burasıdır.

İtalya ve Japonya'da yürütülen yoğun ıslah çalışmalarına paralel olarak enstitüde projeler yürütmüştür. Ancak, çalışmaların uzun vadeli olması nedeniyle, 1961 yılında polihibrit ithali yoluna gidilmiştir. Bunların bölgede tutunması, polihibrit tohumları yerli olarak elde etmeye yönelik araştırmaları artırmış ve bunda önemli ilerlemeler sağlanmıştır. Enstitü çalışmalarına paralel olarak Bursa Koza Tarım Satış Kooperatifleri Birliği de polihibrit tohum ithal edip, üretmeye başlamıştır.

Yıllara göre Türkiye'de üretim yapan köy ve aile sayısı ile açılan kutu ve üretilen koza miktarları Tablo'da verilmiştir.

Üretimin büyük bölümü ipek halı yapımında kullanılmaktadır. Geriye kalan kısım ise kumaş olarak daha çok iç tüketime gitmektedir. İpek halı ihracatı çok önemli bir konu haline geldiğinden, dış talebi karşılamak amacıyla her yıl bir miktar ham ipek ithal edilmektedir ●

TARİH ÇALIŞMALARI

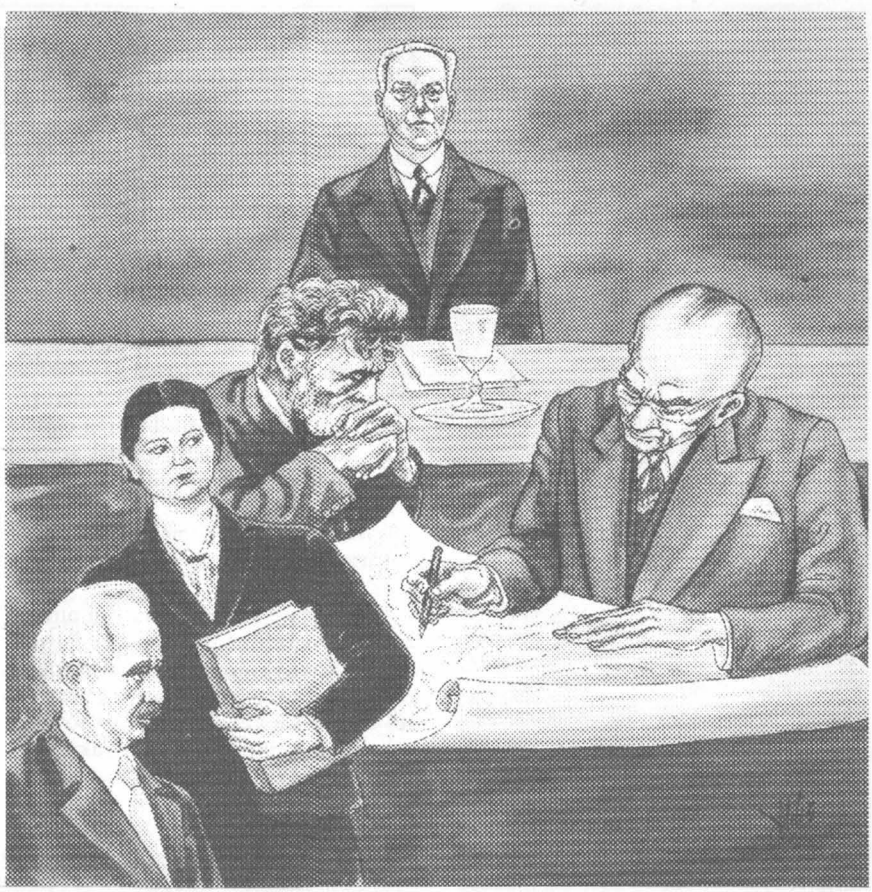

Tarih Çalışmaları

Halil Berktay

Tarih Çalışmaları Kaynakçası

Halil Berktay

Bu konuda ayrıca *Atatürkçülük, Türk Dili* maddelerine bakınız.

Tarih Çalışmaları

Halil Berktay

Herhangi bir dönemde, dünyanın herhangi bir ülke veya bölgesinde yapılmış tarih çalışmalarını özetlemek, yazar isimlerini, araştırma kurumlarını, kitap başlıklarını, transkripsiyonu ve çevirisi yapılmış eski metinleri sıralamaktan fazla bir şeyi: bu gibi binlerce ayrıntıdan örülmüş *akımları* belirginleştirmeyi; tarihe ilişkin görüş ve düşüncelerin *içeriğindeki yenilik; çatışma ve kümelenmeleri* ortaya koymayı gerektirir. Bütün diğer toplumsal bilimlerde olduğu gibi. Tarih alanında da belli başlı teori ve metodolojiler, belli sınıf karakterleri taşırlar; ve -Plehanov'un ifadesiyle, devrimcilerin fikirleri her zaman devrimci fikirler olmasa bile- bu tipik teorilerin nesnel gerçeğe yaklaşma dereceleri ile, ideolojisinin bir parçasını oluşturdukları sınıfın o günün mücadelelerinde oynamakta olduğu esas rol arasında, *genel* bir paralellik kurulabilir.

Cumhuriyet dönemi Türkiyesi'nin Tarih Çalışmaları'na bakmanın en iyi yolu da, bu konuyu, toplumsal gelişmemizin çelişmeleri ve çelişen kesimleriyle bağlantılı olarak ele almaktır. Kısaca söyleyecek olursak, tarihçiliğimizin yakın tarihinde, önce (1) emperyalist Batı'nın Türkiye ile birlikte Türklerin tarihini de sömürgeleştirmeye yönelik yaklaşımı, ve (2) çökmekte olan bir feodalizmin, bu gidişe geleceği olan bir seçenek yaratarak direnme yeteneğinden yoksun bulunan, kendisi gibi müflis dünya görüşü vardır. (3) 19. yüzyılın ortalarından itibaren zigzaglı bir yükseliş gösteren burjuva milliyetçiliğimiz, 20. yüzyılın ilk çeyreğinde, materyalist bir tarihyazıcılığının başlangıçlarını yaratmış, fakat (4) bu ilk filizlerin üzerinde çiçek açabileceği yeni siyasal, kurumsal, toplumsal ve düşünsel ortamı görece köklü bir dönüşümle gerçekleştirdiği ölçüde, ülkemizde Tarih'in bir bilim dalı olarak yerleşmesinde tâyin edici rolü, Millî Kurtuluş Savaşı ve yeni Türkiye devletinin kuruluşu oynamıştır. Burjuva-demokratik devrimimizin bu en büyük dalgasının tarihçilik açısından bilançosu, işte bu işlev yüzünden, esas olarak olumludur. (5) Türk tarihçiliğinde burjuva materyalizminin doruğu, aynı zamanda onun bütün zaaflarının tohumlarını taşıyan Fuat Köprülü'dür. (6) Ortaçağımızın "pratik eleştiri"sinin atılımı tükendiği ölçüde, bu zaaflar giderek büyüdüler ve gerek yöntemde, gerek vargılarda bir gerileme başgösterdi. (7) Çıkarları Kemalist Devrimin derinleşmesine ters düşen güçlerin yerleşme ve restorasyon gayretlerini, en iyi, Osmanlı düzenine Osmanlıcı, "biz bize benzeriz"ci bakışıyla Ömer Lütfü Barkan temsil eder. (8) Öncüllerinin 1910'ların sonundan beri varolmuş olmasına karşın, Marksist tarih *çabalarının* popülerlik kazanması, üstyapısal meyveleri ve önüne açtığı dinamiklerin karakteri nedeniyle burjuva-demokratik devrimimizin bir diğer dalgası sayabileceğimiz 27 Mayıs 1960'tan sonraya raslar. Bununla beraber, bu iddiayla yazılan pek çok şeyin diyalektik yönteme ne ölçüde sadık kaldığı ya da Ortaçağımıza yaklaşım tarzı bakımından Barkangil akademik Ottomanizmden gerçekte ne ölçüde koptuğu, tartışılabilir. (9) Öte yandan, 1960'lara gelindiğinde artık T C 'nin de 30-40 yıllık bir tarihi oluştuğundan, yukarıda andığımız farklı felsefelerin veya uzantılarının kapışması, çeşitli aşamalarıyla Cumhuriyetin yorumlanması alanını da kaplamaya başlamıştır.

AHMET VEFİK PAŞA (1828-1891): Maarif nâzırlığı, valilik, sadrazamlık gibi görevlerde bulunan, "Şecere-i Türkî", "Lehçe-i Osmanî" vb. eserleri ve Molière'den uyarlamalarıyla tanınan Ahmet Vefik Paşa, Darülfünun'da "Hikmet-i tarih" dersleri de verdi. Derslerinde bir yandan Batılı tarih yöntemini benimsemek gereğini vurgularken bir yandan da Türk tarihi ile Osmanlı tarihi arasındaki ayrımlara dikkati çekiyordu.

Türklerin Tarihine Eski Oryantalist Bakış

Bütün bu fikirleri kavramak için, Türklerin ve Türkiye'nin tarihine ilişkin

görüş ve araştırmaların Cumhuriyet-öncesi düzeyine bir göz atmalıyız. 20. yüzyılın ilk yarısına kadar Avrupa tarih-yazıcılığı, dünya tarihini Batı'nın, yani kapitalist dünya sisteminin "merkez"inin tarihine indirgiyor; uygarlığın bütün başarılarını Avrupalı beyazlara maledi-yor; o sistemin "periferi"sindeki bölge, ülke ve halkları ise ya tarihsizleştirerek mutlak bir duraganlık içindeymişler gibi resmediyor, ya da pek pek yalnızca Batı ile temasa geldikleri andan başlayıp ba-sit bir zaman fasılasıyla o Batı'nın evri-mini biraz geriden tekrarlayan bir "ta-rih"leri olduğunu kabulleniyordu. Dola-yısıyla tarihyazıcılığının bu periferinin çe-şitli unsurları ile ilgilenen dalları henüz emekleme safhasındaydı ve bu alanlarda-ki çalışmalara, 19. yüzyılda büyük dev-letlerin hükmü altına girmiş bulunduk-ları için sözümona doğuştan geri ve baş-kalarınca yönetilmeye mahkûm sayılan kavimlerin tarihine birer garabet olarak bakan bir zihniyet yön veriyordu. İnsan-lık tarihinin herhangi bir bölümünün anormal sayılması, gerek toplumun ha-reket yasalarına ilişkin bazı genellemele-rin, gerek keza tüm tarih açısından ge-çerli olması gereken araştırma yönte-mlerinin sözkonusu zaman-mekân dilimle-rine uygulanmasını engellediğinden, bu dallardaki gelişme potansiyeli öncelikle metodolojik bir ilkelliğin zincirlerine vu-rulmuş bulunuyordu.

17-18. yüzyıllardan itibaren dünyanın Osmanlı İmparatorluğu'nu da kapsayan bölgesiyle ilgilenen Oryantalizm (Şarki-yat, Doğubilim) adındaki özel dalın du-rumu da, tam buydu. Klasik Oryanta-lizm, birinci olarak, Claude Cahen'in de kabul ettiği gibi, İslam tarihine bir "bin-bir gece masalı" havası içinde bakıyor, yani onu belli belirsiz bir nostaljinin ko-nusu, egzotik, olağanüstü ve çağdışı bir olay olarak görüyordu. İkincisi, bir alt-dal olarak Türkoloji'nin (Türkiyat) 18-19. yüzyıllarda De Guignes, Davids, Vambéry, Cahun gibi bilim adamlarının ellerinde attığı ilk adımlara ve Thomsen ile Radloff'un Orhun yazıtlarını oku-maları gibi bazı sansasyonel gelişmelere rağ-men, yüzyılımızın ilk çeyreğinde dahi bu Oryantalizmin olgusal bilgi dağarcığında, Türkler hakkında henüz pek az şey bu-lunuyordu. Örneğin o tarihlerde Oğuz Türklerinin Anadolu-öncesi yaşantıları-nın *Divan-ı Lûgat-üt Türk* gibi en temel kaynaklarının dahi doğru dürüst bilinme-mesi bir yana, 11. yüzyıl ve sonrası Ana-

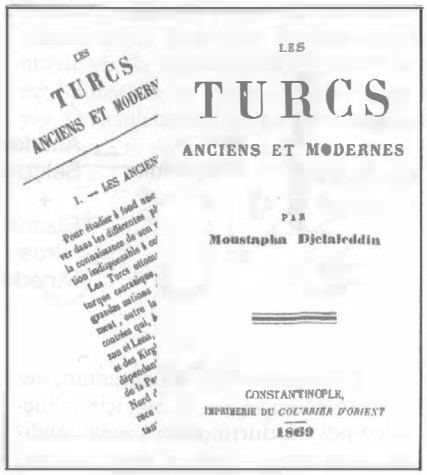
LES

TURCS

ANCIENS ET MODERNES

PAR

Moustapha Djelaleddin

CONSTANTINOPLE,
IMPRIMERIE DU COURRIER D'ORIENT
1869

M. CELALETTİN PAŞA VE KİTABI: Mustafa Celalettin Paşa, 1869'da yayımlanan kitabında "eski ve yeni Türkler"i konu alarak, daha sonra benimsenecek tarih tezinde olduğu gibi, Batı uygarlığını yaratmış olan kavimlerle Türklerin aynı kökenden geldiğini öne sürdü. Amacı, Türkleri Batılılaşmanın gereğine inandırmaktı.

dolu tarihi büsbütün karanlıklar içinde yüzüyordu: Ne Küçük Asya'nın 11. ve 13. yüzyıllardaki iki büyük muhaceret ta-rafından Türkleştirildiği berraklaşmıştı; ne Büyük Selçuklu devletinin bir uzantı-sı olarak Konya Sultanlığı'nın gelişmiş toplumsal işbölümlerine dayandığı; ne de Beyliklerin, Anadolu Selçukluları'nın çö-küş ve parçalanmasıyla ortaya çıktığı. Üçüncüsü, tüm bu yanlış ve boşluklar ze-mini üzerinde, Türk-İslam toplumlarının gelişimine dair sakat bir yorum yükse-lmekteydi. 20. yüzyılın başlarına kadar Batı Oryantalizmine hâkim olan anlayı-şa göre:

• 11. yüzyılda İslâm uygarlığı alanına girmelerinden önce Türkler her türlü uy-garlığa geçiş başlangıcından yoksun-dular. Dolayısıyla Oğuz istilâsı, Yakın Do-ğu'nun klasik İslam uygarlığı için sade-ce bir tahribat ve gerilemeyi ifade etmiş; Bağdat'ı almalarından sonra ortaya çıkan Türk-İslam devletlerine ise fatihler ken-dilerinden hiçbir şey katmamışlardı: Bu siyasî organizmalar, uygarlık namına ger-çekleştirdikleri her şeyi, İran-İslam gele-neğine borçluydular.

• Bu kadar geri, tipik hayatî faaliyeti bu denli yağma savaşçılığından ibaret bir kavim, büyük ve karmaşık devletler ku-ramayacağına göre, Osmanlı İmparator-luğu'nun doğuşunun başka türlü bir izahı olmalıydı. Rambaud'dan başlayıp Ior-ga'dan geçerek Gibbons'a varan çizgi üzerindeki pek çok tarihçiye bakılırsa, Osmanlı Devleti, Selçuk hükümdarların-ca Bizans sınırına yerleştirilmiş küçük bir *kabile* tarafından kurulmuştu. Basit ço-banların meydana getirdiği ve İslamiyeti bile ancak Osman'ın zamanında kabul et-miş olan bu kabile, bir devlet kurma için gerekli uygarlık unsurlarını, ancak zap-tettiği yerlerdeki Müslüman olmayan nü-fustan sağlıyordu. Asıl İstanbul'un fet-hinden sonradır ki, Osmanlı İmparator-luğu bütünüyle *yeniden kurulmuş* olma-lıydı. Bunun da, Bizans kurumlarını tak-lit yoluyla olduğu pek tabiî idi.

• Dikkat edilirse burada, Türklerin Bi-zans ile temas öncesinde mutlak bir ge-rilik içinde bulundukları fikri, Osmanlı Devleti ve uygarlığının Bizans'ın kopya-sından ibaret kaldığı fikriyle örtüşüyor; başka bir deyişle, Osmanlı İmparatorlu-ğu, kendileri 11. yüzyıl-öncesi Türk top-lumunun nitel dönüşüm ve sıçramalarıyla ortaya çıkmış bulunan Büyük Selçuklu-lar'ın ve Anadolu Selçukluları'nın bir de-vamı gibi değil de, doğrudan doğruya Bi-zans'ın bir devamı -Iorga'nın çarpıcı ifa-deleriyle, *"Bizans'tan sonra Bizans"* ve *"Müslüman Roma İmparatorluğu"*- ola-

(Şema 1)

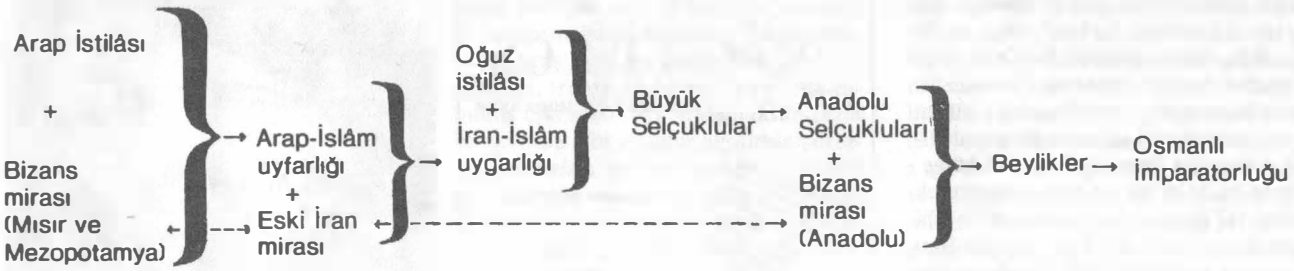

rak tanımlanıyordu. Buna göre, MS 4. yüzyıldan 16. yüzyıla kadar Ön Asya tarihinin şeması da Şema 1'deki gibi değil, Şema 2'deki gibi olmalıydı. Anadolu Sel-

(Şema 2)

Bizans→Osmanlı İmparatorluğu

çukluları ve Beylikler döneminin henüz aydınlatılmamış olmasına karşılık, Batı uygarlığının beşiği kabul edilen Eski Yunan ve Roma'nın halefi Hıristiyan Bizans'a gösterilen büyük ilginin yaratmış bulunduğu gelişkin Bizantinistik, Selçuklularla Osmanlılar arasındaki -bugün bize o kadar aşikâr gelen- bağlantının gözardı edilmesini kolaylaştırmaktaydı.

• Geri ve ilkel Türklerin kendilerine özgü kamu kurumlarının olamayacağı görüşünün bir diğer uzantısı ise, hiç olmazsa 1453'e kadarki Osmanlı hukukunun -eğer böyle bir şey varsa- klasik İslam hukukunun bir tekrarından ibaret olduğu kanısıydı. Bu inanç, bir yandan, Osmanlı kurumlarının doğrudan doğruya Osmanlı dönemine ilişkin belge ve verilerden hareketle incelenmesi yerine, bu kurumların neler olabileceği veya olması gerektiği hakkında yalnızca Şeriat'tan ve İslam hukuk teorisyenlerinden yapılan çıkarsamalarla yetinilmesi gibi, yöntem bakımından Ortaçağ dogmatizmini aşamayan bir kitabîliğin devamını körüklüyor; öte yandan, Osmanlı hukukunun 1453'ten sonra Bizans hukukunu takliden yeniden kurulduğu teorisiyle kolayca buluşuyordu.

Bütün bunları, Birinci Dünya Savaşı öncesinin Batı Oryantalizmi içinde Türklerin tarihinin çok küçük bir yer tuttuğunu; Bizans'a ve klasik İslam'a görece fazla önem veren o Oryantalizmin, Selçuklu-Osmanlı tarihine ise modern belge eleştirisi normlarından dahi yoksun bir hikâyeci tarih anlayışıyla yaklaştığını söyleyerek özetleyebiliriz. Bu durumun, her bir araştırmacı ve her bir eser için bilinçli ideo-politik dürtülerden kaynaklandığını iddia edecek değiliz, ama unutmamak gerekir ki Batı Oryantalizminde yukarıda özetlediğimiz paradigma hüküm sürerken, siyaset alanında da İngiltere, Fransa, Almanya, Rusya, vb.nin "hasta adam"ı paylaşma çabaları şiddetlenmekteydi. Bu yüzden, 19. yüzyıldan 1918'e kadar Batı Oryantalizminin eski teorisi, çok-kavimli Osmanlı İmparatorluğu'nun bağrında gitgide uluslaşmakta olan Türkler için, salt bir akademik tartışma konusu olmaktan çıkmış ve sonuçları 1914-1922 yıllarında öncelikle savaş meydanlarında ve mütareke masalarında hissedilir hale gelmiş bulunuyordu.

NECİB ASIM (YAZIKSIZ, 1861-1935): Uzun yıllar Askerî Rüştiye ve Harbiye'de tarih öğretmenliği yapan, II. Meşrutiyet'ten sonra Darülfünun'da Türkçe, Fransızca ve tarih öğretmenliğinde bulunan Necib Asım, Fransız ve Macar Türkolojisinden esinlenmiş ve milliyetçiliğin pantürkizm olarak anlaşılmasına yol açanlardan biri olmuştur.

Osmanlı-Türk Tarihyazıcılığının 20. Yüzyıl Başındaki Durumu

Öte yandan, sözünü ettiğimiz dönemde Osmanlı toplumunun kendi tarihçiliği, başlangıçta da belirttiğimiz gibi, bu Oryantalizme ve siyasi sonuçlarına cevap verebilmekten çok uzaktı. Bütün Ortaçağ düzenlerinin "aydın"ları gibi Osmanlı uleması da doğrudan doğruya İmparatorluğun *askerî* denilen hâkim sınıfına mensuptu, yani kaderini sarayın kaderinden koparması olanaksız bir maaşlı görevliler grubuydu. Bunların içinden çıkan ve "nizam-ı âlem"in korunmasından başka görüş tanımayan vakanüvisler, her olaya yalnızca devlet açısından bakarak, tarihin bütününü hanedanın yüceliğinin ve meşruiyetinin öyküsüne indirgemekteydiler. Bu *"Dâsıtan-ı Tarih-i âl-i Osman"*-ın fonunu ise dinsel tarih anlayışı oluşturuyordu. Artı-ürünün piyasa-dışı zor yoluyla ele geçirildiği üretim ilişkilerinin kutsanmasında tâyin edici rolü din oynadığından, Osmanlı vakanüvislerine göre İslam tarihi hakkında İslamiyet'in kendi yorumu, gerçekti ve meseleye başka türlü bakmak düşünülemezdi bile. Ulemanın tarihî akışın sebep ve sonuçlarını ilahî kudrete atfetmelerinin kaynağı, işte buydu. İslamî ideoloji, çok-kavimli İmparatorluğun öyle bir dikey ve yatay yapıştırıcısıydı ve Osmanlı Türkleri İslam kültürüne öylesine entegre olmuşlardı ki, Türklerin İslamiyet-öncesi geçmişi, Asyatik kökenleri ve göçleri, kolektif hafızadan silinmişti. Yöntem açısından, en koyu dinî idealizme dayandırılmış bir basit menkıbecilik; içerikte, sadece İslam tarihinin bir bölümü olarak Osmanlı sülalesinin apolojisi... 1800'lere gelindiğinde, Osmanlı vakanüvisliğinin iki temel niteliği, hâlâ bunlardı.

Türkiye'de modern tarih çalışmaları, Nejat Kaymaz'ın saptadığı gibi, çağdaşlaşma olgusuyla tamamen elele yürümüş;

İmparatorluğun Cumhuriyet ve İmparatorluk tebaasının ulus oluşu aynen tarihçiliğe yansımıştır. Her ne kadar, 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren birleşik bir dünya *pazarının* ticarî rüzgârlarıyla sallanır olmuşsa da, kapalı bir uygarlık konumunu az çok koruyan Osmanlı toplumunun, daha sık dokunmuş tek bir emperyalist dünya *ekonomisine,* yarısömürge bir periferi ülkesi olarak kesin entegrasyonu, ancak 19. yüzyıl boyunca gerçekleşti. Türkiye, bu çerçeve içinde, azgelişmişlere özgü bir uluslaşma türünü yaşamaya başladı. Bu sürece paralel olarak, klasik Osmanlı vakanüvisliğinin Ortaçağa özgü tarih görüşünü, materyalist bir nedensellik anlayışını içeren modern tarihyazıcılığının gerilettiğini gözlüyoruz.

Bir miktar kapitalistleşmenin beslediği ve tamamen kapitalistleşememenin Batı'dakinden farklı, anti-emperyalist bir öz kazandırdığı milliyetçi eğilimler, tarihyazıcılığındaki bu evrimin dürtüsü ve taşıyıcısı oldu. Örneğin 1863'te açılan Darülfünun'un faaliyet gösterebildiği dönemlerde, Ahmet Vefik Paşa, "Hikmet-i tarih" derslerinde hem Batılı tarih yönteminin benimsenmesi gerektiğini vurguluyor, hem de Türkçe ile Osmanlıca ve Türklerin tarihi ile Osmanlı tarihi arasındaki farklara dikkat çekiyordu. Polonya mültecilerinden Mustafa Celâlettin Paşa, 1869'da çıkardığı *Les Turcs: anciens et modernes* (Eski ve Yeni Türkler) adlı kitapta -biraz, daha sonra Atatürk'ün yapacağı gibi- Türkleri Batılılaşma amacına ikna etmek için, Batı uygarlığını yaratmış olan kavimlerle Türklerin aynı kökenden geldiğini ileri sürmekteydi. Batı metodolojisine yönelirken bir "Türklerin tarihi" perspektifini geliştiren bir diğer eser olan *Tarih-i Âlem*'i (1876), Süleyman Paşa, askerî okullarda Türkler hakkında yanlış ve yıkıcı anlatımlar taşıyan çevirilerin okunmasını doğru bulmadığı için yazmıştı. Gene Darülfünun'un, Fransız ve Macar Türkolojisinden esinlenen öğretim üyelerinden Necib Asım da, milliyetçiliğin pantürkizm biçiminde yayılmasına katkıda bulunmuştur.

Ancak, 1850'lerde ve 1860'larda, bu romantik nasyonalizmin Osmanlı devletini etkileyebilmesi şöyle dursun, Tanzimat'ın Batı'ya teslimiyetçi yönüne tepki duyan aydın muhalefeti dahi, ilk ağızda kendine Osmanlıcı bir doğrultu seçmişti. Bunun tipik örneği, Namık Kemal'in millet kavramı yerine mevcut Osmanlı sınırlarıyla özdeş bir vatan kavramını öne çıkarmasıdır. Aynı Namık Kemal, ölümüyle yarıda kalan *Osmanlı Tarihi*'nde de, bilimsel bir tarih yöntemine erişemeyip, Osmanlı devletinin kuruluşunu *"cihangirâne bir devlet çıkardık dört yüz çadırlık bir aşiretten"* formülüne bağlamıştı. Aslında bu görüş, Batı Oryantalizminin Selçuklu-Osmanlı devamlılığını kıran teorisinin Osmanlı aydınları içindeki yankısını meydana getiriyordu.

ARAŞTIRMA OLANAĞI YARATAN YAYINLAR: 1910 yılında kurulan Tarih-i Osmanî Encümeni'nin yayımladığı "Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası" (üstte) tarihle ilgili yeni araştırmalara yer verirken milliyetçi hareketin organı niteliğindeki "Halka Doğru" (altta) ve "Türk Yurdu" dergileri Türklerin tarihini, edebiyatını, arkeolojisini vb.ni araştırmaya yönelik makaleleri kapsıyordu.

Milliyetçilikle birlikte uç veren bilimsel tarihçilik, Osmanlıcılığın bu ilk aşamasını İslamcı bir reaksiyonla sona erdiren II. Abdülhamit istibdadında, milliyetçilikle birlikte bastırıldı. Bununla beraber, Balkan ayaklanmalarıyla Osmanlı devleti adım adım küçülürken, körletilmek istenen "Türklük" bilinci bu dönemde de alttan alta gelişti ve Anadolu'yu Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk çekirdeği olarak gören yeni bir anlayış yeşerdi. Baskı altındaki aydınların Türkçülüğe kayışında, nispeten gelişmiş bir periferi kapitalizmi zemini üzerinde yetişmiş, üstelik Batı üniversitelerinde okuyarak Avrupa'nın gerek genel bilim düzeyini, gerek Türkolojisini daha iyi özümleyebilmiş Müslüman Türk ve Tatar önderlerinin Rusya'dan Türkiye'ye göçmeleri de hızlandırıcı bir rol oynadı.

1908 Devriminden sonra ise, birinci olarak, özgürlüğe kavuşan yayın faaliyeti, fikir ve edebiyat hayatına büyük bir canlılık getirdi. Okullarda, Abdülhamit'in ters yöndeki adımlarından on beş yıl sonra, tekrar genel uygarlık tarihi okutulmaya başlandı. İkinci olarak, Jön Türklerin zaten Tanzimat dönemindekinden çok daha aşınmış olan Osmanlıcılığı dahi, Balkan Harbi'ni noktalayan 1913 yenilgisinin *"ittihad-ı anâsır"* politikasının iflasını sergilemesinden sonra, tamamen çöktü ve Halil İnalcık'ın belirttiği gibi *"milli hareket Türkçülük, memleket fikriyatına hâkim bir cereyan halini aldı."* Bu gelişmeler, bilimsel tarihçiliğin yeniden yayılması ve 1878 öncesinden daha ileri bir düzeye ulaşmasının temelini oluşturdu.

Abdurrahman Şeref, Necib Asım ve diğerleri tarafından 1910'da İstanbul'da kurulan Tarih-i Osmanî Encümeni, dergisi ve diğer yayınlarıyla, beraberinde yeni araştırma olanakları ve bir zanaat olarak tarihçiliğin yardımcı dallarına ilişkin yeni mesleki standartlar getirdi. Fakat asıl atılımı, doğrudan doğruya milliyetçi hareketin organları yaptılar. Türklerin tarihini, arkeolojisini, edebiyatını, sosyolojisini, vb.ni araştırmak, esasen, bir milli burjuvazi yaratarak Türkiye'yi kurtarmak amacını güden Aydınlanmacı, "milli ekonomi" taraftarı, halkçı, giderek ar-

tan ölçüde köylücü ve Anadolucu *Türk Yurdu* dergisinin de, aynı kadronun bir süre sonra çıkardığı daha popüler düzeydeki *Halka Doğru*'nun da çalışma programında önemli bir yer tutuyordu.

Milliyetçiliğin ve halkçılığın önderleri, aynı zamanda, Türklerin tarihine dünya tarihi içinde önemli bir yer açma çabalarının da sürükleyicisiydiler. 1913'te Darülfünun'da müderris olarak bu konuya eğilen Ziya Gökalp'in eserlerinde, Cumhuriyetin "tarih tezi"nin Mustafa Celâlettin Paşa'dan sonraki uğrağının izlerini bulmak mümkündür: Uriel Heyd, Gökalp'in, Sümer ve Hititlerin Türklüğünün ve hatta Türklerle etnik yakınlığının tam olarak kanıtlanmadığını kabul etmekle birlikte, birçok yerde onları da Türkler arasında saydığını kaydediyor.

Yöntem açısından asıl ileri adım atmış olan, Yusuf Akçura'ydı. İlerde Cumhuriyetin resmî tarih tezinin formüle edilmesinde, 1931'de Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti'nin (daha sonraki TTK) kurucu üyesi, 1932'de de ilk başkanı olarak, Atatürk'ün yanında rol oynayacak, bu "milli tarih doktrini"nin temel belgesi sayabileceğimiz *Türk Tarihinin Ana Hatları* kitabının yazılmasına da katılacak olan Akçura, "etnik unsur" nosyonuna dayalı bir Türk milletinin ilk temellerini, daha 1904 baharında yayımlanan *Üç Tarz-ı Siyaset* makalesiyle atmış; Türk-Osmanlı tarihiyle ilgili görüşlerini ise, gene aynı sıralarda Paris'te mezuniyet tezi olarak verdiği *Osmanlı Sultanlığının Kurumları Üzerine Bir Deneme*'sinde sergilemişti. Bu eserde Akçura, adı geçen kurumların hem Türk, hem İslam geleneklerini kapsayan ikili bir mirasın ürünü olduğunu göstermeye çalışıyordu. Buna göre, Türkik halkların tarihinde İslamiyet, artık çeşitli geleneklerden yalnız biri oluyor; başka bir deyişle, Akçura'nın attığı adım, Türklerin tarihinin laikleştirilmesine varıyordu. Eski Osmanlı tarihyazıcılığının dinî idealizminden kurtulan Akçura'nın kavramsallaştırması, öte yandan, Türk-İslam devletlerinin kurulması için gerekli şartları (ataerkillik; bir aristokrasi; hanlık; *yasak* ve *töre*, yani sistematik bir kamu hukukunun geleneklerdeki başlangıçları) Türklerin kendi sosyo-ekonomik yapılarının *içinde* bulmakla, zamanındaki Oryantalizmin dış etkileri başat sayan mekanik determinizmine kıyasla da büyük bir yol almıştı.

1910'lara gelindiğinde Yusuf Akçura, Tarih-i Osmanî Encümeni'nin 1913 tarihli bir çalışma projesine bile, sadece büyük adamlara, sultanlara, beylere, paşalara yer verdiği için çatıyor; bu anlayışı, sosyo-ekonomik süreçlerle temellendirilmediği için "bağlantılardan ve anlamdan yoksun" kalan bir "olgular koleksiyonu" yapmak olarak değerlendiriyordu. Daha genel olarak Akçura, tarihî gelişmenin motoru olarak fikirleri ve ahlâkı gören Osmanlı aydınlarının idealizmine karşıydı. Kendisi ise daha 1900-1903'te Fransa'da iken yazdığı ilk makalelerinde, François Georgeon'un dediği gibi *"diyalektik materyalizmden çok vülger materyalizme yakın"*, hatta *"ekonomist"* bir tarzda da olsa, *"fikirlerin ve ideallerin ardında, gizli maddi ve ekonomik güçlerin etkilerini keşfetmeye"* çalışmıştı ve Marksizme karşı olmakla birlikte, Osmanlı aydınlarını Marx'tan habersizliklerinden ötürü eleştirmekten ya da siyasetçiler gibi tarihçiler için de materyalizmin idealizmden daha doğru olduğunu savunmaktan geri durmuyordu.

Tarihin mantığını keşfetmeye çalışan büyük teorilerin, realiteyi sistematize ederken belli bir deformasyona uğratsalar bile gerekli olduklarına inanan Akçura, 1905 yılına ait ders notlarında, *"bilim olarak tarihin, insan neslinin ortak hareketlerine hükmeden yasaları araştırdığını"* belirtmişti. Tarihçiliğin yardımcı disiplinlerinin oluşturduğu avadanlık, *"olgular yığınının içinden eğilimleri ve yasaları çekip çıkarmayı, hareket yönünü saptamayı mümkün kılmalı"*ydı. Akçura, tarihin bu kaçınılmaz hareketinin uluslaşma ve demokrasi yönünde aktığını düşünüyordu; Türklerin tarihi de aynı oluşumun bir parçasıydı. (Marksizmden etkilenen materyalist yönteminin, bu dönemin diğer milliyetçilerinden çok ileri bir sınıfsallık anlayışına, hatta *"sosyal sınıf nosyonunu Osmanlı toplumunun tahliline katmaya"* götürdüğü Akçura, siyasi düzlemde, Marx'ın sınıf mücadelesi teorisinden, bir milli burjuvazi yaratılması ve Türkiye'nin milli ve demokratik bir modern devlet olabilmesi için toplumun proletarya eliyle değil de, bu burjuvazi eliyle dönüşüme uğratılması anlamında bir "inkılâb-ı içtimaî" programı türetmeye uğraşıyordu.)

François Georgeon, gerek Akçura'nın, gerek Cumhuriyet tarihçiliğinin bu kavramsallaştırmasının önemini, bir periferi ülkesinin uyanışında milliyetçi ideolojinin oynadığı pozitif rolü netleştiren şu cümlelerle yakalamıştır: *"Yusuf Akçura'nın tarihî girişimi, Türk tarihini* 'evrensel tarih'*in bu* 'büyük akım'*larına entegre etmeye varıyordu. Paradoksal olarak milliyetçilik, Türk tarihini yüceltmekle ve ona İslam tarihi şemaları karşısında özerkliğini kazandırmakla birlikte, aynı zamanda o Türk tarihini dünya tarihine daha fazla katmak sonucunu veriyordu... Kemalist dönemde de milli tarih tezleri, gene bu ikili hareketten doğacaktır."*

Akçura'nın, bir yandan esas olarak siyasetle uğraşırken, diğer yandan Türk tarihine materyalist-sosyolojik bir yaklaşımın deyiş yerindeyse gencl felsefesini geliştirdiği yıllarda, ondan on dört yaş küçük bir başka düşünürümüz de, aynı milliyetçi dürtülerle, aynı alana ilk adımlarını atmaktaydı. 1890'da doğan Köprülüzade Mehmed Fuad, Filipoviç'in çarpıcı ifadesiyle *"milletin hürriyet ve istiklâli meselesinin, ciddiyetle ortaya atıldığı bir sırada"* formasyonunu edinmiş; 1908-sonrasının demokratikleşmesi içinde erkenden yayın hayatına girmiş ve *Türk Yurdu* ile *Halka Doğru*'nun yazı

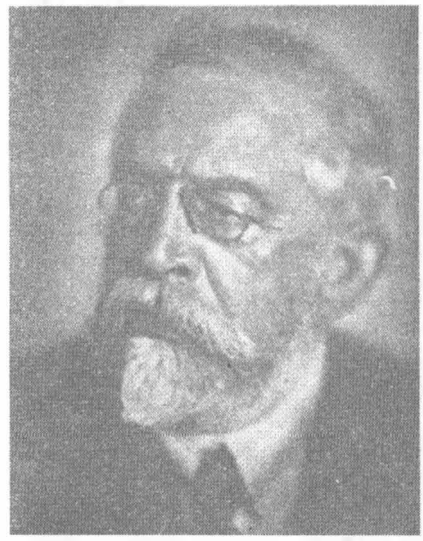

YUSUF AKÇURA (1876-1935): İkinci Meşrutiyet'ten sonra Türk Yurdu, Türk Derneği, Türk Ocağı gibi kuruluşların oluşmasına katkıda bulunan Yusuf Akçura, "etnik unsur" nosyonuna dayalı Türk milleti görüşünü 1904 yılında yayımlanan "Üç Tarz-ı Siyaset" adlı makalesinde ortaya atmıştır. Akçura, 1931'de Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti'nin kuruluşuna ve "millî tarih doktrini"nin oluşmasına katılacaktır.

kurullarında, Türkçülüğün ilk neslinin büyük isimlerinin yanında yer almış; ateşli bir gençlik döneminden sonra, Turancılığın iflası somutlandıkça ilk romantik duygusallığından uzaklaşarak edebiyat tarihine ve tarihe kaymıştı.

Bu yöneliş, öncül ve öğretmenlerininkinden çok daha yoğundu: Türkçülüğün ikincil kaynaklardan derlenmiş bir savunusu boyutlarını derhal aşarak, Akçura'nın haber verdiği düşünme yöntemini, arşiv çalışmalarında üstün bir uzmanlıkla tamamlıyordu. Gökalp ve Akçura gibi, Köprülüzade de büyük genellemelerden korkmuyor, ama sentezci yeteneğini, kanıtlar konusunda titizlik ve itidalle birleştirebiliyordu. Bu yüzdendir ki o, Türklerin tarihinde kritik eklemin Cengiz İmparatorluğu olduğunu sanan Akçura'nın tersine, kendi kurduğu ve yönettiği *Milli Tetebbular Mecmuası*'nda 1915'te basılan *'Selçukîler Zamanında Anadolu'da Türk Medeniyeti*'nde olsun, 1923'te yayımlanan *Türkiye Tarihi*'nde olsun, esas eşiği Büyük Selçuklu hâkimiyeti altında Anadolu'nun Türkleşmesinin ve Konya Selçukluları döneminin oluşturduğunu sezebilmişti.

Bütün bunlardan sonra, tek tek ağaçlara dalarak ormanı gözden kaybetmemek için tekrar hatırlatalım ki, Yusuf Akçura, Ziya Gökalp, Fuat Köprülü ve diğerlerinin 20. yüzyılın ilk çeyreğindeki çalışmaları, bilimsel tarihçiliğimiz için sadece bir başlangıçtı ve 1910'larda ikincil eğilimi meydana getiriyordu. Geleceğe bu filizin hükmedeceğini, biz bugünden geçmişe baktığımızda kolaylıkla görüyoruz; dönemin kendi insanları için ise, tarihyazıcılığı denince akla, öncelikle Abdurrahman Şeref'ler ve Cevdet Paşa'lar gelirdi. Son tahlilde, geniş bilgili vakanüvislerdi bunlar; değişen dünyadaki olayları 16. yüzyıl gelenekçiliğiyle değerlendirmeyi sürdürüyorlardı. Ders kitaplarına hanedan tarihçiliği damgasını vurmaktaydı. Ekrem Üçyiğit'in belirttiği gibi, hâlâ *"milli tarih görüşü yoktu; Türk toplumunun İslam dünyası içinde kendi tarihini öğrenmek ihtiyacı, Osmanlı tarihi ile karşılanıyordu."* Tanzimat sonrasında daha iyi metin eleştirisine, arkeoloji ve nümizmatik gibi yardımcı dallardan daha fazla yararlanılmasına, vb. rağmen, genel durum, H.A.R.Gibb'in şu sözlerine uygundu: *"Hiçbir şey, Batı'nın Müslüman halklar üzerindeki etkisinin ne kadar yüzeysel olduğunu, Batı'nın tarih düşüncesinin 19. yüzyılda geçirdiği mu-*

ملی تتبعلر مجموعه‌سی

دین، اخلاق، حقوق، اقتصاد، اسانیات، ادبیات، فیلات، بنیه اجتماعیه و غیره

کوپرلی زاده محمد فؤاد

استانبول — مطبعهٔ عامره

۱۳۳۱

KÖPRÜLÜZADE VE DERGİSİ: Sonradan Köprülü soyadını alacak olan Mehmet Fuat (1890-1966), İkinci Meşrutiyet sonrasında "Türkçülüğün ilk nesli" yanında yer almıştı. 1915'te kurup yönettiği "Millî Tetebbular Mecmuası"nda ve o sıralar yayımlanan başka çalışmalarında, Türklerin tarihinde kritik eklemin "Büyük Selçuklu Devleti egemenliği altında Anadolu'nun Türkleşmesinin ve Konya Selçukluları döneminin" oluşturduğunu ifade ediyordu.

azzam devrimin henüz Müslüman dünyasına girmemiş olması kadar iyi gösteremez." Modern tarihçiliğin önünün açılması için, önce, Kemalist Devrimin eskinin çürümüş yanlarına o zamana kadar görülmedik derecede sert bir tırpan vurması gerekliydi.

Cumhuriyetin Kurumları ve Resmî Tarih Teorisi

"Çok kısa sürmüş olan İkinci Meşrutiyet döneminden sonra tarihçiliğimiz, yeni Türkiye devletinin kurulması ile bugünkü ulusal ve çağdaş aşamasına girmiştir" diyen Enver Ziya Karal, bu aşamanın "yakın etkenleri" arasında, *"Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasını, Osmanlı müesseselerinin yıkılmasını"* sayıyor. Yaşlı bir çokkavimli İslam sultanlığından milli ve laik bir Cumhuriyete geçişin, Ortaçağ ideolojisinin köstekleyegeldiği zihinleri özgürleştirici etkisi, elbette derindi. Köklü alışkanlıklar siliniyordu bir kere: Bilindiği gibi Ziya Gökalp, daha 1918'de, *"Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak"* formülüyle, elmalarla armutları toplamaya çalışma bulanıklığı içinde yüzüyordu; oysa dört yıl sonra böyle bir belirsizlik olanaksızdı, çünkü artık "yeni bir ulusal devlet"in kendisi "ulusal tarihçilik yapıyordu" (Ortaylı) ve "saltanat ve hilâfeti kaldıran ... genç Cumhuriyetin, Osmanlı hanedanının destanı çizgisini ... sürdüremeyeceği tabii" idi (Üçyiğit). Ancak, geçmişin ölü ağırlığına Atatürkçülükle indirilen radikal darbenin, bu anti-feodal yönün yanı sıra, Türk milliyetçiliğine yeni, daha sınırlı ve daha olumlu bir çerçeve çizilmesini de içerdiği, bazen gözden kaçabilmektedir. Gökalp, Köprülü ve Akçura'nın yavaş yavaş Turancılıktan uzaklaşmalarında ilk bireysel işaretlerini gördüğümüz bu yeniden tanımlanmaya belirleyici damgasını, yeni devleti Anadolu ve Doğu Trakya ile sınırlayan Misak-ı Milli'siyle, Pantürkizmi 1921'deki Eskişehir nutkunda resmen mahkûm eden Mustafa Kemal'iyle, 1912'deki kuruluşuna Akçura'nın da katılmış olduğu Türk Ocakları'nı faaliyetlerini bundan böyle sadece Anadolu Türklerine hasretmeye zorlayan hukukuyla, Cumhuriyet vurmuştur ve tam da bu nedenle, Atatürk milliyetçiliği genel olarak Türk milliyetçiliğiyle özdeş olmayıp, onun özel, ileri bir varyantını meydana getirmektedir.

Açıktır ki bu taze yönelim, tarihçilik alanında, *"Türklerin tarihinin köklerinin, Anadolu'nun geçmişine daldırılmasını"* gerektiriyordu (Georgeon). Atatürk'ün tarih tezi, *"milli devleti tarihî temellere dayandırmak ... mutlaka bir coğrafî bütüne dayandırmak zorunluluğu"*ndan (Şerafettin Turan) kaynaklandığı için, özünde bir "savunma tarihçiliği" idi (Karal). Ancak, Osmanlı dönemindeki Türkçülük gibi, bu Anadolucu milliyetçiliğin tarihyazıcılığının da aşırılıklarla geliştiği kuşkusuzdur. Türklerin *"Sarı Irk'a mensup ... ve Avrupa zihniyetine göre ikinci ... nevi bir insan tipi olduğu"*, çok sonradan gelip gaspettikleri Anadolu üzerinde ise köklü bir haklarının bulunmadığı gibi *"iftiralar, haksız hükümler, tahrifler"* (Afet İnan) karşısında, daha Milli Kurtuluş Savaşı'nın son yıllarında, Anadolu'nun Türklüğü, Sümerler ile Hititler'in Turanî, dolayısıyla Türk kökeninden geldiği iddiasıyla perçinlenmek istenmiş; Atatürk de, Türk milletini *Cumhuriyeti kuran Türkiye-halkı* diye tanımladığı halde, *"buradaki insanların kaynağını aramaya gidince ... tâ Orta Asya'ya kadar gidip, insanların oradan dünyaya dağıldığını ve medeniyetin oradan çıktığını"* ileri süren bir "genel Türk tarihi" kurmuştur (Karal).

Bu tezi, Afet İnan şöyle özetliyor: *"Türk çocuğu ... yakın bir tarihte göç etmiş olmakla bu vatanın hakiki sahibi olamaz. Bu fikir tarihen, ilmen yanlıştır. Türk brakisefal ırkı Anadolu'da ilk devlet kuran bir millettir. Bu ırkın kültür yurdu ilk zamanlarda, iklimi müsait olan Orta Asya'da idi. İklim tabiî şartlar dahilinde değişti. Taşı cilalamayı bulan, ziraat hayatına erişen, madenlerden istifadeyi keşfeden bu halk kütlesi, göç etmeye mecbur kaldı. Orta Asya'dan şarka, cenuba, garpte Hazer Denizi'nin şimal ve cenubuna olmak üzere yayıldı. Gittikleri yerlere yerleştiler, kültürlerini oralarda kurdular. Bazı mıntıkalarda otokton oldular, bazılarında otokton olan diğer bir ırk ile karıştılar. Avrupa'da tesadüf ettikleri ırk tipi dolikosefal idi. Irak, Anadolu, Mısır, Ege medeniyetlerinin ilk kurucuları Orta Asyalı brakisefal ırkın mümessilleridir. Biz bugünkü Türkler de onların çocuklarıyız."*

Bu pasajın Çin, Sümer, Akat, Elâm, Mısır, Asur, Hitit, Aka ve Girit uygarlıklarının Türkler tarafından kurulduğu, en azından onlardan kuvvetle etkilendiği yolundaki iması, o yılların Atatürk'

ün gözetiminde hazırlanan bütün diğer önemli programatik metinlerinde, örneğin (a) 23 Nisan 1930'da Ankara'da toplanan Altıncı Türk Ocakları Kurultayı'nda Afet (İnan), Sadri Maksudî (Arsal) ve Reşit Galip'in yaptıkları konuşmalarda; (b) Atatürk'ün talimatıyla Afet İnan'ın 1929'da hazırlamaya başladığı lise ve ortaokul ders notlarından hareketle 1930 sonlarında "yalnız yüz nüsha bastırılarak tarihçilerin ve aydınların eleştirisine sunulan" (Uluğ İğdemir) 606 sayfalık *Türk Tarihinin Ana Hatları*'nda; (c) Bu kitabın *Türk Tarihine Medhal* ve *Orta Asya* bölümlerinden oluşturularak Milli Eğitim Bakanlığı'nca 1931 yılı başında 30.000 adet bastırılıp okullara dağıtılan 74 sayfalık *Türk Tarihinin Ana Hatları Medhal Kısmı* broşüründe; (d) 1931 yazında Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti'nin ekip çalışması yoluyla hızla hazırladığı dört ciltlik lise Tarih'lerinde ve bundan iki yıl sonra MEB'in bunlardan yola çıkarak orta ve ilkokullar için yazdırdıklarında; (e) *Türk Tarihinin Ana Hatları*'nın yeniden yazılması için 1932'de benimsenen taslakta; (f) 1935 tarihli *Türk Tarihi Araştırma Kurumu Programının Avanprojesi*'nde, açık ve ayrıntılı bir biçimde savunulmuştur. Öyleyse niçin, Cumhuriyetin tarihçiliğe yansımasının bir hayli olumlu olduğunda ısrar ediyoruz?

Çünkü birinci olarak, bu aşırılıkların tümü, o Cumhuriyetin ideolojisinin kaçınılmaz türevleri değildir. Bir örneğini Türkiye'nin 1920'lerde ve 1930'larda yaşadığı devrim uğraklarının hep dengeli ve ılımlı ilerlemesini istemek, tarihin mantığına aykırıdır; bu gibi dönemler, yerleşmesini sağladıkları yeni dönemin olağan, istikrarlı işleyişinin törpüleyeceği pek çok sivriliği ve katılığı ister istemez beraberinde getirir - geçmişin pisliğini süpürme işleminin zorunlu bir parçasıdır

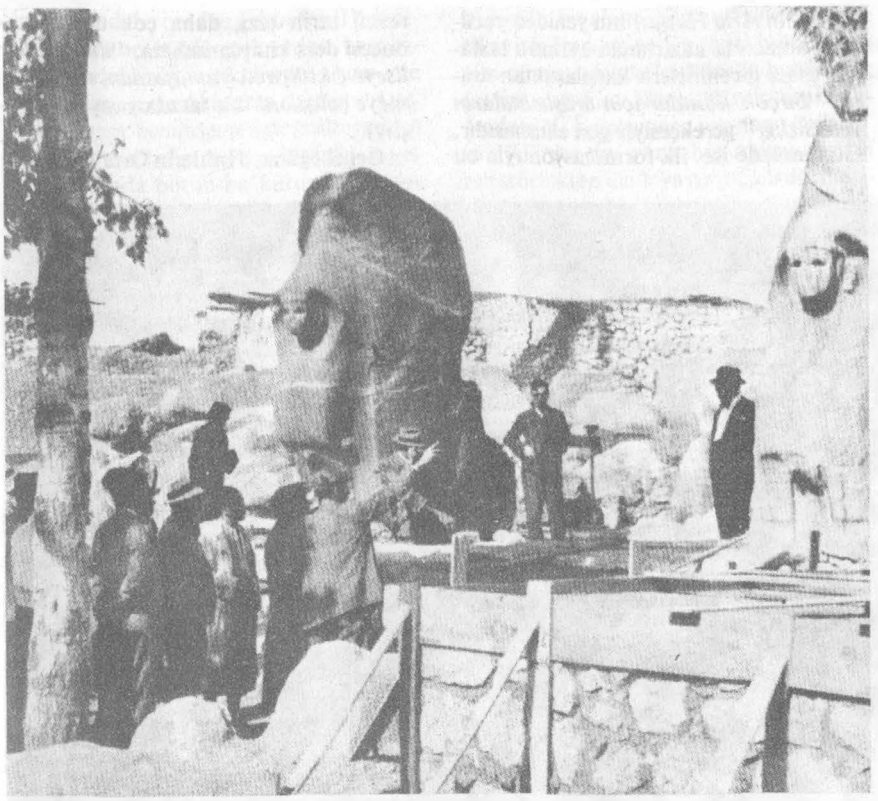

"GENEL TÜRK TARİHİ" TEZİ: Atatürk'ün ortaya attığı, Afet Hanım'ın (İnan) savunduğu bu teze göre, "Türk brakisefal ırkı Anadolu'da ilk devlet kuran bir millettir. Bu ırkın kültür yurdu ilk zamanlarda, iklimi müsait olan Orta Asya'da idi. Irak, Anadolu, Mısır, Ege medeniyetlerinin ilk kurucuları Orta Asyalı brakisefal ırkın mümessilleridir." Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti'nin birinci kongresi (Temmuz 1932) dolayısıyla Ankara'da açılan sergiden bir köşe ve kongre sırasında düzenlenen Alacahöyük gezisi.

bu. İlginç olan, sonuçtur: Türkiye Cumhuriyeti'nin en kuvvetli bir şekilde ortaöğretim kitaplarına hükmeden resmî tarihçiliği, bir kere Genel Tarih alanında, tam da şu Türkçü-Orta Asyacı çarpıklık aracılığıyla, Türklükleri kabul edilmek suretiyle sahip çıkılacak mirasın kapsamına alınan "tâ Sümerlerden, eski Mısırlılardan başlayarak Çin, Hint dahil bütün insanlığı kucaklayan" bir görüşe vararak *"İslam tarihi sınırlarını alabildiğine aşmış, Tanzimat ve Meşrutiyet devirlerini de çok geride bırakmış"* (Üçyiğit), öyle ki, *"artık, içerikte, Tarihi Enbiya ve Tarihi İslam'dan iz kalmamıştır"* (Mete Tunçay); ikincisi, Milli Tarih alanında, gene aynı abartma aracılığıyla, *"Dâsıtân-ı Tarih-i Âl-i Osman olmaktan çıkarak Tanzimat-öncesi tarihçiliğinden, 'cihangirâne bir devlet çıkardık bir aşiretten' görüşünü terk ederek de Tanzimat döneminden tamamiyle ayrılmış"* (Üçyiğit) ve tarihin bütünlüğü fikrinin yerleşmesi için keza son derece gerekli bir İslamiyet-öncesiyle devamlılık boyutu kazanmış; daha önce de belirttiğimiz gibi, Atatürk'ün tarih tezi, paradoksal olarak, Türklerin tarihinin laikleştirilmesine ve dünya tarihine daha fazla entegre edilmesine varmıştır. Okul tarihçiliğimizde, evrenin ve hayatın dinî izahının yerini Darwinist teorinin aynı sıralarda alması da dikkat çekicidir. Kaldı ki Kemalist Devrimin resmî tarihyazıcılığının Türkçü ve Orta Asyacı aşırılıkları, Nazilerin "Hititlerin Cermenliği" safsatasına büyük Hititologların bile uyduğu, Macar alimlerinin ise Sümerlerle kendi milletlerinin akrabalığını savundukları, Sovyetler Birliği'nde de Lavoisier Kanunu'nun adının Lomonosov kanunu olarak değiştirilmek istendiği *"iki cihan harbi arasındaki çok acaip dünya"*'da şekillenmiştir (Ortaylı)!

Öte yandan, dış şartların şovenizmi bu kadar körüklediği bir uluslararası ortamda dahi, Atatürk'ün teorisini toplumdaki biricik tarih görüşü haline getirecek, yani bu alandaki fikrî yapının tamamen monolitikleşmesine yol açacak tedbirlerin alınması şöyle dursun, Türkiye Cumhuriyeti'nin tam tersi yönde hareket ederek, (çok yakın zamanda kaldırılan) ilmî, idarî ve malî özerkliğe, dolayısıyla ilke olarak siyasi iktidardan bağımsız davranma kapasitesine sahip araştırma kurumları oluşturduğunu görüyoruz. Eski Tarih-i Osmanî Encümeni'nin devamı olan Türk Tarihi Encümeni'nin, en son 6 Temmuz 1927'de İstanbul'da, Darülfünun binası içinde, Fuat Köprülü'nün başkanlığı altında yeniden örgütlenmesinin ardından, bu *yepyeni* kurumların en önemlisi, Nisan 1930'daki Altıncı Türk Ocakları Kurultayında, Merkez Heyeti'ne bağlı on altı kişilik Türk Ocağı Türk Tarihi Tetkik Heyeti'nin teşkili; bir yıl sonra Türk Ocakları'nın kapanması üzerine, bu heyetin 15 Nisan 1931'de Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti'ne dönüşmesi; 1935'te de bu Cemiyetin adını Atatürk'ün *Türk Tarih Kurumu* yapmasıyla ortaya çıktı. Başka bir deyişle, resmî tezlerin gelişmesiyle örgütlenmenin gelişmesi elele yürüdü ve hatta ilki, ikincisinin itici gücü oldu, ama yeni teoriyle yeni kurumların özdeşleştiği de söylenemez.

Mustafa Kemal'in TTK'yı devlete maletmemesinin tarih biliminin özgürce gelişmesine olanak verdiği noktasında pek çok yorumcu hemfikirdir. Bunların en eleştiricisine göre de, *"tarih incelemeleri işlevinin ... Ocaklar içindeki bir uzmanlar kurulundan bağımsız bir derneğe ... aktarılması"*, Cumhuriyetin "Türk Tarih Görüşü"nün, *"İttihat ve Terakki'nin kültürel Turancılığı"*ndan ayrılmasını hızlandırmıştır (M.Tunçay). Bu arada 1933 üniversite reformu ve 1935'te bütün o Sümerce, Hititçe, Sanskritçe, Çince, Latince, Yunanca, Macarca, Rusça, Arapça, Farsça kürsüleriyle Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin kurulması da *"muhakkak ki ... Osmanlı ilim müesseselerinin daha evvel geçirdikleri reform ve izledikleri tabiî gelişim çizgisine rağmen uzun zaman başaramayacakları işlerdendi"* (Ortaylı). Resmî görüş, ilk ve ortaöğretim üzerinde günümüze kadar gelen bir hegemonya sağlamışsa da, TTK'ya ve DTCF'ye zorla ve zorunlu koşul olarak empoze edilmeyip, devamlılığı nispeten güvence altındaki bu merkezlerin mensupları arasında daha ziyade

kendi sirayet gücüyle tutunmuştur. "Milli tez"i eleştirmek elbette kolay bir iş değildi, ama örneğin Fuat Köprülü, Zeki Velidî Togan ve Abdülkadir İnan zaman zaman bu tür eleştiriler yapabilmişlerdir. Bu bağlamda çarpıcı bir olay da, *Türk Tarihinin Ana Hatları*'nın yeniden yazılması amacıyla hazırlanan ayrıntılı taslağın, esaslı direnmelerle karşılaştıktan sonra, *"birçok konular için araştırmaların yetersizliği"* gerekçesiyle geri alınmasıdır. Günümüzde ise, ilk formülasyonuyla bu resmî tarih tezi, daha çok üniversite-öncesi ders kitaplarımızda, *"ilkokuldan liseye çıktıkça ... yumuşatılan, tevil edilmeye çalışılan"* bir tarzda yaşıyor (Tunçay).

Genel eğilim, Hititlerin Orta Asya'dan

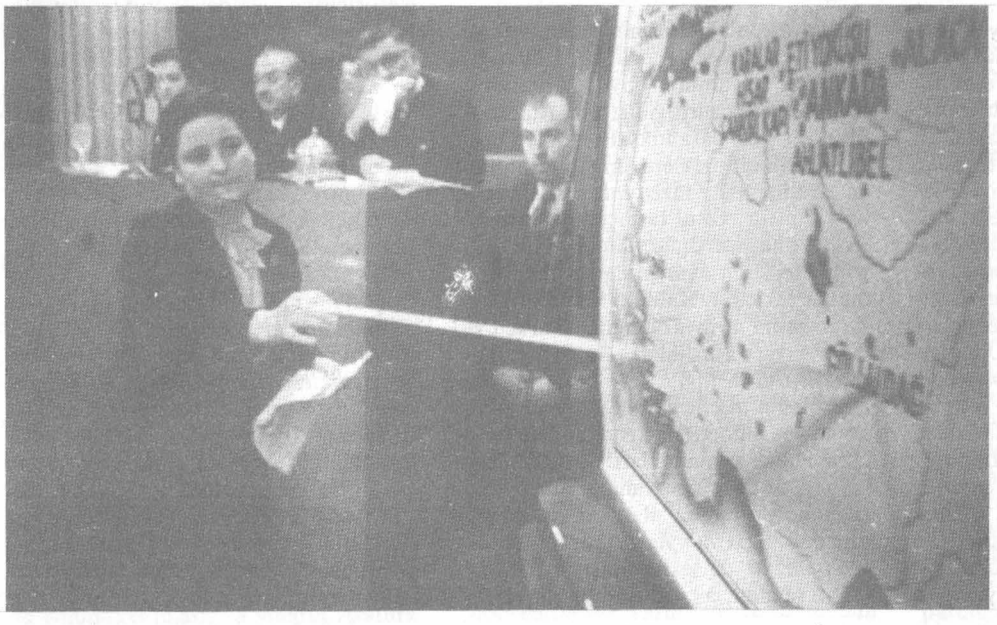

TEZ VE ÖRGÜTLENME: Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti yarı resmi bir kurum olarak ortaya çıktı ve 1935'te Türk Tarih Kurumu adını aldı. Ardından, resmî tezlerin gelişmesiyle örgütlenmenin gelişmesi elele yürüdü. Hatta ilki, ikincisinin itici gücü oldu, Üstte: Gazi, Birinci Türk Tarih Kongresi'ne katılan öğretmenler arasında. Yanda: Prof. Afet Hanım (İnan), kongrede tezini açıklıyor. Karşı sayfada: Cemiyetin arkeoloji araştırmaları haritası.

geldiği ve daha oradan gelmeden Türk olduğu iddiasını sürdürmek yerine, hem eski Anadolu uygarlıklarının, hem de Türk-İslam uygarlıklarının mirasını *Anadolu olarak* benimsemek doğrultusundadır. Önemle belirtmeliyiz ki aradan geçen zamanda bütün bu kurumlar, üstelik de Orta Asyacı tezlerin aşırı biçimlerine yer veren andığımız belgelerin yönlendiriciliği altında, tarih, arkeoloji ve filolojide büyük atılımlar yapmışlardır.

Kuşkusuz, uzun uzadıya üzerinde durduğumuz ideolojik dürtülere bağlı olarak *"Kemalist dönemin ... ilmî tarihçilik yapılması için Türk düşün ve bilim hayatına gerekli teknik bilgiyi ve donatımı sağlaması, devlet bütçesinden bu işe pay ayrılmasını gelenek haline getirmesi"* (Ortaylı) sayesinde, özetle: (a) *Her türlü kaynak çalışması*nda: Arşivcilikte, eski metin basımlarında, Türk tarihiyle ilgili belge ve incelemelerin Türkçeye çevrilmesinde, Türk-İslam devri yazıtlarının derlenmesinde Cumhuriyet-öncesiyle kıyaslanması olanaksız başarılar elde edilmiş; (b) yalnız 1940'larda iki yüze yakın monografi, kazı raporu ve makale ve başta Ekrem Akurgal, Sedat Alp, Tahsin Özgüç, Nimet Özgüç, Mebrure Tosun, Kemal Balkan, Jale İnan gibi ünlü isimler olmak üzere yetiştirilen yüzlerce uzmanla *arkeoloji*miz, bu alana Alacahöyük, Kültepe (Kaniş), Hacılar ve Çayönü buluntuları gibi dünya çapında katkılarda bulunmuş; (c) hazırlığı Fuat Köprülü'nün başkanlığındaki bir komisyonca yapılan *Belleten*'in 1937'den bu yana hiç aksamaksızın amatörlükten uzak yayınını sürdürmesinin yanı sıra, bir kısmı daha kısa süreli ve daha düzensiz de olsa *Türk Tarih Encümeni Mecmuası, Tarih Semineri Dergisi, Türkiyat Mecmuası, Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, Tarih Vesikaları Dergisi, Belgeler, DTCF Dergisi,* vb. ile de *süreli yayıncılık* gelişmiş ve serpilmiş; (d) ayrıca, sırf TTK'nın bile, bütün bu pratik çalışmaların sonuçlarıyla yerli ve yabancı *monografileri* kapsayan *kitap yayınları*, hacimli ve kaliteli bir katalog oluşturmuş; kısacası, yeni-yetmeliğimizin ve yardımcı disiplinlerin başlangıçtaki geriliğinin körükleyip Milli Eğitim Bakanlığı'nın sadık resmiyetinin pekiştirdiği aşırılıklar en çok bölgesel tarihçilikte göze çarparken, beri yandan *"sağlam yöntemlerle yapılan bir tarihçilik"*, fazla müdahaleye uğramaksızın, hatta *"hukuk, felsefe, filoloji ve ... doğabilim dallarının tersine kendi kendine, yani yerli bilim kadrolarıyla"* kendi yolunda yürüyebilmiştir (Ortaylı).

Nihayet, bu kadroların en ön safındaki Fuat Köprülü'nün aynı yıllarda olgunlaşan tarihçiliği, Cumhuriyet ideolojisinin resmî tezlerden çok daha sağlıklı, gerçek izdüşümünü meydana getirmektedir. 20. yüzyıl başlarının Oryantalist paradigmasını, bilim dünyasını ikna edici bir tarzda yıkıp, yerine bütüncül bir kavrayış getirebilen, asıl Köprülü olmuştur.

Türk Tarihinin Evrimsel Bütünlüğünün Olgun Kavranışı

Büyük çalışma gücünü harekete geçiren temel dürtünün, sonunda Kemalist biçimiyle içiçe sindirdiği anti-emperyalist Türk milliyetçiliği olduğunu, 1946'da, *"Milli tarih telâkkisinin romantik devrini, Türk nasyonalizmi de tabiatiyle görmüştür; Avrupa tarihçiliğinin Türkler hakkında hiçbir ilmî esasa dayanmayan çok haksız menfi telâkkileri karşısında, bizim romantik tarihçiliğimizin aksülameli de ister istemez çok müfrit ve mübalağalı olacaktı ve hakikaten öyle de oldu... Fakat, yine her yerde olduğu gibi, bizde de bu romantik telâkki, Milli Tarih tetkiklerine karşı umumi bir alâka uyandırmak ve Umumi Tarih içinde Türklerin rolünü araştırmaya sevketmek itibariyle, psikolojik bir hamle yaratmıştır. Beni, otuz sene evvel, milli tarih araş-*

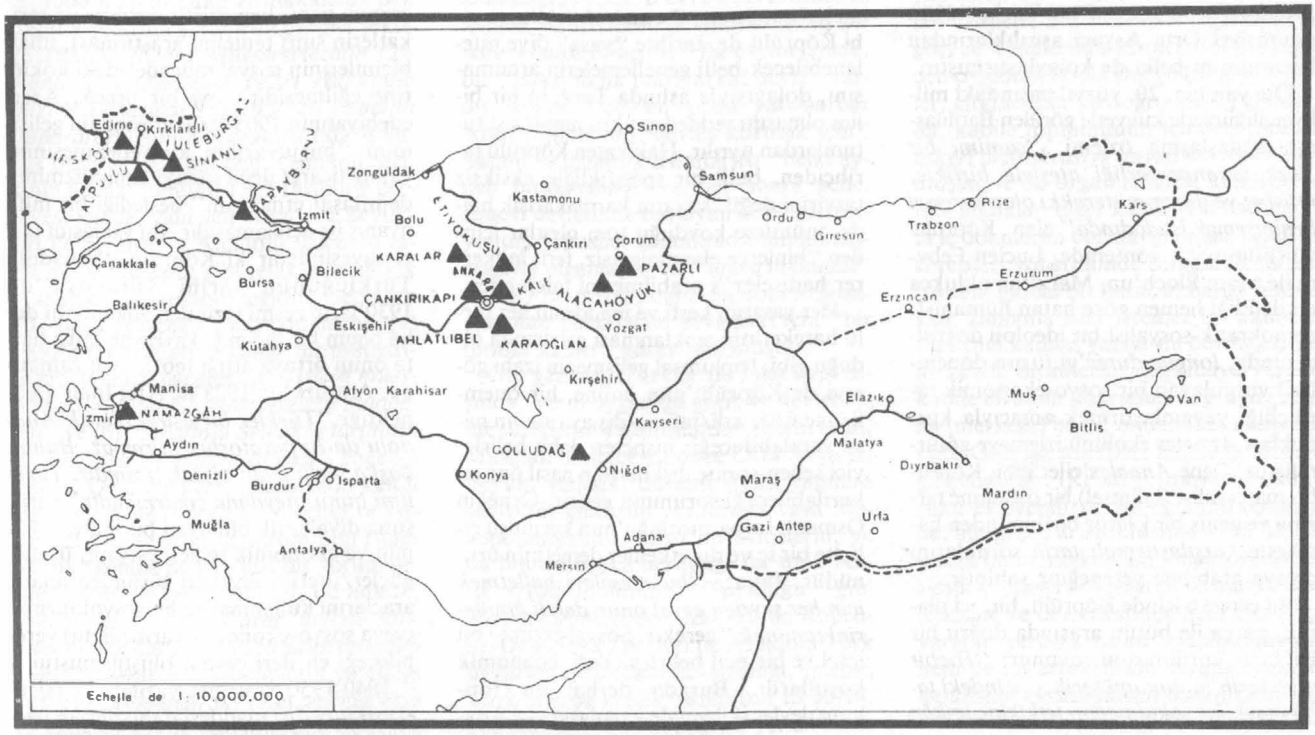

tırmalarına sevkeden ve -insanı ümitsizliğe ve atalete düşürecek- maddi ve manevi bin türlü maniâlara karşı bu yoldan ayırmayan biricik âmilin de, bu psikolojik hamle olduğunu itiraf etmeliyim... Rasyonalizmden ayrılmamak hususundaki katî azmime rağmen, eski yazılarımda zaman zaman bu romantizmin tesirleri bulunduğunu saklayamam," sözleriyle kendisi ortaya koyan Köprülü, aynı zamanda, *"Tarihî realiteyi ararken, her şeyden evvel ilmî bir hakikatin hizmetkarı olduğumu unutamam... Esasen tarihî hakikat de, Türk milletinin hakikî menfaatine asla mugayir olamaz"* da diyebiliyordu. Bu ifadede, kuvvetli bir hümanist evrenselcilik ve gerçeğin evrenselliği duygusu olduğu açıktır.

Hakikaten Türkçülük, Fuat Köprülü'nün hayatındaki biricik etken değildir; bu karmaşık ruh ve fikir yapısında, Fransız pozitivistlerinin genel ve Durkheim sosyolojisinin Gökalp aracılığıyla edinilen özel tesirinin yanı sıra, altı yüzyıllık İmparatorluğu tümüyle reddetmek yerine, özellikle kültür alanında o birikimle devamlılıklar arayan laik ama ılımlı bir Osmanlı tavrı da önemli rol oynamıştır. Bu perspektif, sosyal-siyasi devrimcilik açısından Köprülü'nün kişiliğinin aristokratik yanının zaman zaman ayak sürümesine yol açmışsa da, tarihçiliği açısından, yüzde yüz saf bir Türkçülüğün potansiyel Orta Asyacı aşırılıklarından kaçınmasını belki de kolaylaştırmıştır.

Öte yandan, 20. yüzyıl başındaki milliyetçiliğimizde kuvvetle görülen Batılılaşma-çağdaşlaşma özlemi, *"samimi bir Türk vatanperverliği ateşiyle birlikte, müsbet ve ilmen müterakki olan her şeyi benimsemek istidadında"* olan Köprülü'yü (Filipoviç), yöntemde, Lucien Febvre ile Marc Bloch'un, Marx'tan oldukça etkilendiği hemen göze batan hümanist, demokratik-sosyalist bir ideoloji doğrultusunda, *longue durée*'yi (uzun dönemleri) vurgulayan bir sosyo-ekonomik tarihçiliği yaygınlaştırmak amacıyla kurdukları *Annales* ekolünü izlemeye götürmüştür. Gene *Annales*'ciler gibi, Köprülü, materyalist (bilimsel) bir düşünme tarzına ve geniş bir kültür birikiminden hareketle *karşılaştırmalı tarih* sorunlarını ortaya atabilme yeteneğine sahiptir.

Bu çerçeve içinde Köprülü, birinci olarak, parça ile bütün arasında doğru bir bağlantı kurulmasını savunur: *"Hiçbir milli tarih'in, umumî tarih ... içindeki tabiî mevkiine sokulmadan tetkikine imkân olmadığı"* gibi, o "umumî tarih" de *"artık eskisi gibi sade Hıristiyan Garb'ı değil, Müslüman Şark'ı ve semitik dinler haricindeki Uzak Şark'ı da ihtiva eden", "hakiki ve tam* (integral)" bir sentez halini almalıdır. İkincisi, İslam tarihi de bir anormallik veya tamamen özel ve benzersiz bir olay değil, tam tersine genel akışın çok önemli bir bölümü olduğundan, *"19. asırdan beri Garp Ortazaman tarihi tetkiklerinde takip edilen yeni usüllerin Ortazaman Türk ve İslam tarihi tetkiklerinde de kullanılması"* zorunludur. Bu formülasyon, Batı ile Doğu Ortaçağı arasında bir eşdüzeyliğin ve karşılaştırılabilirliğin varlığını ima ediyor. Nitekim Köprülü'ye göre o zaman yapılması gereken şey, "İslam kavimlerinin tarihî tekâmülü" üzerinde yoğunlaşmaktır. *"Tarihî tekâmül"*, Köprülü'nün geçmişe bakışının özü ve Türklerin tarihine uyguladığı ana fikirdir. *"Tarih her şeyden önce değişmenin bilimidir"* diyen Marc Bloch gibi, Köprülü de "tarihçinin hedefi"ni *"herhangi bir cemiyetin muayyen bir zaman ve mekân içindeki gidişinin sebeplerini izah etmek"* olarak tanımlar. Basit bir *"annaliste"* (yani vakanüvis, kronikçi) ile gerçek "müverrih" arasındaki, "hikâyeci tarih" ile "terkibî tarih" arasındaki fark, ikincilerin "bir cemiyetin tarihî tekâmülünü anlamaya" yönelmelerinde yatar. Bu nedenle, Akçura gibi Köprülü de, tarihte "yasa" diye nitelenebilecek belli genellemelerin aranmasını, dolayısıyla aslında Tarih'in bir bilim olmasını reddeden ultra-ampirisist tutumlardan ayrılır. Hakikaten Köprülü tarihçiden, belli bir spésifikliğin eksiksiz tasvirini değil, hayatın karmakarışık halde önümüze koyduğu tüm olgular içinden "binlerce ehemmiyetsiz, ferî, mükerrer hadiseler"i atabilmesini talep eder.

Her yasanın keşfi ve maddenin her türlü hareketinin açıklanması çabasında olduğu gibi, toplumsal gelişmenin izahı görevi de Köprülü'nün önüne, bir önemli/önemsiz, aslî/talî, iç/dış ayırımının nasıl yapılabileceği; nispeten daha belirleyici sebep-sonuç ilişkilerinin nasıl öne çıkarılabileceği sorununu getirir. Örneğin Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşu elbette bir iç ve dış etkenler demetinin ürünüdür, fakat, *"bu meseleyi halletmek için her şeyden evvel onun dahilî âmillerini tanımak"* gerekir. Sosyal evrimin bu içsel ve birincil belirleyicileri, ekonomik koşullardı. Burada derhal bir toplum/devlet ikilemiyle karşılaşırız ve Anadolu Selçuklu devletinin *"13. asır Anadolu Türk cemiyetinin ... siyasi bir ifadesi"* olduğu ya da bu devletin düzenli, merkeziyetçi karakterinin, söz konusu toplumun *"içtimaî işbölümü derecesi ve iktisadî inkişafı itibariyle, Aşağı Ortazaman cemiyetlerinin en ilerlemiş...lerinden biri"* olmasından kaynaklandığı gibi ifadeler, Fuat Köprülü'nün kafasında *toplum ➡ devlet* şeklinde bir belirleyicilik ilişkisinin bulunduğunu gösterir.

Ekonomik hayatın irdelenmesine hukuki düzenlemelerle başlanamaz; tersine, bu düzenlemeler, reel-maddi zeminden çıkar; örneğin, Anadolu şehirlerini anlamak, önce, ticaretin ve sanayiin gelişme derecesini bilmeyi gerektirir. Fakat Köprülü'nün bir üretici güçler ve üretim ilişkileri determinasyonuna ne kadar yaklaştığını, en fazla, Osmanlı devletinin *"substructure"*ünü [altyapısını] teşkil eden esasî unsurlar"ı sınıfsal yapıda toplamasına bakarak anlayabiliriz. Nitekim *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*'nda, Ortaçağ Türk toplumunun katmanları, bütün hukuki biçimleniş ve görüntülerinden arındırılarak, Ekonomi Politiğin kategorilerinin saflığına kavuşturulmuş "göçebeler", "köylüler", "şehirliler" olarak sunulmuştur.

Köprülü'nün Ön Asya ve Anadolu'nun dinî hayatıyla ilgili tahlillerinin de en çarpıcı yanı, hep çeşitli mezhep ve tarikatlerin sınıf temelini araştırması, iman biçimlerinin sosyal mücadeledeki köklerine eğilmesidir. Son bir örnek, Azerî edebiyatının 1905-1920 arasındaki gelişimini "burjuvazinin kuvvetlenmesinin, yalnız ticaret değil sanayi kapitalizminin de inkişaf etmesinin" beslediği bir milli uyanış ile açıklamasıdır. Bu yaklaşım tarzı sayesindedir ki Köprülü, "Anadolu Türklüğünün tarihî yürüyüşü"nü 1930'ların resmî tezinden adamakıllı daha olgun bir biçimde kavrayabilmiş; hatta onun ortaya attığı teori, aynı zamanda, Atatürk'ün 1928'de Afet İnan'a yönelttiği *"Türkler bir aşiret olarak Anadolu'da İmparatorluk kuramaz. Bunun başka türlü izahı olmak lazımdır. Tarih ilmi bunu meydana çıkarmalıdır"* sorusuna diyalektik olmayan bir materyalizmin ve ekonomik temel/üstyapı, üretici güçler/üretim ilişkileri türünden analiz araçlarını kullanmayan bir sosyolojizmin (veya sosyo-ekonomik tarihçiliğin) verebileceği en ileri cevabı oluşturmuştur.

1940-1950 arasında yazılan 71 *İslam Ansiklopedisi* maddesi dahil olmak üze-

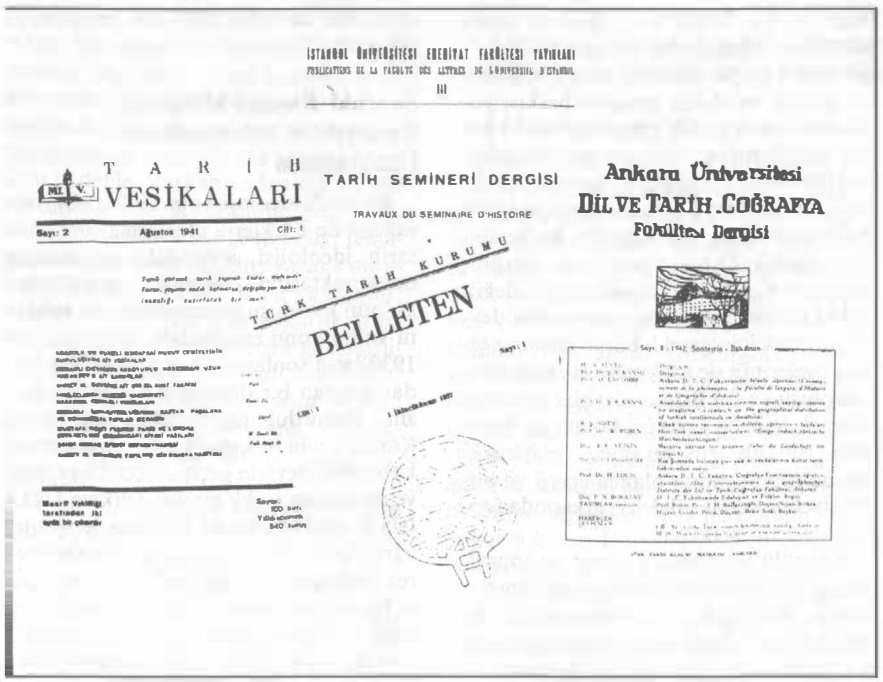

SÜRELİ YAYINLAR: Türk Tarih Kurumu, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi ve İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nün yayımladığı çeşitli dergiler tarih alanındaki süreli yayıncılığın gelişmesini sağladı. Bunların en düzenli ve uzun süreli olanı, TTK'nın yayını süren "Belleten"idir.

re, 1500'ü aşkın kitap ve makalenin pek çoğuna yedirilmiş, ama en çarpıcı şekilde 1931'in *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri Hakkında Bazı Mülâhazalar*'ı ile 1934'ün *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*'nda işlenmiş olan bu cevabın özü, Osmanlı tarihinin ancak "umumi Türk tarihinin çerçevesi içinde, yani sair Anadolu Beylikleri ile beraber ve Anadolu Selçuklu tarihinin bir devamı gibi telakki ve tetkik olunursa" anlaşılabileceğidir. Geçmişte bu basit gerçeğin kavranmasını (a) 1930'ların ortalarına kadar bir mütearife gibi tekrarlanagelen şu *"(İslam müesseseleri = Osmanlı müesseseleri) muadeleti"* ve (b) *"Anadolu Selçuklu tarihinin ... hâlâ çok az malûm olması"* engellemiştir. Oysa bir kere, İslamiyetin kendi bünyesinde de sürekli bir hukuki ve kurumsal evrim vardır; Köprülü'nün İslam hukuk tarihine materyalist bir yorum getiren satırlarla belirttiği gibi, bu hukuk, *"menşeini ... iptidaî arap urfiyle Muhammed'in kanun koyucu şahsiyetinden almakla beraber"*, İslamiyetin yayıldığı ve yerleştiği alanlarda, yerel geleneklerin ve yabancı hukuk sistemlerinin de etkisi altında gelişerek, *"o devirlerin* iktisadî ve içtimaî zaruretler*ini karşılayan geniş bir sistem halini almıştır."* Bu evrim içinde, bir "İslam'ın ilk patriyarkal devri" vardır; sonra, "çölden gelen yarı-barbar Arap fatihlerinin, devlet kurmak için" Sâsânî ve Bizans kurumlarını "belki aynen bırakmaları" vardır; sonra gene, Emevî devletinde başlayan sistematizasyonun Abbasîler zamanında tamamlanmasıyla olgunlaşan bir "idare makinesi" vardır. Bu nokta, daha da sonra oluşacak olan Türk-İslam devletleri için "bir iptidaî kadro" görevi görmüştür.

Öte yandan, Türkler de İslamiyet dışında, kendi uygarlığa geçiş ve devletleşme süreçlerini yaşamışlardır. Resmî tezin, Milattan binlerce yıl önce Orta Asya'da büyük, yerleşik, düzenli siyasi yapılara sahip bir kültürün varolduğu veya Mezopotamya'nın, Mısır'ın, Hititlerin, ya da bilinen başka herhangi bir ünlü Antik siyasi toplumun "Türklüğü" gibi anakronizmlerinden uzak duran Köprülü, Orta Asya Türkleri ile Anadolu Türk uygarlığı arasındaki devamlılığı, en çok, Türk göçebe kabile düzeninin İS 10-14. yüzyıllardaki büyük coğrafî yer değiştirmeler boyunca uzanan iç evrimi ve sosyal farklılaşmasında arar.

Eski Türkleri mutlak bir barbarlık içinde resmeden Avrupa Oryantalizmine tepki içinde oraya buraya serpiştirilmiş "daha o zamandan ileriydik" türü bazı sözler dışında, bu, *esas olarak pagan ve göçebe bir kabile düzeni içinde yaşayan bir Orta Asya Türk toplumu* ve aralarındaki "göçebe hayatının icap ettirdiği çetin mücadeleler" neticesinde bu kabilelerden bazılarının zayıflaması, başka gruplara karışması, mensuplarının köle olarak bitişik uygarlıklara satılması veya topluca tâbi kılınması, bazılarının ise güçlenerek kabile asaleti bakımından diğerlerine üstün hale gelmesi, bu arada konfederasyonların kurulması, dağılması ve tekrar kurulmasıyla geçen uzun yüzyıllar içinde, *gerçek anlamıyla devletin zemininin ya da medeniyet unsurlarının adım adım birikmesi, barbarlıktan uygarlığa tedricî bir yükseliş olarak bir Orta Asya Türk Tarihi* tablosudur.

Akçura'nın sözünü etmiş olduğu ataerkillik, bir aristokrasi, hanlık, *yasak* ve *töre* faktörlerinin belirişinin canlı görüntüsünü, Köprülü'nün, Engels'in *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*'nden esas olarak sürecin genel anatomisini teorileştirmemesiyle ayrılan sayfalarında yakalarız. Bu yükseliş, nüfus artışı ve anılan kabileler-arası savaşlar nedeniyle bu göçebe kütlelerinin birbirlerini yerlerinden oynatmalarıyla çakıştığından, Türkler, gitgide Batı'ya doğru kayan alanlarda, kabile toplumunun içinden çıkan o *askerî aristokrasiye dayalı* devletler kurmuşlar ve bu organizmalar, kendilerine tâbi kıldıkları diğer kabilelerin başlangıçta iç dokularını bozmayıp onları kendi irsi reisleri yönetiminde bırakarak sadece 'üstten' global bir haraç almakla yetinirken, zamanla ister istemez bu kabilelerin kendi kandaş yapılarını bozmaya, yani kabile birimlerini dağıtmaya ve eski kabile efradını doğrudan doğruya sultana (merkeze) bağlı, ondan ikta alan topraklı Ortaçağ askerleri haline getirmeye girişmişlerdir. (Kendi yorumumuz olarak şunu ekleyebiliriz: Bu eğilimin temelinde, adı geçen aristokrasinin veya hiç olmazsa onun merkezdeki, öncü kesiminin, kendi kabilesel kökenlerini de aşarak devletleşme ve devletleştikçe hem artı-ürün yaratan yerleşik tarım temelini yayma, hem de bu artı-ürünün vergiler yoluyla kendisine aktarılmasını düzenleyen mekanizmaları mükemmelleştirme ve nüfu-

sun mümkünse bütününe uygulama, dolayısıyla da kendisine kan vermiş olan kandaşlık tabanını ezme ve dağıtma ihtiyacı yatmaktadır.)

İleri bir adımı ifade eden İslamiyetin kabulünden sonra kurulan Türk-İslam devletlerinde, bu gelişmeler, Şeriat'ın yanı sıra, Türk askerî aristokrasisinin üstün hâkimiyetini yansıtan örfi hukukun da varlığını koruması, hatta zamanla kendi hukukunu genişletmesiyle elele yürümüştür. Örneğin Büyük Selçuklu devletinde, Selçuklu soyunun başı, her biri kendi ırsi reislerine itaat eden Oğuz kabilelerinin şefler zümresi içinden, onların kabulüyle ve sadece bir *primus inter pares* olarak yükseldiği, yani diğerleri üzerinde gevşek bir süzerenliğe sahip olduğu halde, zamanla, Sâsânî-Bizans usüllerinin taşıyıcısı güçlü İslamî "memur aristokrasisi" ile birleşerek, *"askerî ve siyasi kudreti şahsında temsil eden bir Türk şefi"* kimliğini geride bırakmış ve bir İmparator tipine dönüşmüş; bu sürecin her adımı ise, "aşiret tesanüdünü kırmaya" yönelik çeşitli tedbirler (Batı'ya sürme, ayrı iskân, parçalama, iktâ dağıtma, vb.) ile bezenmiştir. Malazgirt'ten sonra, Büyük Selçukluların, kurmaya çalıştıkları düzenin istikrarını tehdit eden göçebe aşiretleri büyük kitleler halinde Anadolu'ya sevketmeleri sonucu, Küçük Asya da hızla Türkleşmiş ve burada Anadolu Selçuklu devleti, aynı yerleşikleşme-devletleşme-merkezileşme sürecini bir üst düzeyde tekrarlamıştır.

Bu Anadolu Selçuklu devletinin Batı ve Kuzeybatı uç'larında, bir yandan, gene ırsi reislerinin idaresi altında fakat kandaşlığın çözülüşünün çeşitli aşamalarındaki cengaver Türkmen kabileleri; beri yandan, bu kabilelerden kopan bağımsız silahşörleri kendi çevrelerinde toplayan ve *gazi* ya da *alp* teşkilatları adıyla anılan ganimet savaşçısı kümeler; onların arkasında ise, Yüksek İslam'ın devlet yönetme sanatının taşıyıcısı durumundaki *ulema*'nın da bulunduğu şehirler ve köylülerin yaşadığı tarım alanları yer alıyordu.

Moğol istilasından sonra Konya Sultanlığının otoritesi zaafa uğradığında bu uzak uç'larda türeyen küçük beyliklerin toplumsal yapısı, üç aşağı beş yukarı hep böyleydi, yani içlerinden hiçbirinin bu açıdan bir özelliği veya üstünlüğü yoktu, ya da başka bir deyişle, kabileden devlete bir üçüncü atlayış için gerekli toplumsal unsurlara hepsi eşit derecede sahiptiler. Şu farkla ki, yağma ve çapul akınlarını Moğolların bulunduğu Doğu'ya doğru değil, Batı'ya, Bizans'a doğru yürütmek ve nüfus artışının baskısı yoğunlaştıkça o yönde genişlemek daha kolay olduğundan, nispeten geri bölgelerdekiler değil, Bizans'a hemen bitişik olanlar, en fazla gelişme şansına sahip bulunuyorlardı. İşte Köprülü, bu beylikler içinden Osmanlıların öne çıkışını, menkıbeci, mistik, esrarengiz, vb. değil, fakat realist bir tarzda, (a) yeniden devlet kurmak için gerekli bütün taban ve tavan ögelerinin uç toplumunda zaten mevcut oluşu ve (b) Bizans aleyhine *gaza* yürütmek için en elverişli konumda bulunan Osmanlıların, bu savaşı genişlettikçe, uç toplumunun olanca enerji ve potansiyelini kendi sülaleleri arkasında toplamaları ile açıklar.

Köprülü'ye göre, ganimet ve toprak hırsıyla Osmanlıların etrafında kümelenen uç'ların askerî aristokrasisi, bu yayılma süreci içinde timar dağıtımı yoluyla bir toprak aristokrasisine dönüşmüş ve bu sınıf, Osmanlı İmparatorluğu'nun kurucu sınıfını meydana getirmiştir. Onların açtığı yoldan, devletin ikinci önemli dayanağını meydana getiren, 13. yüzyıl Anadolu medreselerinin yetiştirdiği *"İslamî İran ananeleriyle meşbû ve Türk-İslâmlardan mürekkep çok muntazam bir bürokrasi"* ilerliyordu. Rumeli'ye erken geçmek bahtiyarlığını elde eden Osmanlılar, ancak Balkan toprağına sıkıca kök saldıktan sonra, Timur darbesi karşısında bile yitirmeyecekleri bu üsten hareketle Anadolu'yu ele geçirmeye koyuldular. Osmanlı devleti, *"Anadolu Selçukluları saltanatının idari ananelerine vâris olmuş ve kısmen İlhanlılar'ın ve Memlûkler'in tesiri altında kalmış bir Türk-İslam saltanatı"*ydı. Dolayısıyla onu *"bütün müesseseleriyle, siyasi ananeleriyle* 'Bizans'ın İslamlaşmış bir devamı' *sayan görüş tarzının yanlışlığı da meydana çıkmış oluyor."* Onun için, bazı izleyicilerinin tersine, Köprülü, İstanbul'un alınışını ve Fatih'in kanunlaştırmasını da Anadolu Türk toplumunun sosyo-ekonomik ve kurumsal devamlılığında büyük bir kopukluk olarak görmez; II. Mehmet'in kanunnâmeleri, ancak çok önceden mevcut bir örfi hukukun yazıya geçirilişi olabilir ve *"şurası muhakkaktır ki, Fatih devrinde, ne saray hayatında, ne devletin umumi müesseselerinde hiçbir esaslı değişme olmamış ve içtimai hayatın diğer şubeleri gibi, Osmanlı devletinin hukuki tekâmülü de tabiî mecrasını takip edip gitmiştir."*

Sonraki Kuşak: Milliyetçi Tarihçiliğin Bilimsellikten Uzaklaşması

Bir tarih ideolojisi olarak Batı Oryantalizmi ile Türklerin uluslaşma sürecinin tarih ideolojisi arasındaki çatışmanın odak noktasında, Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşu sorunsalının yer aldığını ve bu konu etrafındaki tartışmaların 1930'ların sonlarına, hatta 1940'lara kadar uzanan bir dönemin ağırlık merkezini oluşturduğunu; andığımız probleme Köprülü'nün, göçebelikten yerleşikliğe ve kabileden devlete geçiş sürecinin zaman ve mekânları farklı bir dizi Türk ve Türk-İslâm toplumundaki (aslında kesintili) uğraklarını düşünsel düzlemde birleştirerek baktığını görmüş bulunuyoruz. İşte o, bu yüzden, resmî tezin amatörlerini bir yana bırakırsak, kendi neslinin "tarihçi" sıfatına layık profesyonelleri arasında dahi, Mükrimin Halil Yinanç gibi "ayaklı bilgi hazinesi" bir eski tip "âlim"den, doğrudan doğruya modernliği ile; siyasi olay ve teşkilatların mufassal dökümcüsü İsmail Hakkı Uzunçarşılı'dan, sosyo-ekonomik gelişmeyi esas alan teorili yaklaşımıyla; Asyatik ve kabilesel kökenlerimizin ayrıntılarını belki kendisi kadar bilen Zeki Velidî Togan'ın dağınıklığından, düşüncesinin sistematikliği ve konsantrasyonu, bir senteze ulaşmışlığıyla; Necati Lugal ve Reşit Rahmetî Arat gibi gerçekten çok değerli filolog ve eski metin basımcılarımızdan ise, adı üstünde, öncelikle bir eski metin basımcısı değil tarihçi, hatta bir tarih teorisyeni olmasıyla; kısacası, hepsinden, Türk tarihyazıcılığının biricik orijinal ve oldukça doğru *büyük teori*sinin sahipliğiyle ayrılır.

Bu teorinin ve ardındaki metodolojinin kusursuz olduğunu söylemek istemiyoruz; tam tersine: "İçtimai hayat dediğimiz *complexus*"un unsurlarına ayrıştırılırken mutlaka çarpıtılacağı hissi, Köprülü'yü "ekonomik koşullar"a önem vermekle yetinen bir "faktörler teorisi"nin (Marx'ın monistliğiyle karşılaştırılması gereken) eklektizmiyle kuşatıp, materyalizminin derinleşmesini önlemiş; inkılâpçılığının uzlaşıcı niteliği, onu sınıfsallık ve sınıf mücadelesi hakkındaki sezgilerini sonuna kadar götürmekten alıkoymuş ve gelişme/tekâmül anlayışına sıçramaları gözardı edebilen evrimci bir

kıvam kazandırmış; milliyetçiliği isc, *"comparatif* metod"u yalnız Türk-İslam kültür dairesinin kendi içindeki karşılaştırmalar ölçeğinde, yani kendisinin de farkettiği gibi "dar" bir şekilde kullanmasına yol açarak, aslında daha da geniş olması gereken ufkunu kısıtlamıştır. Aynı nedenle, Barkan ve İnalcık'lar kadar olmasa bile, Köprülü de zaman zaman Osmanlıların *sui generis*'liği temasının kenarlarında dolaşır. Bizans mirası konusundaki ihmali de bu yüzdendir; İyonya öncesi Anadolu uygarlıklarına ilişkin uzmanlık dallarımızın gelişmişliğine karşılık, ciddi bir akademik Bizantinistik'imizin olmamasının ardında, bazı yorumculara göre, Köprülü'nün bu noktada aşırı-inkârcılığa kaçmış olması yatmaktadır.

Ne var ki, bütün bu deformasyonlara rağmen, Köprülü'nün Ön Asya Ortaçağı hakkında bize verdiği şema (Şema 3), Şema 1 ile kıyaslandığında bu sefer dış etkilerin reddi yönünde bir tek-yanlılık taşısa da, muhakkak ki asıl hatâlı olan Şema 2'deki fikri çok aşmıştır ve günümüzde Türklerin tarihi olarak Şema 1 doğrultusunda ne yazılabiliyorsa, bu temele yaslanmak zorundadır. Nitekim

(Şema 3)

Oğuz istilâsı → Büyük Selçuklular → Anadolu Selçukluları → Beylikler → Osmanlı İmparatorluğu

yaslanmıştır da, çünkü her ne kadar, Filipoviç'in dediği gibi, Köprülü'nün *oeuvre*'u son tahlilde "başarılı bir kroki" olarak kalmışsa da, salt bu kroki bile, tarihçiliğimizin en görkemli bireysel ürünüdür ve sonraki adımlar için çok etkili bir ana plan görevi görmüştür. Öyle ki, Cumhuriyet dönemi tarihçiliğimizin son kırk yılının bütün diğer belli başlı isim ve eserlerini (hasbelkader icra-yı meslek eyleyen zanaat erbabını değil de önemli görüş ve yorum getirenleri) gözden geçirdiğimizde, ilk safta hep, çabalarını Köprülü'nün taslağının şu veya bu bölümünde yoğunlaştırmış Köprülü asistan ve talebeleriyle yüzyüze geliriz: Şamanizmin tarihçisi Abdülkadir İnan, Orta Asya'dan Anadolu'ya kadar her aşamada Türk göçebe kabile yaşantısını izleyen Faruk Sümer, Ortaçağ mezhep ve tarikatlerimizi en iyi bilenlerden Abdülbaki Gölpınarlı, dünya çapındaki halkbilimcimiz Pertev Naili Boratav, Selçuklu uzmanı Osman Turan, özgün araştırmalarında daha çok 16. yüzyıl sonu buhranı üzerinde duran, fakat Selçuklu-Osmanlı sosyo-ekonomik tarihine ilişkin sentetik denemeler de kaleme alan Mustafa Akdağ, nihayet bugün önde gelen Ottomanist sayılan Halil İnalcık, bunlardan birkaçıdır.

Başka bir deyişle, Fuat Köprülü'nün çeşitli disiplin ve çağları kucaklayan çok geniş ilgi alanı, ister istemez izleyicilerinin kişiliklerinde belli bir parçalanmaya uğramıştır. Ancak burada, yalnız konular ve dönemler bakımından bir uzmanlaşmaya değil, aynı zamanda ideolojik bir dağılmayla karşılaşıyoruz. Köprülü'nün radikal, Aydınlanmacı bir milliyetçiliğin tarihyazıcılığı için ifade ettiği sınırtaşının ötesinde ve 1930'ların ikinci yarısından bu yana Türkiye'de esen çeşitli dış rüzgârlar (önce Almancılık, sonra Amerikancılık) ile derinleşen sınıfsal billûrlaşmalar (yeni devletin, bir noktadan sonra, artık Ortaçağ'ın tasfiyesi değil Ortaçağ kalıntılarıyla ittifak temelinde konsolidasyonu; öte yandan sanayileşme ve işçileşme) ortamında, bunlardan ve diğer Türk tarihçilerinden bazıları, aşırı-Orta Asyacı bir ırkçılığa savruldular; bazıları, tarihimizdeki bütün halk hareketlerini lânetleyen mutaassıp bir devlet fetişizmi çizgisine oturarak, adlarına sahip çıkmaya devam ettikleri Akçura ve Köprülü'lerden, İslamî bağnazlık ve her durumda saray taraftarlığı yönünde uzaklaştılar; "Türk-İslam sentezi" fikri, bazılarının elinde, geçmiş tarihimizin bir açıklaması olmaktan çıkıp, çağdaşlaşmaya karşı Ortaçağ değerlerine bugün sığınmayı sürdürmenin gelenekçi sloganı haline geldi. Fakat Kemalist varyantından uzaklaşan milliyetçi tarihçiliğimizin materyalizmi terkedişini, bizce en iyi, kritik sorunsalların (a) Osmanlı toplumsal yapısının niteliği ve (b) azgelişmişliğimizin kökenleri haline geldiği bir alt-aşamada, "her şeyimizin orijinalliği" saplantısını son kerteye vardıran Ömer Lütfü Barkan'ın geliştirilmesinde başrolü oynadığı, yitirilmiş bir organik uyum dünyası, bir "altın çağ" olarak hasretle anılan Osmanlı klasik düzeninin hiçbir tasnife uymayan mutlak berzersizliği teorisi simgeler.

KÖPRÜLÜ VE KİTABI: Fuat Köprülü, çok sayıdaki kitap ve makalesinde, özellikle de "Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri" ile "Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu"nda, Osmanlı tarihinin ancak "umumi Türk tarihinin çerçevesi içinde, yani sair Anadolu Beylikleri ile beraber ve Anadolu Selçuklu tarihinin bir devamı gibi telâkki ve tetkik olunursa" anlaşılabileceği gerçeğini ilk ortaya atan önemli bir tarihçidir.

Partikülarist Ottomanizm: Barkan ve İnalcık

Çağdaş Türk tarih ve iktisat tarihi literatüründe, klasik dönem (15-16. yüzyıl) Osmanlı toplumunun *feodal olmadığı* görüşü yaygınlık kazanmış bulunuyor. Bir kısım araştırmacılar sadece bu *olumsuzlama* ile yetinirken, diğer bazıları, İmparatorluğun feodalizmden ayrı ve farklı bir "Asya Üretim Tarzı" üzerinde yükseldiğini savunuyorlar. İkinci alt-kümedekiler, 1960 sonrasında tarihimize Marksist bir yorum getirmek iddiasıyla ortaya çıkanların bir bölümüdür ve büyük çoğunlukla aslen tarihçi olmayıp iktisat veya sosyoloji, en fazla da doğrudan doğruya siyaset kökenlidirler. Birinci alt-kümeyi ise, en önemlileri düşüncelerini 1935-1960 arasında şekillendirmiş olan profesyonel Ottomanistler ile onların akademik tezgâhından geçip aynı restorasyonist ideolojiyi taşıyan izleyicileri oluşturur. Bunlar içinde, ortodoks zihniyetin örülmesine en fazla katkıyı, Barkan ve İnalcık yapmıştır.

İlk yazılarının 1930'ların ikinci yarısında yayımlanması nedeniyle, aslında kendisinden 15 yaş büyük olan Köprülü'nün ürün kuşağının sonlarına yerleştirebileceğimiz Barkan (1902-1979) öldüğünde, "Osmanlı tarihinin onunla aydınlandığı" yolunda çok şeyler söylenmişti. Bu tür değerlendirmelerin geçerlilik alanı hakkında dikkatli olmak zorundayız. Gerçekte Ömer Lütfü Barkan'ın kişiliğinde, Osmanlı arşivlerinin bilim âlemine açılmasında büyük emeği geçmiş bir belge araştırmacısı ile bir teorisyen; eserlerinde, önemli olgu tesbitleri ile özel yorumlar yanyana gelir. Pek çok yerde Barkan, Osmanlı toplumunun *askeriye* ve *reaya* diye iki esaslı sınıftan meydana geldiğini; farklı hukukî ve siyasî imtiyazlara sahip "erkân" (*estates, états*) biçiminde teşkilâtlanmış bulunan bu sınıfların, kendi içlerinde nesilden nesile devamlılık gösterdiğini; *askerî* sınıfın daimî imtiyazlarının en önemlisi olan timar alma hakkının (başka bir deyişle, bir fiyef dağıtma sisteminin varlığının), bütün Ortaçağ toplumlarına ortak, genel bir zaruretten doğduğunu; *reaya*'nın ise toprağa bağlı kılındığını ve "irsî ve ebedî bir kiracı" vaziyetinde tutulduğunu; halkın bazı mükellefiyetleri tek tek derebeylerine mi, yoksa devlete mi borçlu olduğunu çok şey farketmeyebileceğini kaydetmekten kendini alamaz. Hatta bazı yazılarında, Osmanlı toplumunun ekonomik temelini evrensel bir Ortaçağ sorunsalı içine oturtmaya fazlasıyla yaklaşır ve bunlardan birinde, timar sistemine "Ortaçağ tipi feodal bir teşkilât" da deyiverir. Ancak bütün bunlar, Barkan'ın Osmanlı düzenine ilişkin temel yorumunun ana çizgisini meydana getirmemektedir.

Barkan'ın "Osmanlı İmparatorluğu'nda Çiftçi Sınıflarının Hukukî Statüsü" başlıklı incelemesi, 1937-1938'de, *Ülkü* dergisinin 49-50. sayılarında çıktı. Barkan, daha önce *İslam Ansiklopedisi*'ne verdiği "Timar" maddesinin bir özetinden ibaret olan " 'Feodal' Düzen ve Osmanlı Timarı" tebliğini ise 1973'te bir seminerde sundu. Bu iki yazının, aradaki otuz beş yıla serpiştirilmiş diğer makalelerle de karşılaştırılarak okunması, Barkan'ın bütün hayatı boyunca "Osmanlı toplumunun feodal olduğu" görüşüyle çarpıştığını ortaya koyar. Bu ana çizginin metodolojik çıkış noktası, "umumî ve birçok dereceli tecritlerle ulaşılabilecek müşabehetler"in "içtimaiyatçı"nın meselesi, "bir tarihçi için bilhassa lâzım gelen nokta"nın ise yalnızca "zamana ve mekâna ait *hususiyetler*", "*hususî şekiller*" olduğu inancıdır. (Bunun nasıl bir geri adımı ifade ettiğini göstermek bakımından belirtelim ki Köprülü'nün "*annaliste*"i Barkan'ın "tarihçi"sine, Köprülü'nün "müverrih"i de Barkan'ın "içtimaiyatçı"sına yakındır.) Bu Ranke'ci, ultra-ampirisist temel üzerinde Barkan, feodalizmi doğrudan doğruya Batı Avrupa feodalizmine, hatta sadece o Batı Avrupa feodalizminin en erken döneminin somut çehresine, yani (a) adamakıllı ademi merkezî, gevşek ve vassallık sistemine ve (b) angaryaya dayalı *demesne* (hassa çiftlik) işletmeciliğine (veya emekrantın egemenliğine) indirger.

Nitekim Barkan'a göre Osmanlı klasik düzeni, birinci olarak, bütün dirlikler sadece padişah tarafından verilebildiği ve bir mülk gibi babadan oğula geçmediği için, ikinci olarak da hassa çiftlik veya hassa çayırlar ve bunlar üzerindeki angarya çok önemsiz kaldığı için, feodal sayılamaz. Peki ama, yükümlülüğünün biçimi farklı olsa bile, Batı Avrupa serfi gibi Osmanlı reayası da, sonuç olarak rant ödemekle sorumlu ve bunun teminatı olarak toprağa bağlı kılınmış değil midir? İşte, Barkan'ın, ekonomik tarihî esas aldığı yolundaki yaygın yanılgıya rağmen, özünde tamamen dar-hukukçu, formalist bir mantık taşıdığı, en fazla bu soru veya itirazı karşılayış tarzında kendini gösterir. Barkan'a bakılırsa, sadece Avrupa serflerinin bağımlılık statüsü, senyörlerin "keyfî" yaptırımlarından ve bir özel hukuk konusu olarak doğduğu için, gerçekten hürriyetsizliktir; reayanın kısıtlılığı ise, Osmanlı devletince, kendi malî ihtiyaçlarının karşılanmasını garantilemek için "makul" bir tedbir olarak ve kamu hukuku çerçevesinde empoze edildiğinden, hürriyetsizlik sayılamaz!

Böylece ortaya, (1) İlkçağ köleliği ile (3) çağdaş özgürlük arasındaki (2) tüm Ortaçağ yarı-hürlüklerinin tek bir kategoride toplanması yerine, (1a) kölenin veya esirin hürriyetsizliği, (1b) Batı Avrupa serfinin, kölenin kinden pek farklı olmadığı öne sürülen hürriyetsizliği, (2a) reayanın "hür"lüğü, ve (2b) çağdaş hürlük şeklinde bir skala çıkar. Bu mantıkta, "hürriyet" kavramının manipülasyonu vardır; serfin kısıtlılığının kaynaklarıyla reayanın kısıtlılığının kaynaklarına iki ayrı nedensellik ölçütünün uygulanması vardır; ama bir de, "*raison d'état*"'nın sorgulanmaksızın benimsenmesine yansıyan, Osmanlı devletinin tarihî ve maddî zorunlulukların dışında bir varlık olarak gizemlileştirilmesi (*mystification*'u) vardır ki, o devleti topraklı aristokrasiye dönüşen bir askerî aristokrasinin kurduğunu söyleyen Köprülü'nün sınıfsal bakışıyla bu yaklaşım arasındaki tezatta, bütün bu teorik gerileme yatmaktadır.

15-16. yüzyıl Osmanlı toplumunu "gayrı feodal" sayan anlayışın bütünsel yapısının olsun, anılan vargıyı türetmede açık veya örtük olarak kullandığı feodalizm kavramının veya Batı Avrupa feodalizmini algılayış tarzının olsun, çeşitli sakatlıkları, Halil İnalcık'ta da görülebilir. İnalcık'a göre klasik dönem Osmanlı İmparatorluğu, ayırdedici niteliği merkeziyet olan bir "Yakın Doğu devleti"dir. İnalcık, söz konusu "Yakın Doğu devletleri" kategorisinin "kendine özgü" olduğunu iddia ettiği yapısını, gene "kendine özgü" imiş gibi gördüğü ideolojisinden giderek elde eder: Tursun Bey, halka "âdil" davranmanın gereğinden söz etmiştir; demek ki Osmanlı toplumu "adalet"e dayalıdır; oysa (Batı Avrupa) feodalizmi (i) böyle değildir, vb... Her iki özgüllük önermesi, yazarın Karşılaştırmalı Tarih formasyonunun -eski Oryantalistleri hatırlatan- zayıflığı temelinde yükseldiği gibi, düzenin kendi kendisi hakkındaki kanaatinden düzenin nesnel

ÇAĞDAŞLAR VE ARDILLAR: Yazara göre, Fuat Köprülü çağdaşı tarihçilerden Türk tarihyazıcılığının biricik orijinal ve oldukça doğru "büyük teorisi"nin sahipliğiyle ayrılır. "Ayaklı bilgi hazinesi" eski tip bir "âlim" olan Mükrimin Halil Yinanç (sağda) da bunlar arasındadır. Son kırk yılın tarihçilerinin ön safında ise Köprülü'nün asistan ya da öğrencileri bulunmaktadır. Selçuklu uzmanı Osman Turan (solda) bunlardandır.

gerçekliğinin dolaysızca türetilebileceği varsayımına dayanan yöntemin tamamı idealisttir ve bu yolla gerçekten sadece ve sadece partikülarist (biz bize benzerizci) yargılara ulaşılabilir.

Fatih Mehmet'ten Kanunî Süleyman'a kadarki Osmanlı toplumunun kesitsel analizi üzerinde yoğunlaşmış olan Barkan'dan farklı olarak İnalcık, siyasî, askerî, ekonomik ve toplumsal süreçleri inceleyen eserlerini, Osmanlı tarihinin bütününe yaymış ve dolayısıyla bize, sistemin genel niteliğine ilişkin bir değerlendirmenin yanı sıra, özel bir kuruluş dönemi tablosu, bir olgunluk dönemi tablosu ve bir çöküş dönemi tablosu da bırakmıştır. Merkeziyetin hüküm sürdüğü ve doğrudan üreticilerin artı-ürününe el konulmasının ülke çapında geçerli kanunlarla sağlandığı bir düzenin feodal sayılamayacağı fikri, İnalcık'ı, bu dönemlerden asıl ikincisini "gayrı feodal", birinci ve üçüncüsünü ise "nisbeten feodal" olarak betimlemeye sevkeder. Yazarın *üretim tarzı* temel kategorisi ya da analiz aracından yoksunluğu, böylece karşımıza, "feodalizm" ile "gayrı feodalizm" arasında gidip gelen bir toplu yapısı görünümünü çıkarır. İnalcık'ın, Osmanlı düzeninin fütuhata sahne olan ülkelerdeki Osmanlı-öncesi düzenlerle eklemleşme ve örtüşmesi hakkındaki düşünceleri de, esastaki zaafı yansıtan tutarsızlıklar içerir. Rumeli'de Hıristiyan timarlı sipahilerin varlığı ve eski angaryaların "raiyyet rüsumu" denilen parasal vergilere dönüştürülmesi bağlamlarında bu konuya eğilen İnalcık, kâh bu örtüşmenin *kolaylığının* iki düzenin özdeki ayniyetinden kaynaklandığını sezer gibi olmakta; kâh buradan, Barkan'ın emekranttan ürün-ranta veya para-ranta geçişi ve vergi yükünün hafiflemesini "büyük bir [anti-feodal] sosyal devrim" sayan anlayışına savrulmakta; o aşırılıktan kaçınmak ister gibi dursa da paylaştığı formalist ve ampirisist metodoloji nedeniyle esas olarak bu sonuca zorlanmaktadır.

Feodalizmi ademi merkeziyete eşitlemenin yanlışlığı bir yana, acaba Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik döneminde dahi mutlak bir merkeziyet sözkonusu olmuş mudur? İnalcık'ın Türk-Osmanlı siyasî ve askerî tarihine yönelik eserlerinin en zengin ve ilgi çekici bölümleri, gerek II. Murat, gerek II. Bayezit bağlamında, Osmanlı hâkim sınıfı içindeki çıkar çatışmaları, bölünmeler ve mücadelelerin (savaş ve barış "parti"leri, devşirmeler ve ulema, Sultan ve Şeriat, mirî araziyi genişletme ve timarları mülkleştirme eğilimleri) anlatıldığı yerlerdir ve bizzat bu anlatım, çelişmesiz bir mutlak merkeziyet kavramının metafizikliği ve felsefî bakımdan olanaksızlığı üzerinde önceden düşünmemişsek bile, Osmanlı hâkim sınıfı ve devletinin hiç de çelişmesiz bir yekparelik oluşturmadığını ortaya koyar.

Son Yirmi Yılın Üretim Tarzı ve Azgelişmişlik Tartışmaları

1960'lı yıllarda Ömer Lütfü Barkan'ın çalışmalarında, ikinci bir geniş tema olarak, Atlantik kıyısı ülkelerini merkez alan yeni dünya ekonomisinin gelişmesi çerçevesinde Doğu Akdeniz'in periferileşmesinin Osmanlı zanaat ve tarım üretimi üzerindeki etkilerine artan bir ilgi, 16. yüzyılın fiyat hareketleri ile nüfus ve şehirleşme açısından Akdeniz'in iki ucu arasındaki karşılaştırmaları konu alan bazı makaleler biçiminde belirginleşmeye başladı. Doğrudan doğruya Braudel'den esinlenen bu yazıların satır aralarında, eskiden hiçbir sorunu olmadığı farzedilen "altın çağ"ımızın eşsiz sınıflararası uyumu ve yaşama gücünün, sırf dış -yani, biz Türklerin denetimimizde olmayan ve karşısında çaresiz kaldığımız- süreçlerce bozulduğu îması, hep mevcuttur. Aşağı yukarı aynı sıralarda, Halil İnalcık'ın da, klasik Osmanlı dönemine ilişkin kanaatlerini hemen hiç değiştirmeksizin, 16. yüzyıl sonrası için bu modeli Immanuel Wallerstein'in kavramsal yapısıyla eklemleştirme denemelerine giriştiği göze çarpar.

İnalcık'ın, aslında Osmanlı İmparatorluğu'nda sermaye birikimini merkezin aşırı baskı ve denetiminin engellediği fikrini uyandıran 1969 tarihli *Capital Formation in the Ottoman Empire* incelemesini, daha sonra kendisinin *"ben orada ... Osmanlı ekonomisinin kapitalist bir üretim biçimine yol açabilecek gelişmeleri gerçekleştirdiğini ... göstermek istemiştim"* tarzında özetlemesinin de düşündürdüğü gibi, vargılar henüz tutarsız ve tereddütlerle dolu da olsa, bir azgelişmişlik sorunsalının böylece Barkan ve İnalcık'ların gündemine girmesi, ileri bir adımdır. Bununla beraber son yirmi yıl içinde, tarihçiliğimizin "Kemalizm-sonrası resmiyet"in muhafazakâr ideolojisini taşıyan kesiminde bu gibi yeni fikir pırıltıları oldukça azalmış; akademik kökenli profesyonel tarihçilerimizin sayıca kabaran saflarının büyük kısmı, ihtiyatlı bir yavanlığa gömülmüş bulunuyor. Bekir Sıtkı Baykal'ın dikkat çektiği gibi, ilgili fakülte ve bölümlerimizin yayınlarında *"kaynaklar ayıklanıp da onların özü kullanılmak suretiyle problem ortaya konmaktan çok, kaynaklar olduğu gibi aktarılmaktadır."*

Birkaç kuşağın tamamını kapsadığı için, kişisel mizaçlarla değil, ancak Bar-

kan'cı metodolojik darlığın etkisiyle yolgösterici teori konusunda düşülen bunalımla açıklanabilir olan bu tıkanmanın yanında, 1960'tan sonra Marksist ve Marksizan tarih yorumculuğunun kazandığı canlılık, büsbütün çarpıcıdır. Diyalektik ve tarihî materyalizm, Türkiye'de şüphesiz tâ 20. yüzyılın başlarında, İkinci Meşrutiyet'in ve Kurtuluş Savaşı'nın hercümerci içinde, milliyetçiliğin beslendiğini gördüğümüz ana kaynaklarla ve bütün diğer çağdaş fikir akımlarıyla aynı potada uçvermiş ve Hilmi Ziya Ülken gibi, sonradan kendine "reddiye" düzecek olan bazı ünlü düşünürlerimizi de özellikle o yıllarda sarmış; bu bakış açısının gücü, siyasette Marksizmi terkeden *Kadro*'cular dan İsmail Hüsrev Tökin'in, Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti'nin 1931'de çıkarttığı lise *Tarih*'lerindeki partikülarist yaklaşıma 1934'te (*Türkiye Köy İktisadiyatı*'nda) yönelttiği eleştirilere yansımış ve belki de sözkonusu hücumun ağırlığı, Barkan'ın 1937-38'de, tek bir "düşman" safında topladığı Aydınlanmacı radikallik ile sosyalizmin Ortaçağa bakışlarına karşı biz bize berzerizci Osmanlıcılığın mevzilerini pekiştirme ihtiyacını duymasında bir "yakın sebep" olarak önemli rol oynamıştır.

Fakat bu habercilerin bir dip akıntısı düzeyini daha o zamandan aştıklarını söylemek yanıltıcı olur. Ülkemizde Marksizm, ancak 27 Mayıs'ın açtığı dönemde, modern sınıfların gelişiminin derinleşmesi zemini üzerinde ve yeni bir kaynaşmanın başladığı toplumumuzun dş dünyaya daha fazla duyarlılaştığı bir ortamda, kitle hareketinin yükselmesine bağlı olarak gerçek bir popülerliğe ulaştı ve bu andan itibaren, tarihçilik alanında öncülük de bu cereyana kaydı. Toplumun geçmişine ilgiyi geleceğine yön verme arzusundan türetmesi, siyasetle böyle dolaysız bir bağlantıyı soylu bir mesleğin "ayağa düşmesi" sayan "pürist" yakınmalar hangi boyutlara varırsa varsın, 1960 sonrasının bu solcu tarihçiliğinin zaafı değil, tersine, tıpkı eskiden milliyetçi tarihçilik için olmuş olduğu gibi, (bir aşamada ister istemez belli bir amatörlükle elele giden) kuvvet ve dinamizm kaynağıydı: Azgelişmiş bir düzenin günlük hayattaki tezahürlerine ve bu yapının egemen güçlerine karşı artan protestonun körüklediği kurtulma çare ve stratejileri arayışı, sözkonusu azgelişmişliğin nasıl oluştuğu hakkında bir arayış da doğuruyor; bu bağlamda (1) Türkiye'nin pre-kapitalizminin nasıl karakterize edilebileceği ve (2) gerikalmışlığımızda içsel faktörlerin mi, dışsal faktörlerin mi belirleyici rol oynadığı soruları vurgulanıyordu.

Her iki tarafça da, bu iki soruya verilecek cevaplar arasında zorunlu bir ilişkinin varsayılması, kanımızca tartışmaların önemli bir talihsizliğini meydana getirmiştir. Özetle, Şefik Hüsnü, İ.H. Tökin ve H.A. Şanda'lardan beri süregelen klasik görüş, "sahib-i arz" ile reaya arasındaki (zamana ve mekâna göre çok çeşitli hukukî biçim ya da dış görünüşlere bürünebilen) fiilî üretim ilişkilerinin özü itibariyle, Osmanlı toplumunun feodal üretim tarzına dayandığını kabul etmekteydi. "Asya Üretim Tarzı" teorisinin savunucuları ise, 15-16. yüzyıllardaki şekliyle Osmanlı düzeninin feodal olmadığı yargısında, Marksist olmayan tarihçileri izliyorlardı. Her şeyden önce, bu önermenin türetilmesinde kullanılan "Batı Avrupa feodalizmi" ve/veya "feodalizm" modeli, partikülarist akademisyenlerimizin eserlerinde ne ise, AÜT'çülerde de oydu: *Siyasî düzeyde,* toprağın tek tek aristokratların bireysel mülkiyetinde bulunması (yani fiyeflerin mutlaka tam mülk niteliği taşıması); çok geniş muafiyetlerden yararlanan bu senyörlerin, fiyeflerindeki köylülerin üzerinde yalnız ekonomik haklara değil, aynı zamanda siyasî ve hukukî yetkilere, özellikle yargı hakkına sahip olmaları; fiyef sahibi aristokratların, kendi fiyefleri içinde vassallarına fiyef dağıtabilmeleri; eyaletlerdeki kamu gücünün, babadan oğula geçer şekilde büyük aristokratların ellerinde toplanmasıyla belirlenen bir *ademi merkeziyetti. Ekonomik düzeyde* ise, *bir çeşit kölelikti: Manor* içinde *demesne*'in ön planda olduğunun ve küçük köylü çift'lerinin *manor*un ancak ikincil yanını meydana getirdiğinin sanılması, artı-ürünün aktarılması biçimleri arasında angaryanın (emek-rantın) başat görülmesi demekti. Madalyonun diğer yüzü, senyörlerin girişimci büyük çiftçiler mertebesine yükseltilmesiydi. Başka bir deyişle, 1967'de Sencer Divitçioğlu'dan 1970'li yılların sonlarında Asaf Savaş Akat ve Çağlar Keyder'e kadar bütün AÜT'çüler, feodalizm hakkında 1930'dan sonra Marc Bloch ile başlayıp Dobb, Kosminsky, Postan, Hilton, Hill, Hobsbawm, Duby, vb. ile gelişen yeni literatürü bir kenara iterek, Fustel de Coulanges, Pirenne, Sée, Seebohl, Waitz, Dopsch, Lot ve diğerlerini kapsayan 1850-1925 dönemi Batı Mediavistiğinin dar hukukçu, formalist bir karakter taşıyan bütün tezlerini, Ömer Lütfü Barkan aracılığıyla devralmışlardır.

İkinci olarak, AÜT'çülerin Osmanlı toplumu hakkındaki tasavvurları da (reaya'nın "hür"lüğünün kabulü; Osmanlı'nın "çok özgül üretim tarzı"nın içyüzünü, ulemadan Kınalızade Ali'nin "daire-i adliye"sinin anlattığı kanısı; devletin sınıflara değil, sınıfların devlete dayandığının öne sürülmesi; sınıflar-arası çatışmalardan kaynaklanan bir dinamiğin reddi gibi) tüm esasları bakımından, gene Barkan ve İnalcık'larınkini andırır. Birincil kaynaklar üzerinde çalışan profesyonel tarihçilerin bulgularından, elbette herkes yararlanacaktır. Ancak galiba AÜT'çüler için Osmanlı İmparatorluğu'na ilişkin olgusal malzemelerinin -örneğin timarların büyüklükleri, parçaları, tevcih usul ve koşulları, reayanın yükümlülükleri, vergi çeşit ve miktarları hakkındaki bilgilerinin- ötesinde, yorumlarını da hemen tamamen Barkan'lardan alarak klasik Ottomanistlerin *ideolojisini* benimsemek söz konusu oldu ve oluyor.

Bu eğilimin, İmparatorluğu çağının çok ilerisindeki "sınıfsız" veya "kerim" bir devlet diye niteleyen Kemal Tahir ile kezâ AÜT'çülüğe akraba bir konumdaki İsmail Cem ve Hikmet Kıvılcımlı'da uç noktaya vardığını söyleyebiliriz. AÜT'çülerin Divitçioğlu, İdris Küçükömer, Muzaffer Sencer, Akat, Keyder, Seyfettin Gürsel, vb. tarafından temsil edilen kolu ise, tersine, Osmanlı devletinin "despotik" bir karakter taşıdığına işaret ederek, Türkiye'de meta üretiminin gelişmesini ve kapitalizmin önkoşullarının belirmesini bu terimle anlatılmak istenen göreli merkeziyetin köstekleğidiği fikrine dayanmıştır. Başka bir deyişle, bu alt-ekolde, Osmanlı toplumunun feodalliğinin reddi, kapitalizme geçişte geri kalma sürecimizin en azından 19. yüzyıla kadarki aşamasında içsel etkenlere -merkezî devletin aşırı baskı ve denetimine- ağırlık verilmesiyle birleşiyor. Karşı safta, 1968'de Doğan Avcıoğlu, AÜT'çülerin "Batı Avrupa'da feodalizmden kapitalizme geçildiğine, Osmanlı İmparatorluğu da kapitalizme geçemediğine göre, demek ki bizdeki düzen feodal değildi" şeklinde özetlenebilecek tutumuna tepki içinde, Osmanlı toplumunun feodalliğinin savunulmasını (aşağıda, FÜT'çülük diyeceğiz), 1800'lerin başlarında kendiliğin-

ÖMER LÜTFÎ BARKAN (1902-1979): Osmanlı arşivlerinin bilim dünyasına açılmasına büyük emeği geçmiş olan Ord. Prof. Barkan, Osmanlı ekonomisinin yapısını ve dünya ekonomisindeki yerini "Annales" ekolünün bilim yöntemleriyle inceleyen çalışmaları ile Batıdaki bilim çevrelerinden de saygı görmüş bir iktisat tarihçisidir.

den kapitalizme geçmekte olduğunun savunulmasıyla özdeşleştirmekle, aslında aynı mantığı tersten tekrarladı. Sırf Tanzimat'la ve 1838 Türk-İngiliz Ticaret Sözleşmesiyle birlikte, Batı'nın açık pazarı haline gelmemiz yüzünden dünya kapitalist sisteminin periferisine itildiğimiz yolundaki, "[dıştan]" geri bıraktırılmışlık" tezi, büyük ölçüde, *Türkiye'nin Düzeni* kitabının Osmanlı toplumunun bağrındaki meta üretimini, ticareti, para ekonomisini, sermaye birikimini, vb., mutlaka kapitalistleşme yönünde fiilî belirtilerin varlığını ispatlayacak şekilde abartmasından kaynaklanmıştır. Oysa iki tarafta da bu tür bağlantılar *bilimsel* bir zorunluluk değildi, çünkü feodal üretim tarzına dayalı her toplum, gözlenen belli bir zaman diliminde, kapitalizm yönünde (aynı hızla) evrilmeyebileceği gibi, yaşanmış somutluklar olarak toplumların hareket hızları arasındaki farkları mutlaka ayrı ayrı "üretim tarzları"na atfetmek de gerekmez. Bu kutuplaşmada, Avcıoğlu'nun ya da Mübeccel Kıray ekolünün FÜT'çülüğü, aşırı-genelcilik, yani Osmanlı feodalizminin özgül yanlarıyla ilgilenmemek yönüne; AÜT'çülük ise, yalnız özgüllüklerle uğraşmak yönüne kaymıştır; her iki hatânın ortak paydasını, üstyapı kertesinin göreli özerkliğini ve ekonomik temelden ayrı bir analitik düzlem olarak üretim tarzının potansiyel dinamiğini sürdetermine edici (çoklu-belirlenime tâbi kılıcı) etkisini kavramsallaştırmamak meydana getiriyor. Eğer bu yorum doğruysa, tez ile anti-tez arasında yeni bir sentez de mümkün demektir; 1960'ların ikinci ve 1970'lerin ilk yarısının alelacele global şemalar kaleme almaya meraklı, heyecanlı gençlerinden hiç olmazsa bazılarının gerek Marksist yönteme, gerek tarihin ham malzemesine daha fazla hâkim olduğu günümüzde, (a) AÜT'çü literatürün ikinci neslinde, "AÜT" ile "FÜT"ün aslında ekonomi düzleminde pek de farklı olmadıklarının, hatta belki de bizzat Marx'ın "AÜT" konusunda Hegelci-Oryantalist bir hata işlediğinin hissedilmeye başlanması, (b) 1838-öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Avcıoğlu'nun iddia ettiği türden kapitalistleşme başlangıçlarının, özellikle gerçek bir "proto-endüstrileşme"nin görülmediğine dair kanıtların çoğalmasıyla,

(1) Klasik Osmanlı düzeninin, son tahlilde feodal (veya Batı Avrupa feodalizmiyle eşdüzey bir "olgun tarımsal") üretim tarzına dayalı olduğunda;

(2) Bu feodalizmin siyasî-hukukî üstyapısının, Batı Avrupa senyörlük sistemine kıyasla daha merkezî bir karakter taşıdığında;

(3) Sözkonusu göreli merkeziyetin, pre-kapitalist üretim ilişilerini çözülmeye karşı daha dirençli, mutlak olarak değilse bile bir ölçüde daha duragan kıldığında;

(4) Doğu Akdeniz'in sönmesi ve ikincilleşmesinin daha 16. yüzyılda başladığında fakat Osmanlı toplumunun dünya ekonomisine, önemli içsel/yapısal dönüşümler başlatacak derecede, tâyin edici entegrasyonun, ancak 19. yüzyılda gerçekleştiğinde birleşmek, eskisinden daha kolay gözüküyor.

Tanzimat, Meşrutiyet, Cumhuriyet

Böyle bir olasılığın doğmasında, 17-18. yüzyıllar üzerindeki karanlığın henüz kalkmamış olmasına karşılık, 19. yüzyıl hakkındaki bilgimizin derinleşmesi önemli bir rol oynamaktadır. Tarık Zafer Tunaya, I-II. Meşrutiyet döneminde milliyetçiliğimizin gelişmesi, ilk siyasî partilerimiz, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki konularını kapsayan bütün bir alanın, bir bağımsızlık-çağdaşlık-demokrasi sorunsalı temelinde bilime yeniden açılmasının öncülerindendir; onun hemen yanında Niyazi Berkes, yakın izleyicileri olarak da Mütareke'den Cumhuriyete geçiş gibi "makro" bir problemin ayrıntılı "mikro-tarih"ini yazmaya girişen Sina Akşin ile Osmanlı-Türk burjuvazisi içinde devletçi-korumacı bir kanadın ve ademi merkeziyetçi-liberal bir kanadın karşılıklı oluşumunu yakından görüntülemeye yönelen Zafer Toprak göze çarpıyor. Çok yakın zamanda İlber Ortaylı, üstyapısal modernleşme bağlamında Tanzimat'ın getirdikleri ile genellikle ona zıt başkaldırışlar sayılan 1908 ve 1923'ün getirdiklerini belli bir devamlılık zincirine yerleştiren, dolayısıyla da Gülhane Fermanı'nın basit bir "Batı'ya satılış"ı ifade ettiği görüşüne oldukça ters düşen bir yorum ortaya attı. Toprağın üstünmülkiyeti sisteminde, *timar*lardan başlayıp süreli *iltizam*lardan geçerek *malikâne*lere uzanan değişikliklerin öyküsünü, Barkan'ın neslinden sonra Mehmet Genç geliştirdi. 1830'lardan Birinci Dünya Savaşı'na kadar emperyalizmin Osmanlı ekonomisi üzerindeki "total" etkisinin hem dışarıya artık aktarımı, hem de yeniden-yapılanma unsurları dengeli bir analiziyle, bu azgelişmişleşme patikasının sömürge tipi süreçlerden farkının belirginleştirilmesini, gene çok yakın zamanda Şevket Pamuk sağladı; geniş bir istatistikî zemin ve ilerici nicel yöntemler kullanmada bu eserin açtığı çığır, akademik hayata ilk adımlarını henüz atmakta olan daha da genç bir 19. yüzyıl uzmanları kuşağının mensupları sürdürebilecektir.

Tarihçiliğimizde ikinci büyük "patlama" konusu olmaya ise, tabiî Cumhuriyet dönemi adaydır. Bu alanı özetlemenin özel güçlüğü, geçmiş/tarih ile hal güncellik arasındaki kronolojik ayırımın büsbütün silinmesinden geliyor. Örneğin, olayların cereyan ediş sırası ile bilimsel araştırmanın nesnelerine dönüşme sırası arasında varolan gecikmeli paralelliğin, tarihyazıcılığının gündemine koyduğu ilk büyük problem olan, Millî Kurtuluş Savaşı'nın seyri, stratejisi ve önderliği konusunda, bizzat Atatürk'ün *Nutuk*'u, o önderlik içindeki cumhuriyetçi kanadın, saltanat ve hilafetten vazgeçmeyen kanat ile ve zamanın yeni CHF'sinin, eski İttihatçılar ile kavgasının, birinciler açısın-

dan ve adetâ ateş hattında kaleme alınmış öyküsüdür; Kâzım Karabekir'in *İstiklâl Harbimiz*'i ve Ali İhsan Sâbis'in *Harb Hâtıralarım*'ı gibi "karşı-tarih" denemelerinin de, siyasî mücadele ile aynı içiçeliği, daha kapalı bir üslupla da olsa yansıttığını söyleyebiliriz. Bu gibi sorunları deşmenin çok zorlaşması yüzünden, içinde yaşadıkları "modern Türk devletinin öncüleri" hakkında Yusuf Akçura'nın ve diğerlerinin 1920'lerin bitiminde yazdıklarından sonra, 1940'lar ve 1950'lerde tamamen çölleşen Cumhuriyetin tarihçiliğinde de yeniden kıpırdanma, Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi'nin yayınları ile Tevfik Bıyıklıoğlu-Kâzım Özalp türü askerî tarihler ve Ruşen Eşref Ünaydın-Mazhar Müfit Kansu türü anı veya kronikler bir yana bırakılırsa, sol-Marksizan bir çerçeve içinde 1960'larda başladı. *Belgesel* tarihçiliğin başlıca katkılarını, Gündüz Ökçün'e, "Türkiye Belgesel İktisat Tarihi" dizisinin hazırlayıcıları İlhan Tekeli ve Selim İlkin'e, *Kadro* ve *Ülkü* dergilerinin tıpkıbasımlarını gerçekleştiren Cem Alpar'a borçluyuz.

Yorumlar'a gelince: Türkiye burjuvazisinin daha önce sözünü ettiğimiz ve zaman içinde biri Jön Türkler - İttihat ve Terakki - CHP - *Kadro*'cular- "Devlet Partisi"... geleneği, diğeri ise Prens Sabahattin - Hürriyet ve İtilâf - Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası - Serbest Cumhuriyet Fırkası - DP - AP... geleneği olarak evrilen, vülger terminolojide kestirmeden "bürokrasi" ve "burjuvazi" diye anılan iki kesiminin, aralarındaki ilişkinin, hangisinin ne zaman ilerici ve ne zaman gerici rol oynadığının, (eğer varsa) bu tür değişiklikler etrafında T C tarihinin ne gibi alt-dönemlere ayrılabileceğinin, başlıca *büyük tema*'yı oluşturduğunu, ihtiyatla kaydedelim. Kabaca ifade edersek, Avcıoğlu-vârî FÜT'çülük, salt *dışsal* bir olay olarak "emperyalizm" in bertaraf edilmesiyle azgelişmişliğin aşılmasını mümkün gördüğü ve bunu "halk için, halka rağmen" başarmayı önerdiği için, Cumhuriyetin *Atatürkçü, milliyetçi, devletçi* tarihini yazmaya yönelmiş; öte yandan, AÜT'çülüğün ana dalı, Kemalist Devrimin "Jakoben"liğini, "bozulmuş bir AÜT" saydıkları Osmanlı son döneminin "ceberrut"luğunu öne sürerek, önceki pozisyonun *liberal, "sivil toplumcu"* karşıtını ortaya koymuştur. Osmanlı-Türk tarihinin değişmez "merkez"ine hep devamlılık içindeki bir "devlet"i, değişmez "çevre"sine ise hep "halk"ı yerleştiren bu ikinci paradigmanın en berrak ifadesini, Şerif Mardin'de bulabiliriz. Bu alanda, Türkiye'nin yüz küsur yıllık çağdaşlaşma mücadelesinin bütün kazanımlarını *koruma ve derinleştirme* perspektifine sahip bir tarih sentezinin ne zaman, nasıl, hangi içerikle tazelenebileceğini kestirmek için henüz erkendir ●

KAYNAKÇA

- Halil Berktay, *Cumhuriyet İdeolojisi ve Fuat Köprülü*, 1983.
- Halil Berktay, *Kabileden Feodalizme*, 1983.
- *Birikim*, Sayı 3, Mayıs 1975.
- Adnan S. Erzi, *Belleten Dizini I (Cilt I-XXV, Sayı 1-100)*, 1971.
- Adnan S. Erzi, *Belleten Dizini II (Cilt XXVI-XXXV, Sayı 101-140)*, 1972.
- *Felsefe Kurumu Seminerleri*, (1977) içinde, 13-14-15 Kasım 1975'te toplanan "Türkiye'de Tarih Eğitimi" seminerinde, Nejat Göyünç, Enver Ziya Karal, Ekrem Üçyiğit, Mete Tunçay, Bekir Sıtkı Baykal, Nusret Hızır, Yahya S. Tezel, Ahmet Mumcu, Emre Kongar, Sina Akşin, Nejat Kaymaz, Murat Belge'nin sunduğu tebliğler ve tartışmaları.
- François Georgeon, *Aux origines du nationalisme turc: Yusuf Akçura (1876-1935)*, Paris, 1980.
- Uluğ İğdemir, *Cumhuriyetin 50. Yılında Türk Tarih Kurumu*, 1973.
- Enver Koray, *Türkiye Tarih Yayınları Bibliyografyası, 1729-1955*, 1959.
- İlber Ortaylı, *Gelenekten Geleceğe*, 1982.

Tarih Çalışmaları Kaynakçası

Halil Berktay

Tanzimat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Dönemlerine İlişkin Literatürden Örnekler

Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele,* (1976).

Sina Akşin, (100 Soruda) *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki,* (1980).

Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni,* (1968).

Doğan Avcıoğlu, *Millî Kurtuluş Tarihi,* (dört cilt: 1974-1979).

Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam,* (üç cilt: 1963, 1964, 1966).

Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam,* (iki cilt: 1968).

Şevket Süreyya Aydemir, *Enver Paşa,* (üç cilt: 1970, 1971, 1972).

Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi,* (üç cilt, on ayrı kitap: 1940-1940, 1943-1943-1951-1952, 1953-1955-1957-1967).

Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey,* (1964).

Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma,* (1973).

Korkut Boratav, (100 Soruda) *Türkiye'de Devletçilik,* (1974).

Tevfik Çavdar, *Millî Mücadele Başlarken Sayılarla Vaziyet ve Manzara-i Umumiye,* (1971).

Tevfik Çavdar, *Türkiye'de Liberalizmin Doğuşu,* (1982).

Tevfik Çavdar, *Talât Paşa,* (1983).

Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadî Şartları Hakkında Bir Tetkik,* (1970).

Cem Eroğul, *Demokrat Parti,* (1970).

Ali Gevgilili, *Yükseliş ve Düşüş,* (1981).

Mahmut Goloğlu, *Erzurum Kongresi,* (1968).

Mahmut Goloğlu, *Sivas Kongresi,* (1969).

Mahmut Goloğlu, *Üçüncü Meşrutiyet: 1920,* (1970).

Mahmut Goloğlu, *Cumhuriyete Doğru: 1921-1922,* (1971).

Mahmut Goloğlu, *Türkiye Cumhuriyeti: 1923,* (1971).

Mahmut Goloğlu, *Devrimler ve Tepkileri: 1924-1930,* (1972).

Mahmut Goloğlu, *Tek Partili Cumhuriyet: 1931-1938,* (1974).

Mahmut Goloğlu, *Millî Şef Dönemi: 1939-1945,* (1974).

Mahmut Goloğlu, *Demokrasiye Geçiş: 1946-1950,* (1982).

Halil İnalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi,* (1943).

Kemal Karpat, *Turkey's Politics-Transition to a Multi-Party System,* (1959).

Kemal Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi,* (1967).

Çağlar Keyder, *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929),* (1982).

Emre Kongar, *İmparatorluktan Günümüze Türkiye'nin Toplumsal Yapısı,* (1976).

Yalçın Küçük, *Türkiye Üzerine Tezler,* (iki cilt: 1978).

Şerif Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought,* (1962).

Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri, 1895-1908,* (1964).

Şerif Mardin, "Center-Periphery Relations: A Key to Turkish Politics?" (*Daedalus,* 1973).

İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı,* (1983).

A. Gündüz Ökçün, *Türkiye İktisat Kongresi 1923-İzmir,* (1968).

A. Gündüz Ökçün, *Osmanlı Sanayii -1913, 1915,* (1970).

A. Gündüz Ökçün, *1920-1930 Yılları Arasında Kurulan Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı Sermaye,* (1971).

Şevket Pamuk, *Dünya Kapitalizmi ve Osmanlı Ekonomisi: Ticaret, Sermaye ve Üretim İlişkileri,* (1984).

Doğu Perinçek, *Kemalist Devrim,* (1977).

Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü, 1: Mondros'tan Erzurum Kongresi'ne,* (1982).

Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilâli,* (iki cilt: 1965).

Tanzimat, I (Tanzimat'ın Yüzüncü Yılı Münasebetiyle, 1940).

İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *Savaş Sonrası Ortamında 1947 Türkiye İktisadî Kalkınma Planı,* (1974).

İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadî Politika Arayışları,* (1977).

İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu,* (1982).

Yahya S. Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadî Tarihi (1923-1950),* (1982).

Taner Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası 1919-1946,* (1971).

Zafer Toprak, *Türkiye'de "Millî İktisat" (1908-1918),* (1982).

Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasî Partiler,* (1952).

Tarık Zafer Tunaya, *Hürriyetin İlânı,* (1959).

Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'nin Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri,* (1960).

Tarık Zafer Tunaya, *İslâmcılık Cereyanı,* (1962).

Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar 1908-1925,* (1967).

Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Pek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931),* (1981).

Çetin Yetkin, *Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı,* (1982).

Çetin Yetkin, *Türkiye'de Tek Parti Yönetimi 1930-1945,* (1983).

Akademik Tarihçiliğimizin Üç Büyükleri Köprülü, Barkan ve İnalcık'ın Önemli Eserleri

Fuat Köprülü, "Selçukîler Zamanında Anadolu'da Türk Medeniyeti", *Millî Tetebbular Mecmuası,* cilt II, sayı 5 (1915).

Fuat Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar,* (1919).

Fuat Köprülü, *Türkiye Tarihi,* (1923).

Fuat Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi,* (1926).

Fuat Köprülü, "Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri Hakkında Bazı Mülâhazalar"; *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası,* cilt I (1931).

Fuat Köprülü, *Les origines de l'Empire ottoman* [Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu], (Paris, 1935).

Fuat Köprülü, "Ortazaman Türk Hukukî Müesseseleri: İslâm Âmme Hukukundan Ayrı Bir Türk Âmme Hukuku Yok mudur?"; *Belleten,* cilt II, sayı 5-6 (1938).

Fuat Köprülü, "Ortazaman Türk-İslâm Feodalizmi"; *Belleten,* cilt V, sayı 19 (1941).

Fuat Köprülü, "Anadolu Selçukluları Tarihi'nin Yerli Kaynakları"; *Beleten,* cilt VII, sayı 27 (1943).

Ömer Lütfü Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Çiftçi Sınıfların Hukukî Statüsü"; *Ülkü Mecmuası,* ciltIX-X, sayı 49-59, (1937-1938).

Ömer Lütfü Barkan, "Malikâne-Divanî Sistemi"; *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası,* cilt II, (1939).

Ömer Lütfü Barkan, "XV ve XVI'ncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak İşçiliğinin Organizasyonu Şekilleri"; *İktisat Fakültesi Mecmuası,* cilt 1, sayı 1,2,4, (1939-1940).

Ömer Lütfü Barkan, "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi"; *Tanzimat'ın 100. Yıldönümü Münasebetiyle* (Maarif Vekâleti, 1940) içinde.
Ömer Lütfü Barkan, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri"; *İktisat Fakültesi Mecmuası,* cilt II, Sayı 1,2, (1940-1941).
Ömer Lütfü Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler, I: İstilâ Devrinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler"; *Vakıflar Dergisi,* cilt II, (1942).
Ömer Lütfü Barkan, *XV ve XVI'ncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları: Kanunlar,* (1943).
Ömer Lütfü Barkan, "Çiftlik"; *İslâm Ansiklopedisi,* Cilt III, (1945).
Ömer Lütfü Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler"; *İktisat Fakültesi Mecmuası,* cilt XI, sayı 1-4, (1949-1950).
Ömer Lütfü Barkan, "Türkiye'de 'Servaj' Var mıydı?"; *Belleten,* cilt XX, sayı 78, (1956).
Ömer Lütfü Barkan, "16. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'nin Geçirdiği İktisadî Buhranların Sosyal Yapı Üzerindeki Tesirleri"; *İktisadî Kalkınmanın Sosyal Meseleleri,* (1964) içinde.
Ömer Lütfü Barkan, "Edirne Askerî Kassamına Ait Tereke Defterleri"; *Belgeler* dergisi, cilt III, sayı 5-6, (1968).
Ömer Lütfü Barkan, "XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri"; *Belleten,* cilt XXXIV, sayı 136, (1970).
Ömer Lütfü Barkan, "Timar"; *İslâm Ansiklopedisi,* cilt XII/1, (1974).
Ömer Lütfü Barkan, " 'Feodal' Düzen ve Osmanlı Timarı"; *Türkiye İktisat Tarihi Semineri* (Hacettepe Üniversitesi, 1975) içinde.
Halil İnalcık, *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar,* (1954).
Halil İnalcık, *Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid,* (1954).
Halil İnalcık, "Ottoman Methods of Conquest"; *Studia Islamica,* II, (1954).
Halil İnalcık, "Osmanlı Hukukuna Giriş: Örfî-Sultanî Hukuk ve Fatih'in Kanunları"; *S.B.F. Dergisi,* cilt XIII, sayı 2, (1958).
Halil İnalcık, "Osmanlılar'da Raiyyet Rüsumu"; *Belleten,* cilt XXIII, sayı 92, (1959).
Halil İnalcık, "The Nature of Traditional Society: Turkey"; Ward ve Rustow (der.), *Political Modernization in Japan and Turkey,* (Princeton, 1964) içinde.
Halil İnalcık, "Capital Formation in the Ottoman Empire"; *The Journal of Economic History,* cilt XXIX, sayı 1, (1969).
Halil İnalcık, "The Ottoman Decline and its Effects upon the Reaya"; Birnbaum ve Vryonis (der.), *Aspects of the Balkans: Continuity and Change,* (The Hague ve Paris, 1972) içinde.
Halil İnalcık, *The Ottoman Empire: The Classical Age 1300-1600,* (Londra, 1973).
Halil İnalcık, "Centralization and Decentralization in Ottoman Administration"; Naff ve Owen (der.), *Studies in Eighteenth Century Islamic History,* (1977) içinde.
Halil İnalcık, "Ottoman Social and Economic History: A Review"; *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920),* (Hacettepe Üniversitesi, 1980) içinde.
Halil İnalcık, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire. 1600-1700"; *Archivum Ottomanicum,* VI, (1980).

(Köprülü, Barkan ve İnalcık dışındaki)

Akademik Tarihçiliğimizin Diğer Bazı Önemli Eserleri

-yalnız ilk basım tarihleri verilmiştir -

A. Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim,* (1943).
Mustafa Akdağ, *Celâli İsyanları (1550-1603),* (1963).
Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi,* cilt 1: 1453-1559, (1959).
Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi,* cilt II: 1453-1559, (1971).
Ahmet Refik (Altınay), *16. Asırda İstanbul Hayatı,* (1935).
Reşit Rahmetî Arat['ın çevirisi ve açıklamalarıyla], *Vekayi. Babür'ün Hâtıratı,* (iki cilt: 1943, 1946).
Reşit Rahmeti Arat['ın çevirisi ve editörlüğüyle], *Kutadgu Bilig,* (1959).
Adnan Sadık Erzi['nin editörlüğüyle], *İbn-i Bîbî: el-Evâmirü'l-Alâiyye fi'l-Umuri'l-Alâiyye,* (1956).
Tayyip Gökbilgin, *Edirne ve Paşa Livası,* (1952).
Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı,* (1969).
Lütfü Güçer, *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler,* (1964).
Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm,* (1954).
Abdülkadir İnan, *Makaleler ve İncelemeler,* (1968).
Abdülkadir İnan, *Eski Türk Dini Tarihi,* (1976).
Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi,* (XIX. yüzyılı kapsayan dört cilt: 1947. 1954, 1956, 1962).
Reşat Ekrem Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi,* (A'dan G'ye toplam onbir cilt çıkarılabilmiştir: 1944-1948, 1958-1971).
Reşat Ekrem Koçu, *Yeniçeriler,* (1964).
Ercüment Kuran, *Cezayir'in Fransızlar Tarafından İşgali ve Osmanlıların Tepkisi,* (1957).
Ercüment Kuran, *Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Faaliyeti,* (1964).
Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete,* (1978).
Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisadî Münasebetleri,* cilt I: 1580-1838 (1974); cilt II: 1838-1850 (1976).
Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri,* (1983).
Necati Lugal['in Farsça'dan çevirisi ve editörlüğüyle], *Ahbârü'd-devleti's-Selçukiyye,* (1943).
Necati Lugal['in Farsça'dan çevirisi ve editörlüğüyle], *Nizamüd'd-din Şâmî: Zafernâme,* (1949).
Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbend Teşkilâtı,* (1967).
Bahaeddin Ögel, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi,* (1962).
Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyânlık,* (1977).
M. Zeki Pakalın, *Maliye Teşkilâtı Tarihi,* (dört cilt: 1978).
Halil Sahillioğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda *Sıvış* Yılı Buhranları", *(İktisat Fakültesi Mecmuası,* 1969).
Necdet Sakaoğlu, *Amasra,* (1966).
Aydın Sayılı, *The Observatory in Islam and its place in the General History of the Observatory,* (1960).
Aydın Sayılı, *Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Matematik, Astronomi ve Tıp,* (1966).
Faruk Sümer, *Oğuzlar,* (1967).
Faruk Sümer, *Kara Koyunlular,* (1967).
Zeki Velidî Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş,* cilt I: En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar, (1946).

Zeki Velidî Togan, *Tarihte Usul,* (1950).
Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar,* (1958).
Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti,* (1965).
Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye,* (1971).
Çağatay Uluçay, *Manisa Tarihi,* (1939).
Çağatay Uluçay, *Saruhan Beyliği,* (1940).
Çağatay Uluçay, *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri,* (1944).
Çağatay Uluçay, *18. ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri,* (1955).
Faik Reşid Unat ve Mehmet Altay Köymen['in editörlüğüyle], *Mehmed Neşrî: Kitâb-ı Cihan-nümâ,* (iki cilt: 1949, 1957).
İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri,* (1937).
İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal,* (1941).
İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları,* (iki cilt: 1943, 1944).
İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı,* (1945).
İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı,* (1948).
İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı,* (1965).
İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi* (başlangıçtan XVIII. yüzyıla kadar, dört cilt: 1947, 1949, 1951-1954, 1956-1959).
Yaşar Yücel['in editörlüğüyle], *Kitâb-ı Müstetâb,* (1974).
Yaşar Yücel, *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti (1344-1398) ve Mutahharten ve Erzincan Emîrliği,* (1983).

Yayım Tarihi Sırasıyla, 1960-1983 Arasının Üretim Tarzı ve Azgelişmişlik Tartışmaları

Osmanlı toplumunun feodalliğini savunan eserlerin yanına *(F),* "Asya Üretim Tarzı"na dayalılığını veya kendine özgülüğünü savunan eserlerin yanına *(A)* konmuş; tutumu kesin olmayan veya azgelişmişleşme patikamızın dünya kapitalist sistemine entegrasyondan sonraki safhalarıyla ilgilenen çalışmalar, işaretsiz bırakılmıştır.

(F) Behice Boran, "Metod Açısından Feodalite ve Mülkiyet"; *Yön,* 28 Kasım ve 5 Aralık 1962.
(F) Erdoğan Başar (Berktay), "Feodal Bir İmparatorluktan Bir Yarı-Sömürge Haline Geçiş Süreci"; *Sosyal Adalet,* Aralık 1964.
(A) Selahattin Hilâv, "Asya Tipi Üretim Biçimi Üzerine Açıklamalar"; Fethi Naci (der.), *Azgelişmiş Ülkeler ve Sosyalizm,* (1965) içinde.
(A) Selahattin Hilâv, "Asya Tipi Üretim Biçimi Üzerine"; *Eylem,* sayı 13, (1965).
(A) Selahattin Hilâv, "Asya-Tipi Üretim Nedir?"; *Yön,* 11 Şubat ve 18 Şubat 1966.
(A) Sencer Divitçioğlu, *Az-Gelişmiş Ülkeler ve Asya Tipi Üretim Tarzı,* (1966).
(A) Sencer Divitçioğlu, *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu,* (1967).
(F) Bahattin Akşit, *Türkiye'de "Azgelişmiş Kapitalizm" ve Köylere Girişi,* (1967).

(F) Kurthan Fişek, "Anadolu Toplumlarının Evrimi Üstünde Düşünceler (Asya Feodalitesi ve Emperyalizm)"; *SBF Dergisi,* cilt XXII, sayı 1, (1967).
(F) Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni,* (1968).
(F) Doğu Perinçek, "Werner'e Göre Osmanlı Feodalitesi"; *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi,* cilt XXV, sayı 3-4, (1968).
(F) Oya Sencer, *Türk Toplumunun Tarihsel Evrimi,* (1968).
(A) İdris Küçükömer, *Düzenin Yabancılaşma-sı-Batılaşma,* (1969).
(A) Muzaffer Sencer, *Osmanlı Toplum Yapısı,* (1969).
(F) Suat Aksoy, (100 Soruda) *Türkiye'de Toprak Meselesi,* (1969).
(F) Şahin Alpay, "XIX. Yüzyıl Ticaret Sözleşmeleri ve Osmanlı Toplum Yapısı Üzerine Etkileri"; *Aydınlık,* sayı 6, (1969).
(F) Muzaffer Erdost, *"Türkiye Sosyalizmi" ve Sosyalizm,* (1969).
(F) Muzaffer Erdost, "Türkiye'de Feodalizmin Kaynakları ve Bugünkü Durumu Üzerine Bir Taslak"; *Aydınlık,* sayı 5, (1969).
(F) Muzaffer Erdost, "Türkiye'de Feodalizm Var mı?"; *Türk Solu,* cilt II, sayı 80, (1969).
(F) Muzaffer Erdost, "Doğu Anadolu'da Hayvancılığın Feodal Niteliği"; *Aydınlık,* sayı 8, (1969).
(F) Muzaffer Erdost, "Türkiye Tarımında Hâkim Üretim İlişkisi Üzerine"; *Aydınlık,* sayı 13, (1969).
(F) Mübeccel Kıray, "Toplum Yapısındaki Temel Değişimlerin Tarihsel Perspektifi: Bugünkü ve Yarınki Türk Toplum Yapısı"; *Mimarlık Semineri,* (1969) içinde.
Sedat Özkol, *Geri Bıraktırılmış Türkiye,* (1969).
(A) Niyazi Berkes, (100 Soruda) *Türkiye İktisat Tarihi,* cilt I (1969) ve cilt II, (1970).
(F) Korkut Boratav, "Tarımda Üretim İlişkileri Üzerine"; *Proleter Devrimci Aydınlık,* sayı 1-15, (1970).
(F) Muzaffer Erdost, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Üretim İlişkileri ve Asya Üretim Tarzı"; *Aydınlık,* sayı 22, (1970).
(A) İsmail Cem, *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi,* (1970).
Tevfik Çavdar, *Osmanlıların Yarı-Sömürge Oluşu,* (1970).
Sedat Özkol, *Emperyalizm, Tekelci Kapital ve Türkiye,* (1970).
(A) Sencer Divitçioğlu, *Marksist "Üretim Tarzı" Kavramı,* (1971).
(F) Muzaffer Erdost, *Türkiye Üzerine Notlar,* (1971).
(F) Doğu Perinçek, "Hikmet Kıvılcımlı'nın Burjuva Ordu ve Devlet Teorisinin Eleştirisi"; *Proleter Devrimci Aydınlık,* çeşitli sayılar, (1971).
(F) Muammer Sencer, *Toprak Ağalığının Kökeni,* (1971).
(F) İlhan Tekeli, "On Institutionalized External Relations of Cities in the Ottoman Empire-A Settlement Models Approach"; *Etudes Balkaniques,* sayı 2, (1972).
(A) Emre Kongar, *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği,* (1972).
(F) Yahya S. Tezel, "Azgelişmişliğimizin Oluşumu (Tanzimat'a Kadar Geçen Dönemle İlgili Bazı Düşünceler)"; *Özgür İnsan,* sayı 9, (1973).
(A) Hikmet Kıvılcımlı, *Tarih Tezi,* (yeni baskı: 1974).

(A) İlkay Sunar, *State and Society in the Politics of Turkey's Underdevelopment,* (1974).
(A) Stefanos Yerasimos, *Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye,* cilt I (1974), cilt II (1975), cilt III, (1976).
Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi,* (1975).
(F) Ünal Nalbantoğlu, "Osmanlı Toplumunda Tarım Teknolojisi, Artı-Ürün ve Kent Ekonomisi"; *Türkiye İktisat Tarihi Semineri,* (Hacettepe Üniversitesi, 1975) içinde.
(F) Doğu Perinçek, *Bozkurt Efsaneleri ve Gerçek,* (1976).
(A) Çağlar Keyder, "The Dissolution of the Asiatic Mode of Production"; *Economy and Society,* (1976).
Çağlar Keyder, *Emperyalizm, Azgelişmişlik ve Türkiye,* (1976).
(A) Emre Kongar, *İmparatorluktan Günümüze Türkiye'nin Toplumsal Yapısı,* (1976).
(F) Yıldız Sertel, "Le concept de 'mode de production asiatique' et les interpretations de l'histoire Ottomane"; *La Pensee,* sayı 186 (1976)-Türkçesi: *Özgür İnsan,* sayı 45, (1977).
(F) İlber Ortaylı, "18. Yüzyılda Akdeniz Dünyası ve Genel Çizgileriyle Türkiye"; *Toplum ve Bilim,* sayı 1, (1977).
(A) Asaf Savaş Akat, "Tarihî Maddecilik ve Kapitalizm-Öncesi Toplumlar: Asya Toplumu-Feodalite Tartışmasına Yeni Bir Yaklaşım"; *Toplum ve Bilim,* sayı 1, (1977).
(A) Sina Akşin, "Osmanlı-Türk Toplumundaki Sınıf Yapısı Üzerine Bir Deneme"; *Toplum ve Bilim,* sayı 2, (1977).
(A) Sencer Divitçioğlu, "Yeniden-Üretim ve Üretim Tarzı Genel Teorisine Giriş"; *Toplum ve Bilim,* sayı 2, (1977).
(A) Seyfettin Gürsel, "Tarihî Maddecilik ve Sorunları"; *Toplum ve Bilim,* sayı 2, (1977).
(A) Huricihan İslâmoğlu ve Çağlar Keyder, "Osmanlı Tarihi Nasıl Yazılmalı? Bir Öneri"; *Toplum ve Bilim,* sayı 1, (1977).
(A) İdris Küçükömer, "Asyagil Üretim Biçimi, Yeniden Üretim ve Sivil Toplum"; *Toplum ve Bilim,* sayı 2, (1977).
(A) Yahya S. Tezel, "Anadolu'da Toplumsal Kuruluşların Eklemleşmesi Açısından Osmanlı-Osmanlı Öncesi İlişkisi"; *Toplum ve Bilim,* sayı 3, (1977).
(A) Hilmi Yavuz, "Kemal Tahir ve Marksizm"; *Toplum ve Bilim,* sayı 2, (1977).
(F) Muzaffer Erdost, "Asya Üretim Biçimi ve Kapitalist Üretime Geçiş Koşulları ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Üretim İlişkilerinin Feodal Niteliği ve Sonuçları"; *Ülke,* sayı 2, (1978).
(F) Muzaffer Erdost, "Toprak Mülkiyeti Biçimleri Açısından Köylülük"; *Ülke,* sayı 4, (1978).
(F) Ünal Nalbantoğlu, "Prekapitalist Küçük Sanayi ve Tüccar Sermayesine Bağımlılığı"; *Sanayide Küçük Üretim,* (Mimarlar Odası, 1978) içinde.
(F) İlber Ortaylı, "Geleneksel Toplumda Küçük Üretim"; *Sanayide Küçük Üretim,* (Mimarlar Odası, 1978) içinde.
(F) İlber Ortaylı, "Osmanlı Toprak Düzeninin Kaynakları"; *Toplum ve Bilim,* sayı 4, (1978).
(A) Toktamış Ateş, "Osmanlı Tarihi Nasıl Yazılmalı? Bir Öneriye Yanıt"; *Toplum ve Bilim,* sayı 4, (1978).
(A) Baykan Sezer, "Türk Toplum Tarihi Üzerine Tartışmalar"; *Toplum ve Bilim,* sayı 4, (1978).
(A) Taner Timur, *Kuruluş ve Yükseliş Döneminde Osmanlı Toplumsal Düzeni,* (1979).
(F) İlber Ortaylı, *Türkiye İdare Tarihi,* (1979).
(F) Korkut Boratav, *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm,* (1980).
(A) Sencer Divitçioğlu, "Yeniden-Üretim Matrisi Hakkında"; *Toplum ve Bilim,* sayı 11, 1980.
(A) İsmet Bozdağ, *Kemal Tahir'in Sohbetleri,* (1980).
(A) Metin Heper, "Osmanlı Siyasal Hayatında Merkez-Kenar İlişkisi"; *Toplum ve Bilim,* sayı 9-10, (1980).
(A) Ali Kazancıgil, "Türkiye'de Modern Devletin Oluşumu ve Kemalizm"; *Toplum ve Bilim,* sayı 17, (1982).
(A) Çağlar Keyder, *Toplumsal Tarih Çalışmaları,* (1982).
(A) Mehmet Ali Kılıçbay, *Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Turzı,* (1982).
(F) Toktamış Ateş, *Osmanlı Toplumunun Siyasal Yapısı,* (1982).
(F) Halil Berktay, *Kabileden Feodalizme,* (1983).
(F) Halil Berktay, "Pirenne Üzerine Notlar"; *Yapıt,* sayı 1, (1983).
(A) Seyfettin Gürsel, "Osmanlı Toplumsal Yapısı ve Kapitalizm"; *Yapıt,* sayı 1, (1983).
(F) Oğuz Oyan, "Üretim Tarzı Kavramı ve Feodalizm"; *Yarın,* Sayı 26, (1983).
(F) Oğuz Oyan, "Batı Avrupa Feodalizmi ve Pirenne'in Tezleri"; *Bilim ve Sanat,* Sayı 34, (1983).
(F) Oğuz Oyan, "1980'ler Türkiyesi'nde Feodalizm Tartışmaları ve Bir Feodalizm Anlayışı"; *Yarın,* Sayı 27-28, (1983).

Türk Tarihçilerinin Dünya Tarihi ile İlgili Denemelerinden Örnekler

Şevket Aziz Kansu, *İnsanlığın Kaynakları ve İlk Medeniyetler,* (1946).
Arif Müfid Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi,* (1947).
Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi,* (1948).
Bekir Sıtkı Baykal, *Yeni Zamanda Avrupa Tarihi: Otuzyıl Savaşı Devri,* (1961).

TEKNOLOJİ

Teknoloji

Erol Sayın

Bu konuda ayrıca *Bilimsel-Teknik Hayat, Sanayi, Şirketler/Holdingler* maddelerine bakınız.

Teknoloji

Erol Sayın

Teknolojinin Tanımı ve Gelişmesi

Teknoloji kavramının öz olarak birbirinden fazla farklılaşmayan birçok tanımı bulunmaktadır. Teknoloji, insanın içinde yaşadığı maddi çevrenin olanaklarını kendine yararlı hale getirmek için yaptığı, araştırdığı, bulduğu ve uyguladığı araç ve gereçler toplamı olarak tanımlanabildiği gibi, araştırma aşamasından son ürün eldesine kadarki üretim sürecindeki bilgi uygulaması olarak da tanımlanabilmektedir. Daha kısa bir açıklama ise, "teknoloji, kullanılan eşyanın hammaddelerden imali bilgisidir" şeklinde yapılabilir.

Ekonomiye ağırlık tanıyan açıklamalarda ise, teknolojinin emek, sermaye, doğa gibi bir üretim faktörü olup olmadığı uzun süre tartışılmış; üretim faktörü olmadığını savunanlar, teknolojinin bu üç faktörün üretim sürecine katılmasını sağlayan teknik bilgi olduğunu öne sürmüşlerdir. Sonuçlanmayan bu tartışmanın ötesinde ekonomik bağlamı içinde "teknoloji, belirli bir miktar girdi ile daha fazla son ürün ya da aynı miktar son ürünün daha az girdi ile elde edilmesini sağlayan ögedir," denilebilir. Teknoloji bu amaca yönelik olarak işgücünün kullandığı doğal olmayan üretim araçlarının ve izlenmesi gereken süreçlerin tümünü içerir. Bu gelişme, işgücü veriminin artması, işgücü başına enerji tüketiminin yükselmesi, daha fazla makine kullanılması, yani mekanizasyon ve otomasyon demektir. Somut örnekler ise, insanın alet kullanmaya başlaması, endüstri devrimi ile birlikte yapay gücün üretimde kullanılması, nükleer gücün bulunması ve bilgisayarların gelişmesi ile sağlanan insangücüne gerek bırakmayan üretim yöntemleridir. İlk çağlarda başlayan bu gelişme süreci hiç kesintisiz devam etmiş ve giderek hızlanmıştır.

Bu süreç içinde üç ana teknolojik gelişme evresinden sözedilebilir:

1. Alet ve makine kullanımı,
2. Montaj hattında seri üretim,
3. Otomasyon.

Teknolojinin temel kaynağı olarak Araştırma-Geliştirme (AR-GE) çalışmalarının gösterilmesi, yaygın bir açıklamadır. Ancak her AR-GE çalışması teknolojik gelişme sağlayamaz. AR-GE çalışmasında elde edilecek ilk sonuç "buluş" tur *(invention)*. Buluşun endüstriye uygulanması ikinci aşama olan "yenilik"i *(innovation)* oluşturur. Son aşama "yaygınlaşma"dır *(diffusion/mass production)*. Bu üçlü tamamlandığında teknolojik gelişme sağlanmış sayılır. Sosyopolitik sistemden bağımsız bir değişken olmadığı için de teknoloji, salt bir AR-GE çalışması ürünü sayılmamalıdır. Sosyo-politik sisteme olan bağımlılığını daha iyi kavrayabilmek için teknolojinin tarih içindeki gelişimine bakmak gerekecektir.

Teknoloji Kavramının Gelişimi: Ortaçağ üç önemli mekanik buluş ile teknoloji tarihindeki yerini almıştır. Francis Bacon *New Organon* adlı yapıtında bu buluşlardan baskı makinesinin bilginin yayımında, barutun savaşlarda ve pusulanın da denizcilikte, dünyanın görünümünü değiştirdiğini anlatır.

Modern çağların maddi temeli kuşkusuz sanayi devrimini hazırlayan teknolojik devrimle atılmıştır. Bu teknolojik devrim 16. yüzyıldan itibaren dokuma tekniğinde bir dizi küçük buluşlarla başlamış, ancak insanı üretim aracına bağlı kılacak makineleşme dönemini başlatacak olan teknolojik sıçrama 17. yüzyılın ikinci yarısında İngiltere'de yer almıştır.

İlk buluş John Kay'in 1733'te geliştirdiği *uçan mekik*'tir. Emek tasarruf eden ve daha hızlı dokumayı sağlayan bu tekniğin üretimde yaygın şekilde uygulanması ekonomik nedenlerden ötürü 1760 yılına doğru mümkün oldu. Wyatt'ın 1734'te geliştirdiği *iplik makinesi* de 1764'lerden itibaren pamuk ipliğinin fiyatının yeterince yükselmesi sonucu kendine sanayide talep bulabildi.

Bu iki buluş dokuma üretiminde teknolojik sıçramanın ilk adımlarını oluşturdular. Gerçek mekanikleşme, 1765'de Hargreaves'in *spinning-jenny*, 1767'de Arkwright'ın *water-fraime* adlı makineleriyle gerçekleşti. Bu buluşlar bizzat dokuma aşaması hariç, tekstil sanayiinde tüm işlemlerin karmaşık bir mekanik sistem aracılığıyla yapılmasını sağlıyorlardı.

Sıra dokuma alanında yapılacak buluşlara gelmişti. Cartwright 1790 yılında mekanik dokuma tezgâhını geliştirince tekstil sanayiinde, daha doğrusu bu sanayiin pamuklu kesiminde teknolojik devrim tamamlanmış oldu. Cartwright'ın buluşu sayesinde, on beş yaşında bir çocuğun gözetimi altında buharla çalışan iki dokuma tezgâhı 3.5 m. dokuma üretirken, aynı sürede bir işçi uçan mekikle ancak 1 m. kumaş dokuyabiliyordu.

Sanayi devrimi aynı zamanda buhar makinesiyle özdeştir. Buharın enerji kaynağı olarak üretime uygulanması, 1769 yılında keşfedilen buhar makinesiyle mümkün olmuştur. Uygulama 1775-1780 yıllarında yaygınlık kazandı.

Sanayi devrimini tamamlayan diğer teknolojik buluşlar metalurji kesiminde yer aldı. Demir üretiminde, ocaklarda giderek pahalılaşan odunkömürü yerine taşkömürünün kullanılması ilk kez 1735'de Darby tarafından başarıldı. Bu buluş 1780'lere doğru yaygınlık kazandı. Taşkömürünün bolluğu ve yüksek randımanı sayesinde ham demir fiyatları yarıya düştü.

I. Sanayi devriminin önemli bir özelliği teknolojik buluşların doğa bilimlerinde uzman ve bilgi birikiminin kullanan kişiler tarafından değil, bizzat üretim süresiyle ve sorunlarıyla karşı karşıya olan bireysel girişimci ya da ustalar, ya da her iki niteliği de taşıyan kişilerin eseri olmasıdır.

Daha sonraki önemli teknolojik buluşlar, elektrik ve türevi buluşlarda olduğu gibi, genellikle bilimin öğretilerinden yararlanan kişilerce gerçekleştirilmiştir.

Yakın tarihte ise bilimin, şirketlerin oluşum sürecinin hızlanması ve sermaye yoğunlaşmasının bir sonucu olarak kapitalist örgütlenmeye eklemlendiğini görüyoruz. Bu gelişmenin ilk belirtilerine Almanya'da raslanmaktadır. Alman kapitalizminin henüz zayıf olduğu dönemlerde, Alman üniversiteleri özellikle kuramsal bilimlerde çok güçlüdür. 1870 yılında çok sayıda kuramsal bilim profesörüne sahip olan Almanya'da iyi donatılmış bilimsel laboratuvarlar da yaygınlaşmıştı. Krupp tröstünün başlatmış olduğu bu laboratuvar geleneği, kısa zamanda diğer Alman şirketlerinin de kendi araştırma laboratuvarlarını kurmaları sonucunu yarattı. Üniversite öğretiminin yanı sıra teknik yüksekokullar endüstrinin gereksindiği elemanları yetiştiriyordu. Ayrıca çıraklık sistemi de ara-işgücü gereksinmesi karşılamaktaydı. Böylece Almanya mekanizasyon aşamasına rahatlıkla geçebildi. Fakat Almanya'nın asıl teknolojik üstünlüğünü kanıtlaması için 1900'lü yılları beklemek gerekiyordu. Kimya endüstrisi altı firmanın denetiminde olan Almanya'da, bu sektörde 650 mühendis ve kimyager çalışması o dönemde hiçbir ülkede eşi olmayan bir durumdu. Koloni paylaşmasına geç katıldığı için, hammadde sıkıntısı çeken Almanya böylece yapay boya elde etmeyi başardı. Maliyeti daha düşük olduğu için de dünya boya pazarında önemli bir konuma sahip oldu. Üniversite/kapitalist örgütlenmeler/devlet üçlüsünden oluşan bir sistemle teknolojik düzeyini hızla yükselten Almanya ile henüz teknik üniversite öğretimini bile başlatmamış olan ABD ve İngiltere arasındaki teknolojik fark, Almanya lehine artıyordu.

ABD'de ilk araştırma laboratuvarı Thomas Edison tarafından 1876'da Menlo Park, New Jersey'de; devletin kurduğu ilk laboratuvar ise 1887'de Tarım Bakanlığı tarafından açıldı. Sonra sırasıyla 1893'te Eastman Kodak, 1895'te B.F. Goodrich, 1900'de General Electric, 1904'te Bell Telephone, 1917'de Westinghouse laboratuvarları kuruldu. 1920'de 300 olan araştırma laboratuvarı sayısı

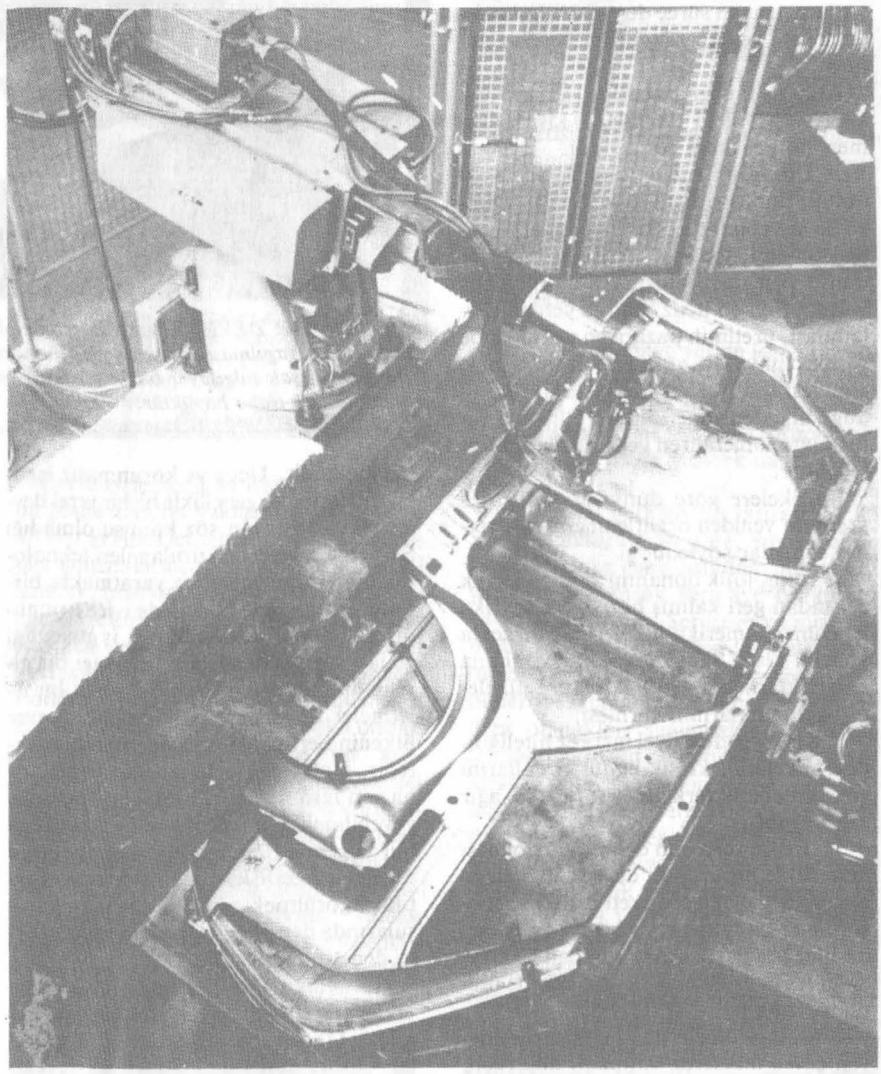

TEKNOLOJİ VE İSTİHDAM: Sanayi devriminden bu yana iktisatçılar arasında tartışılan ancak henüz bir çözüme ulaştırılamayan başlıca sorunlardan biri, mekanizasyonun istihdamla ilişkisi olmuştur. Özellikle işsizliğin arttığı dönemlerde, yatırımlarda emek-yoğun tekniklere öncelik tanınması kimi uzmanlarca savunulur. Ancak bazı uzmanlar, emek-yoğun tekniklerin -kısa dönemde istihdama olumlu etkileri olsa da- sermaye birikimini yavaşlatacaklarından uzun dönemde istihdama katkılarının sermaye-yoğun tekniklerden daha düşük kalacağını; Volkswagen fabrikalarındaki gibi robotların istihdam açısından da yararlı olduğunu savunuyorlar.

1940'da 2.200'e çıktı. O yıl sadece Bell Telephone laboratuvarlarında 5.000 araştırmacı çalışmaktaydı.

Fakat teorik bilgi üretimi ve birikimi açısından zayıf bir yapıya sahip olan ABD'de teknolojik gelişmenin hızı II. Dünya Savaşı öncesinde durağanlaşmıştı. Savaşın sona ermesi ile birlikte Almanya'daki bilimsel birikim, Alman bilim adamları ile birlikte ABD'ye taşındı. Bilgi işlem makineleri ile başlayan ve bilgisayarlara uzanan süreç de, yeni bilginin işlenmesini ve değerlendirilmesini hızlandırdı.

ABD'de mühendis başına işçi sayısının 1900'de 225 iken 1960'da 20 kişiye düşmesi bu gelişimin sonucudur.

Yeni Uluslararası İşbölümü İçinde Teknoloji: Endüstrileşmiş ülkelerin II. Dünya Savaşı sonunda etkinlik alanlarını genişletmeleri sonucu, iktisadi pazarlar dünya ölçeğinde oluşmaya başlamıştır. Sermayenin en ucuz olduğu yerden sağlanması, üretimin pazara en yakın yerde yapılması ve en yüksek kazancın elde edilmesi için işin vergilerin en düşük olduğu ülkeden yönetilmesi, dünyada yatırımları yönlendiren genel ilkeler haline gelmiştir.

Bu ilkelere göre dünyada endüstiyel üretimin yeniden örgütlenmesinin yarattığı sonuçlar şöyledir:

1. Teknolojik donanım ve işletmecilik açısından geri kalmış bazı Asya, Afrika ve Güney Amerika ülkelerinde ihracata yönelik kısmi sanayileşme, ancak buna karşın klasik endüstriyel merkez ülkelere bağımlılıklarının sürmesi,

2. Klasik endüstriyel merkez niteliğindeki ülkelerin, klasik endüstri dallarını göreceli olarak terketmeleri (tekstil, ağır sanayi gibi),

3. Üretim sürecinin desantralize olması ile birlikte bir ürünün değişik parçalarının değişik üleklerde üretilir hale gelmesi (bir otomobilin veya bir hesap makinesinin her parçası Avrupa'dan Güneydoğu Asya'ya uzanan bir dizi ülkede üretilmektedir.)

4. Merkez ülkelerde ve endüstrileşmeyen çevre ülkelerde istihdam düşerken, ihracata yönelik endüstrileşmenin yoğunlaştığı bazı çevre ülkelerde istihdamın artması, fakat bu artışa rağmen gerçek ücretlerin düşmesi ve çalışma koşullarının kötüleşmesi.

Son paragrafta anlatılan çevre ülkelerde, endüstri hızla ortaya çıkmakta ve aynı hızla kaybolma olasılığını da her zaman içermektedir. Ucuz ve korunmasız işgücü nedeniyle ve genellikle hiçbir yerel devlet müdahalesinin söz konusu olmadığı Serbest Bölgelerde kurulan ileri teknolojili fabrikalar istihdam yaratmakla birlikte, emek sömürüsünü de iyice tırmandırmaktadır. Sendikalaşma, iş güvenliği ve işçi sağlığına yönelik herhangi bir girişimde bulunulması durumunda bu işletmeler bir gece içinde başka bir çevre ülkenin Serbest Bölgesine taşınabilmektedir. Hatta son ürünün Batı pazarlarına geri taşınması maliyetini en aza indirgeyebilmek için, Hollanda açıklarında hurda gemilerin içinde söz konusu çevre ülkelerden getirilen işçilerle dokuma üretildiği görülmektedir. Uluslararası karasularında demirleyen bu gemiler her türlü denetimden uzaktır.

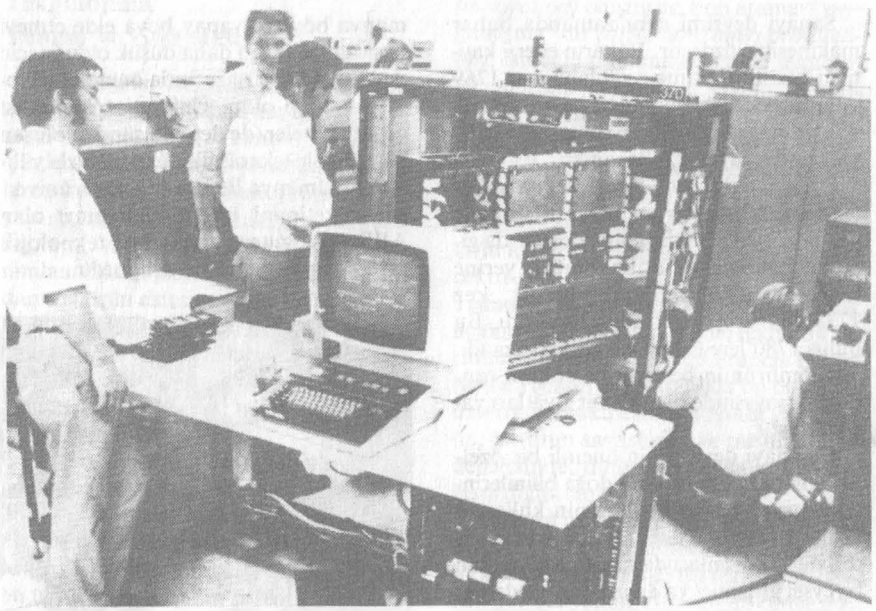

BİLGİSAYAR DEVRİ: Üretim sürecinde otomasyon dönemini başlatan en önemli olgu, bilgisayarın yapılması ve teknolojisinin insanlık tarihinde eşi olmayan bir hızla gelişmesidir. Her yeni kuşak bilgisayar bir öncekinden boyutça daha küçük, işlem yeteneği ve kapasitesince daha büyüktür.

Görüldüğü gibi teknoloji geliştirebilen ülkeler ile geliştirilen teknolojinin kullanıldığı ülkeler arasında önemli farklılıklar vardır. Singapur, Güney Kore, Taiwan gibi hızlı sanayileşmiş ülkeler olarak gösterilen çevre ülkeler, bir anlamda teknolojinin tüketildiği ülkelerdir. Uluslararası sermayenin yatırımları için buraları seçmesinin ise başlıca iki nedeni vardır: Vergisiz bir ortam ve korunmasız bir işgücü. Endüstri malları üreten ve ihraç eden bu ülkelerin teknoloji geliştirebilir hale gelmesi için çok uzun bir süre geçmesi gerekecektir. Merkez ülkelerde (ABD, Batı Avrupa gibi) çalışmaya devam edebilen endüstri tesisleri ise faaliyetlerini sürdürebilmek için en az çevre ülkelerdeki maliyetle üretim yapmak zorunda kalacak veya kapanacaklardır. Bu da gelişmiş ülkelerde işsizliğin artması ile sonuçlanacaktır.

Ölçek Ekonomisi ve Sermaye Yoğunluğu: Günümüzde bir işletmenin ekonomik olabilmesi, ileri üretim tekniklerinden yararlanıldığında söz konusudur. İleri teknoloji kullanımı ise ancak belli bir üretim büyüklüğü ile olanaklıdır. Bu büyüklük de zaman içinde giderek artmaktadır. Şöyle ki, günde 30 otomobil üretmek için verimli olan teknoloji günde 3.000 otomobil üretimi için verimli olmaktan uzaktır. Ancak dünyada günde 3.000 otomobil üretecek teknoloji geliştirilmiş ve uygulanmış ise, artık günde 30 otomobil üreten fabrikanın dünya pazarına otomobil satma şansı çok azalmış demektir. Çünkü birim maliyetleri yeni fabrikanınkinin çok üstünde olacaktır. Kuşkusuz sadece iç pazar için üretim yapacak bir fabrikada bu karşılaştırma gereksiz olacaktır. Ancak dünya pazarında gümrük duvarlarının ne kadar etkili olduğu da ayrı bir tartışma konusudur.

Bilgisayar'da yeni bir devrim

İnsan gibi düşünüp, karşısında-kinin davranışına göre davranış-larını ayarlayan bilgisayar yapıldı

WASHİNGTON

Amerika'daki son gelişmeler, artık bilgisayar tekniği ile psikoloji bilimini biraraya getirerek gerçek bilgisayar devrimini gerçekleştiriyor. Bu yeni teknik, insan düşüncesini anlıyor ve belirli düşünceler çerçevesinde ne gibi davranışların ortaya çıkabileceğini ortaya koyuyor.

Amerika'da evlere giren elektrik faturasından su sayacına kadar birçok hesabı yapan aygıtların artık batıda yaşayan milyonlarca insan için gizli yönü kalmadı. Bu aygıtlar, kendilerine verilen bir program listesini, başka bir deyişle "emirleri yerine getiriyorlar". Bu yeni aygıtlar ise, düşünce üreten "Hatta birçok verinin de bileşimi ile ortalama insan zekasının yeteneklerini aşan olanaklara sahip. Bu aygıtlar artık "birer emir kulu değil" "uzman-asistan" rolünü oynamaya hazırlanıyorlar.

Görüldüğü gibi teknoloji seçimi birçok faktörden etkilenmektedir. Bu faktörler içinde en önemlisi o ülkenin uluslararası ekonomik yapı içindeki konumudur. Ayrıca yatırım yapılacak sektörün bu yapı içindeki durumu da önemlidir.

Türkiye'de dayanıklı tüketim malları üreten tesislerin iç pazara dönük kurulmaları ve devletin ithal yasağı koruması altında olmaları, ihracatta bu tür mallarda yaşanılan zorlukları ve başarısızlıkları açıklamaktadır. Avrupa Topluluğu ile bütünleşme olduğunda koruma tamamen kalkacaktır. Dolayısıyla gümrük korumasına uzun süre güvenmek doğru olmayacaktır. Teknoloji seçiminde sadece iç pazara yönelik olmak gibi bir tercih, artık seçenek olmaktan çıkmaya başlamıştır.

Ara-Teknoloji veya Optimum Teknoloji Tartışması: Teknoloji üreten merkez ülkeler ile transfer eden çevre ülkeler arasındaki ilişki, zamanla transfer edilen teknolojinin o ülke için "uygun" olup olmadığını gündeme getirmiştir. Önceki bölümde ölçek sorunu ile ilgili olarak değinilen bu konuda özellikle teknoloji satan ülkelerin aydınları ve teknokratları tarafından değişik bir yaklaşım geliştirilmiştir.

Çevre kirlenmesi ve işsizlik sorununu ön plana alan bu yaklaşıma göre, çevre ülkeler geleneksel-emek yoğun teknolojiler kullanırlarsa, hem işsizlik sorunu önlenecek, hem de merkez ülkelerde yaşanan çevre kirlenmesi ve yabancılaşma gibi sorunlar yaşanmayacaktır. Ancak bu yaklaşımın öncülerinden ve bu amaçla Londra'da bir de dernek kurmuş olan E.F. Schumacher bile orta ölçekli olarak nitelendirilebilecek böylesi bir ara-teknolojinin uygulanabilirliğini evrensel boyutta görmemektedir. İleri teknolojiler ile üretilmiş ucuz birim maliyetli malların rekabetinden korunduğu sürece, önerilen ara-teknoloji ile üretilen malların iç pazarda satışı olanaklıdır. Ancak ne kadar süre ile koruma garanti edilebilir? Çok uluslar şirketler gelişmekte olan ülkelerde korunmaya tahammül edebilecekler midir?

Çin Halk Cumhuriyeti çelik üretiminde bu yaklaşımı denemiş ve başarılı olamamıştır. Fakat, gemi inşa, tarım, bayındırlık gibi emek yoğun dallarda bu yöntem geçerli olabilir ve bu sektörler istihdam sağlamada tampon sektörler olarak değerlendirebilir.

Teknolojinin İstihdama Etkileri: Klasik endüstri dallarında yatırımların merkez ülkelerden çevre ülkelere doğru kaymakta olduğuna değinilmişti. Bu eğilimin nedenleri şöyle sıralanabilir:

1. Azgelişmiş çevre ülkelerde ortaya çıkan işgücü sunumundaki patlama, bu ülkelerde işgücü maliyetlerini çok ucuzlatmıştır. Ayrıca söz konusu ülkelerin hükümetleri de iş güvenliği, sosyal güvenlik, sendikal haklar gibi çalışanları koruyucu mevzuatı, yabancı sermaye yatırımlarına açtıkları Serbest Bölgelerde uygulamamaktadır.

2. Gelişen teknoloji ile birlikte kalifiye işgücüne olan talep de düşmekte, kısa bir eğitimden sonra herhangi bir niteliksiz işçi yeterli olabilmektedir.

3. İletişim ve taşımacılık sektörlerindeki gelişmeler teknik, mali ve ekonomik açılardan dünyanın her yerinde üretim yapmayı olanaklı ve üretken kılmıştır. Böylece, binlerce kilometre uzaklığa rağmen, merkez ve çevre ülkeleri işçileri arasında aynı işyeri için rekabet doğmaktadır.

Bazen de sermaye yerine işgücü taşınmaktadır. ABD'deki Porto Riko'lu işçiler, ya da Almanya'daki Türk işçileri gibi. Fakat ortaya çıkan sosyal sorunlar nedeniyle bu seçenek giderek daha az tercih edilmektedir.

Dr. Taner Berksoy'un iktisatçı A.K. Sen'den aktardığına göre, emek-yoğun teknikler daha geniş istihdam olanakları yaratmakta, ancak sermaye birikimini yavaşlatmaktadır. Sermaye-yoğun teknikler ise sermaye birikimini hızlandırarak belirli bir süre sonra emek-yoğun tekniklerin sağladığından daha geniş istihdam olanakları sağlamaktadır. İnşaat teknolojilerinden bir örnek vermek gerekirse, kurulacak bir prefabrik yapı elemanları fabrikası belki iki yüz işçi istihdam ederek, geleneksel üretimde 1.000 işçinin yerini tutacaktır. Ancak bir süre sonra hasır çelik, prefabrik imalat aksesuarları, özel tesisat boruları gibi yeni dallarda yeni yatırımlara yol açacaktır. Bu işletmelerin yaratacağı istihdama ek olarak montaj işçiliği için de yüksek üretim kapasitesi nedeniyle daha fazla istihdam elde edilebilecektir.

Otomasyon: Marx'ın tanımına göre *"eğer bir makine, hammaddenin işlenmesi için gerekli tüm hareketleri insan katkısı olmaksızın yaparsa ve sadece kalite kontrolu gibi üretim sonrası bir işlem için insan karışmasına gerek olursa, otomatik bir makine sistemi karşısındayız demektir."* (Das Kapital, Cilt 1, s. 402.)

Bilgisayar teknolojisindeki çok hızlı ge-

lişmeler, özellikle mikro işlemci ve mikrobilgisayarların çıkışı, üretim işlevlerini de büyük ölçüde etkilemiştir. Bilgisayar denetimli robotlar üretime yeni bir yapı getirmektedir. Bir insanın yaptığı boya boyamaktan, somun sıkmak, kaynak yapmak, ambardan malzemeyi getirip götürmeye kadar bütün işler robotlar tarafından yerine getirilmektedir. Bugün bir fabrikanın, çeşitli hiyerarşik kademelerde birbirine bağlı, birbirini denetleyen ve yönlendiren bilgisayar ve robotlardan oluşan bir üretim ağı ile tamamen bilgisayarlarla yönetimi olanaklı olmuştur. Üretim sistemi "CAD/CAM" (Bilgisayar Destekli Tasarım/Bilgisayar Destekli Üretim) şekline dönüşmektedir. Robotların yapımında da robot ve bilgisayarlar kullanılmaktadır. Fabrikalarda çalışanların bir bölümü artık fabrikaya gelerek çalışmak zorunda olmayacaklardır. Evlerindeki bilgisayar terminalleri aracılığıyla günlük işlerini yapabileceklerdir.

Öte yandan fabrikalarda çalışan işçilerin sayıca azalacağı veya tamamen kalkacağı da tahmin edilmektedir. Şu anda bile, sadece Fransa'da 10 yıl içinde 1 miyon endüstri işçisinin işlerini makinelere kaptırdıkları bilinmektedir. ABD'deki General Motors firması 1988 yılında Amerikan otomobil montaj fabrikalarında hiç işçi çalışmayacağını açıklamıştır. Japon Hitachi firmasında ise 100 robot 500 işçinin işini yapmaktadır.

Uzmanlar, önümüzdeki 20 yılda devreye girecek robotların özelliklerini belirtirken, "İkinci Kuşak" tanımını kullanmaktalar. "Birinci Kuşak" robotlarda koklama, dokunma ve tutma yetenekleri vardı. İkinci Kuşak'ta bunlara ek olarak görme, yürüme, diğer robotları denetleme, ince ve hassas aygıtları onarma yetenekleri de bulunacaktır.

1977 yılında dünya robot üretimi 1.700 robot dolayında idi. 1978'de bu sayı 32 bine ulaşmış olup, 1985'te yıllık üretimin 100 bin dolayında olacağı tahmin edilmektedir. Her yıl robot üretimi % 35 oranında artmakta, robotla üretilen tüketim malları maliyetleri de % 33 oranında düşmektedir.

Bilgisayar Teknolojisi: Üretim sürecinde otomasyon dönemini başlatan en önemli olgu, bilgisayarın yapılması ve teknolojisinin insanlık tarihinde eşi olmayan bir hızla gelişmesidir.

İkinci Dünya Savaşı sonrasının ilk elektronik bilgisayarı ENIAC 18.000 lambası ve 30 ton ağırlığı ile dev gibi bir makineydi. Ama saniyede ancak 5.000 işlem yapabiliyor ve ortalama 7 dakikada bir, türlü aksaklıklar nedeniyle bozuluyordu.

1950'lerde elektron tüpleri kullanan ilk kuşak bilgisayarlar, 1958'de transistörün kullanımı ile ikinci kuşak, 1964'te tümleşik devre (IC) teknolojisi ile üçüncü kuşak bilgisayarlar üretildi. 1970'lerden bu yana çok yoğun tümleştirme (VLSI) teknolojisi ile üretilen dördüncü kuşak ile bilgisayarlar bugünkü donanım teknolojisi konumuna gelmiştir. Beşinci kuşak adıyla şimdiden anılmaya başlanan "anlayışlı bilgisayarlar"ı geliştirme çabaları günümüzde sürdürülmektedir.

Her kuşak bir öncekine göre boyutları daha küçük, işlem gücü daha yüksek, maliyeti daha düşük, enerji gereksinmesi daha az ve daha güvenilir olmaktadır.

Beşinci kuşak bilgisayarların geliştirilmesi konusunda ABD ile Japonya arasında büyük bir yarış söz konusudur. "Akıllı Bilgisayar (Artificial Intelligence)" olarak da nitelenen bu bilgisayarlar beş duyuya sahip olacaklardır. ABD'nin önümüzdeki beş yıllık dönem için bu alanda harcayacağı yarım milyar dolara karşın, Japonya bir milyar doların üzerinde AR-GE harcaması yapması planlamıştır.

1980'de ABD'de 25 dolayında firma 1.8 miyar dolar karşılığında 724.000, 1981'de 50'ye yakın firma 3 milyar dolar karşılığında, 1.4 milyon kişisel bilgisayar satmıştır. 1982'de ise 100'den çok firma 4.9 milyar dolar değerinde 2.8 milyon adet kişisel bilgisayar pazarlamıştır.

Bilgisayarla içiçe bir gelişme gösteren robot nüfusu ise ABD için 7.000, Avrupa için 9.000, Japonya için de 18.000 dolayında tahmin edilmektedir. ABD piyasasında robot fiyatları 25.000 ile 80.000 dolar arasında değişmektedir.

Robot kullanımında otomotiv sektörü ilk sırada gelmektedir. Gıda maddeleri paketlemesi, kozmetik gibi sektörler otomotivi izlemektedir. Long Beach Memorial Hastanesi'nde ise beyin ameliyatlarında kafatasının robotlarla delinmesi yeni bir çığır açmaktadır.

Bilgisayar ve robotbilimdeki hızlı gelişme sendikaları düşündürmektedir. Sendikalar ilk endüstri devrimindeki gibi makineleşmeye karşı çıkmayı bu kez düşünmemektedir. Geliştirilen tez, otomasyonla sağlanan artık değerin toplumda eşit olarak paylaşılmasıdır. Yani sendikalar kimsenin işten çıkarılmamasını, ancak çalışma saatlerinin düşürülmesini, hafta tatili ve yıllık izin sürelerinin artırılmasını talep etmektedir.

Türkiye'de Teknoloji

Türkiye'de teknolojik düzeyin endüstrileşmiş ülkelere göre geri olduğu kolayca söylenebilmekle birlikte, diğer azgelişmiş çevre ülkeleri arasındaki konumumuz açısından sağlıklı bir sonuca ulaşmak olanağı yoktur. Türkiye ekonomisinin girdi-çıktı modeli 1961'den bu yana üzerinde çalışıldığı halde bitirilememiştir. Daha az sektörlü küçük modeller bazı araştırmacılar tarafından geliştirilmiştir. Beş yıllık kalkınma planları eksik matriksler üzerinde oturtulmaktadır. Verimlilik ve üretim ölçeği genişlemesi ile ilgili veriler de herhangi bir veri toplama merkezinde mevcut değildir.

Devlet Planlama Teşkilatı Bilim-Araştırma-Teknoloji Özel İhtisas Komisyonu'nun 1983'te hazırladığı raporda Türkiye'de bilim ve teknoloji politikası bulunmadığı vurgulanmış ve bu durum eleştirilmiştir.

Türkiye'de AR-GE Çalışmaları: Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK) tarafından 1968 yılında yapılan "Özel Sektöre İlişkin Teknolojik Eğilim Anketi", Bilim Politikası Ünitesi uzmanlarından Yalçın Tuncer tarafından değerlendirilmiştir. Katılma oranının % 5.32'de kalmasına karşın, elde edilen sonuçların sektörel eğilimleri yak-

Tablo: 1

Üniversite Dışı Kamu Harcamalarının AR-GE Harcamalarının Oranları

(% olarak)

Maden Tetkik Araştırma Enstitüsü (MTA)	39.6
Devlet Su İşleri (DSİ)	14.0
Elektrik İşleri Etüd İdaresi (EİEİ)	7.9
TÜBİTAK	7.3
Tarımsal Araştırma Genel Müdürlüğü	5.4
Karayolları Genel Müdürlüğü (TCK)	5.3
Diğer	20.5
TOPLAM	100.0

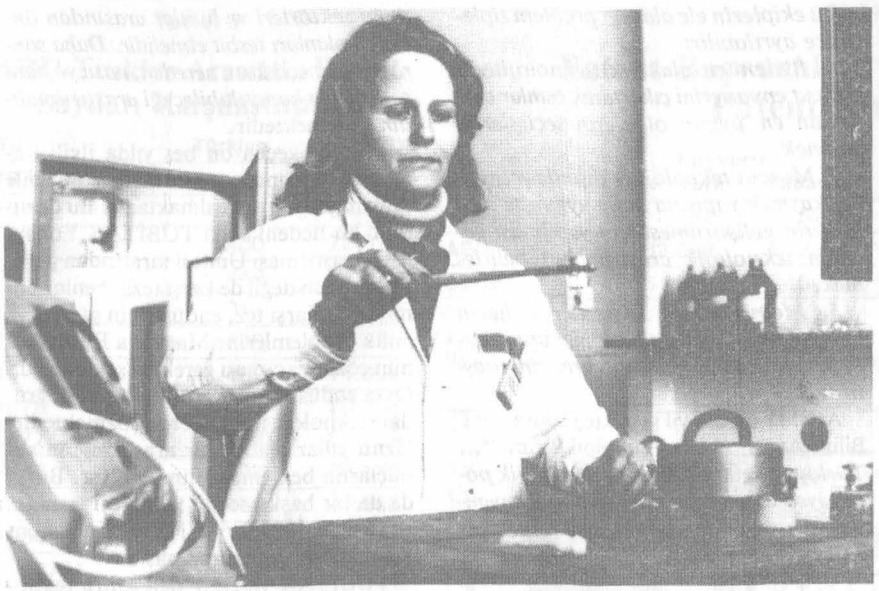

OLDUKÇA GERİYİZ: Araştırma-geliştirme harcamalarına ayrılan pay bakımından Türkiye dünya ortalamasının oldukça gerisindedir. Bu pay, 1979 yılında gayrısafi milli hasılanın sadece binde altısına eşitti.

Tablo: 2

Çeşitli Ülkelerde AR-GE Harcamalarının GSMH'ye Oranı (1979 Yılı)

(% olarak)

SSCB	4.6
Çekoslovakya	4.0
Macaristan	3.4
ABD	2.4
F.Almanya	2.2
Japonya	2.0
İngiltere	2.0
Türkiye	0.60

Kaynak: TÜBİTAK-BPÜ

Tablo: 3

Çeşitli Ülkelerde Araştırmacı Sayısı

(bin kişi başına)

ABD	6.20
SSCB	4.70
İngiltere	4.00
F.Almanya	2.60
Fransa	2.40
Türkiye	0.15

Kaynak: 2. Türkiye İktisat Kongresi/Sanayi Komisyonu.

laşık olarak yansıttığı belirlenmiştir. Değerlendirme sonuçlarına göre imalat sanayiinde genellikle AR-GE çalışması yapılmamaktadır. AR-GE çalışması yapılmayan endüstri dallarının başında gıda, tekstil endüstrileri gelmektedir. AR-GE çalışmaları yerine teknoloji transferi tercih edilmektedir. 1968-1973 dönemi için büyük işletmeler AR-GE çalışmaları yapacaklarını, küçük işletmeler ise AR-GE çalışması düşünmediklerini belirtmişlerdir. Endüstride en yaygın teknoloji kaynağı, yabancı mamullerden kopya çekmek olarak ortaya çıkmıştır. Bunu makine ve ekipman ithalatı izlemekte, en son patent anlaşmaları gelmektedir.

TÜBİTAK Bilim Politikası Ünitesi'nin bir başka anketi Türkiye'deki üniversite öğretim üyelerinin zamanlarının ancak % 10'luk bir bölümünü AR-GE çalışmalarına ayırdığını ortaya çıkarmıştır.

Yine aynı Ünite'nin AR-GE Harcamaları Raporu'na göre 1979 yılı kamu kuruluşları toplam AR-GE harcamaları cari fiyatlarla 13 milyar TL'ye yakındır. Bunun % 90.3'ü üniversiteler dışındaki kamu kuruluşlarının % 9.7'si üniversitelerindir.

Üniversite dışı kamu kurumları arasındaki iç dağılım Tablo 1'de gösterilmiştir.

Üniversite dahil toplam kamu kesimi harcamalarında mühendislik % 70.1 ile ilk sırayı almakta, tarım % 17.1 ile ikinci sırada gelmektedir. Üniversitelerde ise bilim dalları % 54.8 ile ilk sıradadır.

AR-GE harcamalarının Gayrı Safi Milli Hasılaya oranı 1979 yılında % 0,60 düzeyindedir. Aynı yıl diğer bazı ülkeler için bu oran Tablo 2'de gösterilmiştir.

24 Temmuz 1963'te 278 sayılı yasa ile kurulan TÜBİTAK'a bağlı Yapı Araştırma Enstitüsü Ankara'da, Marmara Bilimsel ve Endüstriyel Araştırma Enstitüsü ile Temel Bilimler Araştırma Enstitüleri Gebze'de faaliyet göstermektedir. Marmara Bilimsel ve Endüstriyel Araştırma Enstitüsü 28 Şubat 1968'de kurulmuş olup, bugün 30.000 m² laboratuvar alanına sahip hale gelmiştir.

Türkiye'de bin kişinin başına düşen araştırmacı sayısı da gelişmiş ülkelere göre çok düşüktür (Tablo 3).

Özel kesimde ise son yıllarda AR-GE çalışmaları geçmiş yıllara göre bir kıpırdanma göstermektedir. Özellikle 1980'li yılların başlarında ihracat artışı ile birlikte tasarım ve buluş faaliyetleri yaygınlaşmaktadır. En büyük 10 holdingin tümü bir AR-GE birimi oluşturmuştur. Koç Holding AR-GE, Anadol otomobil tasarımından enerji tasarrufuna kadar uzanan geniş bir alanda çalışmaktadır. Eczacıbaşı İlaç Şirketi "Egemisin" adlı yeni bir antibiyotik geliştirmiştir. Paşabahçe Cam Grubu'nun İTÜ'de bir Cam Araştırma Enstitüsü finanse etmesi de önemli bir olgudur.

Türkiye'de Teknoloji Geliştirme Modeli Tartışmaları: Türkiye'de teknoloji geliştirme modeli tartışmaları TÜBİTAK'ın kuruluşu dolayısıyla başlamış, Marmara Bilimsel ve Endüstriyel Araştırma Enstitüsü'nün kuruluşuna kadar yoğun bir biçimde sürmüş, daha sonra ise bu yoğunluk kaybolmuştur. 1963-1968 yılları arasındaki bu yoğun dönemde TÜBİTAK ve DPT tartışmalara etkin olarak katılmışlardır. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı daha sonra kurulduğu için o dönemki tartışmalara katılamamıştır.

Marmara Enstitüsü'nün kuruluşu sırasımda iki farklı tez öne sürülmüştür.

İlk tez TÜBİTAK Yöneylem Araştırması Ünitesi tarafından geliştirilmiştir:

"...Teknoloji seçimi probleminin pratik çözümü için her sektör ve projeye uyacak genel basit metodların geliştirilmesi çok zor hatta imkânsızdır. O halde, teknoloji seçimi sorununun pratik bir çözümünü bulmak için sektörler seviyesinde, hatta projeler seviyesinde çalışmalara ihtiyaç vardır. Teknoloji seçimi sorununun çözümlenmesi için şu teklif yapılmıştır:

1. Teknoloji seçimi bakımından potansiyeli yüksek birkaç sektör seçilmeli,

2. Her bir sektör için teknoloji seçimi etütleri yapacak bir ekip kurulmalı,

3. Bu ekipler işletmeciliği bilimsel bir şekilde etüt edebilen araştırmacılar, ilgili ihtisasa sahip teknologlar ve iktisatçılarla donatılmalıdır.

Bu ekiplerin ele alacağı problem tipleri üçe ayrılabilir:

1. İlgilenilen alandaki teknolojilerin mevcut envarterini çıkartarak bunlar arasından en uygun olanların seçimlerini yapmak,

2. Mevcut teknolojiler dışında memleket kaynak yapısına daha uygun teknolojilerin geliştirilmesi için yapılması gereken teknolojik araştırmaları belirlemek,

3. Memleketteki işletmelerde halen kullanılmakta olan teknolojiler arasındaki dengesizlikleri giderme çarelerini araştırmak."

Aradan on beş yıl geçtikten sonra DPT Bilim-Araştırma ve Teknoloji Birimi "... *Türkiye öncelikle mevcut teknolojik potansiyeli ölçerek bir milli teknoloji envanteri çıkarmalı, teknolojik açığın fazla olduğu sektörleri ve bunlar arasından öncelikli olanları tesbit etmelidir. Daha sonra mevcut açıkların nereden, nasıl ve hangi yollarla kapatılabileceği araştırılmalıdır."* demektedir.

Böylece geçen on beş yılda ilgili kurumlar arasında koordinasyonun bile sağlanamadığı anlaşılmaktadır. Bu durumun bir nedeni belki TÜBİTAK Yöneylem Araştırması Ünitesi tarafından geliştirilen tezin değil de karşı tezin benimsenmesidir. Karşı tez, endüstrinin güncel ve anlık problemlerine Marmara Enstitüsü'nün çözüm araması gerektiği şeklinde idi. Oysa endüstri anlık problemlerini doğrudan teknoloji ithal ederek çözmektedir. Uzun yıllar alacak bir araştırmanın sonuçlarını bekleme eğilimi yoktur. Burada da bir başka sorun teknoloji transferinin hâlâ 1879 tarihli Muvakkat Patent Kanunu'na göre yapılmasıdır.

TÜBİTAK ve DPT'den sonra teknoloji ile üçüncü ilgili kurum 1971'de kurulan Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı'dır. 1984'te adı değişerek Sanayi ve Ticaret Bakanlığı'na dönüşmüştür. Bu bakanlık içinde "Bilim ve Teknoloji Daire Başkanlığı", bilimsel AR-GE yöntemleri ile teknik, endüstriyel ve ekonomik araştırma ve incelemeler yaparak görüş oluşturmak, "Sınai Mülkiyet Müdürlüğü" ise ihtira beratlarını ve markalarını tescil etmek ve mevzuat dahilinde korunmasını sağlamak, ayrıca "Sınai Mülkiyet" gazetesini yayınlamak üzere kurulmuştur. Fakat bakanlığın çalışmaları sanayi üzerinde yoğunlaştığından teknoloji çalışmaları yetersiz düzeydedir. Bakanlığın Ticaret Bakanlığı ile birleşmesinden sonra da teknoloji ile ilgili birimlerin görece önem yitirecekleri söylenebilir.

Sınai Mülkiyet Müdürlüğü'nden elde edilen verilere göre teknoloji transferinin ve düzeyinin dolaylı bir göstergesi olan patentlerin dağılımı Tablo 5'tedir.

Türkiye'de Mevcut Teknolojik Yapı: 1970'li yıllar Türkiye'de teknolojik gelişmenin "basit" evresinden "zor" evresine geçiş döneminin yaşandığı yıllardır. Bu aşamada DPT tahminlerine göre yurtiçinde 6.000 kadar araştırmacı bulunmaktadır. Türkiye'nin dünya siyasal yapısındaki değişiklikler sonucu kredi sıkıntısına girmesi ve özellikle ABD tarafından uygulanan ekonomik ambargo, yurtiçi sanayi tarafından dışarıdan ithal edilmekte olan bazı ara-malların ülke içinde üretilmeye başlanması ile sonuçlanmıştır. Özellikle otomotiv sanayi girdileri, takım

Tablo: 4

Türkiye'de Bilimsel Araştırma Yarışmaları

Sıra No.	Yarışmayı Düzenleyen Kuruluşlar	1979 (Sayı)	1980 (Sayı)	1981 Sayı)	1982 (Sayı)	1983 (Sayı)
1	Hacı Ömer Sabancı Vakfı	1	-	-	-	1
2	Pamukbank A.Ş.	1	-	-	-	-
3	Sedat Simavi Vakfı-Hürriyet Gazetesi	1	1	1	1	1
4	Ankara Belediyesi-Başkent Ödülü	1	1	-	-	-
5	Banker Kastelli	1	-	-	-	-
6	İktisat Fakültesi Mezunları Derneği	1	-	-	-	-
7	TÖBANK-Türkiye Öğretmenler Bankası	1	-	-	-	-
8	Türkiye Odalar Birliği-Gıda Teknolojisi	-	1	-	1	-
9	BÜTAŞ-Balova Üretim Çiftliği	-	1	-	-	-
10	Zihni Şirketler Grubu	-	1	-	-	-
11	Türkiye İş Bankası	-	1	1	1	-
12	14 Mayıs Vakfı	-	1	-	-	-
13	Boğaziçi Üniversitesi Vakfı	-	-	1	-	-
14	Yunus Nadi-Cumhuriyet Gazetesi	-	-	1	1	1
15	Şevket Bilgin-Yeni Asır Gazetesi	-	-	1	1	-
16	Bankerler Birliği	-	-	1	-	-
17	Mülkiyeliler Birliği-Rüştü Koray	-	-	1	-	-
18	İktisadi Kalkınma Vakfı	-	-	-	1	2
19	Manajans A.Ş.	-	-	-	1	-
20	Abdi İpekçi-Milliyet Gazetesi	-	-	1	1	-
21	ENKA Vakfı	-	-	-	-	1
22	Turyağ A.Ş.	-	-	-	-	1
	TOPLAM	7	7	8	8	7

Kaynak: Prof. Selahattin Tuncer, Dünya Gazetesi, 12.1.1984.

Tablo: 5

ABD-Türkiye Arasında Patent Sayıları Karşılaştırması

Yıl	Türkiye	ABD
1970 öncesi	1.980	370.995
1970	200	64.427
1971	400	78.316
1972	449	74.813
1973	311	74.139
1974	246	76.275
1975	462	71.994
1976	623	70.236
1977	656	65.269
1978	398	66.140
1979	458	48.853
1980	484	61.827
TOPLAM	6.667	1.123.243

Kaynak: Sınai Mülkiyet Müdürlüğü verileri.

Tablo: 6

Bazı Ülkelerde Yürürlükteki Patent Sayıları

Türkiye	6.667
Fransa	322.251
Japonya	392.730
Kanada	415.301
SSCB	780.554
ABD	1.123.243

Kaynak: World Intellectual Property Organization, Industrial Property Statistics 1980, 1982. Sınai Mülkiyet Müdürlüğü verileri.

Tablo: 7

Patent Başvuruları ve Yürürlüğe Giren Patentlerin Dağılımı

Ülke	Başvuru			Yürürlüğe Giren		
	Yerli	Yabancı	Toplam	Yerli	Yabancı	Toplam
Türkiye	134	527	661	32	452	484
ABD	62.098	42.231	104.329	37.152	24.675	61.827
SSCB	164.849	607	165.456	92.897	113	93.010

Kaynak: Sınai Mülkiyet Müdürlüğü verileri.
World Intellectual Property Organization, Industrial Property Statistics 1980, 1982.

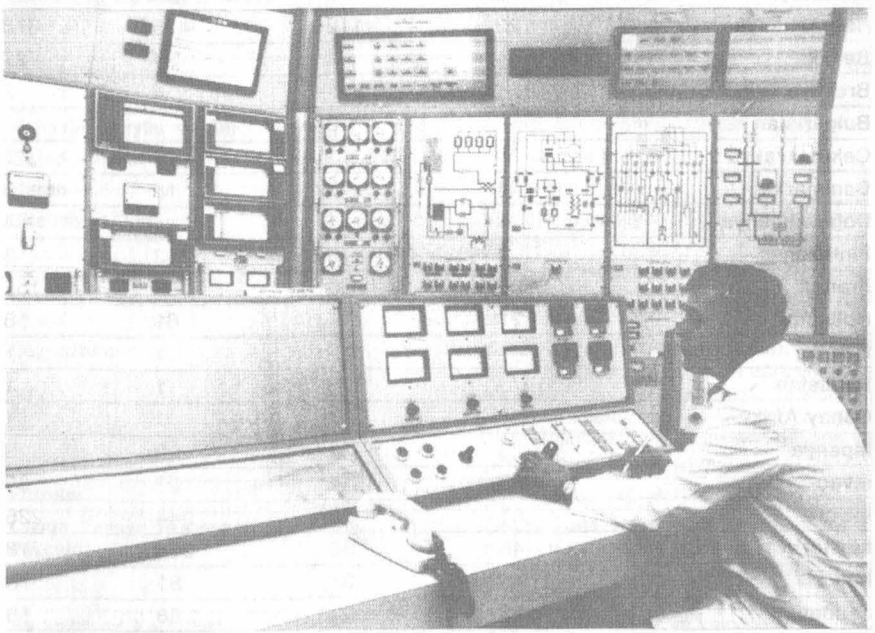

ZENGİN İNSAN KAYNAĞI: Ülkemiz, bilgi birikimi yüksek insan kaynağı bakımından hiç de yoksul değildir. Ama gereğince kullanılabilmesi için zorunlu olan finansman sağlamadığından bu kaynağın çok büyük bölümü âtıl kalmaktadır.

tezgâhları, makine imalatı, fabrika donanımı, hidrolik sistemler alanlarında önemli bir atılım gözlenmiştir.

Laboratuvar ve seri üretim olanakları açısından dökümhanelerin teknolojik düzeyleri ileri ülke standartlarına ulaşmış; kaliteli çelik üretimi, hassas döküm ve özel parça dökümü yapılan tesis sayısı sıfırdan 10'a yükselmiştir. Bursa'da kurulu Asil Çelik Fabrikası ve İzmir'de kurulu İzmir Demir Çelik (İDÇ) Fabrikası dünyanın sayılı tesislerinden olmuştur.

Otomotiv sanayi girdilerinde yerlileşme oranı % 90'a yaklaşan mamuller vardır. Türk-Fiat traktörleri % 85 yerli yapılmaktadır. İzmir'de kurulu BMC tesislerinden sonra İnönü'de açılan Otosan tesisleri de motor üretimini gerçekleştirmektedir. Ayrıca Konya/Aksaray'daki Tümosan tesisleri motor üretimine geçmiş, Ankara MAN tesisleri de geçmek üzeredir. Ağır kamyon motorlarından gemi motorlarına kadar çeşitli tip ve kapasitede motor üretimi olanaklıdır.

Çimento, şeker, gıda sanayii fabrikaları, yem sanayii makineleri, maden öğütme tesisleri, takım tezgâhları ve donanımları tamamen yerli olarak üretilmekte ve ihraç edilmektedir. Dokuma ve cam sanayii makineleri de yerli yapılmaya başlanmıştır.

Otomotiv yan sanayiinde yerli yapılabilen parçalar ve üreticilerin dağılımı Tablo 9'da verilmiştir.

Klasik endüstri dallarındaki bu gelişmelerin yanı sıra elektronik alanında 1975 yılında açılan ASELSAN Askeri Elektronik Sanayii Fabrikası ve PTT-ARLA tesisleri bu sektörde teknolojik gelişmeyi başlatmışlardır. ASELSAN AR-GE çalışmaları sonucu bugüne kadar 7 adet elektronik askeri ve profesyonel

aygıt ve sistem tasarımı yapılmış ve seri üretimlerine geçilmiştir. 10 adet aygıt ve sistem ise tasarım aşamasındadır. PTT-ARLA'da AR-GE çalışmaları ise PTT'nin telekomünikasyon faaliyetlerine yöneliktir.

Tablo: 8

Türkiye'de Yürürlüğe Giren Patent ve Markaların Kaynakları

Ülke:	Patent Başvuru	Kabul	Tescilli Marka Başvuru	Kabul
ABD	89	82	519	483
Avustralya	1	1	2	2
Avusturya	6	5	24	17
Batı Almanya	123	112	405	378
Belçika	4	4	31	27
Brezilya	-	-	4	3
Bulgaristan	3	3	-	-
Çekoslavakya	-	-	17	11
Danimarka	4	3	18	13
Doğu Almanya	1	1	4	4
Finlandiya	3	3	3	3
Fransa	67	50	166	155
Hollanda	21	17	61	58
İrlanda	-	-	1	1
Hindistan	-	-	1	1
Güney Afrika	1	1	1	1
İspanya	3	2	3	3
İsveç	2	2	27	20
İsviçre	61	53	244	225
İngiltere	46	39	236	218
İtalya	40	31	81	78
Japonya	28	21	58	56
Kanada	6	4	9	6
Liechtenstein	-	-	3	3
Luxembourg	-	-	4	4
Macaristan	3	3	16	11
Meksika	-	-	1	1
Norveç	1	1	12	8
Panama	8	8	-	-
Polonya	1	1	-	-
Romanya	-	-	5	3
SSCB	3	3	3	3
Yugoslavya	1	1	-	-
Yunanistan	1	1	1	1
TOPLAM	527	452	1.986	1.820

Kaynak: Sınai Mülkiyet Müdürlüğü verileri, World Intellectual Property Organization, Industrial Property Statistics. 1980-1982.

1982 yılında İstanbul'da toplanan İslam Kalkınma Bankası Guvernörler Toplantısı'nda Türkiye'nin İslam ülkelerine teknolojik yardım teklifi yinelenmiştir. Nijerya'da çimento, Sudan'da şeker ve Cezayir'de bir mobilya fabrikasının kurulması Türk yükleniciler tarafından üstlenilmiştir.

Türk ilaç sanayiinden ilk teknoloji transferi Ocak 1984'te gerçekleştirilmiştir. ANSA Antibiotik Sanayii, 25.000 dolar karşılığında Macar Medimpex-Chinoin firmasına "oksitetrasiklin" teknolojisi satmıştır.

EKA Elektronik Kontrol Aletleri A.Ş. imal ettiği kesintisiz güç kaynaklarında uygulamaya hazırlandığı bilgisayar denetimli sistemin tanıtılması için Mayıs 1984'te İngiltere'ye davet edilmiştir. Uluslararası Elektrik ve Elektronik Mühendisleri Enstitüsü, söz konusu toplantı için dünyadan sadece dört firma seçmiştir. EKA'dan başka Emerson, Siemens ve Toshiba firmaları çağrılmıştır.

Teknolojik gelişmeye ilk ayak uyduran sektör dokuma sektörü olmuştu. Batı Alman Textil-Wirtschaft dergisinin sıralamasına göre Sabancı Holding 1983'te dünyanın üçüncü büyük tekstil kuruluşu haline gelmiştir.

Dış pazarlara en yaygın açılabilen sektör inşaat sektörü olmuştur. Uluslararası inşaat işleri yapan Türk şirketlerin kazandıkları ihalelere göre çalıştıkları sektörler ve yaptıkları işler Tablo 10'daki düzeye erişmiştir.

Teknolojik potansiyeli değerlendirmede bir başka ölçüt de işletme büyüklükleridir. 1982'de İstanbul'da yapılan bir anketin sonuçlarına göre 10-49 kişi çalıştıran işyerlerinin toplam işletmelere oranı % 57'dir. DPT Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Özel İhtisas Komisyonu Hazırlık Çalışmaları Raporu'nda ise "... *İşletmelerin kuruluş aşamasında genellikle iç talebi dikkate aldığı ve bu nedenle ucuz fakat geri teknolojileri seçtikleri, optimum kapasiteye göre kurulmayan işletmelerin enflasyon hızının düşmesi sonucu kapanma tehlikesiyle karşılaştıkları*"na değinilmektedir.

Son yıllarda Türkiye ekonomisi çelişkili bir durum yaşamaya başlamıştır. Belirli bir düzeye erişmiş olan sanayi elindeki potansiyeli mamul ve teknoloji olarak dış pazara sürmeyi denemekte, ancak aynı anda yeni yatırımlarda gelişme görülmemektedir. Yapılan az sayıda yeni yatırım da küçük veya orta ölçekli ya-

tırımlar olup teknolojik bir yenilik getirmeyen yatırımlardır. Oysa Dünya Bankası Türkiye'nin elektronik, elektronik makineler, mekanik makineler ve dayanıklı tüketim malları gibi sektörlerde karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu görüşündedir.

Türkiye'de Otomasyon Ve Bilgisayar: Türk Sanayici ve İşadamları Derneği (TÜSİAD)'nin bir araştırmasına göre Türkiye sanayiinde % 58.22 oranında yarı-otomatik makine kullanılmakta ve yarı-otomatik makine kullanımında ağırlık dokuma, demir-çelik, makine imalatı sektörlerinde bulunmaktadır. En çok yarı-otomatik makine bulunan iller ise Sakarya, Adana ve Bursa'dır.

Aynı araştırmaya göre sanayide kullanılan makinelerin kalan % 34.79'u tam otomatik, % 6.99'u ise elle çalışan makinelerdir. Tam otomatik makinelerin % 20.6'sı İzmir ilinde, % 17.6'sı İstanbul'da % 14.9'u Konya'da, % 10.2'si Sakarya'dadır.

Türkiye'de ilk bilgisayar TC Ziraat Bankası'nda kullanılmaya başlanan delikli kart sistemli büro makineleridir ve 1934 yılında getirilmiştir. Gerçek anlamda ilk bilgisayar 1960'da Karayolları Genel Müdürlüğü'nde kurulan bir IBM 550'dir. 1964'te İstanbul Teknik Üniversitesi'nde IBM 1620, 1966'da Türkiye Elektrik Kurumu'nda IBM 1130 kuruldu. Zamanla bilgisayar uygulama alanlarının sayısı tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de arttı.

Değişik amaçlarla kullanılan bilgisayar sayısı toplamı 1983'te bine yaklaşmıştır. Bunlardan genel bilgi işlem amacıyla kullanılan yaklaşık 800 adedi 500 dolayında bilgi işlem merkezinde toplanmıştır ve buralarda 10.000 kadar uzman çalışmaktadır.

Türkiye'nin 1982 yılında toplam bilgi işlem amaçlı döviz gideri 19 milyon dolar olup, kahve/çay/kakao/baharat ithalat grubundan ancak 1/3 kadar daha fazladır.

Ülkemizde bilgi işlem hizmeti pazarlayan kuruluş sayısı 1980'den bu yana % 50 artmıştır. 1982'de mevcut 106 kuruluşun % 85'i özel kesimde, % 15'i kamu kesiminde faaliyet göstermekteydi.

Bilişim hizmeti pazarlayan kuruluşların çoğunun İstanbul'da bulunduğu (1982 yılında 60 kuruluş), bunu 25 kuruluş ile Ankara'nın, 11 kuruluş ile de İzmir'in izlediği görülmektedir.

Bilgisayar alanındaki gelişmeleri tanıt-

Tablo: 9

Otomotiv Yan Sanayiinde Yerli Yapılabilen Parçalar ve Üreticilerin Dağılımı

İmalat Grubu	Yaklaşık Firma Sayısı	Yapılan Başlıca Üretimler
Pik, Çelik, Temper ve Sfero Döküm	40	Karter, aks diferansiyel ve kovanları, fren kampanaları, volan muhafazası, debriyaj çanı, dingil ve dingil mafsalı, fren pedalı, poryalar, egzost manifoldu ve silindir gömlekleri.
Demir Dışı Metaller Dökümü	20	Kapı ve pencere kolları, kelebekler, kapı kilidi ve aksamı, motor yatakları ve diğer yataklar, çeşitli armatürler.
Dövme ve Isıl İşlem	5	Otomotiv dövme parçaları, değişik ısıl işlemler
Makaslar, Yaylar ve Amortisörler	8	Amortisörler, komple makas ve yaylar...
Dişli Kutuları	2	Traktör dişli kutuları.
Pistonlar	2	Çeşitli pistonlar.
Direksiyon Donanımı	5	Komple direksiyon donanımı,direksiyon simitleri
Hidrolik Donanım Krikolar, Çeşitli Miller	10	Hidrolik fren donanımları, hidrolik fren pompaları, damper donanımları,krikolar, kardan milleri, çeşitli miller.
Saç İşleme	56	Benzin depoları ve şamandıraları, susturucular, şasi aksamı, karoseri parçaları, şoför kabini, kapı, pencere parçaları, radyatör pervaneleri, çeşitli kelepçeler, cam sileceği, küllükler, jant kapakları, tampon ve jantlar, çeşitli saç aksam.
Filtreler	7	Çeşitli yakıt, yağ ve hava filtreleri.
Civata, Somun ve Benzeri Parçalar	35	Çeşitli civata somun bijon somunları saplama, pim ve burçlar, pullar perçinler, fren, gaz jigle telleri, buçuk teller, çeşitli zincirler...
Radyatör ve Kaloriferler	7	Çeşitli oto radyatör ve kaloriferleri.
Balatalar	3	Çeşitli fren ve debriyaj balataları
Kaplamalar	7	Krom, çinko, kadmiyum, bakır kaplama işleri
Keçeler	8	Yağ keçeleri, mantar ve klingrit contalar vb.
Elektrik Donanımı	30	Çeşitli oto elektrik]kabloları, anahtar buji far ve kornalar, stop ve sinyal lambaları, dinamo ve marş motorları, silecek motorları, aküler, oto radyoları.
Çeşitli Lastik ve Plastik Aksam	45	Boru ve hortumlar, kapı ve pencere fitilleri, süngerler, takozlar, muhafaza, conta ve mafsallar, burçlar, topuz, paspas ve V kayışları, tablo ve kutular.
Tekerlek Lastikleri	3	Çeşitli tekerlek lastikleri.
Oto Camları	5	Düz ve bombeli oto camları.
Oto Boyaları	3	Çeşitli oto boyaları.
Tecrit Maddeleri ve Yapışkan Bandlar	4	Bandlar, cam yünü ve diğer izolasyon maddeleri.
Döşeme Kaplama Malzemesi	4	Sunî deri ve kumaş kaplama tabanlıklar.

Kaynak: Dünya Gazetesi, Otomotiv Sanayii Eki, 1981.

Tablo: 10

Uluslararası İnşaat Piyasasında Türk Şirketleri

(1978-1983)

Sektör:	Kazanılan Toplam İhale ($)
Konut ve Kent Yapımı	3.579.000.000
Karayolu/Köprü/ Tünel Yapımı	4.938.000.000
Su/Kanalizasyon Tesisleri	2.223.000.000
Liman	656.000.000
Endüstriyel Tesisler/ Güç Santralları	609.000.000
Savunma Tesisleri	394.000.000
Petrol Boru Hatları	134.000.000
Özel Yapılar (Cami/Otel/ Hastane vb.)	104.000.000
TOPLAM (202 Firma)	12.637.000.000

Kaynak: Turkish Contracting, National Development, Oct. 1983, Connecticut.

mak üzere yıllık fuarlar geleneği 1981'de Türkiye'de de başlatılmış ve başarılı olmuştur. Ayrıca bilişim ve bilgisayar kongreleri de düzenli olarak yapılmaktadır.

Hacettepe Vakıfları'na bağlı Biltek firması 1980'lerin başında B.Alman Kienzle lisansı ile mikrobilgisayar üretmeye başlamıştır. MEGA adlı bir firma da kendi tasarımı olan BONCUK '09 adlı bir mikrobilgisayar üretmektedir. Her iki kuruluş da Ankara'dadır.

Türkiye'de bilgisayar konusunda eğitim programları üniversitelerde başlamış, 1978/79'da Bilgisayar Teknik Liseleri açılmış. Ayrıca Türkiye Bilişim Derneği ve özel kuruluşlar bilgisayar kursları düzenlemektedir.

1982/83 öğrenim yılında bilgisayar dalında lisans diploması veren üniversite sayısı 2'den 6'ya çıkmıştır.

Sonuç

Dünyadaki konumu içinde değerlendirilecek olursa Türkiye, teknoloji üretebilir bir ülke olarak kabul edilmelidir. Endüstrileşme, kesit olarak, Güneydoğu Asya ülkelerine benzememektedir. Endüstri sektörleri arasındaki girdi-çıktı ilişkileri ve eklemlenme ile bilgi ve nitelikle insangücü birikimi açılarından daha iyi bir konumdadır. Ancak gerek kullanılan teknoloji, gerek ölçek olarak oradaki fabrikalar düzeyine erişilememiştir.

Dünya ekonomisinin içindeki işbölümünün durumuna göre ve ekonomik ve politik konjonktürlere uygun olarak Türkiye, bir yandan teknoloji ihal eden, bir yandan da ihraç eden ülke olma şansına sahiptir. Ancak böyle bir konuma oturabilmek için yatırımların süreklilik kazanması şarttır. Bir başka deyişle ekonomik büyüme sağlanmalıdır. Bu da yakın gelecek için Türkiye'nin mali kaynak sorunu ile ilgilidir. Dış kredi, tarım ve turizm için Türkiye'ye verilmek istemekte ama endüstriyel yatırımlar için aynı kolaylık gösterilmemektedir. Çünkü Türkiye yukarıda incelenen çevre ülkeler gibi kolaylıkları yabancı sermayeye ve kreditörlere sağlamamaktadır.

Yine de iç kaynak yaratımının artırılması ve bulunabilecek dış kaynaklarla büyüme sürdürülebilirse, Türkiye teknolojik gelişme potansiyeli olan ülkedir ●

Tablo: 11

Türkiye'nin Karşılaştırmalı Bilgisayar İthalatı

	Yıl	Türkiye	İspanya	İtalya
Kişi başına bir yılda bilgisayar ithalatına harcanan tutar ($)	1980	0.06	12.95	22.77
Bilgisayar ithalatının toplam ithalata oranı	1980	0.0003	0.013	0.014

Kaynak: Hasan Saraç: Türkiye'nin Bilgisayar İthalatı Neden Arttırılmalıdır?, 1. Türkiye Bilgisayar Kongresi içinde, 1984.

KAYNAKÇA

- Seyhan Altunbay-Dr. Gülseren Kızıltan, *Bilim ve Teknoloji Sisteminde Sorunlar ve Öneriler,* TÜBİTAK, Ankara, Ekim 1981.
- Doç.Dr. İsmet Barutçugil, *Teknolojik Yenilik ve Araştırma-Geliştirme Yönetimi,* Bursa Üniversitesi, Bursa, 1981.
- Özer Baykay, "Planlı Kalkınma Döneminde Türkiye Ekonomisinde Teknolojik Gelişme: İmalat Sanayii Örneği", *Finansal Yönetim ve Yatırım Planlaması.*
- Özer Baykay, *Technology and Employment "The Case of Turkish Manufacturing,* Basılmamış Doktora Tezi, Durham, 1977.
- Yavuz Bayülken-Alpaslan Ertuğ, "Sanayide Kapasite Sorunu", *MMO Sanayi Kongresi,* Ankara, 1976.
- Macit Benice, "Sanayimiz için Teknoloji Üretiminde Bir Planlama ve Koordinasyon Teklifi", *2. Türkiye İktisat Kongresi,* İzmir, Kasım 1981.
- Dr. Taner Berksoy, "İktisadi Kalkınma ve Ara-Teknolojiler Çıkmazı", *Verimlilik Dergisi,* 1980/1, Ankara.
- Prof.Dr. Ahmet Beyarslan, "Türkiye'de İşsizlik Sorunu ve İstikrar Politikası", *Milliyet,* 25.11.1980.
- Harry Bravermann, *Labor and Monopoly Capital,* New York, 1974.
- Dr. Necdet Bulut, "Sanayide Bilgisayar Kullanımı", *MMO Sanayi Kongresi,* Ankara, 1976.
- C. Cooper, "Science, Technology and Production in Underdeveloped Countries: Introduction", *Journal of Development Studies,* Vol.9, 1972.
- Atilla Elçi, "Bilgisayar Kullanımı Açısından Türkiye'de Durum ve Karşılaştırma", *1. Türkiye Bilgisayar Kongresi,* Ankara, 1984.
- Joseph Engelberger, "From Garbage Collection to Brain Surgery", *US News and World Report, Dec.5, 1983.*
- Şiir Erkök, *Teknoloji Seçimi ve İstihdam Sorunları,* Ankara, 1978.
- Güngör Günalçın, "Yeni Bir Dünyaya Doğru", *1. Türkiye Bilgisayar Kongresi,* Ankara, 1984.
- Prof.Dr. Orhan Işık, "Teknoloji Üretimi, Teknoloji Transferi", *2. Türkiye İktisat Kongresi,* İzmir, 1981.
- Yakup Kepenek, *Türkiye'de İmalat Sanayiinin Üretim Yapısı,* Ankara, 1977.
- Aydın Köksal, "1983'te Bilişim Kesimi ve Türkiye'deki Durum", *Türkiye Bilişim Yıllığı '83,* Türkiye Bilişim Derneği, Ankara, 1983.
- Yalçın Küçük, *Endüstrileşme Sürecinin Temel Sorunları: Sovyet Deneyimi 1925-1940,* Ankara, 1975.
- Yalçın Küçük, *Seçme Teknik Çalışmalar,* Ankara, 1982.
- Öner Oğuz, "Teknolojik Gelişme, İktisadi Büyüme ve Azgelişmiş Ülkeler", *AÜ SBF Dergisi,* Ankara, 1971/2.
- Özlem Özgür, *Sanayileşme ve Türkiye,* İstanbul, 1976.
- Nathan Rosenberg, *Perspectives on Technology,* Cambridge, 1976.
- Erol Sayın, *Teknoloji ve Türkiye* (Teksir), Ankara, 1978.
- E.F. Schumacher, *Küçük Güzeldir,* İstanbul, 1979.
- Hakkı Sevand, "Yeni Ekonometrik Çalışmaların Işığında Teknolojik Değişme, Verimlilik ve Ekonomik Büyüme", *Verimlilik Dergisi,* Ankara, Ocak-Mart 1975.
- İlker Tunail, "Teknoloji Atılımı ve Yatırım Planlaması", *Finansal Yönetim ve Yatırım Planlaması,* İzmir, Mart 1980.

TİCARET

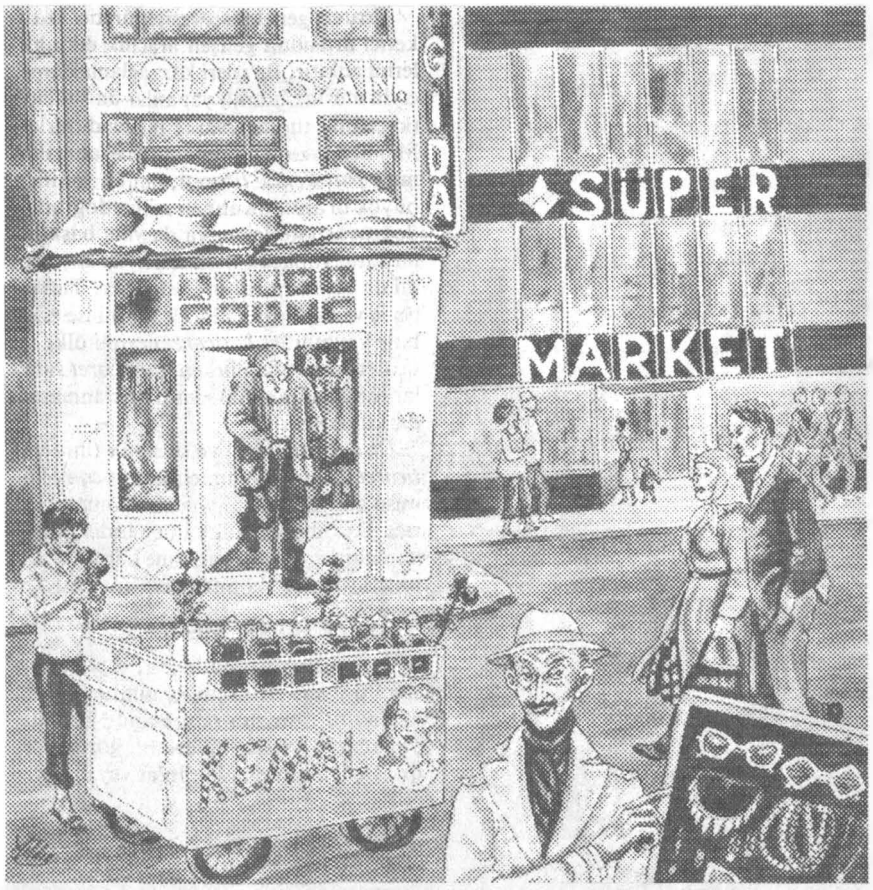

Ticaret

Prof.Dr. Ali Sait Yüksel

Bu konuda ayrıca *İktisadi Düzen ve Sorunları, Odalar* maddelerine bakınız.

Ticaret

Ali Sait Yüksel

Ticaret, genel çerçevesiyle üretici ile tüketici arasında gelişen aracılık etkinliklerini anlatır. Bu işleri kâr sağlamak amacıyla meslek olarak yapanlar da "tâcir" (ki çoğulu tüccar) olarak nitelendirilirler. Malın, başkasına satmak üzere satın alınması *perakende ticareti*, bunun yanında büyük oranlarda alınan malın doğrudan doğruya tüketiciye, ya da yine başkasına satış yapacak olan aracıya satış işlemi de *toptan ticareti* ifade eder. Ticaretin iç ve dış ticaret olarak ayrımı ise özellikle yaygındır. *İç ticaret* deyimi ülke içi ticaret için kullanılırken, *dış ticaret* sınırlar ötesi ticarî etkinliklerin açıklanmasında kullanılır.

Dışalım (ithalât) ve *dışsatım* (ihracat) *ticareti* olarak bölümlenen *dış ticaret* konusu ansiklopedinin ilgili bölümünde ayrıca ele alındığı için, bu bölümdeki açıklamalarda -tarihsel gelişme hariç- genellikle iç ticaret konusu esas alınmıştır.

Türk Tarihinde Ticaret

Osmanlı döneminde Batı toplumlarının "ticaretçi" (burjuvazi) sınıfının fonksiyonunu Osmanlı şehirlerinde 18. yüzyıldan beri "esnaf loncaları" görülüyordu. Belirli bir alanda san'at veya ticaret yapmak için loncaya mensup olmak gerekli idi. Usta sayısı, fermanla sınırlanmıştı, kadro boşalmadan yenisi tayin edilmezdi. Ustalığa yükselen devlete bedel, yerel yönetime kira vererek babadan oğula ustalık yapabilirdi. Avrupa ile ticaret yapabilmek için III. Selim zamanında yabancı tüccarlara berat denilen bir belge verilirdi (beratlı Avrupa tüccarı). Avrupa ile ticaret hakkı sonraları yerli tüccara da tanındı (Hayriye tüccarı).

Eski Türk toplumunun para ticareti ve faiz konusundaki tutum ve görüşleri hakkında Prof. Akdağ şunları yazar: *"İslam dininde faizciliğin (murabahacılığın) pek günah olduğu hakkında Türk halk yığınları arasında yaygın bir inanç doğmuş olduğu bilinmektedir. Oysa araştırmalar söz gelimi 1453 ile 1559 tarihleri arasındaki zamanın bizce bütün derinlik ve genişlikleriyle bilinen para işlemleri arasında faizciliğin pek önemli yer tuttuğunu ortaya koymuştur. Buna karşı toplumda günah yönünden en küçük bir tepkinin gösterildiğini belirten bir belgeye rastlanılmamaktadır. Bunun tersine olarak birikmiş paraların sahiplerince bir emek ile birleştirilmeksizin, kendi başına kazanç sağlayan bir araç olarak kullanılması iş-*

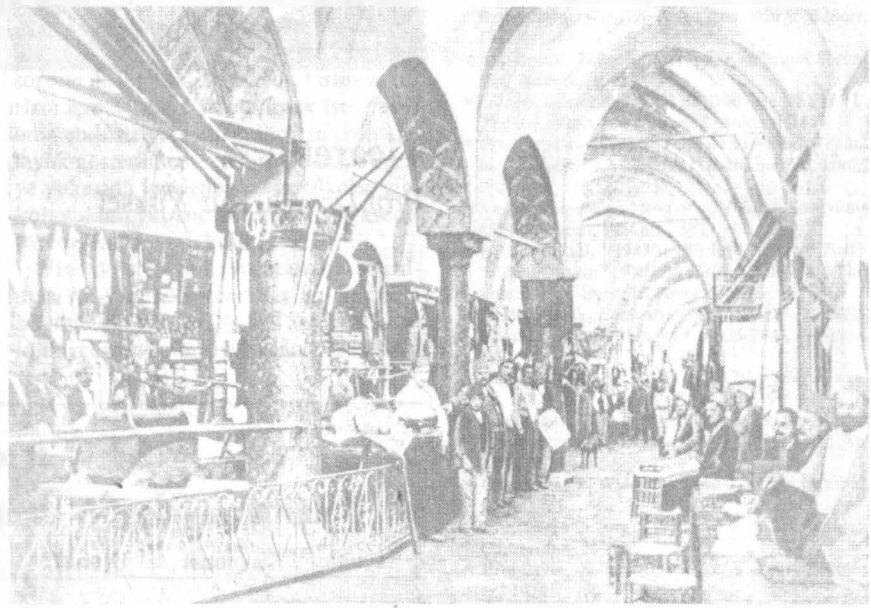

OSMANLIDA TİCARET: Osmanlı devleti ticari faaliyetleri sürekli denetim altında tutmuştur. Fiyatları idari olarak belirleyen narh ve örgütlenmeyi kontrol altında tutan lonca sistemleri, ticari sermayenin serbest piyasa düzeni çerçevesinde hızlı bir birikim sağlayarak burjuvazinin bağımsız bir sınıf olarak ortaya çıkmasını engelliyordu. Dış ticareti büyük ölçüde kontrol eden zengin azınlık tüccarlarının dışında kalan küçük Osmanlı esnaf ve tüccarları kendilerini ancak yaşatacak bir kazançla yetinmek zorunda kalıyorlardı.

lemine, dince mübah sayılmasının kesin işareti olarak 'muamele-i şer'iye' adı veriliyordu" (Akdağ II, s. 250).

Osmanlı'nın lonca döneminde hocaöğrenci ikilemi örneği usta yönetiminde çıraklardan oluşan Osmanlı Türkiyesi'ndeki esnaf deyişi, hem atölyelerinde çalışanlar hem de alış verişini yapanları birlikte anlatmaktaydı, sadece dernekleri bunları birbirlerinden ayırıyordu. Esnaf teşkilâtı şehre çevre ve köylerden gelen giyim kuşam ürünlerini toptancıdan alarak kadı'nın koyacağı narh (kâr oranı) üzerinden dükkânında satmak, ya da satın aldığı hammaddeyi işleyerek satmak ticarî görevlerini üstlenmekte idi. Böylece esnafın rolü üretici ile tüketici arasında aracılık etmek olarak ortaya çıkıyordu. "Lonca" denilen meslek dernekleri biçiminde örgütlenen esnaf, malın ilk satıcıdan nihaî tüketiciye kadar iletilmesinde aracı olan biricik basamak değildi. Bu konuda esnaf dernekleri yanında toptancı tüccarlar, taşımacılar, para işlerinde komisyonculuk yapan Yahudi azınlık ile "kapan hanları" işletenler de fonksiyonlar üstleniyorlardı. Toptancı ticaret az sayıda yerli ve çoğunlukla yabancılar ya da Osmanlı uyruklu İslam olmayan Yahudi, Ermeni, Rum gibi azınlıklardan oluşuyordu. Öyle ki, Yerasimos'a göre 19. yüzyıl ortalarında yerli gayrimüslim azınlıklardan başka, İstanbul'da ticareti yöneten 14.000 yabancı uyruklu vardı (6.120 Yunanlı, 2.000 İngiliz, 1.600 Avusturyalı, 1.000 Fransız, 1.000 Rus vb.) Yabancılar arasında İranlı (Acem), Hintliler de bulunuyordu. Taşıma işi genellikle kervanlarla yerliler tarafından yapılırdı. Ancak büyük alışverişlerde gereken paranın kervanla taşınmasının ortaya çıkaracağı büyük risk nedeniyle, aralarında banka şubeleri gibi çalışan Yahudilerin para işlemlerine aracılıklarından yararlanılmakta idi. Para yatırdığı Yahudinin kadı önünde yazılmış mektubunu, vardığı yerin kadısı önünde onaylatan tüccar ulaştığı yerde yatırdığı parayı geri alıyordu.

Osmanlı'nın çöküş dönemlerinde hızlanan Avrupa'nın sömürüsü onu bir hammadde üreticisi basamağında bırakmayı hedef alan üç basamaklı bir ticarî örgütlenmeye dayanıyordu: Bununla üretimin mümkün olan büyük bölümünün satın alınması hedef alınıyordu. Bazı bankalarla Türkiye'ye yerleşmiş Avrupalı büyük tüccarlar -hattâ Musevileri de ikinci plana iterek- özellikle Rum ve Ermenilerin aracılığı ile derebey ve büyük toprak ağalarına ürün toplanması öncesinde, büyük avanslar ödemekte, ürün olgunlaşınca da üçüncü basamaktaki çoğu Türk aracılarla ürünü toplatmaktaydılar. Osmanlı'nın son günlerinde İstanbul'da yapılan bir araştırmanın sonuçları şöyleydi: dış ticaretle uğraşan Türklerin oranı %4'tü. Komisyoncuların sadece % 3'ü, toptan ticarette çalışanların % 15 ve perakendecilerin % 25'i Türk'tü. İş adamı sayısı olarak verilen bu oran, iş hacmi ölçüsü esas alınınca % 10'a inmekteydi. Limanda iş görmek yabancı dil bilgisini gerektirdiğinden, liman işleri tamamen, kambiyo ve borsa bankerliği % 95 oranında Türk olmayanların elindeydi.

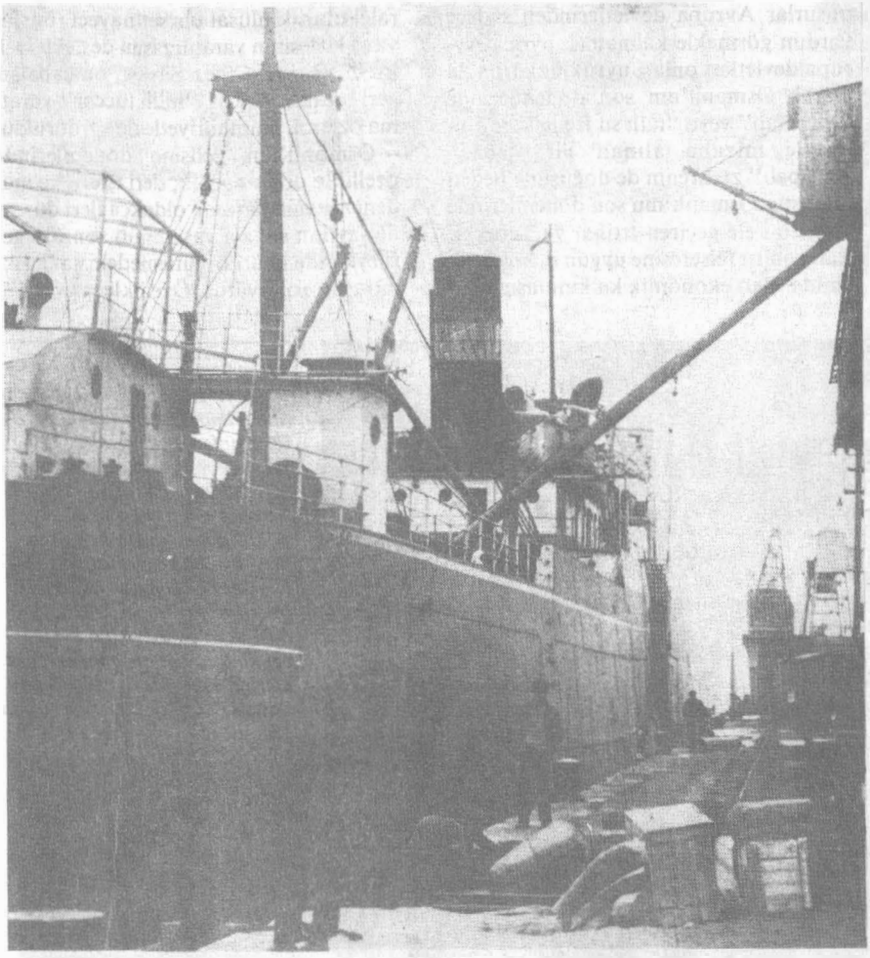

1929 BUNALIMI: Türkiye'yi 1930 yılından itibaren etkilemeye başlayan büyük iktisadi bunalım, önce tarımsal gelirlerin, daha sonra da tüm gelirlerin azalmasına neden oldu. Bu azalmanın sonucunda gerileyen talep, kısa vadeli kredilerle iş yapan ticari işletmeleri çok zor durumda bıraktı. 1930 ve 1931 yıllarını ticaret kesimi zararla kapadı, birçok işletme iflas etti.

Türk sermayesiyle kurulan sadece iki küçük banka vardı: İtibarı Millî ve Adapazarı İslam Ticaret Bankası. Mütareke yıllarında Türk tüccarını örgütlemeye çalışan Ahmet Hamdi Başar: *"Bizim Avrupa ile Amerika ile ticarî münasebet kurmuş tüccarımız arasında, aracı kullanmadan iş yapanlar bulunduğunu hatırlamıyorum. Mutlaka Rumlar, Ermeniler, Yahudiler, Ecnebiler arada vasıta olurlardı"* diye yazıyordu.

Bu sonucun nedenleri arasında, devlet memurluğunun Müslümanlara açık tutuluşu, Müslüman halkı eritip tüketen 10-15 yılı bulan askerlik hizmetinin yalnız Müslümanlara özgü oluşu, azınlıkları ticarette rakipsiz ve hünerli etmişti. Bu

unsurlar Avrupa devletlerinden sadece yardım görmekle kalmamış, ayrıca Avrupa devletleri onları uyrukluklarına da alarak Osmanlı'nın son dönemlerinde "loventan" veya "tatlı su frengi" deyimleriyle mîzaha alınan bir "sözde Avrupalı" zümrenin de doğuşuna neden olmuştu. Osmanlı'nın son dönemlerinde yönetimi ele geçiren İttihat ve Terakki, Batı yanlısı felsefesine uygun düşecek biçimde, Batı ekonomik kalkınmasına paralel olarak ulusal bir sermayeci (burjuvazi) kitlesinin yaratılmasını desteklemek istedi. Birinci Cihan Savaşı, bu çabaları geri bıraktı. Ancak "milli tüccar" yaratma özlemi, Cumhuriyetle de sürdürüldü.

Osmanlı'nın gelişme dönemlerinde özellikle dokumacılık, deri işleri, ve madenî iş zanaatlarında oldukça ileri düzeyde sayılan sanayi yaşamının sonraki gerileyişinde ticarî örgütlemedeki sakatlıkların da rolü vardı. Özellikle 15. ve 16. yüzyılda Türk endüstrisinin Avrupa'nınkine göre gerilemeye başlamasının önceleri kalite düşüklüğü ya da fiyat yüksekliği sorunları ile pek ilgisi yoktu. Prof. Akdağ'ın da belirttiği gibi, bu dönemde Türk sanayii Avrupa'nınkine ayak uyduramamış, Türk esnaf loncalarının hep ortaçağ kurallarına bağlı kalmaları ve Türk-Osmanlı pazar sisteminin, serbest gelişmeyi engelleyici bir nitelik taşıması da büyük oranda etkili olmuştur. Esnaf loncalarının, tarikat disiplini örneği içinde sanayi ve ticaret maddelerinin sayıları sınırlı belirli dükkânlarda, belirli sayıdaki usta ve çıraklarla piyasaya sunulmaları, sanayi ve ticaret dalında kaliteli eleman yetişmesini engellemiştir. Üretilen malların boyut, biçim ve kalite sınırlarının ayrıntılı biçimde belirlenmesi, alıcı kesesine göre mal üretme ve geliştirme özendirmesini yok etmiştir. Yapının bütün bu çarpıklıklarına ek olarak ürün satış fiyatları da konacak kâr bakımından belediye iktisat müdürlükleri gibi fonksiyonları olan resmî fiyat önericisi "muhtesip"lerin önerileri doğrultusunda kadı (hükümet) tarafından belirlenince, eski Türk şehirlerinde san'at ve ticaret yaşamı donukluk sürecine girmişti. Fiyatlar, "fakir-fukara"nın alım gücüne göre belirleniyor ve narh konurken, arkasında esasen sermaye ortaklıkları da bulunmayan üretici ve satıcının neredeyse sadece maldaki emekleri göz önünde tutuluyor ve kâr kavramı, adetâ sistemin bir parçası olmaktan çıkarılıyordu. Bu tutumundan dolayı Osmanlı yönetiminin, ticarî etkinlikleri bir kamu hizmeti gibi görmesinde, Bizans anlayışıyla paralellikler görenler de olmuştur. Oysa İslam'da sanat ve ticaretten vergi alınması bile şeriata aykırı sayılır ve devletin fiyat saptamasını kınayan bir hadis'e yollama yapılarak fiyatların serbestliği savunulur.

Avrupa'nın tüccarı büyük sermaye birikimi sonucu yerine göre krallara bile ödünç önerilerinde bulunabilecek kadar zenginleşirken, Türk esnafı kendisini kıt kanaat yaşatacak bir kazançla yetinmek zorunda kalıyor, ya da ihtikâr gibi yasa dışı kurallarla aşırı kâr yolları zorlanıyordu.

Böylece Osmanlı sanayii ortaçağdaki örgütlenme biçimiyle yapısını sürdürmüş, Avrupalının yaptığı gibi, hammaddenin kaynağından mâmulün sürüm pazarına kadarki basamakları birbirine bağlayıcı bir örgütlenme sürecine girememiştir.

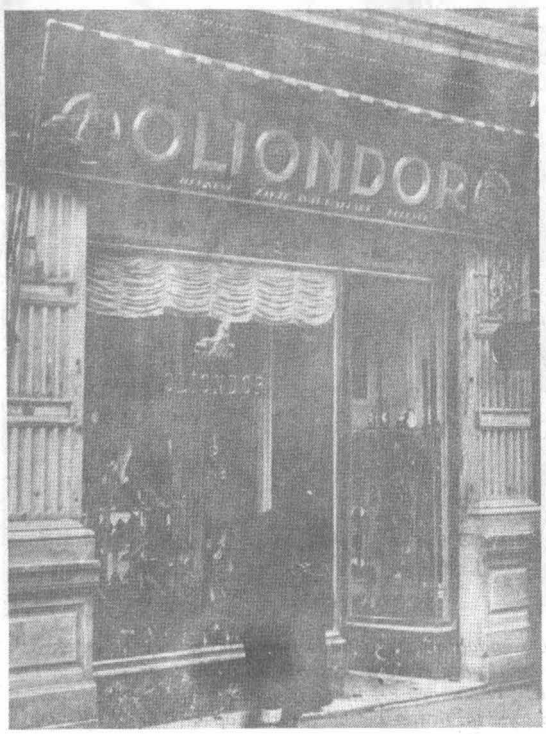

TİCARET TÜRKLEŞİYOR: Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde toptan ticaretle uğraşanların yalnızca % 15'i, perakende ticarettekilerin ise % 25'i Türktü. İttihat ve Terakki'nin milli iktisat politikasının Cumhuriyet döneminde de sürdürülmesi ve Kurtuluş Savaşı'nın nüfus bileşiminde yaptığı köklü değişiklikler sonucunda azınlıkların ticari faaliyetlerdeki ağırlığı hızla azaldı. 1960'ların başında yapılan bir araştırmaya göre ticari faaliyetlerde Musevilerin payı % 9, Rumlarınki ise % 7'den ibaretti.

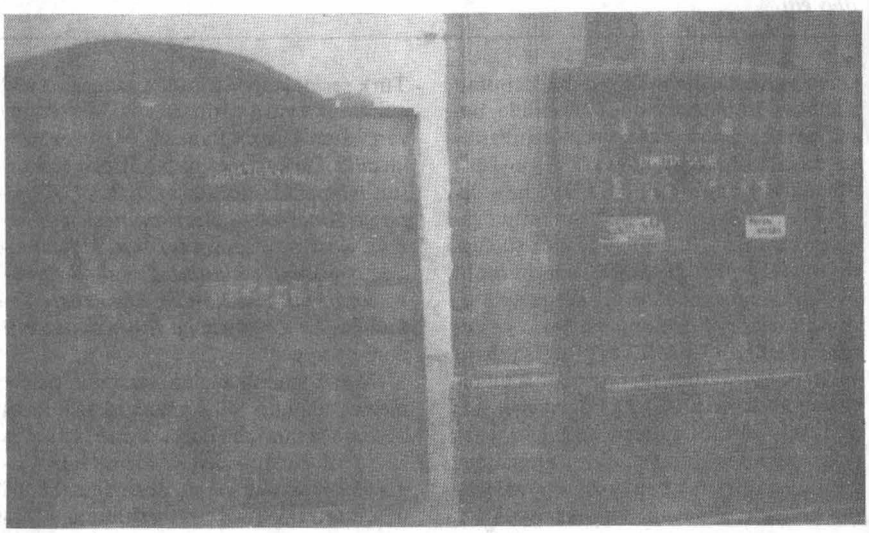

Cumhuriyette Ticaret Politikası Arayışları

1929 Büyük Dünya Bunalımı diğer ülkeler kadar değilse de, Türkiye'yi de yeni ekonomi politikası arayışı içinde bıraktı. Lozan Antlaşması'ndaki geçici madde 1929'a kadar yürürlükte kaldığından, hükümetin ekonomiye müdahalesi mümkün olamıyordu. Böylesine yaratılmış yapay ortam, 1923-1929 döneminde sanayileşmenin başlamasını geciktirmişti.

Bir başka açıdan bakılırsa Türkiye'de sanayi alanında faaliyet gösterenlerin önemli bir bölümü, ticarek dalından geçmişlerdir. 1960'lı yılların başında yapılan bir araştırmaya göre; müteşebbislerin (% 13'ü babası yanında ve % 20'si sanayi dalında ücret karşılığı çalıştıktan sonraki toplam) % 43'ü ticaretten sanayie geçmişlerdir.

Müteşebbislerin ve eşlerinin % 64'ünün babası tüccar, sanayici ve çiftçidir. Bu ankete göre müteşebbislerin % 30'u yüksek, % 47'si orta, % 12'si ilkokul öğrenimi görmüşlerdir. Bunların doğum yerleri % 30 İstanbul, % 12 İzmir, % 8 Bursa, % 4 Adana, % 5 Eskişehir ve % 16 bugünün Türkiyesi sınırları dışındaki yerlerdir.

Müteşebbislerin % 9'u Musevi ve % 7'si Rum'dur. Siyasal Bilgiler Fakültesi'nce yürütülen bu anket, sanayicilerin önemli bir bölümünün aynı zamanda ticaret yaptığını ve Türkiye'de sanayileşmenin kaynak ve nitelik bakımından ticaretle yakın bağlantısını koruduğunu ortaya koymuştur. Cumhuriyetin başlangıcı ve özellikle 1946'dan beri özel sanayici yaratma doğrultusundaki çabalar, zaman zaman değişik görünümler almıştır. 1950-1960 döneminde NATO antlaşması çerçevesinde girişilen büyük askerî inşaatlar, müteahhitlerde önemli sermaye birikimi sağlamış ve bu servetin bir bölümü sanayi ve ticarete aktarılmıştır. Bugün de benzer gelişme Ortadoğu ve bazı Kuzey Afrika İslam ülkelerinde başarılı inşaat faaliyetlerine girişmiş olan müteahhit firmalar bakımından tespit edilebilir.

1944'te ticaret sektöründe 137.000 kişi çalışırken, satışların çok daha arttığı 10 yılın sonrasında çalışan sayısı 110.000'e düşmüştür. 1952-1961 döneminde satışlar % 220, çalışanlar ise % 40 artmıştır. Bu dönemde hizmetler % 57, sanayi ise % 43 istihdam yaratmakta idi.

Dünya ekonomik buhranı yıllarında da Türkiye'de ticaret sermayesi önemli oranda etkilenmişti: Önce ticaret hacmi ciddî oranda daralmış; sonra da fiyatların düşmesi sonucu kredi kullanan ticaret kesimi borçlarını geri ödemede güçlüklerle karşılaşmıştır.

TİCARETİN KESİMİ VE İSTİHDAM: Ticaret kesiminin milli gelirdeki payının % 15, buna karşılık istihdamdaki payının % 4'ten ibaret olması tartışma konusudur. Nitekim gelişmiş ülkelerde bu iki gösterge arasındaki fark çok daha azdır. Türkiye'de ticaretin istihdama katkısının düşüklüğünün başlıca nedeni ücretli emek kullanan büyük mağazaların gelişmemiş olması ve ticari işletmelerin büyük çoğunluğunun aile işletmeleri olmalarıdır.

Büyük özel işletmelerin kuruluş dönemleri oran olarak şöylece belirtilebilir:

Dönem	%
1923'ten önce	2.4
1923-1939 dönemi	16.2
1940-1945 dönemi	18.4
1946-1960 dönemi	59.8
Anlaşılamayan	3.2
	100.0

Kaynak Avcıoğlu, Türkiye'nin Düzeni, 2. Baskı 1969, s. 335.

1927-1933 döneminde anonim ve limited ortaklıkların kârlılık durumları esas alınarak ticaret Tablo 1'de ticaret kesiminin kârlılık durumu konusunda fikir verilmektedir:

Ticaret kesiminin genel olarak zararla kapanan 1930'lu yıllarında, kaybın ithalâtçı ve ihracatçı grupları üzerindeki etkileri değişik olmuştur. O dönemlerde ithalâtın bankalarca finansmanı yaygın olmadığı için, tüccar genellikle yabancı üreticiden 6 ay-1 yıl süreli kredilerle iş görmekteydi. Bu da krizli yıllarda tüccarı risklerle karşı karşıya bırakıyordu. Çünkü daha kredi borcu geri ödenmeden, Türk Lirası değerinde ciddi düşüşler or-

taya çıkınca, bugünkü gibi o zamanlarda da büyük kur farkı kayıpları oluşuyordu. Lira 1929'da büyük değer kaybına uğramış, 1930-1931'de sabit kalmış ve 1932-1934'te de değer kazanmıştı. Böylece buhranın özellikle ilk dönemini büyük zarara uğramadan geçiştirebilen ithalâtçı tüccar, sonraki yıllarda ortaya çıkan fırsatları değerlendirme imkânını bulmuştu. 1930-1932 yıllarında 15 milyon sermayeli 69 limited ve anonim ortaklıktan 1.9 milyon sermayeli 15 tanesi işlerini tesfiye etme zorunluğu ile karşılaşırken, koşulları iyi değerlendirebilenler, yeni birimler kurabilmekteydi. Nitekim 1930-1932 döneminde 2.4 milyon sermayeli toplam 28 anonim ve limited şirket kurulmuştu.

Öte yandan 1929'un hemen sonrası yıllarda tarım ürünü fiyatları düşerken, Türk Lirası'nın da değer kaybı, ihracatçı tüccarın lehine olmuştu. Fakat 1932'den sonrasında fiyatlar düşerken Türk Lirası'nın değeri artınca, bu gelişmeden de ihracatçı tüccar olumsuz yönde etkilenmişti. Öte yandan aynı dönemin iç piyasa tüccarlarının kayıpları daha belirgin olmuş, eline geçen paranın değeri düşen köylü tüccara borcunu ödeyemez duruma düşmüş ve bunun sonucu iç ticaret de ciddî durgunluklarla karşılaşmıştı.

Tablo: 1

1927-1933 Döneminde Ticaret Kesiminde Kârlılık

Yıl	Ortalama Kârlılık Oranı (%)
1927	10
1928	16
1929	10
1930	zarar
1931	zarar
1932	1.2
1933	?

Kaynak: Tekeli/İlkin, s.25.

Tablo: 2

Yeni Kurulan Anonim Ortaklıklar
(1963-1977)

Yıl	Sayı	Sermaye (Milyon lira)
1963	61	3.2
1964	59	3.3
1965	91	3.7
1966	123	4.2
1967	143	4.7
1968	210	986.6
1969	242	895.1
1970	249	1.128.1
1971	231	758.0
1972	364	2.067.7
1973	470	2.256.6
1974	636	2.851.1
1975	671	2.730.3
1976	1.196	4.009.4
1977	1.584	6.422.8

Kaynak: DPT, BBYKP, s.19

Ticarî Sermayenin Birikimi

Daha sonraki dönemlerde ticarî sermayenin birikim ve 1960'lı yıllarda da yoğunlaşma dönemleri başlamıştır.

Sermayenin yoğunlaşma süreci III. Plan döneminde özellikle hızlanmıştır. bu döneme ait özellikle anonim şirketlerle ilgili gelişim göstergeleri de bunu doğrulamaktadır (Tablo 2).

II. Plan döneminde anonim şirket kuruluş sayısı 1.296 iken sadece 1977'de 1.584 anonim şirket kurulmuştur. III. Plan dönemi kuruluşlarının büyük bir bölumu imalât sanayiinde (% 60) diğerleri de ticaretin de arasında tasnif edildiği hizmetler sektöründedir. Holdingleşme olgusunda da benzer gelişmeler görülmüştür. 1972 yılına kadarki holding sayıları 34 iken, 1977'de bile bu sayı 150'yi aşmıştı. 1975 yılında sermayesi 200 milyon lira üzerinde olan holdinglerin tüm holdingler içindeki payları % 6, milyon üstü sermayeliler de % 4 idi. O dönemde bile holdinglerin % 60'tan fazlası 10-30 milyon liralık sermaye grubuna girmekte idi.

Ticaretin millî gelir içindeki payı Cumhuriyet boyunca değişiklikler göstermişse de, ekonomi bütünü içindeki ağırlığı giderek katlanmıştır (Tablo 3).

Ticaret dalının *istihdama katkısı* da çoğu kez tartışma konusu edilmiş ve milli gelirdeki payı ile orantılı olmadığı belirtilmiştir (Tablo 4).

Tablo: 3

Ticaretin Cari Fiyatlarla Milli Gelir İçindeki Oranı

Yıllar	Ticaret	Ulaştırma, sigortabankacılık ile birlikte hizmetler içinde Ticaret
1927	-	31.7
1933	-	39.1
1934	-	39.0
1935	-	38.6
1938	9.7	
1948	10.4	
1950	10.1	
1952	10.1	
1954	11.5	
1956	9.5	
1958	7.0	
1960	7.3	
1962	9.4	
1963	9.3	
1964	9.5	
1965	9.8	
1966	9.8	
1967	10.1	
1968	10.2	
1969	10.4	
1970	10.4	
1971	10.9	
1979	14.6	
1980	15.3	
1981	16.4	
1982	16.9	
1983	18.0	

Kaynaklar: DPT yayınları

Ticaret dalının genel istihdamdaki payı başka ülkelerle karşılaştırıldığında, istihdamla ilgili eleştiri daha da haklı görülmektedir. (Tablo 5). Ancak unutulmamalıdır ki, gelişmiş ülkelerde ticaret dalının fazla istihdam imkânı biraz da büyük marketçiliğin yaygın oluşuyla da yakından ilgilidir.

Ülke çapında ekonomide ticaretin payı değişik görünümler taşımaktadır. 6 nolu tabloda ticaret dalında bölgelerin payları açıklığa kavuşmaktadır.

Kamu İktisadî Teşebbüsleri (KİT) için-

Tablo: 4

Ticaret Dalının İstihdamdaki Payı

Yıllar	Ticarette İstihdam (Bin kişi)	Toplam İstihdam (Bin kişi)	Ticaretin İstihdamdaki Payı (%)
1979	637.7	15.238	4.18
1980	628.2	15.253	4.12
1981	656.0	15.167	4.33
1982	675.3	15.467	4.37
1983	683.8	15.682	4.07
1984	621.0	15.011	4.13

Kaynak: DPT, 1984 Yılı Geçiş Programı, s.267 esas alınarak

Tablo: 5

Ticaret Dalının Toplam İstihdamdaki Payının Başka Ülkelerle Karşılaştırılması

(%)

Türkiye	4.3
İtalya	15.5
Fransa	15.6
Almanya	14.8
Hollanda	18.3
İspanya	10.6
Japonya	22.2

Kaynak: Sağlam, Türkiye Ekonomisi, s.22

de ticaretle uğraşanların bulunduğu bilinmektedir. 1975 yılı itibariyle ticaret dalının GSYİH'daki payı % 13'ü bulurken, bu % 13'ün % 2.8'i ticarî nitelikli KİT'lere aitti.

Gelir Dağılımı ve Ticari Faaliyet

Milli Gelirin dağılımı bakımından da ticaret dalına mensub olanların görüntüleri ilgi çekicidir. DPT'nin en son 1973'e ait gelir dağılım rakamlarına göre bu konudaki veriler 7. ve 8. tablolarda özetlenmiştir.

Toplam kesimlere göre hane halkı ve gelir dağılımı da Tablo 7'de topluca görülebilmektedir.

Gelir dağılımı açısından toplum ücretli, sermaye ve serbest meslek sahipleri ve küçük ücretliler grubuna ayrıldığında; en düşük gelir küçük ücretliler grubuna (ki küçük esnaf, zanaatkâr ile küçük ve orta çiftçiyi kapsamaktadır) düşmekteydi.

Nüfusun 1/10'ini oluşturan büyük tüccar ve sanayici, serbest meslek sahipleri, büyük çiftçiler tüm gelirin 1/3'ini ellerinde bulundurmakta, ücretliler ise bütün hane halkının % 37'sini oluştururlarken, gelirdeki payları % 32'yi bulmakta ve bu görüntü ile gelirin dengeli dağıldığı kesin izlenimini bırakmakta idi (DPT; BBYKP, s.22).

Ticaret kesiminin milli gelire katkısı ile ekonomide kullanılan kredilerdeki payı sorunu da zaman zaman gündeme getirilir ve özellikle bankacılıkta reform konusu ile bağlantılı olarak bu alandaki çarpıklıklardan söz edilir. 9 no.lu tablo ticaretin gayrisafi milli hasıladaki payı ile kredi kullanım olanakları karşılaştırılmaktadır.

Planlı Dönemde Ticaret Politikaları

Kalkınma planı, bazı hükümet programlarında da tekrarlanan *ticaret politikası* ile ilgili bir takım ilkeler de belirlemiş bulunmaktadır:

- İç ticaret kanallarındaki hizmet bakımından gereksiz aşamalar kaldırılmalı ve yeniden düzenlenmelidir.
- Aracı hizmet kuruluşlarının belirli büyüklüklere erişmeleri özendirilmeli, hizmet fiyatını ucuzlatma amacıyla kredi, sigorta, depolama ve ulaşım hizmetlerinde geniş tabanlı örgütlenmiş kuruluşlar ortaya çıkarılmalıdır. Bu arada üretici ve tüketicinin kooperatifler çerçevesinde örgütlenerek geliştirilmeleri gerekmektedir. Ayrıca yerel yönetimlerin temel besin ürünlerinin üretim ve dağıtımında etkinlikleri sürdürülmelidir.

YÜKSEK GELİR KAYNAĞI: 1970'lerde tüccarlar hane halkının yüzde 1.1'ini oluştururken, milli gelirin % 5.2'sini elde ediyorlardı. Piyasaların çoğunlukla satıcı piyasası niteliğinde olması kâr marjlarını bir hayli yükseltiğinden, ticaret yüksek gelir sağlayan bir faaliyet olmayı sürdürüyor.

Tablo: 6

Ticaret Dalında Bölge Payları (1982) %

Bölge	%
İstanbul	37.7
Bursa	2.8
Eskişehir	2.1
İzmir	16.7
Ankara	10.9
Konya	3.3
Adana	6.5
Samsun	4.4
Kayseri	1.7
Sivas	0.8
Malatya	1.0
Gaziantep	4.5
Trabzon	1.9
Erzurum	2.8
Elâzığ	1.0
Diyarbakır	1.9

Kaynak: DPT; 1984 Geçiş Programı, s.336

• Toplum yararının gerektirdiği durumlarda kamu kuruluşları ve kooperatifler de ticaret hizmetlerine katılmalı ve ticaret kanallarının iyi işlemediği durumlarda düzenleyici roller üstlenmelidirler.

• Tüketici aleyhine fiyat bağlama ya da piyasa paylaşımına dönük kartel ve benzeri tekelci eğilimleri frenleyecek yasal düzenlemeler yapılmalıdır.

• Tüketiciyi koruma amacıyla kalite ve fiyat denetimi yapılmalı ve standartlar geliştirilmelidir.

• Lüks mal ve hizmetlerin tüketimi kısıtlanmalı, tüketim kalıplarının koşullandırılması sonucunu doğuran reklâm etkinlikleri sınırlandırılmalı ve gerekirse, reklâm giderlerinin masraf yazılabilme özelliği kaldırılabilmelidir (DPT; BBYKP, s.280-281).

Ancak belirtelim ki, planda öngörülen ticaret politikası ile ilgili bu hedefler, siyasal alandaki değişimin de sonucu olarak bazı konularda tamamen zıd doğrultudaki gelişmelere de konu olmuşlardır.

Ticarî etkinliklerin tüketici yararına yönlendirilmesi, II. Dünya savaşını izleyen dönemde hemen bütün gelişmiş ekonomilerin başlıca hedefleri arasında yer alıyordu. Bu çerçevede olarak, 1951'de Fransa'da Ekonomik ve Sosyal Konsey kurulmuş ve bir de ticaretin modernleştirilmesi komisyonu oluşturulmuştur.

Bugünün ekonomisinde, sanayiin gelişip serpilmesinde ticaretin gelişmiş olmasının rolü büyüktür. Yukarıda da değinildiği gibi, pek çok verinin 5-6 kata katlandığı Cumhuriyet Türkiyesi'nde ticaretin milli gelir içindeki payı neredeyse sabit kalmış, tam olarak bile katlanamamıştır. Türkiye'de ticaretin modernleşme ve gelişmesindeki gecikmenin nedenleri değişiktir.

Öteki pek çok sosyal gelişim gibi ticaret de, siyasal ve ekonomik açıdan kararlı ortamda gelişir. Enflasyonun dizginlenemeyişi, ekonomide istikrar eksiği olarak, maliyet ve fiyatlarda tüketiciye çok ters düşen fevrî çıkışlara neden olur. Türkiye'de 1938'de 100 olan genel indeks 1972'de 2490'a yükselmiş, yani 35 yılda 25'e katlanmıştı. 1963'ün 100 sayıldığı toptan eşya fiyatları bile 1979'da 1578, 1981'de 3.859 ve 1983'te 6.785 olmuştur (TCMB, Yıllık rapor, 1983, s.132) ve 1984'te 9.823 olması beklenmektedir. Böylesine bir enflasyonist ortamda, diğerleri gibi ticaret sermayesinin de yetersiz kalma riski ile karşılaşacağı bellidir.

Ticaretin temel desteği kuşkusuz üretimdir. Tüketicinin istediği malların yeterince bulunabildiği durumlarda bilindiği gibi *alıcı piyasası*, yeterli olmaması durumunda da *satıcı piyasası*ndan söz edilir. Uzun dönemleri göz önünde tutulunca Türkiye bu anlamda bir satıcı piyasası sayılmak gerekir. Son dönemlerin incelenmesinde Türkiye'de nüfus başına düşen et, süt, pamuk, narenciye, soğan, hububat, baklagiller, yaş sebze ve meyva üretimlerinde gerilemeler saptanmıştır. Benzer tespitler, bazı sanayi ürünleri bakımından da yapılabilir. Bundan başka bizde hem tarımsal hem de endüstri ürünlerinde verimlilik de gelişmiş ekonomilere göre oldukça düşüktür.

Tüketici korunması amacıyla standartların saptanması, planda da belirtildiği gibi tüketici aleyhine üreticiler arası fiyat bağlama türünden kartel anlaşmalarına karşı önlemlerin alınması sonuçta ticareti geliştirici etkiler gösterir. Standart ve denetleme görevi üstlenen kuruluşların bu görevleri için olgunlaştırılmaları ve işlevlerini yerine getirilmeleri sağlanmak gerekir

Kuşku yoktur ki, ticaretin gelişmesini frenleyen etmenler arasında ekonomik altyapı eksikliklerinin de önemli bir yeri vardır. Bu çerçevede olarak ticaret borsalarına işlerlik kazandırılması, depolama ve ambalajlama tekniklerinin geliştirilmeleri, umumî mağazacılığın geliştirilmesi, ulaşım ağının modernleştirilmesi ve gereksinimi karşılaması, ticaretin geliştirilmesinin temel varsayımları arasındadır. Bu konulardaki düzenleme ve gerçekleştirme eksiklikleri, üretim ve tüketim bölgeleri arasında büyük fiyat farklarının oluşmasına neden olmakta ve bundan da öncelikle tüketici zarar görmektedir.

Hele dışsatım açısından kalite kontrolü ve standartların gözetilmesinin sağlanması yaşamsal bir önem taşır.

Tablo: 7

Mesleklerine Göre Hane Halkı ve Gelir Dağılımı

Meslek Grubu	Hane Halkı Sayısı	Hane Halkı Yüzdesi	Gelir Yüzdesi
Çiftçiler	3.032.202	44.0	41.2
Büyük tüccar, sanayici, serbest meslek sahipleri	53.506	0.8	5.5
Tüccar	80.225	1.1	5.2
Niteliksiz işçi	853.348	12.4	7.3
Memur	790.875	11.5	12.7
Esnaf-Zanaatkâr	1.089.156	15.8	14.8
Diğerleri	995.722	14.0	13.3
TOPLAM	6.895.034	100	100

Kaynak: DPT, BBYKP, s.22

Ticaretin geliştirilmesinde pazarlama yöntem ve tekniklerinin geniş kitlelere maledilebilmesi de önemli bir konudur. Üretimin dış isteme uydurulabilmesi, bunu sağlayacak pazarlama araştırmalarının öncelikle yapılmış olmasını zorunlu kılar. Bu araştırmalardır ki, dış ya da iç alıcının tüketim zevklerini, ambalaj beklentilerini, istenen kalite ve standartları ortaya koyacaklardır.

Bir başka açıdan belirtilmelidir ki, Türk ticaretinin pazarlama tekniklerini edinme çabaları çok eski değildir. Ancak kurulan işletme fakülteleriyle ve işletme okutan enstitü ve birimlerin giderek artmasıyla bu alandaki eksiklerin uzun vadede giderileceği umudu, dayanaksız değildir.

Etkenlerin sıralanmasında, ticaretin gelişmesinin temel koşulunun millî gelirde ciddi artırımların gerçekleştirilmesi olduğunun da belirtilmesi gereklidir. Bu açıdan Türkiye'deki gelişme fazla iyimserliğe pek yer bırakmamaktadır; millî gelir uzun süredir yıldan yıla azalan bir eğilime de girmiş görünmektedir, dolar olarak kişi başına düşen GSMH'nin yıllardır aynı yerde saydığı ya da inişlere konu olduğu bilinmektedir.

Ticarette Hukuksal Düzen

Ticaret ilişkileri bilindiği gibi öncelikle *ticaret hukuku* kuralları ile yönlendirilmektedir. Gerçi başkasına satma amacıyla taşınır malın satın alınması ekonomi yönünden ticaret ve hukuk açısından da "ticarî iş" (TTK. 3,13), sayılırsa da, hukukta ticarî olarak nitelendirilen işlemlerin kapsamı daha geniştir. Öyle ki, hukukta sadece değişim değil, üretim ve tüketimle ilgili işler de "ticarî iş" kavramına girmektedir. Bu anlamda olarak ticarî işletmelerle ilgili bütün işler ile bu işletmelerin dışında da kalsa, Türk Ticaret Kanunu (TTK)'nda düzenlenen işlerin hepsi ticarî sayılır. TTK, ticarî işletmeleri; ticarethane, fabrika ve ticarî biçimde işletilen kuruluşlar olarak üçe ayırır (TTK. 11/1). *Ticarethane* kavramına giren kuruluşlar yasada 12 alt bölümde sıralanan her türlü taşınır mal alışverişi dışında, acentalık, tellâllık, komisyonculuk, umumî mağazalar gibi bütün aracılık ve değişime yardımcı etkinlikleri, her türüyle taşımacılık, banka ve sigortacılık, imalât, üretim ve madenciliği (TTK. 12/1) kapsar.

Ekonominin üretim başlığına giren, malların işlenerek yeni veya değerli ürünlerin ortaya konulmaları fabrika denilen ticarî işletmelerin işlevleriyle gerçekleşir (TTK. 12/2).

Öte yandan çiftçilik, ormancılık, fikir eseri yaratma ve güzel san'atlar üretme ile taşınmaz mal alım satımı aslında ticarî iş sayılmazlar; ancak bu işlerin muhasebeyi gerektirecek bir kapsamda ticarî biçimde işletilen kuruluşlarda yapılmaları, işe hukuk bakımından da "ticarî" nitelik kazandırır (TTK. 3,12). Bundan başka ticarî sayılmayan işlerin, anonim ve limited ortaklık (sigortacılık ve bankacılık hariç) ve kooperatif ortaklıklar aracılığıyla yapılması da, işi ticarî niteliğe büründürür. Bundan başka iş "ticarî" sayılmasa ve ticarî biçimde işletilen kurumlar aracılığıyla yapılmasalar bile, TTK'nda düzenlenen taşımacılık ya da cârî hesap sözleşmesi gibi iş ve ilişkiler de hukuk anlamında ticarî iş sayılırlar.

Ticaret hukuku, klasik sübjektif sistemde ticareti yapanların yani tacirlerin hukuku olarak düzenlenir. Objektif sistem ise ağırlığı ticarî işlemlere verir. İlk metni Prof. Hirsch tarafından hazırlanmış olan 1956 tarihli bugünkü ticaret kanunumuz (TTK), ticaret hukukunda ana kavramın ticarî işlem veya tâcir (ticarî müteşebbis) değil, doğrudan ticarî işletme (teşebbüs) olduğu biçimindeki modern görüşten hareket eder.

19. yüzyıla kadar ticarî konular, şer'i hukukla düzenlenirdi. 19. yüzyılda şer'i hukuk yanında ticaret hukuku da ayrıca düzenlenmeye başladı. İlk yasa 1850'de

Tablo: 8

Gelir Bölüşümü

	Hane Sayısı	Hane Yüzdesi	Gelir Yüzdesi
Ücretli	2.532.919	37.0	31.9
Tüccar-büyük tüccar, sanayici, srb.mesl.sahipleri büyük çiftçi, rantiye	730.625	10.7	35.2
Küçük üretici (Esnaf-zanaatkâr)	3.577.284	52.3	32.9
Toplam	**6.840.828**	**100.0**	**100.0**

Kaynak: DPT, BBYKP, s.23

Tablo: 9

GSMH ve Ticari Krediler

Yıl	Ticaret Sektörünün GSMH İçindeki Payı % -1-	Ticaret Sektörünün Toplam Kredilerdeki Payı (Karışık kredi) % -2-	Kredi Kullanım Katsayısı (2/1)
1966	9.7	61.7	6.36
1967	9.9	62.4	6.30
1968	8.2	50.3	6.01
1969	8.3	51.6	6.02
1970	8.9	51.8	5.09
1971	9.1	55.6	6.01
1972	10.8	69.0	6.38
1973	11.3	59.5	5.26
1974	12.2	66.6	5.45
1975	12.0	66.2	5.51

Kaynak: DPT; Program, s. 352

Kanunname-i Ticaret adıyla -temel olarak 1807 tarihli Fransız Ticaret Kanunu'nun tercümesi niteliğinde- ortaya çıktı. Daha sonraki (1864) Kanunname-i Hümayun-u Ticaret-i Bahriye'de de deniz ticaret kuralları bakımından yine Fransız yasasının yoğun etkisi biliniyordu.

Cumhuriyetin ilanıyla başlayan yeni yasalaşma döneminde 1926 tarihli Ticaret Kanunu ortaya çıktı ve Türk Medenî Kanunu ile birlikte yürürlüğe sokuldu. Kanunun deniz ticareti bölümü de 1929'da yürürlüğe girdi. Aslında 1926 yasası geniş oranda çeşitli yabancı yasalardan yapılmış bir derleme görünümünde idi ve 1956 tarihli TTK yapılıncaya kadar yürürlükte kaldı.

Yeni bir ticaret Kanunu hazırlığı için Prof. Hirsch'e 1946'da verilen talimatın yasalaşması, biraz da yasa hazırlığının önce sınırlı bir ek taslak iken sonradan tümüyle yeni bir ticaret kanununa dönüşmesi sonucu, 10 yılı almıştır. Yasa, çeşitli ana bölümler halinde; ticarî işletmeyi, ticaret şirketlerini, kıymetli evrakı, deniz ticaretini ve sigortacılığı düzenlemektedir. Yasanın bazı bölümleri (ticaret sicili, ticaret ünvanı, câri hesap, tellâlık ve şirketler, umumî mağazalar, taşıma ve sigortacılık gibi) ilke olarak 1926 tarihli Ticaret Yasası'ndan devralınmalıdır. Diğer bölümler de genellikle İsviçre ve Alman yasalarından esinlenmedir.

"Ticaret yapma", anayasanın öngördüğü haklardan biridir (Anayasa 40/1). Herkes sahip olduğu çalışma ve sözleşme özgürlüğü çerçevesinde özel teşebbüsler de kurabilir. İlke olarak ticaret yapan kişinin esasen başka bir mesleği de bulu-

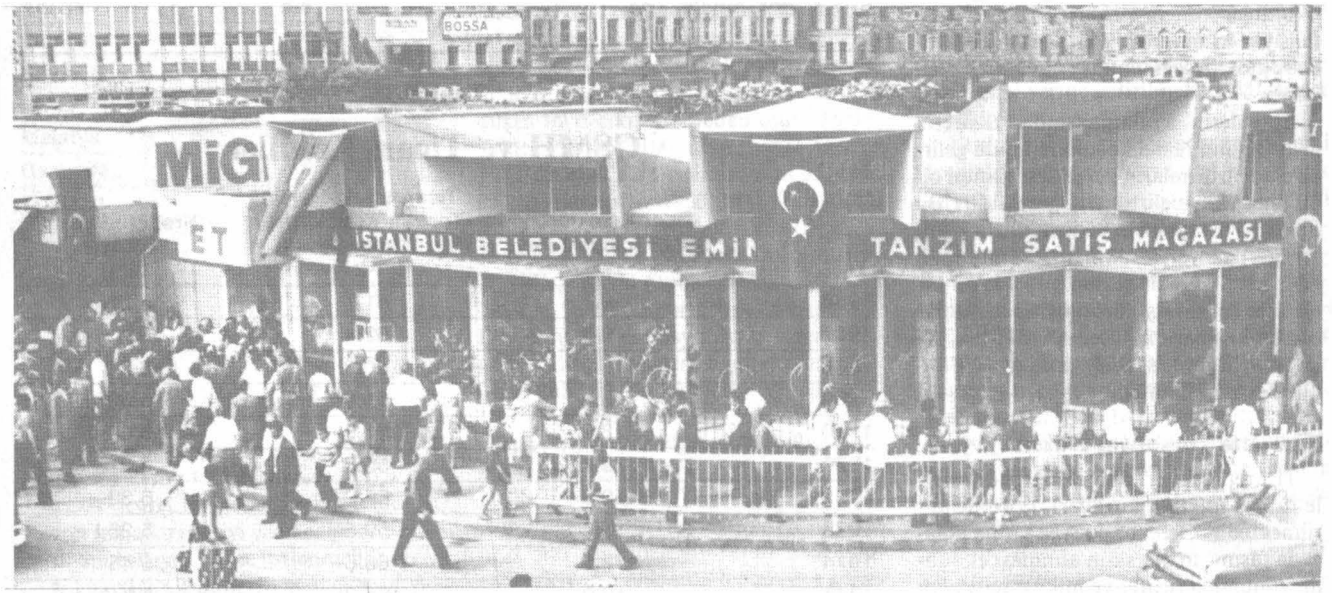

TÜKETİCİNİN KORUNMASI: Turkiye'de tüketici, kimi hukuksal düzenlemelere karşın oldukça geri düzeyde korunmaktadır. Mevcut uygulamada daha çok belediyelerin kalite ve fiyat kontrolleri ile tanzim satışları ön plandadır. Anti-tröst yasaların yokluğu, standartların etkin biçimde kontrol edilemeyişi vb. eksiklikler tüketiciyi birçok alanda savunmasız bırakmakta.

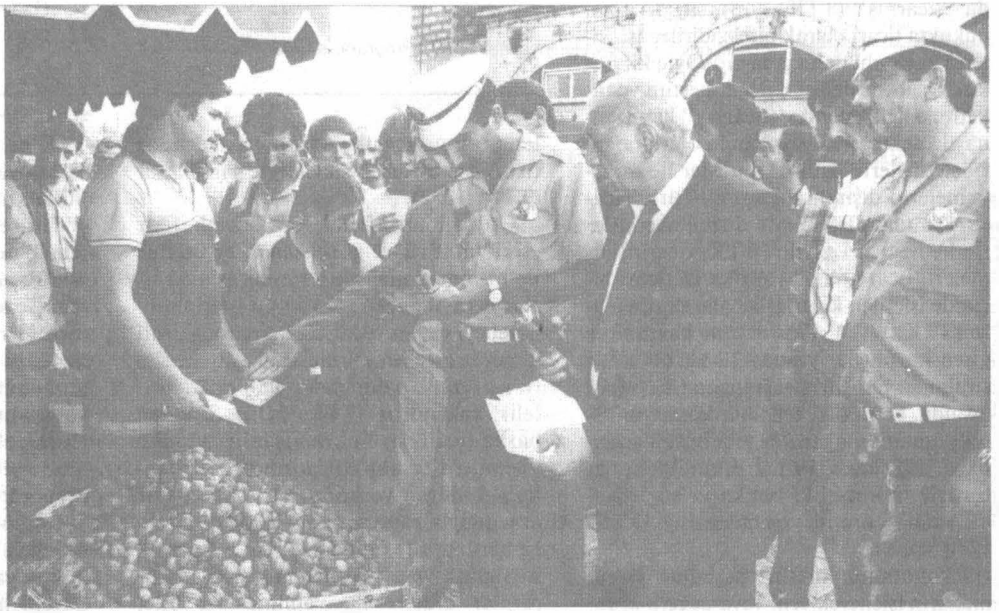

Tablo: 10

Ticaret Liselerinin Toplam Öğrenci İçindeki Payları (%)

Yıllar	%
1971	5.3
1972	6.4
1973	6.4
1974	8.2
1975	9.1

Kaynak: Sağlam, s.28

nabilir. Ancak bazı mesleklerin ticaretle bir arada olamayacakları kuralı getirilmiş ve bu tür meslek sahipleri için *ticaret yapma yasağı* öngörülmüştür.

Öncelikle memurlar için "ticaret ve diğer kazanç getirici faaliyetlerde bulunma yasağı" getirilmiştir (Devlet Memurları K.28). Yasaya göre memurlar, ticaret ve sanayi müesseselerinde görev alamayacakları gibi, ticarî mümessil veya vekil ya da kollektif şirket ortağı yahut komandit şirkette komandite özellikli ortak olamazlar (bkz. ayrıca TCK.238). Aynı yasak askerî memurlar, subay ve astsubaylar için de geçerlidir (1632 sayılı As.CK.m.1). 6309 sayılı Maden Yasası da memurların, maden arama ve işletme haklarının bulunamayacağını belirtmektedir (m.7).

Tacirlik ve esnaflık, yasada bir kamu hizmeti olarak nitelendirilen (Avukatlık K.1/1), avukatlıkla da birleşemez (Av.K.m.11). Fakat ticarî niteliklerine rağmen avukatlar aşağıdaki işlerden yasaklanmış değillerdir: Anonim, limited, kooperatif şirketlerle KİT'lerde yönetim kurulu başkanlığı, üyeliği, denetçiliği ve komandit şirketlerde komanditer ortaklık, gazete ve dergi sahipliği ve yayın müdürlüğü (Av.K.12).

Noterlik de kamu hizmeti sayıldığından (NK.1), ticaret yapma yasağı onlar için de geçerlidir (NK.8).

Mesleğini yapmakta olan doktorlar da ".. bizzat dükkân ve mağaza açmak suretiyle ticaret yapma" konusunda yasaklanmışlardır (1219 sayılı K.12/1). Fakat doktorların özel hastane açmaları bu yasağa girmez.

Serbest eczane işleten eczacılar da ticaret yapamazlar (6197 sayılı eczacılar ve eczaneler hakkında K.19). Ticaret şirketleri de eczane işletemeyecekleri gibi, eczacılar meslekten olmayan kimselerle ortaklaşa eczane açıp işletemezler. Ticaret şirketlerinin yönetiminde (TTK. 160,175, 247,317,525,540) görev almanın da eczacılar bakımından aynı yasağa girdiği belirtilmektedir.

Bunlar gibi borsa acentaları da ticaret yapamazlar (Menkul kıymet ve kambiyo borsaları K.8).

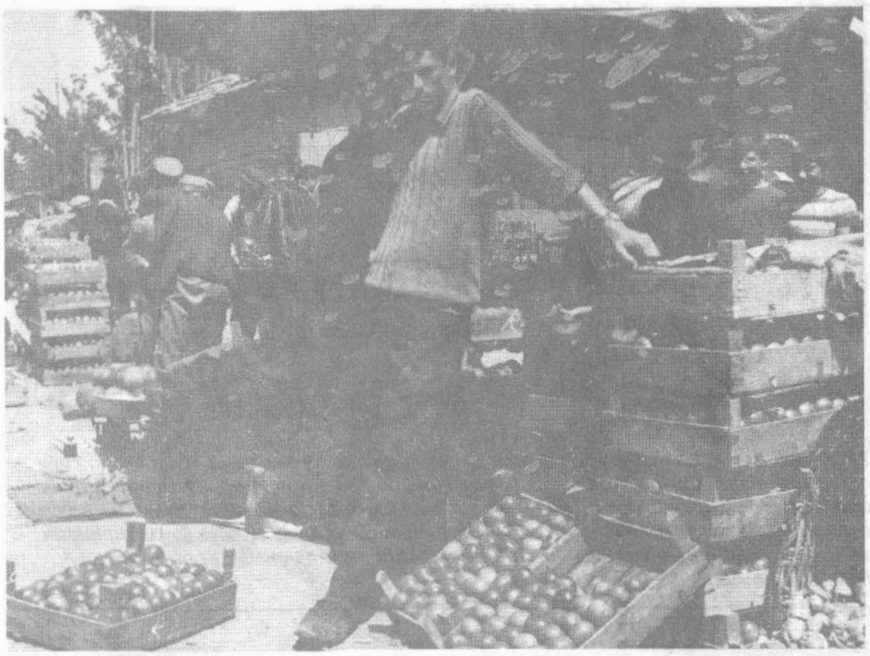

SEMT PAZARLARI: Haftanın belli günlerinde kurulan semt pazarları, üreticiyle tüketici arasındaki aşamaları kaldırdığından, en azından gıda maddelerinde fiyatları göreli olarak ucuzlatıcı bir etkiye sahiptir.

Ticaret Okulları

Türkiye'de ticaret ve özellikle *yüksek ticaret öğreniminin* de ilgi çekici bir geçmişi vardır.

Türk eğitim sisteminde *ticaret liselerinin* toplam öğrenci sayısındaki payları 10 no.lu tabloda gösterilmiştir.

Öte yandan kalkınma planında da ticaret liselerinin durum ve Türk öğretimindeki yerleri bakımından bazı veriler vardır (Tablo 11).

Türkiye'de ticaretin *yüksek öğrenime* konu oluşu, Avrupa'daki çoğu örneğinden daha eskidir. Avrupa'da önceleri, işletme ekonomisi ağırlıklı dersler veren, daha sonra da ekonomi biliminin bütün dallarını ders programlarına alan yüksek okulların kuruluş tarihleri şöyleydi: 1892'de Paris ve Lille, 1898'de Viyana, Leipzig, Aachen, Bordeaux, 1901'de Köln, Frankfurt/Main, 1902'de Montpelier, St. Gallen, Dijon, 1906'da Berlin, 1908'de Mannheim, 1910'da Münih, 1915'te Königsberg, 1916'da Nürnberg.

Tablo: 11

Ticaret Liseleri

Okul Sayısı		Öğretmen Sayısı		Öğrenci Sayısı	
1981	1983	1981	1983	1981	1983
236	241	5.718	5.847	94.708	100.321

Kaynak: DPT. 1984 Geçiş Programı, s.288

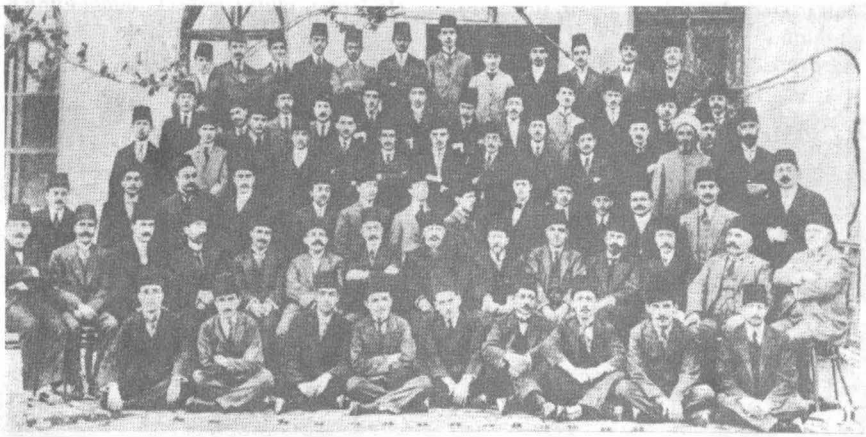

TİCARET EĞİTİMİ: Türkiye'de ticaretin yükseköğrenime konu oluşu Avrupa'daki çoğu örneğinden daha eskidir. Türkiye'de ilk ticaret okulu 1883 yılında ortaöğretim düzeyinde açılmıştı. Bu okul, 1905'den itibaren "Hamidiye Ticaret Mekteb-i Âlisi Ulûm-u Ticariyye", daha sonra da "Ticaret Mekteb-i Âlisi" adıyla anılmaya başladı ve yüksekokul diploması veren bir eğitim kurumu niteliği kazandı. Bu yıllarda okul öğrencilerinden bir grup hocalarıyla birlikte.

TİCARET BORSALARI: Bu kurumlar borsaya kayıtlı ürünlerin alımı, satımı ve fiyatlarının saptanması işleriyle görevli, tüzel kişiliğe sahip kamu kuruluşlarıdır. İstanbul Ticaret Borsası bunların en eski tarihlisidir.

Türkiye'de de bugünkü Marmara Üniversitesi'nin nüvesini oluşturan ilk ticaret okulu 1883 yılında ortaöğretim düzeyinde açılmıştı. Okul, 1905'ten itibaren "Hâmidiye Ticaret Mektebi Âlisi Ulûmu Ticariyye" adıyla yüksekokul diploması veren bir eğitim kurumu niteliği almıştır. İsim, sonraları "Ticaret Mektebi Âlisi" olarak değiştirilmiştir.

Cumhuriyetle birlikte yüksek ticaret okulundaki eğitim programlarında uzmanlaşma daha da belirgin bir durum almış ve yüksekokul, iktisat-muhasebe-sigortacılık ve bankacılık olarak dört bölümde uzmanlık eğitimine geçmiştir. Sonradan şehbenderlik bölümü de açılarak konsolosluk ve ticari ateşeliklere eleman yetiştirilmiştir.

Okulun adı 1936 yılında Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi olarak değiştirilmiştir. Okul, o dönem ve Cumhuriyetin ilk ekonomik kalkınma çabaları için gerekli yönetici kadrolarının yetişmesinde önemli işlevler üstlenmiştir.

1952 yılında okula akademik ünvanlar verilmiş, 1959 yılında 7334 sayılı Akademiler Kanunu ile bilimsel özerklik tanınmış ve adı da "İstanbul İktisadî ve Ticarî İlimler Akademisi" olarak değiştirilmiştir.

İzmir'de 1946, Eskişehir'de 1957, Ankara'da 1959, Adana'da 1967, Bursa'da 1973 ve Trabzon'da 1979 yıllarında benzer iktisat ve yüksek ticaret öğrenimi yapan yükseköğretim kuruluşları oluşturulmuştur.

Yüksek ticaret öğretimi yapan kuruluşların en eskisi olan İstanbul Yüksek Ticaret Okulu'nun daha 1883'ten itibaren görev alan müdür ve akademi başkanları sırasıyla şunlardı: Grati Efendi, Gelenbevîzâde Sait Bey, Hâmit Bey, Aynîzâde Hasan Tahsin Bey, Kirkor Kömürcüyan Efendi, Gelenbevîzâde Hikmet Bey, Hulûsi Bey, Serkiz Nihat Bey, Saadettin Bey (1921-1925). Cumhuriyet sonrası diğer yöneticiler de sırasıyla şunlardı: Naki köstem, Hüsnü Yaman, Nihad Odabaşı, Ord.Prof.Dr. Ali Fuat Başgil, Ord.Prof.Dr. Şükrü Baban, Ord.Prof.Dr. Nihad Sayâr ve Prof.Dr. Orhan Oğuz.

1971'de akademiler, 1472 sayılı yasa ile Anayasa Mahkemesi kararı uyarınca devletleştirilen yüksekokulları da bünyelerine almışlar, 1978'de bağlı yüksekokullar ve bölümler fakültelere dönüştürülmüş ve 1982'de de Yükseköğretim Kanunu ile bütün eski akademiler yeni üniversitelere dönüştürülmüşlerdir.

Ticaret Borsaları

Bu borsalar, borsaya kayıtlı ürünlerin alım satımı ve fiyatlarının saptanması ve ilanı işleriyle uğraşmak üzere kurulan tüzel kişiliği bulunan kamu kuruluşlarıdır. Ticarî gereksinimlere göre Ticaret Bakanlığı'nca kurulurlar (5590 sa.K.33).

Ticaret borsalarına dahil maddelerin alım ve satımı ile uğraşanların bulundukları yerin ticaret borsalarına kaydolmaları zorunludur (5590 m.37). Ticaret borsalarının da meslek komiteleri, meclis ve yönetim kurulundan oluşan organları vardır. Ticaret borsasını hukuken yönetim kurulu başkanı, protokolde de meclis başkanı temsil eder (5590 sa.K.m. 35,39). Borsaların da ayrıca genel kâtibi bulunur.

Ticaret borsalarında memur niteliği taşıyan ve Ticaret Bakanlığı'nca atanan bir de borsa komiseri bulunur (5590 sa.K.49). Ticaret borsalarında işlem yapabilen borsa komisyoncusu, borsa ajanı ve borsa simsarının görev ve yetkileri yasada belirtilmiştir (5590 sa.K.m.53).

Bütün odaların üstünde "Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği" de vardır (5590 sa.K.m.61). Birliğin üst düzeyde koordinasyon görevleri vardır. Odalardan yollanan üyelerden oluşan genel kurul, yönetim kurulu ve genel kâtip gibi organlar birlikte de vardır (5590 sa.K.b.64 vd.) ●

TİYATRO

Cumhuriyetten Önce Türkiye'de Tiyatro

Prof. Dr. Metin And

Cumhuriyet Tiyatrosu

Özdemir Nutku

Özel Tiyatrolar

Hayati Asılyazıcı

Türkiye'de Opera Sanatı

Faruk Yener

Cumhuriyetten Önce Türkiye'de Tiyatro

Metin And

Tiyatronun Oluşmasını Sağlayan Etkenler

Anadolu Türklerinin kültürü ve özellikle dramatik sanatı, şu beş önemli etkenin biraraya gelmesiyle oluşmuştur:

Yer: Türkler Anadolu'ya yerleşmeden önce burası çeşitli uygarlıkları barındırmıştı. Türkler geldikten sonra en azından kendilerinin yirmi katı bir nüfusla yüzyıllar boyunca birlikte yaşamışlardır. Böylece Türk tiyatrosunun oluşumunda Türklerin bu topraklarda kendilerinden önce yaşayan uygarlıklardan etkilendikleri gibi çağdaşı oldukları (Bizans İmparatorluğu vb.) toplumlarla da bir kültür alışverişinde bulunmuşlardır. Bugün özellikle Anadolu köylüsünün yaşattığı oyunlarında bunların izlerine raslamaktayız.

Soy: Bu etkenin en kalıcı belirtisi, bugün de konuşulan Türkçedir. Türklerin eski yurdu Orta Asya'nın ve inançları Şamanlığın Anadolu Türklerinin kültürü üzerinde geniş ölçüde etkisinin izlerine raslanmaktadır. Oyun ve bügü sözcüklerinin bile Şamanlıkla çok sıkı bir ilişkisi vardır. Bunun izlerini Anadolu dansları ve seyirlik oyunlarında görmek kabildir. Dinsel özellikleri yanında seyirlik oyunun niteliğini taşıyan tarikat danslarında bile Şaman izleri bulunmuştur.

İslam Dini: Türklerin İslam'ı kabul etmeleriyle önemli bir kültür değişikliği olmuştur. Ancak İslam'ın tiyatro, dans ve tasvir yapmaya etkisi olumlu olmamıştır. Gerek *taklit*, gerek *tasvir*, her ikisi de benzetmece sanatlarıdır. İslam'da Allah'ın niteliklerinden biri "musavvir" olduğu için, benzetmece ve yaratma onun ayrıcalığındadır. Tanrı'nınki gibi bir yaratıcılık etkinliği ve canlı varlıkların benzetmecelerini yapan türden sanat kollarına yer olamaz. Ayrıca Cahileye döneminin putatapar diniyle savaşan İslam, resim, heykel, kukla gibi büyüyle ilişkili sanat gösterilerini hoş görmezdi. Nitekim Ortaçağda Hıristiyan kilisesi ve Bizans'ta din adamları aynı gerekçeyle Yunan-Roma tiyatrosuna karşı savaş açmışlardı. Ortaçağda İslam, insanla, onun kişiliği, duyguları, davranışlarıyla uğraşacak yerde tüm ilgisini metafiziğe vermişti. İnsanla ilgilenmeyen bir kültürde tiyatronun olmaması da doğaldır. Gerçi Kur'an'da canlıların taklit ve tasvirine karşı bir yasak yoktur ama, hadislere ve çeşitli din bilginlerinin görüş ve yorumlarına göre insan ve hayvan benzetmecelerinin bulundurulmasına karşı durulmuştur. Ancak tiyatroya karşı hoşgörü eksikliği yalnız İslam dininden çıkma değildir, ayrıca İslam'ın kaynaklandığı Arap toplumunun toplumsal, estetik ve tarihsel durumunda tiyatronun çıkışına ve gelişimine engeller bulunmaktadır.

Göçebe yaşamda tiyatro gibi kalıcı, yerleşik düzende bir sanata yer olmadığı gibi, gene böyle bir toplum düzeninde bireye ve onun sorumluluklarına da yer yoktur. Aşiretin başında bağımsız düşünen, ona karşı gelen bir birey kabul edilemez. Tiyatro sanatı ise bireye önem veren toplumlarda gelişmiştir. Dramatik çatışma değişik görüş ve eylemde kişiler arasında gelişir. Gene bunun gibi, Araplarda estetik görüşler tiyatronun gerektirdiği bir durumun çabuk gelişmesi, epik anlayışta estetiğe sahip Araplarda yoktur. Orada, tersine, aynı konunun değiştire değiştire, yineleye yineleye gelişimi önemlidir. Dolantılarda gerilim de bilinmez. Tarih süresi bakımından da birtakım nedenler vardır. Bunun başında, Antik Yunan Tiyatrosu'nun bilinmemesi ve anlaşılmaması gelir. Araplar Yunan felsefe ve biliminden etkilenmekle birlikte Yunan dramatik edebiyatına yabancı kalmışlardır. Gerçi Aristo'nun *Poetika*'sı Arapçaya çevrilmiştir, ancak bu çevirilerde bile tiyatro terimlerinin yalnış karşılanması Arapların bu kavramlara ne denli uzak olduğunu göstermektedir. Ayrıca İslam'ın çıktığı 7. yüzyılda dramatik edebiyat Akdeniz ülkelerine yabancıydı.

Bu nedenlerle İslam bir dram yaratamamıştır. Yalnız Şii dünyasında *Tâziye* özgün tek dram türüdür, ancak onun da gelişimi İran'da çok geç tarihlidir. Kerbelâ olaylarına bir acı çekme ritüeli olarak başlayan Tâziye, başlarda *dramatik anlatı* (perdedarî, rûzehan, nakkalî), *kukla* (kimi Tâziyelerde kişilerin büyük kuklalarının yapılması), *maske* (gene kimi Tâziyelerde dev, şeytan gibi yaratıkların maske takınmaları), *desde-i azadari* (simgesel donatımla ve çeşitli sahneleri canlandırarak yapılan yas tutanların geçit alayı) bir ölçüde içinde dramatik ögeleri taşıyordu. Tâziyenin gelişimiyle İslam biricik özgün dramını yaratmış oldu. Öyle ki, bunlar yalnız Kerbelâ olayları ve imamların şehadeti üzerine değil, fakat çeşitli konularda da oluyordu.

Azerbaycan Türklerinde bunları bulduğumuz gibi, Muharrem uygulamalarının Anadolu Türklerinde de iki bakım-

dan bir dramatik yaklaşım gösterdiğini söyleyebiliriz. Bunlardan biri, Muharrem için yazılmış ve söylenmiş manzum metinlerdir. Bunlardan özellikle Makteller (bunları yazanlar arasında Fuzulî, Lâmiî Çelebi gibi ünlü şairler de vardır), genellikle on meclis üzerine kuruluyor; Muharrem'in ilk on gününde her gece bir meclis, topluluğa dramatik bir biçimde okunuyordu. Nitekim Âşık Çelebi'nin *Meaşirü'ş-şu'ara*'sındaki kayda göre vâiz Molla Arab, Lâmiî Çelebi'nin *Maktel-i Âl-i Resul*'ünün toplu okunmasını Bursa'da yasaklamış: Lâmiî Çelebi ise ulemayı, bu arada Molla Arab'ı da çağırarak toplulukta okunmasını sağlamış ve çoğunlukla topluluğa okunmasının uygun olacağına karar verilmiştir. Bu konuda ikinci dramatik yaklaşım ise -günümüzde de yaşayan uygulamalara göre- özellikle Doğu Anadolu'da, Muharrem'in onuncu günü olan Aşure'de, İran'da olduğu gibi şebeh (şebih) düzenlerle dramatik bir biçimde yansıtılır.

Bütün kısıtlamalara karşın Türkiye'de canlı, özgün bir tiyatro yaşamı buluyoruz. Ebussuud Efendi, Abdullah Efendi, Şeyhülislâm Yahya Efendi, İbni Kemal gibi ulemanın fetvalarında taklit ve seyirlik oyunlar için birtakım kısıtlamalar, yasaklar getirilmiş olmakla birlikte, bunların metinleri okunursa bu yasaklamalarda daha çok kadı-davacı, öğretmen-öğrenci, din adamları gibi saygın kişi ve kurullarla alay edilmesine karşı çıkılmıştır; bunun ters anlamından, bu tür durumların dışında taklidin ve seyirlik oyunların yasaklanmadığı çıkarılabilir.

İmparatorluk: Osmanlı İmparatorluğu üç kıtaya yayılmıştı; sınırları içinde değişik dinde, etnik kökende, dilde büyük sayıda ülkeler, toplumlar vardı. İmparatorluk bu ülke ve toplumlarla karşılıklı bir kültür alışverişi içinde olduğundan, ister istemez bu kültürleri etkilediği gibi kendi kültürü de bundan etkilenmiştir.

Batılılaşma: Osmanlıların Batı'yla ilişkisi çok eskilere uzanmakla birlikte, 18. yüzyılın sonlarına dek Batı kültürünün Osmanlı İmparatorluğu üzerinde etkisi yoktur ya da pek azdır. Ancak 18. yüzyılın ikinci yarısından sonra giderek bu etki büyümüş ve yoğunlaşmış, bir kültür değişimi niteliği almıştır. Dolayısıyla tiyatro da bundan etkilenmiştir.

Türk Tiyatrosunun Dört Geleneği

Türk tiyatrosunu dört geleneğe ayırabiliriz. Bunlar, Köylü Tiyatrosu Geleneği; Halk Tiyatrosu Geleneği; Saray Tiyatrosu Geleneği ve Batı (ya da Avrupa) Tiyatrosu Geleneğidir.

KÖYLÜ TİYATROSU GELENEĞİ: Halk Tiyatrosu geleneğiyle hiçbir benzerliği olmayan bu gelenek, daha çok tarih öncesi bolluk törenlerinden ve canlıcılık (animisme) inançlarından kaynaklanır. Bu gelenekte belli başlı oyun türlerinden biri de hayvan benzetmeceleridir: Oyuncular, çeşitli hayvanların kılıklarına girerler.

Köylü Tiyatrosu Geleneği: Bu gelenek bağımsız bir kültür birimi olan köylere bağlı, daha çok tarih öncesi bolluk törenlerinden ve canlıcılık (*animisme*) inançlarından çıkmış; günümüzde de yaşayan, soy kadar üzerinde yaşanılan toprakların önceki kültürlerinin bir sürüncemesi olan bir tiyatro anlayışıdır. Burada oyuncular profesyonel değildir; gösterimler de süreli olmayıp takvime ya da belirli vesilelere bağlıdır. Bunlar kısa oyuncuklar olup, çoğunda söyleşme, maskeler ya da hayvan benzetmeceleri bulunur, ayrıca kukla ve dramatik danslara da raslanır. Bunların içinde Türklerin Orta Asya'dan getirdikleri inançların kalıntıları bulunduğu gibi, Anadolu'da Türklerden önce yaşamış ya da Türklerin ilk başlarda çağdaşı olan ulusların katkısı da görülmektedir. Zamanla bu uygulama ve inançların gerçek amaçları unutulmuş, takvimdeki belirli yerleri çoğu kez değişmiş olmakla birlikte, günümüzde de Türk köylüsü bunları büyük bir kıskançlıkla ve titizlikle sürdüregelmiştir.

Bu geleneğin halk tiyatrosu geleneğiyle hiçbir yakınlığı ve benzerliği yoktur. Belli başlı oyun türleri şunlardır:

Ölüp-Dirilme Konusu: Eski uygarlıklarda görülen tarımsal bolluk ritüellerinin bir kalıntısıdır. Çoğu kez ak ve kara karşıtlığında iki hasım çarpışır, bunlardan biri ölür, bu ölen için yas tutulur. Sonra büyü ile ölü diriltilir ve bu toplu bir sevince dönüşür.

Kız Kaçırma: Bu da ilki gibi simgesel bir yoldan tarımsal yıllık döngünün oyunlaştırılmasıdır. Bir kız kaçırılır, sonra kız bulunup ailesine geri verilir. Toprak ürünleri gibi kızın kaçırıldığı sürede tohumun toprak altında kalışını, yeniden bulunup geri gelmesiyse tohumun gelişip toprak yüzüne çıkmasını simgeler.

Her İki Temanın Birleştiği Oyunlar. Günlük Yaşamdan Sahneler: Anadolu köylüsü dramatik oyunlarında kendi günlük yaşamından sahnelere de büyük önem verir. Bunlar, tüm halk tiyatrosu geleneğinde olduğu gibi toplumsal eleştiri ve taşlamaya dayanır. Karı-koca geçimsizliği, kaynana gelin, çok evlilikte ortak ya da kuma anlaşmazlığı, evde kalmış kız, ölüm, kente ve hacca gitme vb.

Esnaflık Oyunları: Anadolu dramatik oyunlarının konularında bir önemli yeri

de esnaf ve çeşitli meslek, uğraşın bir yansılaması (ya da *paradie*) ya da benzeği (ya da *pasdiche*) almaktadır. Bu oyunlarda o uğraşın araç ve gereçlerinde abartmalara başvurularak, kaba şakalar yapılır, bu uğraş alaya alınır. Özellikle doktorluk, tüccarlık, yargıçlık gibi suçlamak istedikleri mesleklerde bu alayları artırırlar.

Tarımsal Oyunlar: Tarımsal oyunlar başlığı altında köylerde tarımsal ve bitkisel yaşamı, uğraşları canlandıran oyunları buluruz. Bunların içinde özellikle yağmur yağdırma, baharın karşılanması, ekim-biçim, ürün devşirme, yaban domuzu gibi ürüne zararlı hayvanlar, çift sürme, bağ bozumu, tarla sınırlarının saptanması gibi konular canlandırılır.

Çoban Oyunları: Çoban, sığırtmaç yaşamı üzerine oyunların önemli bir kısmı hayvanların sağlıklı kalması, çoğalmaları, yavruların doğumu, kurt gibi sürülere zararlı hayvanlar üzerine oyunlardır.

Hayvan Benzetmeceleri: Oyuncuların çeşitli hayvanların kılıklarına girdiği, kimin de bu hayvanın oyunda baş kişi olduğu oyunlar sayıca pek çoktur. En çok raslanan hayvanlar şunlardır: Deve, geyik, tilki, ayı, leylek, köpek, tavşan, kirpi, kurt, keklik, domuz vb.

Efsane ve Masallardan Oyunlar: Kimi oyunlar da yaygın efsane ve masalların oyunlaştırılmasıdır. Bunlarda bu masal ve efsanelerin kahramanları da yer alır. Köroğlu, Keloğlan, Köse gibi...

Şakalar ve Dilsiz Oyunları: Anadolu'da kimi dramatik oyunlar belirli bir konuyu işlemek yerine seyircileri korkutarak, şaka yaparak tedirgin etmeye ya da soytarılıkla güldürmeye dayanır. Bunun bir türü de dilsiz oyunları ile Anadolu'da *Samıt* ya da *Somut* ve *Lâl* denilen suskunluk oyunlarıdır. Bu ikinci türde hiç konuşulmaz.

Kukla: Köylerde ilkel kukla türleri çok yaygındır. Özellikle yağmur yağdırmak için yapılan kuklalar şu adlar altında görülmektedir: *Bebek, çaput adamı, kepçe kadın, çomça gelin, şullu kadın, kepçecik, bodi bostan, gelin gok, kepçe başı, su gelini, kodu gelin* vb. Ayrıca *hemecik, karacör, korçak* gibi adlar altında oynanan kukla türü, başka ülkelerde pek bilinmeyen bir türdür. Burada kuklacı bedenini çullar içine gizleyerek boylu boyunca yere yatar, ellerinde birer kukla bulunur, kimi yerlerde dizine de bir büyük kukla bağlar, elleriyle bu kuklaları oynatırken dizine bağlı kuklayı dizlerini başına doğru çekerek büyük kuklayı iki kuklanın arasına getirir.

KÖÇEK: Çengi, köçek ve curcunabazlar seyirlik sanat dansı olarak ele alınabileceği gibi, Halk Tiyatrosu geleneğinin bir türü olarak da değerlendirilebilir. "Köçek" adı verilen erkek dansçılar, kadınlar gibi etek giyerlerdi. Şalvar giyen köçeklere "tavşan" ya da "tavşanoğlanı" denilmekteydi.

Halk Tiyatrosu Geleneği: Bu gelenek daha çok kentlerde, özellikle İstanbul'da gelişmiştir. Metinsiz, sahnesiz bir tiyatro geleneği olup, Avrupa'da Halk Tiyatrosu'nu andıran aydın ve yarı aydın orta sınıfın tiyatrosudur. Metinsiz, doğmaca oyuncunun yaratıcılığına dayanan bir gelenektir. Oyuncular profesyonel sanatçılardır. En önemli türleri kukla, gölge oyunu ya da Karagöz ve ortaoyunudur. Dramatik özellikler gösteren başka türler de vardır:

Meddah: Tüm İslam ülkelerinde raslanan bir kişinin bir hikâyeyi bir topluluğa dramatik anlatı biçiminde sunması geleneğinin Türkiye'de çok köklü bir geçmişi vardır. Anlatı bölümlerinin aralarına söyleşmeli, taklitli, kişileştirmeli kesimler yerleştirilerek çok zengin bir hikâye dağarı üzerine kurulan bu dramatik tür, Halk Tiyatrosu geleneğinin en önemli türlerinden biridir.

Çengiler-Köçekler-Curcunabazlar: Bunların tümü seyirlik sanat dansı türü olmakla birlikte, çoğunlukla oyunlarında kimi kez bir konuyu dansla dramatik bir biçimde canlandırdıkları için, Halk Tiyatrosu geleneğinin bir türü gibi de incelenebilmektedir. Çengiler daha çok kadın oyunculara verilen bir ad olmakla birlikte, çengi sözünün erkekler için kullanıldığı da oluyordu. Köçekler ise erkek olup, uzun saçlıydı ve kadın gibi etek giyiyorlardı. Bunların etek giymeyip şalvar giyenlerine *tavşan* ya da *tavşanoğlanı* deniliyordu. Curcunabazlar ise çoğunlukla yüzlerinde tuhaf maskeler bulunan, soytarı gibi giyinen, gürültü, kaba saba soytarı dansları yapan kimselerdi. Bunların bir türü de *cin askeri* denilenleriydi. Ayrıca şenliklerde hem düzen bağını koruyan, hem de soytarılık yaparak halkı güldüren tulumcuları da bu kesime koyabiliriz. Ayrıca dans ederken pamaklarının ucundaki kâseleri fırıl fırıl döndüren kâsebazları, dans ederken çegâne denilen zilli maşaları çalan çegânebazları da sayabiliriz. (Çarpare denilen tartım çalgılarını çalarak dans edenlere çegânebaz deniliyordu.)

Hokkabaz: Osmanlılarda dramatik olmayan pek çok seyirlik oyun türü vardır. Bunlar sirk gösterileri türünde oyunlardı. Ancak bunlardan biri, hokkabazlık, aslında bir el çabukluğu ve gözbağcılığı olmakla birlikte, bunu da dramatik bir tür durumuna sokan, usta ile yardağı arasında, gölge oyunundaki Karagöz ile Hacivat, ortaoyunundaki gibi Kavuklu ile Pişekâr arasındaki güldürmeceli söyleşmelere benzer diyaloglar bulunmasıdır.

Kukla: Türklerde çok eskilere uzanan bir kukla geleneği vardı. Ancak 16. yüzyılda Türkiye'ye Mısır'dan gelen gölge oyunu, 17. yüzyılda geliştirilerek Karagöz adında birçok gelişkin bir tür karşısında önemini yitirmiştir. Türk kuklası üzerine bilgilerimiz ancak eski metinlerde yer alan kısa belgeler ile bir iki minyatürden kaynaklanmaktadır. Pek çok incelemeci de 16. yüzyıldaki metinlerde kukla için kullanılan *hayal* sözcüğünü görerek bunu gölge oyunu sanmıştır. Türk kuklasının kaynağı Orta Asya'dır. Orta Asya'da ve bugün Özbekistan ile Türkistan'da görülen iki kukla türü çok eskilere uzanır. Bunlardan biri el kuklası olup, *kol korçak* denilmektedir; ikincisi ipli kukladır, *çadır hayal* adını taşır ve İran'daki ipli kukla, *Hayme-i şebbazi*'ye benzer. Zaten bu tür kuklanın İran'a Türkler eliyle tanıtıldığı üzerine belge vardır. Osmanlılarda kukla sözcüğü daha çok 17. yüzyılda görülmektedir, buna karşın, kukla için çeşitli terimler kullanılmıştır.

Şu kukla türleri biliniyordu: Daha çok gezici çingenelerin oynattığı, ilkel bir tür olan iskemle kuklası; el kuklası; ipli kukla; araba kuklası ya da sopalı kukla (bu arada içindeki kuklaların aşağıdan gizlice oynatılmasına dayanır); ayak kuklası (kuklaların bağlı olduğu ipin bir ucu ya kuklacının ayağına bağlanmıştır ya da yere, kuklacı ayağını oynattıkça bunlar hareket eder); dev kuklalar. Bu sonuncular şenliklerde oynatılırdı: İnsan boyundan çok hafif bir çerçeveye kukla giysisi baş, kol ve gövdesiyle giydirilir, içine bir ya da iki kişi girerek bunları hareket ettirirdi. Bunların kimi iki başlı olurdu. Levnî'nin 1720 şenliği minyatürlerindeki bir dev kukla ilginçtir: Başının üzerinde daha küçük boy kuklalar bulunmakta, dev kuklanın içine gizlenmiş kişi bunları içerden oynatmaktadır.

Gölge Oyunu-Karagöz: Türk Halk Tiyatrosu geleneğinin en bilinen ve yaygın türü, Gölge Oyunu ya da Karagöz'dür. Yavuz Sultan Selim, Mısır'ı ele geçirdiği sırada Memlûklar arasında çok geliştirilmiş olan bu oyunu ilk kez orada görerek sanatçıları İstanbul'a çağırmıştır. *Surname-i Hümâyun*'da belirtildiğine göre, 1582 şenliğinde bile gölge oyunu oynatanlar Türk değil, Arap'tı. Ancak 17. yüzyıldan başlayarak Türk gölge oyunu büyük gelişmeler gösterdi ve sonunda tüm Osmanlı İmparatorluğu egemenliğindeki ülkelere de gidip yerleşti. Bu arada Romanya, Bulgaristan, Yugoslavya ve en son Yunanistan, Türk gölge oyununu tanıdılar, benimsediler. Bunun gibi Cezayir'de, Tunus'ta, Libya'da, Suriye ve Lübnan'da ve en ilginç çıkış ülkesi olan Mısır'da da 20. yüzyılın başlarına kadar Türk Karagözü oynatıldı; bu ülkelerin çoğunda Karagöz genellikle Türkçe oynatıldı.

Ortaoyunu: Denebilir ki, canlı oyuncularla yapılan ve gerçek tiyatroya en yakın olan ortaoyunu, İslam ülkeleri içinde en gelişkin tiyatro türüdür. Ortaoyunu sözcüğüne ilk kez 19. yüzyılın başında raslıyoruz. Ancak bu, oyunun aynı tarihlerde başladığını göstermez. Tersine, *Kol Oyunu, Meydan Oyunu, Taklit Oyunu* gibi adlar altında, değişik yüzyıllarda izlerine raslamaktayız. Karagöz ile ortaoyunu arasında gerek kişileri, gerek oyun yapısı ve dağarcığı bakımından büyük ortaklıklar görülür. Öyle ki, Karagöz perdeden meydana inmiş, ya da ortaoyunu meydandan perdeye çıkmış denebilir. Karagöz'ün baş kişileri Karagöz ve Hacivat'ın ortaoyununda karşılığı Kavuklu ve Pişekâr'dır. Öteki kişileri de buluruz. Ortaoyunu sözcüğü orta yerde, seyirciyle çepeçevre bir meydanda oynanan oyun anlamına gelmekle birlikte, başka anlamlar da düşünülebilir. Batı Tiyatrosu'nun Türkiye'ye girip yerleştiği 19. yüzyılda -tıpkı el kuklasıyla, ipli kuklada olduğu gibi- ortaoyunu da kukla oyunundan esinlenerek tulûat tiyatrosuna bir dönüşüm yapmıştır. Günümüzde ortaoyunu fasıllarının 25'i tam metin olarak yayımlanmıştır.

Saray Tiyatrosu Geleneği: Asya'daki tiyatro gelenekleri arasında Saray Tiyatrosu geleneği kendi başına değişik, özgün bir gelenektir; ancak Osmanlılarda ayrı, bağımsız bir gelenek olmamıştır. Halk

OSMANLI DRAM KUMPANYASI: Batı Tiyatrosu'nun kısa sürede benimsenmesinden sonra kurulan bu topluluğun tiyatro tarihimizde önemli bir yeri vardır. Başlangıçta temsiller Ermeni sanatçılarca verilirken, profesyonel Türk sanatçıları da yetiştirilmiştir. Üstten, soldan: Hekimyan Hanım, zevç ve zevce Binemeciyan'lar, Sisak, Mınakyan ve Matos Efendiler, Aznif ve Satnik Hanımlar.

EDEBÎ HEYET: İkinci Meşrutiyet döneminin başlıca tiyatrolarından "Sahne-i Osmanî"nin edebî heyeti. Soldan (oturanlar): Halit Ziya, Recaizade Ekrem, Hamdi Bey, Ahmet Hikmet. (Orta sırada): Mehmet Rauf, İzzet Melih, Nuriciyan Efendi, Süruri Cemal, İsmail Müştak.

Tiyatrosu geleneğinin yürürlükte olduğu çağlarda Saray, Halk Tiyatrosu'nu benimsemiş; Batı Tiyatrosu geleneğinin Türkiye'ye girmesiyle Saray'da da bu tiyatro anlayışına bir yöneliş olmuştur.

Saray'da Halk Tiyatrosu geleneğine iki açıdan yaklaşım gerekir: Birincisi, doğrudan doğruya Saray'ın kendi gereksinmesi için alıkonan sanatçılar yoluyla yaşatılan Halk Tiyatrosu; ikincisi, Saray'da yetiştirilen sanatçılarla kurulan Halk Tiyatrosu. Enderûn-i Hümâyûn'da ve özellikle Seferli Koğuşu'nda içoğlanlarına bir sanat okulu gibi müzik, spor gösterileri yanında çeşitli hüner ve oyunlar öğretiliyordu. Kadınların bile bu alanda eğitim gördüklerini biliyoruz. Saray için düzenlenen bu gösterilerin yanı sıra, çeşitli vesilelerle (sünnet, evlenme düğünleri, bir savaşın kazanılması, şehzadelerin ve sultanların doğumu, önemli bir konuğun gelişi gibi) kırk gün, kırk gece süren kimi genel şenliklerde sanatın her türüne yer veriliyordu, bu arada seyirlik oyunlar ve tiyatro türleri de gösteriliyordu. Ancak bunlarda Saray, esnaf ve halkın çeşitli toplumsal katmanları birlikte, aynı amaca yönelik çalışıyorlardı. Batı Tiyatrosu'nun Türkiye'ye girmesiyle Saray bununla da ilgilendi; önce Çırağan Sarayı'nda geçici bir tiyatro, sonra Dolmabahçe Sarayı yakınında (1859'da), ardından Yıldız Sarayı'nda (1889) ikinci bir tiyatro yapıldı. Saray içinde biri Türk sanatçılarından, öteki yabancılardan oluşan iki tiyatro topluluğu bulunuyordu. Ayrıca Saray'ın dışındaki tiyatro ve anfiler de Saray'ın bir parçası gibi imtiyazlar, yardımlarla destekleniyordu.

Batı (ya da Avrupa) Tiyatrosu Geleneği: Bu gelenek kendini 1839'dan sonra kabul ettirmekle birlikte, daha önceleri de birtakım etkileri görülmüş olabilir. Batı Tiyatrosu geleneğini üç döneme ayırabiliriz:

Tanzimat ve İstibdat Dönemi Tiyatrosu (1839-1908): 18. yüzyılın sonlarına doğru, özellikle askerî yenilgiler sonucu Batılılaşma gereksinmesi duyuldu. Bu önce daha çok teknolojide olmakla birlikte, her alana yayılan yaygın bir kültür değişmesine dönüştü. Bunun en belirgin belgesi olan Gülhane Hatt-ı Hümayûnu'nun okunduğu 1839 yılı, aynı zamanda İstanbul'da dört tiyatronun yapılması bakımından Batı Tiyatrosu geleneği için de bir başlangıç yılı olarak kabul edilebilir. Batı Tiyatrosu'nun benimsenmesi çok çabuk ve etkin oldu. Bunu kolaylaştıran şu etkenleri sayabiliriz: Önce Saray ve çevresi. Tiyatroya karşı tepki gösteren gerici çevreler karşısında sultanın hem hükümdar, hem halife olarak tiyatroyla ilgilenmesi, Sarayın da tiyatroya yer vermesi bir güvence oluşturuyordu. Ayrıca devlet adamlarının da katkısı vardı. Sadrazam Âli Paşa, Güllü Agop'un Osmanlı Tiyatrosu'na on yıllık bir imtiyaz tanıyarak onu sanki bir ulusal devlet tiyatrosu durumuna sokmuştu. Ahmet Vefik Paşa'nın Bursa valiliği sırasında Bursa'da kurduğu tiyatro, şair Ziya Paşa'nın Adana valiliği sırasında Adana'daki tiyatro çalışmalarını desteklemesi bu arada sayılabilir. Tiyatro yazarı Âli Bey de çeşitli kentlerdeki mutasarrıflığı sırasında tiyatro çalışmalarını isteklendirmişti. Basın da tiyatro ile yaşıt olarak tiyatro çalışmalarını yansıtıyor, kamuoyu oluşturuyordu. Elçilerimiz dış ülkelerde tiyatro üzerine gördüklerini sefaretnamelerinde duyuruyorlar, edindikleri tiyatro kültürünü yurda döndüklerinde önemli görevlere atandıkları zaman tiyatro yararına kullanıyorlardı. Türkiye'deki yabancı elçilikler de kendi ülkelerinin tiyatrolarının tanıtılmasında yardımcı oluyorlardı. Türkiye'ye yabancı ülkelerden, özellikle Fransa ve İtalya'dan gelen tiyatro, opera ve bale toplulukları Türkiye'de tiyatro sanatını tanıtıyorlar; ayrıca bunların içinden kimi sanatçılar (oyuncu, yönetmen, orkestra yönetmeni, dekorcu, vb.) Türkiye'de kalıyorlar, yerli topluluklarda görev alarak bir çeşit öğretmenlik yapıyorlardı.

İlk Türkçe oyun İbrahim Şinasi Efendi'nin *Şair Evlenmesi*'dir. Bu eser 1859'da aynı yıl açılan Dolmabahçe Saray Tiyatrosu'nda oynanmak için ısmarlanmıştı. Ancak bundan önce de birtakım denemeler vardır. Sözgelimi Viyana'daki Doğu Dilleri Okulu'nda Türkçe öğrenen yabancıların Türkçelerini geliştirmek için birtakım oyunlar yazılıyor, öğrenciler bunları hem İtalyanca, Fransızca ve Almancaya çeviriyorlar, hem de yıl sonunda oynuyorlardı. Bunları o sırada adlarını gizleyen ve Türkçe öğretmenliği yapan Türk elçiliğinden diplomatların düzenleyip sınıfta okudukları sanılabilir. Bunlar arasında *Vekayi-i Acîbe ve Havadis-i Kâfşger Ahmed, Nasreddin Hoca'nın Mansıbı* ve *Hikâyet-i İbda-i Yeniçeriyan* vardır. Ayrıca Katolik Ermenilerin Venedik'teki manastırının yayınları arasında Ermeni harfleriyle Türkçe basılmış çeviriler, ayrıca bugüne yazılı metinleri ulaşmamış, ama temsil edildiklerini bildiğimiz çeşitli Türkçe çeviriler bulunmaktadır. Şair Evlenmesi'nden on beş yıl önce Abdülhak Hâmit'in babası Hayrullah Efendi tarafından yazılmış bir oyun taslağı, *Hikâye-i İbrahim Paşa Bey İbrahim-i Gülşenî* bu arada sayılabilir.

Tiyatro çalışmaları, önce Ermeni azınlığın girişimiyle başladı. İlk başlarda gösterimler Ermenice verilirken, daha çok seyirci sağlamak, Türk seyircisini de çek-

mek için Türkçe temsiller de verilmeye başlandı. Bunu ilk gerçekleştiren, Şark Tiyatrosu Topluluğu'ydu. Güllü Agop adındaki bir Ermeni, önce İzmir'de temsiller veren Vaspuragan Topluluğu'yla, daha sonra ise kurduğu Asya Kumpanyası ile Türkçe temsiller verdi. Asya Topluluğu, daha önce İstanbul Tiyatrosu diye bilinen Gedikpaşa Tiyatrosu'na yerleşti ve Osmanlı Tiyatrosu adıyla temsiller verdi. Osmanlı Tiyatrosu kısa zamanda derlendi toparlandı, düzenli temsiller vermeye başladı. Türk yazar ve aydınlarından da destek gördü. Ermeni oyuncuların yanı sıra, Türk oyunculara da görev verildi. 1870 yılında Sadrazam Âli Paşa'nın girişimiyle Osmanlı Tiyatrosu'na on yıllık imtiyaz verildi; böylece Osmanlı Tiyatrosu, İstanbul'da Türkçe tiyatro temsilleri verme tekeli elde ediyordu ve on yıl süresince Güllü Agop'un rakibi olmayacaktı.

Bununla birlikte, imtiyazın birtakım boşluklarından yararlanarak bir yanda tulûat toplulukları oluştu, öte yanda da besteci Dikran Çuhacıyan'ın müzikli tiyatro topluluğu Opera Tiyatrosu kuruldu. Osmanlı Tiyatrosu'nun çeşitli bakımlardan Türk Tiyatrosu tarihinde önemli bir yeri vardır. Seyirciyi yetiştirmiş, profesyonel Türk tiyatro sanatçılarına kapılarını açmış, Türk oyun yazarlarını isteklendirmişti. Ancak imtiyazın sonlarına doğru işleri iyi gitmeyen Güllü Agop, birkaç yıl çetin sorunlarla uğraşıp 1882'de Saray'a alındıktan sonra Osmanlı Tiyatrosu kimi kez Mardiros Mınakyan, kimi zaman da Tomas Fasulyeciyan eliyle yönetildi.

1884, gerek Osmanlı Tiyatrosu, gerek tüm kültür yaşamı için önemli bir yıldır. Ahmet Mithat Efendi'nin bu tiyatroda oynayan *Çerkes Özdenleri* ve *Çengi* oyunları Saray çevresinde sakıncalı bulunup, Gedikpaşa Tiyatrosu yıktırılmıştır. Bu yıldan sonra da tiyatro üzerindeki sansür artırılmış, oyun yazarlığı durmuş, pek çok tiyatro çalışmalarına son vermiştir. Kısacası istibdatın getirdiği sıkı denetim, Tanzimat döneminin getirdiği tüm olumlu çalışmaları durdurdu, Mınakyan'ın Osmanlı Tiyatrosu, ya da Osmanlı Dram Kumpanyası adlı, daha çok yabancı melodramları oynayan topluluğu ve birkaç derme çatma tulûat tiyatrosu dışında hiçbir tiyatro çalışması olmadı.

Bu dönemde dramatik edebiyat çok gelişti. Namık Kemal, Ahmet Mithat, Şemsettin Sami, Recaizade Mahmut Ekrem, Ebbüzziya Tevfik, Abdülhak Hâmit, Âli Bey, Manastırlı Mehmet Rıfat, Hasan Bedrettin Paşa, Molière uyarlamalarıyla Ahmet Vefik Paşa, Ali Haydar Bey, Hüseyin Nâzım Paşa, Feraizcizade Mehmet Şakir Efendi bu dönemin kalburüstü yazarları arasında sayılabilir. Çeviri ve

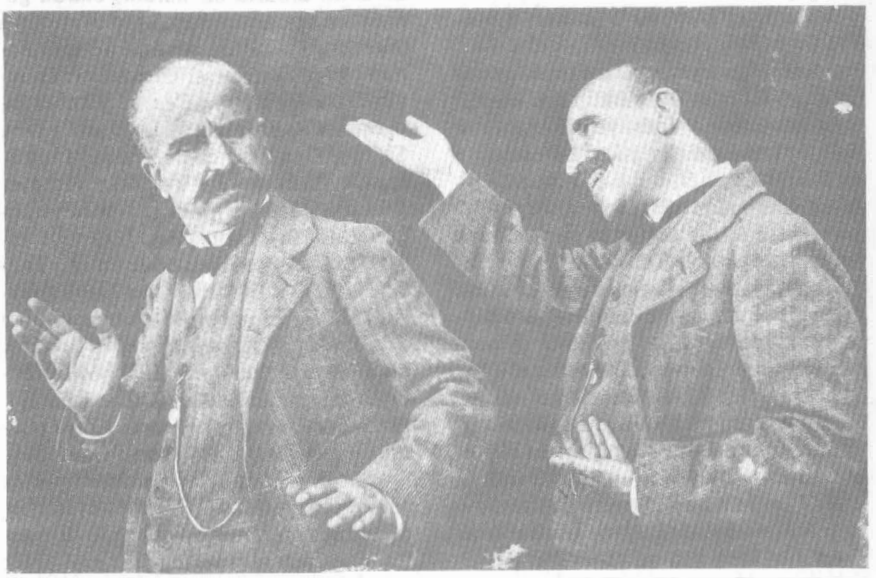

AHMET FEHİM EFENDİ: İkinci Meşrutiyet dönemi tiyatrosunun ünlü aktörlerinden Ahmet Fehim Efendi (1851-1930), çeşitli topluluklarda çalışmış olmakla birlikte, özellikle kendi kurduğu Osmanlı Komedi Heyeti'ndeki oyunlarıyla dikkati çekti. Darülbedayi'nin kuruluşundan sonra Komedi Kısmı hocalığına getirildi.

TEPEBAŞI TİYATROSU'NDA: Darülbedayi'den yetişen sanatçılar, Cumhuriyet dönemi tiyatrosunun ilk kuşağını oluşturdu. Tepebaşı Tiyatrosu'nun ilk açıldığı yıl Darülbedayi sanatçıları (soldan): En önde: Vasfi Rıza, Muvahhit. Ortada: Bedia Muvahhit, Aznif Mınakyan, Mina Müzeyyen, Rıza Fazıl. Arkada: Mahmut (Moralı), Şaziye (Moral), Cemile, Adil, Hülya, Raşit Rıza.

uyarlamaların sayısı kadar, komedya, manzum dram, melodram, tarihî dram, halk dramları ve müzikli oyun türlerinde oyun yazıldı, bunların çoğu kitap olarak yayınlandı.

Meşrutiyet Dönemi Tiyatrosu (1908-1923): Meşrutiyet dönemi, daha başlangıçta tiyatro yaşamının canlanmasına yol açtı: İstibdat döneminin son verdiği tiyatro yaşamı uyandı, yeni topluluklar doğdu, yeni yazarlar çıktı. Bu dönemin en önemli özelliği, daha çok amatör nitelikte olmasıdır. Herkes sahneye çıkmak, özgürlük ortamından yararlanmak istiyordu. Bu aceleci davranış sonucu sayısı belki yüzlere varan oyun yazılarak bir çıkıp bir batan derme çatma tiyatro topluluklarında oynandı. Herkesin oyuncu olmaya özendiği bu dönemde nitelik bakımından düşük bir düzeyde kalındı. 31 Mart olayı, bu hızlı gidişi yavaşlattı. Ayrıca bu yılların çeşitli savaşları da büyük bir karamsarlık ve umutsuzluk yarattı.

Bu dönemin başlıca tiyatro adamları, Reşat Rıdvan, Mınakyan, Burhanettin (Tepsi), Ahmet Fehim, Müfit Ratip, Kemal Emin (Bara), Muhsin Ertuğrul, Binemeciyan, Şadi, Fikret Rıza (Samako) vb.'dir. Göze çarpan topluluklar arasında Millî Osmanlı Tiyatrosu ya da Sahne-i Milliye-i Osmaniye, Şark Dram Kumpanyası, Donanma Cemiyeti Hey'et-i Temsiliyesi vb. bulunuyordu.

En önemli adım ise "Darülbedayi-i Osmanî" oldu. Günümüze kadar sürüp gelen ve şimdiki adı İstanbul Şehir Tiyatroları olan topluluk, önce konservatuvar olarak kuruldu: 1914'te ünlü Fransız tiyatro adamı André Antoine, İstanbul'a bu konservatuvarı kurmak üzere çağrıldı. Birinci Dünya Savaşı çıkınca Türkiye'den çabuk ayrılan Antoine, gene de uzun ömürlü bir kuruluş bıraktı.

1916'da Darülbedayi asıl amacı olan tiyatro eğitimini bir yana bırakarak, bir tiyatro topluluğu niteliğiyle çalışmalarına başladı. Bunun yanı sıra Türk Tiyatrosu ve Yeni Sahne gibi kuruluşlar varlıklarını 1923'e dek sürdürdüler. Bu dönemin en önemli olaylarından biri, o döneme dek Türk kadını sahneye çıkamazken, 1920 yılında yürekli Türk kızı Afife (Jale) Hanım'ın, Hüseyin Suat (Yalçın)'ın *Yamalar* adlı oyununda sahneye çıkmasıydı. Polis kovuşturmasına uğramakla birlikte ilk önemli adım atılmıştır.

Bu dönemin Cumhuriyet dönemi Türk Tiyatrosu'nu hazırlaması bakımından önemi büyüktür. Birçok yazar, oyuncu, tiyatro adamı ilk deneyimlerini bu dönemde kazandıktan sonra çalışmalarını Cumhuriyet döneminde de sürdürdüler. İlk ödenekli tiyatro olan Darülbedayi' de uzun ömürlü bir kuruluş olarak günümüze dek geldi. Daha önce tiyatro için yazmamış yazarlar, özellikle *Servet-i Fünun*'cular tiyatro eserleri verdiler: Hüseyin Suat (Yalçın), Cenap Şehabettin, Mehmet Rauf, Halit Ziya (Uşaklıgil) ve Saffetî Ziya. Ayrıca bu akımdan olmamakla birlikte aynı kuşaktan Hüseyin Rahmi (Gürpınar), Saffet Nezihi ve Nigâr Hanım'ı da anmalıyız. Fecr-i Âti yazarlarından Şehabettin Süleyman, Tahsin Nahit, Müfit Ratip, İzzet Melih (Devrim) ile bu çığıra bir ara karışmış olan Yakup Kadri (Karaosmanoğlu) ve Refik Halit (Karay) da anılmalıdır. Milli edebiyat çığırından Midhat Cemal (Kuntay), Halit Fahri (Ozansoy), Yusuf Ziya (Ortaç), Reşat Nuri (Güntekin), Ömer Seyfettin vb. de oyun yazmışlardır. Ayrıca İbnürrefik Ahmet Nuri (Sekizinci) ile Musahipzade Celâl bu dönemin ileri gelen yazarları arasındadır. Bu sayılanlar ve sayılmayanlar komedya, manzum dram, siyasal ve belgesel oyunlar, tarihî dramlar, savaşı konu alan oyunlar, toplumsal ve evcil dramlar, duygusal dramlar ve müzikli oyunlar vb. sayısız eserler vermişlerdir.

Cumhuriyet Döneminde Türk Tiyatrosu: Cumhuriyet Tiyatrosu diye adlandırabileceğimiz dönem, elli yılı aşkın bir süreyi kapsayan ve henüz içinde yaşadığımız, tarih olmamış bir süreçtir. Bir kültür değişimi olan Batılılaşma Cumhuriyette yeni boyutlar, anlamlar kazanmıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin eşsiz mimarı Atatürk, kültür değişiminin ve atılımının temel ilkelerini koyarken, tiyatroya da önemli bir yer tanımıştı. Nitekim daha 1923'te İzmir'de Darülbedayi sanatçılarıyla konuşurken onlara devletin tiyatroya saygın yerini vereceğini, Türk kadınının sahneye çıkmasının güvence altına alınacağını söylemişti. Gene aynı yıl *Othello* temsiline iki kadın oyuncu çıkmıştı: Neyyire Neyir ve Bedia Muvahhit hanımlar. *Balo Kaçakları* adlı müzikli oyunda da aynı yıl çok genç bir Türk kızı, Nazire Sedat Hanım görünmüş, kısa sürede onları başka Türk kadınları izlemişti.

Böylece bu dönemde Türk kadını sahnedeki kendine yaraşan yeri bulmuş, halka ve halkın yararına bir tiyatro, bunun için kamu kesiminin destekleyeceği bir ulusal tiyatro fikri, devrimlerin ve devletin temel ilkeleri doğrultusunda bir tiyatro anlayışı, tiyatro sanatçısına tanınan saygınlık ve onun yetişmesinde kamunun yardımı yolunda önemli adımlar atılmıştı. Tek partili dönemde ise tiyatro sanatçılarının eğitim ve öğrenimi için Devlet Konservatuvarı, Devlet Tiyatrosu, Devlet Opera ve Balesi kurulmuştur. Zamanla İstanbul ve Ankara'da sayısı otuzu aşkın özel tiyatro faaliyete geçmiştir. Bunun yanı sıra dramatik edebiyatta da önemli oyunlar yazılmış ve sahnelenmiştir. 1961 Anayasası ile verilen özgürlükler sonucu dramatik edebiyat çok daha gelişmiş; yerli oyunların sayısı, yabancı oyunlara oranla çok artmıştır. Ancak 1972'lerde tiyatroda özellikle özel tiyatrolarda bir bunalım başgöstermiş, pek çok tiyatro topluluğu kapanmıştır ●

KAYNAKÇA

- Niyazi Akı, *XIX. Yüzyıl Türk Tiyatrosu Tarihi*, Ankara, 1963.
- Metin And, *Dionisos ve Anadolu Köylüsü*, İstanbul, 1962.
- Metin And, *Geleneksel Türk Tiyatrosu*, Ankara, 1969.
- Metin And, *Kırk Gün Kırk Gece*, İstanbul, 1959.
- Metin And, *Oyun ve Bügü*, İstanbul, 1974.
- Metin And, *Dünyada ve Bizde Gölge Oyunu*, Ankara, 1977.
- Metin And, *Tanzimat ve İstibdat Döneminde Türk Tiyatrosu 1839-1908*, Ankara, 1972.
- Metin And, *Osmanlı Tiyatrosu*, Ankara, 1976.
- Metin And, *Meşrutiyet Döneminde Türk Tiyatrosu 1908-1923*, Ankara, 1971.
- Metin And, *Elli Yılın Türk Tiyatrosu*, İstanbul, 1973.
- Cevdet Kudret, *Karagöz I*, (Ankara, 1968), *II* (Ankara, 1969), *III* (Ankara, 1970).
- Cevdet Kudret, *Ortaoyunu I* (Ankara, 1973), *II* (Ankara).
- Özdemir Nutku, *Darülbedayi'nin Elli Yılı*, Ankara, 1969.
- Özdemir Nutku, *Meddahlık ve Meddah Hikâyeleri*, Ankara, 1977.
- Sevda Şener, *Çağdaş Türk Tiyatrosunda Ahlâk, Kültür Sorunları (1923-1970)*, Ankara, 1971.
- Sevda Şener, *Çağdaş Türk Tiyatrosunda İnsan (1923-1972)*, Ankara, 1972.

Cumhuriyet Tiyatrosu

Özdemir Nutku

1923 yılında Cumhuriyetin ilanıyla başlayan yeni dönemde, Türk tiyatrosu gelişme olanaklarına kavuşmuştur. Tiyatro eğitimi, ödenekli tiyatrolar, seyirci birikimi ve sorunların tartışılıp çözüm yollarının araştırılması Cumhuriyetle birlikte gündeme gelmiştir. Tiyatronun devletçe korunması, yazarın, sanatçının ve çeşitli dallardaki sahne teknik kadrosunun yetişmesi, tiyatro seyircisinin oluşması tiyatroyu bir atılıma sokmuştur. Halkevleri'ndeki çeşitli sanat etkinliklerinin yanı sıra tiyatro çalışmalarının ileriki yılların tiyatro potansiyelini ortaya çıkardığı söylenebilir. Okullarda amatör çalışmaların giderek genişlemesi ve tiyatro şenliklerinin düzenlenmesi de tiyatronun halk içinde yaygınlaşmasını sağlamıştır. Basının tiyatro konusuna daha çok yer vermesi, radyonun tiyatro oyunlarına eğilmesi, daha sonra televizyonun tiyatro faaliyetleri, giderek yurdun tiyatro bulunmayan yörelerinde de bu sanata ilgi duyulmasına katkıda bulunmuştur.

Darülbedayi'den Şehir Tiyatrosu'na

1914 yılında, İstanbul Belediye Başkanı Cemil (Topuzlu) Paşa'nın bir tiyatro ve müzik okulu olarak kurduğu Darülbedayi, 1916 yılından itibaren gösteriler düzenleyen bir tiyatro durumunu almış, ama Cumhuriyet'in ilanına kadar varlığını çok zor sürdürebilmişti. Düzenli bir ödeneğe ve sanatçı kadrosuna sahip olamayan, dağınık ve sistemsiz bir çalışma içinde bata çıka oyunlar oynayan bu tiyatro, Cumhuriyet ilan edildiği sırada, içler acısı bir durumdaydı. Darülbedayi'nin tam anlamıyla darboğaza girdiği sırada, bu kurumun kuruluşunda öğretmen yardımcısı olarak alınan ve sonra birkaç kez Fransa ve Almanya'ya giderek tiyatro görgüsünü ve bilgisini artıran, çağdaş Türk tiyatrosunun kurucusu ve geliştiricisi Muhsin Ertuğrul, ilk örnek tiyatro topluluğu olan Şehzadebaşı Ferah Sahnesi'ndeki topluluğu yürütüyordu. Oyun seçimi, oyun düzeni ve halka açılma yönünden 1924-5 döneminde gerçekleştirilen bu atılım, ne yazık ki, yine parasızlık yüzünden dönem sonunda sona ermiştir. O sırada basın "Darülbedayi can çekişiyor" başlıklarını atmaya başlamıştır bile. Hatta tiyatronun yakınında bulunan kişiler "can çekişmesi bitti, öldü" demişlerdir.

Cumhuriyet'in ilanından sonra her alanda görülen devinim tiyatro alanında da izlenir. Yeni devletin kuruluşundan iki ay kadar sonra bu kurumun yaşaması için çalışmalar başlamış ve yalnızca temsiller veren bir kurumun değil, bunun yanı sıra bir okulun kurulması gerekliliği üzerinde de durulmuştur. 1926 yılının sonunda Darülbedayi yeni bir düzene sokulmuştur. Milli Eğitim Bakanlığı'nda bir "Sanayi-i Nefise Müdürlüğü" ile "Encümeni"nin kurulması İstanbul Belediyesi'nin Darülbedayi konusunda atacağı adımları kolaylaştırmış; yeni bir yönetmelikle bütçe, sanatçı aylıkları ve yönetsel konular düzene sokulmuştur. En önemlisi, 1927 yılının başında, dış ülkelerde çalışmalarını tamamlayıp yurda dönen Muhsin Ertuğrul'un Darülbedayi'nin başına geçirilmesidir.

1927-8 tiyatro dönemi, gerek yönetim işlerini düzenleme, gerek sanat çalışmalarını disiplinli ve sistemli biçimde yürütme açısından bu kurumun tarihinde bir dönüm noktasıdır. 23 Haziran 1927 günlü ve 1167 sayılı yasa, sanat gösterilerinde ilk kez kolaylık sağlıyordu: "Maarif Vekâleti'nce terbiyevî mahiyette sayılacak müesseselerin verecekleri konserler ve temsillerden istihlâk vergisi alınmaması bu kanunla kabul edilmiştir." Darülbedayi'de dünya klasikleri oynandığı gibi, yerli oyun yazarlarının çoğalması için yerli oyun oynama politikasının yürütülmesi kısa bir sürede oyun yazarlığını da geliştirmiştir. Muhsin Ertuğrul'un bu dönemde hazırladığı sahne çalışmalarını kolaylaştırıcı içtüzük, tiyatro tarihimizde disipline ilişkin belgedir. İlerde bir devlet tiyatrosu kurulması düşüncesi de yine 1927'de Ankara'ya turne yapan Darülbedayi sanatçılarının önerisiyle yaşama geçirilmiştir. Ayrıca, aynı yıl İstanbul'da öteki sanat dallarının yanı sıra tiyatro eğitimini de öngören "Sanayi-i Nefise Birliği" kurulmuş ve bu dernek Halkevleri açılıncaya kadar çok olumlu çalışmalar yapmıştır. İlk düzenli tiyatro okulu bu olmuştur.

1930 yılında yürürlüğe giren "Belediyeler Yasası"nın 15. maddesinin 59. fıkrası belediyelere, tiyatro binası yapma ve tiyatro topluluğu kurmayı "ihtiyarî" bir görev olarak vermiştir. Böylece Darülbedayi, yardımla geçinen bir "dilenci kurum" olmaktan kurtulmuş, belediyeden ödenek alan bir tiyatro durumuna girmiştir.

Darülbedayi'nin 1931 ile 1946 yılları arasındaki dönemi, deneme ve yenilikleri kapsar. Bunların başında bir çocuk tiyatrosunun kurulması gelir. Bunun için

MUHSİN ERTUĞRUL (1892-1979): Çağdaş Türk tiyatrosunun kurucusu ve geliştiricisi olan Muhsin Ertuğrul, aktör, rejisör ve tiyatro yöneticisi olarak yetmiş yıl süreyle bıkıp usanmadan çalışmış; aynı zamanda genç kadrolar yetiştirme ve tiyatroyu halka götürme yolunda çaba harcamıştır. 1944'te Kral Lear rolünde.

30'lu yıllarda çalışmalara başlanmış ve 1935-6 döneminde ilk çocuk oyunu oynanmıştır. Bu çocuk tiyatrosu, bugünün tiyatrosunu, tiyatro adamlarını, seyircisini ve tiyatro alışkanlığını yaratmış başka bir dönüm noktasıdır. Yeniliklerden bir başkası da yerli oyunların oynanması için gösterilmiş olan özel çabadır. Aynı yıllar içinde müzikli oyunlar oynanmaya başlanmış ve bu oyunlar sayesinde tiyatronun seyirci sayısında gözle görülür bir artma olmuştur. 1934'te bu kurumun adı "Şehir Tiyatrosu" olmuştur.

1931 yılında tiyatroya bağlı "Tiyatro Meslek Okulu"nun kurulması da bu dönemin önemli olaylarındandır. 1933'te Viyana Musiki ve Tiyatro Akademisi başkanı, besteci Joseph Marx, İstanbul'a çağrılmış ve okul yeni baştan düzenlenmiştir. Bu okul, bugünkü Belediye Konservatuvarı'nın çekirdeğidir.

1946'da, İstanbul'da 4.000 kişilik bir açıkhava tiyatrosunun yapımına başlanmış ve bu tiyatro 1947'de bitmiş, ardından opera ve tiyatro binasının temeli atılmıştır. Bu yapı ancak 1969'da bitmiş, 1970 yılının kasımında yanmış, sonra yeniden yapılmıştır. Bugün adı Atatürk Kültür Merkezi'dir.

1 Aralık 1949'da yürürlüğe giren yeni yönetmeliğe göre, Şehir Tiyatrosu, İstanbul Belediyesi'ne bağlı katma bütçeli bir kurum durumuna getirilmiştir. Tiyatronun üç ayrı bölümde çalışması öngörülmüştür: Dram, Komedi ve Çocuk bölümleri.

1947 ile 1958 yılları arasındaki savaş sonrası dönemde, önce Ankara Devlet Konservatuvarı'nda, "Tatbikat Sahnesi"nin başında ve sonra da Devlet Tiyatrosu Genel Müdürü olarak bulunan Muhsin Ertuğrul'un yerine, Alman asıllı yönetmen ve dekorcu Max Meinecke, Şehir Tiyatrosu'na sanat yönetmeni olarak atanmıştır. Alman dışavurumcu estetiğinin bir temsilcisi olan Meinecke'nin döneminde yerli oyunlar azalmış, ama buna karşılık Şehir Tiyatrosu'na bağlı, -biri Eminönü'nde, öbürü Beyoğlu'ndaiki sahne açılmıştır. Meinecke 1952-3 döneminden itibaren Şehir Tiyatrosu'nun başrejisörü olarak Orta Avrupa tiyatrosunu tanıtmış ve değişik bir hava getirmiştir. Tiyatroyu yenileme işinin ancak halka dayanarak başarılabileceğine inanan Meinecke, bir süre Gülhane Parkı'nda halka açık gösteriler düzenlemiştir.

1958'de istifa ederek Devlet Tiyatrosu Genel Müdürlüğü'nden ayrılan Muhsin Ertuğrul, 1959 yılının haziran ayında yeniden Şehir Tiyatrosu'nun başına geçirildi. Şehir Tiyatrosu, 1959-1966 yılları arasında Muhsin Ertuğrul'un deneyimli yönetimi altında büyük bir hızla gelişmeye başlamıştır. Bu döneme "yükselme dönemi" denilebilir. Sanatçının ilk ele aldığı iş, tiyatroyu geniş halk yığınları arasında yaşanır duruma getirmek olmuştur. Bir yandan "Bölge Tiyatroları" yasasının çıkarılması için büyük bir çaba harcarken, öbür yandan da İstanbul kentinin çeşitli semtlerinde tiyatrolar açmaya başlamıştır. 1960 yılında Kadıköy Tiyatrosu, 1961'de Üsküdar ve Fatih tiyatroları, 1962'den itibaren Rumelihisarı surları içindeki yazlık tiyatro, 1965'te de Zeytinburnu Tiyatrosu açılmıştır.

1966 yılının mart ayında, Muhsin Ertuğrul'un bulunduğu başrejisörlük kadrosu kaldırılınca, Muhsin Ertuğrul, Şehir Tiyatrosu'ndan ayrılmıştır. Belediye Meclisi'nin 24 Ekim 1968 günlü oturumunda Muhsin Ertuğrul'un yeniden Şehir Tiyatrosu'nun başına geçmesi istenmişse de, sanatçı bu çağrıyı kabul etmemiştir.

Şehir Tiyatrosu bir süre başsız kaldıktan sonra, başrejisörlüğe Vasfi Rıza Zobu atanmıştır. Muhsin Ertuğrul'un yanında yıllarca Türk tiyatrosuna hizmet vermiş olan bu sanatçı, Muhsin Ertuğrul gibi, çağdaş gelişime açık ve birikim yönünden de yeterli olmadığı için o güne kadar yapılanları bir bir ortadan kaldırmaya başlamıştır. 1967-1973 yılları arasındaki bu döneme "şaşkınlık yılları" denilebilir. Yerli oyunlardan destek kaldırılmış, modası geçmiş Meşrutiyet dönemi vodvilleri sahnelenmeye başlanmış, dolayısıyla seyirci sayısında büyük bir düşüş ortaya çıkmıştır. Vasfi Rıza 1973 yılında istifa edince, yerine yeniden Muhsin Ertuğrul atanmıştır.

1974-1976 arasındaki iki yıllık dönem Muhsin Ertuğrul'un Şehir Tiyatrosu başındaki son görevi olmuştur. Şehir Tiyatrosu içindeki çalkantı, karmaşa dışında, bu kurumu sürekli olarak yıpratan, o yıllarda giderek tırmanmaya başlayan bunalım ve siyasal çatışmalar içinde de Muhsin Ertuğrul, bu kuruma bir canlılık getirmiştir.

1976 yılının ortalarında Belediye Başkanı tiyatroya el koyunca, Muhsin Ertuğrul görevi bırakmış ve bir daha da dönmemiştir. Bunun üzerine tiyatroyu bir süre vekâleten Yönetim Kurulu Başkanı Hamit Akınlı yürütmüştür. Bir süre sonra Belediye Başkanlığı el değiştirince bu kurumun başına eleştirmen Hayati Asıl-yazıcı atanmıştır. Yeni yönetim ile Şehir Tiyatrosu biraz olsun huzura kavuşmuş, ancak ülkenin içinde bulunduğu çalkantılar, bir süre sonra tiyatroyu da etkileıniştir. 1980 yılının eylül ayında değişen Belediye Başkanı, daha önce denendiği halde, yeniden Vasfi Rıza Zobu'yu bu kurumun başına geçirmiştir.

Şehir Tiyatrosu'nun gelişimine bir göz atacak olursak, bu tiyatronun ülkenin içinde bulunduğu siyasal yönelişlere göre biçimlendiği ve sürekli bir devinim içinde bazen iyiye, bazen de kötüye gittiği izlenir. Bu kurumun gelişmesi, belediye başkanlarının siyasal görüşlerine ve tutumlarına göre, ya hızlanmış, ya da tamamen durmuştur. Oyun seçimi, sahnelenmesi, düzeni, disiplini, huzuru, huzursuzluğu hep belediyenin tutumunu yansıtmıştır.

Devlet Tiyatrosu, Opera ve Balesi

Devlet ödenekli bir tiyatronun kurulması da Cumhuriyet dönemine raslar. Devlet Tiyatrosu'nun kaynağı olan Ankara'daki Devlet Konservatuvarı'nın açılmasından önce, 1924 yılında Ankara'da "Musiki Muallim Mektebi" kurulmuştur. Birkaç kez yönetmeliği değiştirilen bu okulun 1934 yılında çağdaş gereksinimleri karşılayamadığı anlaşılarak, müzik ve tiyatro bölümünü kapsayacak bir akademiye dönüştürülmesi kararlaştırılmış ve bir yasa hazırlanmıştır. Böylece, 1934 yılında "Millî Musiki ve Temsil Akademisi" doğmuştur. Bu okulun tiyatro bölümü ancak 1936 yılının ekim ayında öğretime başlayabilmiştir. Yıllar geçtikçe, 1934'te çıkarılan yasanın gelişen tiyatronun gereksinmelerini karşılayamadığı görülmüş ve 1939'da hemen hemen bütün öğretim dönemini Ankara'da ge-

FERAH TİYATROSU'NDA: İstanbul Şehzadebaşı'nda 1924-25 döneminde açılan Ferah Sahnesi, Muhsin Ertuğrul tarafından yönetildi ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında oyun seçimi, oyun düzeni ve halka açılma yönünden önemli bir atılım oldu. Ancak, parasızlık yüzünden dönem sonunda tiyatro kapandı. "Bekâr Ali Bey"de Neyyire Neyir, İ.Galip, Celâl, Muhsin Ertuğrul, Behzat (Butak).

TEPEBAŞI DRAM TİYATROSU: İstanbul Şehir Tiyatroları, 1 Aralık 1949'da yürürlüğe giren yönetmelik uyarınca İstanbul Belediyesi'ne bağlı katma bütçeli bir kurum niteliği kazandı. Bu yönetmelik, tiyatronun "Dram", "Komedi" ve "Çocuk" olmak üzere üç bölümde çalışmasını öngörüyordu. Tepebaşı'ndaki tarihî Dram Tiyatrosu, 17 Nisan 1970'te bir yangın sonucu kül oldu.

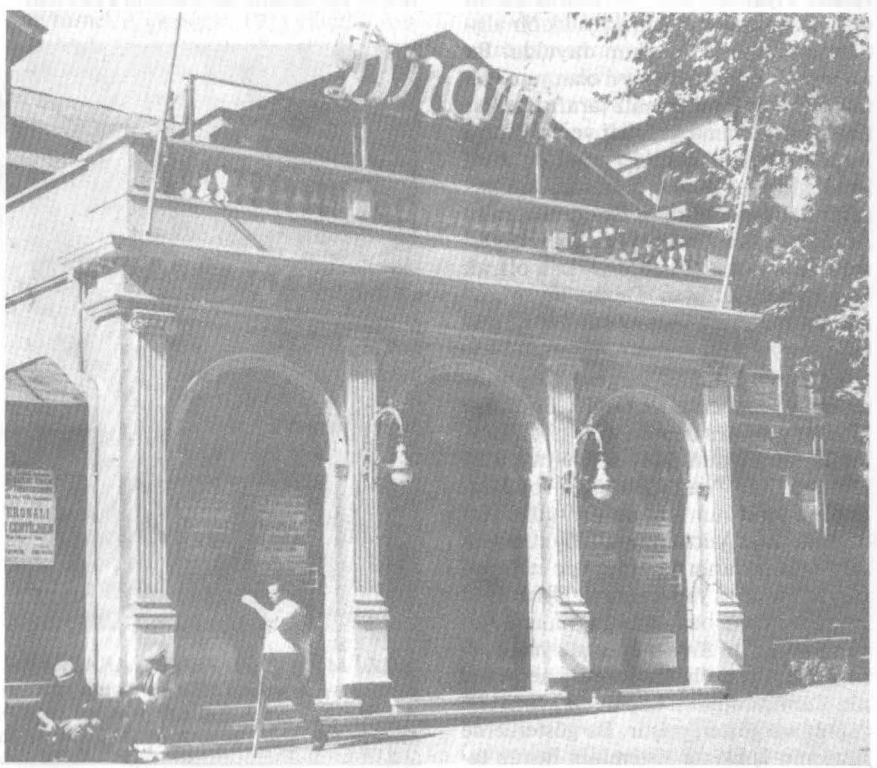

çirmesi sağlanan ünlü tiyatro adamı Prof. Carl Ebert'ten yararlanılarak yeni bir yasa tasarısı hazırlanmıştır. Bu tasarı 20 Mayıs 1940 günü yasalaşmış ve 1 Haziran 1940'ta yürürlüğe girmiştir. Yasanın 2. maddesi, Devlet Konservatuvarı bölümlerini gösterir. Bu maddeye göre, konservatuvar iki ana bölüme ayrılmaktaydı: *Müzik* ve *Tiyatro.* Tiyatro Bölümü kapsamı içinde opera ve bale dalları da vardı.

1941 yılında, ilk beş yıllık öğrenimini tamamlayan konservatuvar mezunlarının halk önünde gösteriler düzenleme zorunluluğu görülerek, "Tatbikat Sahnesi" kuruldu. "Tatbikat Sahnesi" 1941'den 1947'ye kadar çeşitli gösteriler düzenledi. Öğrencilerin ilk gösterisi 11 Ocak 1940 günü okulun küçük salonunda özel çağrılılar önünde yapıldı. Okul, bir başka kapalı gösteriyi, 1939 yılının mayıs ayında "Neşriyat Kongresi" delegelerine düzenlemişti.

"Tatbikat Sahnesi" genellikle klasik oyunlar oynamıştır. Altı yıllık süre içinde bu topluluk bir de yerli oyun oynadı; bu da Ahmet Kutsi Tecer'in *Yazılan Bozulmaz* adlı oyunuydu. Bu gösteriler 1947'de Küçük Tiyatro'nun Muhsin Ertuğrul tarafından açılışına kadar sürdü. Devlet Tiyatrosu'nun tam olarak çalışır duruma gelebilmesi için iki yıllık bir alıştırma süresine gereksinim duyuldu. Bu süre içinde eskiden Sergievi olan yapı, Alman mimarı Paul Bonatz tarafından bir tiyatro durumuna getirildi ve bu yapıya Büyük Tiyatro denildi. 1947'de Carl Ebert gidince, Devlet Tiyatrosu ve Operası'nın başına Muhsin Ertuğrul atandı. Ancak Muhsin Ertuğrul'un Şehir Tiyatrosu'ndaki yönetim görevini tam olarak bırakıp yeni kurulan Devlet Tiyatrosu'nun başına geçmesi 1949 yılı başına raslar.

Muhsin Ertuğrul'un gerçekten başarılı olan yöneticiliği ile Devlet Tiyatrosu hızlı bir gelişim sürecinin içine girdi. Devlet Tiyatrosu'nun 5441 sayılı yasası 16 Haziran 1949'da yürürlüğe sokuldu. Böylece bu kurum 1 Ekim 1949 günü perdelerini açtı. Ancak Büyük Tiyatro'nun sahne olanaklarını denemek için resmi olmayan bir açılış yapılmıştır. 2 Nisan 1948 günü, bu tiyatroda, özel çağrılılara Adnan Saygun'un *Kerem* operası oynanmıştır. Bundan üç hafta sonra yine Bizet'nin *Carmen* operası kapalı bir gösteriyle çağrılılara gösterilmiştir. Bu gösterilerde sahnenin ışıklama sisteminin henüz tamamlanmamış olduğu anlaşılarak gösterilere ara verildi.

1951 yılından itibaren yönetim, bütçe, parasal olanaklar açısından gelişme başladı. O döneme kadar dağınık bir biçimde çalışan Okuma Kurulu'na çekidüzen verildi. 1950-1 döneminde Genel Müdürlüğe Cevat Memduh Altar atandı. 1954'ten 1958'e kadar tiyatronun Genel Müdürlüğü'nü Muhsin Ertuğrul, 1958'den 1978'e kadar Cüneyt Gökçer, 1978-9 döneminde Ergin Orbey, 1980-1982 arası tekrar Cüneyt Gökçer yaptı. 1983 yılından bu yana, Devlet Tiyatrosu Genel Müdürlüğü görevini oyun yazarı Turgut Özakman yürütmektedir.

Devlet Balesi'nin başlangıcı 1947'dir. Konservatuvar müzik bölümünün kurulmasına yardımcı olan ünlü Alman besteci Paul Hindemith ile Carl Ebert bale konusuna eğilmişlerdir. Ebert, 1940 yılında üç aşamalı bir bale okulu kurmayı tasarlamıştır. On yıllık bir eğitimi sağlayabilmek için "Rus geleneği ile çağdaş Batı Avrupa üslubunu bağdaştırabilecek" yetiştiriciler öngörülmüştü. Ne ki, o tarihlerde böyle bir bale okulu açılamadı. Bu arada, İstanbul'da Eminönü ve Beyoğlu Halkevleri, kendi olanakları içinde bale kursları açmıştır. Bugünkü balenin ilk tohumu 1945-6 döneminde, Muhsin Ertuğrul'un ünlü İngiliz balet uzmanı ve o dönemde İngiliz Kraliyet Balesi yöneticisi olan Dame Ninette de Valois'yı İstanbul Yeşilköy'de kurulacak bale okulu için davet etmesiyle atılmıştır. 1947 yılında gelen Dame Ninette incelemelerini yapmış ve bu okula eğitmen, uzman ve dans düzencisi ile gerekli malzemeleri İngiltere'den sağlamıştır.

Devlet Bale Okulu, Yeşilköy'de kuruldu. Okul 6 Ocak 1948 günü İstanbul valisinin de hazır bulunduğu bir törenle açıldı. İlk yıl bu okula yaşları 7 ile 10 arasında 11 erkek ve 18 kız çocuk alındı. Ertesi yıl, yeteneği olan 15 çocuk alıkonuldu ve okula 17 çocuk daha kabul edildi. Okulun eğitim programı İngiliz Kraliyet Balesi'nden örnek alındı. Hem yatılı, hem gündüzlü olan bale okulu 1950 yılında Ankara'ya taşındı.

Dokuz yıl sonra ilk mezunlar verildi. Böylece, 1957'de Manuel de Falla'nın *Büyüleyen Aşk* adlı kısa yapıtı Devlet Balesi'nin ilk gösterisi oldu. Bu uygulamanın dans düzenini İngiliz Robert Harrold yaptı. Devlet Balesi'nin daha geniş ölçüler içindeki çalışması 1960-1 döneminde başladı. O dönem içinde Leo Delibes'in *Coppelia* balesinin tamamı oynandı. Aynı dönem içinde dünyaca ünlü Amerika-

MİLLÎ MUSİKİ VE TEMSİL AKADEMİSİ: 1934 yılında tiyatro öğretimi de vermek üzere kurulan ve sonradan "Devlet Konservatuvarı" adını alan Millî Musiki ve Temsil Akademisi, 1936 Ekimi'nde öğretime başladı. Konservatuvarın ilk öğrencileri 1937'de Muhsin Ertuğrul, Reşat Nuri Güntekin ve öteki öğretmenleri ile.

Birinci Dünya Savaşı tiyatro yazarları kuşağının en önemli yazarlarından Musahipzade Celâl (1892-1956) ve "Aynaroz Kadısı" oyununun Darülbedayi'de (İstanbul Şehir Tiyatrosu) temsilinden bir görünüm.

lı dans düzencisi Todd Bolender Konservatuvar'a girdi ve iki modern baleyi sahneledi. 1961-2 döneminde *Hava Perileri, Patenciler* ve *Hovardanın Sonu* adlı bale yapıtları büyük bir başarıyla oynandı.

Önemli gelişmeler 1963-4 döneminde oldu. Ninette de Valois, üç kez Türkiye'ye gelerek gelişen Delet Balesi'yle daha yakından ilgilendi. Bu dönemde ilk Türk bestecisinin balesi sahnelendi. İçinde besteci Honegger'in de bulunduğu bir seçiciler kurulu tarafından ikincilik ödülü alan Ferit Tüzün'ün *Çeşmebaşı* bale parçasında Türk halk danslarının adımları ve geleneksel temaşanın bazı figürleri büyük bir başarıyla bu bale gösterisine kurgulandı.

Devlet Balesi, 1965-6 döneminde Opera bölümüyle birlikte Tiyatro Genel Müdürlüğü'nden ayrılarak ayrı bir genel müdürlük durumuna geldi. Opera ve Bale Genel Müdürlüğü geniş bir repertuarla çalışmaya başladı. 70'li yılların sonunda ve 80'li yıllarda Türk bestecilerinin yapıtları Devlet Bale Topluluğu'nca daha sık sahnelenir oldu.

Günümüzde Devlet Tiyatrosu'nun Ankara, İstanbul, İzmir, Bursa ve Adana'da yerleşik tiyatroları vardır. Devlet Opera ve Balesi ise Ankara, İstanbul ve İzmir gibi büyük kentlerde bulunmaktadır.

Özel Tiyatrolar

Cumhuriyet'in ilanından sonra ilk kurulan özel tiyatrolar arasında Fikret Şâdi'nin yönettiği ve daha çok Anadolu'da gösteriler düzenleyen "Milli Sahne"ye raslanır. Bu topluluk başlarda, başkent olan Ankara'da sürekli gösteriler düzenlemiş ve Orta Anadolu ile Ege bölgelerindeki kentlere turneler yapmıştır. Kadrosu zayıf olan bu topluluk Eskişehir'i merkez olarak kabul etmiş ve buradan turnelere gitmiştir. 1924 yılında, Ankara'daki Türk Ocağı sahnesinde oyunlar oynayan "Milli Sahne" orada "Türk Tiyatrosunu Himaye Cemiyeti"ni kurmuş ve bu dernek yoluyla hükümetten yardım almıştır.

İkinci önemli özel topluluk, 1924-5 döneminde Muhsin Ertuğrul'un kurmuş olduğu, Şehzadebaşı'ndaki "Ferah Sahnesi Topluluğu"dur. Bu çok başarılı topluluk, dönem sonundaki Karadeniz turnesinin ardından dağılmıştır. Aynı sıralarda Raşit Rıza'nın yönettiği, İstanbul'da, Halep Çarşısı'ndaki "Türk Tiyatrosu" topluluğu da kısa ömürlü olmuştur.

Cumhuriyet döneminde, bugünkü özel tiyatro yaşamı İstanbul'da başladı. Muhsin Ertuğrul'un Ankara Devlet Tiyatrosu Genel Müdürlüğü'nden ayrılışından sonra ve Devlet Konservatuvarı'nda öğretmenliği sürerken, 1951 yılında, İstanbul'da "Küçük Sahne"yi açmasıyla, art arda birçok özel tiyatro açıldı. Bu arada "Cep Tiyatrosu" ve "Çığır Sahne" kısa sürecek çalışmalarına girdiler. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra "Ses Opereti" adıyla kurulmuş olan özel topluluk ilk başlarda vodviller, hafif müzikli eserler ve şovlar oynamış, 1950 yılında "Yeni Ses Opereti" adı altında bir reforma girmiştir. Aynı yıl İstanbul'da popüler olan bir topluluk da, kalın çizgili güldürüler oynayan Muammer Karaca'nın yönettiği "Karaca Tiyatro"dur.

1960'lı yılların başından itibaren, özel tiyatroların sayısı hızla artmaya başlamıştır. Seyircinin yetişmiş oluşu ve birçok tiyatro sanatçısının kendi tiyatrolarını kurmak istemeleri, birdenbire çok sayıda tiyatronun ortaya çıkmasına neden olmuştur. 1955'te açılan "Dormen Tiyatrosu", yine aynı tarihlerde Devlet Tiyatrosu'ndan ayrılan Yıldız Kenter ile Müşfik Kenter'in kurdukları "Kent Oyuncuları", 1962-3 döneminde kurulan "Engiz Cezzar-Gülriz Sururi Topluluğu", yine aynı dönemin başında açılan "Oraloğlu Tiyatrosu", "Arena Tiyatrosu", 1963-4 döneminde açılan kısa ömürlü "Alpago Tiyatrosu", bulvar oyunları ve vodviller oynayan "İstanbul Tiyatrosu", "Azak Tiyatrosu", "Küçük Opera Topluluğu", "Site Tiyatrosu" İstanbul'daki özel tiyatroların başlıcalarıdır. 1958'den sonra çeşitli tiyatrolarda oynayan Ulvi Uraz, 1964 yılında "Ulvi Uraz Topluluğu"nu kurmuştur.

Özel kuruluşlar içinde "Gong", "Saat Altı", "Kadıköy Tiyatrosu" gibi kısa ömürlü olanları da vardır. 1965 yılından sonra çalışmaya başlayan "Gen-Ar Topluluğu", 1967-8'de açılan Kadıköy'deki "İl Tiyatrosu", 1969-70 yılında açılan Genco Erkal'ın yönettiği "Dostlar Tiyat-

rosu'' daha uzun ömürlü olanlarıdır. Özellikle sonuncusu, bugüne kadar sürekliliğini koruyabilmiştir.

1970'li yıllarda kurulan sürekli tiyatrolar içinde ''Ali Poyrazoğlu Tiyatrosu'', ''Nisa Serezli-Tolga Aşkıner Topluluğu'', ''Gönül Ülkü-Gazenfer Özcan Tiyatrosu'', ''Nejat Uygur Tiyatrosu'' vardır. İstanbul'da ayrıca beş yıla kadar yaşayan özel topluluklar arasında ''Abdurrahman Palay Tiyatrosu'', ''Ankara Oyuncuları'', ''Ayfer Feray Tiyatrosu'', ''Bakırköy Komedi Tiyatrosu'', ''Beş Basamak'', ''Bulvar Tiyatrosu'', ''Çevre Tiyatrosu'', ''Galeri Tiyatrosu'', ''Gazete Tiyatrosu'', ''Halk Sahnesi'', ''Kamu Tiyatrosu'', ''Kemal Dirim Topluluğu'', ''Kenan Büke Tiyatrosu'', ''Küçük Komedi'', ''Mehmet Özekit Tiyatrosu'', ''Memduh Tuncalı-C. Vuruşkan Topluluğu'', ''Mücap Ofluoğlu Tiyatrosu'', ''Orhan Alkan Topluluğu'', ''Pekcan Koşar Tiyatrosu'', ''Sezer Sezin Tiyatrosu'', ''Taşdelenler Tiyatrosu'', ''Tevfik Gelenbe Topluluğu'', ''Tiyatro Ali Baba'', ''Tiyatro Net'', ''Türk Yazarları Tiyatrosu'', ''Yeni Sahne'' görülür.

70'li yılların başlarında İstanbul'da taşlama ve eleştiri tiyatrosunun en renkli örneği olan ''Kabare'' toplulukları kurulmuştur. Bunlar Haldun Taner'in öncülüğünde Zeki Alasya, Metin Akpınar ve Ahmet Gülhan'ın ortaklığı ile kurulan ''Devekuşu Kabare Tiyatrosu'' ile kısa ömürlü ''Üç Maymun Kabare Tiyatrosu''dur. Ankara'da Yılmaz Gruda'nın kurduğu ''Çuvaldız'' ve Oben Güney'in kurduğu ''Markopaşa'' kabare tiyatroları kısa süreli olmuştur.

İstanbul'da 80'li yılların başında açılan özel tiyatrolar ise Zafer Diper'in yönettiği Üsküdar'daki ''Bizim Tiyatro'', ''Enis Fosforoğlu Topluluğu'', ''Hadi Çaman Yeditepe Oyuncuları'', ''Levent Kırca Tiyatrosu'', ''Orta Oyuncular'', ''Tuncay Özinel Tiyatrosu'', ''Yeni Oyuncular'' ve benzerleridir. Bunların içinde en eskisi 1980'de kurulan, Ferhan Şensoy'un yönettiği ''Orta Oyuncular'' dır. 1981'de açılan ''Bizim Tiyatro'' ise ilginç ve olumlu çalışmalarını sürdürürken, çocuk oyunları da oynamaktadır.

Ankara'da açılan özel tiyatroların ilki 1959 yılında Çetin Köroğlu tarafından kurulan ''Meydan Sahnesi''dir. Devlet Tiyatrosu'ndan ayrılan bazı sanatçılar tarafından kurulan bu topluluk, başlarda yazar Adalet Ağaoğlu'nun da katılmasıyla güçlenmiş, daha sonraları iki sahne de 70'li yılların başlarına kadar yaşamıştır.

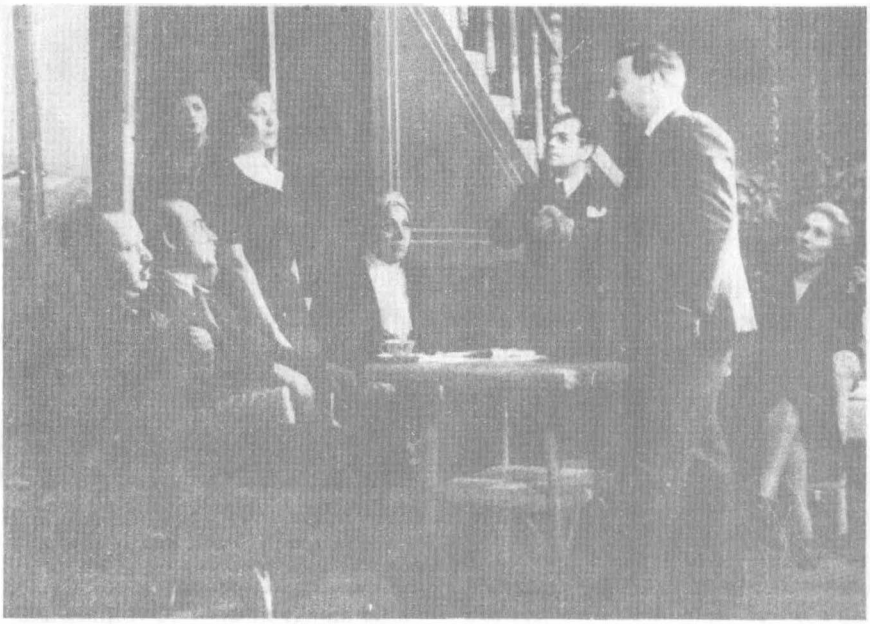

Necip Fazıl Kısakürek'in ''Bir Adam Yaratmak'' oyununda (1938) Muhsin Ertuğrul ve Şehir Tiyatroları'nın piyeste rol alan öteki sanatçıları.

Ankara'nın ikinci özel tiyatrosu 1963-4 döneminde açılan ''Ankara Sanat Tiyatrosu''dur. Bugüne kadar gelişerek ve Türk tiyatrosu içinde kendine yer edinerek yaşayan bu topluluk, İstanbul'daki ''Arena Tiyatrosu''ndan birkaç arkadaşıyla ayrılan Asaf Çiyiltepe tarafından kurulmuştur. 1967-8 döneminde, ''Halk Oyuncuları'' birkaç başarılı oyundan sonra dağılmıştır. Devlet Tiyatrosu'ndan ayrılan sanatçıların kurduğu ''Küçük Komedi'' ve ''Başkent Tiyatrosu'' açılmıştır. Sonradan ''Başkent Tiyatrosu'' yerine kısa ömürlü ''Drama Tiyatrosu'' kurulmuştur. 1968'de açılan ''Yenişehir Tiyatrosu'' da bir yerli, bir yabancı yapıt, bir de çocuk oyunu oynadıktan sonra, parasal nedenlerden ötürü kapanmıştır. 1969-70 döneminde ''Ankara Birliği Sahnesi'' açılmıştır. Bu topluluk 1975-6 döneminde İstanbul'a taşınmıştır.

70'li yılların başında Devlet Tiyatrosu'ndan ayrılan Beyhan Hürol, Ekmel Hürol ve Yalın Tolga' ın girişimiyle, oldukça ömürlü olan ''Mithatpaşa Tiyatrosu'' kurulmuştur. Yine aynı yıllarda, kalın çizgili güldürülere yönelen ve daha çok amatör oyunculardan kurulu ''Orhan Erçin Tiyatrosu'' da beş yıl yaşamıştır. ''Ankara Sanat Tiyatrosu''ndan ayrılan Erkan Yücel'in kurduğu ''Devrimci Ankara Sanat Tiyatrosu'' bir iki oyundan sonra dağılmış, kısa bir aradan sonra, yine aynı sanatçının kurduğu ''Ankara Halk Tiyatrosu'' açılmıştır.

70'li yıllarda, kısa ömürlü olan tiyatrolar arasında, Devlet Tiyatrosu'ndan ayrılan Ziya Demirel'in kurduğu ''Kardeş Oyunlar'' iki yıl sürmüştür. Aynı yıl kurulan ''Ankara Kavaklıdere Sahnesi'' bir yıl yaşamıştır. 1972'de kurulan ''Asaf Çiyiltepe Sahnesi''nin ömrü kısa olmuştur. Birer yıl dayanabilen Ankara'nın öteki özel tiyatroları ''Birlik Tiyatrosu'', ''Dönem Oyuncuları'', ''Öncü Sahne'', ''Petek Oyuncuları'', ''Üner İlsever Tiyatrosu'' ve ''Yeni Ankara Tiyatrosu''dur.

Bir sanatevi olarak 1975'te kurulan ''Çağdaş Sahne''nin ömrü ise biraz daha uzun olmuştur. Oynadığı oyunlar ve gösterdiği sanat filmleriyle 80'li yıllara kadar varlık göstermiştir. 80'li yılların başında açılan ''Sanat Evi'', belli aralarla bugüne kadar sürmüştür. 1983'ten itibaren bu topluluk, Ankara Sanat'tan ayrılan Şener Kökkaya, Savaş Yurttaş ve Erol Demiröz tarafından sürdürülmektedir. 1980'den sonra açılan bir tiyatro da ''Ankara Komedi Sahnesi''dir.

İzmir'de 1956'da kurulan Devlet Tiyatrosu'nun yanı sıra 1981 yılına kadar hiçbir özel tiyatro açılmamıştır. İzmirliler

"Balıkesir Muhasebecisi"nden. Yazan: Reşat Nuri Güntekin, sahneye koyan: Celâl Balkır. İstanbul Şehir Tiyatrosu.

yaz aylarında turneye çıkan İstanbul ve Ankara tiyatrolarıyla yetinmişlerdir. İzmir'de ilk özel tiyatro "Meydan Sahnesi" olmuş ve ancak bir yıl dayanabilmiştir. İkinci bir özel tiyatro, 1983'te yine Güzel Sanatlar Fakültesi Tiyatro Bölümü mezunları tarafından kurulan "İzmir Sanatevi"dir. Her iki topluluk da, kurucuları ve sanatçıları Devlet Tiyatrosu kadrolarına alındıkları için dağılmıştır.

Özel tiyatrolar, oyunculuk açısından üç kaynaktan beslenirler: amatör yetenekli gençler, ödenekli tiyatrolardan gelenler (bunların çoğu eğitim görmüşlerdir) ve bir de eskiden beri bulvar tiyatrosu niteliğinde topluluklarda çalışanlar.

Ülkemizde özel tiyatrolar konusu otuz kırk yıldan bu yana güncelliğini korumuştur. Başka deyişle, uzun bir süredir bu özel kuruluşlar hep aynı sorunlarla karşı karşıya kalmışlardır. Bina, belediye resmi, vergi, stopaj, sanatçıların ücretleri ve benzeri sorunlar durmadan gündeme gelmiştir. 1973 yılından itibaren yoğun bir bunalımın içine giren özel tiyatrolar on yıl süreyle, bata çıka gelmişlerdir. Bunların bir çoğu kapanmış, bir kesimi dağılmış, başka bir kesimi de aç kalmamak için sanatsal etkinliği bir yana bırakarak şovlara yönelmiştir. Bu durum, 1982 yılının sonunda, özel tiyatrolara devlet yardımı yapılması kararı gerçekleştikten sonra iyiye doğru bir gelişme ile değişmeye başlamıştır. 1982-3 döneminde yarı ödenekli sayılabilecek özel tiyatrolarda bir canlanma başlamıştır. İstanbul'da sayıları yediye düşen özel tiyatrolar on ikiye çıkarken, Ankara'da iki, İzmir'de bir özel tiyatro bu yardımdan yararlanmışlardır.

Sözsüz Oyun

Cumhuriyet döneminde, eğitim görmüş ilk mim sanatçısı Erdinç Dinçer'dir. Ankara Devlet Konservatuvarı'nın şan bölümünde öğrenciyken Fransa'ya gitmiş ve beş yıl süreyle Jacques Lecoq, Etienne Decroux ve Marcel Marceau gibi çağımızın en büyük dans ve mim ustalarının yanında eğitim görmüştür. Laure Shallesn'den modern dans dersleri de alan sanatçı, Avrupa'nın hemen her ülkesinde ve sonra da Türkiye'de profesyonel gösteriler düzenlemiştir. Erdinç Dinçer ilk sözsüz oyun gösterisini Ankara'dan 1963 yılında vermiştir.

Sözsüz oyun sanatı amatör gençler arasında ilgi görmüştür. Bu amatör sanatçılardan biri, Ergin Kolbek'tir. Kolbek, 1963'te çeşitli gösteriler düzenlemişti. Ayrıca Oğuz Aral kısa bir süre sözsüz oyun çalışmıştır. Daha sonra tanınan bir başka sözsüz oyun sanatçısı, Taner Barlas'tır.

Çocuk Tiyatrosu

Türkiye'de ilk çocuk tiyatrosu, 1935-6 döneminde Muhsin Ertuğrul'un yönettiği Şehir Tiyatrosu'nda kuruldu. Ama çocuk tiyatrosu düşüncesi beş yıl önce kök salmaya başlamıştı. İlk çocuk oyunu M.Kemal Küçük'ün *Çocuklara İlk Tiyatro Dersi* oldu. Çocuk Tiyatrosu ikinci yılda daha başarılı bir yolda ilerledi ve gösterilere şarkılar, danslar da eklendi. 1935'ten sonra bu alanda oyunlar yazan çeşitli yazarlara raslanır. Başı Mümtaz Zeki Taşkın, Sabih Gözen ve Ferih Egemen çeker Çocuk oyunu yazanlar arasında oyuncular da vardır. K.Kemal Küçük, Afif Obay, Ekrem Reşit, Ragıp Tok, Sami Ayanoğlu, Mebrure Koray, Selahattin Küçük, Kemal Ragıp, Neşet Berküren, Celâl Balkır, Nuri Işılay, A.Ögelman, Azize Tözem, S.Kaplangı, Vecihe Karamehmet, Ergun Sav, Ekmel Hürol, Ziya Demirel, Haldun Marlalı, Ülker Köksal vb. çocuk oyunu yazanların ilkleridir.

Ankara'da çocuk tiyatrosu ilk kez 1947-8 döneminde başladı. M. Ertuğrul' un yönettiği "Küçük Tiyatro"da, Devlet Tiyatrosu'nun tam olarak çalışmaya başladığı 1949-50 döneminden önce üç çocuk oyunu sahnelendi. İlki, M.Z.Taşkın'ın *Altın Bilezik*'i idi. Bunu Afif Obay'ın *Büyükbabamın Pireleri* izledi. Üçüncü oyun ise yine Taşkın'ın *Karaböcek* adlı oyunuydu. Çocuk oyunlarına ilk eğilen özel topluluk, Ankara Sanat Tiyatrosu oldu.

Daha sonra yalnızca çocuk oyunları oynayan topluluklar da ortaya çıktı. "Binbirgece Çocuk Tiyatrosu", "Afacan Çocuk Tiyatrosu" gibi topluluklar yalnızca çocuk oyunları oynadılar. 1961-2 dönemi, çocuk tiyatrolarının yaygınlaşma dönemi oldu. İstanbul ve Ankara'da özel tiyatrolar, ayrıca çocuk oyunlarına eğildiler. Bazı bankalar, çocuk tiyatroları kurdular.

En eski çocuk tiyatrosu çalışmaları yapan bir kurum da İzmir'deki Şehir Tiyatrosu'dur. Burada 1946'dan itibaren çocuk oyunları oynanmıştır. Daha sonra İzmir'de bu görevi Devlet Tiyatrosu ve 1981'de kurulan "Meydan Oyuncuları" ile 1982'de kurulan "İzmir Sanat Evi" aldı. Her iki özel tiyatro da birer yıl içinde dağılmışlardır.

Son yıllarda, çocuk tiyatrosuna verilen önemle birlikte, göğsümüzü dış ülkelerde de kabartan bir topluluk, Muhsin Ertuğrul ve Haldun Taner'in yönlendir-

mesiyle 70'li yılların başında kurulmuş olan "Anadolu Çocuk Oyuncuları Kolu (AÇOK)"dur. İlk gösterisini 23 Aralık 1973'te, Üsküdar'daki bir ilkokulda yapan bu çocuk tiyatrosu, 1975 yılında Hamburg'taki Çocuk Tiyatroları Dünya Festivali'ne, 1976 yılında ise Fransa'daki Çocuk Tiyatroları Bienali'ne çağrılmış, bunlardan sonra İsviçre'ye, bir iki kez Almanya'ya ve Hollanda'ya turneler yapmışlardır.

AÇOK'un yanı sıra, son yıllarda göz dolduran çocuk tiyatroları arasında "Ankara Çocuk Tiyatrosu", "Bizim Tiyatro" gibi topluluklar vardır. Son yıllarda çocuk oyunu yazanlar arasında Mehmet Keskinoğlu, Cevdet Yavuzdoğan, Osman Daloğlu, Ümit Denizer, Osman Saffet Arolat, Mustafa Mutlu, Salih Yakın, Önder Paker, İsmail Kılınç, Haluk Işık, Sönmez Atasoy, vb. yer alır.

Oyun Yazarlığı

Cumhuriyet'in ilanından bu yana Türk oyun yazarlarının genel olarak -bazıları dışında- toplum sorunlarıyla ilgilendikleri izlenir. İlk başlarda toplum sorunlarına yönelen yazarlar, daha çok Türk toplumuna özgü olmayan yabancı değerleri aktarma yolunu tutmuşlardır. 1923'ten bu yana oyun yazarları, kendi dönemlerinin koşulları içinde daha çok tez oyunlarına eğilim duymuşlardır. Ancak oldukça da yüzeyde kalmışlardır; bunun bir nedeni, yazarların görüşlerini olması gerektiği kadar özgür bir biçimde açıklayamamış bulunmalarıdır. Aktarmacılığa karşı ilk kımıltılar 1940 ile 1950 yılları arasında başlamış ve 1960'tan sonra ilk başlardaki yönelişi tamamen değiştirecek bir yoğunlukta düşünceler geliştirilmiş, uygulamalara girişilmiştir.

Cumhuriyet dönemindeki yazarlar, genel yönelimleri dikkate alarak altı gelişim evresinde incelenebilir. Her evrede çeşitli görüşte ve üslupta yazarlar olmasına karşın, ele aldıkları konular ve genel tutumları açısından kesin çizgilerle belirlenmiş yazar kuşaklarının olduğu anlaşılır. Üstelik, bu kuşaklar arasında, tutum açısından olduğu kadar üslup ve biçim yüzünden de ayrılıklar görülür. Bu evreler şunlardır: 1. Birinci Dünya Savaşı Kuşağı, 2. Cumhuriyet'in İlk On Beş Yılındaki Kuşak, 3. İkinci Dünya Savaşı Kuşağı, 4. 1950 Kuşağı, 5. 1960 Kuşağı, 6. 1970 Kuşağı.

Birinci Dünya Savaşı Kuşağı: Meşrutiyet Dönemi yazarlarının bir bölümü bu kuşağı ortaya çıkarır. Bu kuşak, 1908'de ilan edilen İkinci Meşrutiyet'i, Balkan Savaşları'nı, Birinci Dünya Savaşı'nı ve sonra da Türk Bağımsızlık Savaşı'nı yaşamış, Cumhuriyet'in ilk üstyapı devrimlerini görmüştür. Bu kuşak yazarlarının birçok oyununda Anadolu'nun yurtsever insanları ile İstanbul'un yozlaşmış, işbirlikçi çevresi karşı karşıya getirilir. Doğal olarak rejim değişimi içinde aile ve birey sorunları da ele alınmıştır. Ancak bu kuşağın genel yönelimi, daha çok Bağımsızlık Savaşı ile devrimleri vurgular.

Bağımsızlık Savaşı ve kahramanlık konuları Aka Gündüz'ün *Mavi Yıldırım* (1933), Halit Fahri Ozansoy'un *On Yılın Destanı* (1933), Nahit Sırrı Örik'in *Sönmeyen Ateş* (1933), Nüzhet Haşim Sinanoğlu'nun *Bir Zabitin Onbeş Günü* (1932), Peyami Safa'nın *Gün Doğuyor* (1937), Kâzım Nami Duru'nun *Uyanış* (1933) adlı oyunlarında izlenir. Doğal

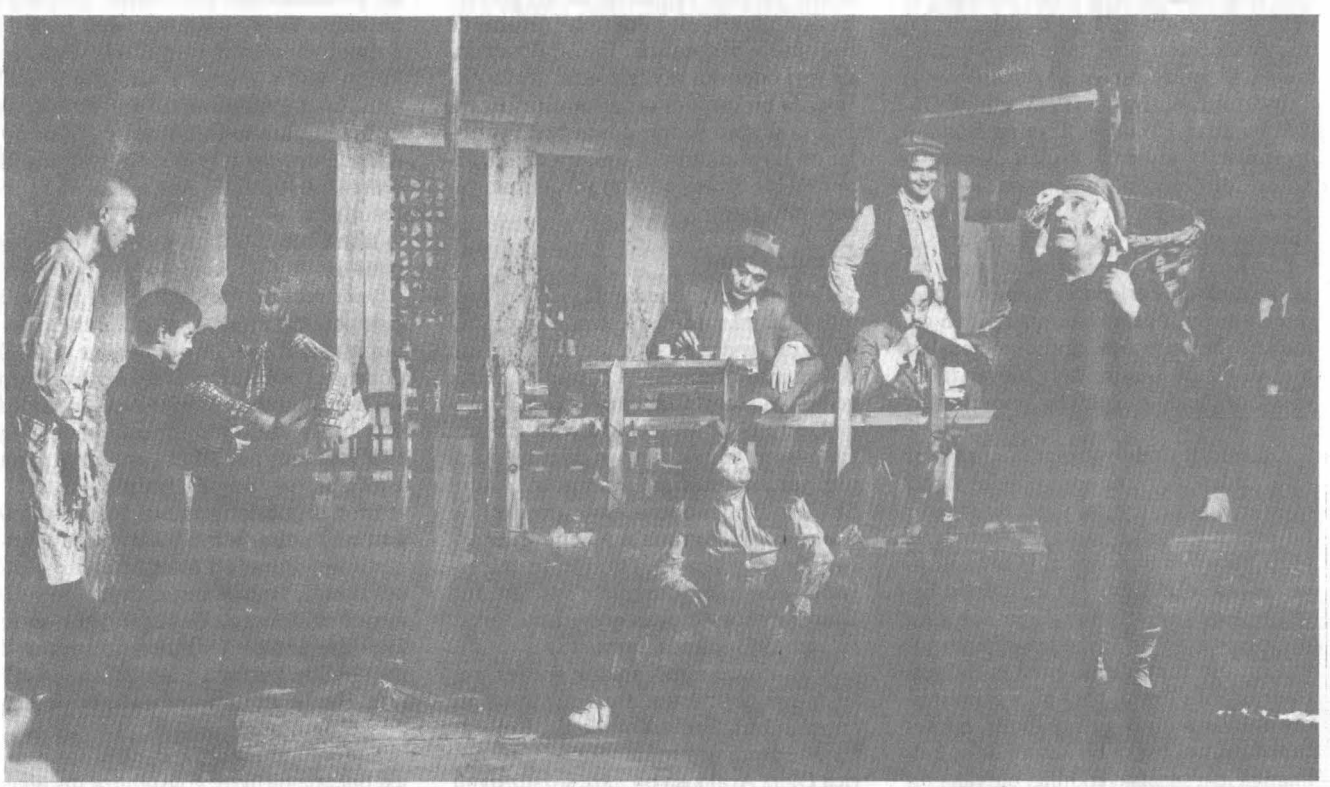

"Köşebaşı"ndan. Yazan: Ahmet Kutsi Tecer, sahneye koyan: Sami Ayanoğlu. İstanbul Şehir Tiyatrosu, 1968-69.

Cevat Fehmi Başkut (solda) ve "Paydos"undan bir görünüm. Sahneye koyan: Vasfi Rıza Zobu, İstanbul Şehir Tiyatrosu, 1963.

olarak, Atatürk devrimleri ve Bağımsızlık Savaşı konularını işleyen daha sonraki kuşakların yazarları olduğu gibi, bu evrede İbnürrefik Ahmet Nuri ve Hüseyin Suat gibi, daha çok aile sorunlarını işleyen yazarlar da vardır. Atatürk Türkiyesi'nin devrimci niteliği ve çağdaş uygarlık düzeyine erişme çabası bu kuşağın tiyatro edebiyatında önemli bir yer tutar. Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun *Sağanak* (1928) adlı oyunu bunun tipik bir örneğidir. Öbür yanda bu kuşak yazarlarından Hüseyin Rahmi Gürpınar *Kadın Erkekleşince* (1932) adlı oyununda aile düzeni içinde ortaya çıkan değişmelerin aile bireylerini mutsuzluğa götüreceğini savunur.

Bu kuşağın tiyatro alanındaki en önemli iki yazarı Musahipzade Celâl (1868-1959) ile Reşat Nuri Güntekin'dir (1892-1956). En önemli oyunlarını Cumhuriyet döneminde yazan, ancak kendini 1910 yılında yazdığı *Türk Kızı* oyunuyla tanıtan Musahipzade, Cumhuriyet döneminde *İtaat İlâmı* (1923), *Moda Çılgınları* (1924) gibi ikinci derecede önem taşıyan oyunlarla ve *Aynaroz Kadısı* (1927), *Fermanlı Deli Hazretleri* (1924), *Kafes Arkasında* (1929), *Bir Kavuk Devrildi* (1930), *Mum Söndü* (1931), *Pazartesi Perşembe* (1931), *Gül ve Gönül* (1933), *Balaban Ağa* (1934), *Selma* (1933), *Gönül* (1936) ve *Genç Osman* (1937) adlı başarılı oyunlarını yazmıştır.

Cumhuriyet'ten önce yazdığı oyunlar ve tiyatro yazılarıyla Türk tiyatrosu içinde önemli bir yeri olan Reşat Nuri Güntekin, Cumhuriyet'in ilanından sonra *Taş Parçası* (1924), *Hülleci* (1935), *Yaprak Dökümü* (1943), *Ağlayan Kız* (1946), *Balıkesir Muhasebecisi* (1953), *Bu Gece Başka Gece* (1956) adlı telif oyunların yanı sıra, çok sayıda uyarlama ve çeviri de yapmıştır. Ayrıca 1925'te *Gazeteci Düşmanı, Ümidin Güneşi, Şemsiye Hırsızı,* 1928'de *Eski Borç, Köy Hocası, 1931'de Ümit Mektebinde, Bir Kır Eğlencesi, Babür Şahın Seccadesi, Felâket Karşısında, Gözdağı,* 1932'de *İstiklâl,* 1932'de *Vergi Hırsızı,* 1941'de *Bir Yağmur Gecesi* adlı oyunları yazan Reşat Nuri'nin son oyunu 1954'te yazdığı *Tanrıdağı Ziyafeti*'dir.

Cumhuriyet'in İlk On Beş Yılındaki Kuşak: Bu evrenin yazarları genellikle ruhsal çelişkiler, değer yargılarının değişmesi, toplumsal sorunlar ve Türk tarihi ile efsanelerde giderek ulusçuluğu vurgulayan düşünceler üzerinde durmuşlardır. Bir önceki kuşakta izlediğimiz Halit Fahri Ozansoy, bu kuşağın özelliklerini de benimsemiştir. Onun *Sönen Kandiller* oyununda ilk kez psikolojik ilişkilerin söz konusu edildiğini izleriz. Vedat Nedim Tör (1897-), *İşsizler* (1924), *Fevk-al-asrîler* (1924), *Kör* (1929), *Hayvan Fikri Yedi* (1930), *Köksüzler, Üç Kişi Arasında* (1937), *İmralının İnsanları* (1941), *Sanatkâr Aşkı* (1946), *Siyah-Beyaz* (1952), *Hep ve Hiç* (1950), *Aşağıdan Yukarı* (1952) gibi toplumsal içerikli ve bir kısmı öğretici yanı ağır basan oyunlarla tanınmıştır.

Bu evrenin yazarlarından Cevdet Kudret (1907-), *Tersine Akan Nehir*'le (1929) birdenbire tanınmış, ama ileriki yıllarda yalnızca *Rüya İçinde Rüya* (1930), *Daniel ve Sara* (1934), bir de *Kartallar* (1934) adlı oyunlarını yazdıktan sonra, edebiyat dallarında etkinlik göstermiştir. Necip Fazıl Kısakürek (1904-1983), *Tohum* (1935) ve *Bir Adam Yaratmak* (1938) adlı oyunlarıyla tiyatroda kendini tanıttıktan sonra, radikal-tutucu ve mistik düşüncelerle, giderek sahne tekniği açısından statik oyunlar yazmıştır. *Tohum*'da Türk gücünü, *Bir Adam Yaratmak*'ta ölüm saplantısını, *Para*'da (1942), paranın insan ruhunu kirletmesini, *Sabırtaşı*'nda (1940) yine mistik anlamı olan bir Türk masalını, *Namı Diğer Parmaksız Salih*'de (1948) kumarın kötülüklerini ele almıştır. Yazarın öteki oyunları *Kitap* (1938), *Künye* (1940), *Ahşap Konak, Reis Bey, Siyah Pelerinli Adam* (1964), *Kanlı Sarık* (1970) ve *Abdülhamid Han*'dır (1968).

Bu kuşak yazarları içinde ön plana çıkan Nazım Hikmet (1902-1963), 1932'de yazdığı ilk oyunu *Kafatası* (1932) ile kapitalist ekonomi üzerindeki görüşlerini, bu ekonomiyi uygulayan bütün toplumları kapsayacak bir evrensellik içinde bilim adamının sorumluluğunu göstermiştir. *Unutulan Adam*'da (1935) büyüklük ve para tutkusunu işleyen yazar, *Bir*

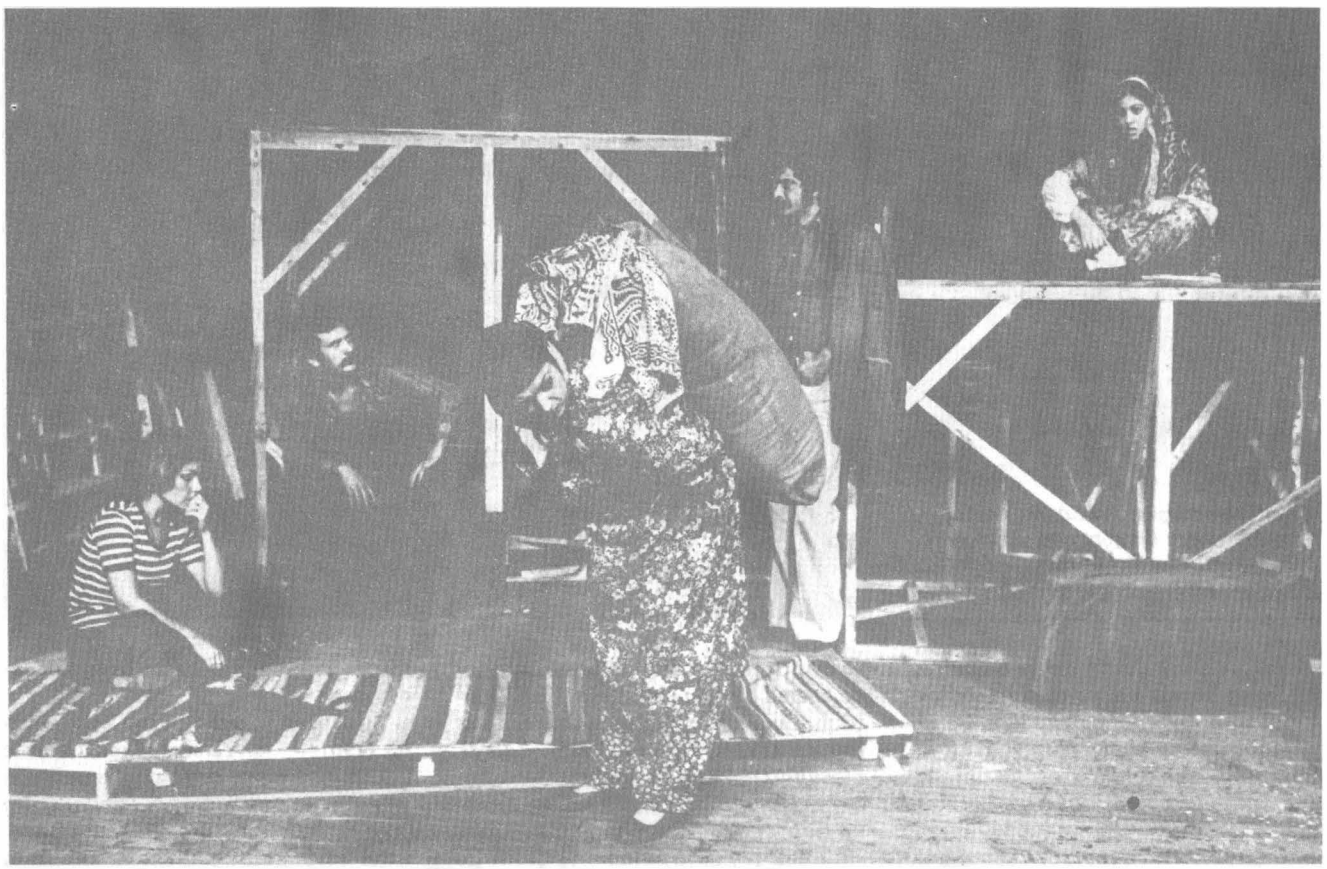

"Kendini Yazan Şarkı"dan. Yazan: Adalet Ağaoğlu, İstanbul Şehir Tiyatrosu, 1956.

Ölü Evi'nde (1932) paraya dayalı bir toplumda insancıl değerlerin yok olduğunu vurgular. *Enayi* (1957), idealist bir avukatla çıkarcı kişiler arasındaki çatışmayı gösterir. Yazarın öteki oyunları *Sabahat, İnek, Ferhad ile Şirin* (bas. 1965), *Ocak Başında, Yolcu* (1966), *Yusuf ile Menofis* (1967), *Demokles'in Kılıcı* (bas. 1974) adlarıyla Türkiye'de basılmıştır. Ayrıca *Herşey Mal, İki İnatçı, Kadınların İsyanı, Lizistrata, İvan İvanoviç Var mıydı Yok muydu?, Türkiye Röportaji, Aşk Masalı, Tartüf 59* ve *Prag Saatleri* (1960) gibi dışarda basılmış ve oynanmış sahne yapıtları da vardır.

Bu kuşak içinde manzum ya da düzyazı oyun yazan şairler de vardır. Bellibaşlı yazarlar ve oyunlar arasında Faruk Nafiz Çamlıbel'in (1898-1973) *Canavar* (1924), *Akın* (1932), *Numaralar* (1928), *Özyurt* (1933), *Kahraman* (1933), *Yayla Kartalı* (1944), *Dev Aynası* (1945), *Ateş* (1939), Yaşar Nabi Nayır'ın (1908-1981) *Mete* (1932), *İnkılâp Çocukları* (1933), Behçet Kemal Çağlar'ın (1908-1969) *Çoban* (1932), *Atilla* (1935) adlı oyunları bu kuşağın özelliklerini taşır.

Mitologya ve masala yönelen ve evrensel değerler üzerinde duran Selahattin Batu (1905-1973) *Iphigenia Tauris*'te (1943), *Kerem ile Aslı* (1945), *Güzel Helena* (1954) ve *Oğuzata* (1955) adlı oyunlarıyla tanınır. Bu yıllarda kaleme alınan Sabahattin Ali'nin (1906-1949) *Esirler*'i (1936) ile Nahit Sırrı Örik'in *Para Uğrunda* (1949) adlı oyunları insan özgürlüğü ve sömürü konularını işler. Mahmut Yesari'nin *Antika Tablo* (1941), *Asri Hülyalar* (1928), *Ayrı Oda, Bay-Bayan, Hanife Hanım Hizmetçi Arıyor* (1927), *Kaplıca Oteli* (1941), *Sürtük* (1936) gibi telif oyunlarının yanı sıra monologları, çok sayıda uyarlama ve çevirileri bu dönemde oynanmıştır.

İkinci Dünya Savaşı Kuşağı: Bu kuşak yazarlarında ön düzeye çıkan tavır, değer yargılarının değişmesinde yüzeyde kalmışlığın yergisi, eğitimsizliği, görgüsüzlüğün eleştirisi ve sorunlara ahlakçı ve didaktik bir yaklaşımla bakmaktır. Ayrıca, bu yazarların oldukça romantik ve duygusal bir tutumla ekonomik sorunlar üzerinde durdukları da izlenir: paranın bayağılığı, paranın insan ahlakı üzerindeki yıpratıcı etkisi sık sık işlenir. Aile teması hemen her kuşakta işlenmiştir. Ancak bu kuşakla birlikte aile yalnızca ahlak kuralları içinde değil, ekonomik durumlarıyla da ele alınmaya başlanmıştır. Meşrutiyet yazarlarının, aileyi ele alırken, daha çok o dönemdeki aile anlayışının ışığı altında, psikolojik oyunlar yazdıklarını, sapık eğilimler ile çeşitli saplantıları işlemeye çalıştıklarını izleriz. Daha sonraki kuşak (İkinci Kuşak), Cumhuriyet döneminin kadınlara verdiği haklar karşısında şaşkınlık geçirmiş, bu durumu "Batılı" bir insan olarak onaylamakla birlikte, kadının iş hayatına atıldığı takdirde aileyi yıkabileceği üzerinde durarak kaygılarını belirtmiştir. Ancak bu yüzyılın başlarında doğan ve bölümlememize

göre üçüncü kuşak kapsamı içine giren şimdi söz konusu edeceğimiz yazarlar, kadının özgürlüğünü kazanınca düşebileceği düşüncesinin kompleksinden kurtulmuşlar, para gücüne dayanan bir düzende kadının aile içindeki yerini -yüzeyde de olsa- incelemeye çalışmışlardır.

Bu kuşağın belli başlı üç önemli yazarı vardır: Ahmet Kutsi Tecer (1901-1969), Cevat Fehmi Başkut (1905-1971) ve Ahmet Muhip Dıranas (1909-1980). Birçok ortak yanı olan bu yazarların oyunlarında vurguladıkları kavramlar birbirlerinden değişiktir. Tecer, hak ve adalet kavramını işlediği *Köroğlu*'ndan (1941) sonra yazdığı oyununda da değişen değer yargıları üzerinde durmuştur. Bunlar, *Köşebaşı* (1947), *Bir Pazar Günü* (1959) ve *Satılık Ev*'dir (1961). Yazarın bir de, 1947'de oynanan *Yazılan Bozulmaz* adlı oyunu vardır.

Başkut, iyi bir sahne işçisi olduğu kadar, gazeteci yanından gelen iyi bir gözlemcidir de. Güncel olaylar onun oyunlarına yansımış, sorunları idealist bir ahlakçı olarak ele almıştır. Oyunlarındaki temel çatışma, idealist yeni adamla köhne düşüncelere sığınarak çıkarını gözeten kişiler arasında olur. Başkut, ilk büyük başarısını *Küçük Şehir* (1945) ile elde etti. Bu oyundan önce *Büyük Şehir* (1943), *Ayarsızlar* (1944), *Hacı Kaptan* (1945) adlı oyunları yazmıştır. 1945'teki başarısından sonra *Koca Bebek* (1947), *Paydos* (1948), *Sana Rey Veriyorum* (1950), *Soygun* (1951), *Kadıköy İskelesi* (1953), *Harput'ta Bir Amerikalı* (1955), *Makine, Kleopatra'nın Mezarı* (1957), *Tablodaki Adam* (1958), *Öbür Gelişte* (1959), *Hacıyatmaz* (1960), *Göç* (1962), *Buzlar Çözülmeden* (1964), *Ayna* (1966), *Emekli* (1967) ve *Ölen Hangisi* (1969) adlı oyunları yazmış ve bunların tümü de sahnelenmiştir.

Dıranas ise dört oyun yazmıştır. İnsancıl ilişkileri ve sevgi kavramını daha çok düşünce ve duygu yönünden ve kaderci bir tutumla işleyen yazar, 1943'te *Üç Kahraman, Gölgeler* ve *Çıkmaz* adlı oyunları, 1948 yılında da *O Böyle İstemezdi*'yi yazmıştır.

1950 Kuşağı: Cumhuriyet döneminin, hem oyun yazarlığı, hem de çeşitli yönelişleri açısından en yoğun kuşağıdır. Aynı zamanda Türk tiyatro yazınında ve uygulamasında çeşitli deneyleri ve dinamik bir dönemi getiren yazar, yönetmen, sanatçı, dramaturg ve eleştirmenlerin temsil ettiği bir evreyi kapsar. Sorunları yalnızca göstermekle kalmayan, onları yorumlayan ve birtakım sonuçlara çıkan bu kuşak, kendinden sonra gelen, daha doktriner 1960 kuşağı ile bir uyum göstererek yeni gelişmelerin etkisinde büyük bir gelişme içinde günümüze kadar gelir. Bu kuşak içinde belirgin yönelişler vardır. Bunlar, a) bireyden toplum sorunlarına yönelme, b) olaylardan toplum sorunlarına yönelme, c) evrensel anlamda sorunlar ve bu yoldan toplumu irdeleme, c) köy sorunlarına eğilmedir.

Ünlü ozanlarımız genellikle bireyden

"IV. Murat". Yazan: Turan Oflazoğlu, sahneye koyan: Cüneyt Gökçer, Devlet Tiyatrosu, 1970.

çıkarak toplum sorunlarına yönelmişlerdir. Oktay Rifat Horozcu (1914-), Melih Cevdet Anday (1915-), Haldun Taner (1916-), Nazım Kurşunlu (1922-1980), Orhan Asena (1921-), Çetin Altan (1926-), Refik Erduran (1928-), Turgut Özakman (1930-) gibi yazarlar, çoğu oyunlarında, ruhsal baskıları, tedirginlikleri ve çatışmaları toplum düzenine bağlarlar. Bu yazarların temel tutumunda öz yönünden yenilenmenin gerekliliği ve biçimsel yeniliklere gitmek isteyen bir toplumun parçalanışı gösterilir. Öbür yanda psikolojik açıyı vurgulamadan, bireyden toplum sorunlarına yönelen yazarlar da vardır: Necati Cumalı (1921-) birçok oyununda, Aziz Nesin (1915-) ise bir oyunuyla (*Toros Canavarı* 1955) bireyden topluma yönelirler. Bu kuşak yazarının bazı oyunlarında, olaylar ve durumlar ön planda olmak üzere toplum sorunları ele alınmıştır.

Oktay Rifat, *Kadınlar Arasında* (1948) adını verdiği oyununda, ekonomik düzensizliğin aile yapısına olan etkisini, Melih Cevdet ile birlikte yazdığı *Oyun İçinde Oyun* (1949) adlı oyununda değerlerin özde yaşanmadıkça özenti ve yüzeyde kalacağını işlemiştir. Yazar bundan sonra *Kıskançlar* (1949), *Birtakım İnsanlar* (1960), *Atlarla Filler* (1962), *Çil Horoz* (1964), *Zabit Fatmanın Kuzusu* (1965), *Yağmur Sıkıntısı* (1969) adlı oyunları yazmıştır. Oktay Rifat, *Çil Horoz*'da yaşamın "bir cambazlık durumuna geldiği toplumda" hakkın güçlüye ait olduğunu, *Yağmur Sıkıntısı*'nda karıkoca çatışmasının yanı sıra, kadınla erkeğe verdiği evrensel değerler yoluyla insanoğlunun statik-dinamik, değişmez-yenilenen, kısır-doğurgan yanlarını vurgulamıştır.

Melih Cevdet, 1949'da Oktay Rifat'la birlikte yazdığı *Kıskançlar*'da pek başarılı olamamışsa da, 1965'te yazdığı *İçerdekiler* ile tiyatro yaşamımızda ön plana çıkmış bir yazarımızdır. Yazar, bu oyunda, tutuklanmış olduğu halde kafasında özgür kalan bir öğretmeni, dışarda serbestçe dolaşan, ama her yanından tutsak olan kişileri karşıtlamıştır. *Mikadonun Çöpleri*'nde (1967) ise yine bireyin toplum içindeki, insanın dünya içindeki yeri güncellik taşıyan bir olay dizisi içinde verilmiştir. Yazarın öteki oyunları 1972'de yayımladığı *Yarın Başka Koruda, Dikkat Köpek Var, Ölüler Konuşmak İsterler* ve *Müfettişler*'dir.

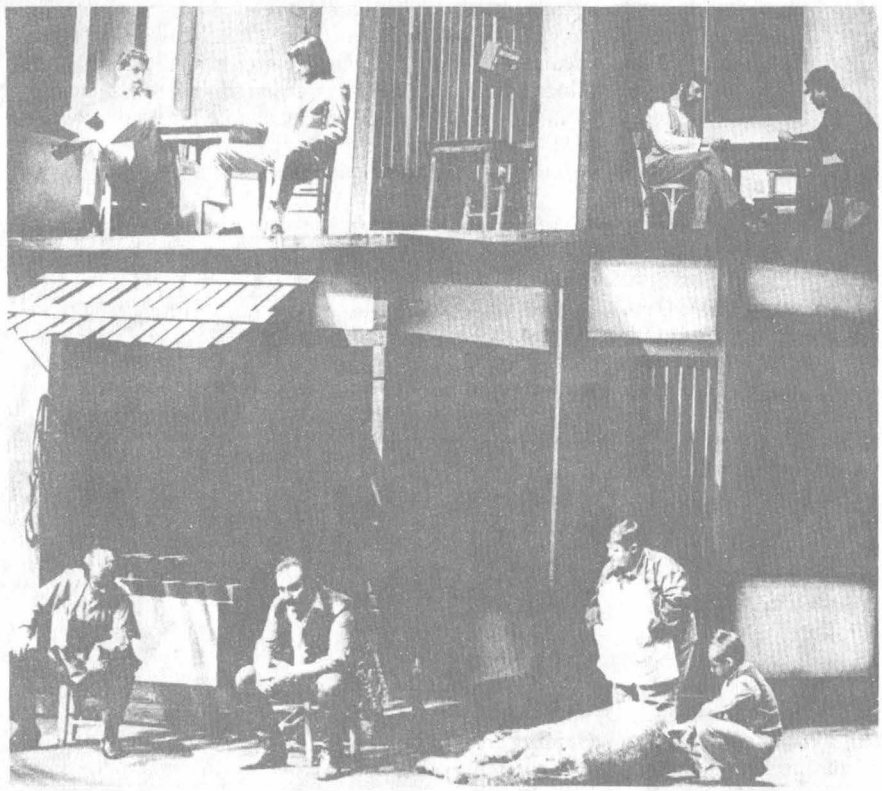

"Yaralı Geyik"ten. Yazan: Necati Cumalı, sahneye koyan: Raik Alnıaçık, Devlet Tiyatrosu, 1980.

Haldun Taner, *Günün Adamı* (1949), *Dışardakiler* (1952), *Bir Değirmen Dönerdi* (1958), *Lütfen Dokunmayın* (1960), *Fazilet Eczanesi* (1960) ve *Huzur Çıkmazı* (1962) adlı oyunlarında bireyi başlangıç noktası olarak almış ve değişen toplum koşulları karşısında değişemediklerinden dolayı bocalayan kişileri usta karakter yapıları içinde işlemiştir. Yazarın 1964'te yazdığı, birden uluslararası bir ün kazanan *Keşanlı Ali Destanı* gerek içerik, gerek biçim açısından çağdaş sentezi getiren bir oyundur. *Gözlerimi Kaparım Vazifemi Yaparım* (1964), tarihsel süreç içindeki olayları parodik bir yaklaşımla işleyen bir sahne yapıtıdır. *Eşeğin Gölgesi* (1965) bir halk masalından esinlenilerek yazılmış bir politik alegoridir. *Zilli Zarife* (1966) yine geleneksel biçim içinde namus-namussuzluk kavramını parodik bir yolda irdeleyen bir oyundur. *Sersem Kocanın Kurnaz Karısı* (1971), Türk tiyatrosunun gelişme evrelerini anlamlı bir güldürü çerçevesinde gösteren bir yapıttır. Yazarın ayrıca, "Kabare" tiyatrosu için 1971 ile 1974 yılları arasında yazdığı taşlamaları vardır: bunların birkaçı *Vatan Kurtaran Şaban, Astronot Niyazi, Dün-Bugün, Aşk-u Sevda, Ha Bu Diyar*'dır.

Daha çok aile içindeki sorunları işleyen Nazım Kurşunlu, *Branda Bezi* (1952), *Çığ* (1953) oyunlarında beşeri ilişkileri, *Fatih*'te (1953) ise idealist bir görüşle II. Mehmet'i işlemiştir. Yazarın *Dumanlı'da Telâki Var* (1962), *Merdiven* (1964), *İpler Elimizde Değil* (1962), *Çivi Çiviyi Söker* (1962), *Ana Babalar Okulu* (1967), *Gecikenler* (1968), *Toprağın Kurbanları, Evler ve İnsanlar* (1974) adlı oyunları bireylerin ön planda olduğu aile dramlarıdır.

Orhan Asena, ilk oyunu *Tanrılar ve İnsanlar*'dan (1954), *Ya Devlet Başa Ya Kuzgun Leşe* (1982) adlı oyununa kadar, bu kuşağın yazarları içinde en hızlı ve geniş çapta bir gelişimi gösteren yazardır. Tarihsel konuları içinde güncel ve evrensel sorunları vurgulayan yazar, *Hürrem Sultan* (1959), *Tohum ve Toprak* (1963), *Simavnalı Şeyh Bedreddin* (1969), *Atçalı Kel Mehmet* (1970), *Onaltı Mart*

"Keşanlı Ali Destanı"ndan. Yazan: Haldun Taner, sahneye koyan: Engin Cezzar, Gülriz Sururi- Engin Cezzar Tiyatrosu, 1964.

(1973), *Şili'de Av* (1973), *Ölü Kentin Nabzı* (1979), *Bir Başkana Ağıt* (1980) gibi tarihi çıkış noktası yaptığı oyunlarda, evrensel bir açıdan güncel sorunlara yönelmiştir. Ayrıca *Korku* (1956), *Yalan* (1962), *Kocaoğlan* (1962), *Gecenin Sonu* (1962), *Kapılar* 1963), *Fadik Kız* (1968), *Toroslardan Öteye* (1970), *Murtaza, El Kapısı* ve *Seyisbaşı Konağı* (1981) gibi oyunlarda insancıl ve güncel sorunları ele alan yazar, *Öç, Korkunç Oyun, Bir Kadın Üzerine Çeşitlemeler, Ana, İkili Yaşam, Yalnız Tanrının Eli Titremez, Yurttaş A, Yurttaş B, Yurttaş C* ve *Ali* (çocuk oyunu) gibi sahne yapıtları da vermiştir.

Çetin Altan da toplum düzeninin eleştirisini temel yapmış bir yazardır. 1957'de yazdığı *Çemberler*'de ailenin yoksulluğundan ve yaşayış çemberinin darlığından ortaya çıkan mutsuzluğa başkaldırı izlenir. *Beybaba* (1960), *Mor Defter* (1962), *Yedinci Köpek* (1964), *Suçlular* (1965), *Dilekçe* (1966), *Tahtaravalli* (1966), *Islıkçı* (1976) adlı oyunlarda değişik açılardan düzeni yadırgayanların, bilincinde olanların huzursuzluğu dile getirilmiştir.

Refik Erduran'ın bireyden topluma ve çevreye yönelen oyunları arasında en başarılısı olan *Cengiz Hanın Bisikleti* (1959), Batılılaşma'nın yanlış anlaşıldığı üzerinde durur. Oyunlarında toplumsal sorunları akılcı ve ironik bir yaklaşımla ele alan Erduran'ın ilk oyunu öğrenciyken yazdığı *Kahraman*'dır (1946). Yazarın yaygınlık kazanmış öteki oyunları *Deli* (1957), *Bir Kilo Namus* (1958), *İp Oyunu* (1957), *Karayar Köprüsü* (1957), *İkinci Baskı* (1960), *Büyük Jüstinyen* (1961), *Aman Avcı* (1962), *Ayı Masalı* (1963), *Direkler Arasında* (1965), *Uçurtmanın Zinciri (1965), Kartal Tekmesi* (1966), *Kelepçe* (1967), *Turp Suyu* (1968) ve *Canavar Cafer*'dir (1973).

Turgut Özakman, ilk oyunu olan *Masum Katiller*'den (1947) sonra, 1950'de yazdığı *Pembe Evin Kaderi* ile tanınmıştır. Yazar bu oyununda, eski ve yeni kuşaklar arasındaki çatışmadan ortaya çıkan kuşaklar arası yabancılaşmayı ve bunalımı işlemiştir. Gözlemleri, nükteleri ve eleştirileri ile her oyununda biraz daha gelişmiş olan yazar, *Güneşte On Kişi* (1955), *Tufan* (1957), *Duvarların Ötesi* (1958), *Kaneviçe* (1959), *Ocak* (1962), *Paramparça* (1963), *Bulvar* (müzikal-1965), *Ulusal Kolej Disiplin Kurulu* (1966), *Komşularımız* (1967), *Sarıpınar 1914* (1968), *Babamla Birlikte* (1970), *Fehim Paşa Konağı* (1979), *Resimli Osmanlı Tarihi* (1982) adlı sahne yapıtlarıyla ün yapmıştır. Yazarın tarihten çıkarak, ama tarihsel olayları eksen yapmayarak yazdığı *Fehim Paşa Konağı*, ciddi bir taşlama niteliğinde, Abdülhamit döneminin atmosferi içinde günümüze ışık tutan bir oyundur. *Resimli Osmanlı Tarihi*'nde ise yazar, aynı mizah düzeyinde, tarihteki olayların ışığında bu olayların günümüze yansıması ile ilgilenmiştir.

Toplum dışına sürülmüş kişilerin toplumla uyuşmazlığını gösteren oyunlardan biri Recep Bilginer'in (1922-) *Utanç Dünyası*'dır (1968). Yazar, çoğu oyununda devlet-birey ilişkilerini ele aldığı kadar, bozuk bir toplum düzeni içinde bireyin yozlaşmasını da dile getirmiştir. Ya-

zarın öteki oyunları *Gazeteciden Dost* (1961), *İsyancılar* (1964), *Ben Devletim* (1965), *Sarı Naciye* (1971), *Yunus Emre* (1974), *Ben Kimim* (1980), *Parkta Bir Sonbahar Günüydü* (1982), *Oyun Bitti*' (1983) dir.

Evrensel anlamda oyunlar yoluyla toplumu irdeleyenler arasında Aziz Nesin (1915-) önemli bir yer tutar. Yazar, masallarında, öykülerinde ve oyunlarında örgütlenmiş insanın sorumluluğunu, disiplinini, başkalarına karşı yükümlülüğünü, kısacası, insanın ahlak kurallarını vurgular. Yazar için örgütlenmiş bilinç önemlidir. İlk oyunu *Toros Canavarı* (1955), bozuk düzenin yanlış kahraman anlayışını ortaya koyan bir oyundur. Bugünün toplum düzeni içinde yaşayan insanın kendini gerçekleştirmesi ve var etmesi *Biraz Gelir misiniz* (1956) ve *Bir Şey Yap Met* (1957) adlı oyunlarında görülür. Yazarın öteki oyunları *Düdükçülerle Fırçacıların Savaşı* (1958), *Tut Elimden Rovni* (1968), *Hadi Güldürsene Canikom* (1968), *Üç Karagöz Oyunu* (1968), *Çiçu* (1969), *Hakkımı Ver Hakkı* (1970), *Yaşar, Ne Yaşar Ne Yaşamaz* (1972) ile Sermet Çağan'la birlikte yazdığı *Ah Biz Eşekler*, çocuk oyunu *Pırtlatan Bal* (1979) ve *Sen Gara Değilsin, Hazır Ol, Bir İnsan Başı Üstüne Üç Sesli Üzünç, Bir Kadın İçin Düet, Yaşasın Kavuniçi* (1979) adlı kısa sahne yapıtlarıdır.

Necati Cumalı (1921-), çeşitli yönelişleri olan bir yazardır. Birey ilişkilerinin yanı sıra, köy sorunlarını irdelediği, görenek ve töreleri işlediği oyunları vardır. Belli bir şiirsellik içinde işlediği oyunlarında kırsal kesim ağır basar. İlk oyunu *Boş Beşik*'ten (1949), sonra *Mine* (1959) ile tanınan ve bundan sonra arka arkaya oyun yazan Cumalı, *Nalınlar* (1962) ile ününü yaygınlaştırmıştır. Yazarın öteki oyunları *Derya Gülü* (1963), *Susuz Yaz* (1965), *Ezik Otlar, Vur Emri, Tehlikeli Güvercin, Yeni Çıkan Şarkılar, Masalar, Kaynana Ciğeri, Aşk Duvarı, Zorla İspanyol, Gömü, Bakanı Bekliyoruz, Kristof Kolomb'un Yumurtası, Yürüyen Geceyi Dinle, İş Karar Vermekte* ve 1980'de oynanan *Yaralı Geyik*'tir.

Behçet Necatigil (1919-1979), evrensel açıdan ele aldığı oyunlarının yanı sıra, *Emekli*'de (1967) memur psikolojisini vererek çevreye yönelir. *Uzun Yol Kaptanı*'nda (1967) bazı kişilerin topluma karşı sorumsuzlukları ele alınır. Yazar, *Kutularda Sinek* (1967) adlı oyununda, aydın sorunu üzerinde durmuştur. *Arttırma Salonu*'nda (1967) bozuk düzende umudun açık artırmaya konulduğunu gösterir.

Oyunlarını genel, evrensel bir düzeye oturtan yazarlardan biri de Sabahattin Kudret Aksal'dır (1920-). Yazarın ilk oyunu olan *Şakacı*'da (1952) bireylerin ilişkileri ve bunların hangi koşullarda çözülüp gevşeyeceği gösterilmiştir. *Bir Odada Üç Ayna* (1956) bir ailenin kuruluşunu ve dağılışını, *Tersine Dönem Şemsiye* (1958) ruhsal durumları içinde aile bireylerini inceler. *Kahvede Şenlik Var* (1965) evliliği bir çıkar anlaşması olarak verir. Aksal'ın şiirli atmosfer içinde yazdığı öteki oyunları *Kıral Üşümesi* (1969), *Bay Hiç, Sonsuzluk Kitabevi* (1969)'dir.

Hem ilk, hem de ikinci öbeğe giren Orhan Kemal (1914-1970), oyunlarını ve romanlarını oyunlaştırarak tiyatro alanına giren bir yazardır. Yazar, bozuk düzende yoksul ve yalnız bırakılmış insanları sıcak bir insan sevgisiyle işlemiştir. İnsanların tek tek ne oldukları üzerinde değil, birarada nasıl yaşadıkları üzerinde durur. Oyunları *İspinozlar* (1965), *72. Koğuş* (1967), *Murtaza* (1968), *Kardeş Payı* (1969) ve *Eskici Dükkânı*'dır (1970).

Köy konulu oyunlarıyla ünlenen Cahit Atay (1925-), soyut bir simgeciliğe yöneldiği *Pervaneler* (1959) adlı oyundan sonra, *Pusuda* (1961) ile tanınmıştır. Bu oyunda sömürüyü sürdüren ağa ile bilmeden onu öldüren saf bir köylü arasındaki olay evrensel bir sonla noktalanır. *Sahildeki Kanape* (1961) ile *Hamdi ve Hamdi*'den (1962) sonra yazdığı *Karaların Memetleri* (1962), *Ana Hanım Kız Hanım* (1964), *Sultan Gelin* (1965) adlı oyunlarıyla başarılı olan yazar, daha sonra *Kırlangıçlar* (1966), *Gültepe Oyunları* (1968) ile başarısını sürdürmüştür.

Köy konulu oyunlarla üne erişen bir başka yazar da Hidayet Sayın'dır (1929-). *Topuzlu*'da (1963) köy yaşayışındaki değer çatışmasını ele alan yazar, *Pembe Kadın*'da (1964) bir yandan kırsal alanların sorunlarını dile getirirken, öbür yandan da köylerde yaşayan insanların ilişkilerini, çelişkilerini buruk bir biçimde göstermiştir. Daha sonra *Kördüğüm* (1967), *Küçük Devlet* (1968), *Yabancılar* (1975), *Uzak Dünyalar, Kim Haklı* (1977) adlı oyunları yazmıştır: Son oyunları *Yıldırım Beyazit, Oyuncakların Dansı, Cennet ve Üç Kişi, Köşekapmaca* (1982) ve *Köklerdeki Kurtlar*'dır (1983).

Yazın yaşamımızın önemli olan, ama tiyatro alanında bir ya da iki yapıt vermiş yazarları arasından Suat Taşer (1919-1982) *Aşk ve Barış*'la, Tarık Buğra (1918-) *Akümülatörlü Radyo, Ayakta Durmak İstiyorum, İbişin Rüyası, Yüzlerce Çiçek Birden Açtı* ile, Talip Apaydın (1926-), *Bir Yol* ile, Yaşar Kemal (1922-) *Teneke* ile, Fikret Otyam *Mayın* adlı oyunuyla dikkati çekerler. Vasfi Uçkan'ın (1929-) *Deli Emine*'si (1969) kasabalı yalnız bir kadının dramını verirken, *Acılı Toprak* (1971) kırsal alanda yaşayan emekçilerin sorunlarını işler.

1960 Kuşağı: Bu kuşak, önceki kuşaktan politik eğilimleri ve daha radikal olmasıyla ayrılır. Son yıllarda yazılan ve toplum bozukluklarını yansıtan tiyatro yapıtlarının hemen tümünde bu bozuklukların toplumun bilinçsizliğinden, bireyin sorumsuzluğundan ileri geldiği belirtilir. Bu dönemde, toplum eleştirisinin yanı sıra, Türkiye'nin dış siyaseti, uluslar hukuku, dünya politikası da tartışılır. Çağdaş Türk tiyatro biçimi üzerine kurumsal yazılar ve deneyler bu dönemde yoğunluk kazanmıştır. Bu deneyleri sürdürenler arasında bir önceki kuşağın yazarları ve uygulayıcıları da vardır.

Bu kuşak yazarları çeşitli eğilimleri arasında genel olarak üç önemli yönelim gösterirler: toplum düzensizlikleri, dünya siyaseti ve nedenlerine genellemesine yöneliş; efsane ya da tarihe dayanarak çağın eleştirisi; insanlık sorunları üzerine genellemesine yöneliş.

Güngör Dilmen'in (1930-) *Ayak Parmakları* (1961), simgesel açıdan, çalışan, yorulan ve emek harcayan ile hiçbir iş yapmadan bu emeği sömüren kesimleri alır. Yazarın *Canlı Maymun Lokantası* (1963), sömürü düzeninin uluslararası yönünü gösterir. Öbür yanda Sermet Çağan'ın (1929-1970) ilk yazdığı yapıt, bir radyo oyunu olan *Öyle Bir Oyun* (1964), savaşın, kapitalizmin, büyük tröstlerin rolünü belirtirken, buna karşı olan bilinçsizliği ve kayıtsızlığı vurgular. Tarihsel maddecilik açısından diyalektiği temel alan Türk tiyatrosunun ilk yapıtı *Ayak-Bacak Fabrikası* (1965), geleneksel Türk tiyatrosu ögelerini kullanarak çeşitli iç ve dış politik durumların eleştirisini getirir.

Adalet Ağaoğlu (1929-), *Evlilik Oyunu* (1964) adını verdiği oyununda toplumumuzdaki cinsel eğitimin çocukluktan başlayarak verilmediğini, ilerde ortaya çıkan cinsel bunalımdan çeşitli bozukluklar doğduğunu belirtmiştir. *Çatı-*

daki Çatlak (1966) ekonomik çıkmaz içinde bir işçi ailesini, *Tombala* (1969) iki yaşlı karı-kocanın terkedilmişlik içindeki yaşamlarını, *Bir Sessiz Adam* (1970) sanata özentili kişilerin sorumsuzluğunu, *Sınırlarda* (1967) üç ayrı kesit içinde insan ilişkilerini, *Çıkış* (1970) Kafka'vari bir dünyanın bireylerini, *Kozalar* (1971) topluma karşı duyarsız, bencil, korkak insanları, *Kendini Yazan Şarkı* (1971) 12 Mart sonrası gençlik hareketlerinin çelişkisini gösterir.

Güner Sümer'in (1936-1977) *Yarın Cumartesi* (1961) adlı yapıtı, melodramatik bir hava içersinde, iyi insanın kötü olamayacağını, *Bozuk Düzen*'i (1965) bir Anadolu kasabasından İstanbul'a göç etmiş bir ailenin dağılışını ele alır. Kerim Korcan'ın *Linç*'i (1970) bir lokma ekmeğe adam öldürmeye hazır, toplum dışına atılmış kişileri işler.

Efsane ya da tarihe dayanarak çağın eleştirisini yapan öbeğin başında Güngör Dilmen gelir. Yazar, bir üçleme olan *Midas'ın Kulakları*'nda (1959), *Midas'ın Altınları* ve *Kördüğüm*'de (1968 ve 1970) yönetenle halk arasındaki ilişkileri, büyüklük tutkusunu; halkın aldatılmasını ve para ile gücü, şiirli ve esprili bir biçimde ele alır. *Montezuma (Ak Tanrılar,* 1965) adlı oyununda dışardan gelen yabancıların bir ülkenin yerli halkını ezmesini işleyen Dilmen, *Akad'ın Yayı*'nda (1967) savaş isteyenlere Akad'ın hak,kardeşlik ve barış duygularıyla karşı çıkışını gösterir. Yazar, *İttihad ve Terakki* (1969) adını verdiği oyununda yakın tarihimizin önemli bir olayını vermeye çalışmıştır. *Bağdat Hatun*'da (1973) yasaları kendi çıkarlarına göre koyan yöneticilerin, kendilerine sınırsız özgürlük tanırlarken, halkı olabildiğince ezmeleri üzerinde durulmuştur. *Deli Dumrul*'da (1979) insanın güçlü-güçsüz, tutkulu-tutkusuz yanları şiirli bir dille verilir.

Turan Oflazoğlu (1932-), *Deli İbrahim*'de (1967) cinneti ve yalnızlığı yenmek için dışta çılgınlıkları bile bile yapan ve bilinçli intihara giden bir padişahın portresini çizmiştir. Yazarın *Sokrates Savunuyor*'da (1969) yığın-aydın ilişkisini, *IV. Murat*'ta (1970), halkı baskı altına alan, yalnız ve güçlü bir hükümdarın portresini, *Genç Osman*'da (1973) Osmanlı tarihinin akışını değiştiren önemli bir olayı, *Bizans Düştü*'de (1973) iktidar tutkusunu, *Kösem Sultan*'da (1980) bir ulusun yazgısını çizen saray entrikalarını işlediği izlenir.

İnsanlık sorunları üzerine genellemesine yöneliş, Yıldırım Keskin'in (1932-) *İnsansızlar*'ında (1962) izlenir; bu oyunda aynı hapishanelerden kaçan bir

"Sakıncalı Piyade". Yazan: Uğur Mumcu, sahneye koyan: Rutkay Aziz, Ankara Sanat Tiyatrosu (AST), 1978.

"Kelaynaklar". Yazan: Bilgesu Erenus, sahneye koyan: Mehmet Akan, 1981.

erkek ile bir kadının raslantıyla bir kulübede karşılaşmaları ve birbirlerine gereksinimleri olduğunu anlamaları işlenmiştir. Yazarın *Soruşturma*'sı (1964), kendi öz gerçeklerini yitirmiş, bir karmaşa ortamında yaşayan insanları ele almıştır. *Tut ki Öleceksin* (1972) üç kişi arasında geçen, fanteziye dayanarak bireysel ilişkileri ele alırken, *Cellât* görecelik temasını işler. Keskin, *Aklı Başında Bir Adam*'da (1978) doğanın, aile çevresinin ve toplumun çeşitli biçimlerde baskı altında tuttuğu bireyin sürekli olarak kişiliğinden ve mutluluğundan ödün verdiğini göstererek çağdaş dünyadaki özgürlük kavramını işler.

Vedat Veyis Örnek (1929-1980), *Pirinçler Yeşerecek* (1969) adlı oyununda savaş-insan ilişkisini incelerken, *Kurt*'ta (1964) ağalık düzeninin iki yönünü ele alır. Geleneksel mertliği, dürüstlüğü temsil eden Halil Ağa ile dolaplar çevirip dedikodu yapan, dönek Çakçı Ağa bu oyunda çatışırlar.

O.Zeki Özturanlı'nın (1926-1982) *Batak Göl*'ü (1970) ağa ile köylü arasındaki balık avlama sorunundan ortaya çıkan çatışmayı işler. Yazarın *Paşanın Çiftliği* (1970) adlı oyunu ise emekçilerin ağalar tarafından sömürülüşünü ve buna karşı köylünün toprakları işgalini ele alır.

Türkiye'de son yıllarda yazar-yönetmen-oyuncu işbirliği ile bir laboratuvar çalışması içinde oyun yazma işlemi bu kuşağın oyun verdiği dönem içinde geçerlik kazanmıştır. Ayrıca işçi ve köylü ile birlikte oyun üretme çalışmaları da yapılmıştır. Ancak bunlar deneme niteliğindedir; olumlu sonuçlar alınıp alınamayacağı daha ilerde anlaşılacaktır.

1970 Kuşağı: 1970'ten sonra, oyun yazarlığında niceliksel bir azalma izlenir. 50'li yıllardan bu yana giderek çoğalan oyun yazarı sayısında son on-on beş yıl içinde bir düşüş görülür. Hele 60'lı yıllarda yazılan oyunların tiyatroya olan yoğun katkısı da kalmamıştır. Tiyatro yapıtlarıyla ünlenen yazarların bir bölümü oyun yazmayı bırakıp roman ve öyküye yönelmişlerdir. Bir kesimi ise oyun yazmayı bırakmıştır. Buna karşılık, sayıları az da olsa, yeni oyun yazarları ortaya çıkmıştır. Ancak oyun yazmayı 50'li yıllardan bu yana kesintisiz sürdüren yazarlarla karşılaştırılınca, yeni yazarların ancak küçük bir kesiminin sürekli oyun yazdığı görülür.

Oyun yazarlarının bir kerteye kadar tavsamasının elbette nedenleri vardır. 70'li yıllar genellikle baskılar ve yasaklamalar ile geçmiştir. Yazarların emekleri yeterince karşılanmamıştır. Yazar hakları düzenli bir biçimde ödenekli tiyatrolar ve birkaç özel tiyatro tarafından yerine getirilmiştir. Yazarları oyun yazmaktan uzaklaştıran estetik nedenlerin başında, oyunların doğru dürüst sahnelenmeyişi gelir. Yerli oyunlara gereken dikkat genellikle gösterilmemiş ve özellikle ödenekli tiyatrolarda yazar-yönetmen işbirliğine gidilmemiştir. Kısacası, oyun yazarlarının maddi ve manevi garantileri olmadığı için, birkaç sabırlı ve bu işi uğraş edinmiş yazar dışındakiler yavaş yavaş tiyatrodan kopmuşlardır. Bir de sahne yapıtının yazarla tamamlanamayışı nedeniyle, bunun için tiyatronun öteki güçlerinin uyum içinde çalışmaları gerektiğinden ve ülkemizde bu uyumun, kolektif çalışmanın henüz yeterince yerleşmemesinden dolayı tiyatroya karşı bir kopukluk ortaya çıkmıştır. Bir de buna günlük gazetelerin bir kesiminde yapılan sorumsuz ve yetersiz eleştirileri katmamız gerekir. Bir başka neden de oyun yazmanın zorluğudur.

1970 kuşağı içinde, daha önceden çeşitli yazın alanlarında tanınmış kişiler olduğu gibi, oyun yazma işine geç başlamış olanlar da vardır. Bu kuşağın öncekilerle olan en belirgin farkı, toplumsal ve siyasal konularla öncekilerden daha çok ilgilenmeleridir. Buna karşın tarihsel oyunların sayısında bir azalma olmuştur. Evrensel anlamda oyunlar bu kuşağın ilgisini çekmiştir. Aile sorunlarını ele alan oyunlar azalmış, buna karşılık gelenksel seyirlik oyunlarının ögeleri, oyun biçimleri içinde daha sık yer almaya başlamıştır. Müzikli taşlamalar ve güldürüler ise önceki dönemlerle karşılaştırılınca, bir gelişme göstermiştir. Bunun yanı sıra, büyük yatırım gerektiren "şov"lar birbiri ardından piyasaya çıkarılmıştır.

1970'li yıllarda, tarihsel drama yönelen birkaç yeni yazar içinde, en çok oyun yazanlardan biri Adnan Giz'dir (1914-). İlk kez *Ömür Satan Hüsam Çelebi* (1973) ile kendini tanıtan yazar, *Küçük Esma Sultan* (1974) ile kadın özgürlüğü için başkaldıran bir padişah kızının dramını vermiştir. *Sokullu Ne Yapmalıydı?* (1980) adlı oyununda ise büyük devlet adamlarının kendilerini değil, ulusu düşündüklerini vurgulamıştır. Giz, alanı tarih olduğu için, tarihsel olaylara sıkı sıkıya bağlı kalmıştır. Öbür yanda, yakın tarihe ilişkin belgesel bir oyun, Yavuzer Çetinkaya'nın *Gün Dönerken* (1976)'idir.

Bu dönemde ilginç bir tarihsel oyun, Nahit Sırrı Örik'in *Sultan Hamid Düşerken* adlı romanından Kemal Bekir'in (1924-) *Düşüş* (1975) adıyla yazdığı sahte yapıtıdır. II. Abdülhamit'in baş oyun kişisi olduğu bir başka oyun da

Günsar Türköz'ün (1938-) *Hakan* (1974) adlı oyunudur.

Evrensel temaları içeren oyunlar arasında Zeynep Oral'ın (1946-) tarihsel gelişme içinde, uygarlığın kuşbakışı sentezini vermek amacıyla yazdığı *Adsız Oyun*'u (1976) anmak gerekir. Ahmet Oktay'ın (1933-) *Kurt Dişi* (1973), yazarının "şiir-oyun" olarak nitelendirdiği bir yapıttır; paranın egemen olduğu toplum biçiminde, hangi sınıftan olursa olsun, bir yozlaşmaya gidileceği vurgulanmıştır. Bayezıd Gülercan'ın *Lodos* (1975) adını verdiği oyununda feodal düzen artığı, henüz örgütlenmemiş küçük balıkçılarla para babası bir spekülatörün çatışması yer alır.

Bilgesu Erenus'un (1943-) *İkili Oyun*'unda (1977) kadın-erkek ilişkisi ele alınırken, bireysel bunalımların toplum koşullarına ve ilişkilerine bağlı olduğu vurgulanır. Ferdi Merter'in *Silahlar ve Çiçekler*'i (1969) evrensel anlamda savaşın anlamsızlığını dile getirir. Erdoğan Aytekin'in (1937-) *Kırmızı Sokağın Suzanı* (1977), İkinci Dünya Savaşı sırasında, savaşa girmemiş, ama savaşın ekonomik ve toplumsal sonuçlarını yaşamış olan ülkemizin bir kentindeki yüzlerce olaydan birini vurgular.

Oben Güney'in (1938-) *Gökyüzünde Bir Kıyı*'sı (1978) tek kişilik bir oyun olup, bireysel sorunlarla birlikte toplumsal etkileri gösteren bir yapıttır. Yazarın *Yük* (1977) adını verdiği tek kişilik sözsüz oyununda, evrensel görünümü içinde siyasal ve toplumsal sorunlar dile getirilir. Oğuz Atay (1934-1978) *Oyunlarla Yaşıyanlar* adını verdiği oyununda, en az iki yüzyıldır yaşanan kültür ikilemi ile bundan doğan kültür şaşkınlığının doğal olarak yeşerttiği aydınhalk yabancılaşmasını verir. Nezihe Araz (1922-) *Öyle bir Nevcivan*'da (1979) iki birbirine benzemeyen kuşağı, iki ayrı dünya görüşünü karşı karşıya getirir. Erhan Bener'in (1928-) *Hızır Doktor*'u (1980) dürüst ve çıkarcı kişileri karşı karşıya getirir. 80'li yılların başında dikkatleri çekmeye başlayan Yeşim Müderrisoğlu (1954-) *Doğum, Evlenme, Ölüm* (1981) adını verdiği çalışmasında, genç yaşta yitirdiğimiz bilim adamı Sedat Veyis Örnek'in *Halkbilim* araştırmalarından yararlanarak insanoğlunun doğumundan ölümüne geçen kısacık ömrünü zengin yerel kaynakların ışığında ele alır. Bir yıl sonra Yıldırım Türker ile birlikte yazdığı *Gölge Ustası* (1982), insanlığın çıkmazlarını, acılarını ve mutsuzluklarını yaşarken, anlık mutlulukları içindeki yaşam sevincini vurgular.

Daha önce birkaç yazarda izlenen geleneksel tiyatromuzun estetik özelliklerinden yararlanma ve çağdaş bir senteze ulaşma çabasının şu son on yıllık dönemde arttığı görülür. Bu oyunların alt başlıkları "seyirlik tragedya" ya da "seyirlik komedya" gibi açıklamaları kapsar.

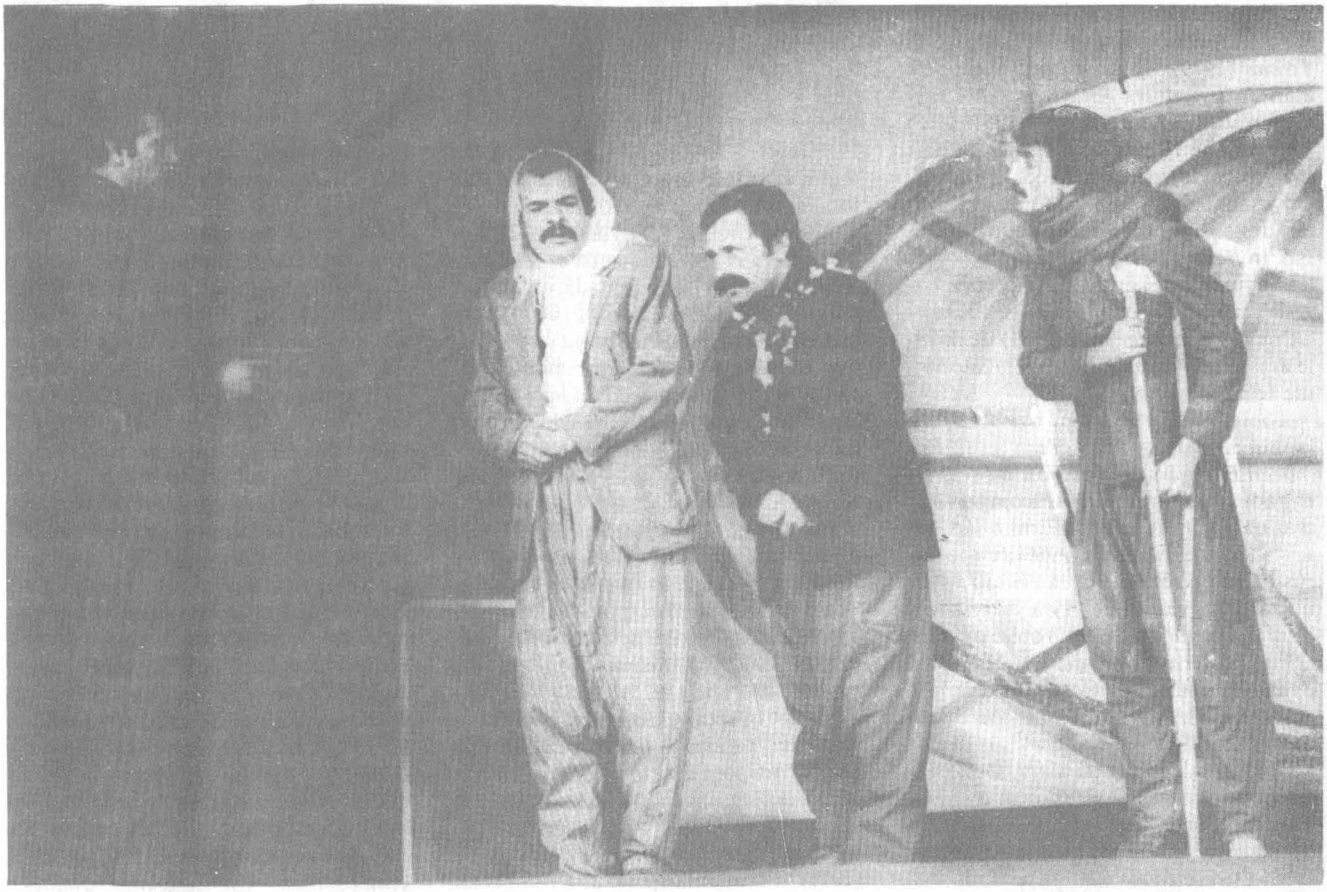

"Nafile Dünya". Yazan: Oktay Arayıcı, sahneye koyan: Cengiz Sezici, Adana Belediyesi Şehir Tiyatrosu, 1981.

Oktay Arayıcı'nın (1936-1985) *Bir Ölümün Toplumsal Anatomisi* (1978), bir "seyirlik tragedya" olarak düşünülmüştür. Oyunda siyasal nedenli bir ölüm olayının araştırılarak asıl suçlunun kim olduğu bulunmaya çalışılır. Erdoğan Aytekin'in *Ebekaya*'sında da (1973) bu eğilimi görürüz. Oyun, Anadolu'nun bir yöresindeki eskiden kalma töreleri ve inançları soruştururken, halkbilimsel ögeleri de oyuna katar. Ülker Köksal (1935-) *Yollar Tükendi*'de (1973) Anadolu anasını canlandırırken, Ömer Polat (1943-) *Aladağlı Mıho* (1975) ile yine geleneksel seyirlik ögelerini benimser. Bu oyunda, yaşlandığı için daha önce ırgatlığını yaptığı ağa tarafından köyden atılmak istenen Mıho'yu izleriz. Nezihe Araz'ın *Bozkır Güzellemesi* (1975) Anadolu kadının uyanışını gösteren bir yapıttır. Nurhan Karadağ'ın (1943-) *Gerçek Kavga*'sı (1976) köy seyirlik oyunlarından örnek alarak yazılmış, sahne-seyirci konuşmasını öngören bir denemedir. Taner Barlas'ın Fakir Baykurt'un romanından sahneye uyarladığı *Tırpan* (1979) ağa-köylü çatışmasını ele alan bir oyundur.

Murathan Mungan'ın (1955-) *Mahmud ile Yazida*'sı (1979) şiirli bir atmosfer içinde, feodalizmin çöküş sürecinde yaşanabilir bireysel ve toplumsal acıları destansı bir söyleyişle ele alır. Kenan Işık'ın *Behçet Beyin Fötr Şapkası* (1981) adlı oyunu hızlı kentleşmeyi köyden bakışla tartışan bir oyundur. Remzi Özçelik'in *Taş Bademler*'inde (1981) ise iki aile arasındaki düşmanlığı dostluğa çevirme teması yer alır.

Toplumsal içeriğin ağır bastığı oyunlardan biri, Oktay Arayıcı'nın *Seferi Ramazan Beyin Nafile Dünyası*'dır (1971). Burada, oyunun başkişisi Komiser Ramazan, yanlış değer yargılarının şartlanmışlığı içinde, hareketlerinde içten ve dürüst, ama çevresinin bozuk eğitimi ile sonuçta yanlış ve yitiktir. Aynı yazarın *Rumuz Goncagül*'ü de (1981) öteki oyunları gibi göstermeci biçimde, çağdaş orta oyunu havasını taşır. Burada, ekonomik açıdan alt düzeyde olan kişiler için evlenmenin zorluğu ve yanlışlıkları tragikomik bir yaklaşımla ele alınır. Gecekondu sorunlarını ele alan başka bir oyun da Tuncer Cücenoğlu'nun *Kör Döğüşü* (1972) adını verdiği oyunudur. Yazar, aynı yıl *Öğretmen* ile tüm yaşamında dürüstlükten ayrılmamış, ancak savaşımını her zaman doğru bir temele oturtamadığı için yalnız kalan bir öğretmenle ailesinin yaşamını dile getirir.

Bilgesu Erenus, ilk oyunu olan *El Kapısı*'nda (1973) yurt dışında çalışan işçilerin sorunları üzerinde durur. Ülker Köksal'ın *Yollar Tükendi*'si (1973) aynı temayı işler. Erenus'un iki yıl sonra yazdığı *Ortak* (1975) adlı oyununda ise insanların ortaklarını seçme konusu irdelenir. Yine aynı yazarın *Nereye Payidar*'ında (1976) sınıf atlamak isteyen bir tezgâhtar kızın özentisi ve yanlışı vurgulanır.

Bu Oyun Oynanmamalı (1972) adlı oyununda, yabancı ülkelerin Türkiye üzerinde oynadıkları oyunları ve emperyalist tutumları göstermeci biçimle işleyen ve bunu Türkiye'deki köylülerin durumuna bağlayan Mehmet Türkkan, *Güneş'in Katli*'nde (1975) Güneş adındaki öğretmenin kimvurduya gitmesini, gerici güçler tarafından öldürülmesini ele alır. Aynı paralelde bir başka oyun da Muzaffer İzgü'nün Zeki Göker'le birlikte yazdığı *Kara Düzen*'dir (1974). Aynı yazarların *Yeniden Doğarız Ölümlerde* (1975) adlı oyunları, sömürüye dayanan bozuk düzeni, çeşitli kesitlerin açımlanmasıyla verir.

Toplum düzeninin eleştirisi başka biçimde de yapılmıştır. Aydın Hatipoğlu (1940-) *Hazreti İbrahim* (1974) adını verdiği oyununda İbrahim Peygamberin ateşe atılma öyküsünü işler. Daha önce *Kör Döğüşü* (1974) ile tiyatroya giren Erkan Doğan, köyden kente göç sorununu *Canavar Sofrası*'nda (1977) ele alır. 1970 yılında *Linç*'le tanınan Kerim Korcan (1918-), *Tatar Ramazan* (1975) oyununda hapishane yaşamını işler.

Başar Sabuncu (1942-), *Şerefiye*'de (1969) sınıf çatışmasını, *Çark*'ta (1970) kuşaklar arasındaki uçurumu, *Zemberek*'te (1970) her yönden bozuk işleyen bir toplumda, doğru sözlülüğüne, namusuna rağmen bireyin yok olmasını gösterir. *Mutemet Ali Rıza Beyin Yaşanmamış Hikâyesi*'nde (1972), paraya dayalı bir düzende insanla ilgili gelişmelerin tersine işlediği anlatılmıştır. Vasıf Öngören (1938-1984) ise *Asiye Nasıl Kurtulur* (1969) adlı oyununda toplum dışına itilmiş bireylerin kurtarılabilmesi için düzenin değişmesi gerektiğini vurgular. Yazar, *Almanya Defteri*'nde (1971) gurbetçilerin sorunlarını, *Zengin Mutfağı*'nda (1976) büyük bir ustalıkla sınıfsal çelişkileri ve bozuk düzenin insan bilincini

ÇOCUK OYUNLARI: Anadolu Çocuk Oyunları Kolu'nun (AÇOK) sergilediği "Keloğlan" (1974-75; karşı sayfada) ve İstanbul Şehir Tiyatroları'nda temsil edilen "Elmacı Güzeli" (1965-66).

yok edişini gösterir. *Oyun Nasıl Oynanmalı* (1977) adlı kara mizaha yönelen oyunda, anaparacı düzenin insanları ele alınır.

İsmet Küntay (1934-1974), *Evler Evler* (1972) adlı oyununda toplumumuzun çeşitli sınıflarından alınmış örnekleri gösterirken, *403. Kilometre*'de (1973) işçi-işveren ilişkisi içinde sarı sendikaları, işçi muhbirleri ve işçi bilinçlenmesini işler. 1969 yılında *Irgat* oyunuyla tanınan Haşmet Zeybek'in (1948-) *Düğün ya da Davul*'u (1969) köy seyirlik oyunu biçimindedir. Yazar, *Alpagut Olayı*'nda (1976) maden işçilerinin sorunlarına eğilmiştir.

Bu öbek içine Erol Toy'un (1936-) *Pir Sultan Abdal*'ını (1969) da koyabiliriz. Bu oyunda, halkın içinden çıkan bir kişinin, yönetici olduktan sonra, onu başa getirenleri ezdiği gösterilir. Yazar, *Parti Pehlivan*'da (1970) Türk Bağımsızlık Savaşı'ndan bir kesit verir. I. Dünya Savaşı sonundaki perişan İstanbul, aydınların şaşkınlığı, işbirlikçi çevreler ile yurtseverlerin acısı İsmet Küntay'ın *Tozlu Çizmeler*'inde (1970) dile getirilir. Erol Toy'un *İpteki* (1973) adını verdiği oyunu, 1920-1921 yıllarında, işgal altındaki İstanbul'da, sırtını işgal ordularına dayamış Vahdettin güçleri ile Türkiye'yi kurtarmaya çalışan Mustafa Kemal güçleri arasındaki amansız çatışmayı işler. Yazarın yine Bağımsızlık Savaşı'nın bir kesitini gösterdiği *İzmir'in İçinde* (1973) adlı bir oyunu vardır. Toy'un ayrıca *Bir İşçinin Günlüğü* (1977) ve *Menekşeciler* (1980) adlı sahne yapıtları vardır.

Vedat Türkali'nin (1919-) *Bu Ölü Kalkacak* (1975) adlı sahne yapıtı yine göstermeci biçimde yazılmış, siyasal ve toplumsal bir yergidir. Hüsamettin Çetinkaya'nın *Hatboyu-Şantiye* (1976) adlı oyunu da aynı amaca yöneliktir. Ömer Polat'ın *804 İşçi*'si (1976) işçilerin örgütlenmesini, Ali Taygun'un *Fabrikalarda* (1978) adlı oyunu, bir yabancı sermayeli ilaç fabrikasındaki grevi işler.

Kemal Tahir'in *Yorgun Savaşçı*'sındaki havayı anımsatan Cengiz Gündoğdu'nun *Sapak* (1978) adlı oyunu, Bağımsızlık Savaşı sonrası ortam ile genç Cumhuriyeti daha başlarda saptırmaya çalışanları ele alır. Aynı yazar, *Karar'71*'de (1978) ise 12 Mart olayları üzerinde durur. Buna yakın bir oyun da Oben Güney'in *Gençlerin Suçu* (1978) adını verdiği yapıtıdır. Yazar, bu oyunda, toplumsal ve siyasal çalkantılar içinde asıl suçluları araştırır.

Doğu Anadolu yörelerindeki ağa-köylü çatışmasına sosyo-ekonomik açıdan bakmayı amaçlayan bir oyun, Erkan Yücel yönetimindeki bir grup çalışması ile üretilen *Deprem ve Zulüm*'dür (1977). Erkan Yücel'in İrfan Yalçın'ın romanından uyarladığı *Fareyi Öldürmek* (1981), sosyo-ekonomik yapısı bozuk bir ülkedeki bireylerin rahatsızlıklarını ve bunalımlarını vurgular. Ülker Köksal, ülkemizdeki kadın haklarının perspektifini *Ademin Kaburga Kemiği* (1979)'adlı oyununda getirir.

Toplumsal içerikli oyunların artmasına karşılık, sayıları azalan, aileyi konu olarak alan oyunlarda da toplum-birey ilişkisiyle ortaya çıkan sorunlara sık sık yer verildiği izlenir. Dinçer Sümer'in (1938-) aile ilişkilerini gösteren oyunları genellikle atmosfer oyunlarıdır. Yazarın *Kâtip Çıkmazı* (1971), büyük bir kentin kenar semtinde yaşayan insanlar arasındaki duygusal ilişkileri dile getirir. Aynı yazarın *Üç Derste Aşk*'ı (1971) gençlerin cinsel bunalımlarını, *Eski Fotoğraflar*'ı (1976) ise bir kadının konsomatrisliği seçmek zorunda kalışının nedenlerini gösterir.

Odak noktası olarak toplumumuzdaki kadının yerini araştırmayı seçen Ülker Köksal, *Sacide*'de (1972) kapalı bir çevrede, baskı altında tutulmuş ve evde kalmış bir kızın psikolojisini, *Besleme*'de (1975) toplumumuzda sömürü konusu olan beslemenin durumunu ele alır. Nuri Güngör'ün *Osmangiller*'i (1972) köyden kente göç etmiş bir ailenin dramını işler. Taşra aile ilişkilerini ele alan bir oyun da Sabahattin Engin'in *Kendi Dünyamız* (1970) adlı yapıtıdır. Yazarın *Bunalım*'ı (1970) gençliğin sıkıntılarını ve ailenin bundaki sorumluluğunu dile getirir.

Gülmece alanında dünyanın en zengin ve ileri ülkelerinden biri olan Türkiye'de, son on yıl içinde taşlamalı güldürülerin sayısı da artmıştır. Mehmet Akan'ın yönetiminde, grup çalışması ile üretilen *Hamdi* (1971), ortaoyununun büyük ustası Kavuklu Hamdi'nin adından esinlenilerek yazılmış bir yapıttır. Mehmet Akan'ın, Turhan Selçuk'un çizgi romanından sahneye uyarladığı *Abdülcanbaz* (1972) ise episodik gelişim içinde sömürücü ve çıkarcı çevrelerle çatışan Abdülcanbaz'ı gösterir.

Metin Bilgin'in *Dalgınlar*'ı (1974), Muzaffer İzgü'nün *Çöpçü* (1973) ve *Reçetesi Peçete* (1974) adlı oyunları, biçim denemesine girmeyen taşlamalardır. Sonuncu oyun, soyluluğun bir işe yaramadığı günümüzde bir paşazade kalıntısı olan Nuri Bey ve ailesinin içine düştüğü durumları ele alır.

Son on yıl içinde taşlamalı güldürü alanında adını duyuran bir yazar da Ferhan Şensoy'dur (1951-). Yazarın *Dur Konuşma, Sus Söyleme* (1976) adlı yapı-

tı, toplumdaki yasakları parodik bir biçimde eleştirir. Şensoy'un *Şahları da Vururlar* (1979) adlı oyunu ise İran'da Pehlevi saltanatının yıkılışını ele alır. Yine aynı yazarın *Kahraman Bakkal Süper Markete Karşı* (1980) adlı güldürüsü, ülkemizde sayıları giderek artan süpermarketlere karşı, bakkallık yapan dul bir kadının mücadelesini anlatır.

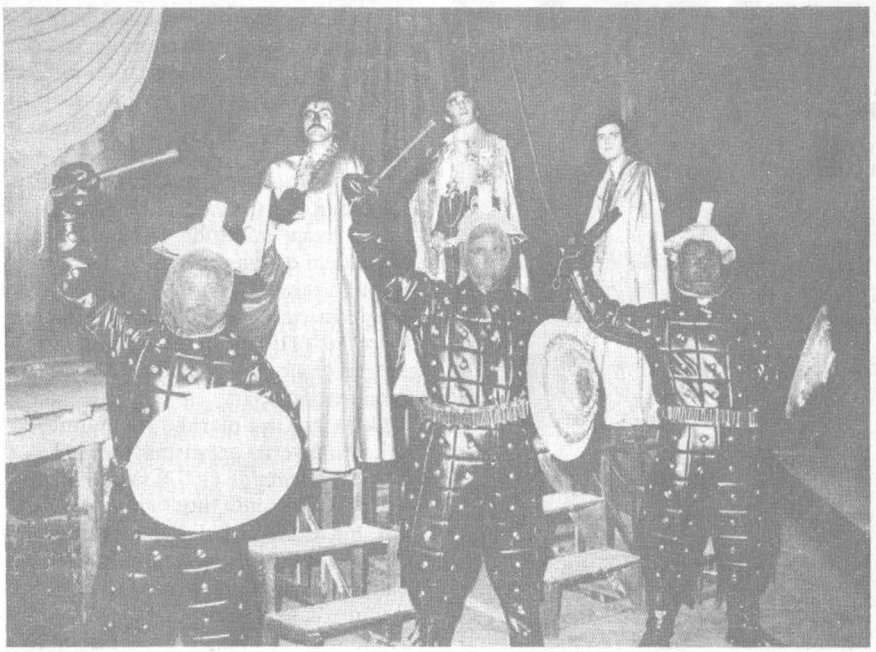

"Adsız Oyun". Yazan: Zeynep Oral, sahneye koyan: Beklan Algan. İstanbul Şehir Tiyatrosu, 1976.

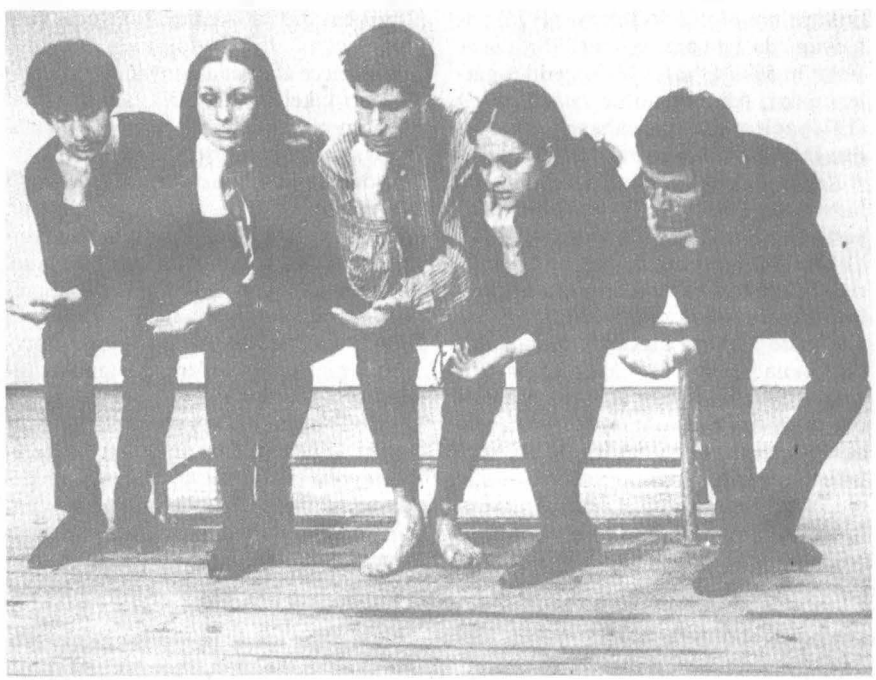

Erdinç Barlas Pantomim Tiyatrosu'nda sergilenen bir sözsüz oyun, 1973.

Bu dönemin en ilginç ve keskin taşlaması ise Uğur Mumcu'nun (1942-) yine aynı addaki anı kitabından sahneye aktardığı *Sakıncalı Piyade*'sidir (1977). Oyun hem bir siyasal ortamın, hem de bu ortam içinde çeşitli görevlerde bulunan kişilerin bir eleştirisini getirir. Adnan Giz'in *Baba'nın Gorilleri* (1979) adlı güldürüsü, karısı tarafından ezilen bir kadının durumunu sergiler. Bilgesu Erenus'un müzikli taşlaması *Kelaynaklar* (1981), ortaoyunu ve meddahlık özelliklerini içeren bir oyundur; oyunda ekonomi uzmanı belledikleri bir çaylağı önder sanan kelaynakların onu izlemeleri söz konusu edilerek, güncel taşlamaya gidilir.

Üniversitede Tiyatro Eğitimi: Tiyatro eğitiminin, bir bilim dalı olarak üniversiteye girmesi 1958 yılına raslar. O yıl, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde Prof. Bedrettin Tuncel ile Prof. İrfan Şahinbaş yönetiminde bir "Tiyatro Enstitüsü" kurulmuştur. Daha çok araştırmaya ve kitap, belge toplamaya yönelik olan bu enstitü, ABD'den çağırılan Prof. Kenneth Macgowan'ın yönetiminde oyun yazarlığı kursları açmıştır. Ertesi yıl başka bir Amerikalı profesörün, Grant Redford'un yazarlık kurslarının yanı sıra, Tiyatro Tarihi ve Tiyatro Kuramları gibi dersler de verilmeye başlanmıştır. Ancak iki yıllık bir öğretimin öğrenciler açısından yetersiz olduğu düşünelerek bu enstitü 1962'de kapatılmış ve yerine 1964 yılında, dört yıllık bir öğretim programını içeren Tiyatro Kürsüsü açılmıştır. Kürsünün başına da Prof. Dr. Melahat Özgü seçilmiştir.

Yalnızca kuramı değil, yüzde 70-80 uygulamayı da içeren ve "oyunculuk", "dramatik yazarlık", "sahne tasarımı" (dekor, giysi, ışıklama, efekt tasarımları) dallarından oluşan, daha geniş kapsamlı bir Tiyatro Bölümü 1976 yılının ekim ayında Prof. Dr. Özdemir Nutku tarafından Ege Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi'nde açılmıştır. Yüksek Öğretim Kurumu Yasası'yla bu bölüm, sonradan Dokuz Eylül Üniversitesi içinde yer almıştır. Bölüm, ilk mezunlarını 1981 Haziran ayında vermiştir ●

Özel Tiyatrolar

Hayati Asılyazıcı

Özel Tiyatrolar

Özel tiyatro geleneği, Cumhuriyet'in İlanı'ndan çok öncesine uzanır. Cumhuriyet döneminde oluşan tiyatro toplulukların ilki, Fikret Şadi'nin Eskişehir'de kurduğu "Millî Sahne" topluluğudur. Genellikle gezici bir tiyatro topluluğu niteliğindeydi. Yerleşik tiyatro olarak özelliklc o yıllarda ayakta kalabilmek çok güçtü. 1924 yılında Ankara'ya giden Millî Sahne, Türk Ocağı salonunda oyunlar sergiledi. Fikret Şadi, Ankara'da bulunduğu dönemde Türk Tiyatrosunu Himaye Cemiyeti'ni kurmuş ve tiyatrosu devletten ödenek almayı başaran ilk özel topluluk olmuştur. Yine 1924 yılında Muhsin Ertuğrul, Şehzadebaşı Ferah Tiyatrosu'nda özel bir toplulukla oyunlar sergilemiştir. Bu yıllarda Raşit Rıza da Beyoğlu Halep Çarşısı'nda özel bir topluluk kurmuştu.

Küçük Sahne

Türkiye'de çağdaş anlamda ilk önemli özel tiyatroyu kuran, Muhsin Ertuğrul'dur. 1951 yılında Yapı ve Kredi Bankası'nın girişimiyle Küçük Sahne'yi kurdu. Devlet Tiyatroları'ndan ayrıldıktan sonra Küçük Sahne'yi kuran Muhsin Ertuğrul, üç yıl bu tiyatroyu yönetti. Kadroyu genç ve güçlü sanatçılardan oluşturmuştu: Münir Özkul, Nevin Seval, Nevin Akkaya, Heyecan Başaran, Uğur Başaran, Şükran Güngör, Mücap Ofluoğlu, Sadri Alışık, Lale Oraloğlu, Şükran Akın, Altan Karındaş, Cahit Irgat, Nur Sabuncu, Asuman Korat, Mümtaz Alpaslan, R.Baydur, Orhan Çubukçu, Coşkun Delikan, Haldun Dormen, Orhan Elmas, Mümtaz Ener, Mehmet Ali Ermiş, Neriman Esen, Halûk Eser, Sami Giray, Aysel Gürel, Agâh Hün, Çolpan İlhan, Gönül Kaptan, Süheyla Kıvanç, Pekcan Koşar, Engin Savcı, Ali Serttaş, Zeynep Sırmalı (Hün), Suat Taner, Ferhan Tanseli, Şahin Tek, Cevat Tekbaş, Nejat Ulaker, Doğan Unsal, Ahmet Üstel, Ahmet Varsay, N. Yerdelen...

Küçük Sahne'nin ilk oyunu, J.Steinbeck'in *Fareler ve İnsanlar*'ıydı. Oyun uzun süre afişte kaldı. Aynı dönemde daha sonra sırasıyla G.Abbott-G.Holm: *Yarış,* Lorca *-Kanlı Düğün, Karışık İş,* S.Kinsley *-Karakolda,* Vedat Nedim Tör *-Siyaz Beyaz* ve *Aşağıdan Yukarı* oynandı. 1952-53'te Shakespeare *-Nasıl İsterseniz,* A.Christie *-On Büyük Yaramaz,* Marcel Achard *-Arpa Ambarı,* J.Kramm *-Örümcek,* H.Herbert *-Her Yerde Bulut;* 1953-54'te J.M.Synge *-Babayiğit,* M.Gilbert Sauvajon *-Ziyafet,* G.Kanin *-Dünkü Çocuk,* F.Knott *-Cinayet Var;* 1954-55'te Shakespeare *-Hamlet* (bu oyunda Türkiye'de ilk kez Kadın Hamlet olarak Nur Sabuncu oynadı), S. Beckett *-Godot'yu Beklerken,* G.Axelrod *-Yaz Bekârı,* A. Roussin *-Oyun Olmasaydı* sahneye konuldu.

Muhsin Ertuğrul, 1954 yılında yeniden

Dormen Tiyatrosu'nda "Uyy Balon Dünya". Erol Günaydın'ın yazdığı, müziğini Cemal Reşit Rey'in yaptığı bu müzikal komediyi Haldun Dormen sahneye koydu.

Devlet Tiyatroları Genel Müdürlüğü görevine döndüğü için Küçük Sahne'den ayrıldı. 1955'te Yapı ve Kredi Bankası ödeneği kesti. 1955-56'da Hugo Betti - *Keçiler Adası,* J.Patrick -*Çayhane,* Leonid Andreyev -*Soytarı,* N.R.Nash - *Yağmurcu* oynadı.

Dormen Tiyatrosu

1957 yılında Haldun Dormen, Küçük Sahne'de "Dormen Tiyatrosu"nu kurdu. Ulvi Uraz, Şükran Akın, Yıldız Alpar, Zerrin Arpad, Nisa Serezli, Ayfer Feray, Gülriz Sururi, Süheyla Aykurt, Gönül Kaptan, Madelet Tibet, İlhan İskender (Ender), Necdet Ayberk, Bilge Zobu, Aytekin Aykurt, Altan Erbulak, Yılmaz Gruda, İzzet Günay, Erol Günaydın, Fikret Hakan, Teoman Orberk, Metin Serezli, Yılmaz Köksal vb. sanatçılarla oyunlar sergilendi. 1957'de *Karaağaçlar Altında, Teyzesi, Kamp 17, Hedda Gabler, Aşk Otu, Çikolota Asker, Ben Bir Fotoğraf Makinesiyim, Nina, Fare Kapanı, Benimle Oynar mısınız, Cengiz Han'ın Bisikleti, Müfettiş, Sözde Melekler, Beş Parmak, Kırkından Sonra, Zafer Madalyası, Küçük Kulübe, Gazebo, İkinci Baskı, Samanyolu, Sokak Kızı İrma* oynandı.

1962-63 yılında Dormen Tiyatrosu, Ses Tiyatrosu binasına taşındı. Burada *Bir Yastıkta, Taşra Kızı, Hepimiz Paris'te, Cinayetin Sesi, Şairin Mektupları, Oyuncakçı Dükkânı, Pasifik Şarkısı, Ayı Masalı, Sevgilime Göz Kulak Ol, Borusunu Öttüren* ve *Altın Yumruk* temsil edildi. Dormen Tiyatrosu'nun değişken kadrosu giderek uzun süreli bir topluluk oldu. Erol Keskin, Yüksel Gözen, Hadi Çaman, Suna Keskin, Füsun Şahin (Erbulak), Turgut Boralı, Nisa Serezli, Metin Serezli, Ayfer Feray, Altan Erbulak, İzzet Günay, Erol Günaydın, Nevra Serezli (Şirvan), Zeynep Tedü, Göksel Kortay, Kerem Yılmazer ile 1972 yılına dek zaman zaman değişik oyunlar sergiledi. Bunların başlıcaları Yaşar Kemal'den *Yer Demir Gök Bakır* Brecht'ten *Puntila Ağa ile Uşağı Matti,* Turgut Özakman-Bülent Arel'den *Bulvar,* J.Deval'den *Şahane Züğürtler,* Marcel Mithois'dan *Şahane Dul, Dün Gece Yolda Giderken Çok Komik Bir Şey Oldu*'ydu. 1971'de Erol Günaydın'ın yazdığı, Cemal Reşit Rey'in müziğini yaptığı *İstanbul Masalı* müzikali uzun süre afişte kaldı. Topluluk, *İstanbul Masalı* ile 1971'de Londra'daki "World Theatre Season" adlı şenlikle Roma'daki "Festival Internazionale di Roma delle Arti dello Spettacolo" adlı şenliğe katıldı. Dormen Tiyatrosu, 1972'de perdelerini kapadı. 1979'dan sonra Haldun Dormen kendi yazdığı müzikalleri Şan Sineması'nda sahneye koydu. *Hisseli Harikalar Kumpanyası* (1980), *Geceye Selâm* (1982), *Şen Sazın Bülbülleri* (1983-84). Bunlardan *Hisseli Harikalar Kumpanyası* Macarcaya çevrildi.

Karaca Tiyatrosu'nda "Prenses Arzıniyaz". Muammer Karaca, sahneye koyduğu ve Prenses rolünü oynadığı oyunda Renan Fosforoğlu ile.

Çığır Sahne

1954 yılında Ses Tiyatrosu'nda Avni Dilligil tarafından kuruldu. Kadrosunda Avni Dilligil, Muallâ Fırat, Belkıs Fırat (Dilligil), Rukiye Fersan, Ayten Erman, Gönül Beyhan, Ali Tevfik Aktan, Belkıs Bozkurt, Nermin Ruhsever, Hayri Esen, Sadettin Erbil, Şevki Artun, Fikret Hakan, Bülent Koral, Osman Alyanak yer aldı. Ses Tiyatrosu'nda "saat altı oyunları" veren Çığır Sahne, 1955 yılında turneye çıktı ve aynı yıl dağıldı.

Avni Dilligil, 1966 yılında yeniden Dilligil Tiyatrosu'nu kurdu. *Kırmızı Fenerler* adlı oyunu İstanbul'da çeşitli sahnelerde ve turnelerde 1968 sonlarına dek oynadı. Ölümüyle bu topluluk da dağıldı.

Karaca Tiyatro

Cumhuriyet dönemi Türk tiyatrosunun önemli adlarından biri de Muammer Karaca (1906-1978)'dır. Orta öğrenimini "Menba-i İrfan İdadisi"nde tamamladıktan sonra 1924 yılında Darülbedayi topluluğuna katıldı. Hazım ve Naşit gibi güldürü ustalarına karşı genç yaşta yeteneğini ortaya koydu. Cumhuriyet'in İlanı'ndan sonra Şehir Tiyatrosu adını alan kurumda 1942 yılına kadar çalıştıktan sonra kısa sürelerle Sadi Tek ve Ses Tiyatroları'nda görev aldı. Safiye Ayla ile birlikte *Alabanda* revüsünde oynadıktan sonra "Karaca Tiyatro"yu kurdu. Önce Beyoğlu'nda Mulenruj, Maksim, Kristal gibi salonlarda temsiller verdi. Müzikli güldürülerle büyük ilgi uyandırdı. 1955 yılında Beyoğlu İstiklâl Caddesi'nde şimdi Sular İdaresi (İSKİ) olan binada döner sahneli modern bir tiyatro salonu yaptırdı. *Lüküs Hayat, Cibali Karakolu* gibi oyunlarla olağanüstü başarılara ulaştı. Özellikle *Cibali Karakolu,* oyun sayısı yönünden dönemine göre rekor kırmıştı. 1948 yılında kurduğu çekirdek kadroyu genişleterek koruyordu: Muammer Karaca, İrma Toto (Toto Karaca), Mehmet Ali Gezgin, Güzin Özipek, Celal Eruluç, Handan Karaokçu, Vedat Karaokçu, Aziz Basmacı, Adile Naşit Özcan, Selim Naşit Özcan, Turgut Boralı, Salih Tozan, Alev Sururi, Ziya Keskiner, Ayçe Selika, Zafer Önen, Rauf Ulukut, Fikriye Gezgin, Haldun Çelik, Şeref Şenpınar, Gülriz Sururi vb. Ge-

Nejat Uygur Tiyatrosu'nda oynanan "Abuzittin Cafer"den bir sahne.

niş seyirci kitlesine seslenen başlıca oyunlar *Etnan Bey Duymasın, Senatör, Sabık Bakan, Hükümetin İşine, Milli Fırtına, Masif İskemle, Hızır (Bulunmaz Uşak), Şenlik Palas, Lâhmacun Cumhuriyeti* vb.ydi. Küçük Sahne'nin genç oyuncularıyla kendi sanatçılarından oluşturduğu bir kadro, Tennessee Williams'ın *Cam Kırıkları*'nı Yunanlı yönetmen Taki Muzenidis'in yönetiminde oynadı. Kendi türündeki oyunların birkaçını da Muzenidis sahneye koydu.

Nejat Uygur Tiyatrosu

Geleneksel Türk tiyatrosu ögelerinden yararlanarak tulûat ve orta oyunu ağırlıklı oyunlarla geniş seyirci kitlesine seslenen Nejat Uygur Tiyatrosu 1956 yılında kuruldu. Yıllar süren Anadolu turnelerinden sonra İstanbul'da yerleşik salona geçen topluluk, çalışmalarını sürdürmektedir. İlk toplulukta şu sanatçılar görev almışlardı: Nejat Uygur, Necla Uygur, Süheyla Beyat, Selahattin Aysel İzmirli, Şevket Soyurgan. İzmirli'nin dışında bu çekirdek kadro yaşatıldı. Genel olarak özel tiyatrolarda görülen değişken oyunculuk olayı bu toplulukta da sürdürüldü ve toplulukta zaman zaman Müjde Ar, Aysel Gürel, Altan Karındaş, Ülkü Özen, Şahin Çelik, Asuman Arsan, Tevfik Gelenbe, Kâzım Eryüksel vb. sanatçılar görev aldılar. 1962-63 yıllarında Adana Şehir Tiyatrosu'nda oyunculuk ve yönetmenlik yapan Nejat Uygur, bu kesinti dışında sürekli olarak kendi topluluğunu yönetti ve burada oynadı. 1968'de Aksaray Küçük Opera Tiyatrosu'nda İ. Galip Arcan'ın J.Guitton'dan uyarladığı *Alo... Orası Tımarhane mi?* adlı oyunu rekor düzeyine varan sayıda oynadı. Molière'in *Cimri* adlı oyununu *"Varyemezoğlu"* adıyla uyarlayarak uzun süre afişte tutan Nejat Uygur, Suavi Sualp'in *Ümit mi Simit mi*, Muzaffer İzgü'nün *İnsaniyettin, Ne Hakla Otuzbeşe Bakla* adlı oyunlarıyla *Ayyar Hamza, Altı Kaval Üstü Şişhane*, Goldoni'den *İki Efendinin Uşağı*'nı ("Napolyon" adıyla uyarlama) oynadı. Ardından *Damdaki Zurnacı, Cibali 1945, Maradona, Goodby Mr. Çarli* müzikallerini Şişli Ümit Tiyatrosu ile İdil Sineması'nda sahneye koydu ve oynadı. 1984-85 tiyatro dönemini Kocamustafapaşa'daki Çevre Tiyatrosu'nda *Aman Özal Duymasın* adlı müzikalle açan tiyatronun son kadrosu şu sanatçılardan oluşuyordu: Nejat Uygur, Necla Uygur, Azize Gencebay, Saime Bekbay, Tomris Kiper, Pınar Özekit, Bahri Beyat, Muharrem Gürses,Süheyl Uygur,Necdet Tayfur.

Sahne 8

1958'de sekiz sanatçı (Nur Sabuncu, Fikret Hakan, Senih Orkan, Tolga Tigin [Aral], Esen Emekçi, Can Kolukısa, Suphi Kaner, Yılmaz Türköz) tarafından kurulan topluluk, Ugo Betti'nin *Kraliçe ve Asiler*'ini sahneledi.

İstanbul Tiyatrosu

Yeni Ses Opereti dağıldıktan sonra topluluktan ayrılan kimi sanatçılar tarafından 1958-59 döneminde İstiklâl Caddesi'ndeki Elhamra Sineması'nda kurulan topluluk, 1959-60'da vodvil türündeki oyunlarla perdelerini açtı. Kadrosunda Celal Sururi, Ali Sururi, Alev Sururi, Toto Karaca, Muzaffer Hepgüler, Vedat Karaokçu, Hikmet Karagözlü, Sıtkı Akçatepe, Saide Ogan, İsmet Görken yer aldı. Elhamra Sineması satılıncaya dek burada çalışmalarını sürdüren, bir dönem de Gümüşsuyu'nda çalışan tiyatro, seyircisini yitirmesi ve ekonomik güçlükler nedeniyle kapandı.

Kent Oyuncuları

Kent Oyuncuları'nın doğuşuna Muhsin Ertuğrul önayak oldu. 1958 yılında Muhsin Ertuğrul'un Devlet Tiyatroları Genel Müdürlüğü görevine son verildi. Aynı topluluktan Yıldız Kenter ile kardeşi Müşfik Kenter de ayrıldılar. Muhsin Ertuğrul onlarla özel bir tiyatro kurmak istiyordu. Muammer Karaca, tiyatrosunu verdi. Muhsin Ertuğrul'un yönetiminde 1959-60 döneminde Yıldız Kenter, Müşfik Kenter, Şükran Güngör, Nevin Akkaya, Lale Oraloğlu, Sadri Alışık, Kâmran Yüce ve Zihni Rona'dan oluşan bu kadro, *Salıncakta İki Kişi, Burada Gömülü, Tahta Çanaklar, Çöl Faresi, Şarkının Sonu, Öfke* adlı oyunları başarıyla sergiledi. Bu arada Genco Erkal ile Çiğdem Selışık gibi genç yeteneklerin katılmasıyla güçlü bir kadro oluşturuldu. 1960-61'de Site Sineması'nın üstündeki çatı katında bir salona geçildi. Topluluk, "Site Tiyatrosu" adını almıştı. Burada, *Antigone, Kapıcı, Baharın Sesi, Yarın Cumartesi, Evdeki Yabancı* oyunları sergilendi. 1961-62'de "Kent Oyuncuları" adı altında yeniden Karaca Tiyatro'ya dönen topluluk, *Raşamon, Aptal Kız, Aşk Efsanesi, Büyük Sebastiyanlar, Nalınlar* adlı oyunları başarıyla sundu. 1962-63 döneminde Dormen Tiyatrosu binasına (Ses Tiyatrosu) geçerek saat 18.00 temsillerinde *Sandalyalar, Ders, Nalınlar, Martı, Derya Gülü, Kim Korkar Hain Kurttan, Kalbin Sesi-Halkın Gözü, Pembe Kadın, Üç Kuruşluk Opera, Fadik Kız, Deli İbrahim, Mikado'nun*

Çöpleri adlı oyunları sergiledi. 1968-69 döneminde Harbiye'deki kendi binaları Kenter Tiyatrosu'na geçtiler ve burada perdelerini *Hamlet* ile açtılar. Kent Oyuncuları topluluğunda çalışan sanatçılar şunlardır: Sirarpi Acemyan, Erdoğan Akduman, Mustafa Alabora, Sadri Alışık, Cenap Aydınoğlu, Genco Erkal, Erdoğan Ersever, Naci Girgin, Erol Günaydın, Şükran Güngör, Cahit Irgat, Çolpan İlhan, Çetin İpekkaya, Candan İsen, Gülsün Kamu, Müşfik Kenter, Yıldız Kenter, Güler Kıpçak (Ökten), Alev Koral, Bülent Koral, Göksel Kortay, Pekcan Koşar, Tuncel Kurtiz, Sema Özcan, Erdal Özyağcılar, Ali Poyrazoğlu, Salih Sarıkaya, Uğur Say, Çiğdem Selışık, Nisa Serezli, Suphi Tekniker, Meral Taygun, Gülsen Tuncer, Kâmran Yüce. Kent Oyuncuları'nın yeni salonlarında başarıyla sergiledikleri oyunlar şunlardır: *Batak Göl, Bedel, Üç Kız Kardeş, Çiçu, İçerdekiler, Fareler ve İnsanlar, Ayaktakımı Arasında, Oturma Odası, Reçetesi Peçete, Günden Geceye, Vanya Dayı, Ay Herkese Gülümser, Bir Garip Orhan Veli, İhtilâl Var, Cyrano de Bergerac, Babalar ve Oğullar, Harold ve Maude, Ölümü Yaşamak*. Son yıllarda Yıldız kenter, Müşfik Kenter, Şükran Güngör, Kadriye Kenter, Kâmran Yüce, Gül Onat, Mehmet Birkiye, Mübeccel Vardar, Suat Özturna, Ayhan Kavas, Nergis Çorakçı, Suzan Aksoy, Serhat Akkaş, Uğur Polat, Defne Halman'dan oluşan kadro, çağdaş oyunlar sergilemeyi sürdürüyor: *Adını Siz Koyun, Odalar, Bodrumdaki Pencere, Kafesten Bir Kuş Uçtu, Buzlar Çözülmeden, Yürüyen Geceyi Dinle, Yasak Elma, Savunma, Arzu Tramvayı, Gönül Suçları, Bir Garip Orhan Veli, Savunma, Ben Anadolu.*

Kent Oyuncuları'nda Marcel Achard'ın "Aptal Kız"ında Müşfik Kenter, Genco Erkal ve Yıldız Kenter (1961-62).

Münir Özkul Tiyatrosu

Türk tiyatrosunda özgün bir yeri olan Münir Özkul, ödenekli ve özel tiyatrolarda çalıştı. 1959-1960'ta İstanbul Aksaray'da Bulvar Tiyatrosu'nda kendi adını verdiği topluluğu kurdu. *Sevgili Gölge, Leyleğin Ömrü, Generalin Aşkı* adlı oyunları sergiledi. Sadettin Erbil, Uğur Başaran, Şevkiye May, Suna Selen, Tuncel Kurtiz, Peri Han vb. sanatçılarla iki yıl süren bir çalışma sona erince, Münir Özkul film çalışmalarını yoğunlaştırdı. 1967'de Altan Karındaş-Münir Özkul Tiyatrosu kuruldu ve Arena Tiyatrosu'nda Sadık Şendil'in geleneksel türün başarılı örneği olan müzikli *Kanlı Nigâr* oyunu bütün bir yıl sergilendi. Oyun öylesine ilgi gördü ki, bir yıl da turnelerde oynandı. *Kanlı Nigâr*'daki başarısından ötürü İsmail Dümbüllü, "kavuğunu" Münir Özkul'a verdi. Özkul, 1969'da Haldun Taner ve Çetin İpekkaya ile birlikte "Bizim Tiyatro"yu kurarak Nişantaşı LCC salonunda Haldun Taner'in *Sersem Kocanın Kurnaz Karısı*'nı oynadı. Salonsuzluk nedeniyle de turneden sonra çalışmalarına ara verdi. 1977-78 tiyatro döneminde Şehir Tiyatroları'na giren Münir Özkul, burada *Sersem Kocanın Kurnaz Karısı* adlı oyunda rol aldı ve bu rolüyle 1978'de Ulvi Uraz Ödülü'ne değer görüldü. 8. Uluslararası İstanbul Festivali çerçevesinde Rumelihisarı'nda bir süre Şehir Tiyatroları adına *Kanlı Nigâr*'ı oynadı. 12 Eylül 1980'den sonra Şehir Tiyatroları'ndan istifa eden Münir Özkul, 1983-84'te Levent Kırca Tiyatrosu'nda *Generalin Aşkı* oyununda konuk sanatçı olarak rol aldı. 1984'te geleneksel oyunlar oynamak üzere İbiş Tiyatrosu'nu kurdu. Sadık Şendil'in *Kadının Fendi* adlı oyunu İstanbul'da ve *Acele Koca Aranıyor* adıyla İzmir'de oynandı. Bu oyunla 12. Uluslararası İstanbul Festivali'ne katıldı ve aynı yıl İzmir Fuarı'nda bu oyunu sergiledi. İbiş Tiyatrosu'nun gösterilerine şu sanatçılar katıldı: Münir Özkul, Erol Günaydın, Asuman Arsan, Ayben Erman, Ahmet Uğurlu (konuk), Sümer Tilmaç, Cevat Kurtuluş.

Oraloğlu Tiyatrosu

1960-61 döneminde Elhamra Sinması'nda "6 Tiyatrosu" adıyla kuruldu. Toplulukta Lale Oraloğlu, Cahit Irgat, Çolpan İlhan, Turgut Boralı, Sadri Alışık, Erol Keskin, Lale Belkıs, Tolga Tiğin (Aral) yer aldılar. Pangaltı Tan Sinması salonunda 1961 sonuna kadar oyunlar sergileyen toplulukta Lale Oraloğlu, Erol Keskin, Lale Belkıs, Mahir Özerdem, Yıldız Alpar, Pekcan Koşar, Erdinç Üstün, Burçin Oraloğlu görev almışlardır. 1961-62 döneminde Oraloğlu Tiyatrosu, Tünel'e yakın Baro Han'ın zemin katını tiyatroya dönüştürerek uzun süre burada gösterilerini sürdürdü. 280 kişilik yeni salonda 1970 yılına dek kalındı. Bu dönemde kadroyu şu sanatçılar oluşturdu: Lale Oraloğlu, İbrahim Delideniz, Alev Oraloğlu, Burçin Oraloğlu, Yağız Tanlı, Cansen Usman, Lale Belkıs, Avni İpekkaya, Can Dirim, Sadri Alışık, Mümtaz Ener, Esin Eder, Abdurrahman Palay, Saim Alpago, İhsan Yüce, Atıf Kaptan, İsmet Barlas, Mahir Özerdem, Melih Laçinkaya, Erdoğan Tuncel vb. Bu salonda W.Gibson'un *Karanlığın İçinde,* D.H.Lawrence'ten J.Hart tarafından oyunlaştırılan *Lady Chatterly'in Aşkı,* Monte Doyle'un *Kaçak,* G.B.Shaw'un *Pygmalion-Bir Kadın Yarattım,* Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın romanından Lale Oraloğlu'nun oyunlaştırdığı *Gulyabani,*

Erol Keskin'in uyarlaması olan *Lyssistrata (Kadınlar I-Ih derse* adıyla) sergilendi. 1971'de LCC Tiyatro Okulu sahnesinde, 1973'te Alkazar'da temsiller veren topluluk bir yurtiçi gezisi ile bir aradan sonra bir dönem de Ümit Tiyatrosu'nda gösteriler verdi ve 1971'de kapandı.

1982-83'te yeniden kurulan topluluk, Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın verdiği ödenekle Küçük Sahne'de Lale Oraloğlu'nun yazıp sahnelediği *Alman Gelin*'i bir süre oynadı. 1984-85'te aynı oyunu Şehzadebaşı Direklerarası Tiyatrosu'nda sürdürdü.

Arena Tiyatrosu

1961'de İstanbul Sıraserviler'de kuruldu. Kurucusu ve yönetmeni Asaf Çiyiltepe'ydi. Kolektif oyunculuğu, toplumsal içerikli oyunların seçimiyle kısa sürede dikkatleri çekti. Bu çekirdek kadro daha sonra Ankara Sanat Tiyatrosu'nu yaratacağı için Arena Tiyatrosu'nun Türk tiyatrosunda önemli bir yeri bulunmaktadır. Kadrosu Ergun Köknar, Ege Ernart, Genco Erkal, Çetin İpekkaya, Ani İpekkaya, Tunca Yönder, Şevket Altuğ, Umur Bugay, Oya Eren (Aydonat), Nurhan Nur, Remzi İnanç, Mehmet Güleryüz, Erol Tezeren, Tuncer Necmioğlu, Sermet Çağan, Tolga Aşkıner, Serpil Gence'den oluşuyordu.

Alfred Jarry'nin *Übü* oyunu toplumcu tiyatro yolunun açılmasında etkin oldu. Jaroslav Haşek'in *Aslan Asker Şvayk*'ı büyük ilgi gördü. Ardından Marcel Aymé'nin *Başkalarının Kellesi* sergilendi. Caragiale'nin *Kayıp Mektup* adlı yapıtı da ilgi gördü. 1963 sonunda topluluk tiyatro sahibi Abdullah Kozanoğlu ile anlaşamadı ve buradan ayrıldı. O yıl Kozanoğlu "Yeni Arena Tiyatrosu" nu oluşturdu. Devlet Tiyatrosu'ndan Yıldırım Önal, Işık Yenersu, Üner İlsever; Bilge Şen, Türker Tekin alındı. Ayrıca Pekcan Koşar, Ayten Ürkmez, Nurhan Damcıoğlu, Çolpan İlhan, Sezer Sezgin, Erhan Gökgücü, Aysel Dinmez, Uğur Uyguner, İlgi Adalan, Atilla Ergün, Esen Günay, Nezih Kunt, Tuncay Erenay, Atilla Oyat, Cüneyt Örs kadroya katıldı.

1963-64 döneminde Yeni Arena Tiyatrosu, Bernard Shaw'un *Sezar ve Kleopatra* oyunuyla perdelerini açtı. Daha sonra bulvar oyunlarıyla çalışmalarını sürdürdü. Kozanoğlu'nun ölümünden sonra çeşitli tiyatrolar Arena'da oyunlar sergiledi.

Ulvi Uraz Tiyatrosu

1960 yılında Şehir Tiyatroları'ndan ayrılan Ulvi Uraz, 1961-62 döneminde Site Tiyatrosu'nda Dost Oyuncular adlı bir topluluk kurdu. Bir dönem sonra adını Ulvi Uraz Tiyatrosu'na çevirdi. 1961'de E.Labiche'den Sabahattin Eyuboğlu'nun Türkçeye çevirdiği *Para İsteme Benden* adlı güldürüyle perdelerini açtı. Dekor ve giysilerini Doğan Aksel'in hazırladığı oyunda şu sanatçılar rol almışlardı: Ulvi

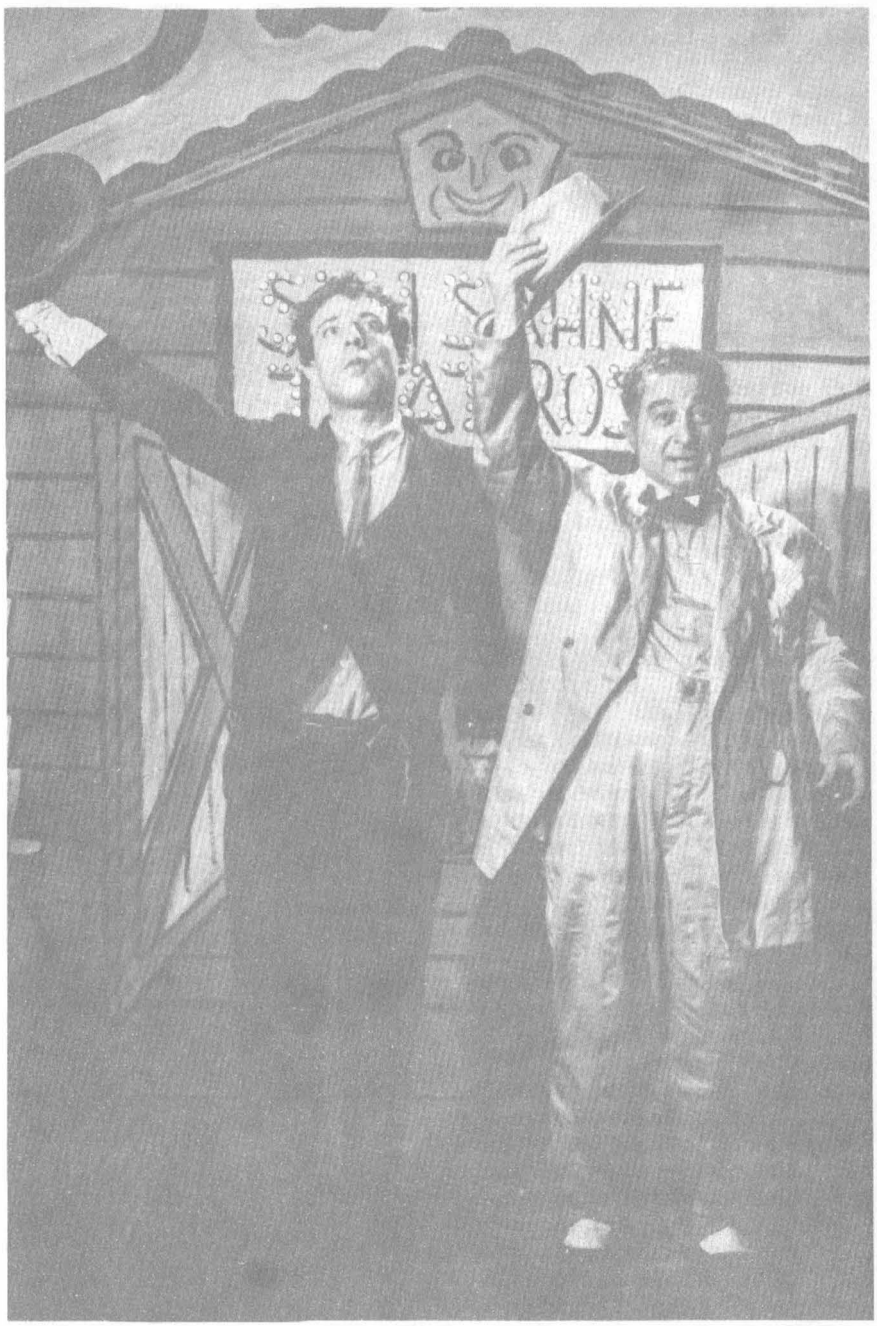

Münir Özkul Tiyatrosu'nda "Edi ile Büdü Tiyatrocu" oyununda Münir Özkul ve Vasfi Rıza Zobu.

Uraz, Ayberk Çölok, Baki Turanlı, Füsun Erbulak, Kayhan Yıldızoğlu, Senih Orkan, Yılmaz Gruda, Ekin Kardam, Tolga Tigin. İkinci oyun olarak Şehir Tiyatroları'nda İstanbul Vali ve Belediye Başkanı Prof. Dr. F.K. Gökay'ın yasakladığı Haldun Taner'in *Günün Adamı* sahnelendi. Ulvi Uraz'ın sahneye koyduğu oyunun dekorlarını Oğuz Oktay yapmıştı. Oyunda Ulvi Uraz, Altın Terim (Soylu), İbrahim Delideniz, Tolga Tigin, Kayhan Yıldızoğlu, Güven Şengil, Mehmet Ulusoy, İsmail Biret, Yılmaz Gruda, Senih Orkan, Oğuz Oktay, Güneşi Akol, Ayberk Çölok rol aldılar. 1962'de Diago Fabri'nin *Gönül Avcısı* sahnelendi. Ulvi Uraz, tiyatrosunu 1964'te Küçük Sahne'ye taşıdı ve burada Haldun Taner'in *Gözlerimi Kaparım Vazifemi Yaparım* oyunundaki "Vicdani" rolüyle ve ekip çalışmasıyla seyirci patlaması yaptı. Oyunu kendisi sahneye koydu, dekor ve giysileri Ferruh Doğan hazırladı. Rolleri Necabettin Yal, Ulvi Uraz, Metin Akpınar, Demircan Türkdoğan, Tuncer Necmioğlu, Müfit Kiper, Gündüz Kılıç, Alev Koral, Ercan Yazgan, Hikmet Karagöz, Nur İnsel, Celile Toyon Uysal, Türker Tekin paylaştılar. Büyük ilgi gören oyun 1968'de ikinci kez sahnelendi.

1965-66'da A.Mirodon'dan *Altın Yumurtlayan Horoz,* Recep Bilginer'den *Ben Devletim,* Oktay Rifat'tan *Zabit Fatmanın Kuzusu* oynandı. 1964'teki kadroya ek olarak tiyatroda Zihni Küçümen, Bilge Şen, Ali Yalaz, Zeki Alasya, Ahmet Gülhan, Metin Akpınar, Gül Akelli, Nur İnsel, Selami Üney, Ercan Yazgan, Suzan Ustan görev aldılar. 1966'da Rıfat Ilgaz'ın *Hababam Sınıfı* Ulvi Uraz tarafından sahnelendi. Oyunda Ulvi Uraz, Metin Akpınar, Zeki Alasya, Ercan Yazgan, Ahmet Gülhan, Suzan Ustan, Kenan Tatlı, Güneri Kocatepe, Selami Üney, Ali Yalaz, Zihni Küçümen, Nur İnsel, Gül Akelli, Alev Koral rol adlılar.

Topluluk 1965'de Karaca Tiyatro'ya taşındı. Burada H.Rahmi Gürpınar'dan Kemal Bekir'in oyunlaştırıp sahneye koyduğu *Utanmaz Adam* ile Refik Erduran'ın *Kartal Tekmesi* oynandı.

1970'de Aksaray Opera Tiyatrosu'na geçen topluluk, perdelerini Orhan Kemal'in *Yalova Kaymakamı (İspinizlor)* oyunuyla açtı. Ardından Necati Cumalı'nın *Masalar* oyunu sergilendi. Bunu *Müşterek Ev* ile Boris Vian'dan Orhan Aydınbaş'ın çevirdiği, Haldun Taner'in

Oraloğlu Tiyatrosu'nda Lâle Oraloğlu'nun Hüseyin Rahmi Gürpınar'dan uyarladığı "Gulyabani".

uyarladığı *Generallerin Beş Çayı* izledi. Asıl kadroya Yurdaner Erşen, Zehra Erşen, Şemsi İnkaya, Merih Dinçsoy, Daver Yüken, Zati Özgüler, Orhan Erdamar, Aykut Oray, Gürol Gökçe, Binnaz Günses, Kemal Sunal, Perran (Kanat) Kutman, Faik Erkul, Savaş Yurttaş, Yavuz Şeker, Sema Öner, Ziya Akelli, İsmail Biret, Nur İnsel, Güzin Özyağcılar, Erdal Özyağcılar, Zeki Dinçsoy, Güner Namlı, Seden Kızıltunç katıldılar. Aksaray Opera Tiyatrosu'na büyük masraflar yapmasına karşın, ayrılmak zorunda kalan Ulvi Uraz, Elhamra Sineması'nda, İstanbul Tiyatrosu salonunda Rıfat Ilgaz'ın *Hababam Sınıfı Sınıfta Kaldı, Püsküllü Moruk,* oyunlarını sergiledi.

Daha sonra Harbiye Yapı Endüstri Merkezi'ne geçen tiyatro, orada Aziz Nesin'in *Hadi Öldürsene Canikom,* Güner Namlı'nın *Görücüye Çıkıyorum,* Haldun Taner'in *Huzur Çıkmazı* adlı oyunlarını oynadı. Ilgaz'ın *Hababam Sınıfı Baskında* adlı oyunu 1972'de oynandı. Topluluğun son kadrosu şu oyunculardan oluşuyordu: Seden Kızıltunç, Venüs Biriz, Suzan Üstan, Fikri Çöze, Güner Namlı, Muharrem Gürses, Filiz Bozkurt, Aykurt Oray, Aysel Gürel, Gülsen Tuncer.

1972-73'te Aksaray Fındıkzade'deki Bulvar Tiyatrosu'nda sergilenen Osman Zeki Özturanlı'nın *Evlâtçıklar* oyunundan sonra, ekonomik güçlüklerden ötürü tiyatro kapandı. Kısa bir süre sonra, 25 Mayıs 1974'te Ulvi Uraz öldü. Ölümünden sonra eşi Selçuk Uraz, Ulvi Uraz Tiyatro Ödülleri'ni kurdu. Bu ödül her yıl yerli bir oyunu sahneye koyan en başarılı yönetmenle yerli oyunların en başarılı oyuncusuna verilmektedir.

Meydan Sahnesi

"Birleşmiş Oyuncular" adıyla 1961'de Ankara'da kuruldu. Kadrosunu başlangıçta Devlet Tiyatroları'ndan ayrılan Çetin Köroğlu, Üner İlsever, Kartal Tibet, Mahir Canova (yönetmen) oluşturuyordu. Bunlara yazar Adalet Ağaoğlu ile Esin Avcı, Nur Sabuncu, Erol Kardesici, Suzan Ustan, Ülkü Ülkümen, Nejat Boren, Mediha Köroğlu, Ayda Odabaşı, Yunu Tarhan, Teoman Özer, Ali Özoğuz, İlhan Akan, Tolga Tigin, Yılmaz Gruda, Ayşe Erbilen katıldılar. Topluluk, kuruluşundan beş yıl sonra, 1966'da Necatibey Caddesi'ndeki 170 kişilik Meydan Sahnesi'ne taşındı. 1972'de Kavaklıdere Hanif Tiyatrosu'na geçti. Bu dönemde, İbnürrefik Ahmet Nuri Sekizinci'nin 100. doğum yıldönümü dolayısıyla *Ceza Kanunu* adlı oyunu sergiledi. 1973'te dağılmadan önceki kadrosu Çetin Köroğlu, Mediha Köroğlu, Zihni Göktay, Gülgün Ok, Ferhat Ara, Lütfi Koparan, Minay Gültekin, Raif Hikmet, Güler Kazmacı, Kurtuluş Şakiroğlu, Ülker Ergöksel'den oluşuyordu.

Gülriz Sururi-Engin Cezzar Tiyatrosu

1962 yılında Dormen Tiyatrosu'nun Ses Tiyatrosu salonuna taşınmasından sonra Küçük Sahne'de Gülriz Sururi-Engin Cezzar Tiyatrosu kuruldu. Topluluğun ilk kadrosu şöyleydi: Gülriz Sururi, Engin Cezzar, Pekcan Koşar, Seden Kızıltunç, Mine Cezzar, Ali Yalaz, Orhan Alkan, Celal Ersöz, Nural Kovaçoğlu, Mehmet Akan, Özcan Er, Madelet Tibet, Cüneyt Türel, Nur Nursal, Başar Sabuncu, Sermet Çağan, Genco Erkal, Tuncer Necmioğlu, Orhan Aydınbaş, Gülbin Eray, Tuncel Kurtiz, Ayten Ürkmez. İlk kez perdelerini E. Caldwell'in *Tütün Yolu* oyunuyla açtılar. Sırasıyla *Çikolata Sevgilim, Aklın Oyunu, Othello, Tatlı Kaçıklar, Canlı Maymun Lokantası* oynandı. 1964'te Haldun Taner'in müzikli oyunu *Keşanlı Ali Destanı* büyük ilgi uyandırdı. 1965-66'da Elhamra Tiyatrosu salonunu İstanbul Tiyatrosu ile paylaştılar. Nazım Hikmet'in *Ferhat ile Şirin*, Yaşar Kemal'in *Teneke*, Güngör Dilmen'in *Kurban*, Haldun Taner'in *Zilli Zarife* adlı oyunları başarıyla sergilendi.

1967'de Fatih Halıcılar Caddesi'ndeki Fatih Tiyatrosu'nda *Sokak Kızı İrma*'yı ikinci kez oynayan topluluk, gerekli ilgiyi derleyemedi. 1968-69'da Şişli Ümit Tiyatrosu'na taşındı ve orada *Düşenin Dostu, Hint Kumaşı* adlı oyunları oynadı. Bu arada Güngör Dilmen'in belgeseli *İttihat ve Terakki* 1968'de Beyoğlu Dünya Sineması'nda geniş bir kadroyla oynandı. 1971'de Türkiye'de ilk kez James Rado-Geromo Ragni-G.MacDermot'un *Hair* müzikali sergilendi.

Tiyatro bu oyunlardan sonra ekonomik güçlükler nedeniyle tutarlı oyunlardan çok, bulvar türü oyunlar sergiledi. 1973'te tiyatronun kuruluşunun 10. yıldönümü Haldun Taner'in *Keşanlı Ali Destanı* ile kutlandıktan sonra, 1974'te topluluk dağıldı. 1983-84'te Zincirlikuyu'daki Hodri Meydan Sahnesi'nde Başar Sabuncu'nun oyunlaştırıp sahneye koyduğu *Kaldırım Serçesi* adlı müzikli oyunla perdelerini yeniden açtı. 1983-84'te Devekuşu Tiyatrosu'nda Engin Cezzar'ın derleyip tiyatroya uyarladığı *Kabare* müzikali oynandı. 1984-85'te aynı salonda Eduardo de Flippo'nun *Filumena* adlı oyununu sergilendi.

Ulvi Uraz Tiyatrosu'nda André Roussin'in "Nina" komedisinde Ulvi Uraz, Ayfer Feray ve Erol Günaydın.

Günül Ülkü-Gazanfer Özcan Tiyatrosu

1962 yılında Aksaray Küçük Opera'da *Mum Söndü* ile perdelerini açtı. Bir süre burada kaldıktan sonra Azak Tiyatrosu'nda çalışmaya başladı. Günül Ülkü, Gazanfer Özcan, Necabettin Yal, Vahi Öz, Renan Fosforoğlu, Müşerref Çapın, Sühenden Tek, Jale Öz, Birsen Menekşeli, Orhan Erçin, Handan Adalı, Doğu Erkan, Zafer Önen, Tevfik Gelenbe, İlhan Hemşeri, Meriç Başaran, Yusuf Engin, Neşe Yulaç, Necmi Parlak, ümran Erkök, Adile Naşit, Ziya Keskiner adlı sanatçılardan oluşan topluluk, *Aman İdare Et, Bebek Davası, Muhteşem Serseri, İpekçi Merhum, Yenerbahçe, Evdeki Pazar, Yalancı Olduk Şimdi, Kocamın Nişanlısı, Ceza Kanunu, Hamacat Niyazi, Onlar Ermiş Muradına, Bir Kilo Namus* adlı oyunları sergiledi.

1971'de iki ayrı salonda (Şişli Ümit Tiyatrosu ile Zincirlikuyu şimdiki Hodri Meydan Tiyatrosu'nda) oyun sergileyen ilk özel topluluk niteliği kazandı. 1973'te kadrosu şöyleydi: Gönül Ülkü, Gazanfer Özcan, Adile Naşit, Selim Naşit, Sümer Tilmaç, Aliye Tölek, Avni Yalçın, Şeniz Gözendor, Aynur Yetkin, Kutay Köktürk, Nazan Tilmaç. Bir süre Ümit Tiyatrosu'nda kaldıktan sonra 1974'te Şişli'deki yeni tiyatro salonunda *Maymun Gözünü Açtı* oyunuyla çalışmalarını sürdürdü. Sırasıyla şu oyunları sergiledi: *Yalancının Mumu, Deli, Yeter Artık, Kızlara Göz Kulak Ol, Hamacat Niyazi, Ayrılmaksa Maksadın, İsmail Anan Seni Çağırıyor, Sülman Bacanak, Kimse Durduramaz, Oh Olsun, Armatör, Kırkından Sonra, Saygısızın Biri, Hüsnü Kuruntu.* 1984-85 tiyatro döneminde Refik Erduran'ın *Bir Kilo Namus* adlı oyunuyla perdelerini açtı. Orhan Aydınbaş'ın yönettiği oyunda rolleri Gönül Ülkü, Fulya Ündüz, Aliye Tölek, Nurten Atakmen, Aynur Aksoy, Gazanfer Özcan, Teoman Aksoy, Orhan Aydınbaş, Yıldırım

Ataç, Atilla Yiğit, Vural Buldu paylaştılar.

Gong Tiyatrosu

1962'de Beyoğlu Lale Sineması karşısında Lale Belkıs ve Pekcan Koşar tarafından kuruldu. Seden Kızıltunç, Yılmaz Gruda, Ender Doruk, Coşkun Delikan, Orhan Aydınbaş, Tanju Gül'ün katıldığı topluluk dönem sonunda dağıldı.

Saim Alpago Tiyatrosu

Devlet Tiyatrosu'ndan ayrılan Saim Alpago tarafından Aksaray Opera Tiyatrosu'nda kuruldu. Bir yıl sonra Elhamra Tiyatrosu'na geçti. Kadrosunda Altan Karındaş, Merih Dinçsoy, Üner İlsever, Ekrem Dümer, Ergun Özcan, Gürdal Onur, İlhan Daner, Selim Naşit, Erdoğan Sıcak vardı.

Mücap Ofluoğlu Tiyatrosu

Şehir Tiyatroları ile çeşitli özel tiyatrolarda uzun yıllar çalışan Mücap Ofluoğlu (1983'te 40. sanat yılını kutlamıştır) tarafından 1966'da Küçük Sahne salonunda kuruldu. *Kaktüs Çiçeği* adlı oyunla perdelerini açan topluluk, daha sonra *Diplomatik Bagaj, Pepsi, Rafadan, Piliç Sekreter* adlı oyunları sergiledi. Kadroda Suzan Ustan, Yılmaz Gruda, Zafer Önen, Nurhan Damcıoğlu, Orhan Aydınbaş, Semra Savaş, Turgut Savaş, Erhan Gökgücü yer aldılar.

Birkaç yıl aradan sonra topluluk 1971-72 döneminde Nişantaşı LCC sahnesinde oyunlar sergiledi: *Tiyatro Gibi, Satılık Kat.* 1972 yılında özel tiyatrolar ekonomik bunalıma girince topluluk dağıldı.

Gülriz Sururi-Engiz Cezzar Tiyatrosu'nda Genco Erkal'ın sahneye koyduğu "Direklerarasında" müzikali. Gülriz Sururi ve Engin Cezzar oyunun bir sahnesinde (1965).

Gen-Ar Tiyatrosu

Muhtar Kocataş'ın girişimiyle 1966'da Beyoğlu'nda yaptırılan Oda Tiyatrosu salonunda açıldı. Kadrosunda Metin Akpınar, Zeki Alasya, Gül Akelli, Kâmran Usluer, Erol Günaydın yer aldı ve Haldun Taner tarafından kabare türünün ilk denemesi burada yapıldı. 1967'de Erol Günaydın, Cahit Irgat, Tuncel Kurtiz, Suna Keskin, Şevket Altuğ'dan oluşan kadro, Nazım Hikmet'in *Yolcu* oyununu oynadı. Dönem sonunda yurtiçi turnesi yaptı. Daha sonra Sermet Çağan'ın yönetiminde ilgi çeken oyunlar sergilendi. Güzin Özipek, Ege Ernart, Tolga Tigin, Savaş Yurttaş, Aykut Oray, Nurhan Nur, Nurhan San ve Aras Ören, Sermet Çağan'ın sahneye koyduğu Aziz Nesin'in *Ah Biz Eşekler*'inde rol aldılar. Çağan, ikinci oyunu olarak Slowomir Mrozek'in *Polisler*'ini sahneledi. Bu oyunların dekor ve giysilerini de Sermet Çağan hazırladı. 1967-68'de Türkiye'nin ilk sendika tiyatrosu olan Tiyatro Tös'ü kuran Sermet Çağan bu toplulukta kendi oyunu *Ayak Bacak Fabrikası*'nı ve *Sacco ile Vanzetti*'yi sahneye koydu. Tiyatro Tös ile Türkiye'nin büyük bir bölümünü dolaştı.

Gen-Ar Tiyatrosu daha sonra kadro değişikliği ve repertuar anlayışı ile vodvillere yöneldi.

Halk Oyuncuları

1967 yılında Ankara'da kurulan, Aydın Engin'in *Devri Süleyman* oyunuyla Ankara Büyük Meydan Sahnesi'nde perdelerini açan Halk Oyuncuları Topluluğu, başarılı oyunlarıyla dikkati çekti. Politik bir taşlama olan *Devri Süleyman* yasaklandıysa da, Danıştay kararı ile yasak kaldırılarak oynanabildi. Geniş bir kadro ile çalışmalarını sürdüren Halk Oyuncuları, Ankara'da Yaşar Kemal'in *Teneke* adlı oyununu oynarken İstanbul'a gelen *Devri Süleyman* oyunu Aksaray Kü-

çük Opera Tiyatrosu'nda sergilendi. Binada çıkan yangından sonra, 1968'de Erol Toy'un *Pir Sultan Abdal* oyunu sergilendi. Anadolu turnesi sırasında birçok ilde valilerin yasaklama kararıyla engellenen bu oyun, Danıştay kararı ile uzun zaman oynandı. Görev alan sanatçılar şunlardı: Tuncer Necmioğlu, Erdoğan Akduman, Mustafa Alabora, Tuncer Kurtiz, Elif Türkân Çölok, Nevzat Şenol, Ersun Kazançel, Rahmi Saltuk, Nesimi Çimen, Sadık Aslankara, Umur Bugay, Asım Doğan, Zeki Dinçoy, Ayşe Ekin, Sema Ekin, Necati Eldem, Aydın Engin, Halil Ergün, Mehmet Gülerbaşlı, İsmail İpek, Nazim Kavasoğlu, Mehmet Kaya, Murat Kısa, Can Kolukısa, Melih Laçinkaya, Sema Bilova, Meral Niron, Nihat Onat, Sema Öner, Nuran Öngören, Vasıf Öngören, Meral Özen, Faik Sinkil, Setay Soykan, Zeki Şahin, Güneş Şahiner, Metin Tekin, Güngör Tetiker, Yüksel Topçugürler, Cengiz Günay, Selçuk Uluergüven, Şükrü Üstün, Alev Yamaç, Mustafa Yavuz, Birgül Yiğit, Tunca Yönder.

Pir Sultan Abdal'ı 1968-1971 arasında yurtiçi gezilerinde oynayan topluluk, fikir ayrılığı ve ekonomik nedenler yüzünden dağıldı.

Gönül Ülkü-Gazanfer Özcan Tiyatrosu'nda "Üsküdar'ın Karşısında Galata" oyununda Gönül Ülkü, Selim Naşit ve Gazanfer Özcan.

Dostlar Tiyatrosu

Genco Erkal ile Mehmet Akan, Arif Ekin, Şevket Altuğ, Halit Akçatepe, Macit Koper tarafından 1967-1968 tiyatro sezonunda kuruldu. Kurslar açılarak amatör tiyatro oyuncuları eğitildi. (Amatör oyuncular, zaman zaman *Soruşturma* ve *Alpagut Olayı* gibi oyunlarda görev aldılar.) İlk oyunları, Harbiye'deki Yapı Endüstri Merkezi'nin salonunda sergilenen Atilla Alpöge'nin yazdığı *Ha Me Ka Ha Ha Pe* oldu. Genco Erkal, yönetmen ve oyuncu olarak, tiyatronun başarılı ve tutarlı bir çizgi izlemesini sağladı. Ayla Algan, Deniz Çakır, Bilge Şen, Nevzat Şenol, Umur Bugay, Elif Çölok, Ayberk Çölok, Zeliha Berksoy, Meral Onuktav, Ahmet ve Gülümser Gülhan gibi sanatçılarla sahnelenen oyunlara, sürekli olarak kurucu kadronun katılımıyla önemli başarılar sağlandı. Küçük Sahne'de Genco Erkal'ın yönettiği ve Ayla Algan'la başrolleri paylaştığı Alain Decaux'nun *Rosenbergler Ölmemeli* oyunu geniş ilgi gördü (1970). 1972'de Dormen Tiyatrosu ile belirli günleri paylaştıkları salonda (Ses Tiyatrosu) Peter Weiss'in *Soruşturma* oyunu belgesel tiyatro örneği ola-

Dostlar Tiyatrosu'nda "Rosenbergler Ölmemeli"de Genco Erkal ve Ayla Algan

rak ilgiyle izlendi. Aynı yıl Elhamra Tiyatrosu'nda Turhan Selçuk'un ünlü çizgi romanı *Abdülcanbaz* kolektif çalışmayla sergilendi. 1973'te *Azizname*'yi Genco Erkal sahneye uyarladı. 1974'te Erkal'ın Nazım Hikmet'in yapıtlarından hazırladığı *Kerem Gibi*, tek kişilik oyun türünde başarılı bir çalışmaydı. Ardından Orhan Asena'nın *Şili'de Av* adlı oyunu, takım oyunculuğu açısından tiyatronun bir başka başarısını kanıtladı. Mehmet Akan'ın Brecht'ten uyarladığı *Kafkas Tebeşir Dairesi, "Analık Davası"* adıyla oynandı. *Gün Dönerken* (1977)'in ardından Bilgesu Erenus'un *İkili Oyun*'u sahneye konuldu ve yönetmeni Macit Koper'le Genco Erkal'a "Ulvi Uraz Ödülü"nü kazandırdı. 1978'de Genco Erkal'la Zeliha Berksoy'un sergiledikleri, Bertolt Brecht'in yapıtlarından derlenen *Brecht-Kabare* oyunu geniş ilgi gördüyse de İstanbul'dan sonra Ankara'da Sıkıyönetim Komutanlığı'nca yasaklandı. 1980'de Taksim Venüs Tiyatrosu'nda (Devlet Tiyatrosu Taksim Sahnesi) Fransa'da ün kazanan Mehmet Ulusoy'un sahneye koyduğu Bertolt Brecht'in *Kafkas Tebeşir Dairesi* oynandı. Salonsuzluk ve ekonomik güçlükler nedeniyle, kopuk kopuk gösterilerle Dostlar Tiyatrosu'nun yaşamı sürüyordu. 1981'de İstiklal Caddesi'nde (Tünel) Baro Han'ın tiyatro salonunda Genco Erkal *Hergün Yeni Baştan* adlı tek kişilik gösteri ile yerli ve yabancı yazarların yapıtlarından derlenen iki bölümlük bir program sergiledi. İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığı, gösteriyi yasakladı. Bir süre sonra Macit Koper, Yaşar Kemal'in *Ağrı Dağı Efsanesi* adlı ünlü yapıtını sahneye uyarladı. Oyunda Genco Erkal, Yaman Koray, Zeynep Irgat, Berrin Koper, Ergün Işıldar, Yusuf Elver rol aldılar. 1983-84 döneminde Bertolt Brecht'in *Galileo Galilei* oyunu, Adalet Cimcoz-Teoman Aktürel-Genco Erkal'ın çevirisinden, yine Erkal'ın sahneleyişiyle oynandı. Oyunda Genco Erkal, Zihni Küçümen, Zeynep Irgat, Berrin Koper, Güler Ökten, Mehmet Akan, Mehmet Esen, Semih Güner, Yusuf Elver, Avni Yalçın, Ergun Işıldar, Ömer Çolakoğlu, Şahika Tekand rolleri paylaştılar. 1984-85 döneminde *Galileo Galilei* Kadıköy'deki Moda Sineması Kültür Merkezi'nde sergilendi.

Devekuşu Kabare Tiyatrosu

Haldun Taner, Metin Akpınar, Zeki Alasya ve Ahmet Gülhan tarafından Ekim 1967'de Sıraselviler'deki Kulüp Onay'da kuruldu. İlk oyunu Haldun Taner'in yazdığı *Vatan Kurtaran Şaban*'dı. Çetin İpekkaya'nın sahneye koyduğu oyunda rolleri, Metin Akpınar, Zeki Alasya, Ahmet Gülhan, Oya Mella (Alasya), Funda Postacı, Yalçın Gülhan, Halit Akçatepe, Orhan Aydınbaş, Meral Küçükerol paylaştılar. Topluluk 1968'de Sıraselviler'deki şimdiki Devekuşu Tiyatrosu salonuna taşındı. *Vatan Kurtaran Şaban* büyük ilgi gördüğü için burada da oynandı. İkinci oyun, yine Haldun Taner'in hazırladığı, Nazım Hikmet, Aziz Nesin, Adnan Veli, İsmet Küntay, Oktay Rifat ve Haldun Taner'in skeçlerinden oluşan *Bu Şehr-i Stanbul ki* idi. Çetin İpekkaya sahneledi. Ardından Boris Vian'dan Orhan Aydınbaş'ın çevirdiği *Generallerin Beş Çayı*, Haldun Taner'in uyarlamasıyla sahnelendi. 1970-71 döneminin ilk oyunu olan, Haldun Taner ile Zeki Alasya'nın birlikte yazdıkları *Astronot Niyazi*, Ahmet Gülhan'ın yönetiminde sergilendi. Artık Devekuşu Kabare Tiyatrosu, oyunun müziğini kendi içinde üretiyordu. Bundan sonra *Ha Bu Diyar* adlı kabare oyunu sergilendi. Karma bir oyundu. Haldun Taner, Aziz Nesin, Adnan Veli, Bedri Rahmi Eyuboğlu, Nazım Hikmet'in şiir ve skeçlerinden derlenmişti. Ekip çalışmasıyla sahneye kondu. 1972'de Ionesco'nun *Gergedan*'ı Güner Sümer tarafından sahnelendi. Oyunun masklarını Peyman hazırlamıştı. Oyun ilgi görmedi. Haldun Taner'in epizotlarla yazdığı *Dün-Bugün*'ü Metin Akpınar yönetti. Bu çalışmayı Haldun Taner'in *Aşk u Sevda*'sı izledi. Yılmaz Gruda'nın yönettiği oyunda Zeki Alasya, Metin Akpınar, Ahmet Gülhan, Ayşen Gruda, Bilge Şen oynadı. Ardından kolektif bir çalışmayla *Dev Aynası* kotarıldı. Adnan Veli, Umur Bugay, Oktay Arayıcı, Ülkü Tamer, Cengiz Gündoğdu, Ferhan Şensoy, Kandemir Konduk, Sadık Şendil, Zeki Alasya'nın skeçlerinden oluşan bu oyun, ekip çalışmasıyla sahneye kondu. 1974'te Ferhan Şensoy ile Umur Bugay'ın *Haneler*'i Ergin Orbey tarafından yönetildi ve en çok seyirci toplayan, uzun zaman afişte kalan bir oyun oldu: Küçük Salon'da 150 bin biletli seyirci tarafından izlendi. Devekuşu Kabare Tiyatrosu'nun başarılı oyunlarından biri de Haldun Taner'in yazdığı *Yar Bana Bir Eğlence*'ydi. Ekip çalışmasıyla sahneye kondu.

1978'de, on yıllık tiyatro döneminin ürünü olan tüm oyunlardan seçmelerle oluşturulan *Çıktık Açık Alınla* sahnelendi. Bundan kısa süre sonra Haldun Taner ile Ahmet Gülhan Devekuşu Kabare Tiyatrosu'ndan ayrıldılar; tiyatronun yönetimini Metin Akpınar-Zeki Alasya üstlendi. Yılmaz Gruda'nın *Biz Bize Benzeriz*, Umur Bugay'ın *Taşıtlar* adlı oyunları sergilendi.

1983-84 tiyatro döneminde Devekuşu Kabare Tiyatrosu'nun artık "kabare" niteliğini yitirdiğini görüyoruz. Harbiye Konak Sineması'nda sergilenen *Beyoğlu Beyoğlu*, içeriği ve niteliği açısından "kabare" türünün dışında bir müzikaldir.

Tiyatro, 1984-85 döneminde perdelerini Kandemir Konduk'un *Yasaklar* adlı oyunuyla açtı.

Levent Kırca Tiyatrosu

Levent Kırca, sahibi olduğu ve yönettiği Hodri Meydan Kültür Merkezi ile burada çalışmalarını sürdüren Levent Kırca Tiyatrosu'nu 1980-81 döneminde kurdu ve kendi yazdığı *Anahtar Sahipleri, Aşağı Yukarı* adlı oyunları şu sanatçılarla oynadı: Ahmet Gülhan, Gülümser Gülhan, Cihat Tamer, Gülsen Tuncer, Şahin Tek, Duygu Ankara, Dursun Ali Sarıoğlu, Cem Özer, Neslihan ve Ömer Çolakoğlu, Aydın Tolan, Ferdi Akarnur, Oya Başar, Ece Orge, Gökhan Mete, Oktay Sözbir, Osman Çağlar. 1983-84'te Münir Özkul'un konuk sanatçı olarak katıldığı topluluk, önce *Generalin Aşkı* ile Louis Verneuil'un *Nemo Bankası*'nı sergiledi. Ardından Tuncer Cücenoğlu'nun TOBAV, Avni Dilligil ve İsmet Küntay ödüllerini alan *Kadınlıklar*'ını oynadı. 1984-85 tiyatro dönemini aynı oyunla açan topluluk, ardından Taner Barlas'ın oyunlaştırdığı *Martı* ile Tuncer Cücenoğlu'nun yeni bir oyunu olan *Dosya*'yı şu sanatçılarla sergiledi: Taner Barlas, Ece Örge, Ferdi Akarnur, Mehmet Güney, Melahat Özekit, Alev Sayın, Aydın Tolan, Burhan Gökhan, Reha Bilgen, Levent Kırca, Oya Başar, Dursun Ali Sarıoğlu

Nisa Serezli-Tolga Aşkıner Tiyatrosu

1969 Eylülü'nde kurulan topluluk, Şişli Ümit Tiyatrosu'nda *Tatlı Kaçıklar* oyunuyla perdelerini açtı. Nisa Serezli, Tolga Aşkıner, Selçuk Uluergüven, Aydemir

Akbaş, Beyhan Benek, Erdinç Akbaş'tan oluşan çekirdek kadronun yanı sıra toplulukta Yılmaz Gruda, Perran Kutman, Hüseyin Kutman, Turgut Boralı, Ali Yalaz, Sirarpi Acemyan, Gönül Orbey, Atilla Pekdemir, Abdullah Şahin, Şevket Altuğ, Hadi Çaman, Yüksel Gözen, Belkıs Dilligil, Yaşar Güner, Salih Kalyon, Bülent Kayabaş, Zeynep Tedü, Göksel Kortay, Kerem Yılmazer, Bora Ayanoğlu, Kâmuran Usluer, Zerrin Tuncer, Sevi ve Ümit Üstekin, Ayşe Demirel, Ferhan Şensoy, Anta Toros, Nurhan Damcıoğlu, Ali Özoğuz, İhsan Devrim, Devlet Tiyatroları'ndan konuk sanatçı olarak Tomris Oğuzalp, Melek Tartan, Birol Uzunyayla da görev aldılar. Topluluk, *Ben Bu İşe Gelemem, Şahane Dul, Çark, Talih Kuşu, Havyar mı Mercimek mi?, Cennetlik Kaynana, Çılgın Amanda, Paşaların Paşası, Hayat Hoştur Gerisi Boştur, Umut Dünyası, Canikom, Yavru Kuşlar, Hesapta Bu Yoktu, Başbakan Oluyorum, Ah Kadınlar Vah Erkekler, Deli Fişek, Çifte Kumrular, Hayırdır İnşallah, Nalınların Türküsü* adlı çeviri ya da uyarlama oyunları sahneledi. 1984-85 döneminde Kadıköy Halk Eğitim Merkezi'nde Nisa Serezli'nin uyarlaması olan *Adem ile Havva* adlı müzikli oyun sahnelendi. Tolga Aşkıner'in sahneye koyduğu oyunda Nisa Serezli, Tolga Aşkıner, Halit Akçatepe, Anta Toros, Ayşe Demirel, Cengiz Sezici, Hakan Memduh Çabuk rol aldılar.

Devekuşu Kabare Tiyatrosu'nda Haldun Taner ile Zeki Alasya'nın birlikte yazdıkları, Ahmet Gülhan'ın yönettiği "Astronot Niyazi" (1970-71).

Çevre Tiyatrosu'nda Suphi Tekiner'in yazdığı "Kim Kime Dum Duma". (Soldan) Mete İnselel, Ayten Güvenç, Metin Serezli, Altan Erbulak.

Tevfik Gelenbe Tiyatrosu

1969-70 döneminde kurulan Tevfik Gelenbe Tiyatrosu çalışmalarını turnede başlattı. Dört ay süren turnenin ilk oyunu Melih Vassaf'ın *Bacımın Fendi* adlı oyunuydu. Bunda Tevfik Gelenbe, Sevim Özer, Gazanfer Undüz, Teoman Aksoy, Yalçın Poyraz, Ekrem Kale, Şükran Yüce rol aldılar. 1970-71 tiyatro yılını Ankara Maltepe Tiyatrosu'nda yaptığı çalışmalarla sürdüren topluluk, ertesi yıl Üsküdar Sunar Tiyatrosu'na geçerek bir dönem burada çalıştı. Ardından Kadıköy Şaşkınbakkal'da iki yıl gösterim veren tiyatro, daha sonra Kadıköy İl Tiyatrosu salonuna geçti ve 1984-85'te Füruzan Hüsrev Tökin'in *Gülme Komşuna* oyunuyla perdelerini açtı. İkinci oyun olarak Fazıl Hayati Çorbacıoğlu'nun *Kabzımal Cemile*'sini sergiledi. Bir önceki dönem başlatılan "6 Oyunları"nda Yıldırım Keskin'in *İnsansızlar*'ı oynandı. Her iki oyunda rol alan sanatçılar şunlardır: Sevim Gelenbe, Tevfik Gelenbe, Erdoğan Dikmen, Şahin Tek, Tekin Siper, Yılmaz Meydanevi, Esin Karakaya, Jale Şengün, Özden Özgürdal, Remzi Kanarya, Şevket Uzun, Ramazan Uçan, Ferhat Bayraktar. Dört aylık eğitim kursu açan Tevfik Gelenbe Tiyatrosu, yetenekli gençlerin tiyatro eğitimine katkıda bulunuyor.

Tevfik Gelenbe Tiyatrosu'nda oynanan başlıca oyunlar *Bacımın Fendi, Şa-*

hane Adres, Borazan Şaban (Kalbimin Kenarı), Lafını Balla Kestim, Canımın İçi, Genç Bakkallar, Dokunma Bana, Öp Babanın Elini'dir.

Çevre Tiyatrosu

6 Ekim 1971'de Kocamustafapaşa'da Metin Serezli ve Altan Erbulak tarafından kuruldu. Kandemir Konduk'un yazdığı, Altan Erbulak'ın yönettiği, Teoman Orbek'in dekorlarını, Sema Bilir'in giysilerini hazırladığı *Yüzsüz Zühtü* oyunuyla perdelerini açtı. Topluluk şu sanatçılardan oluşuyordu: Altan Erbulak, Metin Serezli, Nevra Şırvan (Serezli), Füsun Erbulak, Mete İnselel, Ayşen Gruda, Hikmet Karagöz, Savaş Kalkan, Serpil Şavak, İbrahim Şirin, Demir Serezli, Mehtap Demirci, Filiz Bozkurt, Ercan Yazgan, Demir Nuyan. Tiyatronun önemli özelliklerinden biri, her yıl bir oyun sergilemesiydi. Sekiz yılda sekiz oyun oynandı. İki oyun sadece İzmir turnesi için hazırlanmıştı. Bir diğer özelliği de, bu oyunların yedisinin Türk yazarlarının oyunları olmasıdır. Çevre Tiyatrosu ilk temsilinden son temsiline dek "kapalı gişe" oynayan bir tiyatro olmuş; o yıllar içinde bütün ülkede en büyük seyirci kitlesine ulaşmıştır. Bu değerlendirme İstanbul, Ankara, İzmir belediyelerinden alınan bilet satış tutanaklarına göre saptanmıştır.

Çevre Tiyatrosu'nun sergilediği yerli oyunlar şunlardı: *Yüzsüz Zühtü* (Kandemir Konduk), *Kim Kime Dum Duma* (Suphi Tekniker), *Deli Deli Tepeli* (Kandemir Konduk), *Utanmıyorum, Üşüyorum* (Muzaffer İzgü), *Pamuk Eller Cebe* (Vural Sözer), *Nalınlar* (Necati Cumalı), *Işıklar Neden Karardı* (Kandemir Konduk). Yerli yazarlara verdiği önem açısından özel tiyatrolar arasında Ulvi Uraz Tiyatrosu gibi bir başarı grafiği gösterdiği söylenebilir. Üstelik seyirci açısından tüm özel tiyatrolardan başkacalığı da bulunmaktadır. Yabancı yazarlardan uyarlanan oyunları ise şunlardır: *Necati Beyi Görmek İstiyorum* (Valentin Katayev ; uyarlama: Göksel Kortay), *Elemterefiş* (Dari Fo; uyarlama: Ergün Erenel), *Olur Böyle Vakalar* (Agatha Christie, uyarlama: Metin Serezli). Çevre Tiyatrosu'nda sergilenen on oyunda 35 sanatçı rol aldı. Bu 35 sanatçının 23'ü erkek, 12'si bayandır: Altan Erbulak, İbrahim Şirin, Enver Demirkan, Metin Serezli, Demir Serezli, Selahattin Güney, Nevra Serezli, Ercan Yazgan, Muhsin Kurtaran, Füsun Erbulak, Kandemir Konduk, Erdinç Akbaş, Ayşen Gruda, Filiz Bozkurt, Nazmi Maslak, Savaş Kalkan, Binnaz Gürses, Yavuz Sayıner, Hikmet Karagöz, Ayten Güvenç, Defne Toppare, Serpil Şafak, İhsan Bilsev, Adil Şengül, Mete İnselel, Demir Nuyan, Cemal Coşkun, Mehtap Demirci, Göksel Kortay, Hüseyin Kutman, Kerem Yılmazer, Nevzat Açıkgöz, Bülent Bilgiç, Güler Öktem ve Tulû Çizgen. Çevre Tiyatrosu, Temmuz 1978'de kapandı.

Ali Poyrazoğlu Tiyatrosu

1972 yılında Beyoğlu Küçük Sahne'de "Ali Poyrazoğlu-Korhan Abay Tiyatrosu" adıyla kuruldu ve Aziz Nesin'in *Hakkımı Ver Hakkı* adlı güldürüsüyle perdelerini açtı. Kadroda Ali Poyrazoğlu, Korhan Abay, Aydemir Akbaş, Alpay İzer, Oya Başar, Zeynep Tedü, Sevil Üstekin, Beyhan Akbaş, Ahmet Sezerel yer aldı. Daha sonra John Fowles-David Parker'in *Kelebek*, Melin ve Gündüz Vassaf'ın B.Naughton'dan Türkçeye uyardıkları *Eski Çamlar Bardak Oldu*, Refik Erduran'ın *Canavar Cafer*, Costa Gavras'dan Ali Poyrazoğlu'nun çevirisi *Amerikano*, Haldun Taner'in *Gözlerimi Kaparım Vazifemi Yaparım*, Erol Toy'un *İpteki* adlı oyunları oynandı. 1974-75'te Taner'in oyunu sürerken Aziz Nesin'in *Deliler Boşandı* adlı oyunu ramp ışıklarına getirildi. Nesin'in oyunu ertesi yıl bütün dönem oynandı. 1976-77'de Ferhan Şensoy'un *Dur Konuşma, Sus Söyleme* oyunu sergilendi. Diğer dönemlerde sırasıyla Ferhan Şensoy'un *Bizim Sınıf*'ı, Slowomir Mrozek'in *Sinekler de Olacak*'ı ve *İsteyenin Bir Yüzü Kara, Yedi Deliler* oynandı. Daha sonra Küçük Sahne'den ayrılan topluluk Şişli'deki Ümit Tiyatrosu'na taşındı. 1980-81 döneminde M.Gazzo'nun *Morfin* adlı oyunu oynandı. Ardından Jean Poiret'nin *Çılgınlar Kulübü* Fransız yönetmen François Deck tarafından sahneye konuldu ve uzun süre afişte kaldı. Rolleri Ali Poyrazoğlu, Bülent Kayabaş, Ömer Çolakoğlu, Naşit Özcan, Tekin Siper, İsmet Üstekin, Özcan Özgür, Korhan Abay, Sevil Üstekin, Neslihan Çolakoğlu, Selim Naşit Özcan, Nurhan Nur paylaştılar. Aynı yıl Ahmet Önel'in *Becerikli Kanguru* adlı çocuk oyunu sergilendi. Ümit Tiyatrosu satılıp, yıkıldıktan sonra topluluk Kenter Tiyatrosu'nda oyunlar sergilemeye başladı. 1983-84'te arka arkaya iki dönem (1974-76) oynanan Aziz Nesin'in *Deliler Boşandı* adlı güldürüsü geniş ilgi derledi ve yurtdışından çağrı aldı. Bu oyunun yanı sıra gençliğe seslenmek için Korhan Abay'ın yazdığı *Hayvanat Bahçesi* de oynandı. Ali

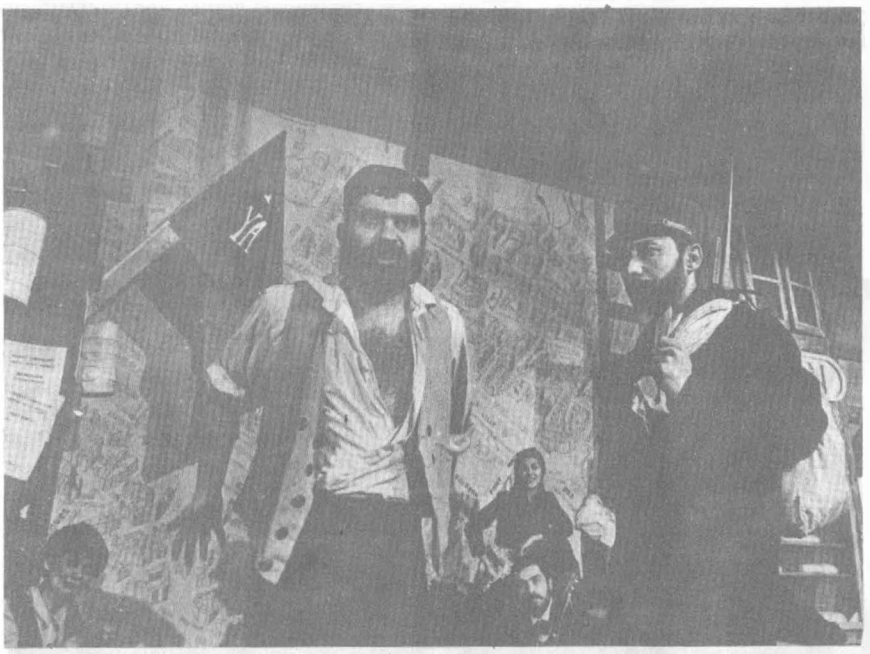

Ankara Sanat Tiyatrosu'nda (AST) temsil edilen "Komün Günleri"nden bir sahne.

Poyrazoğlu, 1983-84'te İkinci Dünya Savaşı'nı, Nazi İmparatorluğu'nun tutsak ve konsantrasyon kamplarının öyküsünü belgesel biçimde anlatan *Orkestra*'yı yazdı ve yönetti. Oyun Ayla Algan, Tijen Par, Derya Alabora, Zeynep Tedü, Alpay İzer, Gülsen Tuncer, Beyhan Akbaş, Sedef Ecer, Yavuz Kutal, Türkan Kutal, Güzin Çorağan, Ali Avenk, Cem Özbatur, Neslihan Aka, Altuğ Yücel, Nilgün Belgün tarafından başarıyla sergilendi. Dönem sonunda Müşfik Kenter'in yönettiği *Oğlum Çiçek Açtı* oyunu, İzmir turnesinde valilikçe sakıncalı bulunduğu gerekçesiyle durdurulduysa da mahkeme kararıyla yeniden gösterime girdi. Batı Almanya'dan çağrı alan oyun, çeşitli kentlerde ilgiyle izlendi. Korhan Abay ortaklıktan ayrıldığından, topluluğun adı "Ali Poyrazoğlu Tiyatrosu" oldu.

Kadıköy İl Tiyatrosu

1972'de Üner İlsever ve Sezer Sezin tarafından kuruldu. Kadrosunda şu sanatçılar yer aldı: Sezer Sezin, Üner İlsever, Turgut Savaş, Aysel Gürel, İsmail Ağlagül, Güzin Gelenbe, Baha Boduroğlu, Saadettin Selcan, Naci İlgin. *Ya Beni Öpersin, Hafta Sonu* ve *Tuzak* oyunlarını oynadıktan sonra Ankara'daki Mithatpaşa Tiyatrosu salonunu Petek Oyunculari ile paylaştı ve 1972-73 döneminde Aziz Nesin'in *Karagöz'ün Kaptanlığı* adlı oyunuyla perdelerini açtı. Kadıköy İl Tiyatrosu salonu yapıldıktan sonra topluluk yeniden İstanbul'a taşındı ve uzun süre afişte kalan Aziz Nesin'in *Karagöz Berber Nonoş* oyununu sergiledi. Bir süre sonra tiyatro kapandı.

Ankara Sanat Tiyatrosu (AST)

Arena Tiyatrosu'nun bir uzantısı olarak 1973'te Ankara'da kuruldu ve perdelerini Beckett'in *Godot'yu Beklerken*'iyle açtı. Asaf Çiyiltepe'nin yönettiği bu oyundan sonra Brendan Behan'ın *Gizli Ordu*'su sahnelendi. Bu iki oyunda Asaf Çiyiltepe, Güner Sümer, Işık Toprak, Gündüz Kalıç, Ayberk Çölok, Tunca Yönder, Şevket Altuğ, Ersan Gürses, Tuncer Necmioğlu, Seden Kızıltunç, Aysan Sümercan, Nevin Cangür, Bilge Erkan, Ayton Sert, Tolga Tigin, Aydın Ener, Osman Soyer, Yurdan Göklü rol aldılar.

Sonraki oyunlar sırasıyla şunlardı: *Yosma* (Ruzante), *Sultan Gelin* (Cahit Atay), *Bozuk Düzen* (Güner Sümer), *Ayak Bacak Fabrikası* (Sermet Çağan), *Arturo Ui'nin Yükselişi* (Bertolt Brecht), *Bir Delinin Hatıra Defteri* (Gogol'den uyarlama), *Saf Adam ve Kundakçılar* (Max Frisch), *Ölü Canlar* (Gogol/Adamov), *Mezarsız Ölüler* (J.P. Sartre), *Cehennem Dansı* (A. Strindberg), *Kuyruklu Yıldız Altında/Evlere Şenlik* (H.R.Gürpınar'dan Güner Sümer), *Pazar Gezintisi* (Georges Michel), *Alis Harikalar Diyarında* (Lewis Carroll/Birkan Özdemir), *72. Koğuş* (Orhan Kemal), *Durdurun Dünyayı İnecek Var* (A.Newley/L.Bricusse/Orhan Duru), *Küçük Burjuvalar* (Maksim Gorki).

1967'de Anadolu turnesi sırasında bir otobüs kazası sonucu Asaf Çiyiltepe öldü. Çiyiltepe'den sonra yönetmenliği Güner Sümer üstlendi. Güner Sümer ve kimi oyuncular 1970'te AST'tan ayrılarak İstanbul Azak Tiyatrosu salonunda, İstanbul Sanat Tiyatrosu'nu kurdular. Bu sırada ücret anlaşmazlığı nedeniyle AST'ta grevc gidilmişti. Uzun süren grevden sonra AST'ı işleten şirketin en büyük hissedarı Bülent Akkurt da tiyatrodan ayrıldı; yönetim tiyatro çalışanlarına geçti. 1972-73'te Ergin Orbey'in sanat yönetmenliği altında kadro Çetin Öner, Serap Kıran, Engin Köprücü, Meral Niron, İhsan Semercioğlu, Savaş Yurttaş, Aydın Yamanlar'dan oluştu. Bu çekirdek kadro ve her oyunda değişen oyuncularla AST darboğazı geçmeyi başardı. 1973'te sanat yönetmenliğine Rutkay Aziz getirildi, kadroya Rana Cabbar, Şener Kökkaya, Erol Demiröz, Yeşim Dorman, Yaman Okay katıldılar.

Topluluk, Çiyiltepe'den sonra şu oyunları sahneledi: *Müfettiş* (Gogol), *Sarıpınar 1914* (R.N.Güntekin)/Turgut Özakman), *Mayın* (Fikret Otyam), *Durand Bulvarı* (Arman Salacruo), *Otlak* (Erol Aksoy), *Küçük Prens* (A.de St.Exupery), *Heykel* (Lady Gregory), *Eskici Dükkânı* (Orhan Kemal), *Hitler Rejiminin Korku ve Sefaleti* (B.Brecht), *Aladağlı Mıho* (Ömer Polat), *Zengin Mutfağı* (Vasıf Öngören), *Ana* (Gorki/Brecht), *El Kapısı* (Bilgesu Erenus), *Nereye Payidar* (Bilgesu Erenus), *403. Kilometre* (İsmet Küntay), *Sakıncalı Piyade* (Uğur Mumcu), *Tik-Tak* (Brecht / Can Yücel), *Yaz Misafirleri* (Gorki), *Galile'nin Yaşamı* (Brecht), *Güneyli Bayan* (Bilgesu Erenus), *Hikâye-i Mahmud Bedreddin* (Mehmet Akan), *İyi Bir Yurttaş Aranıyor* (Ataol Behramoğlu), *Sınırda ve Duvar* (Muzaffer İzgü), *Rumuz Goncagül* (Oktay Arayıcı), *Resimli Osmanlı Tarihi* (Turgut Özakman), *Fehim Paşa Konağı* (Turgut Özakman), *Küçük Adam Ne Oldu Sana* (H.Fallada/Yılmaz Onay), *Misafir* (Bilgesu Erenus).

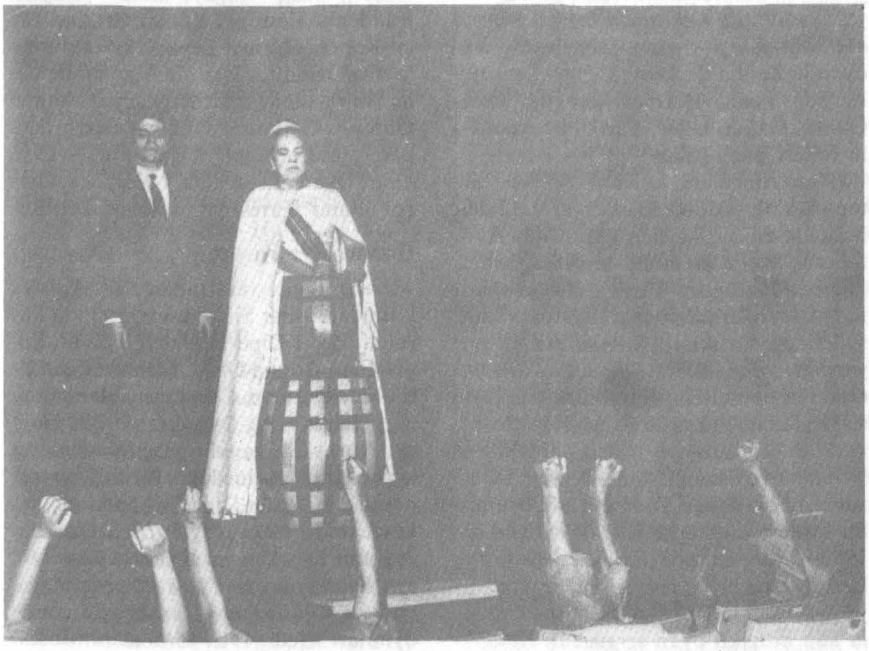

Bizim Tiyatro'da Zafer Diper'in yazıp yönettiği "Kükreyen Fare".

Ankara Halk Tiyatrosu

Ankara Sanat Tiyatrosu'ndan ayrılan Erkan Yücel ile Çiyiltepe Sahnesi adı altında çalışan bir grup sanatçının biraraya gelmesiyle 1975'te Devrimci Ankara Sanat Tiyatrosu adı altında kuruldu. Başlangıçta turne tiyatrosu olarak çalıştı: Turne düzenleyeceği bölgelere önceden yazar kadrosu gönderiyor, incelemcler sonucu hazırlanan oyunu yöre halkına, köylülere sergiliyordu. Pazarcık köylülerinin toprak sorununu konu alan *Toprak,* Van depremindeki yolsuzlukların konu alındığı *Deprem ve Zulüm* bunlardandı. Ayrıca büyük kentlerin varoşlarına turneler düzenleniyordu.

Bir süre sonra Ankara Halk Tiyatrosu adını alan topluluk, bugüne kadar sırasıyla şu oyunları sergiledi: *Halkın Gücü* (kolektif), *Deprem ve Zulüm* (kolektif), *Ağalar Cehenneme* (kolektif), *Güneyden Mektuplar* (kolektif), *72. Koğuş* (Orhan Kemal), *Hamdi Ne Umdu Ne Buldu* (kolektif) *Düş ve Gerçek* (Erol Toy), *Bir Delinin Hatıra Defteri* (N.Gogol), *Eşeğin Gölgesi* (Haldun Taner), *Müfettişler Müfettişi* (Orhan Kemal/Erkan Yücel), *Atçalı Kel Mehmet* (Orhan Asena), *Mutfak* (Arnold Vesker), *Fehim Paşa Konağı* (Turgut Özakman), *Bir Filiz Vardı* (Orhan Kemal-E.Yücel), *Hastane mi Kestane mi* (Turhan Temuçin), *Banker Tanker* (E.Yücel), *Ölümü Yaşamak* (Orhan Asena), *Fareyi Öldürmek* (İrfan Yalçın), *Bürokratlar* (Erhan Bener), *Geçmiş Zaman Olur ki* (Orhan Erçin), *Plastik Hayatlar* (İ.Yalçın), *Hababam Sınıfı Sınıfta Kaldı* (Rıfat Ilgaz), *Ah Bir Zengin Olsam* (Yalçın Pekşen/E.Yücel). Bunların dışında beş çocuk oyunu ile iki gençlik oyunu sergilendi.

Enis Fosforoğlu Tiyatrosu

Ankara Devlet Konservatuvarı Tiyatro Bölümü'nü bitirdikten sonra Devlet Tiyatroları'nda oynayan Enis Fosforoğlu, 1978-79 döneminde Kadıköy Bahariye'deki yüz elli kişilik salonda çalışmaya başladı. Doğu Erkal, Bedia Ener, Mualla Fırat, Reşit Çıdam, Ferda Ferdağ, Volkan Saraçoğlu ve Enis Fosforoğlu'ndan oluşan kadro, Ali Yörük'ün *Düğün* adlı oyunuyla perdelerini açtı. Aynı tiyatro döneminde Ephraim Kishon'dan Enis Fosforoğlu'nun uyarlaması olan *İsmail Nasıl Büyüdü,* Pedro Bloch'un *Düşman Çiçek Göndermez,* John Patrick'in *Aceleci Kalp* ve Enis Fosforoğlu'nun *81'de Neler Oldu?* adlı oyunları sergilendi. 1981-82'de Bahariye'de tiyatro salonu yaptırıldı ve topluluk bu salonda Kandemir Konduk'un *Turizm Patlaması* oyunuyla çalışmalarını sürdürdü. Daha sonra Oben Güney'in sahneye koyduğu *İkiz Kardeşim David* ve Cevat Fehmi Başkut'un *Buzlar Çözülmeden* oyunları oynandı.

Aynı zamanda sanat merkezi olarak çalışan tiyatro, 1984-85 döneminde Erich Segal'ın *Bir Kadın Bir Erkek Bir Çocuk* adlı oyunuyla perdelerini açtı. Ardından İrfan Yalçın'ın *Genelevde Yas*'ı ile J.Deval'ın *Oyuncakçı Dükkânı*'nı sergiledi. Toplulukta şu sanatçılar çalışmaktadır: Enis Fosforoğlu, Suna Keskin, Filiz Küçüktepe, İsmail Hakkı Şen, Volkan Saraçoğlu.

Ortaoyuncular

Topluluk, 14 Mart 1980'de Harbiye Yapı Endüstri Merkezi'nde perdelerini açtı. Kurucusu, oyun yazarı ve sahne sanatçısı Ferhan Şensoy'du. Önce kendi yazdığı ve sahnelediği *Şahları da Vururlar* adlı oyunu sergiledi. Ferhan Şensoy, Zeynep Tedü, Ayla Aslancan, Ulvi Alacakaptan, Halit Akçatepe, Zafer Diper, Fuat Güner, Özkan Uğur, Tarık Pabuçcuoğlu'ndan oluşan topluluk, 10 Kasım 1980'de Küçük Sahne Tiyatrosu'na geçti ve aynı oyunla 1980-81 dönemine girildi. Bir süre sonra Ferhan Şensoy'un yazıp yönettiği *Kahraman Bakkal Süpermarkete Karşı* oyunu sahnelendi. Bu oyunda Zeliha Berksoy, Ferhan Şensoy, Zeynep Tedü, Hikmet Karagöz, Fuat Güner, Özkan Uğur, Tarık Pabuçcuoğlu rolleri paylaştılar.

Ortaoyuncular, kolektif çalışan bir topluluk olarak dikkati çekti. 1981-82'de, Ferhan Şensoy, Zeynep Tedü, Ayla Arslancan, Meriç Başaran, Neslihan Kılıç, Hikmet Karagöz, Tarık Pabuçcuoğlu, Rasim Öztekin, Serdar Kalafatoğlu'nun rolleri paylaştıkları, Ferhan Şensoy'un yazdığı ve sahneye koyduğu *Kiralık Oyun*'la perdelerini açtı. Muhsin Ertuğrul'un kurduğu Küçük Sahne Tiyatrosu'nun 33. kuruluş yılı nedeniyle, Mücap Ofluoğlu ve Suzan Ustan, Aleksey Arbuzov'un *Eski Moda Komedya* adlı oyununu konuk sanatçılar olarak oynadılar. 1982-83 döneminde Ferhan Şensoy'un Bertolt Brecht'in yedi şiirinden tiyatroya uyarladığı *Anna'nın Yedi Ana Günahı* adlı müzikli oyun sergilendi. Kabare türündeki bu oyunda Zeliha Berksoy, Gülümser Gülhan, Cihat Tamer, İstanbul Devlet Tiyatrosu'ndan Numan Pakner, Baykal Kent, Rasim Öztekin, Nejat Yavaşoğulları, İstanbul Devlet Operası'ndan Engin Ceylan, Aşkın Metiner, Hakkı Özpınar rol aldılar.

1983-84 döneminde Ferhan Şensoy'un yazıp yönettiği *Fırıncı Şükrü, Deli Vahap, Nuri ve Ötekiler* adlı oyun sahnelendi. Oyunda Mehmet Keskinoğlu, Sedef Bediz, Aydın Güzelbeyoğlu, Arzu Bigat, Nefrin Tokyay, Ulvi Alacakaptan, Rasim Öztekin, Levent Yılmaz rol aldılar.

1984-85 döneminde ise yine Şensoy'un yazıp yönettiği *Hayrola Kayrola* adlı müzikli oyun sahneye konuldu. Rolleri Nurhan Damcıoğlu, Ferhan Şensoy, Rasim Öztekin, Celal Belgil, İlker Bıçakçı, Ersaç Özden paylaştılar.

Tef Kabare Tiyatrosu

1980 Aralığı'nda Haldun Taner ile Ahmet Gülhan tarafından kuruldu ve Pangaltı Gala Kulüp'te perdelerini açtı. Haldun Taner, Oktay Rifat ve Adnan Veli'nin skeçlerinden oluşan *Hayırdır İnşallah* adlı kabare oyununu Ahmet Gülhan sahneye koydu. Devekuşu Kabare'de çeşitli yazarlardan derlenen öykü ya da şiirlerin Haldun Taner tarafından uyarlanması biçiminde gerçekleştirilen kabare oyunu çalışması, bu tiyatroda Haldun Taner, Umur Bugay, Oktay Arayıcı, Kandemir Konduk, Yılmaz Gruda, Macit Koper, Haşmet Zeybek'in katılımıyla oluşturuldu. *Hayırdır İnşallah* ile daha sonra sahnelenen *Kapılar*'da Ahmet Gülhan, Gülümser Gülhan, Berrin Koper, Necati Bilgiç, Uğur Yücel, Cem Özer, Oya Terzi, Haluk Yüce, Alev Akay rol aldılar. Ertesi yıl topluluk dağıldı.

Bizim Tiyatro

Zafer Diper tarafından 1981 yılında Üsküdar Sunar Sineması salonunda kuruldu. Zafer Diper, Celalettin Çelik, Ender Tan, Adnan Genç, Mehmet Esatoğlu, Lale Ulutepe, Cem Öner, Meliha Savaş, Haluk Yüce, Oya Terzi, Ergun Doğru, Nuray Savaş adlı genç oyuncuların kadrosunu oluşturduğu Bizim Tiyatro, perdelerini Zafer Diper'in yönettiği Shakespeare'in *Hamlet*'iyle açtı. Daha sonra Zafer Diper'in yazıp yönettiği *Kükreyen Fare* oynandı. Bunu *Nasreddin Hoca ve Eşeği* ile *Yerli Tarzan* adlı çocuk oyunları izledi. 1984-85 dönemi Mustafa Gezer'in yazıp yönettiği *Al Gülüm Ver Gülüm* adlı çocuk oyunuyla açıldı.

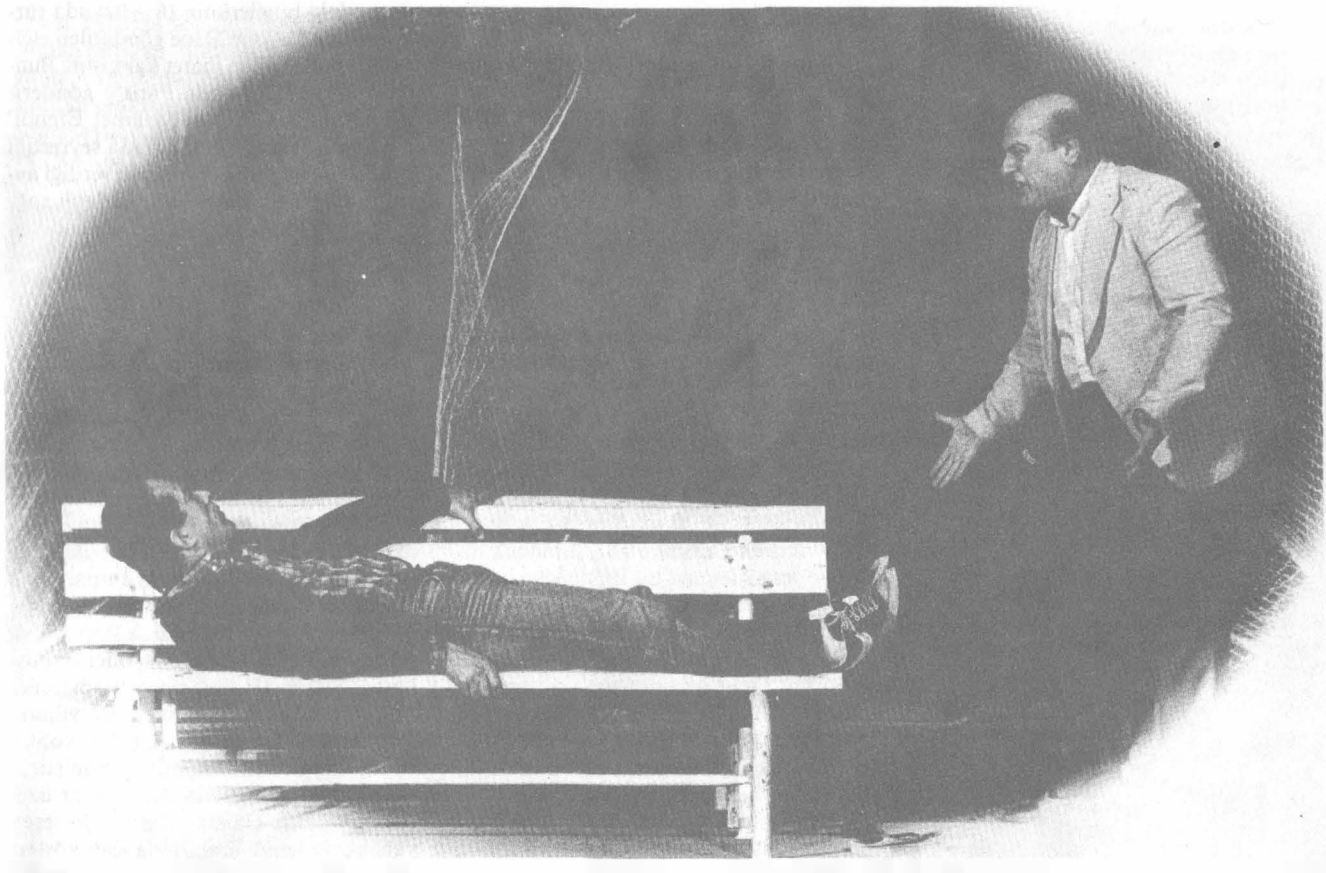

Yeditepe Oyuncuları topluluğunda E. Albee'nin "Yalnızlar Parkı". Oben Güney'in yönettiği oyunun bir sahnesinde Hadi Çaman ve Yüksel Gözen (1982-83).

Aynı yıl Şükran Kurdakul'un yapıtlarından yararlanarak Zafer Diper'in hazırlayıp yönettiği *Kurtuluştan Sonra* gösterime girdi. Bu müzikli oyun, haftada üç gün Kenter Tiyatrosu'nda sergilendi.

1983-84 döneminde Haluk Şevket'in hazırladığı *"Duygu Eğitimi"* gösterileri de sunuldu.

Yeditepe Oyuncuları

10 Kasım 1982'de "Hadi Çaman/Yedi Tepe Oyuncuları" adıyla kuruldu. İstanbul Kadıköy Halk Eğitim Merkezi salonunda Haldun Dormen'in yönettiği Leonard Gershe'in *Kelebekler Özgürdür* adlı oyunuyla perdelerini açtı. Hadi Çaman, Füsun Önal (konuk oyuncu), Yüksel Gözen, Suna Selen ve Kutay Köktürk rolleri paylaştılar. İkinci yıl, Dinçer Sümer'in *Aşk Dediğin Nedir ki*'sini ve Güner Sumer'in *Baba ile Oğul*, Edward Albee'nin *Yalnızlar Parkı (Hayvanat Bahçesi)*, Michele Ferman'ın *Maç* adlı birer perdelik oyunları sergilendi. Dinçer Sümer'in oyununu Savaş Dinçel, Güner Sümer ve E. Albee'nin oyunlarını Oben Güney sahneledi. Tek perdelik iki oyun *"Gençlik Oyunları"* adıyla oynadı. Bu oyunların kadrosu Hadi Çaman, Yüksel Gözen, Füsun Önal, Kutay Köktürk, Tuluğ Çizgen, Tayfun Çorağan, Bedia Ener, Ömer Çolakoğlu, Sebla Pekcan'dan oluşuyordu.

1984'te 12. Uluslararası İstanbul Festivali'ne Orhan Duru'nun Anthony Newley ve Leslie Bricusse'nin oyunundan esinlenerek uyarladığı *Durdurun Dünyayı İnecek Var* adlı müzikli oyunla katılan topluluk, 1984-85'te Kadıköy Halk Eğitim Merkezi'nde aynı oyunla perdelerini açtı.

Fikret Hakan Tiyatrosu

1983-84 döneminde Fikret Hakan ve Işıl Yücesoy tarafından kuruldu. Ephraim Kişon'un oyununu *Ve Bir Saksağandı Juliet* adıyla oynayan topluluk Erol Günaydın, Meral Küçükerol, Işıl Yücesoy, Fikret Hakan, Burhan Gökhan, Yusuf Adoni, Bülent Başıbüyük'ten oluşuyordu. Oyunu Muazzez Kurdoğlu sahneye koymuştu. 1984-85 dönemi başında iki ay süreyle Kenter Tiyatrosu'nda Nikos Kazancakis'ten uyarlanan *Zorba*'yı oynadı. Bu oyun, daha sonra Şehzadebaşı Direklerarası Tiyatrosu'nda sergilendi. Fikret Hakan'ın sahneye koyduğu *Zorba*'da Fikret Hakan, Turgay Kantürk, Haluk Yüce, Sosi Dolanoğlu, Piraye Kandeğer, Alptekin Serdengeçti, Neslihan Özdemir, Yavuz Kumçay, Yalçın Karayağız, Reha Özcan, Gamze Yarka, Özgür Yalım, Songül Ülkü, Gülen Karaman, Füsun Erbulak, Nejat Önengüt rolleri paylaştılar ●

Türkiye'de Opera Sanatı

Faruk Yener

Osmanlı İmparatorluğu'nda

Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa kıtası yönünde yayılışı Batı evreniyle toplumsal ve kültürel ilişkilerin doğal olarak başlayıp gelişmesine yol açmış; Batı ülkelerinde geçerli gelenek ve törelerin, özellikle bazı gösteri ve eğlence türlerinin İstanbul'da da uygulanmaya başladığı görülmüştür. 16. yüzyılın girişiyle padişah evlenmeleri ve sünnet düğünleri nedeniyle Atmeydanı'nda (Sultanahmet alanı) düzenlenen törenlere Batı'dan çağrılan "bale-pantomim" topluluklarının konuları "Mitoloji"den alınma gösterilerle katıldığı, danslarda Hıristiyan kölelerin de yer aldığı biliniyor. İlk örneği, gene aynı yüzyıl sonları Floransa'da sahnelenen "opera sanatı"nın daha sonra ilgi gördüğü ilk kent Venedik olmuş; 1637'de *San Cassiano* adıyla bilinen ilk özel opera işletmesi bu kentte kurulmuştur. "Opera olayı"nın Osmanlı başkentinde duyulması bu yıllara raslamış, 17. yüzyıl ortalarında sadarette bulunan Köprülü Fazıl Ahmet Paşa, tahtta oturan Sultan IV. Mehmet'in kızı Hatice Sultan'la Vezir Mustafa Paşa'nın Edirne'de düzenlenen düğün töreni için Venedik'ten bir opera trupu getirmeyi düşünmüş, ancak zamanın darlığı nedeniyle girişim başarıyla sonuçlanmamıştır.

İmparatorluğun opera ile ilişkileri konusundaki bilgilerimiz 18. yüzyılda türlü Avrupa başkentlerine gönderilen elçilerin raporlarından ibaret kalmıştır. Bunların ilki, 1719 yılında Paris'e gönderilen Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi'nin kent ve saray operalarında seyrettiği oyunlar ve bu sanat çevresinde verdiği ayrıntılı bilgi, gözlemlerinin ne denli sağlıklı olduğunu gösterir. Çelebi'nin raporundan o dönemde moda olan bir *"ballet-opera"* örneği seyrettiği anlaşılmakta, ayrıntılar bu tahmini doğrulamaktadır.

18. yüzyılın ortalarında, 1748'de Avusturya İmparatoriçesi Maria Theresia'ya gönderilen elçi Mustafa Hattî Efendi, 1777'de Prusya Kralı II. Friedrich'e (Büyük) gönderilen Ahmet Resmî Efendi, 1796'da Prusya Kralı İkinci Friedrich Wilhelm'e gönderilen Ahmet Azmî Efendi, 1802'de Petersburg'a gönderilen Rasih Efendi, 1806'da Fransa İmparatoru Napoléon Bonaparte'a gönderilen Seyyit Efendi, yazdıkları raporlarda "opera"ya geniş yer ayırmışlar, ayrıntılı bilgi vermişlerdir. Sultan III. Selim, Batı gösterilerine yakın ilgi göstermiş, 1797 yılında Topkapı Sarayı'na çağrılan bir konuk opera trupunun temsilini seyretmiştir.

1828 yılında tanınan bazı haklar üzerine genellikle Galata yöresine yerleşen yabancılar kendi aralarında Batı gösteri sanatlarına, bu arada "opera"ya yer ve-

1874'te İstanbul Beyoğlu'nda açılan, Güllü Agop'un yönettiği Opera Tiyatrosu'nda Dikran Çuhacıyan'ın "Leblebici Horhor"u. Ortada: Ünlü sanatçı Naşit (Özcan).

rirken 1839'da Mustafa Reşit Paşa tarafından okunan "Gülhane Hatt-ı Hümayûnu" Tanzimat hareketini başlatmış; Batı'ya yaklaşım yolunda önemli bir adım sayılan bu dönemle birlikte toplum ve kültür yaşamındaki yeniliklere "opera" ve "tiyatro" gibi gösteri biçimleri de katılmıştır.

"Tanzimat"tan bir yıl önce, 1838'de Gaetano Mele adlı bir İtalyan'ın, Sultan II. Mahmut'un iradesiyle Beyoğlu'nda opera ve tiyatro temsilleri vermek üzere yaptırdığı bina, gene aynı semtte Venedikli M.Giustiniani'nin aynı amaçla yaptırdığı başka bir bina ile aynı günlerde bitmiş; 1840'ta G.Bosco adlı İtalyan'ın başlattığı tiyatro yapısı iki yıl sonra tamamlanmış; sahnesinde iki yıl opera tem-

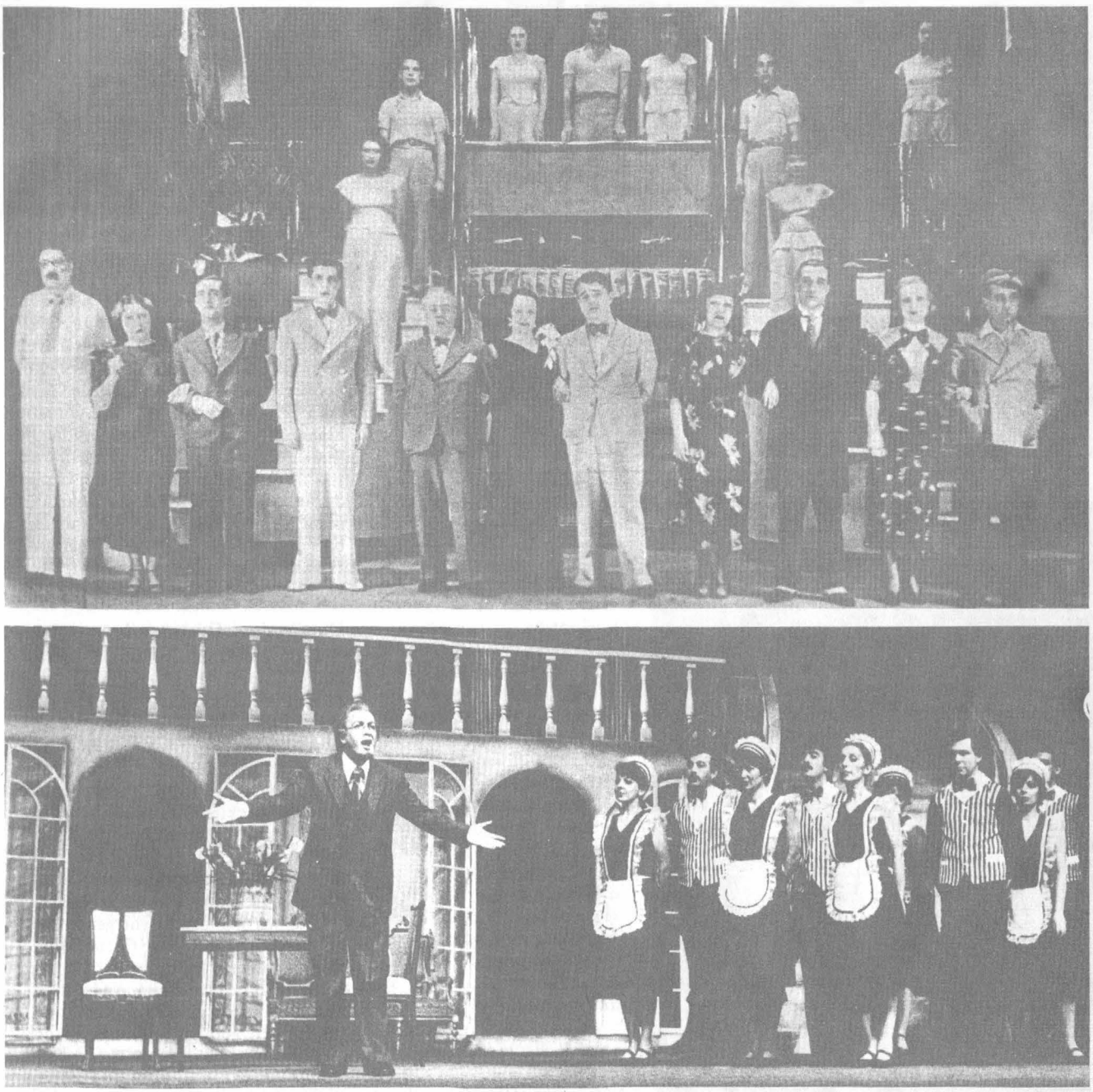

Cemal Reşit Rey ve Ekrem Reşit Rey kardeşlerin "Delidolu" opereti. Üstte: 1936'da Şehir Tiyatrosu sanatçılarının rol aldığı temsil; altta: 1980'de Dieter Brux'un orkestra yönetiminde, Todd Bolender'in koreografi ve rejisiyle verilen gösterimden bir sahne.

silleri verilen tiyatro, daha sonra Suriyeli bir Süryani olan Halepli Naum Efendi'ye devrolmuştur. Genellikle İtalyan truplarıyla verilen temsiller ancak iki yıl sürmüş, bina bir yangın sonucu ağır zarara uğramış, perdesini üç yıl süren onarım sonucunda açabilmiştir. Naum Efendi, İtalyan sanatçılarla temsillerini başarıyla 1870 yılına dek sürdürmüş, aynı yıl başgösteren yangından sonra bu alandaki etkinliklerine son vermiştir.

Batı yaşamına ve çok sesli Batı müziğine eğilimi olan Sultan Abdülmecid'in Dolmabahçe Sarayı yakınında, günümüzdeki stadyumun bulunduğu yerde yaptırdığı "opera binası" 1859'da perde açmış, dört yıl sonra bir yangın sonucu yok olmuştur. Sultan II. Abdülhamit'in Yıldız Sarayı bahçesinde yaptırdığı opera-tiyatro ise konuk İtalyan şarkıcılar, yerli sanatçılardan oluşan orkestra ve başka teknik kadro ile temsillerini İkinci Meşrutiyet'e dek sürdürmüştür. Aynı yıllarda İzmir'e gelen bazı İtalyan opera truplarının Kordon'daki sahnelerde geçici temsiller verdiği biliniyor.

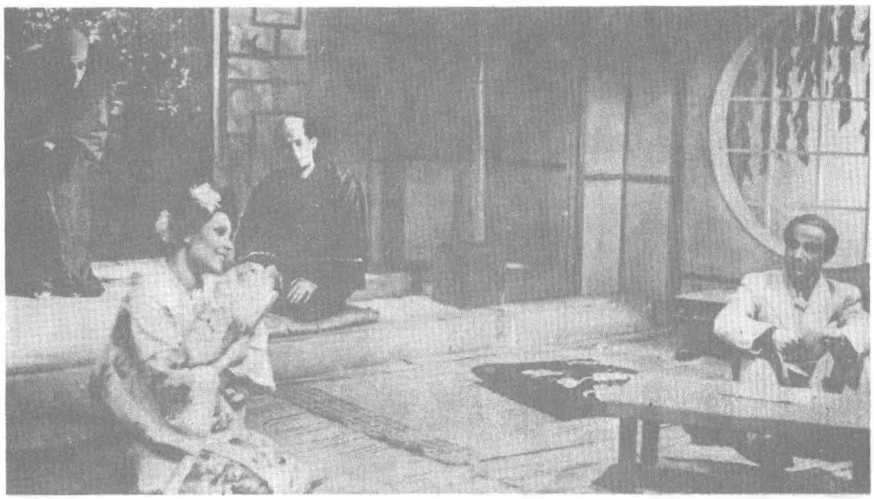

Ankara Devlet Konservatuvarı Tatbikat Sahnesi'nin Ankara Halkevi'ndeki ikinci gösterisi: "Madame Butterfly"ın ikinci perdesi (Haziran 1940).

Konservatuvar Tatbikat Sahnesi'nin hazırladığı "Tosca", ikinci perde (1941).

Naum Efendi'nin tiyatrosu yanmadan yaklaşık üç yıl önce, Beyoğlu'ndaki Fransız Tiyatrosu'nda ve Gedikpaşa Tiyatrosu'nda opera temsili denemeleri başlamış; Güllü Agop'un yönettiği temsiller 1874'te besteci Dikran Çuhacıyan'ın girişimiyle Beyoğlu'ndaki "Opera Tiyatrosu"na kaymış, ancak *Leblebici Horhor, Arif' in Hilesi, Köse Kâhya* gibi müzikli oyunların başarısına karşın, uzun sürmemiştir. Beri yanda Güllü Agop, gene Gedikpaşa Tiyatrosu'ndaki müzikli oyunlarını aralarına çağın sevilen operalarından bölümler katarak yüzyılın sonlarına dek sürdürmeye çalışmıştır. Yüzyılın başında duraklayan opera hareketleri -başta Ermeni azınlığı olmak üzere- azınlıkların bazı özel temsillerinden öteye gidememiş; Fransız Tiyatrosu'nda arasıra düzenlenen bazı oyunlardan ibaret kalmıştır.

Cumhuriyet Döneminde

Türkiye'de düzenli ve sürekli opera etkinliği yolunda ilk adımlar Cumhuriyet döneminde atılmıştır. Yeni kurulan devletin kültür politikasında çok sesli müziğe verilen ağırlık, müzik eğitim ve öğretimine de özen gösterilmesini zorunlu kılmış; 1924'te Ankara'da kurulan Musiki Muallim Mektebi'ne öğretmen yetiştirmek amacıyla yetenekli gençler Batı ülkelerine gönderilmeye başlanmış, müziğin türlü dallarında yetişenler 1930 yılından sonra dönmeye koyulmuşlardır.

İstanbul'da müzikli oyun gereksinmesi önceleri Süreyya Paşa ve Cemal Sahir gibi girişimcilerin kurup yönettikleri operet temsilleriyle yanıtlanmaya başlanmış, bu alandaki çalışmalar Vali Muhittin Üstündağ'ın özendirisiyle Muhsin Ertuğrul tarafından İstanbul Şehir Tiyatrosu'nda sürdürülmüş, Cemal Reşit Rey ve Ekrem Reşit Rey kardeşlerin bu alandaki ilk deneyi *Üç Saat* 1932'de oynanmış, bunu ertesi yıl *Lüküs Hayat, Deli Dolu, Saz Caz,*

Alabanda ve *Hava Cıva* gibi başka operet ve revüler izlemiştir.

Cumhuriyet sonrasında Türk metin yazarı ve bestecisinin eseri ilk opera, 19 Haziran 1934 günü Ankara'da oynanmıştır. İran Şahı Rıza Pehlevi'nin Türkiye'ye gelmesi nedeniyle Mustafa Kemal Atatürk bir "opera" gösterisi hazırlanmasını buyurmuş; Münir Hayri Egeli'nin kısa sürede yazdığı metin Adnan Saygun tarafından gene bir ay gibi kısa sürede bestelenmiş, birkaç hafta içinde bütün olanaklar kullanılarak oluşturulan eser Ankara Halkevi Sahnesi'nde başarıyla oynanmıştır. Tarihte Türk-İran dostluk ve kardeşliğini konu alan bir perdelik *Özsoy* (ya da *Feridun)* adlı operanın başrollerini soprano Nimet Vahit ve Semiha Berksoy, tenor Halil Bedii Yönetken ve bariton Nurullah Şevket Taşkıran paylaşmışlardır. Aynı metin yazarıyla aynı bestecinin ikinci işbirliğinin ürünü *Taşbebek* adlı bir başka opera olmuş, bu eser de 27 Aralık 1934 günü Ankara Halkevi'nde sahnelenmiştir.

Cemal Reşit Rey'in Türkiye'de Cumhuriyet döneminin ilk opera bestecisi olduğu biliniyor. Sanatçı, 1922 yılında kardeşi Ekrem Reşit Rey'in metni üzerine *Sultan Cem* adlı beş perdelik bir opera vermiş; bunu *Zeybek* adlı bir başka deney izlemiştir. Gene 1933'te Necil Kâzım Akses bir perdelik *Mete*'yi, ertesi yıl bir perdelik *Bayönder*'i bestelemiştir.

Türkiye'de opera alanında amatör düzeyi aşmayan bu deneylerin yetersizliği açıktır. Yeteneklerin yetişebileceği kaynaklar olmazsa, opera gibi çok yönlü bir sanat kolunun doğup gelişmesi düşünülemezdi. Yapılacak ilk iş, böyle bir kaynağın gerçekleştirilmesiydi; bu kaynak da bir devlet konservatuvarıydı. 1934 yılında çağın tanınmış Alman bestecisi Paul Hindemith Ankara'ya çağrılarak böyle bir eğitim kurumu için ayrıntılı geniş bir rapor hazırlaması istendi ve hazırladığı önerilerin uygulamasına geçildi, yeni kuruluşlar gerçekleşti. Devlet Konservatuvarı'nda yerli ve yabancı öğretmenlerle opera ortamını hazırlayacak çalışmalara geçildi. Gene Hindemith'in öğüdüyle Carl Ebert gibi çağdaş lirik tiyatro oyun yönetiminde ün yapmış bir usta çağrıldı. Okul çatısında toplanan yetenekli gençleri coşkuyla eğiten Ebert, bir deneme sahnesi gereğini duymaya başladı ve 1940 ilkbaharında Ankara Devlet Konservatuvarı Tatbikat Sahnesi kuruldu. Amaç, opera için yetiştirilen gençlere ilk deneme fırsatını vermek, opera seyircisinin olgunlaşmasına yardımcı olmaktı.

İstanbul'da Tepebaşı Dram Tiyatrosu'nda 1960 Martı'nda Aydın Gün'ün sahneye koyduğu "Tosca"nın ilk temsili. Soldan: Orhan Günek, Leylâ Gencer ve konuk sanatçı Guiseppe Savio.

Öğrenciler ilk gösteriler için hazırdı. Konservatuvarın sahnesi ufak bir laboratuvar, Ankara Halkevi ise gösterilerin yer aldığı yapı olarak seçildi. Ebert, Türkiye'de Türk sanatçılarıyla Türkçe olarak ilk bellibaşlı gösteriyi 21 Haziran 1940 günü sundu. Eser, W.A. Mozart'ın on üç yaşında beste lediği *Bastien und Bastienne* adlı bir perdelik operasıydı. Şarkıcılar şunlardı: Soprano Rabia Erler (Çubukçu) (Bastienne), tenor Süleyman Güler (Bastien) ve bas Ruhi Su (Kolas). İkinci eser olarak Puccini'nin *Madama Butterfly*'ı seçilmiş; yalnız ikinci perdesi gene haziranda sahnelenmişti. Sanatçılar şunlardı: Soprano Mesude Çağlayan (Butterfly), mezzosoprano Necdet Biber (Suziki), bas Süleyman Tamer (Konsolos), tenor Hüsnü Gencer (Yamadori). Bu gösteriler büyük ilgiyle karşılandı.

Konservatuvar Tatbikat Sahnesi daha sonra şu eserleri hazırlayıp sundu: G. Puccini'den *Tosca* (yalnız ikinci perde) (1941), L. van Beethoven'dan *Fidelio* (1942), G.Puccini'den *Madame Butterfly* (tümü) (1942), B.Smetana'dan *Satılmış Nişanlı* (1943), W.A.Mozart'tan *Figaro' nun Düğünü* (1944), G.Puccini'den *La Bohème* (1945), G.Verdi'den *Maskeli Balo* (1947), G. Bizet'den *Carmen* (1948). Tatbikat Sahnesi 19 Haziran 1949 günü kabul edilen Devlet Tiyatrosu ve Opera Yasası'yla tarihe geçti; temsiller yeni yapılan Büyük Tiyatro'da sürdürüldü.

"Tatbikat Sahnesi Çağı"nın orkestrası Riyaseticumhur Filarmoni Orkestrası, yöneticilerinden başlıcaları ise Dr. Erns Praetorius ve Hasan Ferit Alnar'dır. Gene aynı çağın opera öncüleri sayılan başlıca sanatçılar şunlardı: Nimet Akalın, Belkıs Aran, Ayhan Aydan, Semiha Berksoy, Necdet Biber, Mesude Çağlayan, Rabia Erler, Hilmi Girginkoç, Mukadder Girginkoç, Muazzez Gökmen, Süleyman Güler, Aydın Gün, Orhan Günek, Vedat Gürten, Saadet İkesus (Altan), Nihat Kızıltan, Ali Köpük, Azmi Örses, Ruhi Su, Nurullah Şevket Taşkıran.

Ankara Devlet Operası'nın açılışıyla

"stagione" düzeni temsillerde lirik tiyatronun en sevilen örnekleri sunulurken, ilk büyük Türk operası doğdu: Adnan Saygun'un *Kerem* adlı üç perdelik eserinin tümü ilk kez 1953 yılında sahnelendi. Metni Selahattin Batu tarafından yazılan opera ilgiyle karşılandı.

Türk bestecilerinin operaya gösterdikleri ilgi beklendiği oranda büyük olmamış, emek karşılığının sınırlı kalması bu sonuçta önemli bir neden sayılmıştır. Günümüze dek sahnelenen başka yapıtlar şunlardır: *Van Gogh* (1957) (Müzik: Nevit Kodallı, Metin: Bülent Sokullu, Dr. Orhan Asena, Aydın Gün), *Nasreddin Hoca* (1962) (Müzik: Sabahattin Kalender, Metin: Gülümser Kalender), *Gılgamış* (1963) (Müzik: Nevit Kodallı, Metin: Orhan Asena), *Midas'ın Kulakları* (1969) (Müzik: Ferit Tüzün, Metin: Göngör Dilmen), *Köroğlu* (1973) (Müzik: Adnan Saygun, Metin: Selahattin Batu), *Dördüncü Murat* (1979) (Müzik: Okan Demiriş, Metin: Turan Oflazoğlu).

Ankara Devlet Konservatuvarı'nın "şarkı bölümü" Elvira de Hidalgo, Giannina Arangi Lombardi, Apollo Granforte ve Carlo Calefy gibi ünlü ve yetkili öğretmenlerle pekleştirilerek genç ve yenetekli öğrenciler yetiştirilirken, 1957 yılında İstanbul'da da bir opera stüdyosu kurulmuş; Ruth Michaelis gibi tanınmış sanatçılarla derslere başlanmıştır.

İstanbul'da opera için gerekli ortam 1960 yılında belirdi. Belediyeye bağlı İstanbul Şehir Operası, Aydın Gün yönetiminde perdesini açtı. Gün, İstanbul'daki çalışmalarını 1965 yılına dek sürdürdü. Daha sonra başkente dönerek Devlet Operası Genel Müdürü oldu. İstanbul Belediye Operası pek başarılı sayılmayacak gösterilerle 1969 yılına dek gelebildi. Aynı yıl Aydın Gün'ün dönüşüyle yeniden derlenip toplandı, 1970 yılında özel yasayla devlete bağlandı. Kurum, Kültür Sarayı'nın (Atatürk Kültür Merkezi) yanması üzerine temsillerini yapının onarılıp 1970'te ikinci kez açılışına dek Taksim'deki Maksim Salonu'nda verdi. İstanbul Şehir Operası temsillerine zaman zaman tanınmış yabancı sanatçılar katıldı; Türk şarkıcıları meslek görgü ve tecrübelerini geliştirme fırsatını buldular.

Ankara Devlet Operası müzik yönetmenliğinde tanınmış bazı yabancı sanatçılar yanında günümüze dek Hasan Ferit Alnar, Ulvi Cemal Erkin, Sabahattin Kalender, Nevit Kodallı ve Ferit Tüzün gibi sanatçılarımız da görev almışlardır. Gelip geçmiş yabancılar arasında özellikle Adolfo Camozo'nun hizmet ve yararı büyük olmuştur. Bu kurum sahnesinde de her mevsim komşu ve dost ülke sanatçıları yer almaktadır.

Türkiye bugün lirik tiyatro konusunda en eski geleneklere sahip ülkelerde bile sözü edilen bir opera yaşamına sahiptir. Ankara, İstanbul ve -ilk kez 1981 yılında perdesini açan- İzmir Devlet Operaları mevsim süresince en azından yedi sekiz yapıt sahneleyebilmekte, seviyeli ve başarılı gösteriler sunmaktadır. İlk girişimlerden bu yana kırk yılı aşan süre boyunca yetişen bazı Türk sanatçıları, yurtdışında da ilgi derlemişlerdir ●

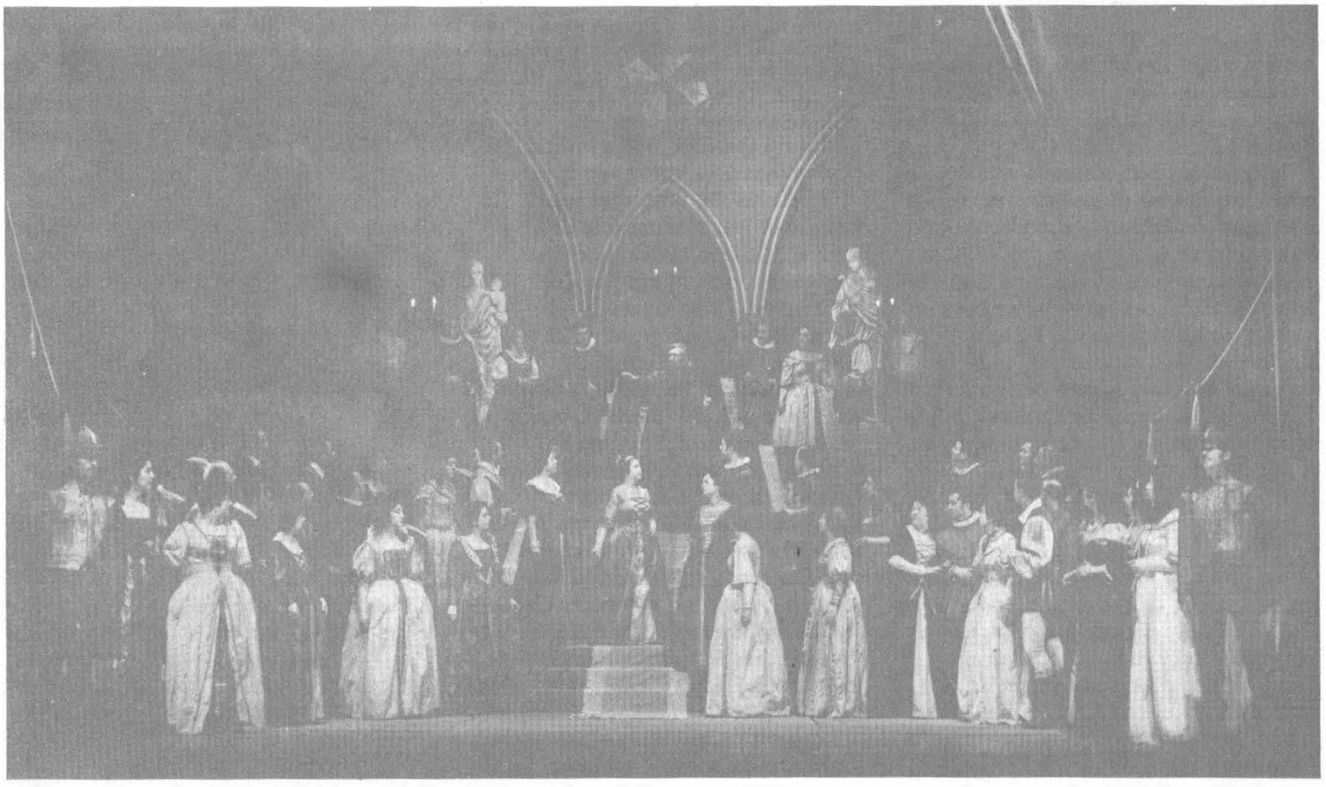

Devlet Operası'nda başrollerini Ferhan Onat-Doğan Onat'ın oynadıkları "Lucia di Lammermoor".

TURİZM

Turizm
Selâhattin Çoruh

Türkiye'de Turizmin Boyutları
Dr. Arslan Yüzgün

Çerçeve Yazı

Turizm Olgusunun Gelişimi
Çelik Gülersoy

Bu konuda ayrıca *Arkeoloji, Eski Eserler, Müzecilik* **maddelerine bakınız.**

Turizm

Selâhattin Çoruh

Turizm sözcüğü Latince *tournare* sözcüğünden alınmıştır. Latincede "çevirme, yuvarlama, yönünü değiştirme, bir şeyi ters-yüz etme" anlamlarını veren bir sözcüktür.

Turizm *(tourisme)* sözcüğü, yerleşik bulunulan yere dönme koşulu ile kısa ya da uzun süre yapılan gezileri adlandırmaktadır.

Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Teşkilatı'nın (OECD) tanımlamasında turist, *"Sürekli olarak yaşadığı yer dışında en az yirmi dört saat seyahat eden ve kalan kimseler"* olarak tanımlanmaktadır.

5 Ağustos 1955 günlü, 5647 sayılı Bakanlar Kurulu kararıyla yürürlüğe konulmuş olan "Turizm İşbirliği Nizamnamesi"ndeki tanım ise şöyledir:

"Yerleşmek niyeti olmaksızın hava tebdili yapmak, sayfiyeye gitmek, spor, tahsil, ziyaret, tetkik ve araştırma yapmak, tedavi edilmek, eğlenip dinlenmek gibi hareketlerle kültür veya sanat hareketleri sebepleriyle toplu veya tek olarak yapılan seyahatlerdir."

Tarihçe

İnsanlar var oldukları günden bu yana, yaşamlarına güç katmak için olduğu kadar yaratılışlarındaki hareketlilikten, yani her şeyin içyüzünü öğrenmek istekleriyle birlikte kuvvet bulan yeni şeyler arama, heyecanlı olaylar peşinde koşma eğilimlerinden dolayı yüzyıllar boyu kişisel ve toplumsal geziler (seyahatler) yapmışlardır, yapmaktadırlar.

Ortaçağ'da Roma İmparatorluğu'nun yıkılışından sonraki karışıklıklar son bulunca, ülkeler ve kıtalar arasında yeniden ticari ilişkiler kurulmuş, sürekli seyahatler başlamıştır.

Latin kentleri tüccarları, Araplar, Kuzey ve Batı Almanya tüccarları Baltık Denizi'nden Güney Çin'e kadar uzanmışlardı.

Bu çağlarda, birden zengin olma hırsıyla en tehlikeli gezilere girişen pek çok kişi yaşamıştır. Bu arada Venedikli Marco Polo, Arap İbrahim İbni Yakup gibi bazı gezginler de seyahat kitaplarıyla ün yapmışlardır.

İlkçağ ve Ortaçağ'da yapılan bu geziler çeşitli güçlükler, tehlikeler içinde yapılırdı. Hayvan sırtında ya da ilkel araçlarla dağ tepe aşılarak, dereler - ırmaklar geçilerek, denizlerde yelkenli gemilerle, fırtınalar ve korsan saldırıları korkuları içinde... Bunların bugünkü turizm hareketleriyle pek benzerliği yoktur.

İÇ TURİZME AÇIK: Ormanlık dağlar ve kaplıcalar, kış turizmi ve tıbbi turizmin temelidir. Ancak yabancı turist çekebilmek için, elverişli bölgelerde uluslararası ölçülere uygun altyapılar ve kadrolar oluşturulması gerekir. Örneğin Avusturya ve İsviçre turizminin büyük kesimini bu türler oluşturur. Ama ülkemizde nitelikçe çok yetersiz olan tesisler ancak yerli turistleri tatmin edebilmektedir. Yukarda kış turizmi merkezlerimizden Uludağ, karşı sayfada Pamukkale kaplıcaları.

17. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar olan dönemde Avrupa ülkeleri halklarının bugünkü turizm anlayışına yakın amaçlarla seyahatler yaptıkları, kendi ülkeleri sınırları içinde ve komşu ülkelerde bulunan büyük kentleri, kültür merkezlerini görme ve bilgi edinme isteklerinin fazlalaşmış olduğu gözlemleniyor.

Böylece, kültür merkezlerini ve büyük kentleri görme isteğinin artması üzerine, 1627 yılında bir Fransız papazı *Yabancılara Seyahat Rehberi* adıyla bir kitap yayımlamıştır. Bu kitapta Fransa'ya gelen Polonyalı, Danimarkalı, İsveçli, Hollandalı, Alman ve İngiliz seyyahlara, Paris'e giden yollarla bu yollar üzerindeki kentler hakkında bilgiler verilmekte; Paris kenti anlatılmakta, eğlence yerlerinin özellikleri sıralanmaktaydı. Bundan başka Avrupa içinde büyük ve küçük tur deyimiyle adlandırılan gezilerle Fransa'da yapılacak geziler için de bilgiler verilmekteydi.

Ortaçağ'dan Rönesans'a gelinceye kadar eski inanış ve geleneklere, düşünce ve kültür akımları, sanat hareketleri ve ekonomik faktörler de katılmış olduğundan, büyük kentlere ve merkezlere doğru kişisel ve toplumsal seyahatlerin sürekli bir biçimde artmış olduğu görülür.

20. Yüzyılda Turizm

Bugünün turizm hareketleri, lokomotifin 1811'de bulunmasıyla başlayan şimendiferlerin, buharlı gemilerin ulaştırmada çalıştırılmalarıyla başlamış ve ilk toplu gezi İngiliz Thomas Cook tarafından düzenlenmiştir. Yeni ve süratli ulaşım araçlarıyla uzaklıklar kısalmış, oldukça ucuzluklar sağlanmış, tehlikeler ve korkulu seyahatler dönemi geride kalmıştı.

İkinci Dünya Savaşı'nın bitimine kadar olan zaman içinde de teknik ilerlemelerle ulaşımda, konaklamada sağlanan rahatlık, konfor ve ucuzluk turizm hareketlerinin daha teşkilatlı bir biçimde yoğunlaşmasına neden olmuştur. Bunda en önemli etken, havada ve yerde çalışan motorlu araçlardır.

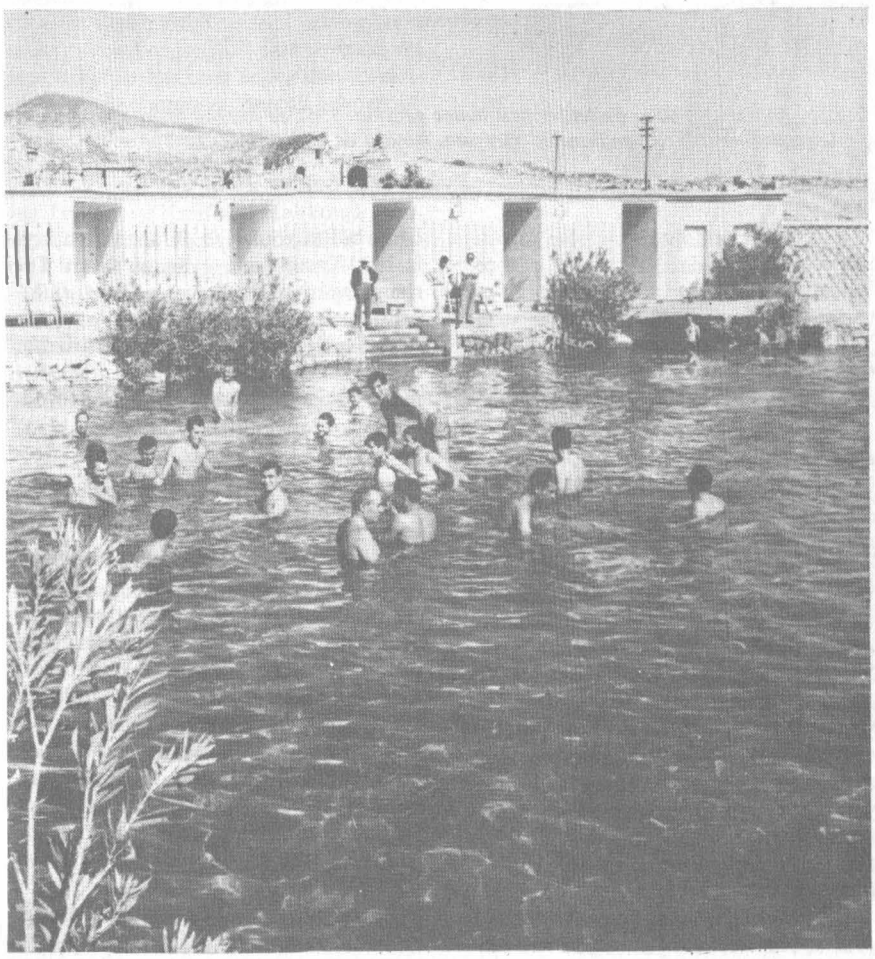

Ayrıca turist kitlelerinin büyümesinde, yoğunlaşmasında ve daha teşkilatlı biçimler almasında sosyal turizme, işçi turizmine yer verilmesi de etken olmuştur. 1936 yılında Fransa ve Belçika'da işçilere ücretli tatil yapma olanağı veren yasaların kabul edilmesinden sonra, hemen bütün ülkelerce aynı uygulamaya gidilmiştir. İşçi sınıfının yanında gelirleri turizme yeter olmayan halk tabakalarının, küçük esnafın, memurların da turizme katılma olanakları sağlanmıştır.

20. yüzyılın ikinci yarısında kitleler halinde yoğunlaşan, sınırsız bir biçimde büyüyen ve yön değiştiren dünya turizm hareketlerinin nedenleri kısaca şöyle sıralanabilir:

1. Dünyanın, özellikle Avrupa kıtası ülkelerinin nüfusunun artması,

2. Endüstrileşmiş ülkelerde refah düzeyinin yükselmesi,

3. Ulaştırmada yeni buluşlarla sürat, konfor ve özellikle ucuzluğun sağlanması, motorlu taşıt araçlarının çoğalması,

4. Bol reklam ve propaganda,

5. Geleneksel konaklama yerleri ve oteller yanında ucuz fiyatlı kampların, tatil köylerinin, evlere paralı konuk kabulünün tamamlayıcı konaklamada yer alması,

6. Seyahat acente ve bürolarının örgütlü bir biçimde çalışmaları,

7. Tekniğin ve uygarlığın insan üzerinde yarattığı baskıdan tatil zamanlarında kurtulmanın gittikçe duyulur bir gereksinme olması,

8. Doğayı arama, doğa içine girme isteğinin şiddetle duyulması,

9. Özellikle deniz ve güneşin talep unsuru haline gelmesi,

10. Birçok ülkede turistlere kredi biçimi ve taksitle seyahat kolaylıklarının sağlanması.

20. yüzyılın bu ikinci yarısında sınırsız bir biçimde çoğalan, yoğunlaşan dünya turizm hareketlerine ve turizm gelirleri üzerine şu örnekler verilebilir: 1950 yılında 25 milyon kişi olan dış turist sayısı yirmi yılda (1970 yılında) 168 milyona ulaşmıştır. Uluslararası dış turist geliri ise 1950'de 2 milyar 100 milyon dolarken, 1970 yılında 17 milyar 900 milyon dolara yükselmiştir.

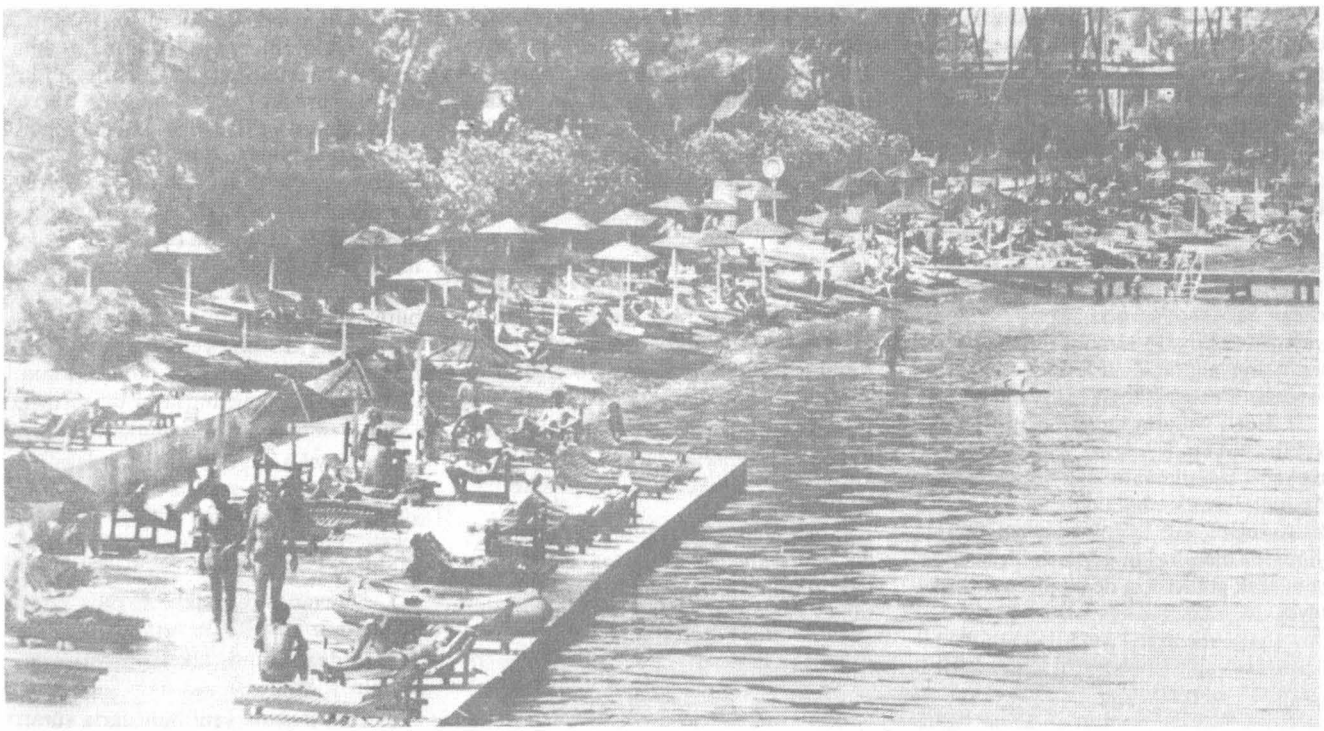

TURİZM BANKASI: İlk olarak 1954'te kurulan Turizm Bankası, 1960'ta devlet bankası haline getirildi. 1962'de faaliyet alanı genişletilen Banka, turizm amaçlı tesis, pansiyon, yat ve benzeri özel girişimleri kredilendirmenin yanı sıra, kendisi de otel ve moteller kurup işletmektedir. "Marmaris Tatil Köyü" gibi.

Turizm Endüstrisi

Turistlerin ülkelerinde yerleşik oldukları yerlerden, kendi ülkelerindeki başka yerlere gidebilmeleri ya da başka ülkelere turist olarak seyahat edebilmeleri için, önce çalışan, işleyen:

1. Karayollarına, demiryollarına, göl, su, deniz ve hava ulaşım işletmelerine, gerekli ulaştırma araçlarına gereksinme vardır.

2. Gittikleri yerlerde yatıp kalkmaları, yiyip içmeleri için türlü konaklama yerlerinin ve kuruluşlarının bulunması gerektir.

Bu iki sanayi kolundan başka:

3. Turistlerin bir ülkeye veya yere çağırılmaları için, çekici turistik varlıkları ve olanakları duyuran, canlandıran, gerçeğe uygun propaganda ve reklamın yapılması gerekmektedir.

Turizm endüstrisi bu üç sanayi kolundan yararlandığından, kendisine özgü bir ana endüstri olarak değerlendirilmektedir.

Turizm ana endüstrisine katılmış olan sanayi kollarından başka, turistlerin konakladıkları, gezinti yaptıkları yerlerde boş zamanlarını dolduracak olan gazinolar, spor kuruluşları, av yerleri gibi çeşitli eğlendirici yerlerin, seyahat hatıra eşyaları, fotoğraflar satan kuruluşların da bulunması istenmektedir.

Bir Bilim Dalı Olarak Turizm

Turizm, yakın zamanlara kadar zevk, eğlence, tedavi, spor, etüd vb. gibi insanları harekete geçiren faktörler araştırılmaksızın, sadece turistik hareketlerden doğan ve bu hareketlerle ilgili bulunan olaylar ile bunların sonuçlarını ele alan bir bilgi olarak kabul ediliyordu. Bugün ise önemli bir bilim dalı olarak değerlenmiştir. Çünkü günümüzde seyahat biçimleriyle turistleri harekete geçiren faktörler incelenmekte, turizmin ekonomideki yeri ve önemi araştırılmakta, sosyal, kültürel, politik etki ve sonuçları üzerinde durulmaktadır. Öte yandan, türlü sanayi kollarından yararlanan ve birkaçını birleştirerek "turizm endüstrisi" adı altında çalıştıran endüstri de bu gibi incelemelere katılmaktadır.

Yepyeni bir bilim dalı olarak değer kazanmış olan turizmi genişliğine ve derinliğine bütün yönleriyle ele almak amacıyla 1950 Kasımı'nda toplanan Resmî Turizm Örgütleri Uluslararası Birliği *(Union Internationale Des Organismes Officiele De Taurisme)* tarafından, turizmin özel sorunları üzerinde bilimsel araştırmalar yapılması ve bu sorunların toplamının sosyal, kültürel ve ekonomik yaşantıya etkilerinin ve sonuçlarının incelenmesi için "Turizm Üzerine Bilimsel Araştırmalar Uluslararası Enstitüsü" kurulmuştur.

Enstitü, turistik konjonktürün ve turizmi geliştirmeye yarayan hareketlerin etüd edilmesi yoluyla, resmî olsun olmasın bütün kuruluşlara, özel girişimcilere büyük hizmetlerde bulunmuştur.

1950 yılında Resmî Turizm Örgütleri Uluslararası Birliği'nce turizmin yeni bir bilim dalı olarak ele alınmasından sonra üniversitelerde enstitüler ve kürsüler kurularak turizm öğretimine yer ve hız verilmeye başlandı.

Türkiye'de Turizm

İlginin Başlangıcı: Turizm konusunda Osmanlı Devleti'nin ne Mutlakiyet, ne de

Meşrutiyet döneminde bugünkü anlayışa yakın bir görüşe, bir düşünüşe ve başka ülkelerin bu alandaki çalışmalarına paralel bir harekete, resmî veya özel bir kuruluşa raslanılmamaktadır.

Bununla beraber, bazı olayların zorlamasıyla olsa gerek, 1890 yılında yürürlüğe konulmuş ve 1894 yılında da değişikliğe uğramış olan 5-6 maddelik *Seyyahîne Tercümanlık Edenler Hakkında Tatbik Edilecek Nizamname* hazırlanmıştır.

Turizm alanına ilk fiili ilgi, 1923'te İstanbul'da kurulan Türk Seyyahîn Cemiyeti adlı kuruluşla başlamıştır.

Birinci Dünya Savaşı sonunda İstanbul'a gelen yabancılara, turistlere tercümanlık yapan Türk olmayan kişilerden birçoğu, açık ve akla gelmeyecek biçimde ülkemiz ve halkımız aleyhinde propagandaya kuvvet vermişlerdi. Bundan etkilenen aydın Türkler, önceleri tek tek, sonraları birleşerek 1923 yılında dernek kurarak onursal (fahri) rehberlik ve tercümanlık yaptılar. Sonradan Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu adını alan, uluslararası kuruluşlar içinde önemli ve saygın bir yer kazanan bu kurum, sürekli olarak turizm alanında önemli hizmetlerde bulunmaktadır.

Ülkemizde turizm işlerine ilk resmî ilgi 1934 yılında başlamıştır. İktisat Bakanlığı Teşkilât ve Vazifeleri Hakkında 2450 sayılı kanunla, kamu hizmetleri arasında turizme de yer verilmiştir.

Bu iş ve hizmet, yalnız bir propaganda konusu sayılarak kanunda "Neşriyat-Propaganda-Turizm İşleri" olarak maddelendirilmiştir. Bu hizmet 1934 yılından 1937 yılına kadar Dış Ticaret Dairesi - Türk Ofis'e verilmiştir.

1938 yılında Türk Ofis'in "Neşriyat - Propaganda" servisi içinde yer alan Turizm Masası, 1939'da, Ticaret Bakanlığı'nın kuruluşu sırasında "Turizm Müdürlüğü" olarak Ticaret Bakanlığı'na bağlanmıştır. Görevi de, çok soyut ve genel deyişle, *"Turizmi teşvik etmek ve inkişafını sağlamak için gereken tedbirleri almak ve bu maksatla vücut bulmuş ve bulacak özel teşebbüslerin himayelerine mütallik işleri görmekle mükelleftir"* biçiminde belirtilmiştir.

Ad olarak turizmi almış olan, genel propagandalar içine katılmış olan turizm, bu iki bakanlıktan sonra da yine propaganda işi olarak, 1940 yılında 3837 sayılı kanunla Başbakanlık'a bağlanan "Matbuat Umum Müdürlüğü"nün görevleri arasında sayılmıştır.

Daha sonra, 16 Temmuz 1943 günü yürürlüğe giren 4475 sayılı Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü Kanunu'nda da "Turizm Dairesi"nin görevi yine soyut ve genel nitelikte maddelerden oluşturulmuştur:

"1. İç ve dış turizm hareketlerinin millî menfaatlerimize uygun yolda gelişmesi ve yayılması için gereken araştırmaları yapmak,

2. Resmî daire ve teşekküllerle hususi teşebbüsler ve turizm sanat ve meslekleri arasında görev ve işbirliğini sağlayan tedbirleri incelemek,

3. Turizm hareketlerinin ehemmiyetini anlatacak neşriyatı hazırlamak,

4. Umum müdürlüğün milletlerarası turizm hareketleriyle münasebetlerine ait muameleleri yürütmek,

5. Umum müdürlüğe ait diğer işlerden

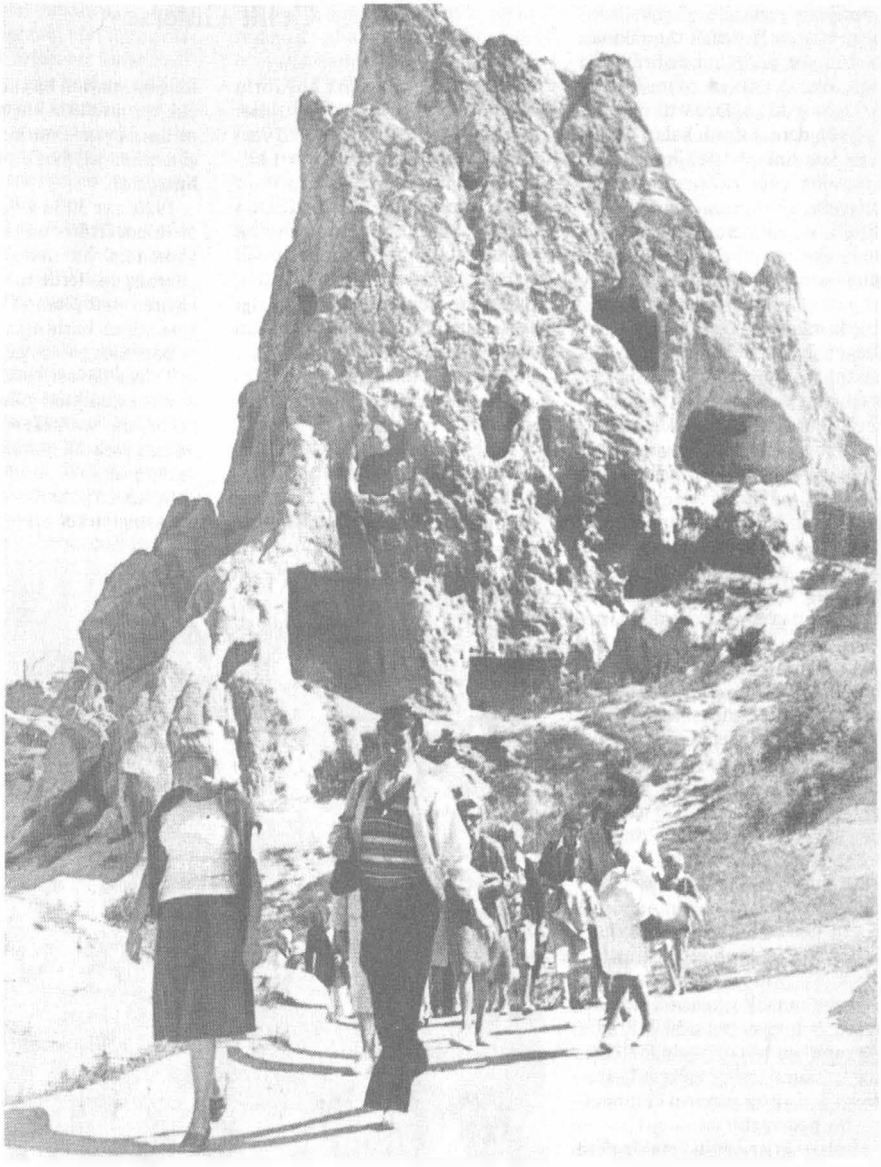

YABANCILARIN İLGİSİ: Zengin arkeolojik ve tarihsel varlığımız, ülkemize büyük bir ayrıcalık kazandırmıştır. Bol güneşli kıyılarımızın yanında bu etken de yabancı turistlerin ilgisini çekmektedir. Tarihsel ve arkeolojik zenginliklerimiz, yerli turistlerden çok yabancı turistlerce ziyaret edilmektedir.

umumiyetle turizmle ilgili olanlarla meşgul olmak."

Kanunda yer alan bu görevlerden birinci ve ikinci maddelerde kayıtlı bulunanlar, her ne kadar turizmin yalnız bir propaganda konusu olmadığının anlaşılmaya başlandığını belirtir gibi görünüyorsa da, turizm konusunun Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü'ne bağlı bir daireye verilmesi, bütünüyle bir propaganda görüşüne dayanmaktadır.

Almanya, Birinci Dünya Savaşı sonunda yıkılmış, eskimiş olan endüstrisini yenilemek, rasyonelleştirmek için yabancı sermayelere önemli ölçüde borçlanmıştı. 1929-1930 Dünya Ekonomik Krizi, bu borçların taksitlerinin değil, faizlerinin bile ödenmesini güçleştirmişti. Nasyonal

Turizm Olgusunun Gelişimi

Çelik Gülersoy

"İnsanların oturdukları yer dışında, görme, tanıma, dinlenme, spor, tedavi ve din amaçlarıyla yaptıkları gezilerden doğan ilişkilerin bütünü" olarak tanımlanan turizm, 19. yüzyılın geliştirdiği bir olgu olarak ortaya çıkmıştır.

Daha eski çağlarda turizm ancak son derece sınırlı kalan örneklerle kendini göstercbilen ve toplumsallık çapı kazanamayan bir olguydu. Ulaşım araçlarının yetersizliği ve gelişmemişliği, yol ağlarının ilkelliği, ülkeler içinde ve arasında genel güvensizlik koşulları ve ekonomilerin basit geçinme ortamı dışında ek harcamalara elvermeyen basit yapısı nedenleriyle, insanların bulundukları yerlerden başka bir yere geniş çapta gidebilmeleri ortamı, bütün tarih boyunca hiçbir yerde doğmamıştır.

Geçmiş yüzyıllarda turistler, ancak hac yerlerine seyahati göze alan tektük din adamları ile sayıları pek sınırlı kalan, derdine çare arama yolundaki hastalardan ve özellikle zengin kişiler adına Doğu'ya antika toplamaya gelen meraklılardan ibaret kalmıştır.

Batı Avrupa'da karayolu şebekesinin geliştiği ve çok atlı araba tiplerinin sayısının arttığı 17. ve özellikle 18. yüzyılda, seyahatleri engelleyen unsurlardan biri bu suretle ortadan kalkmaya başladığından, karayoluyla ülke içerisinde gezilerde kıpırdama oldu. Ortaçağ bağnazlığından sonraki özgürlük ve bireylere hareket serbestliği akımları ile ekonomide liberalizm ortamı da, gezileri kolaylaştıran koşullar getirmekteydi.

18. yüzyılda zengin İngilizler Avrupa'nın ılık kıyılarına ve İsviçre'ye gelmeye başladılar.Bugün Avrupa'nın birçok yerinde "Bristol", "Kent" gibi İngiliz adları taşıyan otel ve bulvarların bulunması, bu nedenledir.

Buhar enerjisinin makinelere uygulanması, toplumsal turizm hareketlerinin başlamasına yol açan ilk çağdaş faktör oldu. Ülkeler içersinde tren toplu, daha ucuz, arabaya göre çok daha konforlu ve çok daha güvenli yolculukları başlattığı gibi, buhar makineli yeni gemiler de uzak yolculukları kolaylaştıran araçlar oldular.

19. yüzyıl ortasından itibaren Batı Avrupa'nın ağır sanayiini kurmuş bulunması turizme sosyal olarak ihtiyacı artıran en büyük gelişmeyi beraberinde getirdiği halde, toplumlar içersinde çalışan sınıflara sosyal hakların başlangıçlarda tanınmaması, turizmi asıl ihtiyacı olan kitlelere ulaştırmaya engel teşkil etmekteydi.

19. yüzyılın son çeyreğine kadar soylulara ve burjuvalara kalmış bir hak olarak kendini gösteren turizm, geçen yüzyılın sonu ile özellikle bu yüzyılın başında, önce küçük burjuvalarla küçük ticaret sınıflarına ve memurlara, sonra işçi sınıfına yayılan bir gelişme haline geldi.

1920'li ve 30'lu yıllarda, dünya tarihinde ilk kez ücretli yıllık tatil yapma imkânının doğması, sanayileşmiş ülkelerde turizmi sosyalleştiren ve toplumun her tabakasına yayan başlıca faktör oldu.

Batı Avrupa'nın geçirdiği İkinci Cihan Savaşı felâketinden ve onu izleyen sıkıntı yıllarından sonra, turizm, tarihteki en büyük aşamasını yaparak günümüzdeki boyutlara ulaştı.

Bu savaştan sonra yeni bir toplu taşıma aracı olarak uçakların ortaya çıkması ve fiyatlarının ucuzlatılması, gelişmiş ülkelerde turizmi sosyal yaşamın vazgeçilmeyen bir sosyal alışkanlığı haline getirdi.

Enaz ücret alan bir işçinin, aylık gelirinin dörttc biri ile -yol, otel ve yemek fiyatları içinde olmak üzere- organize bir turla Amerika'ya gidebildiği Avrupa'da, turizm altın çağını yaşamaktadır.

Ekonomisi en gelişmiş ülkeler (Batı Almanya, İsviçre, Amerika vb.) turist gönderen; İspanya, İtalya ve Yunanistan gibi iklimleriyle daha elverişli durumda bulunan ülkeler ise turist kabul eden turizm diyarları haline gelmişlerdir. Birincilerin turizm bilançoları açık verir, yani yurt dışına giden vatandaşların sayısı gelen yabancıları çok aşarken, ikinci gruptaki ülkelerde bunun tersi bahis konusudur. Yani bu devletler ödemeler bilançosundaki açıkları dış turizm-

ÜCRETLİ TATİL: Turizmin yaygınlaşmasını, dünyada olduğu gibi, ülkemizde de ücretli tatil sağladı. 1960 sonrasında giderek daha geniş kesimleri kapsayan bu uygulama, iç turizmi hızla canlandırdı. Erdek Plajı örneğinde olduğu gibi kıyılarımızı şenlendirdi.

Sosyalistler iktidara geçtikten sonra, döviz sıkıntısının da zoruyla, yabancı sermayelerin alacakları için çareler aradılar. Turist parası biçiminde *Register Mark* çıkarılması üzerinde karara vardılar.

Reichs Mark'a, yani temel paraya göre mal alışlarında ve hizmetlerde yabancılarla turistlere % 25 - % 30, sonraları % 50 ucuzluk sağlayan *Register Mark*'ın çıkarılmasına ilişkin kararın alınması, ülkenin ödeme dengesini tahrip edecek sonuçlar verecek döviz transferlerini önlemek içindi. Dış ülkelerde *Register Mark*'ın satış propagandası yapıldı. Birtakım ülkeler gibi bizde de kopya edilen bir kuruluşa, Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü'ne bağlanan turizm işi, 1980'lere kadar bu kuruluşça yürütüldü.

den kazandıkları dövizlerle kapatmaktadır.

Dünyada turizm hareketlerinin günümüzdeki ulaştığı çap hakkında bir fikir vermek üzere, 1979 yılında toplam turist sayısının 270.000.000'a vardığı kaydedilebilir. Bu bilanço içersinde İspanya'ya 38.902.000 (% 14.4), Avusturya'ya 12.900.000 (% 4.8), İtalya'ya 16.500.000 (1976) (% 6.1), Yunanistan'a 3.850.000 (1976) (% 1.5), turist gelmiştir. Buna karşılık Türkiye'ye 1980 yılında ancak 1.288.000 (% 0.4) turist gelmiştir.

Türkiye'de Turizm

Türkiye'de turizm, çeşitli ekonomik ve sosyal nedenlerle, Batı'daki bir gelişmenin oldukça dışında kalmıştır.

Uzun yüzyıllar ancak rahip, maceracı, antika kaçakçısı gibi turist tiplerine sahne olan ülke, 19. yüzyıl ortasında, bir yandan ulaşım araçlarının gelişmesi, öbür yandan Batı etkisiyle yabancılara karşı verdiği güvencenin bir sonucu olarak, sayıları artan bir turist trafiğini karşılamış ve başkentinde bu ihtiyaçlara cevap vermek üzere önce yabancılar, sonra azınlıklar tarafından otel ve pansiyon tipi ilk konaklama tesislerinin açıldığına tanık olmuştur.

İkinci Cihan Savaşı'na kadar turizm olgusu içersinde bu yapısını sürdüren ülke, 1950'den sonra turizmi geliştirme hamlesine yöneldi.

Gelişmekte olan ekonomiye tam cevap vermeyen bir sosyal yapı dolayısıyla kendi vatandaşları için iç turizmini artıramayan Türkiye'de turizm olgusu hep bir "dış turizm hareketi" olarak düşünülmüş ve ona ait çözümler içersinde ele alınmıştır. Ülkemizin her zaman ihtiyaç duyduğu yabancı parasına ait bir kaynak olarak kullanılmak üzere ülkeye dışardan turist gelişinin sağlanması amacıyla çeşitli önlemler alınmışsa da pek başarılı olunamamıştır.

1950'li yıllar, Türkiye'de turizmin yasalar ve mali desteklerle geliştirilmeye çalışıldığı dönemdir. Bir kısım kanunlarla girişimcilere gümrük yatırımı ve vergi kolaylıkları getirilmiş kredi kaynakları açılmıştır. Bununla birlikte, geçen 10 yıllık bir devrede ülkede yeterli düzeyde bulunmayan sermayenin turizm yatırımlarına yönelmediği, açılan kredilerin ise başka alanlarda kullanıldığı görülmüş

Turizmi geliştirecek formülün kuvvetli bir bürokrasi olacağı düşüncesiyle 1960'lı yıllarla başlayan bir dönemde geniş kadrolu merkezî bir organizasyona gidilerek Turizm ve Tanıtma Bakanlığı kurulmuş, Bakanlığın iç ve dış büroları açılmıştır.

1983 yılında turizm gelirinin ihracat gelirine nispeti % 2 iken, turizmde nispeten hızlı gelişmeye paralel olarak 1970 yılında % 8.7'ye kadar yükselmiş, daha sonraki yıllarda ise ihracattaki gelişmelere göre % 14.3 ile (1975) % 7.4 (1981) arasında değişme göstererek ortalama % 10 civarında kalmıştır.

Çabaların istenilen sonucu vermekten çok uzak olduğunu görmek için turistik yatak kapasitesiyle ilgili rakamlara bir gözatmak yeter: Türkiye'de 1971 yılında yalnızca 9 bin kişilik yatak vardır. Aynı yıl Tunus'ta bile yatak sayısı 26 bindi. 1982 yılında ise dış turizme cevap verebilecek nitelikte yatak sayısı ancak 25 bindir.

Ülkemizde dış turizmin bir özelliği, mevsimlik bir karakter taşımasıdır. Nitekim ülkemize gelen yabancıların dörtte üçü Mayıs-Ekim dönemini seçmektedirler. Bu durum turistik tesislerde çeşitli işletme sorunları doğurmaktadır. Turizmimizin diğer bir özelliği de gelen yabancıların üçte birinin günübirlikçi olmalarıdır. Bu durum turist başına düşen döviz gelirinin potansiyelin çok altında kalmasına neden olmaktadır.

Akdeniz turizminde Türkiye'nin payının % 2 dolayında olması oldukça düşündürücüdür. Sorunlar karşısında yeni bir yasal düzenleme zorunluluğu duyularak 16 Mart 1982 tarihli *Turizm Teşvik Kanunu* yürürlüğe konulmuştur. Bu kanunla turistik tesislerle ilgili plan ve projelerin belirli süreler içinde onaylanması zorunluluğu getirilerek işlemler hızlandırılmıştır. Yabancı sermayeyi özendirici kararlara özel bir yer verilen kanunda, tüm turistik yatırımlara çeşitli teşvik ve kolaylıklar sağlanmıştır. Teşviklerin finansmanı için de *Turizmi Geliştirme Fonu* adı altında yeni bir fon kurulmuştur. Fonun başlıca kaynakları bütçe ödenekleri ve triptik karneleri hizmetleri gelirlerinden oluşmaktadır.

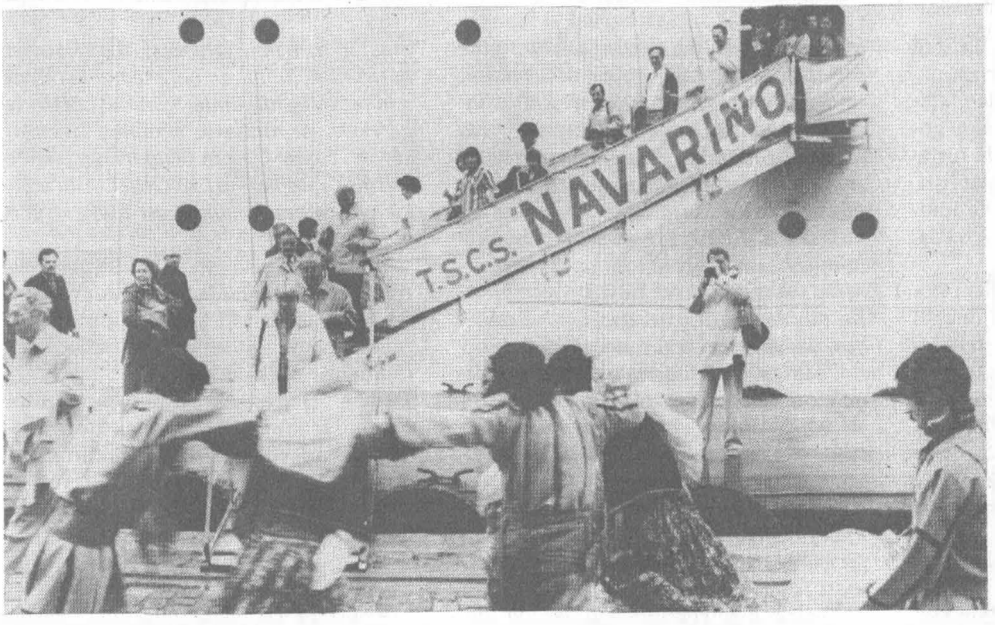

ÜÇTE BİRİ GÜNÜBİRLİKÇİ: Ülkemiz, tüm tartışmalara karşın, turistik yatak kapasitesi bakımından hâlâ büyük bir eksiklik içindedir. Bu yüzden de ülkemize gelen turistlerin üçte biri, günübirlik gelenlerden oluşur. İtalyan "Navarino" gemisinin yolcuları gibi.

4475 sayılı kanunla Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü teşkilatı kurulduğunda, İkinci Dünya Savaşı dolayısıyla Turizm Dairesi kurulmamış, kadrosu başka dairelere verilmişti.

İkinci Dünya Savaşı sonunda siyasal, sosyal ve ekonomik bunalımlar içinde bulunan harap ve bitkin Avrupa ülkelerinin süratle kalkınması için çareler aranıyordu. Birleşik Amerika Devleti işe el attı. Marshall Planı ile Avrupa ülkelerine kredi ve bağış yoluyla yardım yapılmasını kararlaştırdı. Bu yardım işinde bütün sanayi şubeleri gibi turizm sanayi ve ticaretine de önem ve yer verilmesi özellikle önerildiği için, bizde de resmî makamlarda turizme karşı bir ilgi uyandırdı.

Turizm işi ile Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü'nün Turizm Dairesi görevli olduğundan, bu dairenin hemen kurulması istendi. Turizm Dairesi'nin müdür kadrosuyla etüd heyeti başkanlığı görevini yapan Süreyya Ergün'den işe başlaması istendi. Bir muavin, bir memur, bir daktilograf, bir odacı ile kadrolaştırılan daire kuruldu.

1949 yılına kadar Turizm Dairesi'nde turizmle ilgili çalışma olarak tek işlem, turizmin Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü'nden ayrılması, yetkili bir kuruluş olması için yeni bir kanun taslağı hazırlığıdır.

Hükümet tarafından Avrupa İktisadi İşbirliği İdaresi'nden istenen turizm uzmanı Charles J.White, turizm olanaklarımız üzerinde incelemeler yapmakla görevlendirilmişti. Gazetelerimiz de turizme ait yazılar yayımlanmaya başlamıştı. Bir yandan da Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu ile Ege Turizm Cemiyeti başkanları harekete geçmişlerdi.

Gazetelerdeki yayımlanan turizm konusuyla ilgili yazılar üzerine iki önemli turizm kuruluşunun başkanlarının harekete geçmelerinden sonra Başbakan Yardımcısı Faik Ahmet Barutçu'nun işe önem verdiği görüldü. İlk iş olarak kadrosu zayıf, yetkisi ve görevi belli olmayan Turizm Dairesi'nin Batı ülkelerindeki teşkilatlara benzer hale getirilmesi işi ele alındı. Başbakanlık'a bağlı Millî Turizm İdaresi kurulması için kanun tasarısı hazırlandı.

25.5.1948 günü Büyük Millet Meclisi'ne sunulan bu tasarının gerekçesinde şöyle denilmekteydi: *"Turizm işlerine bir an evvel bir veçhe verilmesi gerekmektedir. Turizm konusu, propaganda değerleriyle ve özellikleriyle bizdeki şartlara göre arzettiği idari, mali, ekonomik, teknik, terbiyevi ve sanat cepheleriyle kül halinde mütalaa edilirse, mürekkep bir dava ve bir koordinasyon konusu mahiyeti taşıdığı görülür. Bu sebeple bu hizmetin bağımsız bir kuruluşa tevdii ve bunun da doğrudan doğruya Başbakanlık'a bağlanması zaruri görülmüştür."*

YATÇILIK YENİ GELİŞİYOR: Akdeniz'in en uzun ve güzel kıyılarından birine sahip olan Türkiye, uzun yıllar dışında kaldığı Akdeniz yat turizminde yerini almaya 1970'lerin sonunda karar verdi. 1980 sonrasında hızlanan çalışmalarla, Kuşadası ve Marmaris başta olmak üzere önemli bazı merkezlerde uluslararası niteliklere sahip yat limanları, çekek yerleri yapıldı. Bu alanda en uzun geçmişi olan Bodrum'da tersane önündeki yat limanı.

Bu tasarı, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde teşekkül ettirilen Karma Komisyon'da şu gerekçeyle reddedildi:

"Turizm hazırlıklarının memleketimizde başlangıç safhasında bile bulunmadığı, öbür yandan dünyanın bugünkü durumunda turizm işlerinin güçlükler arzettiği dikkate alınarak şimdilik, bu hizmetin ayrı bir idare halinde teşkilatlanmaması, Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü içinde bir daire tarafından tedvir edilmesi faydalı ve yeter görülmüştür.

Turizm hizmetlerinin müstakil bir idare tarafından görülmemesi, hiçbir zaman bu hizmetlerin küçümsendiği manasına alınmamalıdır. Komisyonumuz bilakis turizm işleri üzerinde hassasiyetle durmuş, iç turizmin gelişmesi, dış turizmin hazırlıklarının bir an önce tamamlanması için tasarıya hükümler konmuş, turizme gereken ehemmiyetin verilmesi için Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü yerine Basın-Yayın ve Turizm Genel Müdürlüğü unvanının kullanılması daha uygun görülmüştür."

Böyle bir gerekçeyle tasarının geri çevrilmiş olması, aslında turizm konusunun öneminin ve başarı koşullarının oluşturulmasındaki güçlüklerin yeterince kavranmamış olduğunu gösterir.

Turizm Dairesi'nin Kuruluşu: Bütün bunlar bir yana, geri çevirme gerekçesinde söz konusu edilen yetki hükümlerinden bir tanesine bile Basın-Yayın ve Turizm Genel Müdürlüğü Teşkilat Kanunu'nda yer verilmemiş, Turizm Dairesi'nin görevi bir madde ile geçiştirilmiştir. Bu madde şöyledir:

"Turizm Dairesi Müdürlüğü, yurdu yurttaşlara yakından tanıtmak üzere gerekli imkânları hazırlar, yabancıların yurttaki tabiat güzelliklerini ve sanat eserlerini görmelerini kolaylaştıracak her tür-

KONGRE TURİZMİ: 2. Dünya Savaşı sonrasında hızla çoğalan uluslararası örgütler ve artan toplantıları, yeni bir turizm alanının oluşmasına yol açtı: Kongre Turizmi. Türkiye, bu alanın önemini 1975 sonrasında kavradı. 1975 Kasımı'nda İstanbul'da düzenlenen Uluslararası Turizm Örgütleri Birliği'nin "Turizm Organizasyonu Semineri" gibi uluslararası toplantılar sık sık düzenlenir oldu.

lü tedbirleri alır ve bu alandaki özel teşebbüsleri teşvik eder."

Meclis Turizm Komisyonu'nca geri çevrilen "Milli Turizm İdaresi Teşkilat Kanun Tasarısı"ndan bir madde, her nasılsa Basın-Yayın ve Turizm Genel Müdürlüğü Teşkilat Kanunu'na aktarılmıştır. Bu, 1949 yılı içinde başlayan ülke turizm çalışmalarına olumlu bir yol açmada, yön vermede uygun görüşler sağlayan Turizm Danışma Kurulu'na ait maddedir.

30 Haziran 1949 tarihinde Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü'nün yerini alan Basın-Yayın ve Turizm Genel Müdürlüğü'nün adındaki "turizm" sözcüğünün etkisiyle olsa gerek, gazete ve dergilerde dünya turizm işlerinden, bazı turistik ülkelerin çalışmalarından söz eden haberlere ve kimi bilgilere yer verilmeye başlanmıştır. Ülkemiz turizm işlerinin de bir an önce ele alınması ve değerlendirilmesi için çeşitli görüşler öne sürülmüştü.

Ülkemiz açısından turizm çok büyük bir davaydı. Her şeyden önce geniş yetkili birtakım kuruluşlar gerektiren, adeta hükümet kuvvetlerini biraraya getirmekle ancak sonuçlar verecek olan, türlü sorunları içine alan, bununla birlikte ülkemiz için çok önemli olan turizm işine nasıl ve nereden başlanacaktı? Her şeyden önce, turizmde ilk sorun, ülke halkımızın turizm alanında anlayış ve görüş bakımından yetiştirilmesi gereği idi.

İkinci sorun, devletin bir turizm politikasının bulunmasıdır. Öteki sosyal ve ekonomik sorunlar gibi, belli bir plan ve programlarla üstün değer verilmesi sorunuydu.

Üçüncü sorun, turizm sanayiinin kurulması, ticaretinin oluşturulması idi. Özellikle konaklama sanayiinin süratle kurulmasında, turizm ticaretinin meydana getirilmesinde küçük sermayelerin birleşerek iş görmesinin, büyük sermaye ve teşebbüs sahiplerinin bu alana yatırım yapmasının sağlanması sorunuydu. Bunun için de, başka turistik ülkelerin hükümetlerinin yaptığı gibi koruma, mali yardım, vergi bağışıklıkları gibi teşvik yollarının açılması gerekiyordu.

Bu üç temel sorun gözönünde tutularak, ulusal turizm politikamıza temel olacak bir "Ana Program" hazırlanmıştı.

Turizm Ana Programı

Bu ana program dört bölümdü. İki bölümünden alınacak ve sıralanacak maddelere göz atılınca, 1949 yılında, 1980'lerden otuz yıl önce düzenlenmiş olmasına rağmen, bugünün anlayışına ve gereklerine uygun bir görüşle hazırlanmıştır; denilebilir.

"Ana Hatlar" Bölümünden:

"A. Turizm konusunda devlet esas itibariyle tanzimci olarak kalmalı, teşvik ve murakabe tedbirleri almalıdır.

B. Hususi teşebbüsün yetişemediği sahalarda imkân dairesinde mahalli idare ve hususi teşebbüslerle iştirak suretiyle turizm programının tatbiki için lazım gelen teşebbüs ve tedbirleri almalıdır.

C. Bunun için alakalı teşekküllerin iştirakiyle 'Devlet Turizm Plan ve Programı' hazırlanmalıdır."

"Devletin Üzerine Alacağı İşler" Bölümünden:

"1. Başta turistik asfalt kaplı yollar olmak üzere, turistik bölge ve yerleri büyük merkezlere ve birbirine bağlayan bölge şebekesinin devlet ve özel idarelerce süratle inşa ve ikmaliyle devamlı bakımı sağlanmalıdır.

2. Turistik bölgelere ve yerlere ulaşmayı sağlayan limanlarda iskele ve başlıca hava meydanlarında yolcu salonları meydana getirilmelidir.

3. Turistik bölgelerdeki tarihi ehemmiyeti ve mimarî kıymeti haiz eski eser ve âbidelerin muhafaza ve bakımı ile tamirlerine ve ihyasına önem verilmelidir.

4. Bu eserlerin bir elde toplanarak muhafaza ve bakımının sağlanması için Başbakanlık'a bağlı müstakil bir devlet teşekkülünün kurulması gerektir.

5. Turistik bölgelerde sağlık şartlarını tehdit eden mahzurların süratle bertaraf edilmesi lazımdır.

6. Kaplıcalarla, inkişafî ile ilgili meseleleri tetkik etmek üzere Sağlık Bakanlığı'nda bir büronun kurulmasına ihtiyaç vardır.

7. Kaplıcaların şifa hassaları, Sağlık Bakanlığı'nın teyid ettiği veçhile, modern tababetçe ancak klinik muayenesiyle ve devamlı müşahadelerle anlaşılmakta olduğundan, halen kaplıcalarımızın hakiki değerleri layıkiyle bilinmemektedir. Bu sebeple Bakanlık'ın bellibaşlı kaplıcalara muvazzaf doktorlar tayin etmesi şâyanı temennidir.

8. İlkokullardan itibaren başlamak üzere bütün kültür müesseselerinin programlarına ithal suretiyle ve halk için radyo; basın ve sair vasıtalarla devamlı turizm bilgi ve terbiyesinin verilmesi.

9. Bu yıl (1949) içinde Birleşmiş Milletler Kara Nakliyatı Seyrüsefer Komitesi'nin hazırlayıp Cenevre'de imza edilmiş olan mukaveleye süratle iltihakımızın

sağlanması ve bununla ahenktar olarak hazırlanmakta olduğu anlaşılan Seyrüsefer Kanunu'nun bir an önce çıkarılıp tatbike konması.

10. Turistleri istismar etmeyi hedef tutan fena teşebbüs ve hareketleri önleyecek tedbirlerin alınması.

11. Turistik propagandaya geniş mikyasta ehemmiyet verilerek devletçe bu istikametteki faaliyetlerin hızlandırılması ve hususî teşekküllerin bu konudaki mesailerinin teşviki.

12. Turistik faaliyeti artırmak için sergiler, panayırlar, festivaller, kongreler, konferanslar, kültür ve spor temasları tertibine önem verilmelidir.

13. Beynelmilel kongrelerin mümkün olduğu kadar memleketimizde toplanmasının teminine çalışılmalıdır.

14. Devlet nakil vasıtalarında iç ve dış turizmi kolaylaştıracak tedbirler alınmalıdır.

15. Yüksek tahsil öğrencilerinin memleketler arasında mütekabil toplu seyahatlerinin ve Türk gençliğinin memleket içindeki inceleme gezintilerinin artırılması.

16. Şehirlerin medeni çehresini çirkinleştiren hususların giderilmesi için devletin mahallî idareleri harekete geçirmesi, teşvik ve takip etmesi.

17. Turizmi engelleyen hususların bir an önce halledilmesi.

18. Turizmin inkişafı ve millî menfaatlere uygun şekilde idaresi amacıyla kurulan ve kazanç maksadı göstermeyen millî cemiyetlerin himayesi ve yardımla desteklenmesi.

19. Turizm faaliyetlerini teşvik ve idare edecek vasıf ve kabiliyette oldukları hükümetçe kabul edilecek seyahat acentelerine müzaherette bulunulması.

20. Müzelerin her gün, bilhassa pazarları açık tutulması; millî saraylardan idarî mahzur görülmeyenlerin, turistlerin muayyen günlerde gezmelerine müsaade edilmesi sağlanmalıdır."

Ana programın üçüncü bölümü 6 maddede özel girişimcilerin yapacakları işleri belirtmekteydi; dördüncü bölümü oluşturan madde ise turistik bölgeler kurulmasına ilişkindi.

5392 sayılı Basın-Yayın ve Turizm Genel Müdürlüğü Teşkilâtı Kanunu'nun 17'nci maddesi uyarınca, *"Turizm işlerine verilecek yönü görüşmek ve alınacak tedbirler hakkında düşüncelerini bildirmek üzere"* yılda bir kere toplanacak olan Turizm Danışma Kurulu'nun 1949 yılı toplantısına hazırlık olmak üzere Turizm Ana Programı yanında bir "Çalışma Planı" da düzenlenmişti. Bu plan:

1. Turizme engel mevzuatın düzenlenmesi için tadil tasarıları hazırlanması,

2. Turizm sanayii ve ticaretini teşvik ve himaye için kanun tasarılarının elen alınmasını,

3. Diğer çeşitli temel meseleler üzerinde durulmasını öngörüyordu.

Alınması istenen idarî tedbirlerden birkaçı da şöyleydi:

İstanbul, Bursa, Yalova, İzmir-İstanbul-Ankara karayollarının ıslâhı ve asfaltlanması;

İstanbul, Bursa, İzmir ve Ankara için, şimdilik 40-50 kadar turizm polisi yetiştirilmesi,

Üniversite ve yüksekokul öğrencilerinden turistlere tercümanlık ve rehberlik edecek elemanlar yetiştirilmesi,

Otelcilik okulu ve otel müstahdemleri okulları açılıncaya kadar, Demiryolları İdaresi'ne ait Kamarot Okulu'nda bu

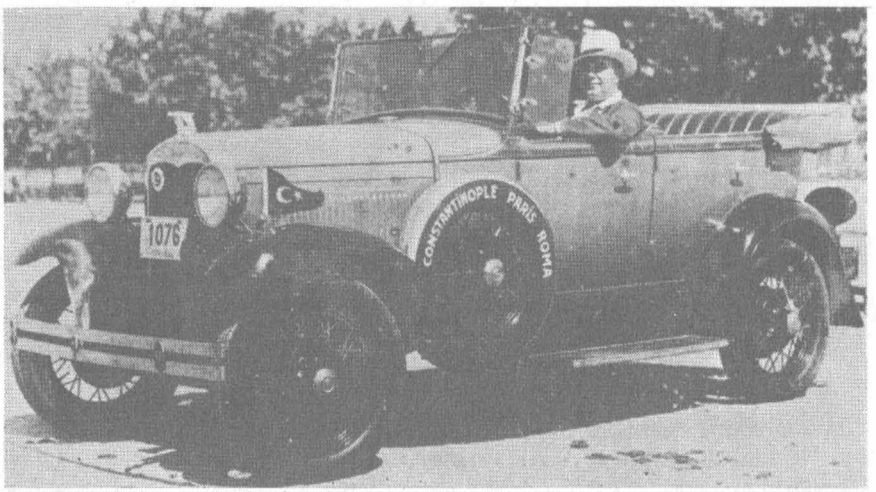

CUMHURİYETİN İLK TURİSTLERİ: Cumhuriyetin ilk yıllarında yurdumuza gelen turist sayısı da, yabancı ülelere gidenlerin sayısı da oldukça düşüktü. Dünya turizmi de aslında 1945 sonrasında büyük gelişme gösterecekti. İşte Fransa'ya dek otomobiliyle gidecek bir "Türk Seyyahin Cemiyeti" üyesi ve Sultanahmet Alanı'ndaki İtalyan turistler.

amaca hizmet edecek kurslar açılmasının temin edilmesi;

Özel sermayenin yüzde elli nispetinde iştirak edeceği turistik oteller inşası için bir şirket kurulması, meselesinin Ekonomi ve Ticaret Bakanlığı'nca incelenmesi.

Birinci Turizm Danışma Kurulu: Birinci Turizm Danışma Kurulu 19 Aralık 1949 günü Ankara Tarih Kurumu Salonu'nda toplandı. Bu toplantıya, Millî Savunma, İçişleri, Dışişleri, Maliye, Millî Eğitim, Bayındırlık, Ticaret ve Ekonomi, Gümrük ve Tekel bakanlıklardan 12; Emniyet Genel Müdürlüğü'nden 2 yetkili ile İzmir ve İstanbul valileri, 6 turistik ilin belediye başkanları ve temsilcileri, Devlet Denizyolları, Demiryolları, Hava Yolları; İller Bankası, Vakıflar Bankası, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, İstanbul ve İzmir Gazeteciler Cemiyeti, Turizm Cemiyetleri, Millî Talebe Federasyonu temsilcileri ile 50 üye katıldı.

Turizm Müesseselerini Teşvik Kanunu: Basın-Yayın ve Turizm Genel Müdürlüğü'nün Turizm Dairesi'nce turizm işlerindeki çalışmalar olumlu yön verecek, olumlu sonuçlara götürecek bir kanun tasarısı hazırlanmış, Birinci Turizm Danışma Kurulu'na sunulmuştu.

Bu kanun tasarısı, çok önceleri yürürlükten kaldırılmış olan Teşvik-i Sanayi Kanunu ile İtalya ve Fransa'nın bu alandaki mevzuatından yararlanılarak hazırlanmış; "Turizm Sanayiini Teşvik ve Turizm Kredisi Kanunu Tasarısı" Danışma Kurulu'nda çok olumlu karşılanmış ve kurulun Kanunlar Komisyonu'nda ve Genel Kurul'da tasarı üzerinde esaslı şekilde durulmuştu.

Tasarının kurulca kabul edilen şekli gerekçesiyle birlikte teksir ettirilerek bakanlıklara ve ilgili yerlere mütalaa ve tenkitleri alınmak üzere gönderilmiş, bakanlıklar ve ilgili kuruluşlar kısa zamanda karşılık verdikleri halde Maliye Bakanlığı'ndan bir türlü karşılık alınmamıştı. Nedeni de şuydu:

Maliye Bakanlığı'nda genel müdürlerden biri "Turizm Sanayiini Teşvik ve Turizm Kredisi Kanun Tasarısı"nı kendi görüşüne göre 7-8 maddelik bir kanun biçimine sokarak, Basın-Yayın ve Turizm Genel Müdürlüğü'nün, dolayısıyla Turizm Dairesi'nin haberi olmadan, usulsüz olarak Bakanlar Kurulu'ndan geçirilmesi sağlanmıştı. Tasarı Büyük Millet Meclisi'ne sevkedilince, komisyondaki tartışmalarda Turizm Dairesi müdürünün çeşitli bakımlardan karşı görüş bildirmesine rağmen; Bakanlar Kurulu'ndan geçirilmiş olduğu gözönünde tutularak tasarı kabul edildi. 5647 sayılı "Turizm Müesseselerini Teşvik Kanunu" adıyla yürürlüğe girdi.

TURİZM DANIŞMA KURULU: İlkin Aralık 1949'da toplanan "Turizm Danışma Kurulu", ikinci kez bir yıl sonra Milli Kütüphane'de bir araya geldi. Turizm alanında ilk ciddi politikayı bu kurul belirlemiş, Mayıs 1953'te yasalaşacak "Turizm Endüstrisini Teşvik Kanunu Tasarısı"nı hazırlamıştı. Kurulun açış konuşmasını Başbakanlık Müsteşarı Ahmet Salih Korur yapmıştı.

Turizm sorununun çözümlenmesine yararlı olmayan bu kanun, 1953 yılında değiştirilmiştir.

Turizm Endüstrisi Kanunu: Turizm Dairesi'nin olumlu sonuç verecek çalışmalar yapabilmesi için Basın-Yayın ve Turizm Genel Müdürlüğü'ne, dolayısıyla Turizm Dairesi'ne bazı yetkiler; sorumluluklar ve çalışma olanakları verecek "Turizm Endüstrisini Teşvik Kanunu Tasarısı" hazırlanmıştı.

28 Aralık 1950 günü toplanan İkinci Turizm Danışma Kurulu'nda görüşülen tasarı, vakit geçirilmeden, bakanlıklara ve ilgili kuruluşlara gönderilmişti. Kısa süre sonra, her yerden karşılığı gelmiş, fakat Maliye'den yine karşılık alınmamıştı. Bunun üzerine, Parlamentolararası Turizm Birliği Türk Grubu'nca tasarı, 121 imzalı bir kanun teklifi alarak Büyük Millet Meclisi'ne sunuldu ve sonunda 6086 sayılı kanun olarak, 13 Mayıs 1953 günü kabul edilerek 22 Mayıs 1953 günü yürürlüğe girdi. Bu kanun, yürürlüğe girdikten sonra, turizm davamıza gereken yön verilebilmiş, turizm endüstrisi kurulmaya, turizm ticareti gelişmeye başlamıştır.

Turizm Bankası'nın Kurulması: Turizm Endüstrisini Teşvik Kanunu'nun kabulünden sonra 1954 yılında on milyon lira sermayeli bir banka kuruldu. Turizmciler, bankanın kuruluş şekline ve sermaye miktarına karşı çıkmışlardı. Banka kısa zamanda çalışamaz duruma düştü. Bunun üzerine devlet bankası olarak yenilenmesine çalışıldı ve 4 Mayıs 1960'ta 7470 sayılı kanunla devlet bankası olarak kuruldu. 8 Şubat 1962 günü esas mukavelesi Bakanlar Kurulu'ndan geçirilerek kuruluşu kesinleşti. Turizm Bankası'nın kuruluş amacı turistik tesisler kurmak, turizm endüstrisine gerekli malzeme ve teçhizatı imal etmek, ithal etmek ve teçhizatın ticaretiyle ilgilenmek, turistik müesseselere krediler açmaktır. Ayrıca bankanın Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu çerçevesinde yabancı firmalarla turizm konusunda işbirliği yapması ve turizm sanayiine her hususta hizmet etmesi öngörülmüştür.

Turizm Genel Müdürlüğü Teşkilât Kanun Sorunu: Başbakanlık adına Basın-Yayın ve Turizm Genel Müdürlüğü'nden sorumlu devlet bakanının emriyle 1954 yılında Başbakanlık'a bağlı olarak, teşkilât ve yetki bakımlarından turizm sorunlarımızı bütünüyle ele alacak bir Turizm Genel Müdürlüğü kurulması için kanun tasarısı hazırlandı. Devlet bakanının Bakanlık'tan alınması üzerine Parlamentolararası Turizm Birliği Türk Grubu'nca kanun teklifi olarak Büyük Millet Meclisi'ne sunulan tasarı Meclis Turizm Karma Komisyonu'nda müzakere edildiyse de, daha Meclis'e verilmeden 1957 seçimlerine gidildiğinden kanunlaşamadı.

Basın-Yayın ve Turizm Genel Müdürlüğü'nün Bakanlık Olması Çalışmaları: 1957 milletvekili seçimlerinden sonra kurulan kabineye ilk kez "Basın-Yayın ve Turizm Bakanlığı" katıldı. Basın-Yayın ve Turizm Bakanı Sıtkı Yırcalı göreve başlayınca; ilk işi bakanlık kuruluş kanun tasarısını hazırlamak oldu. Ancak, tasarı tamamlanmadan bakan değişti. Yeni bakan Server Somuncuoğlu da ilk olarak kanun işini ele aldı. Ekler yapılıyor, kadrolar üzerinde duruluyordu.

Basın-Yayın ve Turizm Bakanlığı Teşkilât Kanunu ancak 1960'tan sonra tamamlanabildi. Bakanlığın adını "Turizm ve Tanıtma Bakanlığı" olarak belirleyen tasarı 2 Temmuz 1963'te kanunlaştı.

Adı, Turizm ve Tanıtma, kuruluşu tümden Basın-Yayın Bakanlığı olan bu bakanlıkta, Basın-Yayın ve Turizm Genel Müdürlüğü'nde olduğu gibi, turizm fazla önem verilmeyen ikinci bir iş olarak benimsenmişti.

1980'lerde Basın-Yayın Teşkilâtı, bakanlıktan alınarak, Başbakanlık'a bağlandı. Bakanlıkta turizmin gerektirdiği yeni daireler kurularak, turizme bir biçim verilmeye; çalışmalar daha bilinçli olarak yürütülmeye başlandı. Fakat, bu kez de Kültür Bakanlığı ile birleştirildi.

Türk Turizminin Çok Önemli İki Sorunu

Deniz-Göl-Plaj ve Güneş Sorunu: Güneş, deniz, plaj turizmi hızla Türkiye'mize, Ege'ye, Akdeniz'e kaymaktadır. Bu nedenle, gün kaybetmeden resmî turizm kuruluşumuzun bütün kıyılara el atması, titizlikle ve taviz vermeden bütün kıyıları koruması, gereken düzenlemeleri yapması gerekmektedir.

Yurdumuzun üç yanı denizlerle çevrilmiştir. Kıyılar birbirinden güzeldir. Doğa, bu kıyılarda adım adım ve başka başka varlıklarla bezenmiştir. Arazinin dağlar, vadiler halinde uyumlu biçimlerle denizlerle buluşması yanında plajlar, koylar, limanlar, adalar, yarımadalar meydana gelmiştir.

Yıllardan beri bilgisizlik, özellikle ilgisizlik yüzünden kıyılarımızda rasgele yerlere kurulan sanayi tesisleri, bu tesislerin denizlere, göllere, ırmaklara akıtılan artıkları turizmin gelişmesini engellemektedir.

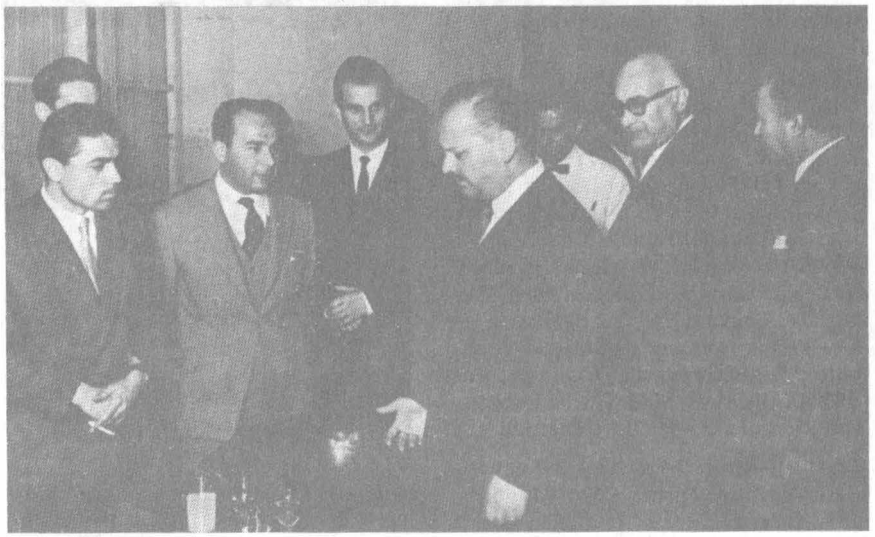

İLK BAKAN: "Turizm" sözcüğü, Bakanlar Kurulu örgütlenmesine ilk kez 1957'de girdi. 1957 seçimleri sonucunda oluşan Menderes Kabinesi'nde ilk kez "Basın-Yayın ve Turizm Bakanlığı" yer aldı. Ama ne yazık ki turizm konusu, Bakanlık çalışmalarında -o da tanıtım düzeyinde- çok geri planda kaldı. İlk Bakan Server Somuncuoğlu, gazetecilere verdiği tanışma yemeğinde.

TURİZM SEKTÖRÜNÜN MOTORU: Seyahat acenteleri, kitle turizminin gelişmesiyle önem kazanmıştır. 14 Eylül 1972 tarih ve 1618 sayılı yasa gereğince TÜRSAB'da (Türkiye Seyahat Acenteleri Birliği) birleşen acenteler turizmimizin gelişiminde motor görevi görürler. 1983 sonunda bu üst kuruluşa üye 450 acentenin 250'ye yakını İstanbul'daydı. TÜRSAB, 1976'da İstanbul Belediye Başkanı Ahmet İsvan'ın da konuşmacı olarak katıldığı 1. Türkiye Turizm Kurultayı gibi etkinliklerde de bulunuyor.

Öte yandan kıyı kentlerde, kasabalarda, banliyölerinde sorumsuz bir yerleşme sistemi ile çoğalan konutlar, gecekondular altyapısızlık dolayısıyla kanalizasyonların, septik çukurların akıntılarının deniz kıyılarına, göllere, ırmaklara verilmesi, denizlerin, ırmakların, göllerin kirlenmesine neden olmaktadır. Bunun en önemli örneği, Marmara Denizi'nin tümden kirlenmiş olmasıdır. Marmara Denizi hastalıklar, mikroplar saçan bir deniz haline gelmiştir.

1957'de kurulmuş olan Avrupa Ortak Pazarı'na giren ülkelerin deniz kıyılarının temiz olarak korunması, turizm bakımından yararlanılması için Danimarka Hükümeti'nce Avrupa Kıyılar Birliği kurulması önerilmiş, ilgili plan taslağı da üye ülkelere gönderilmiştir. Bu öneri, bizim için daha önemli olan bu konunun bir ülke sorunu olarak ele alınmasının gerekliliğini ortaya koymaktadır.

Kıyılarımızın, göllerimizin ve çevrelerinin korunması için yapılacak olanlar şöyle özetlenebilir:

1. Bütün deniz kıyılarının, göllerin ve çevrelerinin plaj, su sporları, avcılık, tatil köyleri, gezici ve durağan kamplar, konaklama kuruluşları bakımlarından etüd edilmesi,

2. Bu etüdler sonunda: a) Turist hareketleri görülen yerlerin vakit geçirilmeden, b) Turizme elverişli yerlerin daha ileri zamanlarda haritalarının düzenlenmesi,

3. Uzman heyetlerce bu yerlerin imar ve inkişaf planlarına esas olacak dökümanların hazırlanması,

4. Hazırlanan şart ve şekillere göre imar ve inkişaf planlarının yaptırılması,

5. Bu planların yıllara göre programlı bir düzenleme ile ve kesin bir şekilde uygulanmasının sağlanması.

Tıbbi Turizm - Şifalı Sular Sorunu: Tıbbi turizm terimi, birtakım hastalıkların iyileşmesi için, içilen, banyosu yapılan, çamuru sürülen sıcak ya da soğuk madensel sularla hava değişimi, dağlardan, iklim olanaklarından, mağaralardan, denizlerden yararlanma yoluyla tedavi biçimlerinin turizmde yer alması sonucu bunların turizm bakımından değerlenmesini belirten bir tanımlamadır. Bu tanımlama içinde en geniş yeri alan sıcak ya da soğuk madensel şifalı sulara ait tıbbi ve bilimsel araştırmalar ve uygulamalarla bu gibi suların insan sağlığının korunmasında da büyük yer aldığı görülmüştür.

Yurdumuz, jeolojik yapısı, arazisinin morfolojik durumu itibariyle şifalı sular bakımından çok zengindir. Çeşitli nitelikte ve değerde olan şifalı sıcak ve soğuk madensel sularımız 1300'ü bulmaktadır. Bu kaynaklarla birlikte, deniz ve iklim tedavi varlıklarımızda üstünlükleriyle, Anadolu, dünya ülkeleri arasında eşsiz bir durumdadır. Bir özelliğimiz de, Anadolu'nun birtakım hastalıkları tedavi edecek üstün etkileri olan şifalı sulardan, iklim ve deniz tedavi yerlerinden yoksun bulunan, bununla beraber birçok yönden gelirleri çok yüksek olan ülkelerle çevrilmiş olmasıdır. Bu durum bize, tıbbi turizm bakımından işe önem verildiği takdirde, sürekli büyük gelir kaynağı olma özelliğini sağlamaya hazır bulunmaktadır.

Turizm Dairesi'nin 1953'lerden 1961'lere kadar şifalı sularımızı ve turizm varlıklarımızı, Avrupa ülkelerinde olduğu gibi bizde de değerlendirmeye dönük uğraşıları sonuç vermeyince, 1961 yılı içinde Basın-Yayın ve Turizm Bakanlığı'ndan, Devlet Başkanı ve Başbakan imzasıyla Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'na bir yazı yazıldı. Bu yazıda Marmara ve Akdeniz turizm bölgeleri içinde bulunan, iç ve dış turizmde, sağlık bakımından üstün nitelikleri olan Yalova, Bursa, Çeşme gibi şifa kaynakları tesislerinin ve işletme şartlarının düzenlenmesi cihetine gidilmesi kesinlikle istenmekteydi.

CUMHURİYETLE YAŞIT: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, 1923'te turizm gönüllülerince "Türk Seyyahin Cemiyeti" adıyla kurulmuştu. Çalışmaları günden güne genişleyen Kurum, eski eserlerin onarılıp yeniden hizmete sokulması, sınır kapılarının daha çabuk geçişi sağlayacak biçimde yeniden düzenlenmesi gibi çalışmalarının yanı sıra, Kurum Başkanı Çelik Gülersoy'un açılışını yaptığı Bolu Dağı'ndaki Koru Moteli gibi turistik tesisler de kurup işletmektedir.

Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'nın bu işin ilgili bakanlıklar temsilcileriyle görüşülmesini istemesi üzerine, ilgili bakanlıkların yetkili temsilcileriyle üç uzman profesörden oluşan bir "Tıbbi Turizm Komisyonu" kuruldu.

Komisyon, tıbbi turizm bakımından şifa kaynaklarının hangi bakanlıkça düzenlenmesi gerektiğini araştırdıysa da, sonuç alınamadı. Bunun üzerine Osmanlı Devleti'nden bu yana çıkarılmış olan yasalar, tüzükler, gerekli gereksiz formaliteler yüzünden karışıklık içinde bulunan bu önemli konuya sahip çıkacak bir kuruluş oluşturma hazırlığına geçildi.

Tıbbi Turizm Komisyonu'nun ikinci raporunda şu noktalara değinilmişti: Sağlık Bakanlığı, Sanayi Bakanlığı, mahalli idareler ve vakıflar gibi birçok karışanı olan şifalı kaynaklarımız zamanla mütevazi birer gelir kaynağı telakki edilmiş ve

BİR DEVRİN MERKEZİ: 1960'larda Batılı gençleri etkileyen "hippilik", Sultanahmet Alanı'nı Avrupa ve Amerika gençliğinin buluşma merkezi yapmıştı. Yeni değerler ve kimlik arayışı içindeki genç turistler Nepal ve Katmandu yolculuklarına buradan başlarlardı.

alakalıları tarafından anlamayan ellere birer hamam gibi kiralanmıştır. Çeşitli kanunlara, Danıştay içtihatlarına, Sağlık Bakanlığı'nın 1957'de çıkarmış olduğu 9326 sayılı nizamnameye rağmen kaplıcalarımızın, deniz ve iklim tedavisine müsait olan yerlerimizin hiçbir zaman ehil ellerde geliştirilmesi düşünülmemiştir. Bunlar, acaip bir artırma usulüyle kasap, bakkalb vb. gibi bu işten anlamayan, sadece basit bir kâr peşinde koşanların uhdesine veya devletin bu işlerle hiçbir alakası olmayan bazı teşekkülleriyle belediyelerin işletmeciliğine terk edilmiştir.

Hemen hemen bütün kaplıcalarda en basit sıhhi tesisat bulunmadığı gibi, nizamnamenin istediği şartlar da mevcut değildir. Arandığı zaman bu gibi yerleri işletenler ya mahalli otoritelerin himayesine sığınmakta ya da hamam işletmekte olduklarını ileri sürerek, kontrolden kurtulmaktadırlar.

Tıbbi Turizm Komisyonu'nun çalışmaları kısa sürede unutuldu. Raporları dosyalandı, kaldırıldı. Yeniden konunun ele alınması, gerekli yasaların çıkarılması ve teşkilatının düzenlenmesi gerekir. Şifalı sularımıza, bütünüyle tıbbi turizme özellik vererek; bu alan ayrı bir kuruluşla ele alınmalıdır. Kuruluş Başbakanlık'a bağlanırsa, gereken işbirliğinde, çeşitli devlet kuruluşlarıyla gerçekleştirilecek koordine çalışmalara da olanaklar sağlanmış olur. Kuruluşun Başbakanlık'a bağlanmasının bir başka yararı da; bazı bakanların kişisel ve olumsuz görüşlerinden etkilenmesinden kurtarılmasıdır ●

KAYNAKÇA

- Tunay Akoğlu, *2. Beş Yıllık Plan İçin Hazırlıklar, Turizm Sektörü ile İlgili Notlar*, DPT Yay., 1966.
- Selahattin Çoruh, *Turizm Bilgisi ve Turizm Meselelerimiz*, Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği, Ankara, 1963.
- *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi (1923-1978)*, Akbank Yayınları, 1980.
- *Dünya'da ve Türkiye'de Turizm*, Türkiye İş Bankası İktisadi Araştırmalar Müdürlüğü Yay., Ankara, 1977.

Türkiye Turizminin Boyutları

Arslan Yüzgün

Gezme, görme, eğlenme ve dinlenme insan yaşamının ayrılmaz parçaları olmakta, toplumumuz için de önem taşımaktadır. Ne var ki, turizm olayını gerçek boyutları ile algılayabilme olgusu Türk toplumunda yeni yeni başlıyor diyebiliriz. Osmanlı İmparatorluğu ve Cumhuriyet Türkiyesi'nin çok uzun bir döneminde "turizm" yeterince önemsenmemiştir. Bu önemsenmeyişi vurgulamak ve bir aşama sonra gerçeği sayılarla gözler önüne sermek gerekiyor.

Turizm yönünden eşsiz olanakları bulunan Türkiye'nin döviz olanaksızlıkları içinde kıvranıp durması oldukça önemli bir çelişkidir. "Dünya'nın hangi ülkesinde bir kıtadan bir başka kıtaya yürüyerek on dakikada geçilebilmektedir?" sorusu bile ülkemizi insanlar için ilginç kılıyor.

20. yüzyılda büyük bir gelişme gösteren turizm, türü beklentileri yanıltırcasına, dünya uluslarını yakından etkiler olmuştur. Olayın ekonomik olduğu kadar kültürel, sosyal ve politik yönlerinin bulunduğu kuşkusuzdur. Turizmin yaygınlaşmasında dünya barışının, sanayileşme ve kentleşmenin, gelir düzeyindeki artışın ve gelirin geniş kitleler arasında paylaşımındaki iyileşmenin, altyapı yatırımlarındaki gelişmenin büyük etkisi olmuştur.

Doğal olarak, turizm sektörü ölçülürken veya boyutlar aktarılırken pek çok gösterge kullanılabilir. Olguyu tüm boyutları ile ansiklopedi boyutlarına oturtmak olanaksız olduğu için, salt belli başlı göstergeleri sunuyoruz.

Bu işlevi yürütürken de, bir yandan sayısal gelişmeler anlatılırken, öte yandan denetmenlik görevimiz sırasında ülkemizin hemen hemen tüm illerini gezmemiz nedeni ile oluşan "izlenim"lerden bir veya birkaçı aktarılabilecek ve böylece yazımız bir sayılar çözümlemesi veya istatistik bir yaklaşım olmaktan kurtarılabilecektir.

Yaz aylarında yoğunlaşmakla birlikte, kış aylarında da süren turizm olayını sayısal verilerden ayrık düşünmenin olanaksızlığını bir kez daha yineleyebiliriz. Kaynakların bulunuşu, veri saptayan kurumların ve kaynakların etkin çalışması, verilerin ayrıntıları ile saptanması, yayımlanması, araştırmacılara ulaştırılması (veya araştırmacılarca alınması), işlenmesi, yorumlanması ve sonuçların ilgililere duyurulması gerçekleştirilmeden, turizmde büyük atılım başlatılması hayal gibi gözüküyor. O nedenle, öncelikle inceleme ve araştırmaların dayandırılacağı verilerin saptanması ve isteyenlere engelsiz ulaştırılması önem taşıyor.

Verileri toplayan kaynaklar giriş kapılarından (kara, hava, deniz giriş kapıları) konaklama tesislerine, şanj bürolarına veya bazı bankaların değişik birimlerine dek uzanan bir yelpazeyi andırıyor. Ancak, değişik kaynaklar aynı tür veri toplayabilmektedir.

BİZİMKİLER DAHA CÖMERT: 1964'e dek yurt dışına giden yurttaşlarımızın kişi başına harcamaları, ülkemize gelen yabancılarınkinin on-yirmi katı kadardı. 1964 sonrasında bu rakam hızla düşerek 1970 sonrasında yabancı turistlerinkinin altına indi. Çünkü 1964 sonrasında yurt dışına gidenlerin büyük kesimi -"Ankara" yolcu gemimizin Akdeniz turuna götürdükleri gibi- turist değil, yabancı ülkelerde çalışmaya giden işçilerdi.

Tablo: 1

Türkiye'ye Gelen Yabancılar

Yıllar	Gelen Turist Sayısı
1924	17.000
1925	40.000
1930	45.500
1936	84.373
1949	19.500
1950	28.625
1951	31.377
1952	38.837
1953	70.055
1954	71.331
1955	79.369
1956	79.414
1957	159.148
1958	153.476
1959	165.803
1960	124.228
1961	144.356
1962	198.228
1963	198.841
1964	229.347
1965	361.758
1966	440.534
1967	574.055
1968	602.996
1969	694.229
1970	724.784
1971	926.019
1972	1.034.955
1973	1.341.527
1974	1.110.298
1975	1.540.904
1976	1.675.846
1977	1.661.416
1978	1.644.177
1979	1.523.658
1980	1.288.060
1981	1.405.311
1982	1.391.717
1983	1.625.099

Kaynak: 1924-1936 yılları, Türkiye Ekonomisinin 50 Yılı, İİTİA; 1950-1956 yılları, Turizm Hakkında Rapor; 1957-1983 yılları, DİE İstatistik Yıllıkları.

HER KESEYE GÖRE: Ulaşımın kolaylaşıp ucuzlamasıyla dünya turizmi büyük gelişme gösterdi. Çünkü gidilen yerlerde her keseye göre tatil olanağı sağlanıyor. Zenginler için Turizm Bankası Çeşme Oteli gibi lüks oteller, orta halliler için Antalya Akdeniz Turistik Tesisleri gibi moteller, daha sınırlı bütçesi olanlar için de kampingler, uygun konaklama tesisleri.

Gelen Turist Sayısı

Turizm konusunda gerçekçi sayıları ortaya koymaya çalışan Devlet İstatistik Enstitüsü'nün verileri, 1957 yılına dek uzatılabildiğinden, daha eski yıllara uzanmak başkaca kaynaklarla olanaklı olabilmektedir. Ancak düzenlediğimiz tablodan anlaşılacağı gibi, bazı yıllarda önemli sıçramalar gözlenmektedir. Bunun en belirgin etmeni, turist olan ve olmayan yabancı tanımıdır. Bu tanım sayesinde sayıların görünümü başkalaşıyor.

Serimize başlangıç olarak 1924 alınabilmiştir. 1924 yılında Türkiye'ye 17 bin dolayında yabancının geldiği anlaşılıyor. 1925 yılında 40 bine, 1936 yılında 84.573'e ulaşan yabancı sayısı 1949'da 19.500'e düşmüştür. Kanımızca 1936 yılındaki sayılardan çok 1948 yılı sayıları daha doğru gözükmektedir (Tablo 1).

Tek tek yılların sayılarını aktarmaktan çok dönemler için yorum yapmak daha anlamlı gözüküyor. 1949-1959 döneminde hemen hemen sürekli artış gözleniyor. Bu doğal artışa karşın, 1960 yılındaki askerî harekâtın getirdiği kısa süreli belirsizlik nedeniyle bir önceki yıla göre % 25 oranında azalma olmuştur.

1961-1973 yılına kadar süren artış, 1974 yılında Kıbrıs Barış Harekâtı'nın etkisi ile (ki Akdeniz ve Ege bir savaş ortamına sürüklenmişti) % 17.3 oranında bir azalışa dönüşmüştür. Bu nedeni belirli azalmadan sonra, 1976-1980 döneminde Cumhuriyet döneminin en açık turizm başarısızlığı gerçekleşiyor. 1976 yılında 1.675 bin olan yurda gelen yabancı sayısı yıl yıl azalarak 1980 yılında 1.288 bine kadar geriliyor. Bu dönemde ülkede yaşanan kargaşa ortamının yanı sıra, bağnaz yöneticilerin turizmi algılayış biçimleri de gerilemede etkili olmuştur. "Turist döviz getirir, ahlak götürür" anlayışı ile hareket eden "yeteneksiz yetkililer", bu olumsuzluğun baş sorumlularıdır. Halkı turizm konusunda tam bilinçlenmemiş bir toplumun üst düzey yöneticileri (bakana dek uzanıyor) de olaya çarpıkça yaklaşınca, sonucun daha değişik olması beklenemezdi.

1980 yılı 12 Eylülü'nde gerçekleştirilen askerî harekâtın oluşturucularının gerici tutumları belirli çerçeveler içinde eleştirmesi ve *"MSP'nin iktidara ortak olduğu dönemlerde turizmci valilerin görevlerden alındığı veya merkeze çağrıldığı"* biçiminde özetlenen bir tür valilerin cezalandırılma yönteminin duyurması, sembolik bir olumluluk yaratmıştır. 1981-1983 döneminde turist sayısı artmış (1982 yılı duralama) ve 1983'de 1.625 bine ulaşmıştır.

Turizm yönünden gerçek atılımı yapacak kesimler üçe ayrılmaktadır. Birinci kesimi hükümet simgelemekte, yasal çerçeveleri ve kredi platformunu oluşturmada hükümetler büyük görev üstlenmektedir. İkinci kesimi iş çevreleri ve yatırımcılar oluşturmakta, bu kesimin etkin ve verimli yatırımlara yönelmesi gerekmektedir. Üçüncü kesim olarak halk, turizm konusunda eğitilerek, turistlere karşı hoşgörülü, dürüst ve kibar davranılması konusunda düşün değişikliği göstermelidir. Kesimlerden birinde görülecek tıkanıklık, turizmde büyük ve önemli sorunlar doğuracak, bu sektörden beklenen katkı gerçekleşemeyecektir. Artık böylesi olumsuzlukların yaşanması istenmeyen Türkiye'de üç kesimin de kendi içinde yeni atılımları başlatacağını umuyoruz.

Gelen yabancıların geliş aylarına, geliş araçlarına, kalış sürelerine ve milliyetlerine göre dağılımı da büyük önem taşıyor. Özet olarak bu konuda şunları belirtmek olanaklıdır:

1- Temmuz-Eylül arasında yabancı turist akımı yoğunlaşmaktadır.

2- Karayolu ve trenle gelenler sürekli önde yer almakta, son yıllarda hava taşımacılığındaki gelişmeye koşut olarak hava yoluyla girişler önemli düzeylere ulaşmakta, deniz araçları sürekli aynı oranlarda kalmaktadır. Örneğin 1982 yılındaki girişlerin % 41.6'sı karayolu, % 3.8'i tren, % 28.4'ü havayolu ve % 26.2'si deniz taşıtları ile gerçekleşmiştir.

3- Yabancıların ortalama kalış süresi 2.5 gündür. 1981 yılında yabancılar 1.578.011 geceleme yapmışlardır. Ortalama kalış süresi içinde 4.7 ile Avusturyalılar en yüksek, 1.3 ile Romenler en düşük sınırdadır.

4- Özellikle komşu ülke vatandaşları yurdumuza geniş ilgi duymaktadır. Son yıllarda bu ilgi giderek artmış ve bu ülkelerin payı yükselmiştir. Örneğin 1972 yılında ABD'den 168 bin, Yunanistan'dan 11 bin dolayında turist gelmişken, on yıl sonra (1982) ABD'den 104 bin, Yunanistan'dan 134 bin dolayında yabancı gelmiştir. Yine bir İngiltere ve Suriye karşılaştırması veya benzer iki ülke karşılaştırması hep aynı sonucu vermekte, komşuların ve bir aşama sonra da Ortadoğu ülkelerinin turizm yönünden Türkiye'ye geniş ilgi duydukları anlaşılmaktadır.

Yurt Dışına Giden Vatandaşlar

Gelen yabancılar için olduğu gibi, yurt dışına giden vatandaşlar için de "turist olan" bölümü soyutlamak pek çok yıl için zor gözüküyor. Öyle ki, bırakınız böylesi bir ayrıntıyı bulmak, bazı yıllar için toplam giden vatandaş sayısını bile saptamak olanaksız olmuştur. Elimizde 1953 yılına değin uzatabildiğimiz bir seri bulunuyor. Bu seriye dayanılarak oluşturulan göstergeler bir tabloda yer almıştır (Tablo 2).

Serinin başlangıç yılı olan 1953'te 80.134 olan giden vatandaş sayısı 1955'e doğru 34 bine dek düşmüştü. Dışarı giden vatandaş sayısındaki değişmeler yurda gelen yabancılardan daha dengesiz bir gelişme izlemekte, iniş ve çıkışlar sürekli olmaktadır. Serimizin son yılı olan 1983'te çıkan vatandaş sayısının 1.998.168 olduğu görülüyor. Oluşturulan değişik esaslı indeks içinde en önemli azalış % 42.9 ile 1960 yılında, en önemli artış ise % 170.3 ile 1964'de gerçekleşmiştir.

Bilindiği gibi yurt dışına "Hac" amacıyla giden vatandaşlar da doğal olarak turist biçiminde değerlendirilmektedir. Kuşkusuz gezip görme, tedavi ve spor yanında dinî amaçlı geziler de turizm olayı içinde düşünülmüştür.

Yurt dışına giden vatandaşlar içinde "Hac" amacına yönelik olanlar büyük

bölümü oluşturmaktadır. 1960 öncesi iktidarın dini aşırı ölçülere varan istismarı tepki doğurmuş, 1960'ta Milli Birlik Komitesi Başkanı, İstanbul'dan gelen üniversite öğretim üyelerini yeni Anayasa'yı hazırlamakla görevlendirirken "bu yolun artık kapanması" isteğini açıklıkla belirtmiş ve dinin siyasi amaçla kullanılmasına açıklıkla ve sert bir biçimde karşı çıkmıştır. Doğal olarak dönemin yöneticilerinin tutumları da aynı doğrultuda olmuş, buna döviz darboğazı nedeniyle alınan önlemler de eklenince 1960 yılında yurt dışına giden vatandaş sayısında önemli bir gerileme olmuştur. Böylesi bir anlayışın tam tersinin gözlenildiği 1964 yılında ise önemli bir sıçrayış gerçekleşmiştir.

MİLLİYETLERİ DEĞİŞİYOR: 1970'lere dek ülkemize gelen turistlerin büyük kesimini Amerikalılar oluşturuyordu. Ama daha sonra batıdaki ve doğudaki komşularımızın ağırlığı arttı.

Tablo: 2

Yurtdışına Giden Vatandaşlar

Yıllar	Dışarı Giden Vatandaş Sayısı	Nüfus/ Giden Vatandaş	Gelen/ Giden
1953	80.134	282	0.8
1954	50.431	464	1.4
1955	34.043	701	2.3
1956	41.976	596	1.9
1957	44.368	573	3.5
1958	42.947	605	3.5
1959	49.357	541	3.3
1960	28.211	975	4.4
1961	34.794	811	4.1
1962	47.535	608	4.1
1963	41.833	708	4.7
1964	113.083	268	2.0
1965	186.520	167	1.9
1966	155.293	205	2.8
1967	130.140	251	4.4
1968	186.449	180	3.2
1969	270.417	127	2.5
1970	515.992	68	1.4
1971	719.668	50	1.2
1972	904.605	41	1.1
1973	1.004.821	37	1.3
1974	1.186.228	32	0.9
1975	1.397.425	28	1.1
1976	1.412.391	29	1.1
1977	1.545.801	27	1.1
1978	1.498.345	26	1.1
1979	1.534.872	28	1.0
1980	1.794.808	25	0.7
1981	1.783.891	25	0.7
1982	1.899.377	24	0.7
1983	1.998.168	25	0.8

Kaynak: 1) 1952-1971 sayıları: DİE Turizm İstatistikleri ve İstatistik Yıllıkları. 2) 1971-1983 sayıları: Emniyet Genel Müdürlüğü, IV. Şube verileri.

1953 yılında 282 vatandaştan, 1958 yılında 605 vatandaştan biri yurt dışına gitmiştir. Sayının giderek düştüğü ve 1983 yılında 23 kişiden birinin yurtdışına çıktığı görülüyor. Artık ülkemizde hemen hemen her yirmi kişiden biri yurt dışına gitmektedir. Çıkış sayısının sınırlanması (iki yılda bir çıkış izni benzeri), alınması gereken döviz tutarının resmi otoritelerce saptanması, çıkışları biraz güçleştirmektedir. Ne var ki, 1983 Kasımı'nda tek başına iktidara gelen ANAP'ın bu konudaki görüşü sınırlamaların kaldırılması yönünde olmuş ve kararlar bu çerçeve içinde oluşturulmuştur.

DİNİN ETKİSİ: Ülkemiz turizminde dinin önemli bir yeri vardır. Hıristiyanlığın ilk kiliselerinin yanı sıra Meryem Ana Evi'nin Efes'te bulunması, Hıristiyan hacılarının ülkemize gelmesine yol açarken, İslam inancının etkisi de her yıl birçok yurttaşımızın Mekke'ye hacca gitmesine neden olmaktadır.

Gelen yabancı ile yurt dışına giden vatandaş arasında karşılaştırma da ilginç gözükmektedir. Serinin başlangıç yılında bu sayı 0.8, 1983 yılında 4.7 ve 1974 yılında 0.9'dur. Diğer bir anlatımla, daha önceki yıllarda gelen iki üç yabancıya karşılık, bir vatandaş giderken, 1974 yılından başlayarak başabaş noktaya gelinmiş; bir yabancı gelmiş, bir yurttaş dışarı gitmiştir. Bu gelişme de Türkiye turizminin ne yöne doğru geliştiğini açık biçimde göstermekte, gelişmekte olan ülkemizin turizmden yararlanma noktasına gelmesinin oldukça güç olduğunu vurgulamaktadır.

Turizm Gelir ve Giderleri

Kişisel kullanılabilir gelirin bir bölümü harcanmakta, bir bölümü tasarruf edilmektedir. Harcamalar içinde kişilerin turizm hizmeti taleplerine ilişkin olanlar da yer almaktadır. Ülke ulusal geliri hesaplanırken de turizm harcamaları önemli yer tutmaktadır. İç ve dış turizm olayı-

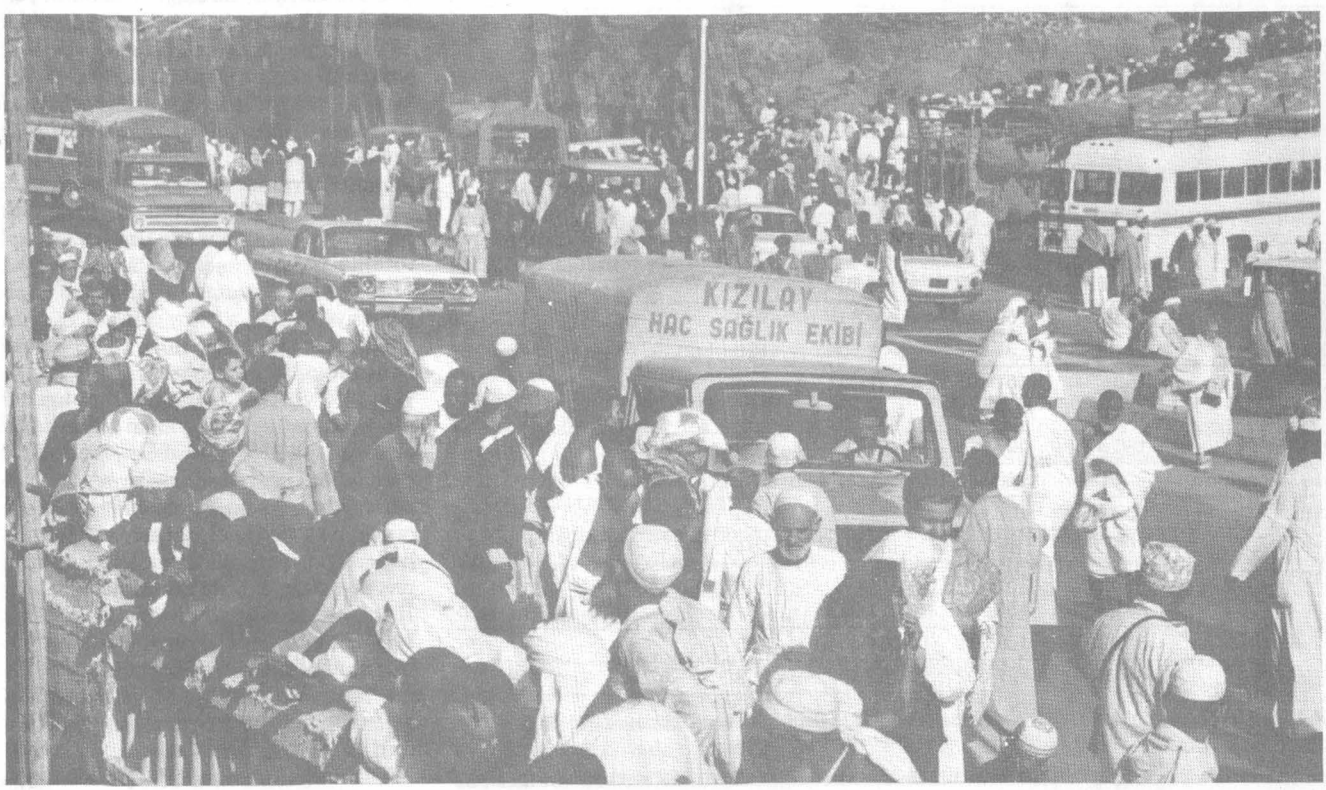

nın yaşanması sırasında, harcanan her bir lira, çarpan katsayısı ile harcamaları katlanarak artırır. Çarpan, bir ülkeye gelen yabancının yaptığı harcamalar sonunda doğan gelir artışının ne kadar olacağını gösteren bir katsayıdır. Öte yandan, turizm hizmetinin elastikiyeti oldukça yüksektir. O nedenledir ki, turizm harcamalarını ekonomistler *"lüks tüketim"* olarak nitelemektedirler.

Dış turizmde "döviz" olgusunun önem kazanması nedeniyle ekonomik işlev daha bir geniş boyut almakta, ödemeler bilançosunun görünümünü başkalaştırabilmektedir. Turizm gelirleri *"görünmeyen ihracat"*, turizm giderleri ise *"görünmeyen ithalât"* olarak yorumlanabilir. Dış ticaret bilançosu önemli düzeylerde açık veren öyle ülkeler vardır ki (örneğin Yunanistan), Turizm gelirleri eklendiğinde lehte bir görünüme bürünebilmektedir.

Düzenlediğimiz geniş tabloda turizm gelir ve giderleriyle net gelirler yanında bazı ilginç göstergeler de yer almış bulunuyor (Tablo 3).

1950 yılına kadar uzatabildiğimiz turizm gelirleri o yıl 2 milyon dolar düzeyindedir. Turizm gelirlerindeki genel artış dikkati çekmekle birlikte bazı yıllarda önemli düzeyde azaldığı, 1983 yılında ise 411 milyon dolara yükseldiği görülmektedir. Turizm gelirleri için ortaya koyduğumuz *"Yabancı Başına Ortalama Harcama"* göstergesi, salt gelirlerden daha anlamlı gözüküyor. Bu seri incelendiğinde artış trendi daha yumuşak çizgilerle sürüyor, iniş ve çıkışlar belirsizleşiyor. Ancak, yine de dalgalanmaların yer aldığı seri incelendiğinde, 1957 yılındaki 175 dolarlık harcamanın birdenbire 1952 yılında 67 dolara düştüğü, 1979 yılındaki 184 dolarlık harcamanın ise 1981'de 271 dolara yükseldiği görülecektir.

Turizm gelirlerinin GSMH içindeki payı ise 1950 yılında % 0.06 iken serimizin son yılı olan 1983 yılına değin yükselmiş ve % 0.9'a ulaşmıştır. Bu da turizm sektörünün giderek öneminin arttığını, ancak gerçek boyutlarına ulaşamadığını gösteriyor.

Gelirlere karşı gelen turizm giderleri ile ilgili sütun da bize ilginç mesajlar veriyor: 1950 yılında 8.200 bin dolar olan bu tür harcamalar 1950 yılına değin hızla artmıştır. 1950 başlarında, yani DP iktidarının ilk yıllarında döviz kaynaklarımızın savurganca kullanıldığının belirgin örneği bu sütunda da görülüyor. 1959 yılında sıkıntıların doruk noktasına ulaşmış olması nedeniyle bu tür harcamalar 10-11 milyon dolar düzeyinde kalmış, 1960 Harekâtı ile harcamalar kontrol altına alınıp bir tasarruf döneminin başlatılacağı imajı yaratılınca başlangıç yılındaki düzeyine düşmüştür (8.4 milyon dolar).

Turizm giderlerinin 1983 yılında ulaş-

Tablo: 3

Turizm Gelir ve Giderleri

Yıllar	Turizm Geliri (bin $)	Turizm Gideri (bin $)	Net Turizm Gelir veya Gideri	Yabancı Başına Ortalama Harcama ($)	Vatandaş Başına Ortalama Harcama ($)	Turizm Gelirinin GSMH İçindeki Payı (%)
1950	2.200	8.200	-6.000	78	-	0.06
1951	5.500	5.800	-3.000	175	-	0.14
1952	2.600	10.100	-8.500	67	-	0.05
1953	2.900	12.200	-9.300	41	152	0.05
1954	2.600	13.100	-10.500	36	259	0.04
1955	2.500	9.700	-7.200	31	284	0.03
1956	2.800	11.000	-8.200	28	262	0.03
1957	2.600	11.700	-9.100	16	263	0.02
1958	2.600	10.400	-7.800	10	407	0.06
1959	5.400	11.300	-5.900	38	294	0.11
1960	6.000	8.400	-2.400	64	379	0.11
1961	7.100	12.300	-5.200	55	877	0.12
1962	8.300	18.000	-9.700	48	552	0.12
1963	7.659	20.511	-12.852	39	490	0.1
1964	8.318	21.807	-13.489	36	193	0.1
1965	13.758	24.310	-10.552	38	130	0.2
1966	12.134	26.329	-14.195	28	166	0.1
1967	13.219	26.813	-13.594	23	206	0.1
1968	24.082	33.409	-9.327	40	179	0.2
1969	36.573	42.231	-5.658	53	156	0.3
1970	51.579	47.738	+3.841	71	93	0.5
1971	62.857	42.192	+20.665	68	59	0.5
1972	103.731	59.320	+44.411	100	66	0.6
1973	171.477	93.013	+78.464	128	93	0.8
1974	193.684	151.797	+41.887	174	128	0.6
1975	200.861	154.954	+45.907	130	111	0.5
1976	180.456	207.893	-27.437	108	147	0.4
1977	204.877	268.528	-63.651	123	174	0.4
1978	230.398	102.476	+127.922	140	68	0.4
1979	280.727	95.070	+185.657	184	62	0.5
1980	326.654	114.738	+211.916	254	64	0.6
1981	381.268	103.313	+277.955	271	58	0.6
1982	370.320	108.919	+261.401	266	57	0.7
1983	411.088	127.332	+283.756	253	64	0.9

Kaynak: 1950-1962 yılları, Turizm Hakkında Rapor, T. İş Bankası Yayını, Ankara, 1965; 1963-1983 yılları, TC Turizm ve Tanıtma Bakanlığı, Turizm İstatistikleri Bültenleri.

tığı tutar 127 milyon dolardır. Aynı tabloda yer alan *Vatandaş Başına Düşen Ortalama Harcama* trendi azalma eğilimi göstermektedir. Ancak, ilk yıllarda bir artış, buna karşılık genel anlamda bir azalış söz konusudur. Trend 1953 yılında 152 dolar iken 1961'de 876 dolara yükselmiş, daha sonra giderek azalmış ve 1982 yılında en düşük düzey olan 57.3 dolara gerilemiştir. Serimizin bitim yılı olan 1983'te ise 63.7 dolardır.

Turizm gelir ve giderlerinin dolar olarak 1972 yılından başlayan gelişmeleri bir grafikle belirginleştirilmiş ve karşılaştırma görsel açıdan kolaylaştırılmıştır (Grafik 1).

Gelir ve giderler arasındaki farkı vurgulayan "Net Turizm Gelirleri" daha anlamlı bir gösterge niteliğindedir. Tablomuza bu yönde bir sütun eklenmiş ve net gelirler (+), net giderler ise (-) işareti ile gösterilmiştir (Tablo 3).

1950-1970 yılları arasında Türkiye hiçbir zaman net turizm geliri elde edememiştir. Bu uzun dönem sonunda ilk kez 1970 yılında 3.8 milyon dolarlık net turizm geliri elde edilebilmiştir. Ülkemizin eşsiz turizm olanaklarına karşın, çok uzun bir dönem böylesine olumsuz bir noktaya takılıp kalması şaşırtıcı gözükmektedir. Gerçekte şaşırtıcı olan bu sonuç değil, yetkililerin tutumudur. Öte yandan, bu dönemde eğitim çevreleri ile basın-yayın organları da turizmi unutmuş gözükmektedir.

1970 yılından sonra daha olumlu bir görünüm gözlenmekte; iki yıl ayrık olmak üzere, net turizm gelirleri elde edilebilmektedir. 1983 yılında en yüksek düzeye ulaşan 283 milyon dolarlık net turizm geliri sağlanmıştır. Bunu yeterli bulmak ve bu düzeydeki gelirle yetinmek olanaksızdır.

Öte yandan, daha önceki kesimde de bir miktar değindiğimiz yurt dışına gidişlerin serbest bırakılması, kalkınma savaşı veren Türkiye'nin ödemeler bilançosunu olumsuz yönde etkilemektedir. Nitekim 1984 yılındaki gelişmeler bunu doğrular niteliktedir. Net turizm gelirleri bir süre azalma, daha sonra da durma eğilimine girmiştir. Oysa Türkiye'nin bırakınız azalmayı, önemli düzeylerde ve artan oranda net turizm geliri elde etmesi zorunludur. Tarım sektöründe belirli sınırları zorlayan ülkemizin sanayi sektörü de bazı tıkanıklıklara girmiştir. Dışsatım seferberliğine karşın dışsatım tutar ve mal dağılımı bizi fazla iyimser kılamıyor. Öte yandan, yurt dışına giden işçilerimize Batı Avrupa ülkeleri tek tek kapılarını kapatıyor. Bu gelişmeler koşutunda işçi gelirlerinde de önemli azalmalar olacaktır. Bu nedenlerledir ki, yansız gözlemcileri düşün birliğine götüren ve kalkınmamızda önemli bir işlevi olacağı belirtilen sektör olarak "turizm", geleceğin Türkiyesi'ni şekillendirecektir.

Grafik: 1 Turizm ve Dış Seyahat Gelir-Giderleri

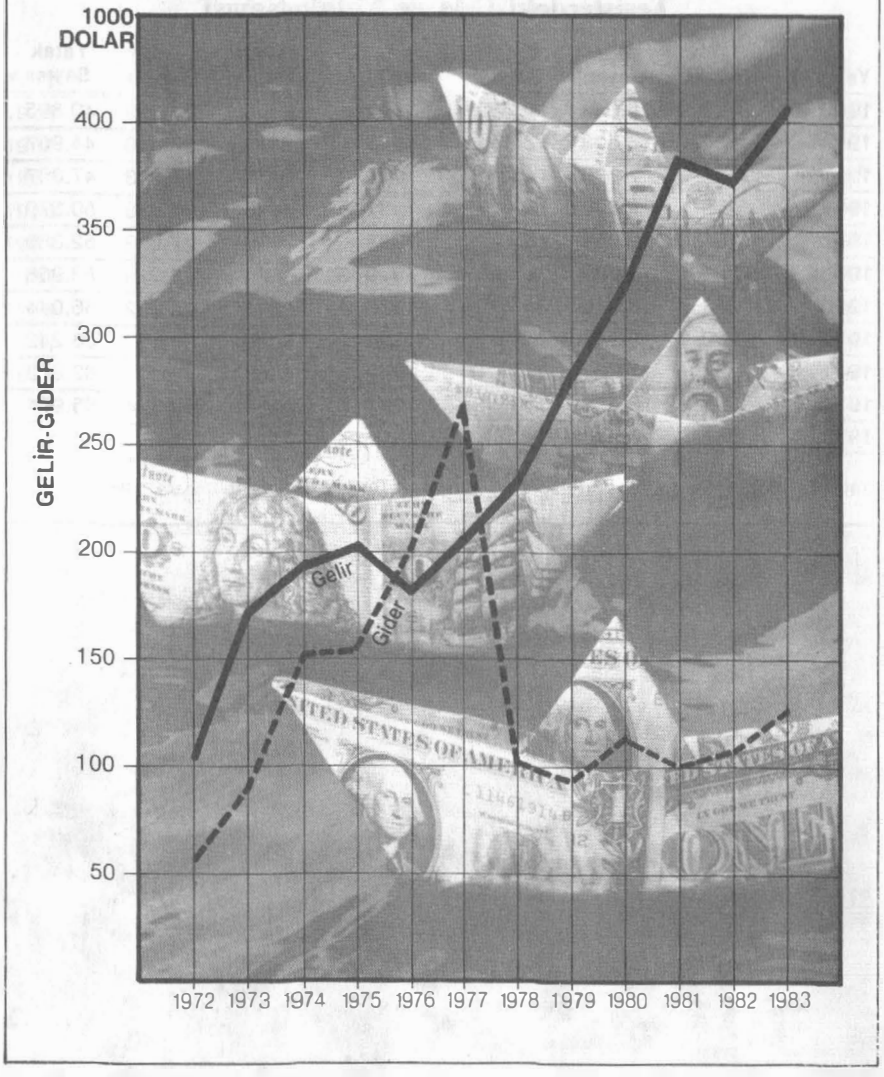

Konaklama Tesisleri

Sayısı yetersiz veya sayı yeterli olmakla birlikte, nitelikleri kötü ve hizmeti çarpık olan tesisler zincirinde turizmi kontrol altında tutup, olumlu bir sonuca ulaşmak düş gibi gözüküyor. Turizm tesisle olanaklı bir hizmet sektörü olduğu için, turizm sektörünü inceleyen bu küçük boyutlu araştırmada, konaklama tesislerini de sayısal yönden irdelemeyi yararlı gördük. Korkunç yetersizliğin yanı sıra, bir karmaşıklık, belirsizlik ve düzensizliğin yaşandığını anladık. Yapmak istediğimiz bu inceleme kesitinde sayıları ancak 1963 yılına değin uzatabildik. Bu alanda fazla bir çalışma yapılmadığı gözleniyor. Yine "belgeli" ve "belgesiz" tesis ayırımında 1968 yılından sonra belirsizlik başlıyor. Turizm ve Tanıtım Bakanlığı (adı sık sık değiştirilmektedir)

Tablo: 4

Turizm İşletmesi Belgeli Konaklama Tesisleri ile Tesislerdeki Oda ve Yatak Sayısı

Yıllar	Tesis Sayısı	Oda Sayısı	Yatak Sayısı
1963	109	5.639	10.226
1964	129	6.823	12.436
1965	148	7.899	14.297
1966	165	9.056	16.151
1967	196	10.051	18.158
1968	225	11.789	21.643
1969	249	13.340	24.907
1970	292	15.243	28.354
1971	337	17.282	32.114
1972	363	18.578	34.628
1973	388	20.517	38.528
1974	400	21.699	40.895
1975	421	23.860	44.957
1976	439	24.983	47.307
1977	446	26.496	50.379
1978	473	27.233	52.385
1979	494	28.013	53.956
1980	511	28.992	56.044
1981	529	30.050	58.242
1982	569	32.011	62.372
1983	611	33.694	65.934

Kaynak: "Belgeli Turizm Tesisleri Raporu", Turizm ve Tanıtma Bakanlığı, Ankara, 1984.

kendini ilgilendirmediği varsayımı ile belgesiz tesislere tablolarında artık yer vermemektedir. Oysa, turizm olayı bir bütünlük arzetmede, Bakanlık tüm yurdu kapsayan bir yorum içine girememektedir.

1970'li yıllarda, belgeli tesislerin dışında, ülkemizdeki toplam tesis ve bu tesislerdeki oda ve yatak sayısını bulabilmek için belgesiz tesislerin belediyelerce tutulduğu belirtilen verilerini de eklemek gerekmektedir. Bu durumda ise araştırmanın boyutlarını genişletmek ve derinleştirmek zorunlu idi. Biz salt Bakanlığın verilerini aktarmış bulunuyoruz.

Konaklama tesislerini otel, motel, pansiyon, tatil köyü, kamping ve kaplıca gibi sınıflara ayırmak olanaklıdır. Tüm bunların tek tek sayısal gelişmelerini aktarmak yerine toplamı belirtmek, bu çalışmanın bütünlüğüne daha çok uymaktadır. Bakanlığın turizm yatırım ve turizm işletme belgeli tesisleri için, 1963 yı-

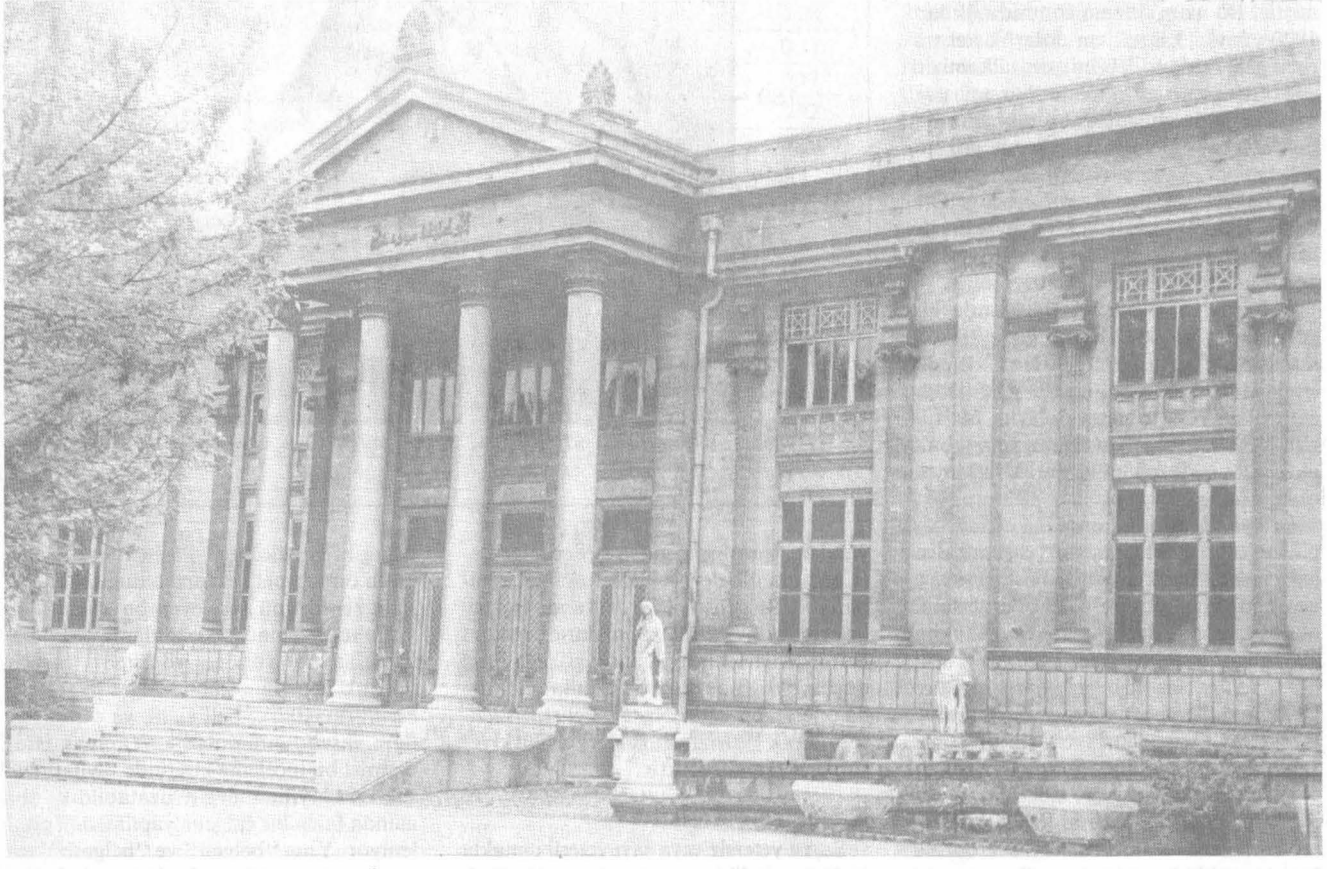

ÖNEMLİ BİR UĞRAK: Ülkemize gelen turistlerin önemli bir bölümü İstanbul'a, İstanbul'a gelenlerin önemli bir bölümü de -dünyanın en zenginlerinden olan- İstanbul Arkeoloji Müzeleri'ne uğrar.

lına dek uzatılan birer tabloda tesis, oda ve yatak sayıları yer almıştır (Tablo 4,5).

Yatırım belgeli tesislerin yapımının sürdüğü belirtilmekte, doğal olarak toplam tesis sayısı saptanırken böyle bir tablonun da aktarılması (Tablo 5) zorunlu olmaktadır. Ancak, yorumlar işletme belgeli tesisler yönünden yapılacaktır.

1963 yılında 109 olan tesis sayısı 1983 yılında 611'e yükselebilmiştir. 1964-1971 dönemi bu yönden başarılı olunan bir dönem olarak dikkati çekmektedir. Oysa 1972-1983 döneminin başarısız bir dönem olarak yorumlanması yanlış olmayacaktır.

Tesis ve oda sayısından daha bir anlamlı gösterge olarak yatak sayısı akla geliyor. Serinin başlangıç yılı olarak belirlenen 1963'te 10.226 olan yatak sayısı 1983 yılında 65.934'e yükselerek, yirmi yılda sadece altı kat artabilmiştir. Bu önemli gösterge için bir de grafik yer almakta ve yatak sayısındaki gelişmeler

Tablo: 5

Turizm Yatırımı Belgeli Konaklama Tesisleri ile Tesislerdeki Oda ve Yatak Sayısı

Yıllar	Tesis Sayısı	Oda Sayısı	Yatak Sayısı	Yıllar	Tesis Sayısı	Oda Sayısı	Yatak Sayısı
1963	38	2.133	4.537	**1974**	185	13.232	25.739
1964	77	4.665	9.12	**1975**	202	12.846	25.956
1965	143	6.721	12.987	**1976**	227	12.802	26.068
1966	291	12.287	23.807	**1977**	261	14.359	28.230
1967	371	15.401	29.859	**1978**	261	13.127	26.190
1968	350	13.730	26.803	**1979**	265	12.803	25.727
1969	340	14.800	29.048	**1980**	267	13.019	26.288
1970	301	13.372	25.872	**1981**	278	15.159	30.291
1971	259	13.116	25.619	**1982**	339	18.172	36.332
1972	157	10.400	19.874	**1983**	376	21.410	43.425
1973	180	12.564	24.605				

Kaynak: "Belgeli Turizm Tesisleri Raporu", Turizm ve Tanıtma Bakanlığı, Ankara, 1984.

NASIL PATLIYOR: Nisbî kârlılığının çekici gelmemesi ve işletme bilgisi eksikliği nedeniyle ülkemizde özel teşebbüs turizm yatırımlarına ilgi göstermiyor. Böyle olunca, pek önem verilen turizmimiz, görünüşü hiç de güven vermeyen yetersiz yapılara bağlı kalıyor.

açıkça gözler önüne serilmektedir (Grafik 2). İşletme ve yatırım belgeli tesisler ayrı çizgiler oluşturmakta, toplam yatak sayısı bunların birleşiminden oluşmakta, buna ayrıca belgesiz tesislerdeki yatak sayısının eklenmesi zorunlu olmaktadır.

1963-1983 döneminde yurda gelen yabancı sayısının on kattan fazla artmasına karşın yatak sayısının altı kat artabilmesi, tesis yetersizliğini açık bir biçimde vurguluyor. Sayısal yetersizliğin yanı sıra personel yetersizliği, teçhizatın eskiliği yanında bir dizi çarpıklık, pislik ve başıbozukluk, konaklama yönünden turizmde pek bir şey yapamadığımızı gözler önüne seriyor. Bu sektöre ayrılan yatırımların düşük düzeyde tutulmasından öte, başlatılan yatırımların bir türlü sonuçlandırılamaması da ülke turizmimiz için başka bir sorun oluyor.

Konaklama tesislerindeki yatak sayılarına, tarihî yapıtlardan gece kulüplerine dek değişen yönleri bulunan turizm, Türkiye için son derece önemli bir sektör olarak görülmekle birlikte, beklenen atılım bir türlü yapılamamaktadır. Yinelemekten usanılan patlama sözcüğü tiyatrolarda oyun adına dönüşmüştür ●

Grafik: 2 Belgeli Konaklama Tesislerindeki Yatak Sayısı

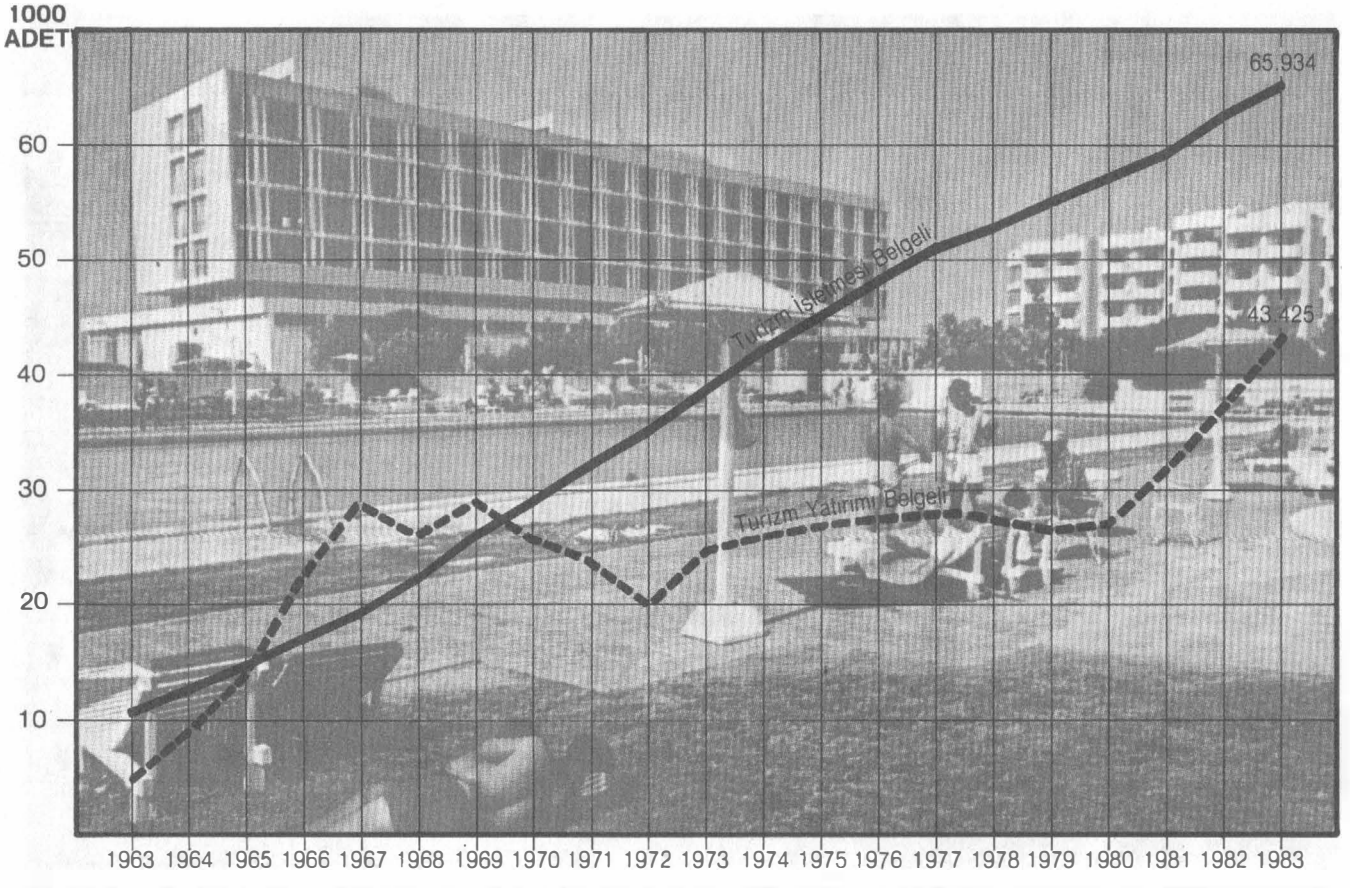

Kaynak: "Belgeli Turizm Tesisleri Raporu" Turizm ve Tanıtma Bakanlığı, Ankara, 1984.

TÜRK DİLİ

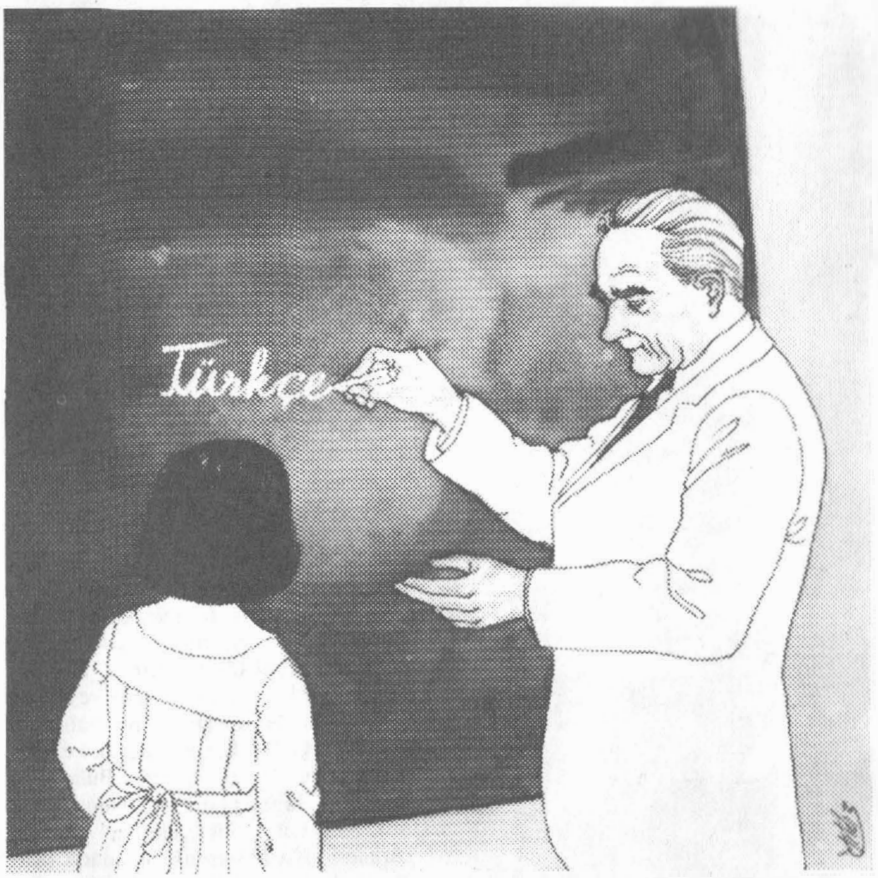

Türk Dili
Cahit Külebi

Türk Dilinde Gelişmeler
Murat Belge

Bu konuda ayrıca *Tarih Çalışmaları* maddesine bakınız.

Türk Dili

Cahit Külebi

Türkçenin Tarihsel Yayılma Alanı

Türk dil topluluğunun bugünkü sınırları ve yayılma alanı şöyle saptanabilir: Doğuda, Kuzeydoğu Sibirya'da Tunguz ve eski Sibir aileleri içerisinde birtakım büyük ve küçük adacıklar durumunda serpili bir kütle (Yakutça ve Dolgan lehçeleri); Çin-Moğolistan sınırının batı ucunda bir adacık (Sarı Uygur ve Salar Türkçeleri); Altay-Abakan-Sayan bölgelerinde Moğolca ve Rusça ile çevrilmiş, Kazak Türkçesi alanına da bitişmiş olan bir uzantı (Soyan ya da Tuvin, Karagaş, Abaka ya da Oyrot ve Şor Türkçeleri); bunun kuzeyinde, doğudan batıya doğru, Rusça, batıda da Fin-Ugarca ile çevrili adacıklar (Salım, Baraba, Tobol ve Batı Sibirya, Başkurt, Kazan-Volga Türkçeleri ve Çuvaşça) Orta Asya'da; Moğol-Çin-Tibet sınırlarından Hazer Denizi'ne kadar uzanan, Çin, Moğol, Hint, Afgan, Buruşaşki, İran ve Rus dilleriyle çevrili kesiksiz ana kütle (doğudan batıya doğru; Yeni Uygur, Kırgız, Kıpçak-Özbek, Türkmen, Karakalpak ve Kazak Türkçeleri); Hazer Denizi'nin batı kıyısından Doğu Trakya'ya uzunan ve Rus, Kafkas, İran, Arap, Yunan ve Bulgar dilleri ile sınırlanmış bir kütle (Noğay, Kumuk ve Azerî Türkçeleriyle Türkiye Türkçesi); Kafkaslardaki bir adacık (Karaçay ve Balkar Türkçeleri); Kırım'da [illegible] adacık (Rumeli ağızları); Ukrayna-Po[illegible]lonya-Litvanya'da adacıklar (Karain Türkçesi).

Yukarıdaki ayrıntıların da gösterdiği gibi, Türk dilinin yayılma alanı Batı ve Doğu Türkistan'ın dışına taşmıştır. Altaylar'a, Çungarya'ya, Moğolistan'a dek uzanır. Orta Asya'nın doğu bölgesindeki Türkler Çin yönetiminde Çinlileştiler. Dokuz boydan oluşan Oğuzlar ise batıya doğru bir yayılma girişimini başlat[illegible]lar. 10-11. yüzyıllarda Oğuzlar güneydoğuya, kuzeye, güney-batıya, batıya doğru daha geniş ölçüde yayıldılar. 10. yüzyılın ikinci yarısında Oğuzlar İslamlığı kabul etti. Bunlardan büyük bir bölümü *Türkmen* adını aldı. Oğuzların Kınık boyundan gelen *Selçuklular* güneybatıya inerken, *Karahanlılar* da Çin Türkistanı'na girdiler. Selçuklulardan sonra Oğuzların kıyı boyundan gelen Osmanlılar egemen oldular. Osmanlılar döneminde Türk dili Kuzey Afrika'ya, Balkanlar'a, Batı Avrupa'ya kadar yayıldı. Türk dili 16. yüzyılda Hindistan'a da girdi. Oğuzların kuzeybatıya yayılmaları Volga ırmağı yakınlarında durakladı. 13. yüzyılda Altınordu Devleti'nin resmi dili Türkçe idi. Kıpçak Türkçesi de 14-15. yüzyıllarda, Mısır'da, Kölemenler döneminde yaygın bir kullanım alanı buldu.

DİVANÜ LÛGAT-İT-TÜRK: 11-15. yüzyıllarda kullanılan "Orta Türkçe" ile yazılmış [illegible] Divanü Lûgat-it-Türk, Kaşgârlı Mahmut'un eseridir. 11. yüzyılda yaşamış olan Kaşgârlı Mahmut, dilimizin ilk sözlüğü, ilk dilbilgisi kitabı olarak kabul edilen kitabını "Türk dilinin Arapça ile atbaşı yürüdüğünü" ispatlamak amacıyla yazmış olmakla birlikte, çağının kültürünü de yansıtmıştır. Ali Emirî Efendi tarafından bulunan aslı İstanbul Fatih'teki Millet Kütüphanesi'ndedir.